

63.3(4Укр)
М 12

ІСТОРІЯ УКРАЇНИ

Павло Роберт Магочій

Paul Robert Magocsi

A History of Ukraine

University of Toronto Press
Toronto 1996

University of Washington Press
Seattle 1996

Павло Роберт Магочій

Історія України

НБ ПНУС

725967

Критика
Київ 2007

Видання підготовано в рамках науково-видавничої програми Інституту Критики та випущено в світ за фінансової підтримки Науково-освітньої фундації імени Христини Бардин (Торонто, Канада)

Це видання є перекладом з авторськими доповненнями та переробками з англомовного видання, що побачило світ 1996 року у видавництві Торонтського університету та видавництві Університету штату Вашингтон

Авторизований переклад з англійської
Ернеста Гййдела (частини 1–6, 8–10),
Софії Грачової (частина 7, «Рекомендована література»)

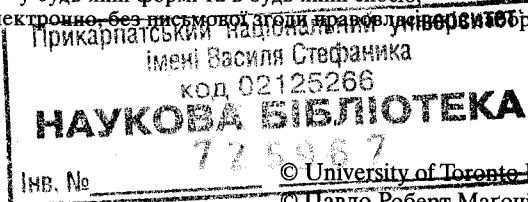
Редактори
Софія Саваневська (частини 1–7, 10), *Роксоляна Свято* (частини 8, 9)

Наукові редактори
Ернест Гййдел (частини 1–6, 8),
Андрій Порицький (частини 9, 10) та *Богдан Янишин* (частина 7)

Дизайн обкладинки *Андрія Шубіна*

Опрацювання мап
Cartography Office at the University of Toronto (Canada)
Володимир Романишин (локалізація)

Усі права застережено. Відтворювати будь-яку частину цього видання у будь-якій формі та в будь-який спосіб, у тому числі електронно, без письмової згоди правообладателів заборонено

Ця книга первісно не призначалася для читачів в Україні. Її перше видання з'явилося англійською мовою з метою забезпечити широкий загал Північної Америки вступом в багате історичне минуле цієї європейської держави. Що ж тоді може бути для вас, читачів в Україні, цікавим у цій історії?

Однією з причин може бути інтерес до того, як Україна сприймається у світі, тобто, можливо, ви бажаєте дізнатися, як іноземець описує події на вашій батьківщині, які вам добре знайомі. Але чи достатньо самої лише цікавості, щоб виправдати зусилля, покладені на підготовку перекладу такого обширного тексту, як цей?

Іншою причиною може бути те, що книга, можливо, подає інформацію про раніше маловідомі або невідомі аспекти українського минулого. Проте, чи має сенс для вас одержувати від іноземного автора, що проживає та працює за тисячі кілометрів від об'єкта свого дослідження, інформацію, яка вже є доступною в численних історіях України, що з'явилася після здобуття незалежності?

Можливо, відповідь пов'язана зі сподіванням на відкриття нового підходу до розуміння минулого України? Як ми знаємо, до появи цієї книжки у 1996 р. вже існувало кілька робіт із загальною назвою «Історія України», деякі з них навіть англійською мовою, чому ж виникла потреба в ще одній загальній історії? І чи справді новий підхід буде знайдено в ній?

У певному сенсі це перша історія України. Таке твердження може справді здатися дивним – або, можливо, претензійним. Дозвольте мені пояснити контекст. Дотепер, по суті, всі існуючі історії України мали помилку в назві, оскільки вони насправді є історіями українського народу – цілком виправданого суб'єкта історії, можу я додати, – але не історіями території, яку охоплює сучасна держава Україна. Саме у цьому значенні те, що Ви тримаєте в руках є першою історією, яка намагається змалювати розвиток всіх народів та культур, які коли-небудь існували в Україні. Я не стану стверджувати, що попередні історії уникали всіх, хто не є етнічними українцями. Однак здебільшого ці народи згадуються лише як чинники негативного впливу на етнічних українців. На відміну від вищезгаданих версій

історії держави України, у нашій історії росіяни, поляки, євреї, кримські татари, німці, румуни, греки поряд з іншими, що проживають на території України, розглядаються і розуміються як невід'ємна частина української історії, а не просто як супротивники етнічних українців у їх власній віковій боротьбі за національне виживання.

Але чому такий багатонаціональний підхід до історичного минулого України є настільки важливим? Це дуже просто, оскільки Україна не є унікальною в цьому відношенні державою. Подібно до більшості європейських держав її кордони охоплювали в минулому і охоплюють сьогодні народи різноманітного етнокультурного, етнолінгвістичного походження та різного релігійного віросповідання. У сучасній правовій державі кожен громадянин повинен відчувати, що він чи вона має голос в суспільстві, що усвідомлення існування особи, відповідно з поширенням на існування предків цієї особи, як групи, є правом всіх громадян і визнається як невилучна частина багатозначної дійсності України в цілому. Саме у цьому сенсі історія України, яку ви, шановний читачу, тримаєте в руках, написана іноземцем для іноземців, може все-таки мати певну цінність для всіх мешканців України, незалежно від їхнього етнічного походження.

Зміст

Читачам в Україні	5
Передмова	19

Частина перша

Вступні зауваги. Докиївські часи

Розділ 1. Географічний та етнолінгвістичний поділ України	23
Територія та географія (23). Клімат (24). Природні ресурси (25). Адміністративний та етнолінгвістичний поділ (25). Населення (27). Назва території і народу (28).	
Розділ 2. Історичні уявлення.....	30
Російська історична позиція (30). <i>Що таке Східна Європа?</i> (31). Польська історична позиція (33). Українська історична позиція (35). <i>Костомаров про українців, росіян та поляків</i> (36). Советська історична позиція (37).	
Розділ 3. Степові райони та міста Північного Причорномор'я.....	40
Степові регіони (40). Степові кочовики (41). <i>Кочові цивілізації на українській території</i> (41). Греки Північного Причорномор'я (42). Рах Scythica, сармати й Рах Романа (43). <i>Скитські звичаї</i> (45). Візантіїці та хозари (47).	
Розділ 4. Слов'яни і хозари	48
Походження слов'ян (48). Переселення слов'ян (48). Анти (49). <i>Прабатьківщина слов'ян</i> (50). Рах Chazarica (51). <i>Археологія в Україні</i> (52). Слов'янські племена за панування хозарів (55).	

Частина друга

Київський період

Розділ 5. Становлення Київської Русі.....	61
Походження Русі (61). <i>Велика дискусія: походження Русі</i> (62). Європа у IX столітті (65). Варяги на сході (66). Епоха росту й розширення (69).	
Розділ 6. Політична консолідація й розпад.....	72
Володимир Великий (72). Християнство та хрещення Русі (73). <i>Значення слова «Русь»</i> (74). <i>Християнство в Україні</i> (76). Ярослав Мудрий (78). <i>Система політичної спадкоємності в Київській Русі</i> (80). Любецький з'їзд і Володимир Мономах (82). Епоха розпаду (83).	
Розділ 7. Соціально-економічний та культурний розвиток	86
Демографія та суспільна структура (86). Панівна верства (87). <i>Суспільна структура Київської Русі</i> (87). Підпорядковані верстви (89). Інші суспільні верстви (90). Правова	

система (90). Економічний уклад (91). *Подорож з Києва до Константинополя* (92). Культурні впливи Візантії (94). *Візантійська імперія та її ставлення до Київської Русі* (96). Архітектура Київської Русі (97). Мова та література Київської Русі (98). *Якою мовою розмовляли у Київській Русі?* (99). *Слово о полку Ігоревім* (101).

- Розділ 8. Монголи і політична трансформація Русі 102
 Піднесення монголів (102). Монгольська навала на Київську Русь (103). Золота орда (105). Рах Mongolia та італійські купці (107).
- Розділ 9. Галицько-Волинська держава 109
 Галичина та Волинь до об'єднання (110). Об'єднання Галичини та Волині (112). Руська митрополія (115). Кінець Галицько-Волинської держави (116).

Частина третя

Литовсько-польський період

- Розділ 10. Литва та унія з Польщею 121
 Формування Литовської держави (121). Польсько-литовські взаємини (124). Московія та польсько-литовська унія (127).
- Розділ 11. Соціально-економічний розвиток 130
 Соціальна структура Литви (130). Литовська адміністративна структура (131). Польська соціально-адміністративна структура (132). Селяни, знать і євреї (133). *Феодальний маєток* (134). *Прихід євреїв в Україну* (136). Зміна міжнародних торгових шляхів (137). Економічне та культурне відродження Польщі (139).
- Розділ 12. Православне культурне відродження 141
 Київська митрополія (141). *Митрополія Київська та всієї Русі* (142). Монастирський рух (143). Роль міщан та магнатів (145). Львівське Ставропігійське братство (146).
- Розділ 13. Реформація, Контрреформація та Берестейська унія 148
 Протестантська Реформація (148). Контрреформація та православна Україна (150). Берестейська унія (151). *Погляди князя Костянтина Острозького* (152). *Берестейська унія* (154).
- Розділ 14. Татари і козаки 156
 Козаки та степ (156). *Назва «Україна»* (157). Кримський ханат (158). Соціально-економічне життя Криму (160). *Дума «Плач невільників»* (161). Піднесення козацтва (162). *Запорозькі козаки* (165). Козаки у польському суспільстві (166). *Суспільні верстви України XVI та початку XVII ст.* (167). Міжнародна роль козацтва (168). *Чоловіча спільнота?* (169). Козаки та православ'я (170). Затягнення перед бурею (173). *Православні проти уніятів* (174).

Частина четверта

Козацька держава, 1648–1711 роки

- Розділ 15. Хмельницький і революція 1648 року 179
 Початок кар'єри Хмельницького (179). Революція 1648 року (182). *Хмельницький і євреї* (184). Хмельницький як національний лідер (185).
- Розділ 16. Московія і Переяславська угода 188
 Піднесення Московії (188). Московія, Польща та Україна (190). Хмельницький і Переяслав (192). *Переяславська угода* (194).

Розділ 17. Руїна.....	197
Зміни міжнародних союзів (198). Козаки повертаються до Польщі (199). <i>Гадяцька унія</i> (200). Анархія, Руїна та поділ України (205).	
Розділ 18. Устрій козацької держави.....	207
Реєстрове та нереєстрове козацтво (207). Адміністрація (208). <i>Як називати Козацьку державу?</i> (208). <i>Органи управління Козацької держави</i> (212). Міжнародний статус (213).	
Розділ 19. Мазепа та Велика Північна війна.....	214
Образ Мазепи (214). Кар'єра Мазепи (215). Мазепа в ролі гетьмана: початковий етап (216). Мазепа під час Великої Північної війни (218). <i>Відступництво Мазепи</i> (220). Мазепа та Україна після Полтави (221).	
Розділ 20. Соціально-економічне та культурне життя Козацької держави.....	222
Суспільний поділ (222). <i>Суспільні верстви козацької держави</i> (223). Економічний розвиток (225). Церква і держава (226). Культурний розвиток (227). Зміни в Україні після 1648 року (229).	

Частина п'ята

Гетьманщина і Правобережжя у XVIII столітті

Розділ 21. Українська автономія в Російській імперії.....	233
Московія стає Російською імперією (233). Слобідська Україна (235). Запорожжя (236). Гетьманщина (240). Централізація та кінець української автономії (243).	
Розділ 22. Соціально-економічний розвиток Гетьманщини.....	245
Зміна суспільної структури (245). Економічний розвиток (247). Міжнародна торгівля (248).	
Розділ 23. Релігійний та культурний розвиток.....	249
Інтеграція православної церкви (249). Освіта (250). Архітектура та живопис (251). Література й історіописання (252).	
Розділ 24. Правобережжя та Західна Україна.....	255
Повернення польського правління на Правобережжя (255). Соціальний протест і повстання гайдамаків (258). <i>Умань як символ для українців, поляків та євреїв</i> (261). Поділи Польщі (263).	

Частина шоста

Україна в Російській імперії

Розділ 25. Адміністративні та політичні зміни у Наддніпрянській Україні.....	269
Територіальний поділ (269). Адміністративна структура (271). <i>Адміністративна структура Наддніпрянської України до 1860-х років</i> (272). <i>Адміністративна структура Наддніпрянської України після 1860-х років</i> (273). Еволюція Російської імперії (1814–1914) (275).	
Розділ 26. Соціально-економічний розвиток Наддніпрянської України.....	277
Соціальні стани до 1860-х років (278). <i>Соціальні стани у Наддніпрянській Україні</i> (278). Реформи 1860-х років (281). Економічний розвиток (285).	
Розділ 27. Народи Наддніпрянської України.....	289
Росіяни (289). Поляки (292). <i>Що Україна означає для Польщі</i> (293). Євреї (294). <i>Спогади про штетл</i> (296). <i>Погроми</i> (299). Німці та меноніти (300). Кримські татари (302). Румуни (303). Інші народи (304).	

Розділ 28. Українське національне відродження у Наддніпрянщині до 1860-х років	306
Ідея націоналізму (306). <i>Що таке національність?</i> (308). Феномен множинних лояльностей (309). <i>Ранні історії України</i> (310). Віра у взаємовиключні ідентичності (313).	
Розділ 29. Український національний рух у Наддніпрянській Україні після доби реформ	317
Правобережжя і рух хлопоманів (317). Український рух у Санкт-Петербурзі та відновлення організаційної стадії (318). Російська реакція на український рух (319). <i>Валуєвський циркуляр</i> (320). <i>Емський указ</i> (321). Школи в Наддніпрянській Україні (323). Церква в Наддніпрянській Україні (324). Повернення до стадії збирання спадщини (325). Початок політичної стадії (326).	

Частина сьома

Україна в Австрійській імперії

Розділ 30. Адміністративна та соціальна структура українських земель в Австрійській імперії до 1848 року	333
Австрія здобуває українські землі (333). Структура Австрійської імперії (333). Демографічне та адміністративне становище Галичини й Буковини (336). Економічне становище Галичини до 1848 року (338). Інші народи Східної Галичини (339).	
Розділ 31. Українське національне пробудження в Австрійській імперії до 1848 року	342
Австрійський уряд та українське національне пробудження (342). Стадія збирання спадщини в Галичині (344). Буковина і Закарпаття до 1848 року (346).	
Розділ 32. Революція 1848 року	349
Революція в Австрії (349). Революція в Галичині та українці (351). <i>Головна Руська Рада</i> (352). Галицько-український національний рух: організаційна стадія (354). Революція 1848 року на Буковині і Закарпатті (355).	
Розділ 33. Адміністративна та соціально-економічна структура українських земель в Австрійській імперії, 1849–1914 роки	358
Адміністративна структура (358). Міжнародні стосунки і внутрішня політика Австрії (359). <i>Структура австрійського парламенту</i> (362). Соціальна структура й економічний розвиток (362). <i>Проблема статистики</i> (363). <i>Українська діаспора</i> (365). Інші народи Східної Галичини і Буковини (368). <i>Інші діаспори з України</i> (370).	
Розділ 34. Український національний рух в Австро-Угорщині, 1848–1914 роки	374
У пошуках національної ідентичності (374). Мова як символ ідентичності (375). <i>Старорусини, русофіли та українофіли</i> (376). Національний рух у Галичині: організаційна стадія (378). Національний рух у Галичині: політична стадія (381). <i>Незалежність для України</i> (382). <i>На дні національної ієрархії</i> (386). Національний рух у Буковині (387). Національний рух у Закарпатті (389).	

Частина восьма

Перша світова війна та боротьба за незалежність

Розділ 35. Перша світова війна та Західна Україна	395
Початок війни (395). Наступ Росії на Галичину та Буковину (397). Українська політична діяльність у Відні (399).	

Розділ 36. Революції в Російській імперії.....	401
Перша революція в Росії 1917 року (401). Революція на Наддніпрянській Україні (402). Центральна Рада (403). <i>Перший Універсал Української Центральної Ради до українського народу, на Україні й поза Україною суцього</i> (405). Більшовицька революція (409). Українська Народна Республіка (411). <i>Третій Універсал Української Центральної Ради</i> (412). <i>Мирний договір, укладений між Україною та Центральними державами</i> (414).	
Розділ 37. Гетьманат.....	418
Встановлення Гетьманату (418). Авторитарна за формою, українська за змістом (420). Падіння Гетьманату (421).	
Розділ 38. Директорія, громадянська війна та більшовики.....	423
Директорія Української Народної Республіки (423). Більшовики (425). Селянська революція (426). Білогвардійці (427). Антанта (428). Західноукраїнська Народна Республіка та Наддніпрянська Україна (429). Польща та Наддніпрянська Україна (430). Революція та інші національності Наддніпрянської України (430). <i>Петлюра та погроми</i> (432). <i>Меноніти у вирі революції</i> (436).	
Розділ 39. Західноукраїнська Народна Республіка	439
Українці Австро-Угорщини готуються до свого повоєнного майбутнього (439). Західноукраїнська незалежність і війна (440). Західноукраїнський уряд у Наддніпрянській Україні (443). Буковина та Закарпаття (443). Українська революція: успіх чи невдача? (445).	

Частина дев'ята Міжвоєнні роки

Розділ 40. Повоєнні договори та поділ українських земель.....	449
Паризька мирна конференція (449). Советська Україна та Советський Союз (451). <i>Союзний робітничо-селянський договір між Російською Советською Федеративною Соціалістичною Республікою та Українською Советською Соціалістичною Республікою</i> (452).	
Розділ 41. Советська Україна: боротьба за автономію	454
Уряд советської України (454). Комуністична партія (більшовиків) України (455). Українізація (457). <i>Комунізм і національне питання</i> (458). Українізація, керівна еліта та демографічні зміни (461). <i>Українізація</i> (462). Українізація та повернення політичних емігрантів (465). Українізація в освіті (466). Українізація в мистецтві (467). Релігія (468). Українізація в перехідний період (469).	
Розділ 42. Советська Україна: економічна, політична та культурна інтеграція.....	471
Воєнний комунізм і нова економічна політика (НЕП) (471). НЕП у советській Україні (472). Кінець НЕПу (473). Центральне планування та індустріалізація (474). Колективізація сільського господарства (475). Розкуркулювання та голодомор (477). Апогей та занепад українізації (479). <i>«Український голокост»: голодомор 1933 року</i> (481). Кінець українізації (485). Чистки та інтеграція (485). <i>Чистки</i> (487).	
Розділ 43. Національні меншини в советській Україні.....	490
Національний устрій у Советському Союзі (490). Росіяни (492). Євреї (492). Поляки (494). Німці (495). Татари (496). Греки (498).	

Розділ 44. Українські землі в міжвоєнній Польщі.....	499
Адміністративний статус населених українцями земель (499). Економічний стан населених українцями земель (499). Початкова політика Польщі та українська відповідь (502). Кооперативний рух (504). <i>Жінки та український національний етос</i> (505). Українські політичні партії, школи та церкви (507). Збройний опір і пацифікація (510).	
Розділ 45. Українські землі в міжвоєнній Румунії та Чехословаччині.....	512
Українці в Румунії (512). Русини/українці Чехословаччини (515).	

Частина десята

Друга світова війна та повоєнні роки

Розділ 46. Наближення Другої світової війни	523
Німеччина та «новий лад» в Європі (523). Автономія Карпатської України (525). Падіння Польщі (527). «Возз'єднання» Західної України (528). Генерал-губернаторство (531).	
Розділ 47. Друга світова війна і нацистське німецьке правління.....	533
Німецько-румунське вторгнення в Україну (533). Нацистське панування в Україні (535). Нацистська расова політика і голокост (539). <i>Не убий</i> (541). Нацистська політика щодо українців (542). Опір нацистській владі (543).	
Розділ 48. Советська Україна до смерти Сталіна	547
Повоєнне спустошення і територіяльне розширення (547). Проблема меншин (550). <i>Добровільне возз'єднання: советський стиль</i> (550). Відбудова промисловости і сільського господарства (551). Національне питання (553). Західна Україна (555).	
Розділ 49. Від Сталіна до Брежнєва	559
Україна за Хрущова (559). Шістдесятники (560). Економічні процеси (562). Брежнєв та епоха стабільности (564). Національні утиски в Советській Україні (565). Урбанізація і нова Україна (568).	
Розділ 50. Від децентралізації до незалежности.....	570
Революція Горбачова (570). Советська спадщина в Україні (572). Пласність в Україні (573). <i>Постанова Верховної Ради Української РСР Про проголошення незалежности України</i> (576). Шлях до суверенітету та незалежности (577).	

Додатки

Рекомендована література.....	583
Іменний покажчик.....	617

Таблиці

Таблиця 1.1. Національний склад України, 2001 р.	27
Таблиця 1.2. Етнічні українці поза межами України	28
Таблиця 1.3. Етнічні українці поза межами етнолінгвістичної території, бл. 2000 р.	28
Таблиця 26.1. Населення найбільших міст Наддніпрянської України, 1860–1914 рр.	283
Таблиця 26.2. Середній розмір селянських господарств Наддніпрянської України, 1863–1900 рр. (в гектарах).....	284
Таблиця 27.1. Національний склад Наддніпрянської України, 1897 рік	289
Таблиця 27.2. Національний склад міського населення Наддніпрянської України, 1897 рік	289
Таблиця 30.1. Національний склад Галичини, 1849 рік	337
Таблиця 33.1. Національний склад Галичини, 1910 рік.....	364
Таблиця 42.1. Окремі галузі промислового виробництва України впродовж 1928–1940 років (відсоток від загального советського виробництва)	476
Таблиця 43.1. Адміністративні одиниці національних меншин у советській Україні близько 1930 року.....	490
Таблиця 43.2. Національний склад советської України на 1926 рік.....	492
Таблиця 43.3. Національний склад Кримської АССР на 1926 рік	496
Таблиця 44.1. Землеволодіння в міжвоєнній Східній Галичині на 1931 рік	502
Таблиця 44.2. Україномовні та двомовні школи в міжвоєнній Польщі (1922–1938)	508

Таблиця 45.1. Школи у міжвоєнній Підкарпатській Русі	518
Таблиця 48.1. Національний склад Советської України, 1959 р.	551
Таблиця 48.2. Українці поза Советською Україною (на прилеглий етнолінгвістичній території), 1959 р.	551
Таблиця 49.1. Вибрані характеристики етнічних українців у Советській Україні, 1959–1989 рр.	568

М а п и

Мапа 1. Географічні особливості	24
Мапа 2. Українські етнолінгвістичні землі	26
Мапа 3. Греки та скити в Україні	43
Мапа 4. Прабатьківщина слов'ян	49
Мапа 5. Східнослов'янські племена і хозари	54
Мапа 6. Торговельні шляхи (VIII—X ст.)	67
Мапа 7. Київська Русь (бл. 1054 р.)	79
Мапа 8. Київська Русь (бл. 1240 р.)	84
Мапа 9. Монгольська навала	104
Мапа 10. Золота орда (бл. 1300 р.)	106
Мапа 11. Галицько-Волинські землі (бл. 1250 р.)	111
Мапа 12. Територіальна експансія Литви	122
Мапа 13. Польсько-литовська Річ Посполита (бл. 1570 р.)	128
Мапа 14. Форми землеволодіння в Україні під польською владою (1569–1648 рр.)	138
Мапа 15. Релігія та культура (XVI–XVII ст.)	144
Мапа 16. Кримський ханат і Південна Україна (бл. 1600 р.)	158
Мапа 17. Запорозжя	164
Мапа 18. Доба Хмельницького	180
Мапа 19. Українські землі після 1667 р.	204
Мапа 20. Козацька держава (1651 р.)	210
Мапа 21. Україна (бл. 1740 р.)	234
Мапа 22. Слобідська Україна	236
Мапа 23. Запорозжя і Новоросія	238
Мапа 24. Правобережжя і Західна Україна (1750 р.)	256
Мапа 25. Поділи Польщі	264
Мапа 26. Наддніпрянщина (бл. 1850 р.)	270
Мапа 27. Сухопутні шляхи і залізниці перед 1914 р.	286

Мапа 28. Народи України (бл. 1900 р.)	290
Мапа 29. Українські землі в складі Австрійської імперії (1772–1815 рр.)	334
Мапа 30. Українські землі в складі Австро-Угорщини (бл. 1875 р.).....	360
Мапа 31. Західна Україна під час Першої світової війни.....	398
Мапа 32. Україна в 1917–1918 рр.	408
Мапа 33. Україна в 1919–1920 рр.	424
Мапа 34. Західноукраїнська Народна республіка (1918–1919 рр.).....	441
Мапа 35. Українські землі в 1923 р.	450
Мапа 36. Советська Україна (1932 р.).....	464
Мапа 37. Голодомор.....	480
Мапа 38. Національні райони в Советській Україні (1931 р.)	491
Мапа 39. Українські землі в складі Польщі (бл. 1930 р.).....	500
Мапа 40. Українські/русинські землі у складі Румунії та Чехословаччини (бл. 1930 р.)	513
Мапа 41. Карпатська Україна (1938–1939 рр.).....	526
Мапа 42. Західна Україна в 1939–1941 рр.	529
Мапа 43. Україна в 1941–1944 рр.	534
Мапа 44. Наступ Червоної армії.....	544
Мапа 45. Советська Україна в 1945 р.	548
Мапа 46. Незалежна Україна.....	578

Присвячую Тінці

Прикарпатський національний університет
імені Василя Стефаника
код 02125266
НАУКОВА БІБЛІОТЕКА
725867
Інв. № _____

Передмова

1991 року постала нова держава – Україна. Це одна з багатьох нових держав, які виникли на хвилі революції 1989 року, можливо, найвпливовішої події в політичному розвитку Європи за двісті років, що минули від часів Французької революції. Хай Україна змогла здобути незалежність лише 1991 року, але її навряд чи можна назвати новою країною. Цивілізації доісторичних і історичних часів тисячі років розквітали на українських землях. Навіть ідея й реалізація української державности не були чимось новим: вона існувала, хоча й недовго, у 1917–1921 роках.

Попри все це, світ загалом мало знав про Україну. Здавалося, він знав і пам'ятав тільки пов'язане з трагедіями – ядерна катастрофа в Чорнобилі 1986 року, масові розстріли нацистами мирних людей у Бабиному Яру 1941 року, смерть мільйонів українських селян під час Голодомору 1933 р., антиєврейські погроми 1919 року. Проте Україна, очевидно, – це не лише трагедії і не лише етнічні українці.

Зрештою, Україна – це земля багатьох народів і багатьох культур. За п'ятсот років перед новою ерою саме тут було створено скитські золоті прикраси; тут перед київським князем Ігорем танцювали у XII ст. половецькі танці, що їх уявляв Бородин; тут Гоголів козак Тарас Бульба і улюбленець романтичної епохи Іван Мазепа вершили свої подвиги; тут Флоренс Найтінгейл почала свою медичну службу, а лорд Тенісон знайшов тему для однієї з найвідоміших своїх поем; тут нобелівський лауреат і польський романіст Генрик Сенкевіч «поселив» героїв своєї трилогії про крах Польщі у другій половині XVII століття. Тут життя галицького села підказало Леопольду фон Захер-Мазоху страшні оповідання, які стали основою поняття мазохізм; тут зародився єврейський хасидський рух, а письменник Шолом-Алейхем описав життя єврейського штетла кінця XIX століття в новелах про Тев'є-молочника. Контексти цих та багатьох інших історій читач знайде на сторінках цієї книжки.

Досі більшість історій України були історіями українського народу. Хоча в цій книжці також простежено еволюцію етнічних українців, в ній зроблено спробу розглянути багато інших народів, які розвивалися в Україні, зокрема греків, кримських татар, поляків, росіян, євреїв, німців, румун. Лише через розуміння всіх цих культур можна сподіватися адекватного уведення до української історії. Іншими словами, ця книжка не просто історія етнічних українців, а й дослідження широкого розмаїття подій, які сталися впродовж двох з половиною тисяч років на території, окресленій кордонами сучасної держави України.

Ця книжка почалася ще 1980–1981 року у формі курсу лекцій з історії України від найдавніших часів до цього часу в Торонтському університеті. У ній збережено структуру підручника, який може бути використаний в університетських курсах. Книжка складається з десяти частин, приблизно по п'ять розділів у кожній – усього п'ятдесят розділів. Матеріал пода-

но за хронологією: від I тисячоліття до нашої ери до проголошення незалежності України і її підтвердження на національному референдумі у другій половині 1991 року. У кожній частині зроблено спробу представити збалансовану картину політичних, економічних і культурних подій. Загальний наратив охоплює шістьдесят шість блоків, які містять тексти важливих документів, тогочасних описів, пояснень окремих подій, концепцій та історіографічних проблем. У книжці читач знайде також дев'ятнадцять статистичних таблиць і сорок шість мап, які показують історичний розвиток цілої або окремих регіонів України.

Жодна людина не може знати всієї української історії, яка і хронологічно, і тематично величезна. Звісно, я у великому боргу перед багатьма колегами, котрі в різні часи протягом останнього десятиріччя прочитали різноманітні попередні начерки цієї книжки, серед них Генрі Абрамсон (Торонтський університет), Карел Беркоф (Торонтський університет), Богдан Будурович (Торонтський університет), Іван-Павло Химка (Албертський університет), Стелла Гринюк (Манітобський університет), Ярослав Ісаєвич (Наукове товариство ім. Шевченка, Львів), Іван Коропецький (Темпльський університет), Любомир Луцюк (Королівський військовий коледж Канади), Джеймс Мейс (Ілінойський університет), Олександр Мотиль (Колумбійський університет) та Стівен Величенко (Торонтський університет). Спеціальна подяка належить також Байронові Молдофському та персоналові Департаменту картографії Торонтського університету за майстерно зроблені мапи.

Зайве й казати, що поради і конструктивна критика цих людей неабияк допомогли покращити текст і що тільки автор відповідає за інтерпретації й помилки, які можуть трапитися в цій книжці.

Павло Роберт Магочій

*Торонто, Онтаріо
Грудень 1995 року*

Частина перша

Вступні зауваги.
Докиївські часи

Географічний та етнолінгвістичний поділ України

Територія та географія

Існує два підходи в означенні української території. Згідно з першим, вона окреслена політичними кордонами сучасної Української держави. Другий підхід ґрунтується на етнолінгвістичних критеріях: етнолінгвістичну групу складають люди, які розмовляють однією мовою, точніше, діалектами тієї самої мови, і мають спільні етнографічні риси. Тож українська етнолінгвістична територія – це прилеглі землі, розташовані як у межах кордонів України, так і поза ними.

Територія України охоплює 603700 кв. кілометрів – більше, ніж будь-яка європейська держава, за винятком Росії. Іншими словами, в Європі Україна дорівнює за розмірами Німеччині та Великій Британії разом узятим, у США – штатам Аризона та Нью-Мексико разом або канадській провінції Манітоба. Українська етнолінгвістична територія (до складу якої входить не вся, але більша частина України) має 750800 кв. кілометрів, що приблизно дорівнює Німеччині, Австрії та Італії разом узятим чи штату Техас у США.

Географія України й української етнолінгвістичної території досить однорідна. Майже всю площу займають широкі рівнини та плоскогір'я, які рідко перевищують 500 метрів над рівнем моря. Це насамперед низини вздовж північних берегів Чорного та Азовського морів, широкі рівнини на схід від Дніпра, низькі болотисті рівнини на північному заході, а почасти і трохи вищі й ледь похилі плоскогір'я, розташовані на заході та далеко на сході. Поза кордонами України, але в ме-

жах її етнолінгвістичної території – на схід від Азовського моря – тягнуться низини, такі самі, як на північ від Чорного моря. Таким чином, рівнини і невисокі плоскогір'я – це домінуючі і дещо монотонні риси українського ландшафту. Саме це спонукало українського географа Степана Рудницького написати на початку ХХ століття, що дев'ять десятих українців, напевно, ніколи не бачили гір і навіть не знають, як вони виглядають¹.

Гори в Україні розташовані вздовж її кордонів. На крайньому заході тягнуться північно-центральні хребти Карпат з найвищим піком Говерлою, що сягає 2061 метр. На крайньому півдні Кримського півострова, тобто поза межами української етнолінгвістичної території, простягаються Кримські гори, їхній найвищий пік (Роман-Кош) має 1543 метри. Кавказькі гори висотою понад 5000 метрів лежать на південному сході, далеко на південь від української етнолінгвістичної території. Отже, єдиними «українськими» горами є частина Карпатського пасма, що становить не більше п'яти відсотків всієї території України.

Рівнинна географія України свідчить про відсутність природних кордонів. Навіть у невеликих за площею Карпатських горах є декілька перевалів, через які здійснюється комунікація. Не маючи жодних географічних бар'єрів, Україна історично є відкритою для всіх народів, які йшли сюди з різними намірами – дружніми чи ворожими.

Отож, подорожам в Україну та контактам з нею сприяють широкі рівнини та плоскогір'я, що вкривають всю її тери-

Мапа 1. Географічні властивості

торію, але ще більшою мірою – річкова система з добре налагодженою мережею сполучень між північчю та півднем. Більшість цих рік є частиною Чорноморського басейну. Найважливіші з них течуть переважно на південь, впадаючи у Чорне море або в його придаток – Азовське море. Такими ріками є (перераховуючи з заходу на схід): Дністер, Південний Буг, Дніпро та Сіверський Донець – притока Дону, який, повертаючи, впадає в Азовське море. Далеко на південному заході українська територія омивається Дунаєм, який впадає у Чорне море. Далеко на сході тече Кубань, яка спускається з Кавказьких гір, звертає на захід і, перетинаючи українську етнолінгвістичну територію, впадає в Азовське море. І тільки вздовж найзахідніших кордонів України є декілька річок, що не впадають у Чорноморський басейн – це

Буг (Західний Буг) і Сян, які течуть на північ, у бік Вісли – ріки з Балтійського басейну, а також Тиса, що, витікаючи на півдні Карпат, спочатку звертає на захід, тоді тече на схід Середньодунайською рівниною і впадає в Дунай.

Балтійський та Чорноморський басейни тісно пов'язані у Західній Україні – вони століттями були важливим комунікаційним шляхом, який пов'язує Балтійське море з Чорним через Віслу, Буг, Сян та Дністер. Але найбільше історичне значення має Дніпро, що сполучає північні білоруські та російські міста з Чорним морем, а далі, через протоку Босфор, з Егейським та Середземним морями.

Клімат

Температура в Україні, як і ландшафт, майже не має різких перепадів: середній

річний показник на переважній більшості її території коливається між +6 та +9 градусами за Цельсієм. Лише на узбережжі Чорного моря середня температура є вищою – в Одесі +9,8 та в Ялті у Криму +13,4 градуса.

Середня температура по Україні (від +6 до +9 градусів) є набагато нижчою ніж у Центральній та Східній Європі. Наприклад, у Лондоні, який розташований значно північніше ніж усі, окрім Чернігова, міста України, середньорічна температура становить +10,3 градуса. Причиною такого клімату в Україні є суворіші зими. З наведених нижче порівнянь із західноєвропейськими містами видно, що українським містам притаманні значно холодніші середньозимові і трохи тепліші середньолітні температурні показники:

	Січень	Липень		Січень	Липень
Львів	- 4,6	+ 18	Лондон	+ 3,5	+ 17,9
Київ	- 6,2	+ 19,2	Брюссель	+ 2	+ 18
Харків	- 8,3	+ 20,9	Франкфурт	+ 0,7	+ 18,7

Тож клімат України більше подібний до клімату канадського міста Торонто (з температурою -5° у січні й $+20^{\circ}$ у липні), ніж до температурних показників Західної Європи.

Природні ресурси

Україна вважається багатим сільськогосподарським регіоном завдяки широким рівнинам, помірній континентальній температурі й достатній кількості опадів. Дві третини українських ґрунтів складає чорнозем, тому Україна вважається однією з найродючіших земель у світі й була «житницею» спершу колишньої Речі Посполитої, тоді Російської імперії, а пізніше Советського Союзу. Україна завжди була багата на овочі та технічні (зокрема, цукровий буряк) і зернові культури – пшеницю, кукурудзу, жито, ячмінь. Ще напередодні Першої світової війни Україна вирощувала 98% всієї пшениці, 82% цукру та 75% жита Російської імперії. З іншого боку, такий легкодоступний урожай не сприяв винаходам і

прогресивним методикам у сільському господарстві, характерним для місцевостей з менш сприятливими природними умовами.

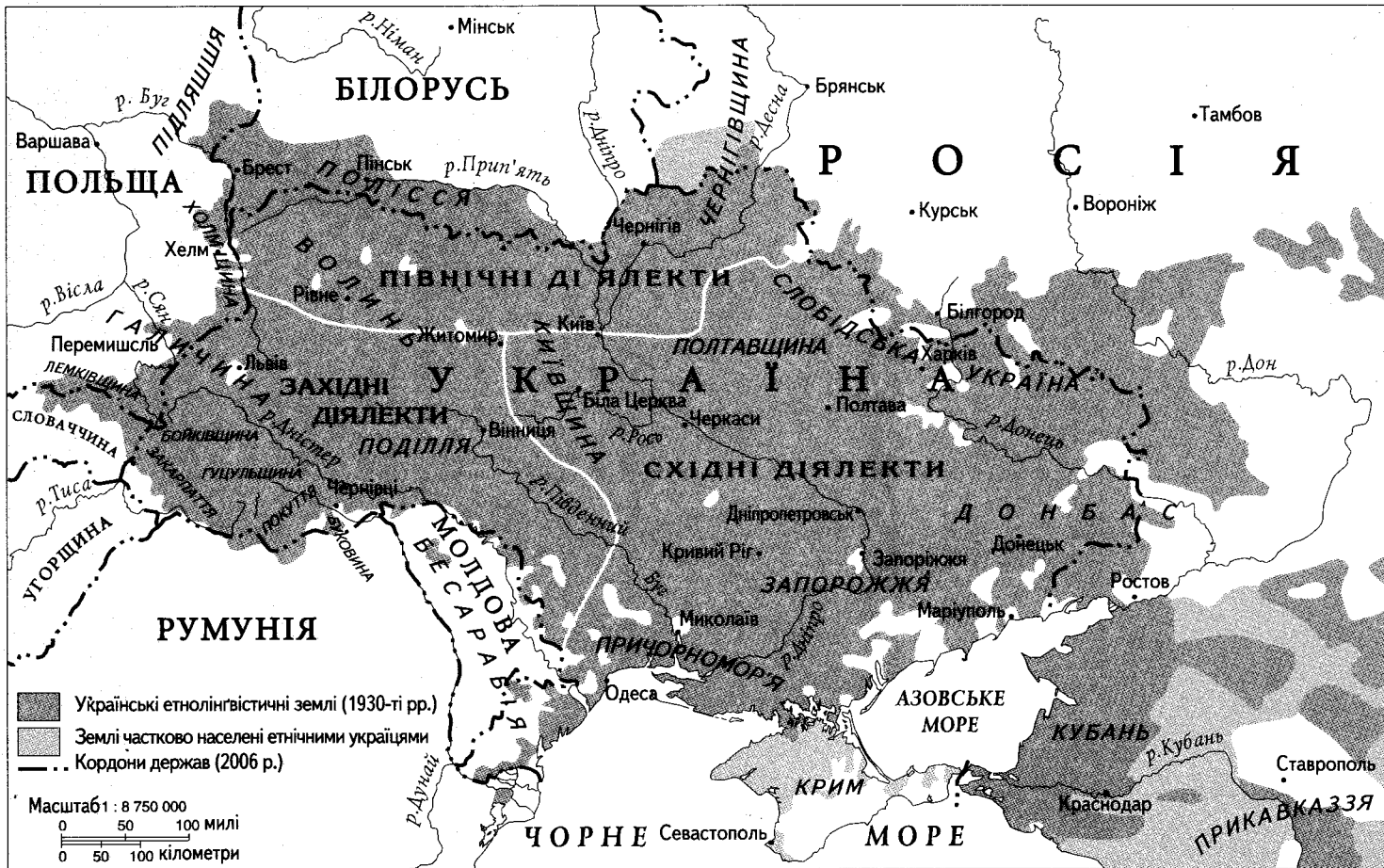
Крім того, Україна багата мінералами. Сіль, яку використовували для зберігання продуктів ще з середньовічних часів, була джерелом прибутків Галичини та Криму, де її видобували. У самому кінці XIX ст. на території Східної України було знайдено величезні поклади кам'яного вугілля, залізної руди та марганцю, що перетворило країну на один з найважливіших світових центрів важкої індустрії. На початку XX ст. Україна виробляла 80% кам'яного вугілля та 62% залізної руди Російської імперії.

Адміністративний та етнолінгвістичний поділ

Україна поділяється на 25 адміністративних одиниць – 24 області та автономну Республіку Крим. За деякими винятками області не збігаються з історичними територіальними одиницями країни, навіть якщо використовують їхні історичні назви. У цій праці найчастіше будуть згадуватись історичні регіони, а саме (перераховуючи з заходу на схід): Закарпаття, Буковина, Галичина, Поділля, Волинь, Чернігівщина, Полтавщина, Слобідська Україна, Запоріжжя, Донбас, Причорномор'я, Крим та Кубань.

Українські етнолінгвістичні кордони не збігаються з державними кордонами сучасної України. Це уподібнює Україну до багатьох інших держав світу, де існує: 1) одна панівна етнолінгвістична група в межах кордонів країни, представники якої, водночас мешкають на територіях сусідніх держав; і 2) одна або більше етнолінгвістичних груп, відмінних від чисельно панівної групи.

Українська мова є однією з дванадцяти слов'янських мов, що поділяються на: західнослов'янські (польська, лужицька, чеська, словацька), південнослов'янські (словенська, хорватська, сербська, македонська, болгарська) та східнослов'янські (російська, білоруська, українська). Українська мова як східнослов'янська є струк-

Мапа 2. Українські етнолінгвістичні землі

турно близькою до білоруської та російської, хоча декотрі її діалекти, зокрема у Західній Україні, сформовані під сильним впливом польської та словацької мов.

Лінгвісти зазвичай виділяють три основні діалектні групи української мови: 1) північні діалекти, що побутують на Поліссі, Північній Волині, Київщині та Полтавщині; 2) східні діалекти, якими говорять на чималих територіях на схід та південь від умовної лінії Житомир–Одеса; і 3) західні діалекти, поширені на південній Волині, Поділлі, Галичині, Північній Буковині та Закарпатті. Українська мова до певної міри відображає географічну мапу країни з її широчезними рівнинами та плоскогір'ями. Тобто між мовами північних, східних і навіть західних діалектних груп існують неістотні відмінності. Лише далеко на заході з обох боків Карпатських гір – у Південній Галичині, Північній Буковині, Закарпатті та заселених українцями землях Східних Польщі та Словаччини – кількість та ступінь відмінностей між місцевими діалектами значно зростає, і часто поміж вчених та носіїв цих діалектів виникають глибокі дискусії про те, чи їх взагалі можна вважати етнічними українцями.

Населення

Згідно з переписом населення 2001 року в Україні мешкає 48,2 мільйона. Понад дві третини або 37,5 мільйона (77%) мешканців є українцями, решта 11 мільйонів (23%) жителів належать до інших етнолінгвістичних чи національних меншин (див. таблицю 1.1).

Незважаючи на те, що українці традиційно складали більшість населення країни, за два останні століття ґрунтовно змінилася пропорція між міськими та сільськими жителями. Наприклад, 1897 р. українці становили лише 30% мешканців міст України, але ця цифра постійно зростала і сягнула 67% 2001 року. З-поміж національних меншин росіяни проживають переважно у міських індустріальних регіо-

Таблиця 1.1

Національний склад України, 2001 р.²

Національність	Кількість	Відсоток
Українці	37 542 000	77,8
Росіяни	8 334 000	17,3
Білоруси	276 000	0,6
Молдавани	259 000	0,5
Кримські татари	248 000	0,5
Болгари	205 000	0,4
Угорці	157 000	0,3
Румуни	151 000	0,3
Поляки	144 000	0,3
Євреї	104 000	0,2
Вірмени	100 000	0,2
Греки	92 000	0,2
Татари	73 000	0,2
Рома (цигани)	48 000	0,1
Азербайджанці	45 000	0,1
Грузини	34 000	0,1
Німці	33 000	0,1
Гагаузи	32 000	0,1
Інші	177 000	0,4
Разом	48 241 000	99,7

нах Східної України, євреї та білоруси – у містах всієї країни, татари – переважно у містах Криму. Решта груп мешкає переважно у сільській місцевості: молдавани населяють землі, прилеглі до Молдавії, поляки – анклав на території Волині та Східної Галичини, болгари – Південну Бессарабію, угорці – південь Закарпаття, румуни – північ Буковини, греки – узбережжя Чорного (поблизу Одеси) та Азовсько-го (біля Маріуполя) морів.

Окрім 37,5 мільйона українців, що проживають у межах кордонів України, за даними 2001 р. ще 1,4 мільйона мешкають на етнолінгвістичних територіях у сусідніх країнах (див. таблицю 1.2).

У Білорусі українці мешкають у болотистих долинах річки Прип'ять; у Польщі – вздовж східних кордонів країни (Підляшшя, Холмщина, Лемківщина та Надсяння); у Словаччині – на крайньому північному сході (Пряшівщина); в Румунії – на Мараморщині, у Південній Буковині та коло дельти Дунаю; в Молдові – вздовж

Таблиця 1.2

Етнічні українці поза межами України
(на прилеглих етнолінгвістичних територіях), 2001 р.³

Росія (Курська, Білгородська, Воронежська, Ростовська області, Краснодарський край)	617 000
Молдова	600 000
Білорусь (Брестська і Гомельська області)	108 000
Румунія	52 000
Словаччина	11 000
Польща	4 000
Разом	1 392 000

північних та східних кордонів; в Росії – у долині річок Дон та Кубань.

Окрім українців, які мешкають у прилеглих до кордонів України регіонах, в колишньому Советському Союзі та у світі проживає ще 7,8 мільйона (див. таблицю 1.3) нащадків українців, які переселилися до цих місцевостей у XIX–XX ст.

Відповідно до наведених даних, у світі мешкає 45,1 мільйона українців.

Назва території і народу

Українську землю та її жителів за історію їхнього існування називали по-різному, що часто траплялося і з багатьма іншими місцевостями й народами Європи та світу.

Питання назви території й народу невіддільне від його історичного розвитку. Тому не дивно, що різні назви України й українців у дальшому чи ближчому минулому часто відображали певну політичну позицію, а іноді просто заперечували саме існування українців як окремого народу.

До недавнього часу відомості про Україну поза її межами походили із вторинних російських джерел. З другої половини XVII ст., відколи Московія, а пізніше Російська імперія почали контролювати більшу частину території України, російські автори вписували Україну до історії

Таблиця 1.3

Етнічні українці поза межами етнолінгвістичної території, бл. 2000 р.⁴

Росія	2 350 000
Казахстан	896 000
Узбекистан	154 000
Киргизія	108 000
Таджикистан	41 000
Туркменістан	36 000
Латвія	70 000
Естонія	29 000
Литва	22 000
Білорусь	129 000
Польща	27 000
Чеська республіка	8 000
Сербія і Чорногорія	5 000
Угорщина	5 000
Боснія і Герцеговіна	4 000
Хорватія	2 000
Інші європейські держави	93 000
Канада	1 100 000
США	893 000
Південна Америка	170 000
Австралія	20 000
Разом	6 162 000

Росії. За таких умов старі назви набули нових значень. Середньовічна Київська Русь стала Київською Росією, її культура та мешканці – «руськими» або «древнерусськими». У пізніші періоди всі або окремі українські землі називалися Малоросією, Південною Росією, Західною Росією (разом з Білоруссю) та Новоросією (степова частина та узбережжя Чорного моря), а східнослов'янські мешканці імперії – ма-

лоросами. Українські землі, які не входили до складу Московії (Росії), іноді називалися Руссю (у західних джерелах – Рутенією), а їхнє східнослов'янське населення – русинами.

Назви Київська Росія/давні росіяни, Малоросія/малороси, Рутенія/рутенці й досі можна знайти в давніх і навіть деяких сучасних публікаціях про Україну, написаних авторами з Європи, Північної Америки та інших частин світу. У даній праці, яка зосереджується на історичному розвитку території у межах кордонів сучасної України, для позначення території вживатиметься термін «Україна», а термін «українці» – для найбільшого на цій території народу. Коли йтиметься про середньовічний період, приблизно з IX до XIV століття, ця територія буде називатися «Руссю» або «Київською

Руссю», а її жителі – «руським народом». Поступовий перехід від вживання назви «Русь» до назви «Україна», від «руський» до «український народ» є у цій книзі аналогічним до використання назв франки/французи або римляни/італійці у працях, присвячених історії Франції чи Італії.

¹ Stephen Rudnytsky, *Ukraine: The Land and Its People* (New York 1918), p. 25.

² *Національний склад населення України*, ч. 1 (Київ 1991), с. 4–6.

³ Розрахунки почасти ґрунтовані на статистичних даних з книжок V.Kubijovyč et al., 'Ukrainians', in *Encyclopedia of Ukraine*, Vol. V, ed. Danylo Husar Struk (Toronto, Buffalo, and London 1993), p. 460; та Ann Lencyk Pawliczko, ed., *Ukraine and Ukrainians throughout the World* (Toronto, Buffalo, and London 1993), p. 9.

⁴ Там само.

Історичні уявлення

Україна впродовж століть перебувала під владою іноземних держав, зокрема Польщі та Росії. Як наслідок, в історичних описах України часто трактувалась не як самодостатнє утворення, а радше як територія, залежна від більшої держави – Речі Посполитої, Російської імперії чи Советського Союзу. Наприклад, російські та польські історики XIX ст. звичайно вписували у свої національні історії всі ті землі, які в той чи інший час були частиною відповідно Росії чи Польщі. Тому в багатьох дослідженнях, написаних російською, польською, а пізніше й західними мовами, Україна та Білорусь не мали власної історії.

Фактично історія України зводилась виключно до розгляду української національної ідеї, а скептики твердили, що зародилася вона максимум на початку XIX ст. Таке трактування історичного минулого породжує багато запитань. Виявивши існування українського національного руху, ті, хто не сприймає української окремішності, здивуються: якщо до XIX ст. не було української держави, а, отже, й української історії, на яких підставах у майбутньому зможе відбутися визнання суверенної держави? У зв'язку з політичними наслідками та впливом історичних досліджень, варто ознайомити читача принаймні з головними моментами різних підходів до розуміння історії України. Серед них можна виділити російську, польську, українську та советську позиції.

Російська історична позиція

Наявність різних підходів свідчить про серйозну дискусію щодо історії всієї Східної Європи, а конкретніше – східнослов'янських народів – росіян, білорусів та українців. На кінець XVIII – початок XIX ст., коли з'явили-

ся перші спроби науково описати історію Східної Європи, єдиною східнослов'янською державою, яка тоді існувала, була Російська імперія. Очолював цю державу всевладний цар з династії Романових, який правив у Москві (пізніше – у Санкт-Петербурзі) з початку XVII ст. Не дивно, що династія Романових і Російська імперська держава, яку вона представляла, заохочували публікацію праць, в яких хід історії вигідно обґрунтовував би їхнє існування.

Такими були перші дві історії Росії, написані у XVIII ст. Алексеем Манкієвим (написана 1715 р., опублікована 1770 р.) та Василієм Татіщевим (завершена 1739 р., опублікована у 5 томах у 1768–1848 рр.). Обидві праці були скрупульозними трактатами, які намагалися виправдати абсолютну владу династії Романових.

Найпоказовішим прикладом династійного підходу до російської історії була монументальна «Історія держави російської» («*История государства российской*») Ніколая Карамзіна. Видана у 12 томах між 1816 і 1829 роками, вона охопила історичний період від найдавніших часів до початку панування династії Романових 1613 року. Карамзін змалював період Московської держави між XIV та кінцем XVI ст. як золотий вік історії Росії, зокрема тому, що в ті часи самодержавна влада, здавалося б, досягла своєї вершини. Карамзін писав: «Народ, позбавлений князями московськими лиха внутрішніх міжусобиць і зовнішнього ярма... вдоволений діями – не виступав за права... Нарешті цар став для всіх росіян земним Богом... Самодержавство есть паладієм Росії, його цілісність необхідна для її щастя»¹. Прямим натяком у його творах була настанова тогочас-

ним російським царям наслідувати своїх самодержавних московських попередників.

Обов'язковим засобом возвеличення кожної держави та монархії є виведення належного походження та родоводу. Вже в наші часи мітологізацію походження вдало охарактеризував Бернард Люїс: її прагнуть країни, народи та правителі, які зазвичай «мали скромне походження», щоб «прикрасити або приховати свій непримітний родовід та долучити себе до чогось давнішого

й величнішого»². Російські історики тут могли відштовхуватися від абстрактних схем, розвинутих ще в XIV ст. середньовічними церковниками. У ті часи Московія тільки починала розвиватися, і ченці переписували давні літописи, «прикрашаючи» та розширюючи їх, щоб вивести походження своїх світських правителів – московських монархів – від князів Київської Русі, чії предки належали до династії напівлегендарного новгородського князя IX ст. Рюрика. Тож

Що таке Східна Європа?

Поняттю Східна Європа важко, якщо взагалі можливо, дати точне означення. Сам термін свідчить про те, що йдеться про східну частину європейського континенту. Утім, після Другої світової війни у нього вкладався більше політичний, ніж географічний сенс: Східною Європою стали називати території тих країн та регіонів (Східна Німеччина, Польща, Чехословаччина, Угорщина, Румунія, Югославія, Болгарія, Албанія), які опинились під комуністичною владою і раніше чи пізніше стали близькими союзниками або сателітами Советського Союзу.

Таке визначення провокувало очевидні географічні аномалії. Скажімо, Греція та Австрія не входили в цю групу тільки тому, що не належали до комуністичного табору, хоча обидві містилися настільки ж на сході і навіть ще східніше, ніж деякі «східноєвропейські» держави. Таке алогічне уявлення про Східну Європу, що базувалось на досить убогому політичному ґрунті, надалі не є виправданим. Тим паче, що після 1989 р. колишні «східноєвропейські» країни скинули комуністичну владу, а советський блок та Советський Союз припинили своє існування.

Відповідно, використання терміна Східна Європа у цій книзі буде ґрунтуватись на суто географічних критеріях. Оскільки Європа як континент простягається від берегів Ірландії та Португалії на заході до Уральських гір на сході, то географічний поділ між заходом і сходом пролягає приблизно по лінії 25° широти, котра проходить по західних землях сучасних Білорусі та України неподалік від їхніх західних кордонів. Цікаво, що середня точка Європи – двох перетинів зі сходу на захід та з півдня на північ (яка була акуратно вирахована у другій половині XIX ст.) – зараз також міститься на українській території, поблизу с. Ділове, на південному сході (Рахівський район) Закарпатської області.

Це означає, що географічно до Східної Європи фактично входять Білорусь, Україна, Росія на захід від Уралу, частина Фінляндії, Прибалтійські країни, Румунія та Болгарія. Якщо ж поєднати географічні та історичні критерії, то Східна Європа може головню ототожнюватися з батьківщинами східних слов'ян – росіян, білорусів та українців, і саме у цьому контексті цей термін буде вживатись тут.

московські царі видавали себе за прямих нащадків династії Рюриковичів, яка з початку XVII ст. продовжилась родом Романових. Тракткування генеалогії Рюриковичів, яке доводило історичну спадкоємність Московії та Російської імперії від Київської Русі, було ще й викривлено пророцтвами церковників на початку XVI ст., коли монах Філофей віднайшов універсальне пояснення московському завоюванню 1510 року його рідного західноросійського міста Пскова. Падіння Пскова за аналогією до падіння Константинополя, столиці Східної (другої) Римської імперії, під турками-османами (1453) Філофей назвав частиною великого Божого плану: «Всі християнські царства завершать своє існування й увійдуть, як кажуть пророчі книги, у царство нашого володаря, в російське царство. Два Рими бо впали, а третій [Московія] стоїть, а четвертому не бувати»³.

У XIX ст. світські історики почали обґрунтовувати особливу місію Росії у Східній Європі радше не генеалогічними чи релігійними аргументами, а політичними та соціально-демографічними теоріями. Саме цей новий напрям втілювався в багатотомній історії Карамзіна. Він вірив у єдність усіх східних слов'ян, яких називав єдиним російським народом, чийм першим політичним центром був Київ. Після монгольської навали у середині XIII ст. та зруйнування Києва політичний та релігійний центр «русского» народу перемістився на північ, спершу до Володимира-на-Клязьмі, потім до Москви і нарешті, на початку XVIII ст., – до Санкт-Петербурга. Ця концепція, яку можна назвати теорією переміщення політичних центрів, закріпилась у російській історіографії. «Матерью городов русских», згідно з поширеним уявленням, був Київ, і нащадки цієї матері зобов'язані докласти всіх зусиль, щоб одного дня всі землі колишньої Київської «Росії» повернулися до єдиної Російської держави. Відколи московських князів було визнано повноправними спадкоємцями київської спадщини, з'явилася певність, що історична місія російського народу здійсниться. Цією місією було

об'єднання Великої, Білої та Малої Русі – біблійне три в одному.

Незважаючи на переконання Карамзіна, що мешканці Великої, Білої та Малої Русі становлять єдиний російський народ, від початку XIX ст. лінгвістичні та етнографічні дослідження, а також публіковані в ті часи подорожні нотатки мандрівників, змусили багатьох учених усвідомити наявність значних відмінностей між різними групами так званого єдиного російського народу, зокрема, між великоросами й малоросами, тобто українцями. Визнання цих відмінностей не лише підірвало б ідею єдиного російського народу, але й загрожувало б теорії спадкоємності між середньовічним Києвом та Московією, тобто, глибинним засадам російського імперського замислу. Таким чином, ці потенційно небезпечні відмінності необхідно було певним чином пояснити.

Це зробив Михайл Погодін – впливовий історик і публіцист XIX ст., автор російської версії панславизму. 1856 року Погодін представив свою теорію «запустіння», доводячи, що протягом X–XII ст. предки московитів дійсно мешкали на центральних (дніпровсько-українських) землях Київської Русі, а після монгольської навали в середині XIII ст. утекли на північ. Пізніше, в кінці XIII й особливо в XIV ст. в Україну, де ніхто не мешкав, заселилися селяни із західних земель, які були під владою Польщі та Литви. Саме ці нові поселенці-іммігранти і є предками сьогоднішніх українців. Таким чином, до теорії Карамзіна про переміщення чи перенесення політичних центрів додалася ще й погодинська теорія про міграцію населення.

Ця концепція історії східних слов'ян була прийнята і розвинута двома, мабуть, найпливовішими російськими істориками – Сергеем Соловйовим у його 29-томній «Історії Росії з найдавніших часів» (1851–1879) та учнем Соловйова Василієм Ключевським у ще популярнішому п'ятитомному «Курсі російської історії» (1904–1921). Згідно з Соловйовим, «у кінці XII століття [Київська Русь] виявилася неспроможною розвинути міцні основи державности. Життєві сили, за визначенням задалегідь напрямком, відходять із південного

заходу на північний схід; народонаселення рухається у тому напрямку, і разом з ним іде історія»⁴. Детерміністську позицію Соловйова доповнив Ключевський, давши так зване психологічне обґрунтування:

Як тільки населення Північної Русі відчувало, що Москва здатна стати політичним центром, довкола якого воно могло зібрати свої сили для боротьби із зовнішніми ворогами, що московський князь може бути народним вождем у цій боротьбі, в умах і ставленні удільної Русі відбувся перелом, який вирішив долю удільного устрою: всі доти приховані чи приспані національні й політичні сподівання й почуття великоруського племені, що довго й безуспішно шукало собі надійне пристанище, тоді збіглися з династичними прагненнями московського великого князя і піднесли його на висоту національного правителя Великої Росії».

Російське бачення історії Східної Європи, найповніше представлене у працях Соловйова та Ключевського, продовжує переважає у більшості історій цього регіону. Цю інтерпретацію підтримували й російські історики-емігранти, найвпливовішими з яких були Георгій Вернадський та Михайл Флорінський. З їхніх творів вона перекочувала у головні підручники російської історії, публіковані в Західній Європі та Північній Америці впродовж ХХ ст. В усіх цих працях історія України, якщо взагалі береться до уваги, то лише як історія однієї з російських провінцій. Ба, більше – якщо Київський період вважається невіддільною частиною історії Росії, то історія України починається у кращому разі з XIV, а то й з XVII ст. Дехто з російських авторів взагалі вважав існування України (а, отже, і її історії) нісенітницею, політичною ідеєю, яка з'явилася у XIX ст. і була потрібна таким силам, як Німеччина чи Австрія, щоб підірвати цілісність Російської держави.

Існує також думка, що уявлення про саму Росію неможливе без Малоросії, тобто Ук-

раїни. Провідний російський фахівець ХХ ст. з історії Київської Русі Дмитрій Ліхачов найкраще підсумував таку позицію: «Упродовж століть Росія та Україна, поділені надвоє, сформувались не тільки як політична, а й культурна дуалістична цілість. Російська культура не має сенсу без української, а українська – без російської»⁶.

Польська історична позиція

Традиційний підхід польських авторів до історії України певною мірою збігається з класичною російською інтерпретацією східноєвропейської історії, хоча, безсумнівно, має інші цілі. Упродовж XIX ст. Польща не існувала як незалежна держава. Тому польські публіцисти й письменники часто заглядали в минуле, пробуючи пояснити, чому вони втратили державність і, можливо, намітити, що треба, а чого не треба робити, аби відстояти її в майбутньому. Гортаючи польську історію, вони найчастіше зупинялися на XVII ст. та проблемі козацтва – періоді, коли Україна перебувала під владою Польщі. Це століття вони вважали поворотним моментом в історії своєї країни та початком її занепаду.

У десятиліття перед Першою світовою війною на польське тлумачення української історії великий вплив мав Александер Яблонівський, автор семитомних історичних студій («Pisma», 1910–1913) та «Історії Південної Русі до падіння польської Речі Посполитої» («Historia Rusi Południowej do upadku Rzeczypospolitej Polskiej», 1912). Незважаючи на деяку симпатію до українського національного руху наприкінці XIX ст., Яблонівський висновує, що історично українські землі ніколи не становили окремого утворення, а населення України – окремого народу. Натомість у XVI ст., коли Польща приєднала Україну, поляки відкрили нецивілізовані землі, куди принесли культуру та державний устрій. Хоча вони знали про високий рівень культури періоду Київської Русі, проте не вважали його власне українським. До того ж польські та київські княжі родини через взаємні шлюби породичались, а Польща

певний час володіла деякими землями Київської Русі (головним чином західними прикордонними територіями) і навіть Києвом, відтак виникла теорія, яка утвердилась особливо після входження до складу Польщі більшості українських земель 1569 року, що поляки мають законні та історичні права на київську спадщину.

Також польські автори беззастережно приймали погодінську теорію «запустіння» України (Південної Русі) після монгольської навали у середині XIII ст. Згідно з цією теорією, дикі українські степи (по-польськи – *dzikie pole*) заселили мешканці галицьких і волинських земель, підвладних Польщі та Литві. Навіть якщо більшість цих людей були східними слов'янами, вони так чи так підпорядковувалися Польській державі та шляхті. А культурні, мовні й релігійні відмінності населення під владою Польщі визнавалися і не переслідувались. У цьому факті польські автори вбачали демократію республіки шляхтичів на чолі з нащадком Ягелонської династії.

Доба Ягелонів, що тривала з 1385 по 1572 рік, вважалася ідеалом польської системи правління, про що свідчили, на загальне переконання, демократичні інституції й, за деякими винятками, релігійна та національна толерантність. Перелічуючи риси такої ідеальної держави, польські автори цілком закономірно наголошували, що всі мешканці країни, незалежно від їхньої релігійної та національної приналежності, прагли ідентифікувати себе вільними громадянами Речі Посполитої. В ореолі такої слави Україна, разом із сусідніми Білоруссю та Литвою, вважалася тільки частиною східних «кресів», тобто прикордонних земель, яким дуже пощастило, що вони увійшли до складу Польщі – бастиону західної та католицької цивілізації.

Проте траплялося, що ці нібито мирні та продуктивні «прикордонні землі західної цивілізації» (за словами відомого польсько-американського історика XX ст. Оскара Галецького) повставали. Користуючись кількома монографіями історика початку XX ст. Францішека Равіти-Гавронського,

присвяченими темі козаків та їхнього найвизначнішого гетьмана Богдана Хмельницького, польські автори назагал тлумачать ці бунти як варварські заколоти, ініційовані деструктивними групами нецивілізованого українського населення. Іноді такі заколоти ставали причиною глибоких соціальних переворотів, наприклад, повстання Хмельницького в середині XVII ст. чи повстання гайдамаків у XVIII ст. Після їх придушення й вигнання іноземних (турецьких, татарських, московських) загарбників українські землі правомірно повертались до Польщі як частина її культурної та політичної спадщини. Так тривало до кінця XVIII ст., коли українські землі Польщі поділили між собою Росія та Австрія і разом з Прусією врешті стерли всю Польщу з карти Європи.

По суті, українські землі, особливо на захід від Дніпра (Правобережжя, Волинь, Галичина), просто вважались невіддільною частиною Польщі. Коли спроби відновити Польську державу впродовж XIX ст. врешті 1918 року увінчалися успіхом, передбачалося, що в кордони відродженої Ягелонської держави, яка простягнеться від Балтійського до Чорного моря, «цілком природно» увійдуть українські та інші східні кресові території. Проте ці сподівання розбились об європейські кордони, встановлені після Першої світової війни. І навіть через чверть століття більшість поляків сподівалися повернення після Другої світової війни українських земель (Східної Галичини та Західної Волині), які входили до Польщі у міжвоєнні роки. У деяких польських колах, особливо серед політичних емігрантів на Заході, навіть плекалась ідея про Польщу від моря до моря.

Незважаючи на те, що до Другої світової війни польські історики та населення загалом ставилися до всього українського як до периферійного явища, після війни, коли зміцнився радянський політичний вплив у Центрально-Східній Європі та марксистський підхід у науці, польські історики кардинально змінили свої погляди. Період козаччини продовжував викликати першорядний інтерес, але у працях післявоєнних істориків Лешка Подгоро-

децького, Владислава Серчика та Збігнева Вуйцика Україна більше не трактувалася як придаток Польщі, а радше як територія, що пройшла власний історичний шлях від найдавніших часів до сучасності. Однак давні переконання відмирають повільно, і навіть у сьогоденній Польщі можна часто почути, що все позитивне в українській історії відбулося не завдяки місцевому населенню, а через цивілізаційний вплив Польщі.

Українська історична позиція

Можемо твердити, що початок власне українського тлумачення історії Східної Європи збігається з появою у XVIII ст. перших загальних історій України. І хоча назви цих праць здебільшого відсилають до історії Малоросії, насправді вони присвячені запорозьким козакам XVI і, насамперед, XVII ст. Про запорожців та Україну писали також у своїх видатних працях – альзасько-французькі (Жан-Бенуа Шерер, 1788), німецькі (Карл Гамерсдорфер, 1789) та австро-угорські (Йоган-Крістіан фон Енгель, 1796) історики.

У першій половині XIX ст. з'явилися перші багатотомні історії України Дмитра Бантиш-Каменського (4 томи, 1822) та Миколи Маркевича (5 томів, 1842–1843), які особливо відзначали роль запорозьких козаків в українському історичному процесі. Проте найвпливовішим твором того часу була «Історія Русів» (1846), що вперше побачила світ у рукописному варіанті наприкінці 1820-х рр. і чие авторство остаточно не встановлено. Популярність і вплив цієї праці можна, мабуть, пояснити фактом, що це був радше політичний, аніж історичний трактат. «Історія Русів» – це один із перших творів, де Україну зображено не як провінцію Росії чи Польщі, а як незалежну державу в часи Київської Русі. Відповідно, найбільших висот Україна сягнула в епоху козацтва і лише у XVIII ст. почала занепадати, все більше узалежнюючись від московської (пізніше російської) влади. Те, що автор «Історії Русів» зумів відтворити чітку історичну тяглість України, мало величезний вплив як на істориків, так і на поетів, фольклористів та

лінгвістів-ентузіастів у повільному процесі українського національного відродження.

Перша половина XIX ст. була також добою поширення ідей романтизму в Україні. Професійні історики, а головню історики-аматори перейняли ці ідеї про особливий геній окремих народів на протигагу раніш поширеному переконанню, що рушійною силою історичного процесу є династії та державні утворення. Виходячи з засад романтизму, нове покоління вчених на чолі з Михайлом Максимовичем, Миколою Костомаровим і, до певного часу, Пантелеймоном Кулішем вважало козацький устрій основним проявом так званих демократичних та егалітарних ідеалів українського народу. Ця позиція озвучена ще у 1840-х рр. у політичній програмі Кирило-Методіївського братства, опублікованої під назвою «Книга буття українського народу». У цій праці, написаній Костомаровим, було зображено Україну як особу, що «не любила... ні царя, ні [польського] пана, а зкомпонувала собі козацтво... і були козаки між собою всі рівні». І далі: «День ото дня росло, умножалося козацтво і незабаром були б на Вкраїні усі козаки, усі вільні і рівні»⁷. Проте цей ідилічний сценарій так і не був втіленим внаслідок втручання зовнішніх сил – польських поміщиків, московських царів, католицьких священників та єзуїтів.

Віра в рушійну силу народу підштовхнула цих авторів на пошуки особливого генія українського народу та обґрунтувань його унікальності та відмінності від росіян і поляків. Костомаров найкраще показав це у статті «Дві руські народності» (1861), яка пізніше перетворилась на євангелію українського націоналізму.

Окрім намагань довести окремішність українців і підірвати, таким чином, уявлення про єдність східних слов'ян, українські вчені поставили під сумнів й інший аспект історичних уявлень росіян, так звану спадкоємність між середньовічною Київською Руссю і Московією. У відповідь на твердження Погодіна про переселення після татарської навали XIII ст. мешканців Київщини на північ

з'явилися праці, першу з яких написав Максимович (1857), а підтримали його Володимир Антонович (1882) та Михайл Владімірський-Буданов (1890, 1893), які досить переконливо свідчать, що населення не покидало земель Центральної України у XIV ст., а її устрій функціонував допоки козаки не заклали у XVI–XVII ст. новий соціаль-

ний й адміністративний лад. Незважаючи на такі очевидні недоліки усталеної російської позиції щодо східноєвропейської історії, її засади й далі вважаються правдоподібними.

Перший серйозний виклик цій позиції кинув на початку XX ст. Михайло Грушевський. У 1904 р. він опублікував статтю під наз-

Костомаров про українців, росіян та поляків

Наводимо уривки зі статті Миколи Костомарова «Дві руські народності»*, опублікованої російською мовою у недовговічному журналі «Основа» (1861, №3), що виходив у Санкт-Петербурзі:

«Плем'я південноруське більше тяжіло до особистої свободи, великоруське – до общинності... У політичній сфері перші вміли гуртуватися у добровільні товариства, єдні настільки, наскільки була щоденна потреба, і міцні настільки, наскільки існування їхнє не перешкоджало незмінному праву особистої свободи; другі прагнули утворити стійке суспільне тіло на вікових началах, просякнути єдиним духом. Перше вело до федерації, але не зуміло цілком її утворити; друге повело до єдиновладдя і міцної держави...

У великоруському елементі є щось велетенське, творче, дух витончености, усвідомлення спільноти, панування здорового глузду, який вміє вистояти у складних обставинах, вловити час, коли треба діяти, і використати його наскільки треба... Цього не проявило наше південноруське плем'я. Його вільна стихія зумовлювала або розкладання суспільних зв'язків, або вир намірів, що вертіли, мов біляче колесо, народне історичне життя. Таким показало нам ці дві руські народності наше минуле.

Зовсім інший стосунок між південноруською народністю і польською. Хоча південноруський народ за складом мови стоїть далі від польського, ніж від великоруського, зате набагато ближчий до польського за народними особливостями й основними рисами народного характеру. Такої чи подібної протилежності, яку ми помітили між великоросами й південноросами, не існує між поляками й південноросами ані на внутрішньому, ані на зовнішньому рівні побуту...

Однак, попри таку близькість, існує прірва, що розділяє ці два народи, і прірва така, через яку перекинути міст видається неможливим. Поляки і південнороси – немов дві близькі гілки, котрі розвинулися у протилежні боки: одні виховали в собі і затвердили начала панства, другі – мужицтва або, доступною мовою, один народ – глибоко аристократичний, другий – глибоко демократичний. Утім ці терміни не надто пасують до обставин нашої історії і нашого побуту; бо ж наскільки польська аристократія є демократичною, настільки ж аристократичною є південноруська демократія. Там панство шукає рівности у своєму класі; тут народ, рівний за правом і статусом, випускає зі своєї маси особистості і потім прагне поглинути їх своєю масою».

* Українці тут названі південноруською народністю, а росіяни – великоруською. – Прим. ред.

вою «Звичайна схема “руської” історії й справа раціонального укладу історії східного слов’янства». Продовжуючи традицію «Історії Русів», Грушевський зосередив увагу не лише на внутрішньо суперечливих моментах у російській концепції східноєвропейського історичного процесу, але й окреслив межі історії України, яка, на його думку, почалася ще до Київської Русі і продовжилася після епохи козацтва.

Ще до появи цієї плідотної статті Грушевський почав ретельно вивчати історичну тяглість України, виклавши свої міркування у монументальній десятитомній «Історії України-Руси» (1898–1937). Цю працю він встиг довести лише до 1658 р., але підготував також декілька однотомних історій, які охоплювали період від докиївських часів і аж до боротьби за «відновлення» незалежної української держави одразу після Першої світової війни. Отже, у своїй статті «Звичайна схема...» та однотомних популярних історіях, базованих на його десятитомному *opus magnum*, Грушевський вперше подав історичну концепцію, яка могла конкурувати з панівною російською. Хоча пізніші українські історики, як Дмитро Дорошенко та Вячеслав Липинський, могли закинути Грушевському народницькі ухили, сповідуючи більш державницький підхід до минулого, українознавці поза межами колишнього Союзного Союзу (спочатку у міжвоєнній Галичині, а потім у Західній Європі та Північній Америці) дотримувалися схеми тяглості автономного українського історичного процесу, окресленої Грушевським, що почався ще у докиївський період і триває донині.

Советська історична позиція

Більшовицька революція 1917 року та подальше заснування Союзного Союзу 1922 року змінили хід російської історичної думки. Проте ця зміна не наступила негайно, і в 1920-ті роки нарешті поруч з марксистськими з’явилися немарксистські історичні дослідження. Частково погляди Грушевського вплинули на таких немарксистських російських істориків, як Александр Пресня-

ков (1918 р.) та Матвей Любавський (1929 р.), які почали шукати походження Московської держави не в Києві, а в північно-східних Ростові, Суздалі та Володимирі. З іншого боку, російські історики-емігранти на чолі з Георгієм (Джорджем) Вернадським й далі стояли на засадах російської історичної позиції XIX ст. Соловйова та Ключевського.

У Советській Україні, принаймні впродовж 1920-х рр., мали можливість працювати не тільки історики-марксистки. Продовжувала свою роботу і школа Грушевського під його керівництвом, відколи він 1924 р. повернувся до Києва з еміграції на Захід. Погляди Грушевського підтримували навіть советські українські марксистки на кшталт Матвія Яворського, який у своїх працях особливо підкреслював соціально-економічний розвиток та класову боротьбу в українській історії.

На початку 1930-х рр., коли Сталін вирішив ліквідувати залишки усіх ідеологій, які не збігалися з його великорусько-більшовицькою версією марксизму, більшість представників української історичної школи разом з Грушевським були ув’язнені й заслані чи змушені мовчати. Ті, хто вижив, повинні були прийняти нове тлумачення східноєвропейської історії. Спосіб, у який це тлумачення застосовувалося до неросійських національностей Советського Союзу, охрестили «формулою меншого зла».

У новій більшовицькій державі, що спиралася на марксистські ідеологічні принципи, пристосовані до місцевих умов Ленінін і Сталінін, національна проблема викликала неабиякий інтерес. Ленінська національна політика не допускала крайнощів, до яких доходив царський російський націоналізм, заперечуючи саме існування українців як окремої нації. Незважаючи на те, що більшовики визнали українців за окрему народність, вони сподівалися жити з ними в одній державі. Для цього треба було виправдати старий ленінський революційний лозунг «Росія – в’язниць народів». Рішенням для цієї, здавалось би, суперечливої ситуації стала теорія «меншого зла», яку колишній советський історик Константин Штепша описав таким чином: «Хоча

приєднання неросійських народів до Росії було злом (особливо, коли йшлося про втрату їхньої національної незалежності), та це було меншим злом, якщо уявити, що могло б статися в результаті їхнього приєднання до якоїсь іншої великої держави. Тож згідно з цим припущенням, приєднання України до Росії в XVII ст. слід вважати злом, проте меншим злом, ніж поглинення її Польщею, Туреччиною чи пізніше – Швецією»⁸.

З метою мінімізувати негативний вплив цього «меншого зла», російські та українські советські історики наголошували, що завжди і всюди дружба між двома народами виглядала особливо вигідною для українців, бо Росія була могутнішою державою і, таким чином, стала «старшим братом» для українського народу. Найпопулярнішим прикладом цієї дружби між «братніми російським та українським народами» був так званий «акт возз'єднання», що відбувся у Переяславі у січні 1654 р., де козацький гетьман Богдан Хмельницький присягнув на вірність цареві. На честь 300-ліття цієї події 1954 року в Советському Союзі відбулося пишне святкування Переяславської угоди – публічні й галузеві семінари, випуск великої кількості публікацій. Спосіб зображення цієї події в українських советських підручниках наочно демонструє хід советсько-марксистської історичної думки.

У своїй короткій історії України 1928 року історик Яворський писав, що українці у XVII ст. не знали, «яка доля, гірша за шляхетську, где їх у майбутньому під рукою московського дворянства та його самодержця – “білого царя”»⁹. Проте 1940 р. у новому підручнику було зроблено вже інший висновок: «Приєднання України до Російської держави стало для неї меншим злом, ніж підпорядкування польським панам чи турецьким султанам»¹⁰. Нарешті, у 1950-х рр. вже писали, що приєднання до Росії всього-на-всього «знаменувало возз'єднання двох великих братніх народів, яке врятувало Україну від загарбання Польщею та Туреччиною»¹¹. Факт, що подія 1654 р. святкувалася через 300 років як акт «возз'єднання», а не приєднання, показував, як советська наука повер-

нулася до передреволюційного російського тлумачення історії Східної Європи.

Відповідно до концепції советських істориків, яка була догмою до 1980-х рр., Київська Русь вважалася спільною колискою всіх східних слов'ян. Політичні та культурні традиції цього середньовічного утворення пізніше перейшли у спадок сильнішому «старшому братові» – росіянам – спершу як Московська держава, потім Російська імперія, а тоді її наступник – Советський Союз. Щодо спільної київської батьківщини, то вона була заселена, як пишуть, «давньоруською народністю», чії представники, мовляв, говорили давньоруською мовою. Початок її кінця поклала монгольська навала в середині XIII ст., коли південні та західні руські землі були «відірвані» від решти території, почали розвиватися окремо, згодом перейшовши під владу Литви, а пізніше Польщі. Тож згідно з советською концепцією, формування українського та білоруського етносів (і мов) припадає на період між XIV та XVI ст. Всі теорії незалежного розвитку українців до XIV ст. (в політиці, мові чи в етнічних рисах) таврувалися як «буржуазно-націоналістична» ідеологія. Ця ідеологія збігалася з позицією Грушевського, яка вважалася «ворожою», «реакційною» та «загрожувала» іншій советській догмі про вікову єдність і дружбу між російським та українським народами.

У підсумку можна зазначити, що сьогоднішні прочитання історії Східної Європи в цілому й Україні зокрема переважно базуються на історичних концепціях, сформульованих у XIX ст. Ступінь відмінностей між ними коливається залежно від того, з чієї перспективи – російської, польської, української чи советської – вже у XX ст. писав її автор чи автори. Російська позиція наголошує на невинному політичному рості, починаючи з доби Київської Русі, після перенесення політичних центрів та населення на північ – спершу до Владіміра-на-Клязьмі, пізніше – до Москви, Санкт-Петербурга і знову до Москви, до гегемонії советської держави. За такою схемою в Україні не було незалежної історії.

Традиційна польська позиція також не допускала існування окремого українського історичного процесу, оскільки Україна вважалася лише окраїною польської цивілізації. Більша її частина, особливо території на захід від Дніпра, бачилася невіддільною частиною Польщі, де єдино позитивними політичними та культурними процесами минулого були ті, що здійснювалися «захисниками західної цивілізації» – поляками.

Українські історики вели відлік свого етосу ще перед IX ст., до виникнення середньовічної Київської Русі. Згідно з цією позицією, населення Києва не повністю переселилося з цих земель після монгольської навали у середині XIII ст., а руська цивілізація тільки трохи перемістилася на захід до Галичини та Волині, щоб повернутися в Наддніпрянську Україну в XVII–XVIII ст. у вигляді такого політичного утворення, як козацтво. У XIX ст. почалося національне відродження русько-української цивілізації, що переросло на початку XX ст. у недовговічну незалежність України.

Після Другої світової війни советська позиція стала варіантом дореволюційної російської концепції. Київська Русь трактувалася як колиска всіх східних слов'ян, однак її російська гілка вважалася старшим захисником двох інших (білорусів та українців) від імперіалістичних тенденцій Польщі та Османської імперії аж до XVIII ст. та від європейських держав, особливо Німеччини, у XX ст.

І нарешті, вчені на Заході, зокрема у США, здебільшого дотримуються традиційного російського тлумачення історії Східної Європи. Київська Русь, Московія, Російська імперія та Советський Союз бачаться ланками окремої історичної тягlosti, яку

в популярній, а часто і в професійній літературі називають просто «Росією». Ті, хто прийняв традиційну російську позицію, водночас заперечують схему української історії, сформульовану Грушевським та його наступниками, аргументуючи, що українські дослідження є підозрілими, оскільки вони, мовляв, служать або політичним інтересам колишніх антисоветських прихильників холодної війни, або радикальних українських націоналістів. Далі у цій книзі більше уваги приділятиметься не питанню прийняття чи неприйняття якихось теорій, а поданню в цю хронологічній послідовності подій, що відбувалися приблизно з першого тисячоліття до нашої ери і аж до наших днів на території, котра з грудня 1991 р. є незалежною республікою Україна.

¹ *Karamzin's Memoir on Ancient and Modern Russia*, translated by Richard Pipes (New York 1996), p. 112.

² Bernard Lewis, *History Remembered, Recovered, Invented* (Princeton, N.J. 1975), p. 59.

³ З пасторського листа Філофея 1524 р., процитовано у кн. Василь Гришко, *Історично-правне підґрунтя теорії III Риму* (Мюнхен 1953), с. 5.

⁴ Сергей Соловьев, *История России с древнейших времен*, т. II, 2-е изд. (Санкт-Петербург 1894), с. 1343.

⁵ Василий Ключевский, *Курс русской истории*, т. II, 2-е изд. (Москва 1915), с. 58.

⁶ Dmitrii S. Likhachev, *Reflections on Russia* (Boulder, Colo. 1991), p. 74.

⁷ Микола Костомаров, «Закон Божий» (*Книга буття українського народу*) (Київ 1991), с. 24 і 25.

⁸ Konstantin F. Shtepa, 'The "Lesser Evil" Formula', in Cyril E. Black, ed., *Rewriting Russian History*, 2nd rev. ed. (New York 1962), pp. 105–106.

⁹ Матвій Яворський, *Історія України в стислому нарисі* (Харків 1928), с. 58.

¹⁰ Анна Панкратова, ред. *История СССР*, Том 1. (Москва 1940), с. 189.

¹¹ Там само, друге (1947) і наступні видання.

Степові райони та міста Північного Причорномор'я

Перший період історії чи, радше, передісторії України тривав приблизно з 1150 р. до н. е. до 850 р. н. е. За цей час – 21 століття становлення людини на українській території – відбулася повільна еволюція від примітивної землеробської та кочової цивілізації до більш розвинутих суспільств з централізованою державою та соціально-економічним ладом. Упродовж цих тисячоліть територія України поділялася на дві досить різні частини: віддалені від берега широкі степові й лісостепові смуги і прибережні зони Чорного й Азовського морів. Хоча ці землі відрізнялися соціально-економічним та політичним устроєм, вони були тісно пов'язані та досить взаємозалежні.

Степову територію переважно заселяли осілі землероби, котрі, як правило, підпорядковувалися кочовикам із центральноазійських степів. Натомість на узбережжі Чорного моря поставали грецькі, а пізніше – римсько-візантійські міста, які утверджувались як незалежні міста-держави або об'єднувались у федерації з різним ступенем залежності від грецької, римської або візантійської метрополії на півдні. Ці колонії на узбережжі Чорного моря проіснували довше, ніж два тисячоліття, й були економічно, соціально та культурно зорієнтовані на класичні цивілізації Егейського та Середземного морів.

Степові регіони

Перші відомості про степові регіони та їхніх мешканців одержуємо від тогочасних грецьких, римських, візантійських та арабських авторів, які переважно зображають лютих дикунів зі сходу, чиєю єдиною життєвою метою є руйнація досягнень цивілізованого

світу, тобто Греції, а пізніше Римської та Візантійської імперій. Декілька письмових джерел тих часів змальовують нібито незліченні зграї «варварських» азіатських народів з незвичними назвами: кіммерійці, скити, сармати, алани, гуни, авари, булгари чи хозари, що один за одним успішно правили степовими територіями, поки їх не витіснили інші кочові загарбники. Недавні археологічні розкопки, особливо з ХХ ст., показали, що ці кочові народи не були аж такими нецивілізованими чи схильними до руйнації, якими їх зображали грецькі та римсько-візантійські класики. Навпаки, цивілізації цих східних кочовиків часто створювали стабільне середовище, що збільшувало їхній зиск у торгівлі.

Перед тим, як перейти до хронологічного розгляду процесів за ці два тисячоліття (1150 р. до н. е. – 850 р. н. е.), слід звернути увагу на таке: коли йдеться про різних кочовиків та їхнє вторгнення в українські степи, у читача може скластися хибне враження, що люті воїни, які приходили з Центральної Азії, були окремими племенами якогось певного народу. Крім того, може здатися, що кочовики займали незаселені південні території і мешкали там допоки інший кочовий народ не витіснив їх звідти, і таким робом демографічний цикл починався спочатку. Насправді все виглядало не так.

Перш за все, українські степи ніколи не були порожніми землями, які заселяли кочові орди. Археологічні матеріали довели, що степи, як і вся українська територія, були заселені від найраніших (палеоліт, приблизно 200000–8000 рр. до н. е.) до найпізніших (неоліт, приблизно 5000–1800 рр. до н. е.) періодів кам'яного віку. Найважливіша зміна

за ці сотні тисяч років сталася на початку неоліту (приблизно 5000 р. до н. е.), коли мешканці України перейшли від полювання та збиральництва до вирощування зернових культур та скотарства. Цей осілий землеробський спосіб життя тривав майже безперервно упродовж неоліту або бронзового віку (приблизно 2500 – 1800 рр. до н. е.) і знай як епоха пізньої трипільської культури.

Про кінець неоліту та мідного віку свідчили зміни у відносній стабільності та ізоляції осілих жителів України, оскільки впродовж другого тисячоліття до н. е. українські землі були доступними для переселення народів з Центрально-Східної Європи, для подорожей торговців з егейських земель та Сходу і, врешті, для руйнівного вторгнення степових народів зі Сходу. Але поселення землеробів і скотарів, які також полювали й рибалили, існували на українській території до і впродовж 1150–850 рр. до н. е.

Ще одне хибне уявлення стосується тогочасних кочовиків-загарбників. Попри те, що грецькі чи римсько-візантійські автори називали їх кіммерійцями, скитами, сарматами тощо, жодне з цих племен не становило культурно чи етнологічно єдиного народу. Це були групи різних кочових племен, які іноді об'єднувались під проводом одного, чия назва (або назва, яку дали їм античні автори) поширювалась на цілу групу. А після появи кочовиків в Україні місцеві осілі поселенці-землероби й скотарі також звалися іменем тих азійців-кочовиків, які правили ними. Саме в цьому ширшому сенсі і слід розуміти назви «скити», «сармати» чи «хозари».

Степові кочовики

Першими кочовиками на території України, про яких ми щось знаємо, були кіммерійці. Вони вважаються групою індоевропейського походження, яка панувала на українських землях на північ від Чорного моря, між 1150 та 750 рр. до н. е., тобто у пізній бронзовий вік. Найбільше про загадкових кіммерійців ми довідалися з археологічних знахідок – переважно бронзового знаряддя та залишків бронзових плавильень. Епоха кіммерійців тривала в Україні упродовж майже чотирьох століть, а залишки бронзових знарядь та зброї, знайдених вздовж узбережжя Чорного моря біля Херсона (Михайлівський скарб) та на південь від Києва (Підгорецький скарб) збереглися тільки з двох останніх століть їхнього правління (900–750 рр. до н. е.).

Кіммерійська епоха закінчилася десь у середині VIII ст. (750 р. до н. е.). Вожді кіммерійців нібито втекли на захід (через Карпати до Панонії) та на південь (у Крим, Тракію та Малу Азію) від нових кочовиків зі сходу – скитів. Античні автори описують скитів лише як жорстоких воїнів, утім, це одностороннє уявлення змінилось після недавніх археологічних знахідок, які виявили безліч витончених скульптур, прикрас, ювелірних виробів, переважно із золота. Скити, фактично, походили від іранців, а точніше, від так званого «первісного іранського народу», що мешкав на схід від Каспійського моря (нинішній Туркменістан) і відрізнявся від мідійських та перських одноплеменників, що заснували осілі ци-

Кочові цивілізації на українській території

Кіммерійці 1150–750 рр. до н. е.

Скити 750–250 рр. до н. е.

Сармати 250-ті рр. до н. е. –
250-ті рр. н. е.

Роксолани

Алани

Анти

Готи 250–375 рр. н. е.

Гуни 375–550 рр. н. е.

Кутрігури

Утрігури

Авари 550–565 рр. н. е.

Булгари 575–650 рр. н. е.

Хозари 650–900 рр. н. е.

вілізації далеко на південь від плоскогір'їв Ірану.

Між 750 та 700 рр. до н. е. скити кочували на захід, у напрямку України й осіли спочатку на більшості земель Кубані й Таманського півострова (700–550 рр. до н. е.), а пізніше – вздовж Дніпра у Південно-Центральній Україні (550–450 рр. до н. е.), де їхня цивілізація досягла розквіту між 350 та 250 рр. до н. е. Античні джерела свідчать, що скитська спільнота складалася з чотирьох груп: а) царські скити, б) скити-кочовики, в) скити-землероби (georgoi), г) скити-орачі (agoteres). Насправді, переселенцями зі сходу були тільки перші дві групи, які й панували над осілими землеробами, а також мешканцями міст, але всі жителі цих земель були відомі у тогочасному світі як «скити».

Згадка про міста може видатися недоречною, коли йдеться про кочовиків. Дійсно, панівна скитська еліта – царські скити та скити-кочовики – практично не злазили з коней, блукаючи степами, полюючи, воюючи з сусідніми племенами. У кращому разі можна говорити про пересувні скитські міста – величезні каравани племен, що переселялися з одного місця на інше. Проте скити населяли й декілька міст (чи, радше, осередків, де стало мешкали люди, які займалися неземлеробською діяльністю). Це були так звані міста східного типу, якими володіли царські скити та скити-кочовики. Там проживали кіммерійці та інші народи, що сплачували данину. Серед кількох скитських поселень, віднайдених під час розкопок, можна назвати Кам'янське у долині Дніпра (на лівому березі навпроти Нікополя) та столицю Малої Скитії Неаполь Скитський у Криму (на північ від гір поблизу Симферополя).

Греки Північного Причорномор'я

Ті декілька скитських поселень не були, безумовно, настільки важливими, як грецькі торговельні міста на узбережжі Чорного та Азовського морів. Невдовзі після того, як у VIII ст. до н. е. в Україну зі сходу йшли скити, на півдні з'явилися грецькі переселенці, зокрема з міста Мілета, які тікали від між-

усобиць у Малій Азії. У результаті цих міграцій між VII та V ст. до н. е. вздовж узбережжя Чорного й Азовського морів та Керченської протоки виникло декілька багатих грецьких міст. Першими постали Тіра у гирлі Дністра та Ольвія у гирлі Південного Бугу, згодом Херсонес на південному заході й Теодосія на крайньому сході Кримського півострова, а також Пантикапей (Керч) і Фанагорія, відповідно, на західному та східному берегах Керченської протоки.

Батьківщина греків, що простяглася по обидва боки Егейського моря, складалася з окремих полісів (міст-держав), кожен з яких ревно беріг свою незалежність. Однак у V ст. до н. е. всі вони сформували спільну цивілізацію, чий здобутки стали взірцем культури у цивілізованому світі і пережили існування самих міст-держав. Грецькі колонії вздовж північного узбережжя Чорного моря, як і їхня батьківщина на узбережжі Егейського, не залежали, принаймні спочатку, одна від одної, хоча економічно та політично були пов'язані з містом-державою, яке їх заснувало – переважно з Мілетом, що на Егейському узбережжі в Малій Азії, чи з Мегарою, яка містилась трохи на захід від Атен. Іноді чорноморські колонії були повністю незалежними або об'єднувались у федерацію чи державу.

Найзначніша з таких федерацій постала приблизно 480 року до н. е., коли грецькі міста поблизу Керченської протоки об'єдналися під проводом Пантикапея у державу, відому як Боспорське царство. Боспорське царство не залежало від Греції й на чолі з енергійним Левконом I (царював приблизно у 389–348 рр. до н. е.) поширило свою владу на Керченський і Таманський півострови, східне узбережжя Азовського моря, гирло Дону, де приблизно 375 р. до н. е. постало місто Танаїс. Боспорське царство утворювали не лише грецькі міста, але й території на узбережжі Азовського моря, заселені скитами та іншими кочовими племенами. До II ст. до н. е. воно процвітало як центр зернової торгівлі, рибальства, винарства та дрібного ремісництва, зокрема виробів з металу. На-

ступне століття було періодом політичної нестабільності, результатом чого стала втрата Боспорським царством незалежності. Врешті, 63 року до н. е. разом з іншими еллінськими містами-державами Чорноморського басейну воно потрапило під владу Римської імперії.

Pax Scythica, сармати й Pax Romana

Упродовж майже п'яти сторіч – від 700 р. до н. е. до 250 р. до н. е. – грецькі міста на узбережжі Чорного моря у південній частині Кримського півострова та Боспорське царство мали відносно добросусідські взаємини

Мапа 3. Греки та скити в Україні

зі скитами, що заселяли степи. Близько 250 р. до н. е. центр скитської держави перемістився у так звану Малу Скитію, яка охоплювала землі між пониззям Дніпра та Чорним морем, а також північну частину Кримського півострова (за горами), де й стояло місто-фортеця Неаполь Скитський. Добросусідські стосунки між скитами і греками поділялися на три зони впливу: 1) контрольовані скитами українські степи; 2) грецькі міста Північного Причорномор'я; 3) грецькі поліси вздовж Егейського моря.

Хліб і риба були основними продуктами харчування античних греків, і дедалі більший попит задовольнявся на ринках грецьких міст на узбережжі Чорного моря. Ці та інші продукти надходили з українських земель, що славилися в античні часи своїми природними багатствами. У четвертій книзі своєї «Історії» відомий грецький історик Геродот, який деякий час жив в Ольвії, так описав Дніпро чи, як він називав, «четверту зі [скитських] рік, Бористен»: «Навколо нього найкращі і найбільш поживні пасовища для худоби і дуже багато в ньому риби, приємної на смак... ниви навколо нього чудові, а там, де незасіяно, виростає висока трава. А в його гирлі відкладається багато солі»¹. У цьому регіоні скити отримували від підвладного осілого населення зерно та рибу, що їх вони продавали причорноморським грецьким місам разом з великою рогатою худобою, шкірою, хутром, воском, медом та невільниками. Ці продукти потім оброблялися та відправлялися до Греції. Багаті скити, натомість, купували у греків текстиль, вина, оливкову олію, твори мистецтва та інші предмети розкоші, задовольняючи свої вибагливі смаки.

У результаті цих економічних взаємин греки дали світові першу і досі найважливішу інформацію про скитів. Зокрема Геродот залишив детальний опис місцевості, трибу життя і досить жорстоких скитських звичаїв, а також підвладних їм земель. Більшість з того, що писав Геродот про скитів, підтверджується іншими джерелами: знахідками з їхніх численних поховань, розкиданих по Південно-Центральній Україні і виявлених під час розкопок, які

регулярно проводяться ще з 1880-х років. Ці могили-кургани зберегли для нащадків те, чим скити найбільше знані: декоративне мистецтво – вишукано пропорційні зображення груп різних тварин із золота та бронзи. Точно невідомо, чи ці витвори мистецтва виготовили самі скити, чи, ймовірно, їх привезли від грецьких міських ремісників. Так чи так, темами цих творів є насилля світу скитів, а їхні форми засвідчують високий рівень технології, яку скитська цивілізація плекала й поцінювала.

Незважаючи на жорстокі сцени з людьми і тваринами на скитських виробках мистецтва, слід пам'ятати, що скити, водночас, принесли мир і стабільність на українські землі на більш як 500 років, і цей період став відомий як *Pax Scythica*, тобто «Скитський мир»*. Протягом *Pax Scythica* скити розвивали торгівлю з грецькими містами Північного Причорномор'я, які забезпечували Грецію необхідними продуктами та сировиною. Також скити успішно протистояли іншим кочовим нападникам зі сходу. Вони завдали поразки навіть великому перському царю Дарію I (правив у 522–486 рр. до н. е.), що намагався розширити володіння Персії за рахунок скитських територій, вважаючи їх «віддаленими іранськими землями», а тому частиною власної спадщини. Хоча його зусилля подолати скитів були безуспішними, вторгнення Дарія десь між 516–512 рр. до н. е.

* *Pax* (лат.) – 1) мир, світопорядок; 2) римська боги́ня миру, культ якої був введений правителем Риму Октавіаном Августом (правив 27 р. до н. е. – 14 р. н. е.), що було одним з проявів його політичної програми, спрямованої на стабільність; мир у державі після десятиліть громадянської війни отримав назву *Pax Augusta* – мир, який дав імператор. Далі назва трансформувалась у *Pax Romana* – римський мир, даний Римом. Оскільки в уяві римлян перемога Риму і поразка ворога були неодмінною умовою миру, то *Pax Romana* став означати і римський світ, імперію, підкорені римлянами землі. З *Pax Romana* і почали утворюватись різноманітні кальки для позначення імперій, великих держав – *Pax Britannica*, *Pax Ottomanica* тощо, – які зберігають двозначність первісного терміна. – *Прим. ред.*

стало першою видатною історичною подією, зафіксованою у писемних пам'ятках.

Вдруге така тривала стабільність, як за часів Pax Scythica, настала не швидко. Близько 250 р. до н. е. в українських степах з'явилися нові кочовики, спільного зі скитами походження. Це були сармати, які утворили тип цивілізації, про яку вже згадувалося вище: їх можна вважати не єдиним народом, а групою з кількох племен, кожне з яких мало свою історію. З-поміж них з українцями найбільше пов'язані роксолани, а головне – алани.

Принаймні упродовж перших двох століть, відколи сармати з'явилися в Україні (з 250 по 50 рр. до н. е.), відносна стабільність

і, як наслідок, успішні економічні взаємини, що доти існували між Скитією та грецькими прибережними полісами, були порушені. Загнані сарматами скитські правителі втекли до Криму, де їм вдалося закріпитися на невеликій території Кримського півострова на північ від гір і на частині земель між півостровом та пониззям Дніпра. Це нове політичне утворення зі столицею Неаполем Скитським, відоме як Мала Скитія, проіснувало приблизно від 250 р. до н. е. до 200 р. н. е. Від початку скитські правителі в Неаполі намагалися, як і раніше, стягувати данину з греків. Та оскільки вони більш не володіли ресурсами степів, між кримськими скитами і причор-

Скитські звичаї

З усіх скитських звичаїв найбільше враження на античний світ справили ті, які завоювали скитам репутацію жорстоких воїнів. У четвертій книзі своєї «Історії» Геродот писав:

«Щодо їхніх звичаїв на війні, то встановлено таке: у першого ворога, якого вб'є скит, він п'є кров, а з усіх інших, яких ще вб'є у битві, приносить до царя відтяти голови. За кожну голову йому дозволяється одержати щось із трофеїв, а якщо не принесе голови, цього йому не дозволяється. Так скит здирає шкіру з голови ворога: він надрізає шкіру навколо голови там, де вуха, бере голову, трусить її, щоб відірвати від черепа, потім бере бичаче ребро і розгладжує шкіру. Після цього він використовує її як рушник і вішає на вуздечку свого коня, на якому їздить, і пишається нею. Бо той, у кого більше таких рушників, уважається за найвідважнішого воїна. Багато хто зі шкіри ворогів шиє собі плащі і носить їх, як наші селяни. Інші зі шкіри мертвих ворогів, здертої з правиці з нігтями, роблять собі чохла для сагайдаків. Адже людська шкіра досить щільна і блискуча і мабуть вирізняється своїм блиском і білим кольором. Багато хто здирає шкіру з усієї людини, натягує її на дерев'яну раму і возить з собою, гарцюючи на коні.

То такі в них встановлено звичаї. А з головами не всіх ворогів, але найненависніших, вони роблять таке. Кожен з них, відпилявши все, що нижче від брів, очищує череп. І якщо цей скит бідняк, він лише обтягує ззовні череп сирицевою бичачою шкурою і використовує його як чашу, а якщо він багатий, то також ззовні обтягує шкурою, а зсередини позолочує його і використовує як чашу для вина. Роблять вони так і з черепами своїх родичів, коли посваряться між собою і хтось із них на суді в царя візьме гору над іншим. Коли приходять гості, яких шанують господарі, то їм підносять ці черепи і кажуть, що хоча це були їхні родичі, їм довелося з ними воювати, і господар вийшов із війни переможцем. Така перемога вважається в них за подвиг»*.

* Переклад з давньогрецької Андрія Білецького. – *Прим. ред.*

номорськими грецькими містами та Боспорським царством почалися часті сутички.

Ця епоха нестабільності, яка вплинула не лише на внутрішні території країни, контрольовані сарматами, але й на чорноморські міста, завершилася у прибережному регіоні в 63 р. до н. е., коли Римська імперія зуміла поширити контроль на незалежні грецькі міста та Боспорське царство. З приходом римських легіонів та адміністраторів мир і стабільність у Північному Причорномор'ї були відновлені. Рах Романа зняв напругу між скитами та греками в Криму, а племена сарматів на північ від півострова визнали користь певної співпраці з римським світом. Позитивним наслідком присутності римлян став факт, що одне із сарматських племен – алани – поновило скитську традицію торгівлі з греко-римськими містами. Невдовзі змішана греко-скито-сарматська цивілізація розвинулась у Боспорському царстві, яке відродилося самостійно, цього разу під прикриттям Риму. Успішна торгівля між степовими районами країни та середземноморським світом сприяла новому розквіту Боспорського царства, яке існувало ще понад два століття.

Утім, третє століття нашої ери позбавило степові землі стабільності на чотириста років. За цей час українська територія була об'єктом вторгнення кількох нових кочових войовничих племен, які руйнували і грабували античний світ, представлений тут прибережними чорноморськими та боспорськими містами. За деякими винятками ці кочовики, на відміну від скитів і навіть сарматів, не були зацікавлені у налагодженні взаємовигідних відносин між степовими районами та прибережними містами. Десь між 250 і 650 рр. н. е. кілька кочових племен – готи, гуни, куртігури, утрігури, авари, булгари – пройшли по частині українських земель, стабільність на яких була відновлена аж після появи хозарів у VII ст.

Боротьба, яка тривала між 250 та 650 рр. н. е., почалася, однак, не з приходом кочовиків із Центральної Азії, а, радше, з появою на початку третього століття германських племен, відомих як готи, що прибули з північного заходу. Родом готи з південно-шведських земель, до

II століття н. е. вони перетнули Балтійське море і після 150 року по територіях сучасної Польщі рухалися на південь в Україну, де перемогли сарматів. Після 250 р. н. е. вони відібрали у римлян Ольвію та Тиру, а протягом наступного століття й усі інші греко-римські міста, і Боспорське царство опинилися під владою готів.

Одне з готських племен – остготи, тобто східні готи – зрештою контролювало Кримський півострів і залишки Боспорського царства, яке потенційно могло й далі процвітати завдяки торгівлі та місцевим майстрам. Влада остготів досягла апогею у кінці IV ст. під час правління короля Германариха (Германариха, правив у 350–375 рр.). Прагнучи укласти добрі стосунки зі східними римлянами, тобто Візантійською імперією на півдні, остготи навіть прийняли християнство. Близько 400 р. н. е. до них прибув єпископ, наступники якого підтримували християнську традицію серед остготів упродовж кількох подальших століть. Дороська гірська фортеця остготів або, як їх називали на Кримському півострові, кримських готів, що містилась лише за 20 кілометрів на схід від Херсонесу, стала для греко-візантійських прибережних міст буфером від потенційних вторгнень кочовиків з півночі.

Тимчасом українські землі на північ від Кримського півострова та Чорного моря були об'єктом частих нападів: у кінці IV ст. вони пережили вторгнення гунів, у V ст. – куртігурів та утрігурів, у VI ст. – аварів, у VII ст. – булгарів. Найчастіше ці племена в Україні надовго не затримувались. Це пояснюється тим, що вони шукали кращу здобич вздовж кордонів Римської імперії у Центральній Європі (на Середньодунайській рівнині) або на торговельних шляхах між Чорним та Каспійським морями. У періоди, коли одні кочовики відходили, а інші ще не з'явилися, владу іноді брали в свої руки місцеві жителі. У такий спосіб анти-плем'я сарматів (аланів) – разом, мабуть, із частиною готів, організували у III ст. місцевих землеробів південно-центральної та південно-західної України у могутню військову силу, яка піднялася проти готів, Візантійської імперії та гунів. Оскільки ці місцеві жителі,

яким антські правителі дали своє ім'я, як видається, були слов'янами, вони становитимуть окремий інтерес з огляду на подальший розвиток України (див. розділ 4).

Візантійці та хозари

У період між 250 та 650 рр., коли українські степи зазнавали частих руйнувань, прибережні райони Чорного та Азовського морів переживали чергове відродження. У цей час їхню стабільність забезпечувала Східна Римська або Візантійська імперія, яка за всю свою історію досягла найбільшого розквіту і розмірів за правління імператора Юстиніяна (527–565 рр.). До причорноморських міст прибули візантійські гарнізони, міські стіни укріпили, а Херсонес на західному краю півострова став візантійським регіональним адміністративним центром. Візантійська грецька культура з її християнством східного обряду також зміцніла, і Херсонес з його десятима церквами та каплицями (зокрема з базилікою Св. Петра в т. зв. «базилікою Крузе») і монастирем у печерах на стрімких скелях поблизу Інкерману стали важливим центром, звідки згодом християнство поширилось по Україні та серед східних слов'ян. Візантійський вплив був сильним також у Східному Криму, де відродилось Боспорське царство, цим разом як колонія Візантії.

Щоправда, прямий політичний контроль Візантії над кримськими містами та Боспорським царством часто переривався, однак економічні, соціальні та культурні зв'язки у формі візантійського православного християнства тривали, принаймні до кінця XIII ст. Саме в часи римсько-візантійського впливу на Боспорське царство в причорноморських містах оселилися еллінські євреї. Саме з цих міст єврейські контакти у VII ст. поширились через Керченську протоку до нової кочової цивілізації, яка відтоді постійно давала про себе знати.

Невдовзі після посилення візантійського впливу на побережжі упродовж останніх років VI ст. зі сходу з'явилася нова група кочовиків, чия присутність мала глибокий

вплив на регіон на півночі та сході від Чорного моря. Йдеться про хозарів – тюркське плем'я, яке походило з західного регіону центральноазійської Тюркської імперії. На відміну від своїх предків, хозари надавали перевагу не війні, а дипломатії. Незадовго після їхньої появи на узбережжі Чорного моря вони підписали угоду (626 р.) з Візантійською імперією. Візантійці, яких завжди тривожили східні кордони з персами та потенційні загарбники зі сходу – загроза їхнім причорноморським володінням – вітали готовність хозар підтримати плани північно-візантійських дипломатів.

Поява хозар у VII ст. мала велике значення для розвитку Східної Європи в цілому та України зокрема. Хозари, подібно до скитів у 750–250 рр. до н. е. чи сарматів у 50 р. до н. е.–250 р. н. е., контролювали осіле населення степових регіонів країни, приборкували непокірні кочові племена, захищали торгові шляхи та налагоджували контакти із причорноморськими греко-римсько-візантійськими містами. Ці давні взаємовигідні стосунки між узбережними та степовими землями відновились за часів хозарської гегемонії. Рах Chazarica або Хозарський мир тривав приблизно з середини VII до середини IX ст., коли ці землі були захищені від вторгнень кочовиків зі степів Центральної Азії та нападів персів, а пізніше арабів із півдня. Враховуючи ту роль, яку виконували хозари, оберігаючи східні та південні кордони європейського континенту, деякі автори порівнювали їх із Карлом Мартелом та франками у Західній Європі. Рах Chazarica також забезпечив два століття миру і стабільності, коли осілі народи, що потрапили у сферу хозарського впливу, мали можливості для власного розвитку. До цих народів належали й слов'яни, що проживали на центральних і північно-західних хозарських територіях.

¹ Геродот. *Геродота Турійця з Галікарнасса «Історій» книг дев'ять що їх називають музами*. Перекл., передмова та примітки А. О. Білецького (Київ 1993), с. 192.

Слов'яни і хозари

Походження слов'ян

Походження і давня історія слов'ян, як і інших народів, вкриті мороком. Кілька найдавніших писемних пам'яток і значний археологічний матеріал, знайдений у XIX–XX ст., й надалі не дають можливості сучасній науці відповісти на чимало плутаних питань про походження, розселення, побут та соціально-політичну організацію давніх слов'ян. Писемні свідчення про давніх слов'ян досить бідні – вони обмежуються коротким описом грецького історика Геродота у V ст. до н. е., а пізніше, у VI ст. н. е. – візантійського історика Прокопія та готського історика Йордана. Попри ретельні спроби деяких учених пов'язати нові археологічні дані з якимось окремим племенем, й досі лише абстрактні теорії. Не викликає сумніву тільки те, що слов'янські народи та їхні праслов'янські предки мешкали у Східній Європі щонайменше з початку I тисячоліття до н. е. Утім, питання з якого саме регіону Східної Європи походять слов'яни, мабуть, надалі залишаться дискусійним.

Нині прабатьківщиною слов'ян вважають землі на північ від Карпатських гір, що простягаються від верхньої частини долини річки Одра на заході через витоки Вісли і Бугу до середньої течії Дніпра на сході. Сучасною мовою можна сказати, що до прабатьківщини слов'ян входили частини Центральної та Східної Польщі, Південної Білорусі та Північно-Західної України.

Мовою географії, прабатьківщина слов'ян містилася на північ від лінії, що розділяла мішану лісостепову зону і степи на півдні. Ця лінія перетинала Україну по діагоналі і тягнулась від пониззя річок Прут та Дністер

на південному заході до витоків Сіверського Дінця на північному сході. Північніше від цієї лінії у мішаній лісостеповій зоні слов'яни-землероби, що вели осілий спосіб життя, були краще захищеними від войовничих кочовиків з відкритого степу.

Переселення слов'ян

Вже в середині першого тисячоліття до н. е. слов'яни почали потроху розселятися за межі історичної батьківщини. Цей процес поступової міграції тривав понад тисячоліття й очевидним напрямком був південний схід – середина Дністра та пониззя Південного Бугу в Південно-Західній Україні. Слов'ян та інших народів спокушали природні багатства і можливості провадити торгівлю з грецькими, а пізніше – римськими містами, розташованими вздовж узбережжя Чорного та Азовського морів.

Тому контакти слов'ян із тими кочовими та напівосілими цивілізаціями, що панували на українській території, були неминучими. Зокрема зі скитами, які після 750 р. до н. е. контролювали степ на північ від Чорного моря. Немає сумніву, що так звані «скити-плугарі», а також, мабуть, землероби скитської спільноти принаймні частково склалися зі слов'ян. З приходом сарматів, які витіснили скитів після 250 р. до н. е., слов'яни й надалі підпорядковувалися кочовикам.

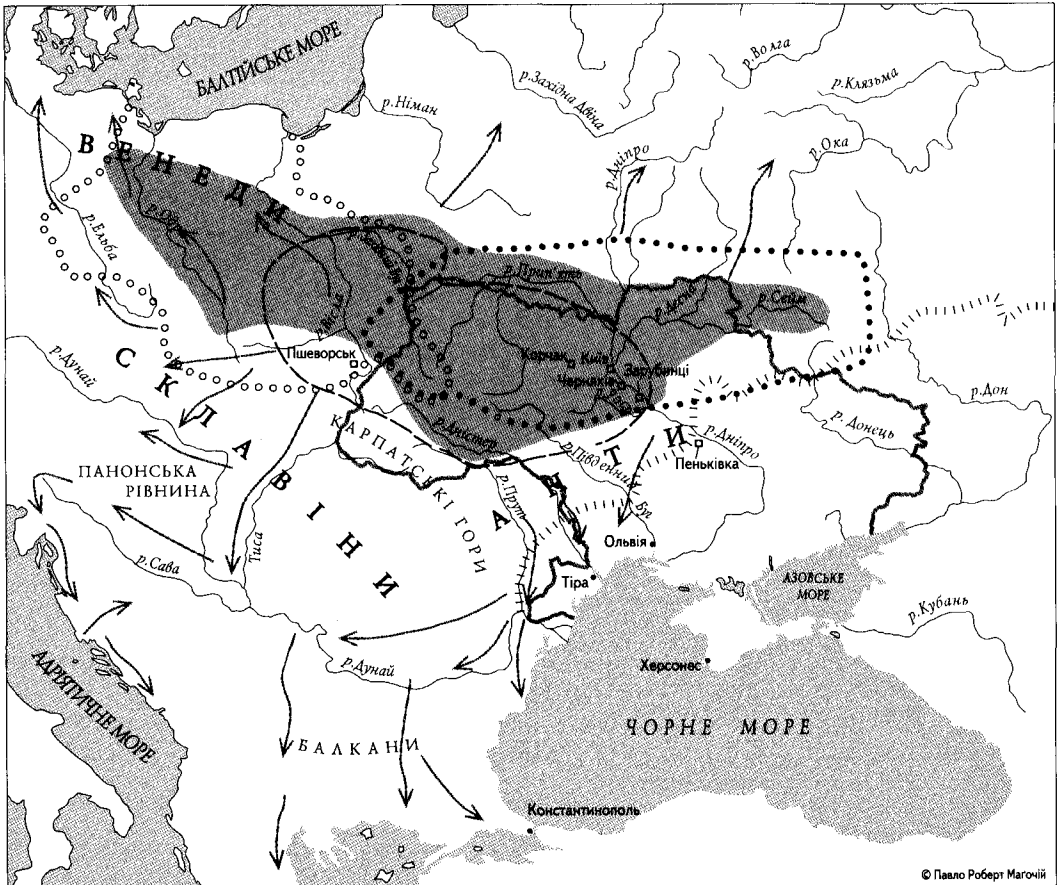
Інформацію про слов'ян, що мешкали на території України за сарматських часів, отримуємо з праць готського історика Йордана та візантійського Прокопія. Це перші автори, які детально описали слов'ян. Йордан поділив їх на три групи: 1) венети, що проживали вздовж узбережжя Чорного моря та в низовинах Ельби, Одрі та Вісли; 2) анти,

розселені вздовж Чорного моря між Прутом і Південним Бугом; 3) склавіни, котрі мешкали на північ від Дунаю, у Моравії, довкола Карпат, у Волощині та в Молдавії. Друга з цих груп – анти – становлять особливий інтерес.

Анти

Оскільки писемні пам'ятки бідні та суперечливі (Прокопій, на відміну від Йордана, не вважає антив слов'янами), а археологічні знахідки – непереконливі, питання антив залишається дискусійним. Відомо, що вони проживали на цих землях у сарматську добу.

Найвпливовішим сарматським племенем на українській території були алани, одна з груп аланів відома як анти. Видається, що після приходу в українські степи у перші два сторіччя нашої ери аланських антив, вони (подібно до інших сарматських племен іранського походження) почали об'єднувати довкола себе слов'янські та інші племена, що жили поблизу. Вплив антив, який спершу впродовж IV ст. н. е. поширювався на землі між Прутом та пониззям Дністра, згодом поступово дійшов і до північних територій: спершу до витоків Південного Бугу, а потім, у V–VI ст., до Волині і до серед-

© Павло Роберт Магочій

Масштаб 1 : 15 700 000
 0 50 100 мил
 0 50 100 километри

Прабатьківщина слов'ян:
 — за Любора Нідерлом
 ••••• за Макс Фасмером

○ ○ ○ ○ Лужицька культура
 ■ Прабатьківщина слов'ян за Борисом Рибаківим
 ← Розселення слов'ян у VI–VII ст. ст. □ Археологічні знахідки
 - - - - - Північна межа Степу
 ————— Кордони України (2006 р.)

Мапа 4. Прабатьківщина слов'ян

Прабатьківщина слов'ян

Одним із перших історичних творів, де зустрічаємо означення прабатьківщини слов'ян, є середньовічна «Повість минулих літ», згідно з якою спочатку «сіли слов'яни по Дунаєві, де єсть нині Угорська земля і Болгарська», тобто вздовж середньої та нижньої течій Дунаю, від Середньодунайської рівнини до Чорного моря. Ця інтерпретація панувала упродовж багатьох століть, допоки її не витіснила так звана сарматська теорія – прабатьківщиною слов'ян вважалися землі довкола Дону, а це передбачало тісні взаємини з іранськими скитами та сарматами. У ХІХ ст. деякі вчені твердили, що слов'яни походять або з Карпатських гір, або з північніших земель вздовж боліт Прип'яті. На сьогодні існують чотири теорії:

1) На думку чеського археолога Любора Нідерле (1902), прабатьківщина слов'ян, центр якої лежить у Північно-Західній Україні, простягається від верхів'я Вісли й долини Бугу, через болота Прип'яті, Правобережну Україну від Дніпра на сході до хребтів Карпат на півдні.

2) Славіст Макс Фасмер (1941) окреслив місце походження слов'ян дещо східніше – з центром у тих землях Північно-Центральної України, де Прип'ять та Десна впадають у Дніпро. Ця територія простягалася від боліт Прип'яті і Правобережжя від витоків Південного Бугу на заході і до витоків Сіверського Дінця та Дону на сході.

3) Міжвоєнні та повоєнні польські археологи – Ян Чекановський, Тадеуш Лер-Сплавінський, Леон Козловський, Юзеф Костжевський і Тадеуш Сулімівський – твердили, що слов'яни походять із регіону так званої лужицької культури, котра, як свідчили їхні археологічні матеріали, містилася між Ельбою на заході та Бугом на сході, й між Північними Карпатами та Балтійським морем. Ця територія назагал збігається із кордонами сучасної Польщі.

4) Післявоєнні советські археологи Пьотр Третьяков і Борис Рібаков, яких підтримав польський вчений Конрад Яжджевський і чеські археологи Ян Філіп, Їржі Горак і Зденек Ванья, твердили, що територія лужицької культури була лише найдалшою західною частиною прабатьківщини слов'ян, а решта земель, очевидно, простягалися на схід до низин Десни та Сейму.

Сучасні вчені, чії теорії можуть розходитися в деталях, здається, погоджуються в тому, що прабатьківщина слов'ян простягалася на північ від Карпат, а також на північ від відкритого степу. Ця територія тягнулась від витоків Одри на заході через середні течії Вісли, Бугу, Прип'яті і до середини Дніпра та Десни на сході; сьогодні це землі Північно-Центральної та Західної України, Південно-Західної Білорусі і Південно-Центральної та Південно-Східної Польщі.

ньої течії Дніпра. За час, поки влада антів ширилася далі на північ за межі відкритого степу до густо заселених слов'янами місцевостей, «антими» почали називати й підвладних слов'ян. Водночас самі слов'яни поступово витіснили колишніх ірано-аланських завойовників та військову еліту, від яких успадукували назву «анти».

У IV ст. н. е. анти вже утвердились як могутній племінний союз із сильними військовими загонами. Така репутація міцної бойової сили трималася до VI ст., зокрема Йордан описував антів як «найсмівливіший» з народів, що проживає «між Дністром і Дніпром, понад Понтом Евксієвським»¹. Антам вдавалося здійснювати успішні набіги на Візантійську імперію та чинити опір готам, котрі після 250 р. н. е. закріпилися в Криму та Південній Україні. Через одну з таких сутичок до нас дійшла згадка про «короля» антів на ім'я Бож.

Золотим віком могутності антів на українських територіях було V ст. У цей час вони зуміли заповнити вакуум у владній верхівці, що виник на правому березі Дніпра після приходу гунів, котрі наприкінці IV ст. вигнали з цих територій готів, і ті пішли на захід за Карпатські гори у Середньодунайську рівнину. Сфера впливу антів поширювалася на Північно-Центральну та Північно-Західну Україну. Вони вели осілий спосіб життя, засновуючи численні селища, здебільшого обробляли землю та розводили велику рогату худобу.

Осілі анти встановили також декілька укріплених поселень, відомих як городища або городи, де ремісники виготовляли металеві вироби та глиняний посуд. Залишки цих виробів археологи описали як елементи черняхівської та пеньківської культур. Серед цих укріплених поселень найважливішими були Волинь на заході і Київ на середній течії Дніпра, звідки анти вели жваву місцеву та міжнародну торгівлю, що сягала навіть Римської та Візантійської імперій.

Хоч існування антів на частині української території між III та VII століттями не викликає сумнівів, думки вчених розходяться щодо типу їхнього суспільства та сфе-

ри поширення влади. Дехто з дослідників твердить, що анти були слов'янами або частково слов'янізованими племінними групами, котрі час від часу об'єднувалися у військово-племінний союз. Інші висловлюють думку, що цей союз розвинувся у «державність», вважаючи антів засновниками однієї з найперших слов'янських держав. Френсіс Дворнік навіть говорить про «імперію» антів, розширюючи таким чином територію первісної прабатьківщини слов'ян від Одри на заході до верхів'я річок Донець та Ока на сході. Та більшість учених називають антів східними слов'янами: несоветські українські історики (Грушевський, Полонська-Василенко) переконані, що анти заснували українську державу; советські історики (Греков, Рибаків) називають їх місцевою групою слов'ян, яка сформувала першу східнослов'янську державу – в VI ст. серед дулібів на Волині та у VII–VIII ст. серед полян, що мешкали у Середньому Подніпров'ї поблизу річки Рось.

Незалежно від того, чи створили анти державу, чи просто існували як племінні групи, їхній вплив припинився після приходу аварів у другій половині VI ст. За часів аварів анти зникають з письмових джерел – останній раз про них згадується 602 року.

Pax Chazarica

VII ст. стало важливим та переломним в історії України не лише тому, що на його початку зникли анти, а й через те, що в середині століття войовничі авари перемістилися з українських земель на Середньодунайську рівнину, а на сході від української території, між пониззям Дону, Волгою та долиною річок Кубань і Терек заснував свою політично й економічно могутню державу новий тюркський народ – хозари. Що ж до східнослов'янських племен, то деякі з них відійшли з аварами на захід за Карпати. Розпався дулібський племінний союз на Волині, та на його місці постав новий – між полянами й сіверянами на Середньому Подніпров'ї. Деякі вчені вважають, що поляно-сіверянський союз з центром у Родні в усті Росі та Дніпра наслідував традиції східнослов'янської державності (совет-

Археологія в Україні

Перший період української історії чи праісторії (близько 1150 рр. до н. е. – 850 рр. н. е.) в історичних працях часто подається як часи безперервних нападів кочових народів, від кіммерійців до хозар, які захоплювали українську територію і правили на ній у різні епохи. Проте об'єктом археологічних досліджень того двотисячолітнього періоду є окремі культури, знання про них формуються на основі віднайдених при розкопках слідів минулого, таких, як залишки житла, знарядь домашнього господарства, зброї, поховань, монет і, насамперед, гончарних виробів. Ці археологічні знахідки розповідають нам більше про фізичний спосіб існування осілого землеробського населення, ніж розрізнені дані античних авторів, що залишили тільки загальні описи панівних кочових народів.

Археологи виявили, що у цей період на українській території співіснувало декілька культур. Ці культури часом переселялися куди-інде й могли жити на новому місці довше, ніж на території свого походження. Тому сучасні назви цих культур часто зумовлені місцем, на якому наприкінці ХІХ – початку ХХ ст. їх уперше було виявлено (Трипілля, Зарубинці, Черняхів), або стилем гончарного розпису чи способом поховання, властивим даній культурі (шнурова, катакомбна).

На українських землях археологи віднайшли чимало доісторичних культур. Найвідомішими є трипільська культура (близько 3500–1400 рр. до н. е.), яка засвідчує перехід від кочового скотарства до осілого землеробства; білогородська культура (1350–800 рр. до н. е.), яка в дечому виявляє кіммерійський слід; зрубна культура (1200–600 рр. до н. е.), під кінець існування якої з'являються скити.

На початку нашої ери виникає декілька нових культур, хоча між вченими й досі немає згоди з приводу того, чи можна ці археологічні знахідки класифікувати і таким чином визначити їхню приналежність до певних історичних культур і народів. Проблема взаємин археології та історії стає очевидною при розгляді питання етногенези слов'ян.

Першою з цих нових культур була зарубинецька (названа так від села Зарубинці поблизу Переяслава), що досягла розквіту в період між 200 рр. до н. е. – 200 рр. н. е. у Північно-Західній (Волинь і болота Прип'яті) та Північно-Центральній (Київщина) Україні. Це була сільськогосподарська культура, її представники мешкали в маленьких житлах вздовж захищених берегів річок і прославилися унікальним способом обробки заліза. Зарубинецька культура збігається в часі з сарматським періодом, хоча її складала, мабуть, різні народи (балти, скити, моряни), серед яких могли бути й слов'яни.

Близько 200 р. н. е. у географічній зоні лісостепу і відкритого степу, на більшій частині території сучасних України, Молдови і східної частини Румунії постає так звана черняхівська культура (від с. Черняхів поблизу Києва, де було знайдено поховання). Тут містилися сотні поселень, що тягнулися вузькою смугою (інколи аж до кілометра) берегами річок. Сіра або чорна полірована кераміка, залізні інструменти, витончені металеві прикраси – все це характеризує черняхівську культуру

і свідчить про торгівлю з римським світом на півдні. Про духовне життя тодішніх жителів дізнаємося зі знайдених у різних місцях Середнього Подністров'я кам'яних статуй язичницьких ідолів висотою від одного до трьох метрів, що їх датують II–V ст. н. е. Деякі вчені вважають черняхівську культуру спадкоємицею готів на українській території, інші – стадією етногенези слов'ян. Хоч би яким був її етнічний склад, черняхівська культура, видається, зазнала несподіваного краху близько 400 р. н. е., ставши, мабуть, жертвою навали кочовиків-гунів.

Майже водночас з черняхівською поміж Дніпром, Південним Бугом та низиною Дніпра постала пеньківська культура (названа так від колишнього с. Пеньківка на Середньому Подніпров'ї, нині затопленого Кременчуцьким водосховищем). Ця культура, здається, є свідченням присутності в Україні сарматів – кочовиків іранського походження, які поступово слов'янізувались і пізніше фігурували в історичних записах як анти. Для цієї землеробської культури також характерні невеликі поселення вздовж берегів річок, що складалися з жител-напівземлянок, кожне з кам'яною піччю. Пеньківська культура, яку пов'язують з антами, процвітала з IV ст. до аварського нападу на початку VII ст. Авари, очевидно, зламали могутність антських воєнків, але не знищили характерний для пеньківської культури спосіб життя, особливо в Північно-Західній та Північно-Центральній Україні.

ські історики наполягають на існуванні ранньої держави Русь на цих землях), інші твердять, що це було племінне об'єднання в межах хозарської сфери впливу.

Хозарська територія була трикутником, утвореним пониззям Дону, Волги і річками Кубань та Терек, проте вплив хозарів поширювався значно далі. На початку IX ст. кілька східнослов'янських племен на північному заході (поляни, радимичі, сіверяни, в'ятичі), північні племена (мордва, черемиси, волзькі булгари), а також оногури, мадяри, касоги та алани на півдні підпорядковувалися хозарському каганату (імперії). Ще з VIII ст. хозари контролювали північний Крим, де під їхній вплив потрапили кримські готи зі своїм центром Доросом.

Через цю чималу територію проходило декілька вигідних міжнародних торгових маршрутів, зокрема північна частина шовкового шляху, який починався в Китаї, перетинав Аральське море, тягнувся уздовж північного берега Каспійського моря й закінчувався в хозарській столиці Ітиль біля гирла

Волги. З Ітилі хозари вели торгівлю в південному напрямку – через Каспійське море до Багдада і перського (пізніше – арабсько-го) Середнього Сходу, або йшли на захід, вниз по Дону, через Чорне море до Візантії. Торгівля становила найбільший інтерес для хозар, а контроль і захист торгових шляхів був пріоритетом військових сил каганату. Головне джерело їхнього прибутку – мито з товарів, які провозили через контрольовані ними території, а також данина, що її сплачували підлеглі народи. За це хозари забезпечували в регіоні мир, стабільність і сприятливі умови для торгівлі, тож їхні стосунки з довколишніми племенами можна назвати сюзерено-васальськими. Такими були основні риси нового порядку – *Rax Chazarica*.

На відміну від своїх кочових попередників та наступників, хозари, для яких найважливішою була торгівля, надавали перевагу дипломатії та миру над війнами й розбоєм. Отже, волзькі булгари на півночі, навіть після здобуття незалежності в середині VIII ст., зберігали з хозарами дружні взаємини. Щодо

Мапа 5. Східнослов'янські племена і хозари

півдня, то після запеклої боротьби з Перською імперією, а пізніше, упродовж VII–VIII ст. – з Арабським халіфатом, приблизно 750 року обидві сторони погодилися, що продовження боротьби буде марним і означили за свій «природний» кордон Кавказькі гори.

Стосунки з Візантією, центром торгівлі у цьому регіоні, з самого початку панування хозарів у VII ст. склалися якнайкраще. Хозари були союзниками Візантії у протистоянні спершу персам, а тоді арабам. Єдину можливу загрозу для цих дружніх взаємин становив Кримський півострів, де з VI ст. під владою Візантії існувало Боспорське царство. На місці греко-боспорського міста Гермонаса (Таматарха) на східному березі Кер-

ченської протоки хозари збудували фортецю Тмуторокань. Потім, вдало використавши сутички між Кримом та Константинополем, наприкінці VII ст. здобули контроль майже над цілим півостровом. Та згодом напруга між хозарами й візантійцями спала – вони погодилися поділити Крим на візантійську сферу впливу, яка поширювалась на узбережжя, та хозарську, під яку підпадали степові території півострова.

У VIII ст. візантійсько-хозарські стосунки лише зміцнилися завдяки шлюбній дипломатії (кількох доньок хозарських каганів видали за візантійських імператорів) та після спільного захисту від дедалі неспокійніших кочових мадярів і новоприбулих варязьких

русів. Результатом стала побудова у 830-х роках візантійськими архітекторами другої столиці хозарів – Саркела (або Білої Вежі) на річці Дон та приїзд до хозарів у 860-х рр. «культурної» місії Візантії на чолі з християнськими місіонерами Кирилом і Методієм.

Міжнародна торгівля, якій хозари надавали особливого значення, сприяла розвитку культури, зокрема релігії в їхній імперії. Спочатку хозари сповідували шаманізм алтайського різновиду, але панівна еліта була відкритою до інших, розвиненіших релігій. Всі три великі релігії знайшли підтримку серед хозарських можновладців: 1) іслам, що прийшов у VII ст. через арабських купців; 2) юдаїзм, привезений 767 року єврейськими місіонерами, зокрема Іцхаком га-Сангарі; 3) християнство, яке проповідували Кирило і Методій з Візантії, майбутні «слов'янські апостоли», що жили в Саркелі у 860–861 рр. У період між 789 та 809 рр. хозарський каган та знать прийняли юдаїзм, а згодом, упродовж першої половини X ст., каганат прихитав євреїв-утікачів від переслідувань візантійського імператора Романа I Лакапіна (правив у 920–944 рр.). Незважаючи на те, що врешті серед мешканців Хозарської держави найвпливовішим став іслам, каганат був єдиною в історії країною, яка, хоч і на короткий час, визнала юдаїзм за державну релігію. Так з'явилося чимало єврейських легенд та теорій (останньою вийшла книга «Тринадцятьте коліно» Артура Кестлера), автори яких намагаються довести, що східноєвропейські євреї є нащадками хозарів.

Важливість Хозарської держави у тому, що протягом двох століть – приблизно від 650 до 850 рр. – хозари забезпечували стабільність у великому регіоні між Чорним і Каспійським морями та Кавказькими горами, який межував з різними культурами. Хозарський каганат не можна назвати неприступним «степовим bastіоном» від нападів зі Сходу, як це традиційно подається в літературі, а, радше, сильним центром, навколо якого гуртувалися кочові племена й союзи племен (булгари, алани, мадяри, східні слов'яни), і де торгівля й мирне існування превальювали над збройними конфліктами.

Слов'янські племена за панування хозарів

Слов'яни, які мешкали у Центральній та Південно-Західній Україні, потрапляли у сферу впливу *Rax Chazargica*, а тому мали можливість пересуватися на південь вздовж річок аж до Чорного моря і далі на схід від Дніпра. Крім давнього об'єднання антів, на території України постало ще декілька окремих слов'янських племен: сіверяни – на північному сході вздовж пониззя Десни та верхів'я річок Сейму і Сули; поляни (люди рівнин, полів) – вздовж Дніпра між Києвом і Роденом; деревляни (мешканці лісів) – довкола річок Прип'ять та Гуринь; дуліби – на Волині, коло витоків річок Вісла, Буг та Стир; білі хорвати – на північ від Карпатських гір; уличі – на лівому березі Південного Бугу; тиверці – між Дністром і Прутом біля Чорного моря.

За часів племінного союзу антів центри цих слов'янських племен були укріпленими городищами (або городами). Спочатку їх обгороджували частоколом, валами та ровом з водою, там землероби з околиць ховалися у часи небезпеки. Врешті городи стали містами, тут працювали ремісники й торгували купці. У IX ст. на Київщині існувало приблизно 400 городів, на Волині – 350, на Поділлі – 250 і 100 у Галичині. Найважливішими з них були Київ – центр полян, заснований їхнім напівлегендарним князем Кием (приблизно 560 року)*, Чернігів – центр сіверян, Іскоростень (Коростень) – деревлян,

* 1982 р. широко відзначалось 1500-ліття Києва, зорганізоване партійною верхівкою УРСР. Проте серед спеціалістів, абстрагованих від політичних замовлень, не вшухає дискусія навіть щодо століття заснування Києва, а тим більше невідома точна дата. Всі вчені одностайні лише у тому, що в IX ст. місто вже було. Щодо Кия, то його існування, здається, довести ще важче, ніж історичність Ісуса Христа. Більшість істориків, проте, схиляється до думки (чи не тому, що той відтинок української історії бідний на імена), що цей легендарний Кий (або хтось подібний до нього) все-таки існував (мусив існувати) і відносить його до V, VI чи VII століть. – *Прим. ред.*

Волинь (нині Грудек Надбужни) – дулібів, Перемишль – білих хорватів та Пересічень – уличів. Спочатку управління племенем зосереджувалося в руках представників тих сімей, які завдяки достатку, військовій відвазі чи особистим якостям мали владу та вплив. Вони збиралися на раду (віче) для вирішення важливих питань, і час до часу найвпливовіші з них ставали вождями чи князями всієї племінної групи.

Спершу слов'янські племена займалися землеробством та розведенням великої рогатої худоби. Вони збирали врожай різних сортів зернових, ловили рибу, полювали на диких тварин та збирали мед і бджолиний віск. Ці товари вони продавали в містах, де ремісники пропонували гончарні, плетені, металеві, а головне залізні вироби високого рівня. У часи хозарів на українських землях підтримувалася не тільки внутрішня торгівля – ця територія була важливою ланкою міжнародної торгової мережі.

У перші століття правління хозарів головний торговий шлях, що сполучав Центральну Азію, арабський світ і Візантію з Північною Європою, проходив через Хозарію – тягнувся вгору по Волзі, перетинав кілька озер і доходив до Фінської затоки та Балтійського моря (див. мапу 6). Ініціаторами цієї торгівлі були варяги, які зі своїх укріплень на західних берегах Балтійського моря та форпостів у Північній (Стара Ладога) та Центрально-Північній (Ростов) Росії спустилися у VIII ст. по Волзі до Хозарії. У IX ст. з'явився коротший маршрут з Балтики до Візантії – через кілька озер та річок просто на південь до Дніпра і по ньому через Чорне море. Прагнучи, щоб великий водний шлях, який пізніше став відомий як «путь із варяг у греки», не обминув хозарські землі, хозари укріпили свої позиції у Середньому Подніпров'ї із залогою у Києві, своєю чергою, йшов східно-західний суходільний маршрут до хозарських центрів Саркел й Итиль. Отже, у Києві перетиналися головні північно-південний та східно-західний шляхи, якими надходили товари з Центральної Азії, арабських земель, Візантії та балтійсько-

скандинавських ринків. По цих шляхах та їхніх відгалуженнях українські східнослов'янські племена обмінювали зерно, віск, мед, іноді хутро та невільників на гарний одяг, золото, срібло, вино та гончарні вироби.

Хоча слов'янських племен було декілька, вони, проте, мали багато спільного – землеробський спосіб життя, мітологію, систему вірувань. Розселені невеликими групами серед широких рівнин та лісів, слов'яни реагували на свою ізоляцію і страх перед містичними силами природи, створюючи божества, які заселяли хмари та землю, ліси й ріки, поля та стайні. Персоніфікуючи природу, вони намагалися знайти з нею спільну, «людську» мову і таким робом позбутися страху перед невідомим. Оскільки їхня система вірувань не залишила нам письмових свідчень, знаємо тільки описи чужих християнських авторів, а також пізніші народні звичаї, де, як припускають, збереглися риси дохристиянської слов'янської мітології.

Очевидно, існували дві категорії богів: головні, які контролювали усі сили природи, та другорядні, що заселяли місцеві ліси, поля та річки. Головними богами були Сварог – бог неба та двоє його дітей: Дажбог – бог сонця та Сварожич – бог вогню. Не менш важливим був Перун – бог грому і Волос – бог худоби. До другої категорії богів належало безліч істот, які населяли ліси (лісовики), болота (біси), поля (польовики) та водойми (русалки). Інші боги були пов'язані з людськими почуттями, наприклад, Ярило (бог весняного відродження та пристрасти) й Купало (бог води, трави і квітів), які мали силу очищення. На честь усіх цих богів приносилися жертви і виконувалися відповідні обряди.

Назагал система вірувань слов'ян передбачала безпосереднє спілкування з богами – без храмів, ідолів чи священників. Однак було два винятки – на острові Рюген у Балтійському морі та в Києві. І тут, і там стояли величезні ідоли. У Києві – великий дерев'яний ідол Перуна-громовержця, бога війни. Найдавніші правителі Києва і перші князі перед походом на війну приносили йому, як і богові

худоби Волосу, жертви. Слов'янське плем'я ранів* з острова Рюген мало ще складніші обряди й будувало щось на кшталт храмів для «бога богів» Свантовіта. Видається, що культ Свантовіта поширювався також серед західнослов'янських племен, що жили на північ від Карпат. Ймовірно, що саме його уособлював понад двометровий ідол, знайдений у середині XIX ст. на березі річки Збруч у Західній Україні. З приходом християнства головні слов'янські боги та їхні ідоли були знищені, але віра у земних істот залишалася досить сильною у сільських місцевостях ще в XX ст. й існувала паралельно з християнською вірою.

За часів *Rex Chazarica* слов'янські племена на українських землях були захищені від руйнівних вторгнень кочовиків зі Сходу і тому могли розвивати землеробство та торгівлю у VII–IX століттях. Незважаючи на ці привілеї, деяких слов'янських князів обурю-

вав васальський статус у взаєминах з хозарськими правителями. Але слов'яни довгий час були роз'єднані, й жодне плем'я не мало сили протистояти хозарському каганату. Поява такої сили стала можливою лише у середині IX ст. на Київщині, коли місцеві племена об'єдналися на чолі з групою ватажків зі Скандинавії – варягів. Так постало нове утворення, відоме як Русь. Звідки взявся цей феномен? Або, цитуючи вступні слова «Повісті минулих літ», найдискусійнішого літопису: «Звідки пішла Руська земля, і хто в ній почав спершу княжити, і як Руська земля постала?»**

¹ *The Gothic History of Jordanes*, translated by Charles Christopher Mierow, 2nd ed. (Princeton, N. J. 1915), p. 60.

* Одне з давніх західнослов'янських племен (інша назва – руяни), що належали до племінного союзу лютичів чи поморян. – *Прим. ред.*

** Тут і далі всі цитати з літопису подаються у перекладі Леоніда Махновця. – *Прим. ред.*

Частина друга

Київський період

Становлення Київської Русі

Хоча наші знання найдавнішої історії українських земель ґрунтуються на мінімумі історичних даних з безліччю таємниць та непевних місць, немає сумніву, що політичне утворення сьогодні, відоме під назвою Київська Русь, постало на східнослов'янських землях десь наприкінці IX ст. й існувало до середини XIV ст. Її політичний та культурний центр містився у Середньому Подніпров'ї в Україні, хоча влада Києва поширювалася і на північ від українських земель. П'ять наступних розділів будуть присвячені виникненню, зміцненню, падінню та трансформації Київської Русі у чотири етапи: 1) 870–972 рр. – епоха росту й розширення; 2) 972–1132 рр. – епоха консолідації; 3) 1132–1240 рр. – епоха розпаду; 4) 1240–1349 рр. – епоха політичної трансформації.

Походження Русі

Попри те, що про Київську Русь, порівняно з хозарською та давньослов'янською епохами, існує значно більше історичних даних, перше сторіччя її існування оповите таємницями та суперечностями. Зокрема, проблематичним є питання про походження Русі. Хто такі руси і як поставала державна структура Київська Русь? Ці питання й досі є найбільш дискусійними, хоча про них, мабуть, написано більше, ніж про щось інше в історії Східної Європи. Відомо, що постійні й часто запальні суперечки поміж вченими і публіцистами на цю тему здебільшого відображають не так факти ранньосередньовічної східноєвропейської історії, як потребу нащадків віднайти у минулому відповідний «міт про походження», котрий пояснив би походження народу і лестив національній гідності. Чи східні слов'яни самі заснували свою державу, чи потребували для цього до-

помогти ззовні? Іншими словами, чи Київська Русь була першою державною структурою на східнослов'янських землях, чи лише спадкоємицею давніших держав? І, зрештою, хто такі руси: скандинави-прибульці, місцеві східні слов'яни, чи ті й ті?

Причиною дискусії довкола цих питань стали, зокрема, різні тлумачення певних місць одного з найдавніших і найвідоміших письмових джерел давньої історії східних слов'ян – «Повісті минулих літ». Після типових описів біблійного потопу та розселення нащадків Ноя по цілому світі у «Повісті минулих літ» перелічуються східнослов'янські племена та їхні території. Особливо увагою тут наділені поляни: їх названо «мудрими й обережними», а їхній ватажок Кий, один із засновників Києва, за літописом, мав достатньо влади, аби відвідати Константинополь (Царгород) і отримати «велику честь» від візантійського імператора. З «Повісті минулих літ» недвозначно випливає, що задовго до IX ст. уже існували кілька могутніх східнослов'янських племен або їхніх союзів, кожен на чолі з вождем чи князем. Проте у IX ст. поляни та інші східнослов'янські племена Середнього Подніпров'я стали васалами хозарів, тоді ж на півночі разом з сусідами-фінами, що заселяли узбережжя Фінської затоки, вони стали васалами варягів або варязьких русів «з-за [Балтійського] моря».

Десь у середині IX ст. («Повість минулих літ» подає 860–862 рр.; давніший Новгородський перший літопис вказує, мабуть, точнішу дату – 854 р.) підвладні варягам східнослов'янські племена словенів, кривичів, а також фінські племена чудь і весь «вигнали [варягів] за море, і не дали їм данини, і стали самі в себе правити»¹. Здається, північні сло-

Велика дискусія: походження Русі

«Прикликання варягів» та проблема походження Русі спричинили дискусію, яка вирує вже понад два століття. Залежно від позиції вчених, їх поділяють на дві основні школи – норманістів й антинорманістів.

Можна стверджувати, що норманістську позицію вперше обстоювали ще в давньоруських літописах – у Новгородському першому літописі й «Повісті минулих літ». Новгородський перший літопис датують 1071 р., і, попри пізніші зміни, він є найдавнішою з наявних історичних компіляцій. «Повість минулих літ» писалася ще раніше, в середині XI ст., але згодом її декілька разів переписували й виправляли, тож теперішній список є версією, яку підготував київський монах Нестор на початку XII ст., а пізніше двічі переробляли інші ченці (близько 1118 р. і 1123 р.). Як Новгородський перший літопис, так і «Повість минулих літ» розповідають про прикликання варягів і час від часу пов'язують їх з русами. Звідси випливає, що варяги зіграли визначальну роль у заснуванні Київської Русі.

З появою у XVIII ст. перших критичних історичних досліджень про Східну Європу два німецьких історики, Готліб Баер та Герхард Міюлер, найняті Російською імперією, сформулювали концепцію, яку пізніше назвали норманізмом, а їх – її засновниками. Разом зі своїми послідовниками (Шлецером, Куніком, Томсеном) у XIX ст. вони заявили, що найхарактерніші риси цивілізації ранньої Київської Русі – політична та правова структура, релігія, мистецтво – постали та розвивалися під скандинавським впливом. Хоча пізніші дослідження спростували чимало з цих тверджень, одне залишалось безсумнівним – літописне «прикликання варягів» й ототожнення їх з русами.

Норманістських поглядів на історію Давньої Русі (зі змінами та доповненнями) дотримувалися чимало провідних російських істориків XIX і XX століть (Карамзін, Погодін, Ключевський, Мілюков, Покровський) та їхніх послідовників на Заході (Флорінський, Дворнік, Оболенський), а також дехто з українських істориків (Костомаров, Куліш, Антонович, Томашівський). Визнавши літописний зв'язок між варягами й русами, вчені взялися за пошуки мовних свідчень, які допомогли б визначити батьківщину справжніх русів. Гіпотеза Ерystä Куніка й Вільгельма Томсена про походження русів зі шведського регіону Упланд на балтійському узбережжі на північ від сучасного Стокгольма була схвально сприйнята багатьма чільними славістами (Міклошічем, Срезневським, Ягічем, Шахматовим, Брюкнером). З мовних досліджень випливало, що слово «Русь» нагадує назви, якими фінські племена позначали «прибульців з-за моря». Отже, «Русь» може походити 1) від «*ruotsi*», фінського означення для шведів, здебільшого вихідців з приморського регіону Упланд, трохи на північ від Стокгольму, відомого як Росляген, його жителів називали «*gospiggar*» (вимовляється «*guspiggar*»); 2) від «*gorsmenn*» чи «*gorskarlar*» – давньоскандинавських слів, які означають «мореплавець, весляр» і які у фінській мові позначали окремий народ, що, до речі, збереглося у першому складі фінської назви «Швеція» (*Ruotsi*) та «швед» (*ruotsalaiset*).

Антинорманізм також походить з XVIII ст. від Михайла Ломоносова, проте його захист «русського народу» й усіх східних слов'ян не розвинувся в наукову концепцію аж до XIX ст., коли з'явилися перші рішучі антинорманісти, Дмитрій Іловайський і Степан Гедеонов, до яких приєдналося чимало науковців (Філевіч, Гру-

шевський, Голубовський, Вернадський, Пашкевіч, Тіхоміров, Греков, Рібаков) і які або критикували окремі положення норманізму, або, використовуючи археологічні матеріали, творили нові концепції походження давніх державницьких структур східних слов'ян, де прикликання варягів грало лише епізодичну роль.

Згідно з антинорманістами, назва «Русь» насправді пов'язана не з варягами Новгородом чи інших північних регіонів довкола озера Ладога, а, радше, з набагато південнішим племенем, яке проживало у Середньому Подніпров'ї на південь від Києва або, як стверджував Вернадський, на схід від Азовського моря. На думку антинорманістів, у Середньому Подніпров'ї, тобто в долині річки Рось, південної притоки Дніпра, жило слов'янське плем'я росів (родів), які в VI ст. об'єднали сусідів-слов'ян у союз племен навколо свого центру, Роденя. А коли роси об'єдналися з полянами (Київщина) та сіверянами (Чернігівщина), цей союз розширився та зміцнився, утворивши у Середньому Подніпров'ї новий міжплемінний союз, що став називатися Руссю.

Використовуючи таку – хтось сказав би, гіпотетичну – інформацію, советські вчені (Греков, Рібаков) стали найзатятішими антинорманістами. Вони, зокрема, аргументували свою позицію археологічними знахідками XX ст., які, здавалося, доводили існування державності у східних слов'ян задовго до появи варягів у Східній Європі. Такою «державою» проголошували дулібський племінний союз на Волині й об'єднання русів у Середньому Подніпров'ї (сюди входили поляни, сіверяни та уличі). Обидва союзи вважалися продовженням ранішої антської «слов'янської держави». Експансія русів на північ від Києва та їхній дедалі більший контроль над іншими східнослов'янськими племенами (а не прихід варягів) – ось де причина виникнення Київської Русі наприкінці IX – початку X століть.

Антинорманісти були переконані, що такого народу, як руси, про який нібито згадувалося у давньоскандинавських джерелах, взагалі не існувало. Вони твердили, що деякі мусульманські автори IX ст. русами називають одне з слов'янських племен і навіть згадують про існування трьох східнослов'янських держав: Куябії, Славії та Артанії. Антинорманісти також зазначали, що традиційне ототожнення Славії (Слави) з Новгородом – хибне, бо назви ці стосуються самого Києва (Куявії) та двох його міст-сателітів – Переяслава (Славії) й Роденя (Артанії). А буцімто неспростовне літописне свідчення про прикликання варягів та ототожнення їх з русами антинорманісти вважали пізньою вставкою. Оповідь про «прикликання варягів», мовляв, додали віддані владі переписувачі у XIV ст., котрі прагнули легітимізувати династію Рюриковичів, виводячи її від Рюрика, найстаршого з варязьких воїнів, запрошених у Новгородську землю, й начебто першого правителя держави Русь. Антинорманісти також відкидали аргумент опонентів про руських посланців до Візантії, які мали виразно скандинавські імена, називаючи їх найманцями слов'янсько-руських князів, яким доручали такі місії як фахівцям у торгових і дипломатичних справах.

Українсько-американський історик Омелян Пріцак недавно спробував розв'язати суперечку між норманістами й антинорманістами. Він погоджується з норманістами, що варязькі руси прийшли ззовні та зіграли визначальну роль у виникненні першої міцної східнослов'янської держави. Мало того, вже на початку IX ст. руси утверджуються на півночі серед фінських та східнослов'янських племен, осередком їхньої влади були землі навколо Ростова Великого. Однак ці ранні

варязькі руси, а також ті, хто відгукнувся згодом на знамените «прикликання», за Прицаком, не були якоюсь окремою етнічною групою – ні скандинавами, ні слов'янами, ні іранцями (як вважав Вернадський). Йдеться радше про міжнародну торгову компанію, яка складалася з людей різного походження, що плавали Північним і Балтійським (Варязьким) морями. Що ж до прикликання у середині IX ст. варяга Рюрика та його братів, то Прицак погоджується з антинорманістами у тому, що надання цьому епізоду особливого значення є пізнішою вставкою переписувачів. Він також відкидає теорію про етнічне скандинавське походження русів і водночас заперечує зв'язок цього слова з племенем росів, річкою Рось або певною слов'янською державою на українських землях до IX ст. Цей вчений натомість пропонує виводити слово «Русь» від «Ruzzi», середньонімецького варіанту середньофранцузького «Rusi», яке утворилося від «Rutenicis» – регіону у Південно-Центральній Франції поблизу міста Родез (його мешканців і нині називають «rutenois»), звідти й походить торговельна компанія «Рюс».

Попри переконливі аргументи з обох боків, остаточної відповіді про походження Русі та русів й далі немає, тож дискусія триває.

в'яни та фіни не зуміли скористатися цією можливістю, бо «піднявся рід на рід» і «воювати вони між собою почали». За таких обставин, як пише «Повість минулих літ», колишні підвладні слов'яни та фіни «сказали: “Пошукаймо самі собі князя, який би правив нами і рядив за законом, по праву”. Пішли вони за море до варягів, до русі... Сказали русі чудь, словени, кривичі і весь: “Земля наша велика і щедра, а порядку в ній нема. Ідть-но княжити і правити нами”»². Русь прислала трьох братів – Гроерекра/Рюрика, Синеуса та Трувора, які осіли відповідно у Старій Ладозі (згідно з Новгородським першим літописом, у Новгороді), Білоозері й Ізборську. Тож «од тих варягів дістала назву Руська земля», хоча до їхнього прибуття на Новгородщину там проживали східнослов'янські словени. Звідси випливає, що в «Повісті минулих літ» розрізняються варязькі прибульці-руси й місцеві слов'яни.

Проте незабаром, оповідається далі, двоє братів померли, залишивши Рюрика самого правити в Новгородській Русі. Двом «боярам» Рюрика, пише літопис, Аскольду і Діру, було дозволено піти в Константинополь, але по дорозі, спускаючись по Дніпру шляхом, що невдовзі стане частиною знаменитої путі «з варяг у греки», зупинилися в Києві, який

на той час, як і всі землі полян, підпорядковувався хозарам. Невідомо, чи просили про це жителі Києва, але Аскольд і Дір «зосталися удвох у городі цьому і зібрали багато варягів, і почали правити Полянською землею. А Рюрик княжив у Новгороді»³.

Тимчасове утвердження в Києві додало сміливості Аскольдові й Дірові, тож вони вирішили таки дістатися Константинополя і 860 року на двох сотнях човнів вирушили на столицю Візантійської імперії. Хоча їм вдалося розбити могутніх візантійців, з братами-варягами не пощастило. 882 року новий варязький правитель Новгорода Гелгі/Олег прийшов з півночі з великим військом, убив Аскольда й Діра, «сів, князюючи, в Києві» й оголосив: «Хай буде се [Київ] мати городам руським», відтак почав підкоряти інші східнослов'янські та фінські племена⁴.

Отже, згідно з «Повістю минулих літ», різні східнослов'янські племена, зокрема поляни, віддавна мали могутні війська та власних князів. Однак у середині IX ст. вони опинилися під владою варягів і хозар. Коротка спроба самовладарювання не вдалася, і тому було запрошено іноземців-варягів/русів зі Скандинавії, які правили б на Новгородських землях. Невдовзі варязький вплив поширився на південь до Києва та його найближ-

чих околиць. Спочатку варяги мали дві підлеглі території: влада Рюрика охоплювала Новгородські землі, а Аскольда й Діра – Київщину. У 880-х рр. ці землі перейшли у володіння одного правителя – Олега, який почав підкоряти інші слов'янські племена. Відтоді й почалося становлення Київської Русі. Щоб відтворити уривчасті й почасти суперечливі описи подій з «Повісти минулих літ», треба проаналізувати становище Європи протягом IX ст. і простежити, як події тих далеких часів мали прямий чи непрямий вплив на східних слов'ян та Україну зокрема.

Європа у IX столітті

У IX ст. на всіх європейських просторах від скандинавської півночі до середземноморського півдня, від далеких східних степів Хозарського каганату до серцевини континенту, що переживав розпад імперії Карла Великого та руйнівні вторгнення скандинавів, арабів і мадярів, відбулись істотні зміни, в результаті чого не лише на сході, а й у всій Європі виникли нові політичні утворення.

На півночі Скандинавії політичні та демографічні зміни спричинили постійні міграції воїнів, торговців і просто шукачів пригод, для яких, починаючи з останнього десятиліття VIII ст., Європа стала тереном грабіжницьких нападів. У Північній Німеччині, Британії та Ірландії цих воїнів називали вікінгами; у Франції, Іспанії та Італії – норманами, тобто людьми з півночі; слов'яни та фіни у Східній Європі кликали їх варягами (від староскандинавського «*vaeringjar*» – «той, хто дав клятву»). Протягом IX ст. вікінги/нормани/варяги просувалися на південь, безжально грабуючи міста та села європейського континенту та Британських островів.

Причин скандинавської експансії було чимало, але найважливішою, мабуть, стала політична ситуація. У Данії, меншою мірою у Норвегії та Швеції, королі дедалі більше зміцнювали владу на місцях, жорстко контролюючи традиційних грабіжників, які наживалися на землеробах та рибалках. За цей період переходу до більш централізованої влади багатьох дрібних племінних вождів і

бунтівників було вигнано. Результатом цього політичного зміцнення стала безпека та стабільність, що, своєю чергою, сприяло добробуту та зросту населення, яке невдовзі вичерпало бідні природні ресурси скелястої Скандинавії. У цій ситуації тиску на населення та внутрішньополітичного зміцнення з'явилось чимало охочих вирушити у вікінгівські рейди – класичний приклад того, що в історії можна назвати теорією запобіжного клапану. Якби вікінги не мали куди податися, ймовірно, між владою та невдоволеним населенням вибухла б громадянська війна. Одне це протягом IX ст. Європа якраз пережила кризу, і це стало запобіжним клапаном для спуску скандинавського лару.

На європейському континенті імперія Карла Великого (правив у 768–814 рр.) відновила певну стабільність у Центральній і Західній Європі на північ і південь від Альп. Стабільність, якої тут не знали з часів Римської імперії. Однак невдовзі по смерті Карла Великого (814 р.) чвари між його наступниками спричинили розпад імперії та війни між різними християнськими правителями. На півдні, у Середземномор'ї, панували арабимусульмани. Арабський халіфат, який постав на Близькому Сході, вже під кінець VIII ст. тримав під контролем усю Північну Африку та більшу частину Піренейського півострова (майбутні Іспанію та Португалію). Упродовж IX ст. араби (відомі в Європі як сарацини) вирушили зі своїх володінь у Північній Африці на Сицилію, Сардинію, Корсику та Південну Італію. Більша частина Середземномор'я і тамтешніх торгових шляхів була в руках арабів.

А на південному сході європейського континенту почав занепадати Хозарський каганат та втримувана ним стабільність по всій території впливу. Спершу у 820-х рр. вибухнула люта громадянська війна, і хоча через десять років міць каганату було відновлено, цей конфлікт мав серйозні наслідки. Кабари, які зазнали поразки у політичній боротьбі, втекли на північ, у верхів'я Волги (поблизу Ростова) до варязьких русів, а також на південь до мадярів – колишніх вірних

хозарам васалів. Присутність хозарських політичних біженців у Ростові серед торговців-варягів сприяла зміцненню престижу кабарів і зрештою утворенню у 830-х рр. нової держави – Руського каганату. Водночас мадяри, які прийняли повстанців-кабарів, стали ворогами нових правителів Хозарії.

Зрештою войовничі кочовики-печеніги (візантійці їх називали пачинакітами) почали переміщатися зі своїх земель у Хозарії на північ від Каспійського моря та витискати мадярів з їхньої нової країни Леведії у межиріччя Дону та Сіверського Дінця. Мадяри перебралися на захід і десь у 840–850-х рр. осіли в українських степах між Дніпром і Прутом. Тут на новій батьківщині (Етелкозі) мадяри почали контактувати зі східнослов'янськими полянами, що мешкали на північ від них у Середньому Подніпров'ї, а також здійснили перші набіги на захід – на Балкани та Центральну Європу. Всі ці політичні зміни та переселення племен зумовлювали військові сутички і припинення торгівлі, наслідком чого була загальна нестабільність у Хозарському каганаті й українських степах.

У неспокійному IX ст. єдиною європейською силою, яка зберегла та навіть збільшила свій вплив, була Візантійська імперія. Вона теж пережила глибокий внутрішній культурний і політичний стрес – іконоборство, що тривало упродовж більшості VIII ст. та першої половини IX ст. З 843 р. (коли нарешті завершилася криза, яка з 726 року періодично струшувала цілу імперію) й аж до першої чверті XI ст. Візантія переживала золотий вік, досягши найбільшої у своїй історії територіальної могутності й економічного та культурного впливу. Хоч імперія відбила напади арабів із Близького Сходу, доступ до Західної Європи їй було відрізано арабським пануванням у Середземному морі протягом IX ст. і більшості X ст. Отже, перебуваючи в тимчасовій ізоляції від заходу та півдня, наймогутніша в Європі економіка змушена була далі зміцнювати зв'язки з Хозарським каганатом та регіонами на північ та схід від Чорного моря. Однак тра-

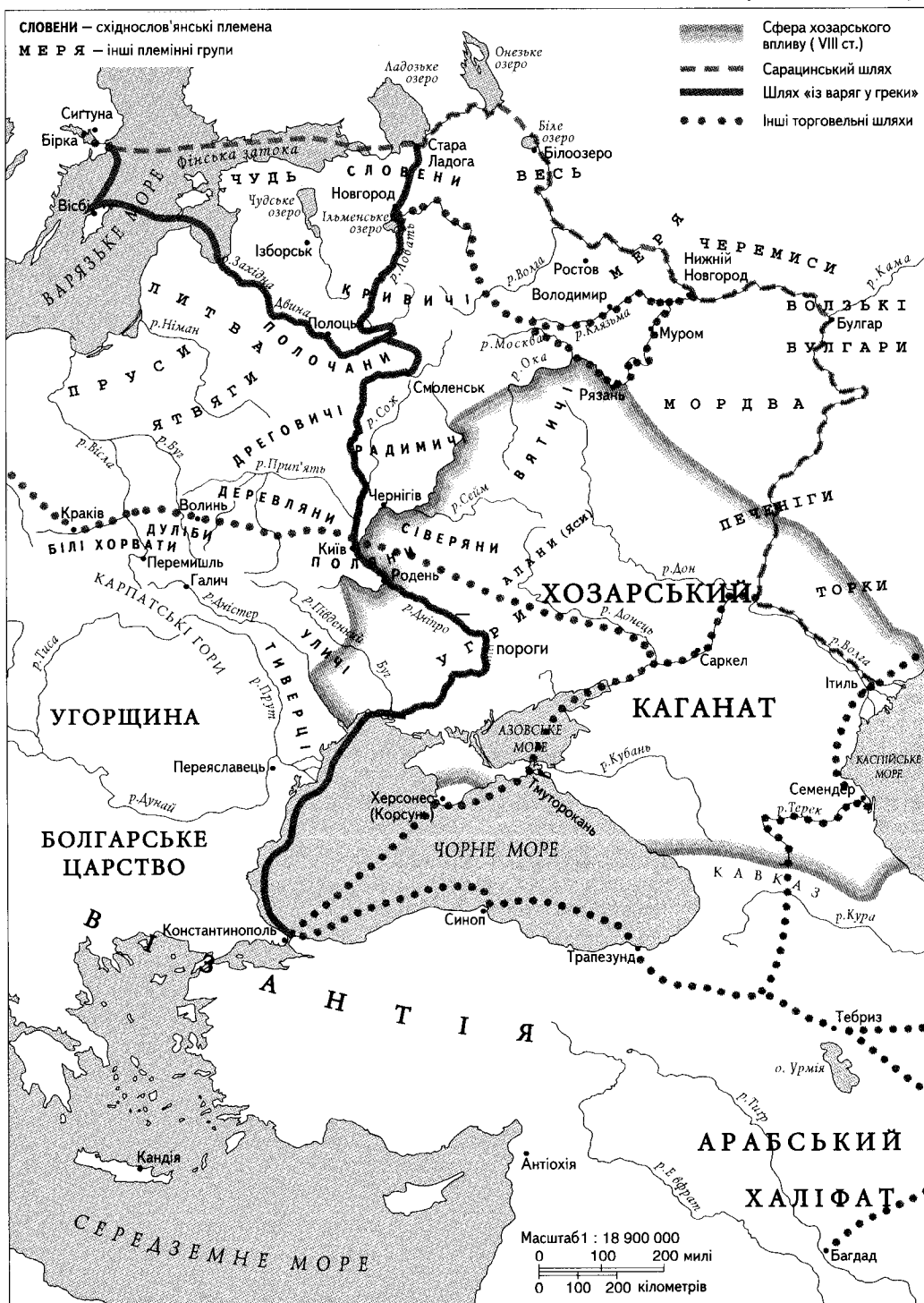
диційним близьким стосункам між візантійцями та хозарами загрожувала поява нового гравця на східноєвропейському просторі – варягів зі Скандинавії.

Варяги на сході

Спочатку скандинавських здирників цілком задовольняли напади на незахищені прибережні порти, а також міста та монастирі, доступні з боку судноплавних рік, та незабаром вони усвідомили перевагу іншої методи – осісти на цих територіях, встановити контроль на захоплених землях і довгий час експлуатувати місцеве населення. Саме так виникли Нормандія у Франції, Сицилійське королівство у Південній Італії та Київська Русь на сході.

Контакти скандинавів зі сходом з різним успіхом тривали ще з першого тисячоліття до н. е., особливо міцними були стосунки зі східними берегами Балтійського моря (сучасні Естонія та Латвія). Та за декілька століть перші прибульці-скандинави тут асимілювалися з місцевим прибалтійським та фінським населенням.

У VI–VII ст. торговці зі Скандинавії, знані як варяги, повернулися на східні береги Балтики. Поступово просуваючись углиб цих земель, вони дізнавалися від місцевих балтських і фінських народів про багатства Хозарії у пониззі Волги та успішну торгівлю каганату з Арабським халіфатом і Візантійською імперією. Почувши ці розповіді, варязькі купці та грабіжники одразу зажаляли допастися до хозарських ринків. У VIII ст. вони створили так званий Сарацинський шлях, що починався у Бірці, на східному березі Швеції, перетинав Балтійське море та Фінську затоку, далі тягнувся вздовж Ладоги, Онеги та Білоозера до верхів'я Волги, по течії якої варяги дісталися на південь до центру Хозарії. Вздовж цього маршруту вони поставили торговельні застави, а з часом заснували поселення. Три з них набули особливої ваги у VIII ст.: Стара Ладога (або, за ісландськими сагами, Альдейг'юборг) на південному узбережжі Ладозького озера, Білоозера на південному узбережжі Білого

Мапа 6. Торговельні шляхи (VIII-X ст.)

© Павло Роберт Марцін

озера та Ростов у межиріччі Волги та Клязьми. З цих торговельних застав на півночі варяги вивозили хутро та шкуру й обмінювали їх на спеції, металеві вироби, одяг і срібло, що поступали з арабських та центральноазійських торгових шляхів, які сходились у Хозарії.

Попит на товари з Центральної Азії та Далекого Сходу у Візантії та Західній Європі не зменшився, але доступ з Багдаду і портів Східного Середземномор'я у VIII ст. був закритий через візантійсько-арабські війни та арабський контроль на Середземному морі. Отже, Хозарський каганат став новим посередником у торгових інтересах Візантії на сході. Здавалося, варяги спочатку були задоволені виходом на хозарські торгові шляхи і можливістю переправляти товари з хозарського ринку по Волзі до Балтійського моря, а звідти далі в Північну та Західну Європу. Проте ці взаємовигідні стосунки були розірвані після 820-х рр. внаслідок внутрішніх заворушень у Хозарії та зовнішньої загрози для каганату, про що вже йшлося вище. Порушення Рах Chazarica та кочування мадярів і печенігів перешкоджали торгівлі Волгою та змусили варягів шукати альтернативні шляхи. Мало того, хозари вже не могли бути ефективними посередниками між Сходом, Візантією та Північною Європою, тож варяги самі могли замінити їх у цій ролі.

Ці обставини змусили варягів у середині IX ст. прокладати інший шлях, який вів на південь від Ладоги, повз їхню нову заставу Городище (Голмгард), засновану в кінці IX ст., далі вгору річкою Ловать, а потім суходолом («волоками», коли варяги протягували човни) до Дніпра. По Дніпру вони спустились до хозарської застави у Києві, звідки можна було дістатись до столиці каганату, рухаючись суходолом на схід. Ще привабливішим був шлях униз Дніпром до Чорного моря, а відтак до Константинополя – серця Візантійської імперії, який століттями вабив «варварів» з півночі. Цей альтернативний шлях Дніпром дістав назву «путь із варяг у греки» і пов'язав Візантію з Північною Ев-

ропою, а також – через Балтійське та Чорне море – з Західною Європою. Потенційний зиск від міжнародної торгівлі вздовж маршруту Балтика–Дніпро–Чорне море став причиною дедалі активнішої присутності варягів у Східній Європі.

Ослаблення Хозарського каганату, який у середині IX ст. втратив контроль над західним прикордонням, було варягам на користь. Кочові мадяри панували в дніпровських степах, а сусідні східнослов'янські племена (поляни, сіверяни та інші) дедалі частіше бунтували в умовах неефективного Рах Chazarica. На далекій півночі скандинави контролювали торгові маршрути, аж доки їх на деякий час не вигнали повсталі місцеві фінські та східнослов'янські племена. Розлад та міжусобиці стали тим тлом, на якому в середині IX ст. відбулося «прикликання варягів», описане на перших сторінках «Повісті минулих літ».

Безперечно, що таку дискусію в історіографії Східної Європи зумовило тлумачення цього «прикликання». Один із двох основних напрямків визнає достовірність літописної оповіді про «прикликання варягів», вважаючи заснування Київської держави заслугою скандинавів, відомих як варязькі руси. Представники іншого напрямку применшують роль варягів, ототожнюючи русів не зі скандинавами, а зі східними слов'янами, які й заснували Київську Русь, а варязьких воїнів лише наймали на службу. Найвиваженішим, мабуть, можна назвати коментар науковців XX ст. до знаменитого історичного трактату X ст. «Про управління імперією» візантійського історика та імператора (правив у 913–920 та 945–959 рр.) Константина Багрянородного:

«Справді, сьогодні визнано, що Київська держава не народилась ex nihilo з приходом варягів у IX ст., а її соціальні та економічні основи були закладені раніше, коли слов'яни Дніпровського басейну брали активну участь у політичному та торговому житті західноєвразійських та чорноморських степів;

і що слов'янська землевласницька аристократія та купці й після “прикликання варягів” залишились оплотом територіяльної стабільності економічного росту країни. Водночас не викликає сумніву той факт, що саме скандинавські прибульці у другій половині IX ст. об'єднали розрізнені східнослов'янські племена в єдину державу на балтійсько-чорноморському водному шляху, яку вони нарекли власним іменем “Русь”»⁵.

Епоха росту й розширення

Незважаючи на суперечливість питання про походження Русі, князь Олег (правив у 878–912 рр.) вважається визначальною історичною постаттю, яка заклала основи Київської держави. За його правління почалася епоха росту та розширення Київської імперії, яка протривала майже століття – до 972 р. У цей перший період історії Київської Русі перед Олегом і трьома його наступниками – Інгваром/Ігором, Ольгою та Святославом постало два завдання: 1) здобути владу над різними східнослов'янськими та фінськими племенами вздовж торгових маршрутів, що їх хотіли контролювати варяги; 2) нав'язати доброзичливі стосунки з кочовиками та корисні військові й торгові взаємини з двома наймогутнішими державами регіону – Візантією та Хозарією.

Відколи Олег захопив Київ і знищив Аскольда й Діра 882 року, почалася консолідація східнослов'янських і фінських племен під владою варягів-русів. Згідно з «Повістю минулих літ», «сів Олег князуючи у Києві і проголосив: “Хай буде се мати городів руських”»⁶. Словени, кривичі та меря, які підпорядковувалися варягам на півночі, як і поляни, якими Олег правив у самому Києві, продовжували платити данину. Оскільки далеко північ і Середнє Подніпров'я контролювали варязькі руси, Олег вирушив на інші східнослов'янські племена. У 883–885 рр. він примусив деревлян, сіверян та радимичів визнати варязьку владу. Уличі та тиверці жили набагато південніше, тож їх підкорювали до-

вше, до 890-х рр. Отже, наприкінці IX ст. Олег – будівник імперії, як його іноді називають, – контролював з Києва більшість східнослов'янських племен від чорноморського узбережжя та дельти Дунаю на півдні й до Фінської затоки і верхів'я Волги далеко на півночі.

Така швидка експансія неминуче призвела до конфлікту з Хозарією та Візантією. Ослаблені внутрішніми сутичками 820-х рр. та переселеннями мадярів і печенігів у степу хозари не змогли у боротьбі з варягами відстояти сіверян і радимичів – своїх колишніх східнослов'янських васалів. Мало того, через примхливу політику Олега мадяри під тиском печенігів змушені були відступити на захід, за межі України і, перейшовши Карпати, осіли у Середньодунайській рівнині, де живуть і донині, в Угорщині. Відтоді українські степи залишилися відкритими для печенігів, які могли нападати будь-коли зі своїх нових застав у межиріччі Волги та Дону.

Відносини Олега з Візантійською імперією були складнішими і залежали від торговельного, культурного та військового інтересу. Розвиток Київської Русі залежав від відкриття великого дніпровського торговельного шляху «з варяг у греки», а її добробут і прибутки – від сприятливих стосунків з Візантією. Візантійці також були змушені рахуватися з русами після того, як ті під проводом Аскольда й Діра несподівано напали на їхню столицю 860 р. Першою реакцією Візантії було зміцнення зв'язків із традиційними хозарськими союзниками (місія Кирила та Методія до Хозарії у 860–861 роках) й успішна спроба залучити Русь до своєї християнської співдружності. Посланці Аскольда та Діра охрестилися, наприкінці 860-х рр. у Києві було збудовано церкву і, згідно з русько-візантійським договором 874 р., у Русь (мабуть, у Тмуторокань) приїхав візантійський архієпископ.

Проте хороші візантійсько-руські взаємини припинилися по тому, як Олег убив Аскольда та Діра і заволодів Києвом. Завершивши підкорення східнослов'янських племен, Олег 907 р. напав на візантійську столи-

цю. Внаслідок цього вторгнення візантійці були змушені 911 р. підписати договір, за яким руські купці звільнялися від сплати мита та діставали спеціальну резиденцію поблизу Константинополя (де могли безкоштовно проживати до шести місяців). Цей договір забезпечував економічний зріст нової Київської держави, адже Русь одержала торгові привілеї від найбагатшої землі регіону. В обмін на хутро, віск, мед і рабів руси діставали «золото, шовки, фрукти та різні прикраси». Все це руські можновладці залишали собі або вигідно продавали купцям, котрі вирушали Дніпром до Балтійського моря, а звідти до Північної чи Західної Європи. До смерті 912 року Олег поширив сферу впливу Київської Русі на величезні території й зумів нейтралізувати наймогутніші держави регіону – Хозарію та Візантію.

Могутність Київської Русі, попри великі труднощі, намагався втримати й Олегів наступник, Інгвар/Ігор (правив у 912–945 рр.). Та східнослов'янські племена були невдоволені тим, як варязькі правителі збирали данину (полюддя). Платити треба було грошима – на утримання князя та його дружини – і натурою (хутром, воском, медом), що їх збирали з кожної садиби. На практиці цей процес мало чим відрізнявся від організованого грабунку задля збагачення варязької верхівки. Тому за часів Ігоря вибухало декілька бунтів, найгучнішими з яких були повстання уличів і деревлян.

У зовнішній політиці також не все було гаразд. Хоча Хозарський каганат не становив більше особливої загрози, спокою не давали печеніги. Вони повернулися до українських степів і здійснили принаймні два великих набіги на Київську Русь – 915 та 920 року. Стосунки з Візантією також погіршилися, нелади руських купців у Константинополі спонукали Ігоря здійснити каральний напад на імперську столицю 941 р. Та цього разу руси зазнали поразки, й нова торгова угода, підписана 944 р., була зовсім не така вигідна для Києва.

Зв'язки з Візантією та внутрішнє становище Київської Русі покращилися, коли 945 року до влади прийшла Ігорева вдова. Гел-

га/Ольга (правила в 945–962 рр.) несподівано посіла трон по тому, як її чоловіка було вбито під час походу до сусідніх деревлян за повторною даниною. Попри те, що «Повість минулих літ» детально описує жорстоку помсту Ольги деревлянам, одним із наслідків цього випадку стала зміна способу стягнення данини з підвладних племен. Ольга реформувала практику збору, і свавільний обхід київського правителя було замінено на систему, де податки збирали представники влади на місцях або погостах, розташованих по цілій країні.

Але найбільше Ольга прославилася прагненням налагодити стосунки з Візантією. 957 р. вона вирушила до Константинополя, та, на відміну від попередників, які посилали до імперської столиці військо, Ольга прибула з мирним візитом. Вона навіть прийняла християнство й отримала нове ім'я – Олена. Цей крок не тільки покращив візантійсько-русські стосунки, а й посилив у Києві вплив християнства, яке протягом 880-х рр. після приходу до влади Олега тут занепало і лише трохи відновилося за Ігоря. Хоча Ольга/Олена і повернулася у нову віру, ні її син, ні варяго-руська верхівка християнства не прийняли. Вони не відступили від власних язичницьких обрядів, проте нову віру сприймали лояльно і навіть, схоже, підтримували її.

Правління Ольги закінчилось 962 р., коли її синові Святославу виповнився 21 рік, і він почав княжити за правом повнолітнього. Протягом свого десятилітнього правління він провадив Олегову загарбницьку політику. Святослава, як і багатьох «варварів» до нього, вабили багатства Візантії, і він прагнув стати якомога ближчим до розкоші імперської столиці. Але спочатку він вирушив на схід і північ, де йому вдалося приєднати в'ятичів, об'єднавши таким чином усіх східних слов'ян під владою русів. А згодом, коли хозари попросили у русів допомоги проти печенігів, він, натомість, напав на каганат і 965 р. захопив Саркел, залишивши від цілої держави лише далеку оборонну заставу на сході, Білу Вежу. Цього ж року Святослав підкорив хозарських союзників,

волзьких болгарів, а потім, повернувшись до Хозарії, пограбував її давню столицю Ітиль. Наприкінці 960-х рр. Святославове військо знищило Хозарський каганат, а разом з ним і рештки *Rax Chazarica*.

Тепер Святослав був готовий вирушати на свою головну ціль – Візантію. Візантійці вже зрозуміли, що на традиційних союзників-хозарів більше розраховувати не можна, і шукали нових партнерів, зокрема в особі русів. Деяко наївний Святослав дозволив зробити із себе пішака у північній дипломатії Візантії. Головними гравцями на дипломатичній шахівниці були Русь, Болгарське царство у пониззі Дунаю та степовики-печеніги. Усіх їх Візантія намагалася нацькувати одне на одного. Святослав, своєю чергою, сподівався закріпитися на Балканах за рахунок болгарів. Він навіть розмірковував про перенесення столиці з Києва до Переяславця поблизу гирла Дунаю, але зрештою змушений був відмовитися від цієї мрії та підписати невигідний мирний договір із Візантією 971 р. Роком пізніше, повертаючися до Києва, він потрапив у засідку, влаштовану печенігами, яким, либонь, повідомили про маршрут руського князя його ж колишні болгарські або візантійські союзники.

Смерть Святослава 972 р. ознаменувала кінець першого століття історії Київської Русі. Під керівництвом бояр і нащадків варязького ватажка Рюрика, прикликаного на новгородські землі у другій половині IX ст., у Східній Європі було створено нову державу. Руським князям, які після 880-х рр.

осіли у Києві, знадобилося менше ніж століття, щоби взяти під контроль численні східнослов'янські та фінські племена. Продовжуючи традиції вікінгівських (варязьких) рейдів, які спустошували Європу протягом IX ст., нові київські правителі, зокрема Олег і Святослав, мріяли про власну імперію вздовж торгових шляхів від Балтійського до Чорного та Каспійського морів. Однак прагнучи розширити кордони, вони похалцем позбулися хозарів, найбільшого торговельного суперника на сході, і підірвали у цей спосіб *Rax Chazarica*, який упродовж століть забезпечував степовим народам бодай якийсь мир і перешкоджав вторгненню кочовиків. Крім того, попри військовий успіх руських князів на Сході, їхні загарбницькі наміри щодо поширення впливу на Болгарію та Візантію зазнали невдачі. Отже, протягом першого століття становлення й розширення Київської Русі варязькі руси змогли підкорити велику частину Східної Європи, але їхній державі ще бракувало внутрішньої єдності, щоби стати могутньою політичною силою у цьому регіоні.

¹ Повість минулих літ. *Літопис Руський*. За Іпатським списком переклав Леонід Махновець (Київ 1989), с. 12.

² Там само.

³ Там само.

⁴ Там само, с. 13.

⁵ Constantine Porphyrogenitus, *De Administrando Imperio*, Vol. II: Commentary by F. Dvornik, R. J. H. Jenkins, B. Lewis, et al. (London 1962), p. 23.

⁶ Повість минулих літ, с. 13.

Політична консолідація й розпад

Після загибелі Святослава 972 р. його наступникам дісталися величезні простори, що тягнулися від краю українських степів на півдні до Фінської затоки й озер на півночі Росії. Упродовж наступних півтораєста років (972–1132 рр.) правителі Київської Русі зміцнювали свій вплив на цій території, перетворивши її на одну з найсильніших та найвпливовіших держав ранньосередньовічної Європи. Таку консолідацію завдячують, зокрема, успішному правлінню трьох харизматичних князів: Володимира Великого, Ярослава Мудрого та Володимира Мономаха. Час їхнього володарювання у Києві – це половина періоду (84 зі 160-ти років), описаного у цьому розділі. В епоху консолідації (972–1132 рр.) київських можновладців цікавили два питання: 1) створення адміністрації, яка могла б ефективно контролювати дедалі більші території Київської Русі; 2) захист держави від зовнішніх вторгнень, особливо з боку степовиків.

Загалом ці проблеми успішно вирішувалися, хай і з перервами, до 1132 р. По тому внутрішні чвари та зовнішня загроза посилювалися, так що Київська Русь увійшла у період розпаду і поступового роздрібнення політичної влади. Епоха розпаду тривала трохи більше століття і досягла кульмінації в час татаро-монгольської навали 1237–1240 рр. і подальшої політичної перебудови Київської держави.

Упродовж шести років після смерті Святослава, до сходження на трон Володимира Великого проявилася одна з глибинних проблем Київської Русі – перехід влади від одного князя до іншого. Традиційно варяго-руські правителі вважали підвладні їм землі родиною власністю, що передається по синівській

лінії. Старший син успадковував Київ; молодші сини – інші міста та землі. Щоб ця проста система спрацьовувала, брати мали поважати спадщину один одного, а молодші – ще й вищість старшого брата, великого князя. Утім, конфлікти між членами родини стали поширеним явищем, вели до міжусобних війн і смерті великих князів. Такий сценарій почав втілюватися по смерті Святослава і став типовою рисою політики Києва під час так званої епохи консолідації й розпаду.

Ярополк, старший із трьох синів Святослава, після смерті батька став київським князем (972–980 рр.). Проте в ці роки Ярополк часто воював з братами, одна з таких сутичок 977 р. закінчилася смертю середнього брата Олега, який мав правити деревлянами. Вбивство Олега налякало молодшого брата Володимира, котрий володарював у Новгороді. Зі страху за своє життя Володимир утік до Скандинавії. 980 року він повернувся з варязьким військом, спершу відняв у Ярополка Новгород, а тоді рушив на південь і викинув його з Києва. Того ж року Володимир убив брата Ярополка і правив у Києві аж до 1015 р. За відсутністю претендентів-суперників на трон київського князя міжусобних війн у Русі не знали упродовж майже чотирьох наступних десятиліть.

Володимир Великий

Володимир Великий зумів розширити кордони Київської Русі та зміцнити її. На відміну від свого батька Святослава, який прагнув завоювати південь аж до Балкан, Володимир зосередився на землях східних слов'ян, підкоривши в'ятичів та радимичів. Він також зміцнив кордони своєї держави, розгромивши волзьких булгар на сході,

відібрав Червен, Перемишль та інші прикордонні міста від поляків на заході, а на півночі підкорив ятвягів (судавів) – балтійський народ одного походження з литовцями, що мешкав вздовж річки Німан.

За варязькою традицією численні законні та незаконні сини Володимира були його намісниками на всіх величезних просторах Київської держави. Фактично саме за Володимира Київська Русь досягла найбільшого територіального розквіту, й літописці поетично назвали військову діяльність Володимира «збиранням земель руських». За часів Володимира «руські землі» вже ототожнювалися не так з батьківщинами різних східнослов'янських племен, як із торговими та військово-політичними центрами, від яких вони, як правило, й отримували нові назви. Відтоді ці території стали називатись Переяславською, Чернігівською, Галицько-Волинською, Полоцькою, Смоленською, Ростово-Суздальською та Новгородською землями. Всі вони були сателітами Києва та його князя, який розподіляв їх між своїми синами. Тож Київська Русь не була цілісною державою, а радше типовим середньовічним конгломератом різних земель чи князівств, об'єднаних родинними стосунками з великим князем, що правив у Києві (див. мапу 7).

За князювання Володимира Великого серед князівської, військової та купецької еліт київського суспільства сформувалося уявлення про те, що вся Руська держава становить єдине ціле. Слово «руси», яке доти було синонімом до «варяги», набуло тепер нового значення. Воно означало всю територію та її мешканців, підвладних Володимиру Великому та його синам, котрі представляли батька на місцях. Оскільки Володимир викликав повагу у своїх синів, Київська Русь відзначалася високим рівнем політичної єдності протягом більшої частини його правління.

Цю єдність, що базувалась на сімейних відносинах київського князя, доповнювала ідеологія. На відміну від своїх попередників, які, здавалося, лише пасивно були вірними

традиційному язичництву, а, отже, терпими до інших віросповідань, Володимир вирішив зробити релігію державною справою і в той спосіб, очевидно, сподівався ідеологічно згуртувати своїх підданих, посиливши їхню відданість київській владі. Таку політику він почав проводити на початку свого правління, коли заклав язичницький пантеон знайомих для східних слов'ян богів (Перун – головний бог, Хорс, Дажбог, Стрибог й Мокош) і збирався використовувати його як офіційну державну релігію. Паралельно з цим процесом проявилась релігійна дискримінація: християни та представники інших релігій, які не визнавали язичництва, стали об'єктом переслідування.

Хоча ідея запровадження державної релігії була політично правильною, язичництво видавалося невдалим вибором. Всі навколишні держави, з якими Володимир підтримував зв'язки, мали більш розвинені системи вірувань та обрядів: у візантійських греків на південному заході та поляків на заході було поширене християнство, у волзьких булгар на сході – іслам, у хозар на південному сході – юдаїзм. Існування цих релігій у сусідніх військово-успішних державах не могло пройти повз увагу честолюбного та хитрого політика Володимира.

Християнство та хрещення Русі

З трьох згаданих релігій найкраще, напевно, руси знали християнство, поширене на частині українських земель (зокрема в Криму) ще з IV ст. н. е. У Києві воно пустило коріння у часи правління перших варягів Аскольда та Діра у другій половині IX ст. і після певного затишшя відродилось на століття пізніше за княгині Ольги. Утім, саме її онукові Володимиру судилося поширити цю нову релігію по всій Київській Русі.

Хоча автори середньовічних літописів робили наголос на духовному наверненні Володимира, насправді саме політичні, а також особисті інтереси спонукали цього князя замінити нещодавно встановлений язичницький пантеон східним християнством з Візантії. У цей спосіб Володимир зумів під-

Значення слова «Русь»

Хоча навколо походження назви «Русь» і далі триває запекла полеміка, вчені погодилися у тому, як ця назва вживалась стосовно території та мешканців Київської держави. Спочатку її застосовували до варязьких князів і підвладних їм земель, тобто до Київщини, Чернігівщини та Переяславщини. Землі в межах великого трикутника Київ–Чернігів–Переяслав стали називати Руською землею *par excellence*.

Починаючи з кінця X ст. за Володимира Великого, а особливо в XI ст. за Ярослава Мудрого, було докладено чимало зусиль, щоб ця назва ототожнювалася з усіма землями, підвладними київському князеві. Додаткового значення назва «Русь» як територія набула, відколи її мешканці-християни почали називати себе «русами», інколи – «русичами». І хоча мешканці різних князівств (Галицько-Волинського, Новгородського, Суздальського тощо) називали свої землі руськими, водночас нерідко під «Руссю» вони мали на увазі умовний трикутник на схід від Середнього Подніпров'я, окреслений Києвом, Черніговом та Переяславом.

У другій половині XIV ст., після падіння Київської Русі, держави-наступники, які прагли поширити свою владу на цій території, називали Руссю всі землі, колись підвладні Києву. Скажімо, для литовців «Русь» означала завойовані ними Полоцьк, Смоленськ на півночі, Волин, Турів і Пінськ у центрі та Київ, Чернігів, Переяслав на півдні. Водночас поляки називали Галичину, яку здобули в середині XIV ст., Руським воєводством. На кінець XVI ст. у білоруській та українській частинах польсько-литовської Речі Посполитої русами кликали всіх православних мешканців та їхні землі. Та згодом правителі Володимиро-Суздальського, а потім Московського князівств, вважаючи себе нащадками династії Рюриковичів (що нібито походить від князя Рюрика з IX ст.), перейняли назву «Русь», яка для них означала не лише всі землі, підвладні Москві, але й інші території київської спадщини, що будуть приєднані у майбутньому. Словом, у XV–XVI ст. у політичній свідомості цілої Східної Європи міцно вкоринилось переконання, що Русь – це всі землі, які за часів Ярослава Мудрого підпорядковувалися Києву.

Утім, з погляду православної церкви та візантійського світу, частиною якого була Київська Русь, відкривається інша перспектива. З часів прийняття християнства на Русі візантійська православна церква офіційно називала митрополита руської церкви митрополитом Київським і всієї Русі, себто всіх земель Київської Русі. Коли у XIV ст. Візантія погодилася на утворення другої Руської митрополії – Галицької, а Київський митрополит переніс свою резиденцію в Москву, виникла потреба розділення юрисдикцій двох митрополій. Ближчу до Константинополя Галицьку митрополію з її шістьма єпархіями в Південній Русі або Україні візантійські греки назвали «*Mikrā Rosiia*» – внутрішня або Мала Русь; а віддалена територія Московської митрополії (12 єпархій) стала «*Megalē Rosiia*» – зовнішньою або Великою Руссю.

Це розрізнення зберігалось упродовж всієї московської політичної експансії. Від початку XIV ст. московські правителі називали себе великими князями, потім царями «всея Руси», а з середини XVII ст. – царями «всея Великия и Малья и Белья Руси». Протягом першої половини XVIII ст., коли цар Пётр I перетворив Московське царство на Російську імперію, старий термін «Русь» замі-

нили на «Россию». Відтоді Україна стала «Малоросією», а її жителі, підвладні Російській імперії, – «малоросами».

Первісне значення назви «Русь» збереглося тільки в західноукраїнських землях – Галичині, Буковині та Закарпатті, які після 1772 р. опинилися під австрійською владою. Греко-католицька церква використала це означення в назві поновленої митрополії Галича і Русі (1808). Поширенням воно було й серед східнослов'янських мешканців цих трьох регіонів, які аж до ХХ ст. називали себе руськими або людьми руської віри, тобто русинами.

Крім греко-візантійського терміну «Rosia», в латинських документах застосовувалося декілька споріднених форм – «Ruscia», «Russia», «Ruzzia» – на означення цілої Київської Русі. Пізніше українських та білоруських східних християн (особливо уніятів, згодом названих греко-католиками), що проживали на території Речі Посполитої, називали «Ruteni» і «Rutheni». Німецька, французька і англійська версії цих термінів – «Ruthenen», «ruthenes», «Ruthenian» – зазвичай стосувалися тільки мешканців австрійських Галичини та Буковини й угорського Закарпаття. Протягом довгого часу в англійських дослідженнях назви «Русь» (Rus') і «Росія» (Russia) не розрізнялись, наслідком чого стало таке ґрунтовне перекручення, як «Київська Росія» (Kievan Russia). Останнім часом, проте, дедалі частіше в англійських публікаціях фігурують коректні терміни «Русь» (Rus') і «Київська Русь» (Kievan Rus'), хоча означення «Rusyn» не набуло популярності, а тому вживається неправильний термін «Russian» або правильний, але візуально закладний – «Rus'ian/Rusian».

нести міжнародний престиж Київської Русі, зміцнити торгові та дипломатичні зв'язки з Візантією й укріпити свою владу у слов'яно-варязькій державі, відданій єдиній церкві, яку він, світський правитель, мав опікати. Рішення прийняти християнство з'явилося наприкінці 980-х рр. як наслідок складного розвитку подій, точні дати і послідовність яких і досі не з'ясовані.

Наприкінці 987 р. Володимир погодився прийти на допомогу візантійському імператорові, проти якого вибухнуло повстання. За надану військову допомогу київський князь мав отримати винятковий дарунок – сестру імператора за дружину. Йшлося не просто про імператорську родичку, а про «багрянородну принцесу», «porphyrogenesis» або, буквально, «народжену в Порфірі»*. Проте, щоб

одружитися, Володимир мав охреститися сам, а також охрестити свою державу, приєднавши її до візантійсько-християнської сфери впливу.

Утім, питання послідовності цих подій залишається дискусійним і нині. Деякі науковці вважають, що прийняти християнство Володимира намовила місцева еліта без політичного впливу Візантії. А, можливо, він був хрещений ще до того, як погодився «вихреститися» на угоду Візантії. Нарешті, до кінця невідомо, коли саме ці події відбувались – 987-го, 988-го чи 989-го року. Знаємо напевно тільки те, що 988 р. Володимир надавав військову допомогу візантійському імператорові, який завдяки цьому зміг утриматися на троні. Відомо також, що Русь захопила візантійське місто Херсонес у Криму, і це, мабуть, змусило візантійського імпера-

* Порфіра – особливе місце в імператорському палаці, традиційне місце народження законних дітей імператора. Багрянний (порфірний) колір був символом імператорської влади, багрянородними називали

імператорських нащадків, народжених (зазвичай у Порфірі) в період, коли їхній батько був на троні. – *Прим. ред.*

Християнство в Україні

Від часів славнозвісного хрещення Русі у кінці 980-х рр. християнство стає державною релігією Київської Русі, але з'явилося воно на українських землях значно раніше. «Повість минулих літ» згадує про початки християнства в Україні ще за апостольських часів. Згідно з літописом, у перші десятиліття нашої ери апостол Андрій під час місіонерської подорожі прибув до Херсонеса у південному Криму, звідти вирушив до Дніпра й по ньому через Скитію прийшов до пагорбів, на яких пізніше постало місто Київ.

Достеменно не знаємо наскільки ця історія правдива, та письмові свідчення й археологічні знахідки показують, що з I ст. н. е. християнство існувало у прибережних містах на півночі Чорного та Азовського морів. Крим і відроджене Боспорське царство як частина Римської імперії стали притулком для християн, що втікали від переслідувань. Серед найвідоміших утікачів – четвертий папа римський св. Климент I, котрого 92 р. заслали до Херсонесу. Тут він виявив декілька тисяч християн і ще більше людей навернув у християнство, аж поки 101 р. його не страшили за наказом римського імператора. Пам'ять про Климента I залишалася живою у руських землях, а у 860-х рр. візантійський місіонер Константин переправив його мощі до Рима. Згодом, коли Володимир Великий охрестився й одружився, голову Климента 989 р. повернули йому як правителю нової християнської держави, а нащадки князя берегли її упродовж століть як священний скарб.

Після Климента християнство успішно поширювалось прибережними містами і далеким від них степом. Германські готські племена, які зайняли українські землі у III ст. н. е., теж прийняли певні його форми: вестготи – аріянство, а остготи – східне християнство візантійського віросповідання. Після розгрому готів 375 року гунами християнство не зникло, а разом з остготами, які відступили на Кримський півострів, перемістилося на південь. Так вони стали відомі як кримські готи, а їхня столиця – Дорос – близько 400 р. стала центром християнської митрополії. Під юрисдикцією Константинопольського патріарха дороська митрополія проіснувала на півострові майже тисячу років.

Після того, як у VI ст. Візантія встановила безпосередній контроль над містами кримського узбережжя, вплив християнства суттєво зріс. У Херсонесі, адміністративному центрі регіону, який підпорядковувався Візантії, було чимало церков. А ціле узбережжя стало притулком для утікачів-християн, зокрема папи римського Мартина I. Під час іконоборчого руху, який призвів до глибокого політичного та культурного розколу Візантії у VIII – першій половині IX ст., багато невдоволених єпископів, монахів та священників прибули до Криму. Саме за цієї християнської експансії близько 730 р. на східному узбережжі Керченської протоки у Таматарзі (пізніше – Тмуторокань) була створена єпархія у юрисдикції готського митрополита з Дороса, котрий, своєю чергою, підпорядковувався Константинополю. Хоча таматарзька єпархія не згадується у джерелах аж до 970-х рр., у міжчасі її зайняли варязькі руси, що спонукало деяких авторів вважати Тмуторокань першою руською єпархією.

Відколи варязькі руси прибули до Києва та нав'язали перші контакти з Візантією, християнство з'явилося у Середньому Подніпров'ї. Після варязького нападу на Константинополь під проводом Аскольда й Діра їхні послы до Візантії

охрестилися та принесли до Києва нову віру. Невідомо, чи охрестилися самі Аскольд і Дір, але Константинопольський патріярх Фотій 867 р. оголосив, що колишні темні руси тепер стали християнськими «підданцями та друзями» духовних пастирів Візантійської імперії. Згодом 874 р. патріярх призначив архієпископа русів (ймовірно у Тмуторокані). Цьому обнадійливому початку християнства серед русів на Київщині було покладено край за правління Олега у 880-х рр. Але, здається, деякі представники християнської громади зберегли віру, а в середині X ст. й сама громада розширилась, кульмінацією став 957 рік, коли володарка русів Ольга охрестилась й отримала ім'я Олена.

Окрім тривалої присутності християн-готів у Криму і появи вірних на Київщині у 860-х рр., християнство проклало собі шлях в Україну і з далекого заходу. Цей процес пов'язаний з діяльністю «апостолів слов'ян», візантійських посланців Константина/Кирила та Методія, місія яких у різний час між 863–885 рр. у Моравії, осерді Центральної Європи, збігається з періодом політичної впливовості Великоморавської держави. У сферу її контролю входили українські землі на крайньому заході, де, як вважається, у галицькому Перемішлі, а також у Мукачеві у 890-х рр. візантійські місіонери заснували єпархію (за деякими даними єпархія в Мукачеві існувала вже у 860-х рр.).

На основі всіх цих даних деякі вчені (Чубатий, Біланюк) твердять про безперервність християнства в Україні: від апостольських часів до «хрещення Русі» близько 988 р. і до сьогодення. А тому, на їхню думку, українська церква є апостольською, оскільки корінням сягає до початків християнства.

тора дотриматися своєї політичної обіцянки. Врешті-решт, Володимир Великий тріюмфально повернувся до Києва 990 р. разом зі своєю багрянородною нареченою.

Очевидно, зміна язичництва, щойно проголошеного державною релігією, на християнство забрала у Володимира трохи часу. Століттям пізніше «Повість минулих літ» детально та драматично описує, як Володимир наказав язичницькі ідоли «поскидати», деякі «порубати, а других вогню оддати», і як киян масово заганяли у Дніпро для охрещення¹. Згодом було зведено чимало церков; священників та церковні книги привозили з Візантії, а пізніше з Болгарії – культурного сателіта Візантії у слов'янському світі. Церковну структуру також запозичили з Візантії: основною одиницею були єпархії (як правило, на чолі з єпископом), об'єднані у митрополію, якою правив митрополит. Насадження християнства поза Києвом почалося з 990 р., і хоча населення зустрічало нову віру зі спротивом, за час Володимирового

правління було засновано сім єпархій (у Києві, Володимирі, Білгороді, Чернігові, Полоцьку, Турові та Новгороді).

На фінансування усієї структури християнської церкви Володимир виділив одну десятю державного прибутку (десятину). У результаті християнізації суспільства колись «ненаситний на блуд» Володимир (який, за свідченням «Повісті минулих літ», тримав 800 наложниць) разом зі своєю не менш приземленою бабусею Ольгою користувалися особливою пошаною Руської церкви і були канонізовані у XIII ст. У пізніших руських писаннях Св. Ольга/Олена і Св. Володимир називалися вже «рівноапостольними».

Попри чималі зусилля Володимира Великого, християнізація жмтелів Київської Русі відбувалася дуже повільно. Найшвидше нову релігію, мабуть, прийняли у Києві та інших містах, але минуло ще декілька століть, поки вона вкорінилася у язичницькому селі. Тож за допомогою християнства Володимир розпочав процес ідеологічного це-

ментування Київської Русі як єдиної держави. Отже, поняття «Русь» ототожнювалося з територією та мешканцями Київської держави і водночас набуло релігійного значення. Словом, бути русичем і бути православним християнином означало те саме.

Прийняття християнства пішло на користь Київській Русі і в зовнішніх справах. Долучившись до цієї віри та культури і, принаймні на словах, визнавши авторитет єдиного «богопомazanого» світського правителя – візантійського імператора, Русь нарешті остаточно увійшла до візантійської співдружності. Єдина християнська ідеологія допомагала їй у захисті проти печенігів, які знову декілька разів напали на Русь наприкінці століття (988, 992, 996 та 997 рр.). Володимир і тут зумів отримати політичні дивіденди, закличаючи християн-русів на боротьбу з язичниками. Мешканці Київської Русі відтепер мали спільну мету – захищати руський народ і віру.

На час смерті Володимира Великого 1015 р. Київ посилив політичний та ідеологічний контроль на багатьох підвладних територіях, покращив стосунки з Візантією, й одночасно вберіг, ба, навіть розширив кордони Русі у сутичках із сусідами на заході, сході та півдні. З іншого боку, проблему передачі влади не було вирішено, і війна між кількома синами Володимира точилася майже десять років. У цьому новому циклі міжусобних війн двоє Володимирових синів були увічнені в руській та східнослов'янській культурі. Борис і Гліб як справжні християни, вірні заповіді «підстав другу щоку», не опиралися, коли їх вбивали воїни брата (1015 р.). Відмовившись «відповідати злом на зло», мученики Борис і Гліб стали першими канонізованими руськими святами.

Ярослав Мудрий

1024 року після майже десятилітньої міжусобної війни у Київській Русі було відновлено мир. Двоє братів – Ярослав і Мстислав – виявилися найсильнішими з претендентів. Попри те, що найстарший із синів Володимира, Ярослав, здобув титул київ-

ського князя ще 1019 р., він волів залишатися на півночі, у Новгороді, де правив за батькового життя. Тож Ярослав князував у Новгороді, а Мстислав – у Чернігові, й так вони втримували мир, залишивши Київ без спадкоємця престолу і поділивши державу по Дніпру. Разом брати відбили у поляків західні території (втрачені по смерті Володимира) та розширили торгівлю з Візантією. У цей час Тмуторокань (частина уділу Мстислава) набула великого значення в історії Київської Русі. Оскільки на купців, які спускалися Дніпром, у відкритому степу могли напасти печеніги, Київ почав економічно занепадати, натомість Новгород і Чернігів завдяки цьому могли певний час розвивати торгівлю. Чернігів стояв неподалік від торгового шляху, який проходив по Десні та Сейму, а тоді волоками тягнувся до верхів'я Дону. Звідти купці спускалися Доном, минали руську фортецю Біла Вежа та через Азовське море діставалися до руської Тмутаракані, розташованої на стратегічній Керченській протоці, де перехрещувалися декілька шляхів на схід до Центральної Азії і Закавказзя та на південний захід до Константинополя.

Об'єдналася Київська Русь 1036 року, коли Мстислав раптово помер. Тепер Ярослав був *de facto* і *de jure* великим князем і безперечним правителем всієї Русі від Новгорода до Тмуторокані. Він вирішив залишити Новгород і знову зробити Київ політичною і культурною столицею держави. Першим його кроком був захист Києва від нападів печенігів, яких чекала традиційна доля кочовиків. З кінця IX ст. вони контролювали степ від пониззя Дону до пониззя Дунаю, але тепер їх витіснили торки, а на них, своєю чергою, напосідали нові завойовники зі Сходу – половці (або кумани, кипчаки).

Під натиском торків перелякані печеніги рушили на північ і спробували самі взяти Київ, але 1036 р. були розгромлені руським військом на чолі з Ярославом. Цю перемогу над печенігами, разом із попередньою перемогою (1019 р.) увічнено в особливий спосіб: як припускають, на місці битви Ярослав по-

Мапа 7. Київська Русь (бл. 1054 р.)

Система політичної спадкоємності в Київській Русі

Від самого початку варяги ставилися до підвладних їм земель у Східній Європі як до родинної власності, що переходить нащадкам. Хоча теоретично першість мав найстарший син, на практиці брати воювали один з одним, поки не перемагав найсильніший. Тому серед науковців немає згоди щодо того, якою насправді була і чи була взагалі у варязьких князів система спадкоємства.

Великий князь Ярослав Мудрий спробував уникнути сімейних конфліктів, визначивши порядок наслідування спадщини. У своєму заповіті, який наводиться у «Повісті минулих літ», кожному із синів, залежно від його віку (і, відповідно, престижу), він залишав у спадщину одне або декілька князівств Київської Русі. Найважливіші землі – Київську та Новгородську – дістав найстарший Ізяслав, котрий став головним спадкоємцем після смерті батька; Чернігівську (разом із Тмутороканню) отримав Святослав; Переяславську та Ростово-Суздальську – Всеволод; Смоленську – Вячеслав; Волинь – Ігор. Не згадується у заповіті Полоцька земля, де правив старший Ярославів брат Ізяслав, і яка надалі переходила до його нащадків, та Галичина, де зрештою утвердилась династія Ростиславичів, нащадків Ярославового онука Ростислава. У кожному з цих князівств Ярославові «сини та внуки» засновували місцеві династії і водночас сподівалися очолити Київ, коли настане їхня черга у боковому престолонаслідуванні.

Бокова спадкоємність означала, що по смерті київського князя його престол переходив не до найстаршого сина, а до другого за віком брата, за порядком у переліку семи князівств. Тобто, теоретично, тільки по тому, як усі брати повмирають, надійде черга наступної генерації, що починалася з найстаршого сина першого князя. Але принцип бокової або горизонтальної спадкоємності зіткнувся з практикою вертикального наслідування від батька до сина – його дотримувались у кожному з удільних князівств, правителі яких здебільшого намагалися водночас втримати власну спадщину і здобути титул київського князя.

Неузгодженість і сутички між князями за бокову і вертикальну спадкоємність змусили їх зібратися 1097 р. на з'їзд у Любечі. З'їзд відкинув принцип горизонтального наслідування і затвердив практику вертикального, по суті, перетворивши Київську Русь у федерацію незалежних князівств. Та незабаром навіть ця угода була порушена, бо Володимир Мономах, чиєю вотчиною був Переяслав, всупереч династичній спадкоємності 1113 р. посів київський стіл. По суті, він повернув колишні засади панування однієї династії (Мономаховичів), адже більшістю князівств Київської Русі правив він або його нащадки. Проте після смерті харизматичного Мономаха 1125 р., а тоді його найстаршого сина Мстислава 1132 р. через брак сильного лідера Київська Русь повернулася до стану, коли брат йшов на брата, а небіж на дядька, прагнучи без огляду на якусь спадкоємність здобути політичну та військову владу. Утім, після 1132 р., що ознаменував початок епохи розпаду, певна політична єдність в Київській Русі ще існувала. Вона ґрунтувалася на тому, що всіма частинами держави (а кількість земель зросла від восьми по смерті Ярослава Мудрого до дванадцяти у XII ст.) правили нащадки роду Ярослава Мудрого.

Лише набагато пізніше, наприкінці XIV ст., з'явилася концепція єдиної династії Рюриковичів. Її розвинули московські літописці, які палко прагнули довести, що рід правителів Московії походить безпосередньо від Рюрика з IX ст., нащадками цього напівлегендарного «засновника» династії були Ярослав Мудрий, Володимир Мономах і молодша гілка Мономаховичів, члени якої (Юрій Долгорукий та Андрій Боголюбський) правили Володимиро-Суздальським князівством. Згодом центр цього князівства було перенесено в одне з наймолодших міст на його території – Москву, де й осіла династія Рюриковичів. Описуючи цю схему переходу політико-династійних прав, слід зазначити, що поняття династії Рюриковичів не існувало за київських часів. Правителі Київської Русі називали себе просто синами, внуками чи правнуками великого князя XI ст. Ярослава Мудрого.

чав зводити монументальний кафедральний собор Святої Мудрости, тобто Святої Софії. Щодо переможених печенігів, то частина з них рушила на південь і напала на Візантійську імперію. 1091 р. їх розбило візантійське військо (у союзі з половцями), і невдовзі вони зникли як окрема політична сила. Деякі печеніги залишилися вздовж річки Рось, на південь від Києва, що правила за кордон між Руссю і степом. Там разом з торками й іншими тюркськими групами, яких половці також вигнали зі степів, вони сформували новий союз – каракалпаків. «Чорні клобуки», як їх називають руські літописці, розселилися вздовж Росі на прикордонних землях і були союзниками руських князів.

Доля каракалпаків унаочнює маловідомий аспект життя Київської Русі. Хоча руські літописи (і пізніші історики та белетристи) зазвичай змальовують степовиків у найчорніших барвах – як поганських ворогів християнської Русі, але насправді вони радше взаємодіяли з русами на різних рівнях, аніж ворогували. Дехто з кочовиків, як-от чорні клобуки, не лише захищали кордони князівств (особливо Переяславського та Чернігівського) від нападів своїх побратимів – тюрків-половців, але також грали важливу роль у політичному житті Русі – одружувалися з членами руських князівських родин та виступали в ролі найманців у міжусобних війнах, які руйнували Київську державу.

Крім південного степового кордону, Ярослав подбав і про північно-західний. Тут він

підкорив мазовшан і ятвягів, а його син Володимир, який замінив його у Новгороді, завоював декілька фінських племен. Проте на далекому півдні Ярослав досяг менше успіхів. Посилення торгових зв'язків із Візантією збільшило конкуренцію, а іноді й спричиняло конфлікти між руськими купцями та візантійськими чиновниками. Ярослав спробував вирішити цю проблему, відправивши 1043 року великий флот на Константинополь, але зазнав ганебної поразки.

Важко сказати, чи зовнішня політика Ярослава завжди була вдалою, але він послідовно провадив шлюбну дипломатію, особливо з Західною Європою. Його друга дружина Інгігерда була донькою шведського короля Олафа; своїх доньок він видав за короля Угорщини Андрея I (Анастасію), за короля Норвегії Гаральда Суворого (Єлизавету) та за короля Франції Генріха I (Анну); сина Ізяслава одружив із донькою польського короля Мешка II, Святослава – з сестрою трієрського архієпископа Бурхарда, а Всеволода – з донькою візантійського імператора Константина X Мономаха. Ці шлюбні зв'язки зробили Київську Русь званою у всій Європі.

Ярослав відомий не лише військовими і дипломатичними успіхами, а й розбудовою Києва. За його правління зведено п'ять великих споруд: монументальний в'їзд у місто – Золоті ворота, три церкви (Благовіщення над Золотими воротами, Св. Георгія та Св. Ірини) та найважливішу будівлю у панорамі середньовічного Києва – Софійський собор.

Зрештою, за допомогою церкви, писемности та права Ярослав прищеплював усвідомлення єдності всієї Київської Русі, зачатки якої заклав його батько Володимир.

Під час переговорів із Візантією Ярослав зумів заручитися підтримкою вселенського патріарха в Константинополі – головного авторитета у східнохристиянському світі – щодо призначення митрополита (спершу всі вони були візантійськими греками), який очолив би Руську церкву в Києві. На відміну від попередніх, про ці події збереглися документальні свідчення – відомо про трьох ієрархів, які за часів Ярослава очолювали митрополію Русі (грецькою «Рѹсѣ»). Київському митрополитові також було надано двох помічників-єпископів (для них було засновано нові єпархії у Юрієві та Білгороді поблизу Києва), ще одну єпархію створили у Переяславі. Однак візантійсько-руська війна, що розпочалася 1043 року, вплинула і на церковні справи. Ярослав усвідомлював необхідність позбутися опіки Візантійської імперії, яку так ревниво поширювали й оберегали її церковні представники. 1051 р. йому вдалося домовитися про перше обрання на митрополитичий престол місцевого русина – Іларіона, вірного князеві київського інтелектуала.

Прагнучи зробити свій вклад в інтелектуальне життя русів і розвивати почуття політичної єдності, Ярослав доручив підготувати літописи, де простежувалося б походження його держави від найдавніших часів. Ще одним вкладом у розвиток цього почуття став його наказ кодифікувати закони по всій Київській державі. Цей кодекс, відомий як «Руська правда», стосувався переважно звичаєвого права і відзначався несуворими покараннями, які передбачали різного роду сплати замість ув'язнення чи смертної кари. Завдяки мистецтву дипломатії, турботі про культуру та першій письмовій кодифікації законів слов'ян Ярослав увійшов в історію Русі як Мудрий.

Ярослав сподівався передати свою мудрість наступним поколінням і в останні роки життя намагався вирішити проблему спад-

коємництва і передачі влади, прагнучи запобігти безладу, що виникав по смерті кожного великого князя. Його рішення полягало в поділі земель Київської Русі на п'ять вотчин, кожна з яких він призначив своїм синам, а на шостій Полоцькій землі правив його брат. Старший син ставав великим київським князем, після його смерті престол обіймали інші брати, згідно з визначеним порядком наступництва. У той же час кожен із синів формував власну династію на землях, які він діставав у спадок.

Попри настанови Ярослава своїм синам «любитися» і «жити в мирі» під проводом старшого брата, великого князя Ізяслава I (1054–1078), попри спроби батька утвердити систему престолонаслідування, конфлікти серед Ярославичів виникли майже одразу і руйнували Київську державу протягом півстоліття. Ситуація погіршилася з появою нової загрози на півдні – там половці вигнали печенігів і контролювали степовий регіон. Знаючи про чвари між руськими князями, де самі кочовики часто виступали на стороні того чи того руського князя, 1061 р. половці наважилися напасти на Русь. Упродовж майже десяти років вони вільно пересувалися і спустошували все довкола, особливо у порубіжних районах Переяславського князівства та на півдні Київщини. Набіги половців не лише руйнували сільське господарство на прикордонних землях, населення яких було винищене або взяте в рабство, а й наприкінці XI ст. легко відрізали Київ від Візантії, перекривши торгові маршрути на Дніпрі й Дону, що проходили через Білу Вежу та Тмуторокань. Відтоді ці міста (Тмуторокань з 1094 р., Біла Вежа з 1117 р.) були назавжди відрізані від північно-руських земель й перебували у сфері впливу половців і візантійців до XIII ст., коли їх зруйнували татари-монголи.

Любецький з'їзд і Володимир Мономах

Загроза з боку половців і безрезультатні й тривалі міжусобиці спонукали п'ятьох руських князів зібратися 1097 року в Любечі, невеликому містечку на північ від Києва. На

цих зборах, відомих як Любецький з'їзд, князі погодилися визнати чинний розподіл земель за їх правителями та їхніми нащадками. Як свідчить «Повість минулих літ», князі порозумілися: «кожен хай держить отчину свою», поклялися не ламати династійну спадкоємність та погодилися, що лише разом «вбережуть Руську землю» від половців² і подальші суперечки будуть вирішуватися на таких самих з'їздах.

Під гаслами Любецького з'їзду та проводом енергійного переяславського князя Володимира Мономаха руські князі змогли тричі розгромити половців між 1103–1111 рр. Унаслідок цих перемог половецьку загрозу було усунуто на півстоліття. Приклад Любецького також став моделлю для скликання аналогічних з'їздів, де вирішувались міжусобні чвари.

Попри найкращі наміри, досягнена у Любецькій згоді, за якою кожен князь не виходив за межі своїх володінь, виявилася нетривкою. 1113 р. по смерті київського князя Святополка II (1093–1113) на міському віче було прийнято рішення запросити князем героя половецьких воєн переяславського правителя Володимира Мономаха. Спершу він вагався, боячись зруйнувати Любецьку династійну угоду, яку сам пропагував. Але коли в Києві вибухнуло повстання, яке загрожувало заможним верствам, монастирям і вдові Святополка, Володимир Мономах погодився і з 1113 р. до своєї смерті 1125 р. був київським князем. Приймавши титул князя, що володів київськими, турово-пінськими та новгородськими землями, Мономах і далі контролював свою Переяславщину, а його нащадки правили Ростово-Суздальським та Смоленським князівствами. Отже, більшість земель Київської Русі опинилася під владою одного правителя.

Володимир Мономах був останнім із трьох видатних харизматичних володарів Київської Русі періоду консолідації. Зміцнюючи свою владу в Києві та по всій Русі, Мономах скасував високі боргові відсотки та вніс ці зміни у «Руську правду» Ярослава Мудрого (так звану «Поширену редакцію»).

Мономах, як і його предок, породичався з західноєвропейськими можновладцями (його першою дружиною стала донька останнього короля англосаксів) і поліпшив стосунки з Візантією, які занепали за останні десятиліття. Завдяки цьому, а також миру в половецькому степу, правління Володимира Мономаха можна вважати одним із останніх періодів стабільності Київської Русі.

Мономах сподівався зберегти єдність Русі, дотримуючись тієї системи спадкоємності, яка існувала до Ярослава, коли найстарший син одержував Київ, а молодші – інші князівства. Спочатку такий підхід виправдався. Його син Мстислав I (1125–1132) не лише успішно правив всією Київською Руссю, але й розширив її вплив, особливо в Балтійському регіоні. Та після смерті Мстислава 1132 р., в час правління його брата Ярополка II (1132–1139), внутрішні чвари, які загострювалися в певні періоди київської історії, відновилися. Періоди ослаблення центральної влади за епохи консолідації назагал тривали декілька років у проміжку між довгочасним правлінням таких сильних володарів як Володимир Великий, Ярослав Мудрий чи Володимир Мономах, а тепер вони тягнулися десятиліттями, допоки не стали нормою й ознаменували епоху розпаду, що тривала з 1132 до 1240 року.

Епоха розпаду

Прикметною ознакою політичного розпаду можна вважати частоту, з якою титул київського князя переходив із рук у руки. Якщо, наприклад, протягом перших двох з половиною століть (878–1132) Києвом правило чотирнадцять князів, то за перші тридцять сім років епохи розпаду (1132–1169) їх змінилося вісімнадцятеро. Основними рисами цього періоду був поступовий занепад Києва як політичного та економічного центру і перехід влади до інших руських земель. Політичний центр із Києва з часом перемістився у три князівства – Галицько-Волинське на південному заході, Володимиро-Суздальське на північному сході та Новгородське далеко на півночі.

Мапа 8. Київська Русь (бл. 1240 р.)

1136 року Новгород повстав і виборів незалежність від Київського князівства, якому раніше підпорядковувався. Це незалежне місто-республіка, пізніше відоме як «Хазяїн Великий Новгород», зосередило свої торгові інтереси на заході, у Балтиці, та на півночі в малозаселених лісових регіонах. А Ростовське (пізніше Володимиро-Суздальське) та Галицько-Волинське князівства брали активну участь у боротьбі за титул київського князя. І хоча в кожному князівстві був свій харизматичний правитель, здатний заволодіти Києвом, вигідніше було правити зі своєї вотчини, ніж посісти хиткий престол великого князя. Під цим оглядом поведінка Мономахового онука, Андрія Боголюбського, є типовою для цього періоду. Як правитель Володимиро-Суздальського князівства він 1169 р. об'єднав руських князів, що вирушили на Київ, захопили і пограбували його, спалили чимало церков та монастирів і вбили силу-силенну мешканців. Звісно, руські князі боролися за Київ і раніше, але жоден з них ніколи не ставився до нього, як Андрей Боголюбський, мов до чужого міста. Відмовившись від титулу київського князя, він, на відміну від попередників, які домагалися самого Києва, признав людей, котрими міг легко маніпулювати, а сам волів жити на півночі, у рідному Володимиро-Суздальському князівстві.

Ця схема захоплення влади у Києві, коли управління державою здійснювалося на відстані, стала нормою у першій половині XIII ст. Наприклад, волинський князь Роман, взявши місто 1200 року, повернувся до себе на Волинь. За його відсутності 1203 р. дрібніші київський і чернігівський князі, об'єднавши сили й уклавши союз із половцями, напали на Київ і пограбували його так безжалісно, що літописець написав: «И сотворися велико зло въ Руской земли, аково же и не бывало отъ крещенія надъ Киевомъ»³. Наприкінці епохи розпаду Київ дістався Данилові Галицькому (у 1239–1240 рр.), який теж віддав перевагу рідному князівству, надто з огляду на можливість татаро-монгольського нападу на його регіон.

Хоч як міжусобні війни розщеплювали київську єдність, остаточний розпад держа-

ви прискорили набіги кочовиків зі степу. Після трьох поразок, завданих Володимиром Мономахом, половці не наважувалися нападати на Русь. Однак у 1160-х рр. під проводом активного хана Кончака вони здійснили декілька набігів на південні князівства, зокрема на Переяславське, Чернігівське та Новгород-Сіверське. Саме тоді 1185 р. й відбувся похід новгород-сіверського князя Ігоря Святославича на половців, що його обезсмертило «Слово о полку Ігоревім». По смерті Кончака 1187 р.* чимало половців рушили далі на захід до Болгарії, а ті, що залишилися у степах, зблизилися з русами, брали участь у міжусобних чварах русів і стали (завдяки шлюбним зв'язкам і не тільки) невлучним складником династійної політики Київської Русі.

Навіть якби половців було витіснено чи нейтралізовано, степ залишався б потенційним джерелом небезпеки, допоки об'єднана Київська держава не встановила б надійний захист. Проте вже в першій половині XIII ст. це видавалося неможливим. Занепад авторитету київського князя і розподіл політичної й економічної влади між трьома пограничними регіонами – Галицько-Волинським, Володимиро-Суздальським і Новгородським – зайшли так далеко, що будь-яке повернення до часів Володимира Мономаха чи Ярослава Мудрого було вже геть нереальним. Одначе повна перестановка політичних сил у Київській Русі відбулася лише 1237 року, коли у Східній Європі з'явилися монголи. Але перед тим, як перейти до аналізу ролі монголів у перегрупуванні політичних сил на Русі, необхідно простежити соціально-економічний і культурний розвиток Київської Русі з найдавніших часів до середини XIII ст.

¹ Повість минулих літ. *Літопис Руський*. За Іпатським списком переклав Леонід Махновець. (Київ 1989), с. 66.

² Там само, с. 146.

³ *The Nikonian Chronicle*, Vol. II, translated by Serge A. and Betty Jean Zenkovsky (Princeton, N.J. 1984), p. 216.

* У деяких джерелах датою його смерти вважається 1201 р.

Соціально-економічний та культурний розвиток

Політична історія Київської Русі, описана у двох попередніх розділах, засвідчила однаковою мірою і періоди роз'єднаності, і єдності держави. Якщо під час першого з трьох етапів її розвитку (870–972 рр.) відбулося повільне розширення кордонів за межі Київщини та Новгородських земель, а в третьому (1132–1240 рр.) – крах будь-яких спроб утримати владу над усією Руссю, то під час другого періоду, в епоху консолідації (972–1132 рр.) з'явилося щось на кшталт політичної єдності, особливо у часи тривалого правління харизматичних київських князів Володимира Великого, Ярослава Мудрого та Володимира Мономаха.

Очевидно, що епоха консолідації тут є винятком. Можна також стверджувати, що історія Київської Русі упродовж перших трьох етапів і, безперечно, на четвертому етапі (1240–1349 рр.) здебільшого не є історією єдиної держави. Це, радше, історія декількох окремих земель чи князівств, кожне з яких мало власних правителів і виборювало у своїх сусідів та у верховного можновладця, князя київського, більше прав. Крім того, що Київській Русі бракувало політичної єдності, географія та мова її неохопних володінь суттєво відрізнялися. Відмінності між племенами, які існували ще з часів розселення слов'ян, збереглися й за часів Київської Русі. Тому дехто з істориків та лінгвістів вважає яскравий вияв територіяльних відмінностей у київський період східноєвропейської історії першою стадією подальшої окремішності українського, білоруського та російського народів.

Отже, сучасні читачі можуть правомірно запитати, чому автори і далі пишуть історію Київської Русі як цілісної держави замість то-

го, щоб простежувати розвиток кожної окремої з її частин. Словом, чи є підстави вважати Київську Русь єдиним цілим? Справді, зважаючи на політику, а також мову Київської Русі, про єдність говорити важко, проте є й інші чинники, які доводять протилежне. Бо попри географічний обшир та внутрішню розмаїтість, Київська Русь була навдивовижу єдинорідною у суспільній структурі, правовій системі, економічному ладі й культурному житті.

Демографія та суспільна структура

На кінець XII – початок XIII ст. загальна кількість населення Київської Русі за приблизними підрахунками становила від семи до восьми мільйонів. Приблизно у той самий час у значно меншій за територією Німеччини також проживало десь вісім, а у Франції – п'ятнадцять мільйонів. Отже, у порівнянні з Західною Європою густота населення у Київській Русі була дуже низькою. З іншого боку, майже мільйон людей проживало у більших та менших містах. Тобто 13% населення Русі були міськими жителями, що набагато перевищує показники західноєвропейських країн.

Серед істориків і досі немає згоди щодо того, чим зумовлений такий розвиток міст у Русі – міжнародною торгівлею чи внутрішньою економікою. Однак стрімкий зріст їхньої кількості не викликає сумніву. Якщо, наприклад, у IX та X ст. літописи згадують лише 23 міста у Київській Русі (13 з них розташовані на українських землях), то в середині XIII ст. їх налічувалося вже близько трьох сотень. Така кількість справляла велике враження на іноземців, тож не дивно, що скандинавські джерела називають Київську Русь «землею міст» (Gardariki). У пере-

важній більшості цих міст мешкало до 1000 жителів, хоча на початку XIII ст. у декількох з них (Чернігові, Володимирі та Галичі на українських землях; Новгороді, Володимирі-на-Клязьмі, Полоцьку та Смоленську на півночі), мабуть, проживало від 20000 до 30000 осіб. Найбільшим містом був Київ, у якому на час його економічного розквіту у XII ст. нарахувалося 8000 дворів та 40000 мешканців. Це, безперечно, набагато більше, ніж у будь-якому європейському місті. Для порівняння, у найбільшому західноєвропейському місті Лондоні 40000 мешканців налічувалося тільки в XIV ст.

За суспільною структурою населення Київської Русі складалося з шести верств, майже кожна поділялася на декілька підгруп. Три з цих шести верств можна вважати владною елітою: князя з сім'єю, дружину й бояр, а також духовенство. Трьома підпорядкованими верстами були міщани, селяни та раби.

Слід пам'ятати, що поділ на суспільні верстви стосується як чоловіків, так і жінок. І звичаєве, і письмове право Київської Русі захищало права жінки на власність у родині, а також її особисто нарівні з чоловіком. Тому жінки пліч-о-пліч з чоловіками не тільки займалися ремісництвом та хліборобством, але й за відсутності чоловіка на законних правах управляли майном, не кажучи вже про те чільне місце, яке вони посідали у панівній верстві, де

часто виступали в ролі регентки, а іноді, як Ольга, – правительки.

Панівна верства

Хоча київський князь і його нащадки мали скандинавське коріння, про що свідчать імена перших правителів – Олега, Ігоря, Ольги, на кінець X ст. князівська верства через шлюби вже настільки змішалася з місцевою слов'янською знаттю, що швидко асимілювалася.

Кількість князів та їхніх сімей зростала, що й зумовило розподіл держави між синами та молодшими братами великого князя. А після Ярослава Мудрого на кожній землі або групі земель Київської Русі правили окремі династії. Княжу верству складали тільки особи князівської крові, які, згідно з розробленою вже в XIV ст. термінологією, були нащадками напівлегендарного Рюрика і належали до династії Рюриковичів.

Внаслідок шлюбів із представниками місцевої слов'янської, візантійської, а пізніше половецької еліти, частина варязької крові у руських князів ставала дедалі меншою. Проте київські князі завжди були переконані, що Руська держава, а точніше, та її частина, яку вони фактично контролювали, є їхньою вотчиною або патримонією, і вони можуть використовувати усі її багатства. Тож не дивно, що перші варязькі правителі та їх оточення

Суспільна структура Київської Русі

Панівні верстви

1. Князі
київський князь та його рід
місцеві князі та їхні роди
2. Княжа дружина і бояри
3. Духовенство
ієрархи
священники, монахи, диякони
церковні прислужники

Підпорядковані верстви

4. Міщани
купці (гості)

ремісники
чорнороби

5. Селяни
вільні (смерди)
напіввільні (закупи)
6. Раби (челядь/холопи)

Інші суспільні прошарки

7. Ізгої (особи, суспільний статус яких змінено)
8. Прикордонні військові поселенці (чорні клобуки)

відсторонилися від решти людности, котру, як і її землі, вважали об'єктом стягнення данини й експлуатації. Князі також брали активну участь в економічному житті, втримуючи пряму чи непряму монополію на різні промисли чи торгівлю. Іншим джерелом прибутку була плата за судові послуги, а також данина та транзитне мито, що стосувалося і внутрішньої, і зовнішньої торгівлі, і податки на певні товари, зокрема сіль. Отже, боротьба за різні князівські престолы, а надто – за київський, часто була викликана не лише бажанням здобути політичний престиж, а й конкретні економічні переваги.

До панівної верстви руського суспільства також належали княжа дружина та бояри (спочатку це були окремі групи, які з часом злилися в одне ціле). Дружина (князівський почет) складалася з чільних варязьких воїнів, певним чином пов'язаних з Київською державою. Варяги часто поновлювали склад дружини, оскільки претенденти на київський трон, особливо у X і на початку XI ст., запрошували їх зі Скандинавії як найманців до участі у міжкнязівських конфліктах. До складу дружини також могли входити місцеві слов'яни й окремі представники угрів, тюрків та інших степовиків, які здобули прихильність руських князів. У другій половині XI ст. дружина і бояри – традиційна еліта місцевого східнослов'янського населення – злилися в одне ціле. Це злиття збіглося у часі з тенденцією переселення членів дружини у регіони як князівських намісників.

Бояри ж згадуються у найдавніших джерелах як «луччие люди» або «мужі нарочитіє». Вони походили з панівної верстви східнослов'янських племен або одержували визнання завдяки своїм багатствам чи вилузі перед князем. Об'єднавшись у другій половині XI ст. зі скандинавською за походженням дружиною, члени цієї групи стали великими землевласниками. Хоча землю боярам зазвичай надавав князь як винагороду за службу, вони мали повне право на землю (вотчину) і не мусли докладати особливих зусиль, щоб її втримати. Отже, на більшій частині Київської Русі, на відміну від деяких країн Європи, між князя-

ми та боярами не існувало сюзерено-васальських відносин. Лише на крайньому заході Галицько-Волинського князівства бояри становили окрему суспільну групу, яку князь часто наділяв землями як феодами. В результаті цього у Галицько-Волинському князівстві постала сильна верства бояр – велика загроза князівській владі. Та загалом у Київській Русі могутність бояр залежала не від окремого князівського розпорядження, а від уміння здобути землю, інколи разом із замками (як у Галичині), фортецями й озброєним почетом. У центрах князівств час від часу скликалися боярські думи, які, проте, були тільки дорадчими органами і збиралися за волею князя.

Третю панівну верству складало духовенство – не лише священики, але й усі причетні до служіння церкви та її інституціям особи – хористи, свічкарі, проскурниці, лікарі й обслуга шпиталів, богаділень та притулків для прощан. Духовенство відповідно поділялось на чорне (монахи) та біле (парафіяльні священики та дякони).

Церкву у Київській Русі було засновано після офіційного прийняття християнства наприкінці X ст. за візантійською моделлю. Спочатку більшість церковників на всіх рівнях походили з Візантії, а серед митрополитів Київської церкви майже не було слов'ян. Із Візантії запозичено й такі риси церковної організації, як її юридична автономія, заснування богаділень для ізгоїв і найважливіше – право вищого духовенства та монастирів володіти землею. Від початку єпископи та деякі монастирські громади грали важливу роль в економічному житті великих та малих міст, часто поділяючи з князем (або виборюючи в нього) прерогативу контролю над вагою та мірою або монополію на виготовлення певного товару. У XII столітті, в результаті посилення монаршого руху та монастирських претензій на величезні земельні наділи у Київській Русі, церква стала одним із найбільших землевласників. Врешті-решт, протягом четвертого періоду київської історії – за часів монгольського завоювання (1240–1349 рр.) – церква, за згоди монгольських правителів, які воліли співпрацю-

вати з духовенством (і збагачувати його), аніж з ненадійними руськими князями, дедалі збільшувала свої багатства.

Підпорядковані верстви

У суспільній ієрархії панівній верстві підпорядковувалися міщани, селяни та раби. Кожна із цих груп поділялася, своєю чергою, на декілька підгруп. У містах як центрах політичної, економічної та церковної влади мешкали представники і панівної, і підпорядкованої верств. Панівною групою були місцеві князі або їхні намісники, бояри, церковні ієрархи та багаті місцеві купці (гості) руського чи іноземного походження (вірмени, греки, німці та євреї у Києві; здебільшого німці у північноруських містах).

Переважає більшість міщан були чорноробами та ремісниками (так звані «молодшіє люди»). Заможніші з-поміж них, «житї» люди, володіли ремісничими майстернями й іноді мали доступ до князівського двору. Згодом цей прошарок назвали середнім класом. Для захисту своїх інтересів вони об'єднувалися у гільдії, які часто представляли певний квартал чи вулицю міста.

Свої погляди на політичні події міщани висловлювали на вічі, громадських міських зборах, які проходили просто неба на майданах міста, як тільки виникала потреба. Хоча віче так і не стало постійним чи організованим органом з визначеною кількістю членів, іноді воно відіграло вирішальну політичну роль у житті головних міст Київської Русі. Наприклад, дехто стверджує, що саме віче в Києві запросило Аскольда та Діра правити тут у середині IX ст., а в 1113 р. київське віче запросило Володимира Мономаха посісти трон великого князя. Завдяки існуванню і впливу віча, який зростав упродовж XII ст. у таких центральних містах, як Київ та Новгород, пізніші дослідники називали Київську Русь демократичним суспільством. Насправді віче часто було лише інструментом у руках представників найвпливовіших міщан, багатих купців. Так само головний представник міської влади, тисяцький, підтримував то інтереси панівної верхівки, то населення міста.

тисяцький очолював міське ополчення (окрему від загонів князівської дружини структуру), і його спершу обирали міщани, але згодом – почав призначати місцевий князь (окрім новгородського), як правило, вибираючи когось з-поміж бояр.

Але найбільший відсоток населення Київської Русі становили селяни, які теж поділялися на кілька підгруп, залежно від правового статусу. Смерди, тобто вільні селяни, жили на власних чи на князівських землях. Вони займалися сільським господарством та розведенням великої рогатої худоби і сплачували податок князеві. Ті з них, хто мешкав на княжих землях, мусили також постачати коней для княжого війська та чоловіків у час війни. Смерди здебільшого проживали великими общинами.

До приходу варяг та на самих початках їхнього правління ці общини склалися з великих родів, які називалися «задруга», проте у X–XI ст. з родових вони перетворилися на територіальні й були об'єднанням не по крові, а за спільними груповими й економічними інтересами. У південноруських землях такі територіальні общини називалися верв'ю. Живучи в незахищених землях, смерди найчастіше і найбільше страждали від набігів кочовиків. Проте ще згубнішими для них виявилися міжкнязівські чвари. В епоху розпаду (1132–1240 рр.) руські князі, нападаючи на суперника, зазвичай винищували його худобу, збіжжя та села, а також вивозили та поневолювали місцевих селян, забираючи їх на власні землі або продаючи половцям. Навіть найвеликодушніший із князів – Володимир Мономах – не цурався такої практики. Окрім спустошень з боку руських князів та кочовиків, селяни страждали й від місцевих бояр, які прагли розширити свої земельні володіння і владу над сільським населенням, використовуючи економічні та інші кризи, які забезпечували їм повний або частковий контроль над селянами. Тож міжусобиці й жадібність бояр позбавили багатьох смердів статусу вільних селян, перетворивши їх на частково або повністю невільних людей.

Серед тих, чий статус погіршився, були так звані закупи, тобто напіввільні селяни. Їх переважно позбавляли свободи тимчасово, часто через борги, після виплати яких закуп міг повернути собі волю. Кількість закупів зазвичай зростала за часів економічного занепаду, почасти зумовленого міжкнязівськими війнами та набігами кочовиків. У такі періоди нерідко проявлялась жадібність деяких місцевих бояр, які прагли збагатитися за рахунок закупів, а для останніх це ще більше ускладнювало звільнення й повернення до статусу смерда.

Найнижчим щаблем соціальної піраміди були раби, яких спочатку кликали «челяддю», а пізніше – «холопами». Вони повністю належали господарям і не мали жодних прав. Власники не несли відповідальності навіть за вбивство холопа. Якщо хтось убивав невільника, то повинен був лише сплатити його господареві грошове відшкодування, як за тварину. Найбільше людей потрапляли в рабство під час нерідких сутичок між боярами або князями, переможці яких часто обертали полонених воїнів ворога та селян з його земель на рабів. Існування таких двох категорій рабів сприяло розвитку тимчасового та постійного невільництва. Воїни перебували у полоні тимчасово, їх могли звільнити після політичних домовленостей. Викрадені селяни ставали рабами навіки і не мали жодних прав, могли тільки отримати свободу в подарунок чи купити її у свого господаря.

Інші суспільні верстви

У Київській Русі існувало принаймні ще дві групи населення, які не належали до жодної зі згаданих верств. Однією з них були ізгої – безземельні князі, неписьменні священницькі сини, збанкрутілі купці, раби-відпущеники. Словом, ізгої були людьми зі зміненим соціальним статусом і тому не вписувалися в жоден зі станів суспільної структури. Часто притулок їм давала церква.

Не вписувались у суспільну піраміду і чорні клобуки. Це були тюрки-степовики – печеніги, берендеї та торки, що їх у XI ст. вигнали з рідних кочових земель половці (кипча-

ки), після чого заснували між Сіверським Дінцем та пониззям Дону свою осіло-кочову державу Дешт-і-Кипчак (Половецький степ) і контролювали звідси протягом XI–XIII ст. українські степи далеко на захід – до пониззя Дунаю та Карпат. Печеніги, берендеї та торки – запеклі вороги половців – знайшли притулок на руських землях. Відомі як чорні клобуки, ці утікачі сформували однойменний союз, що залишався вірним руським князям. Ці «вірні тюрки», яких в літописах називають «свої паганіе», оселилися вздовж південного кордону Київської Русі, в долині річки Рось, поблизу далекого форпосту Торчеськ. Окрім того, чорні клобуки мали у Києві власну залогу, яка разом з їхніми прикордонними військами грала важливу роль у житті Русі, бо часто брала участь у безперервних міжкнязівських сутичках і громадянських війнах. І чорні клобуки на південному кордоні Київщини, і політично сильні бояри у Галицько-Волинському князівстві – радше винятки, оскільки на більшості земель Київської Русі суспільна ієрархія була однаковою.

Правова система

Іншим важливим інтеграційним чинником київського суспільства була правова система. Кодекс писаних законів, зведений у XI ст., став єдиним для кожного суду в Русі. Як наслідок, населення Київської Русі – незалежно від того, в якому князівстві воно проживало і якому князеві підпорядковувалося – через правову систему мало можливість засвоїти єдину традицію, певні загально визнані норми поведінки.

Під цим оглядом найважливішим було укладення за наказом Ярослава Мудрого в середині XI ст. знаменитої «Руської правди» (короткої редакції з 43 статей). Цей кодекс доповнювали наступники Ярослава, зокрема на початку XII століття поширену редакцію здійснив Володимир Мономах. Велика кількість копій «Руської правди», виявлених пізніше, свідчить, що судді широко використовували її на практиці, маючи можливість ухвалювати рішення на основі загальних норм. По суті, «Руська правда» була компі-

ляцією звичаєвого права, усна традиція яко-го панувала на Русі ще з докиївських часів, а також князівських указів (з'явилися у поширеній редакції), що стосувалися тих чи тих прецедентів і доповнювали звичаєве право. До «Руської правди» входили норми цивільного (про власність, обов'язки, сім'ю) і кримінального права. Найцікавішим аспектом кримінального права були покарання за злочини: конфіскація майна, вигнання, а найчастіше – штраф. Навіть убивство та інші важкі злочини (підпал, організоване конекрадіство, грабунок) регулювалися грошовою компенсацією. Хоча Володимир Великий запровадив смертну кару, невдовзі її теж замінили на виплату штрафу.

«Руська правда» також є свідченням загальним рівноправного статусу чоловіків і жінок у руському суспільстві. Вбивця жінки, наприклад, карався так само, як убивця чоловіка. На відміну від інших тогочасних європейських спільнот, у Київській Русі жінка, яка жила довше від свого чоловіка, не потребувала опікуна, а сама ставала головою родини і вирішувала (якщо чоловік не заповів іншого), коли сини отримають спадщину. При поділі сімейного майна жінка одержувала свою частку й розпоряджалася нею на власний розсуд.

Економічний уклад

Розквіт Київської Русі був безпосередньо зумовлений потребами міжнародної торгівлі. Варязькі князі, починаючи з Олега, в останні десятиліття IX ст. здебільшого прагли контролювати ті землі, через які проходив прибутковий північно-південний торговий шлях «з варяг у греки». З цією ж метою наступники Олега продовжували підкоряти різні східнослов'янські племена, що проживали вздовж шляхів, які з'єднували Балтійське море з Чорним. Отже, значення міжнародної торгівлі як інтеграційного чинника в початковий період існування Київської Русі видається безсумнівним.

Історики й досі не можуть досягти згоди у питанні подальшого економічного розвитку Русі – що стало основою економічного життя: міжнародна торгівля (Ключевський) чи сіль-

ське господарство (Греков)? Це залежало від внутрішніх, а надто від зовнішніх політичних умов. По суті, варязькі руси виявилися наступниками хозар, бо продовжували традицію міжнародної торгівлі між Центральною Азією та Близьким Сходом і ринками Візантії та Європи. Руси, як і хозари, здобули контроль над цими міжнародними торговими шляхами і заробляли на них, знімаючи мито з купців. Не відрізнялись руси від своїх попередників хозар і скитів й у вимогах до місцевого східнослов'янського і фінського населення – з нього збирали данину (зокрема хутро та шкури), а пізніше податки.

Предмети міжнародної торгівлі не мінялися від скитських часів до хозарів та варязьких русів. З Київської Русі постачали мед, віск, льон, коноплю, шкури, часом зерно, а найбільше – цінні хутра та рабів й обмінювали це на вино, шовк, корабельне оснащення, ювелірні вироби, скло та твори мистецтва (після прийняття християнства це були ікони) з Візантії, а також на приправи, коштовне каміння, шовкові та сатинові вироби і зброю з Центральної Азії та арабського Близького Сходу. Тобто Київська Русь була традиційним постачальником сировини, за яку отримувала готові вироби, особливо предмети розкоші.

Однак торгові шляхи змінилися. Так званий «сарацинський» («сорочинський» або «волзький») шлях, що спускався по течії Волги, поєднуючи варязькі пости в Ростово-Суздальському регіоні з Хозарським каганатом, а звідти вів далі на південь через Каспійське море до Близького Сходу, наприкінці IX ст. був замінений важливішим балтійсько-чорноморським шляхом. Пунктом призначення нового маршруту, що проходив через Київ, була Візантія. За сприятливих умов подорож човном з Києва до Константинополя тривала шість тижнів.

Спочатку у X ст., коли дніпровському та волзькому торговим шляхам дедалі більше загрожували печеніги, а у XII ст. їх і зовсім відтіснили половці, напрями міжнародної торгівлі Київської Русі змістилися. Новгород змінив орієнтацію з півдня на економічну зону Балтики, продаючи товари далекої півночі

Подорож з Києва до Константинополя

Надзвичайно важливі політичні, соціально-економічні та культурні взаємини між Київською Руссю та Візантійською імперією були можливі завдяки знаменитому водному шляху «з варяг у греки», який з'єднував Київ та Константинополь по Дніпру та через Чорне море. Імператор Константин VII Багрянородний залишив своєму синові та його наступникові безцінний «навчальний посібник» під назвою «Про управління імперією», звідки наводимо опис подорожі скандинаво-руських воїнів-кушців цим знаменитим шляхом:

«Моноксили, що прибувають у Константинополь із зовнішньої [північної] Русі, походять із Новгороду, в якому сидів Святослав, син Ігора, руського князя, а інші – з фортеці Смоленськ, з Любеча, Чернігова та Вишеграда. Отже, всі вони спускаються рікою Дніпро і сходяться у фортеці Київ, яку також називають Самватасом. А слов'яни та підлеглі їм племена, а саме: кривичі, лендзаніни та інші [мешканці] слов'янських територій – взимку рубають у своїх горах моноксили і, спорядивши їх, із приходом весни, коли зійде лід, виводять у ближні водойми. Оскільки ці [водойми] впадають у Дніпро, то й вони звідти потрапляють у цю ріку та вирушають у Київ, і витягують моноксили на землю, щоб їх доробити, і продають русам. Руси ж купують тільки ці довбанки й розбирають свої старі моноксили, і переносять на них весла, уключини та інше... споряджають їх. У червні місяці, пливучи Дніпром, вони спускаються у Витичів, що є руською фортецею, і, зібравшись там за два-три дні, коли сходяться всі моноксили, вирушають у дорогу і спускаються Дніпром. Спершу вони приходять до першого порога, званого Ессуні, що слов'янською означає “Не спи”. Поріг такий вузький, як простір циканістрія, а посередині старчать стрімкі високі скелі, немов острівці. Тому вода, яка до них прибуває і падає звідти вниз, голосно, страшно шумить. Через це руси не наважуються проходити між скелями, а, пришвартовувшись поблизу і висадивши людей на суходіл, а інші речі залишивши в моноксилах, нагі, тягнуть їх, намагаючи ногами [дно], щоб не наткнутися на якийсь камінь. Так вони роблять, одні біля носа, інші посередині, а ще інші біля корми, штовхаючи її палицями, та особливо обережно проходять повз цей перший поріг вздовж вигнутого берега ріки. Коли вони пройдуть цей перший поріг, то знову, забравши з суходолу інших, відпливають і приходять до другого порога, який по-руськи називається Улворсі, а по-слов'янськи Островуніпрах, що значить “Острівок порога”. Він схожий на перший і важкопрохідний. І знову, висадивши людей, вони переносять моноксили, як раніше. Таким же чином минають вони і третій поріг, що називається Геландрі, у перекладі “Шум порога”, а тоді й четвертий поріг, величезний, що руською зветься Аїфор, слов'янською Неасит, бо на його каменях гніздяться пелікани. Отож, біля цього порога всі пришвартовуються носами вперед, із ними виходять призначені нести варту мужі і віддаляються. Вони невисипуче охороняють від печенігів. А решта, взявши речі з моноксил, ведуть рабів на ланцюгах суходолом шість миль, доки не минуть поріг. Тоді також одні волоком, інші на плечах, переправивши свої моноксили на сей бік порога, зіштовхнувши їх у ріку і завантаживши, входять самі та знову відпливають. Наблизившись до п'ятого порога, який руською зветься Варуфорос, а слов'янською Вулніпрах, оскільки він утворює велику заводь, і пере-

ніши знову свої моноксили берегом ріки, як на першому і другому порогах, вони дістаються шостого порога, який руською називається Леанді, а слов'янською Веручі, що значить "Кипіння води", і минають його подібним чином. Звідти вони відпливають до сьомого порога, що руською зветься Струкун, а слов'янською Напрезі, у перекладі "Малий поріг". Потім прибувають до так званої переправи Крарія, через яку проходять херсоніти по дорозі з Русі й печеніги по дорозі до Херсона. Ця переправа широка, як іподром, а в довжину знизу до місяця, де стирчать підводні скелі, долетить стріла. Тому туди спускаються печеніги й воюють проти русів. Минувши те місце, руси дістаються острова, званого Св. Григорій. На ньому вони відбувають свої обряди, оскільки там росте величезний дуб: приносять у жертву живих півнів, втикають стріли довкола, хтось дає кусочки хліба, м'ясо, і хто що має, як велить їхній звичай. Щодо півнів вони кидають жереб: зарізати їх, з'їсти чи відпустити. Від цього острова руси не бояться печенігів аж до ріки Селіни. Потім, з [цього острова] вони плывуть чотири дні, поки не дістануться затоки ріки, в усті якої лежить острів Св. Етерія. Коли вони прибувають на цей острів, то дають там собі відпочити два-три дні. Знову переспоряджують свої моноксили всім тим, чого їм бракує: вітрилами, шоглами, кормилами, які везли [з собою]. Оскільки устя ріки є, як сказано, затокою і простягається аж до моря, а в морі лежить острів Св. Етерія, звідти вони вирушають рікою Дністер і, знайшовши там місцину, знову відпочивають. Коли ж настане сприятлива погода, відпливши, вони приходять у ріку під назвою Аспрос, і, теж там відпочивши, вирушають у дорогу і прибувають у Селіну, так званий рукав ріки Дунай. Доки вони не минуть ріку Селіну, печеніги плывуть за ними. І якщо море, як це часто буває, викине моноксилу на суходіл, то всі швартуються, щоби разом відбити печенігів. Після Селіни вони вже не бояться нікого, а, ступивши на землі Булгарії, входять в устя Дунаю. Від Дунаю вони прибувають у Конопу, а з Конопи – в Констанцію... до ріки Варна; від Варни ж плывуть до ріки Дичина. Все це є землями Булгарії. Від Дичини вони дістаються області Месемврії – тих місць, де закінчується їхнє важке і страшне, нестерпне й небезпечне плавання».

Джерело: Constantin Porphyrogenitus. *De Administrando Imperio* (Washington, D. C. 1967), p. 59–63.

(зокрема хутро) у Північній та Західній Європі. На півдні набув особливої ваги сухоподільний маршрут зі сходу на захід до Галичини, зокрема тому, що Київ став залежати від поставок цінного середньовічного товару з Галича – солі (основний засіб зберігання продуктів), яку після XII ст. годі було постачати з Дніпром із Криму. Окрім соляного шляху, через Галичину проходило декілька міжнародних торгових маршрутів, які з'єднували Київську Русь з Польщею та Центральною Європою на заході та з Угорщиною через Карпати на півдні.

Зовнішня торгівля загалом була під контролем князів і багатих купців та приносила

їм зиск. Проте у Київській Русі процвітала і внутрішня торгівля, яка спершу обслуговувала багатих міщан і панівну верству, але пізніше почала приваблювати і навколишніх селян, котрі обмінювали на міських ринках сільськогосподарську продукцію, рогату худобу та мед на тканини й інструменти місцевого виробництва, а також сіль із Криму, пізніше з Галичини. Кількість видів місцевих ремесел з часом лише зростала (науковці сперечаються щодо їхньої кількості – від 40 до 64), найкраще розвивалися будівництво, виготовлення речей домашнього та церковного вжитку, зброї та виробів мистецтва.

Зв'язок зовнішньої торгівлі з сільським господарством, основою руської економіки, безпосередньо залежав від мінливої міжнародної ситуації. До певної міри Київська Русь економічно та політично зміцнилася тому, що традиційні торгові шляхи, які зв'язували Візантію та Європу з Центральною Азією та Сходом через Східне Середземномор'я, були зруйновані відколи в останні десятиліття VII ст. постав іслам, й араби поширили свій контроль на Близькому Сході. Це уможливило появу північного шляху, що поєднав Візантію, Середній і Далекий Схід із Північною та Західною Європою, і його спершу охороняли хозари, а потім їхні наступники руси.

Проте у XII ст. внутрішні чвари та хрестові походи поклали край арабському пануванню у Східному Середземномор'ї. Хрестоносці наприкінці XI ст. заснували на східних берегах Середземного моря європейський форпост – Єрусалимське королівство. Відтоді сусідня Антиохія та інші східносередземноморські порти, куди постунали товари з Середнього Сходу і не тільки, знову стали доступними для Візантії та Західної Європи. Італійські купці з Генуї, Пізи, а надто з Венеції (які отримали від Візантії 1082 р. монополію на торгівлю) найбільше користали з нової зовнішньополітичної ситуації. Отже, незалежно від появи половців, які в середині XI ст. зупинили торгівлю в українських степах, балтійсько-чорноморський шлях все одно перестав бути основою добробуту Київської Русі.

Занепад Київської Русі (1132–1240 рр.) та зміна міжнародних торгових шляхів збігаються у часі не випадково. Панівні верстви Київської Русі, зокрема бояри, у новій зовнішньополітичній ситуації намагалися збагатитися ще більше і накопичували землі, продукцію з яких можна було продавати і міняти в містах на предмети повсякденного вжитку та розкоші – виготовлені щораз численнішими та різноманітнішими ремісниками Київської Русі або привезені, зокрема, з Центрально-Східної Європи через Галичину. Таке нагромадження земель мало два наслідки: 1) бояри виступали проти князів, що

призвело до загальної дестабілізації в країні та поневолення вільних смердів, 2) акцент в економіці Київської Русі поступово й невідворотно змінювався: якщо спершу в основі економічного укладу лежала міжнародна торгівля, то тепер – сільське господарство.

Культурні впливи Візантії

Третім і, мабуть, найвпливовішим інтеграційним чинником у Київській Русі була культура. Тут не можна обминути увагою роль Візантійської імперії, адже культура Київської Русі була, далєбі, дітям Візантії. Для варязької та східнослов'янської Русі, як і для багатьох інших осілих і кочових цивілізацій на Балканах і в Північному Причорномор'ї, Візантія була магнітом для тих, хто мав на меті захопити імперську столицю чи вести з нею торгівлю, увійшовши в її культурну й економічну орбіту.

Упродовж понад тисячолітнього існування (з IV до середини XV ст.) Візантійської імперії її політичне становище змінювалося не раз. Подолавши глибоку внутрішню кризу (іконоборчий рух) і зазіхання з боку арабів-мусульман на сході та Першого Болгарського царства на Балканах у VIII та половині IX ст., імперія відновила колишню міць. З другої половини IX ст. вона увійшла в новий період розквіту, який тривав майже два століття (843–1025 рр.) і пізніше вважався золотим віком Візантії. Імперія закріпила свої позиції на теренах Малої Азії та Балкан на південь від Дунаю, відновила вплив у південній частині Апенін на заході та в Криму на північному сході. Процвітали торгівля й освіта, тож Східна Римська або Візантійська імперія стала могутньою державою Європи. Якраз протягом цього золотого віку постала Київська Русь, яка згодом увійшла у візантійську сферу впливу. В межах візантійської культурної орбіти релігія, література, архітектура та мистецтво Київської Русі творилися за греко-візантійськими взірцями, або черпали з них натхнення.

Вступ до візантійського світу — Союз з Візантією, став можливим після прийняття офіційної імперської ідеології – християнства

(східного, греко-візантійського обряду). Вже на початку золотого віку Візантія спромоглася вихрестити не лише русів, а й інших слов'ян. Цей успіх головним чином можна завдячувати місіонерській діяльності у 860–880-х рр. двох братів, візантійських монахів і палких християн Константина (у чернецтві Кирила) та Методія. Вони не тільки принесли слов'янам нову віру – Кирило створив для них абетку (глаголицю) та писемну мову. Хоч обидва ченці проповідували спершу серед західних слов'ян, зокрема у Великоморавській державі (що охоплювала землі сучасної Чехії, Словаччини, Південної Польщі та Північної Угорщини), та найбільший вплив візантійська християнська традиція мала поміж південних і східних слов'ян. Перша писемна мова (старослов'янська) була створена Кирилом та Методієм на основі македонських діалектів, якими говорили на Балканах. Учні місіонерів на базі грецьких літер виробили нове слов'янське письмо, кирилицю, що його й сьогодні використовують східнослов'янські та більшість південнослов'янських народів.

У 5-му розділі йшлося про те, що після нападу варязьких русів на Константинополь у 860–861 рр. у Києві з'явилася християнська місія, й до Тмуторокані був направлений архієпископ. Упродовж наступного століття християн у Києві було мало, і ніхто не знав, до якого з християнських світів приєднається варязька Русь. Для прикладу, княгиня Ольга прийняла християнство в Константинополі, та згодом звернулася з проханням до німецького імператора Оттона I, який 961 р. у відповідь прислав римо-католицького єпископа, котрому мала би підпорядковуватися Русь. Врешті, коли онук Ольги Володимир вирішив прийняти християнство, він вибрав візантійську традицію. Зробивши наприкінці X ст. християнство державною релігією, Володимир взявся впроваджувати на обширних руських землях ідеологію єднання, яка змучувалась на імпортіваній релігії і тільки зміцнила вплив греко-візантійської культури.

Ще з часів правління Володимира Великого (978–1015) візантійське духовенство, вчителі та митці починали прибувати до Києва, втілю-

ючи в життя моделі візантійського обряду. Досі точиться дискусія про церковні відносини між Візантією та Києвом за Володимира – чи була спершу руська церква незалежною, чи направляли до неї єпископів з Візантії, Болгарії, Рима? Є свідчення, що за Ярослава Мудрого київська церква остаточно підпала під юрисдикцію вселенського Константинопольського патріарха, а першим її митрополитом, чие ім'я дійшло до нас, був грек Йоан I. Чимало його наступників також були греками.

Візантійський вплив очевидно позначився й на руських монастирях. У Візантії існували три різновиди монастирів: 1) анахоретські, відокремлені від світу монастирі, що існували на горі Афон (Атос) на північному узбережжі Егейського моря; 2) лавра, де ченці-відлюдники проживали поодинокі, а ігумен збирав їх лише на недільну літургію; 3) монастирі-кіновії, де за уставами студитів існувала організована й централізована громада під керівництвом ігумена. Другий, а надто третій різновид були у Київській Русі найпоширенішими.

З-поміж сімдесяти найдавніших монастирів, заснованих на руських землях до XIII ст., переважна більшість будувалася всередині чи поблизу міст. До того ж, діяльність монастирів була досить широкою – вони грали істотну роль в економічному та культурному житті Київської Русі. Саме монастирі насамперед відповідали за поширення християнства, а отже – руської ідентичності, саме тут складали літописи та розвивалося мистецтво, зокрема іконопис. Найвпливовішою з монастирів Київської Русі була Печерська лавра, заснована у 1050-х рр. одразу за межею Києва на пагорбах вздовж правого берега Дніпра. Печерська лавра відіграла вирішальну роль в економіці столиці, а також була основним центром культурного життя всієї Київської Русі. Водночас монастир поширював свій вплив по цілій державі з допомогою численних єпископів, що вийшли з його стін.

Тісні стосунки з Візантією у релігійній та культурній сфері пояснюють, чому події, що відбувалися у великій південній імперії, безпосередньо впливали на напрямок київського культурного життя. Невдовзі по завершенні

Візантійська імперія та її ставлення до Київської Русі

Візантійська імперія була східною частиною Римської імперії і після падіння Риму 476 р. н. е. продовжила імперські традиції ще на тисячу років, поки її 1453 р. не завоювали турки-османи. Терміни «візантієць» і «Візантія» – пізнішого походження. Жителі імперії та її правителі завжди називали себе римлянами (ромеями), хоча Візантія постала у Східному Середземномор'ї і мовою адміністративного та культурного життя тут була грецька.

Підвалини Східної Римської або Візантійської імперії були закладені ще перед падінням Риму імператором Константином I Великим (306–337), котрий вирішив перенести столицю імперії на схід. За місце було обрано маленьке поселення Візантій на берегах вузької Босфорської протоки, яка відділяє Європу від Азії і має стратегічне значення, бо з'єднує Чорне море з Мармуровим, а отже – з Середземним та Егейським. 330 року нову імперську столицю перейменували на Константинополь на честь імператора Константина, який її збудував і зробив християнство державною релігією. Отже, основними характеристиками Візантійської імперії були: 1) римська політична традиція (з її традиціями писемного права та влади, сконцентрованої в руках верховного правителя); 2) еліністична культура (спадкоємиця класичної грецької культури); 3) християнство.

За тисячу років кордони Візантійської імперії часто змінювалися. Найбільших розмірів вона досягла за імператора Юстиніана I у середині VI ст., коли охоплювала північ і південь Східного Середземномор'я, Балкани, Анатолію, Південний Крим та Східне Причорномор'я. А в часи повного занепаду в середині XV ст. імперії належала столиця Константинополь, Пелопонес та декілька міст. Проте упродовж тисячоліття, а у сфері культури навіть довше, під впливом Візантії перебували не тільки ті землі, які вона безпосередньо контролювала, але і навколишні території, що їх Дмитрій Оболенський нещодавно назвав Візантійською співдружністю націй. До цієї співдружності можна зарахувати чимало слов'янських народів, зокрема і Київську Русь. Візантійський вплив на неї, либонь, найкраще підсумував американський візантиніст Ігор Шевченко:

«Упродовж понад тисячолітньої історії своєї держави візантіїці вважали її спадкоємицею колишньої Римської імперії, яка, за переконанням візантійських ідеологів, охоплювала весь цивілізований світ. Виходило, що Візантія – це всесвітня імперія, візантійські імператори – світові правителі, а візантіїці – також римляни і найбільш цивілізований у світі народ. Утім, вони перевершили своїх римських предків тим, що стали християнами: крім того, від VII ст. латинський компонент у культурі їхньої еліти та в адміністрації майже зник і був повністю замінений грецьким. Як і античні римляни, візантіїці почували, що вони вправі погорджувати всіма, хто не належав до цивілізації – тобто варварами. Найоптимальніший, на їхню думку, вихід для варварів – зректися свого тваринного існування, приєднавшись (звичайно, у статусі підлеглих) до сім'ї цивілізованих народів на чолі з візантійським імператором. Шлях до цивілізації пролягав через християнство – єдино правильну ідеологію, монополізовану Візантією. Бо християнство, точніше, візантійське християнство і було суттю цивілізації.

Ці прості ідеї пропагувалися тисячу років за допомогою придворної риторики – журналістики середніх віків, а також придворних церемоніалів, імператорських прокламацій, документів та написів на монетах...

У IX ст. такі культурні факти вважалися самоочевидними: світ ділився на візантійців та варварів. До останніх належали не лише слов'яни (одні з найнижчих за рангом варварів), а й латиняни. Новий Рим – себто Константинополь – розмірами, культурою, мистецтвом перевищував усі інші, в тому числі й старий Рим над Тибром. Бог обрав візантійський народ на роль нового Ізраїлю: адже Євангелію було написано по-грецьки, для греків. Бог був настільки далекодзорий, що навіть поклав на античних греків розвиток наук і мистецтв; а візантійці стали їхніми спадкоємцями. У полеміці при арабському дворі у 850-х рр. один візантійський дипломат заявив: "Усі мистецтва походять від нас..." Цікаво, що дипломатом цим був не хто інший, а майбутній апостол слов'ян Константин/Кирило... Своїх поглядів візантійці не міняли, практично, допоки існувала їхня держава».

Джерело: *Ihor Sevcenko, Byzantium and the Slavs, Harvard Ukrainian Studies, VIII, 3/4 (Cambridge, Mass. 1984), p. 289–290. Ігор Шевченко. Україна між Сходом і Заходом (Львів 2001), с. 13–14.*

візантійського золотого віку, коли папа звинуватив Вселенський патріархат в ересі та відлучив його від церкви, між східним і західним крилом християнства стався розкол. Догматичні та літургійні відмінності між східною та західною церквою існували ще з перших століть християнства, та останньою краплею була суперечка про право будь-якої церковної єпархії претендувати на повноваження, яких її позбавив Рим. Отже, з 1054 року почався процес виокремлення двох різних християнських традицій: римської або латинської на Заході та греко-візантійської або православної на Сході. Спершу межа між двома християнськими світами не була непрохідною – духовенство, світські правителі та інтелектуали з Київської Русі й далі підтримували стосунки з латинським Заходом. Та зрештою між двома гілками однієї релігії утворилася справжня прірва. Відтоді східні слов'яни Київської Русі та її держав-наступниць перебували у сфері релігійного та культурного впливу візантійського Сходу.

Грецька культура справді дісталася до Київської Русі через Візантію, проте тут цікавилися тільки грецькою християнською культурою. З візантійської культури руси запози-

чували здебільшого релігійні твори, а також християнське мистецтво й архітектуру. Язичницькі автори грецької класичної та еліністичної епох, представлені у візантійській гуманістичній думці, були чужими для Русі. Від самого початку київські культурні кола поставилися до елінізму з підозрою через його нехристиянський характер, а незабаром майже повністю втратили до нього інтерес.

Архітектура Київської Русі

В архітектурі Русі візантійські зразки були популярними й масово копіювалися. Вплив Візантії найповніше проявився в архітектурному стилі сотень зведених на Русі храмів та монастирів, найвідомішими з яких були Успенська церква (більше відома як Десятинна), завершена 996 р. за Володимира Великого, а також величний катедральний Софіївський собор у Києві, що його Ярослав Мудрий почав зводити 1037 р., а закінчив 1040 р. І хоча зовнішній вигляд собору з плином часу суттєво змінився, первісний інтер'єр з дивовижними мозаїками та фресками і досі залишається неушкодженим. Моделлю для київської церкви стала Софія Константинопольська – первинне джерело християнства.

Монументальні Десятинна церква та Софіївський собор, як і всі інші церкви Київської Русі, будувалися за грецькими архітектурними зразками з хрестоподібним планом-схемою. Над центральним трансептом зводилася баня, часто позолочена, довкола якої будували менші куполи. Ця архітектурна форма дуже відрізнялася від західноєвропейських базилік з довгими нефами й вежами на західних фасадах. Інтер'єр руських церков також нагадував візантійські взірці й оздоблювався пишними мозаїками. Алтар відділяв високий іконостас з образами святих. Суворі вимоги до іконопису також прийшли з Візантії, і їх ретельно дотримувалися у монастирських майстернях на Русі.

Мова та література Київської Русі

Літературні твори у Київській Русі також писалися під впливом греко-візантійських взірців, хоча невдовзі почали від них відходити. Спершу це засвідчила мова. Старослов'янська писемна мова, витвір місіонерів Кирила та Методія на Балканах, зрештою прийшла у Київську Русь. Ця мова досягла свого розквіту в Першому Болгарському царстві (яке прийняло християнство 865 р.), де нею написано чимало творів. Коли 1018 р. Візантія зруйнувала Болгарське царство, декілька болгарських біженців знайшли прихисток у Києві, де під дбайливою опікою Ярослава Мудрого поширювали болгарську версію мови, яка, увібравши різноманітні місцеві елементи, почала називатися церковнослов'янською чи просто слов'янською. Мова освіченої еліти і, головне, мова літургії нової київської церкви здобула в такий спосіб статус релігійної мови, гідної вживатися поруч з іншою мовою культури – грецькою.

Писання книг на Русі вперше досить широко розвинулось за Ярослава Мудрого. Він захоплював переписувачів перекладати грецькі твори, особливо історичні й агіографічні, слов'янською мовою, а також заснував свого роду дослідницько-переписувальний центр та бібліотеку при Софіївському соборі в Києві. Безперечно, величезна більшість літератури,

створеної у Київській Русі, була релігійною – збірники проповідей, чернечі статuti, житія святих («Четві мінеї»), перекладені з грецької чи присвячені руським святим, були особливо популярними. Найдавнішими і найславнішими постатями були сини-мученики Володимира Великого – Борис і Гліб, котрим присвячено багато агіографічних творів, де засуджувалося розбрат між правителями та підкреслювалося, що молодші князі мусять коритися старшим. Переважно повчальний і моралістичний характер київської літератури також засвідчує знаменитий «Патерик» – антологія оповідей про життя ченців Києво-Печерського монастиря. З XIII ст. він залишався у рукописі, допоки не був видрукований наприкінці XVII ст.

Хоча релігійні трактати й переважали у руській літературі, деякі твори були цілком або почасти світськими. Найважливішими з-поміж них є літописи, які й досі залишаються основним джерелом наших знань про ті часи. Найвідоміший літопис – «Повість минулих літ» – з'явився завдяки прагненню Ярослава Мудрого історично обґрунтувати свою політику уніфікації й централізації Київської Русі. З середини XI ст., відколи «Повість минулих літ» почала писатися при дворі Ярослава, її декілька разів переписували і розширювали при княжому дворі та в монастирях у другій половині XI ст. Повну переробку цього літопису здійснив у Києві печерський монах Нестор, завершивши її 1113 року, хоча і його редакцію невдовзі двічі переробили інші ченці того ж монастиря (1118 та 1123 р.). Саме ці дві останні редакції дійшли до нас, але тільки як копії: з кінця XIV ст. зберігся Лаврентійський список, зроблений з редакції 1123 р., а з середини XV ст. – Іпатівський список, з редакції 1118 р.

Хоча «Повість минулих літ» – це найвідоміший з літописів, існувало чимало інших творів у цьому жанрі. У кожному з центральних міст Київського, Чернігівського, Волинського, Переяславського та Галицького князівств велося власне літописання. Іноді це було лише сухе зібрання голих історичних фактів, а часом, як «Галицько-Волинський літо-

Якою мовою розмовляли у Київській Русі?

Якою була мова Київської Русі? Це питання постає досить часто, хоча, якщо сформулювати його правильно, воно звучатиме інакше. Якими були мови Київської Русі? Оскільки на колишній території цієї держави зараз існує три мови – білоруська, російська й українська, то часто вважалося, що мала б бути якась давня форма однієї або всіх трьох цих мов. Советські і деякі західні вчені твердили про побутування давньоруської мови («древнерусского языка»), але насправді такої мови не було, водночас ані староросійська, ані старобілоруська, ані староукраїнська не були мовами Київської Русі.

Як і в більшості середньовічних суспільств і навіть подекуди в сучасному світі у Київській Русі існувало щонайменше дві мови – усна і писемна, кожна з них мала декілька варіантів: усна мова – різні діалекти, а писемна – різноманітні форми залежно від того, чи вживали її з торговою, адміністративною, релігійною, приватною чи іншою метою.

Про тогочасну усну мову сучасна наука знає мало, бо писемні джерела походять щонайменше з X ст. і написані літературною старослов'янською, яка прийшла на Русь ззовні, й не опиралися на місцеву говірку. Зіткнувшись з цією проблемою джерел, дослідники звернулися до непрямих свідчень і висунули декілька, часто суперечливих, гіпотез. Полеміка розгорнулася навколо двох питань: 1) коли саме існувала спільна слов'янська усна мова, на базі якої постали ранні українська, білоруська та російська? 2) чи передував розвитку трьох східнослов'янських мов якийсь період спільної руської мови?

Прибічники теорії переходу від спільної східнослов'янської, або руської, мови до української, білоруської та російської не досягли згоди щодо його дати. А. Кримський вважав, що перехід відбувся у X–XI ст., А. Шахматов, Н. Трубецькой, Н. Дурново, Г. Лант наполягали на XII ст., І. Срезневський, Т. Лер-Сплавінський – на XIV ст. Советська наука висунула тезу про те, що так звана давньоруська мова («древнерусский язык»), якою розмовляли всі слов'яни у Київській Русі, існувала принаймні до піднесення Литви у XIV ст. Тож датою народження української й білоруської мов вважали лише XIV ст. Проте деякі українські науковці (О. Огоновський, С. Смаль-Стоцький, Ю. Шевельов), прихильники лінгвістичного континууму – від загальнослов'янської мови безпосередньо до української, – доводили її існування ще з докиївських часів, з VII–VIII ст. Врешті, серед прихильників теорії спільної східнослов'янської мови точиться дискусія щодо кількості тогочасних регіональних діалектів. Чи збігалися ці діалекти з давніми розселеннями східнослов'янських племен, або з мовними ареалами, що пізніше стали українськими, білоруськими та російськими? Чи існувала якась інша схема? Словом, нічого певного про усну мову Київської Русі сказати не можна, окрім того, що вона поділялася на діалекти.

Наявність текстів уможливило менш довільні концепції існування писемної мови, хоч і тут подибуємо неузгодженість щодо класифікації цих текстів. Одне безсумнівно: основою писемної мови Київської Русі не був жоден з діалектів її мешканців. Інакше кажучи, вона не базується ані на східнослов'янських діалектах, ані на давніх формах української, білоруської чи російської мов. Радше, цю літературну або старослов'янську мову у другій половині IX ст. створили

місіонери Константин-Кирило і Методій на базі слов'янських діалектів Македонії. Згодом ця мова розвинулась у сусідніх болгарських землях, а вже звідти у болгарській видозміні потрапила до Києва у першій половині X ст.

Після прийняття християнства у Київській Русі у 980-х рр. старослов'янська мова поступово почала вживатися у релігійних і світських текстах. З 1037 р. її офіційно визнають мовою руської церкви, в контексті спроб Ярослава Мудрого піднести культурний рівень і престиж держави. Попри новий статус, ця мова літургії зберігала свою староболгарську форму десь до XII ст., коли в запозичену літературну канву входять деякі елементи місцевої мови. Так поступово почав розвиватися руський або східнослов'янський варіант старослов'янської мови, відомий як церковнослов'янська або, просто, слов'янська мова.

Водночас церковна еліта руського суспільства мала церковнослов'янську мову (майже як латину на середньовічному Заході) за мову спілкування, а як літературну мову її в різних формах аж до XVIII ст. вживали всі східні слов'яни – українці, білоруси, росіяни. Тільки в новітні часи, зокрема у XIX ст., коли статус усіх народних східнослов'янських мов поступово зріс і їх почали використовувати в літературі, вони витіснили церковнослов'янську мову, якою написано більшість текстів за Київської Русі.

Отже, на питання, якими мовами розмовляли на Русі, існує декілька відповідей. Щодо усної мови наймовірнішою є гіпотеза, згідно з якою єдина східнослов'янська мова в Київській Русі почала розщеплюватися в епоху розпаду в середині XII ст., а з XIII–XIV ст. виокремилися українська, білоруська і російська мови. Писемна мова тут з'являється у X ст. – спочатку це запозичена старослов'янська, створена на основі старомакедонської та староболгарської мов, та згодом, під місцевим впливом, постала її руська або церковнослов'янська версія.

Зрештою, властиве київському суспільству паралельне існування принаймні двох різних мов – літературної та усної – вплинуло на подальші століття. Адже пізніший український культурний розвиток значною мірою можна назвати історією протистояння між тими, хто віддавав перевагу літературі, писаній «престижною» мовою (церковнослов'янською, грецькою, латинською, польською чи російською) і тими, хто волів підняти українську народну мову до рівня інтелектуального та літературного спілкування.

пис» XIII ст., – цілі історичні інтерпретації (тут: про злочинства «нечестивих бояр») та стилізовані літературні праці. Цікаво, що кожен із авторів регіональних літописів починає своє писання з «Повісти минулих літ». Як твердив советський літературознавець Микола Гудзій, цим середньовічній літописці свідомо підкреслювали «зв'язок з інтересами не лише даної області, а й всієї Руської землі»¹.

Безперечно, найкращим літературним твором київського часу, що засвідчує високий рівень руської культури вже у середньовіччі, є «Слово о полку Ігоревім». Його літературні

якості такі високі, що деякі вчені одразу за сумнівались у його справжності, мовляв, воно не могло бути написано у такі давні часи. Скептики вважають, що рукопис (знайдений лише наприкінці XVIII ст. і вперше опублікований у Москві 1800 р.) був фальшивкою, зробленою у XVIII ст. східнослов'янським патріотом, можливо, чеським славістом Йосефом Добровським, який хотів показати, що давня Київська Русь досягла вищого рівня культури, ніж тогочасна Західна Європа. Ті, хто визнає автентичність «Слова о полку Ігоревім», твердять, що воно було написане од-

Слово о полку Ігоревім

Нижче наведено уривок, який називають «Плачем Ярославни» за коханим чоловіком Ігорем і який відтворює всю ліричну красу цієї епічної поеми XII ст.

Плаче-тужить Ярославна
Вранці в Путивлі на валу,
Словами промовляючи:
«О вітре, вітрило!
Чому, господарю, силою вієш?
Чому мечеш ворожі стріли
На крилах своїх легких
Проти воїнів мого милого?
Чи то мало тобі шугати під хмарами,
Кораблі на синім морі гойдаючи?
Чому, господарю, по ковилі срібній
Розсіяв ти мої radoщі?»

Плаче-тужить Ярославна
Вранці в Путивлі на валу,
Словами промовляючи:
«О Дніпре-Славуто!
Пробив ти кам'яні гори

Крізь землю Половецьку,
Гойдаєш кораблі Святославові,
До полків несучи Кобякових.
Принеси ж ти, господарю,
До мене мого милого,
А не слала б я сліз йому ревних
На море пораненьку!»

Плаче-тужить Ярославна
Вранці в Путивлі на валу,
Словами промовляючи:
«Сонце світле, трисвітле!
До всіх ти тепле і красне!
Чому ж, сонце-господарю,
Простерло гаряче своє проміння
На воїнів мого милого
У полі безводному,
Спрагою їм луки посушило,
Тугою сагайдаки склепило!»*

* Переклад Максима Рильського. – Прим. ред.

разу ж після згаданих у ньому подій, а дехто вважає, що його невідомий автор міг бути вихідцем з Галичини.

У «Слові» йдеться про реальний похід новгород-сіверського князя Ігоря, який 1185 р. вирушив зі своєї фортеці у Новгород-Сіверську на Десні, на північному сході від Києва, у похід проти половців. Його захопив у полон половецький хан Кончак і спробував переконати князя стати його союзником і спільно заволодіти всією Руссю, але Ігор відмовився укладати політичний союз з половецьким ворогом-поганином, присягаючи на смерть за свою батьківщину – християнську Русь. Окрім явних намагань автора промовити до руського патріотизму, цей твір славиться своїми довершеними поетичними пейзажами та описом почуттів Ігоре-

вої дружини, яка в невіданні тужить за ним удома.

«Слово о полку Ігоревім» не лише показує, якого високого рівня досягла цивілізація Київської Русі, але й разом з іншими мистецькими формами – архітектурою, живописом, літературою – свідчить, що культура всієї середньовічної Русі розвивалася в одному напрямку. Ці мистецькі форми, а також соціальна піраміда й економічна база дають можливість говорити про єдину руську цивілізацію, яка почала формуватися у XI ст. й існувала упродовж трьох наступних століть, процвітаючи у центрі-Киеві, чи, пізніше, – у різних руських князівствах.

¹ Nikolai K. Gudzy, *History of Early Russian Literature* (New York 1949), p. 146.

Монголи і політична трансформація Русі

1240 рік традиційно вважається поворотним моментом в історії Східної Європи. Саме цього року монголи взяли і щент зруйнували Київ, відколи, на загальну думку, припинила існування Київська Русь, і почався період панування монголів, прозаїчно описаний пізнішими істориками як доба «монголо-татарського іга». Однак при ретельнішому дослідженні видно, що присутність монголів докорінно не змінила київсько-руське суспільство. Вона, радше, прискорила і завершила процес змін руського політичного і соціально-економічного устрою, що почався за століття до їхнього приходу. Цей процес був зумовлений трьома чинниками: 1) поступовим занепадом Київської Русі як єдиної держави; 2) поступовим переміщенням політичної та економічної влади з центру в регіони; 3) виникненням трьох могутніх незалежних держав у межах колишньої київської федерації: Галицько-Волинського, Володимиро-Суздальського та Новгородського князівств.

Завершилися ці процеси протягом століття після «падіння» Києва. Під час «монгольської епохи» київської історії соціальний й адміністративний уклад руського суспільства залишався незмінним, а ті місцеві князі, які визнавали верховну владу монголів у Східній Європі, по суті, продовжували правити у своїх вотчинах, як раніше. Цей останній період історії Київської Русі по-різному вплинув на розвиток кожної з її держав-наступниць. На українській території існувала одна з них – Галицько-Волинське князівство, пізніше – королівство, незалежне до 1349 р. Але перед тим, як детально розглянути специфіку його розвитку, треба простежити розвиток подій за приходу монголів і їхній загальний вплив на Східну Європу.

Піднесення монголів

Як підказує назва, монголи були кочовим народом, що походив з Монголії. Темучин, один з місцевих племінних вождів (роки життя приблизно 1167–1227), підкорив 1206 р. всі монгольські та тюркські племена Монголії, вони присягнули йому на вірність, проголосивши його Чингісханом*, і з цим іменем він увійшов у світову історію. За наступні два десятиліття військо Чингісхана завоювало величезні території, що простягалися на сході від Північного Китаю та Маньчжурії на тихоокеанському узбережжі, через Монголію та Південний Сибір до Центральної Азії й Північної Персії і аж до Каспійського моря на заході. Дисципліноване монгольське військо та виконавча влада зуміли завоювати ці величезні простори та тримати їх під контролем. Крім того, монголи перебирали адміністративний та культурний досвід завойованих народів, особливо китайців. Хоча на чолі їхніх величезних армій стояли воєначальники-монголи, складалися вони переважно з воїнів підкорених земель, надто татар (що походили з монголо-китайського прикордоння) та центральноазійських тюрків.

Монгольські армії швидко набули слави непереможних і жорстоких. Розповіді про вирізання цілих міст і регіонів ширилися завойованими землями, тож не дивно, що для західних авторів стало звичним описувати Чингісхана як «кару роду людського»¹. Насправді ж, Чингісхан і його наступники мало відрізнялися від інших будівників імперій, і якщо його монгольські армії й жорстоко вини-

* З монгольської – «Володар володарів». – *Прим. ред.*

щували місцеві землі, це не було для них самоціллю. Такими засобами вони прагли залякати ворогів і дати їм зрозуміти, що або ті підкоряться монгольській владі, або їх буде знищено. Ті князі, що одразу підкорялися і визнавали зверхність монголів, зазвичай і дали правила на своїх землях, які в нових умовах, здебільшого, процвітали. Отже, метою Чингісхана була нова світова імперія від Китаю до Європи, а не безглузде та безладне винищення. Отримавши у спадок вже збудовану Чингісханом імперію, його наступники в середині XIII ст. змогли поширити вплив монголів далі. На півдні вони захопили весь Китай, на заході – Близький Схід і Східну Європу. На величезній території від Тихого океану до Європи запанувала нова ера стабільності й економічного розквіту – Pax Mongolica.

Чингісхану доля вже не залишила часу на завоювання Східної Європи, це здійснили його соратники й нащадки, підкоривши величезні території Київської Русі. Утім, ще в останні роки життя Чингісхана монгольські війська на шляху до Персії повернули на північ і через Кавказькі гори вийшли до кубанських степів. 1222 р. вони розбили спершу аланів, а потім половців й пройшли понад Азовським морем до Криму, де на початку наступного року взяли узбережне місто Судак. Тим часом нажахані половці звернулися по допомогу до руських князів, і троє головних князів (галицький, київський і чернігівський) разом з кількома меншими виступили з половцями проти нових загарбників. Навесні 1223 р. об'єднане русько-половецьке військо зустріло монгольський експедиційний корпус на річці Калці поблизу Азовського моря і за три дні було вщент розбите.

Проте трагедія на Калці не мала негайних наслідків ні для південноруських князів, ні для половців, бо монгольські експедиційні війська не продовжили наступу (вони прийшли з суто розвідувальною метою), а повернулися додому через східні степи. Для тогочасних русів монголи були лише одними з-поміж численних степових нападників, які, здавалося, зникали так само швидко, як і з'являлися. Як писав літописець: «І не знаємо звідки

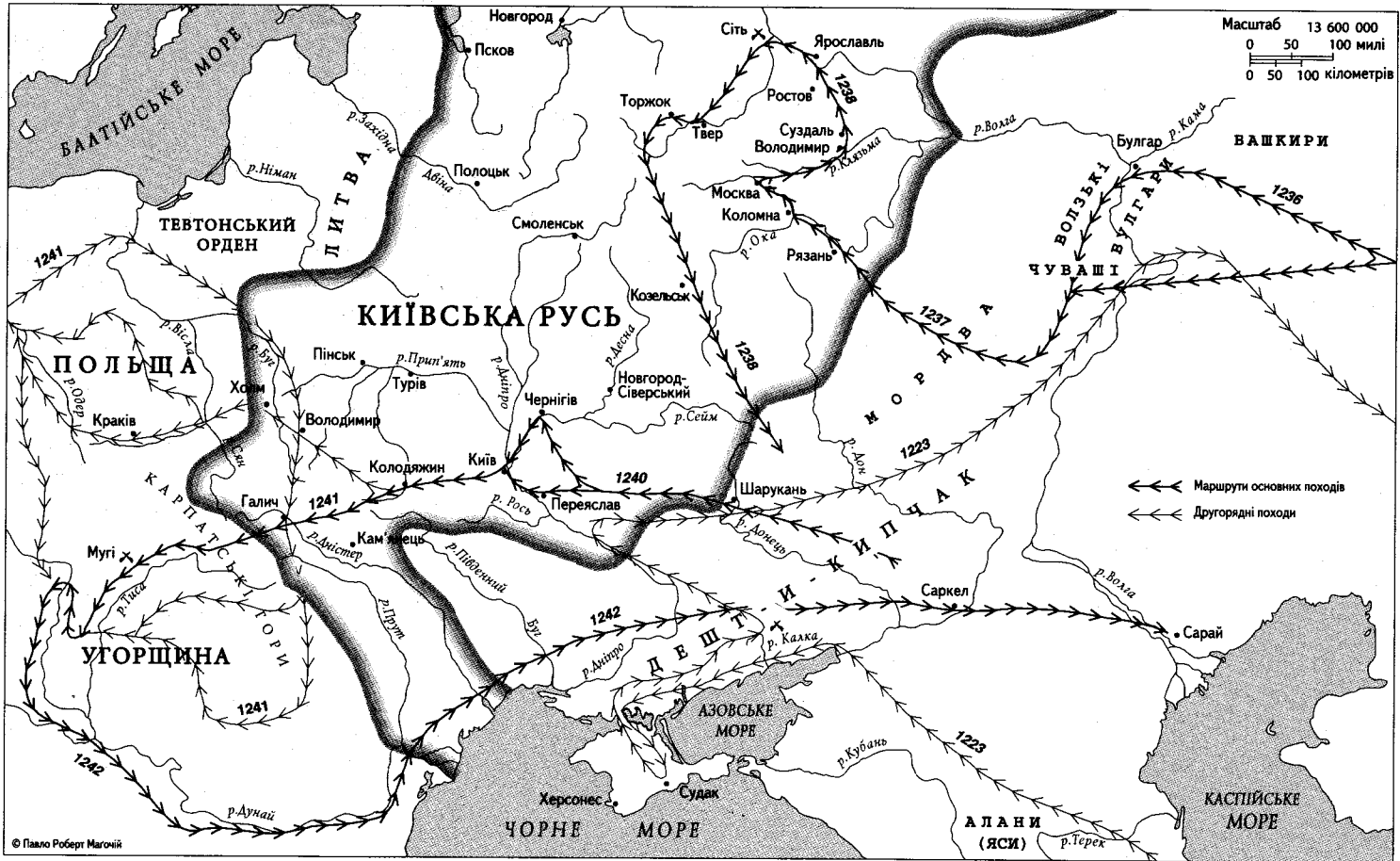
прийшли і куди пішли; лише Бог знає звідки придуть на нас за гріхи наші»².

Здавалося, що трагедія на Калці відійшла в минуле, і життя в Київській Русі йшло своїм ходом. Серед руських князів, які нічого не підозрювали, навіть почастішали міжусобиці – лише між 1235 р. і 1240 р. Київ переходив із рук у руки понад сім разів. Саме тоді монголи вирішили повернутися, цього разу з величезною 120–140-тисячною армією під проводом Батия (Бату), онука Чингісхана та правителя західної частини Монгольської імперії. Спершу він усунув усі можливі центри опору поблизу східних кордонів Київської Русі, тоді 1236 р. зруйнував Волзьку Булгарію, після чого послав військо на південь знищити аланів на Кубані та половців в українських степах. Наприкінці 1237 р. монголи були готові повернути на Русь.

Монгольська навала на Київську Русь

Спочатку монголи вдавалися до систематичних нападів на північно-руські міста. У грудні 1237 р. впала Рязань, далі, протягом перших трьох місяців 1238 р. вони взяли Коломну, Москву, Суздаль, Володимир, Ярославль і Твер. Хоча шлях на Новгород був відкритим, монголи вирішили не йти далі на захід, а повернути на південь, де вони провели близько двох з половиною років у степу між Сіверським Дінцем і Доном. Тут, на традиційній батьківщині половців, у Половецькому степу, монголи готувалися до подальших нападів на Східну Європу. Самі ж половці поділилися: одні здались і підкорилися монголам, другі приєдналися до чорних клобуків та інших тюркських союзників Київської Русі, треті втекли на захід, через Карпатські гори в Угорщину, де отримали теплу зустріч і згодом прийняли християнство.

Підкоривши половців, монголи влітку 1239 р. почали наступ на південноруські князівства – Переяславське, Новгород-Сіверське та Чернігівське. Чернігів упав у жовтні 1239 р., а протягом наступного року зі своєї степової бази вони пильно стежили за оборонною системою на півдні Київського кня-

© Павло Роберт Магочій

Мапа 9. Монгольська навала

Частина друка. Київський період

зівства вздовж річки Рось. Зрештою, наприкінці 1240 р. все монгольське військо було готовим продовжити похід.

Після кількатижневої облоги, 6 грудня 1240 р. Київ упав. Відтак монголи продовжили рух на захід, розділившись на дві армії – одна вирушила на Володимир у Західній Волині, а друга – південніше, на Галич. Обидва міста впали 1241 р. після короткої облоги. Тоді монголи просунулися далі на південь і на захід. У Галичі головні сили під командою Батия перетнули Карпати й увійшли в Угорщину. Війська у Володимирі поділилися на дві частини, одна з яких вирушила на північ на Тевтонський орден, інша – на захід до Польщі. Потім, за наказом Батия, вони повернули на південь і перейшли Моравію, щоб приєднатися до його головної армії в Угорщині. Монголи залишалися в Угорщині до весни 1242 р., коли Батий, дізнавшись про смерть хана («кана») в Монголії, вирішив повернутися. Монгольські війська поспіхом вирушили назад вздовж південного берегу Дунаю, далі через українські степи північніше від Чорного та Азовського морів і, нарешті, вийшли до низзя Волги. Тут біля гирла Волги у місті Сарай Батий розмістив свій штаб, і невдовзі місто розвинулось у могутній адміністративний і торговий центр, звідки монголи керували своїми східноєвропейськими володіннями.

Золота орда

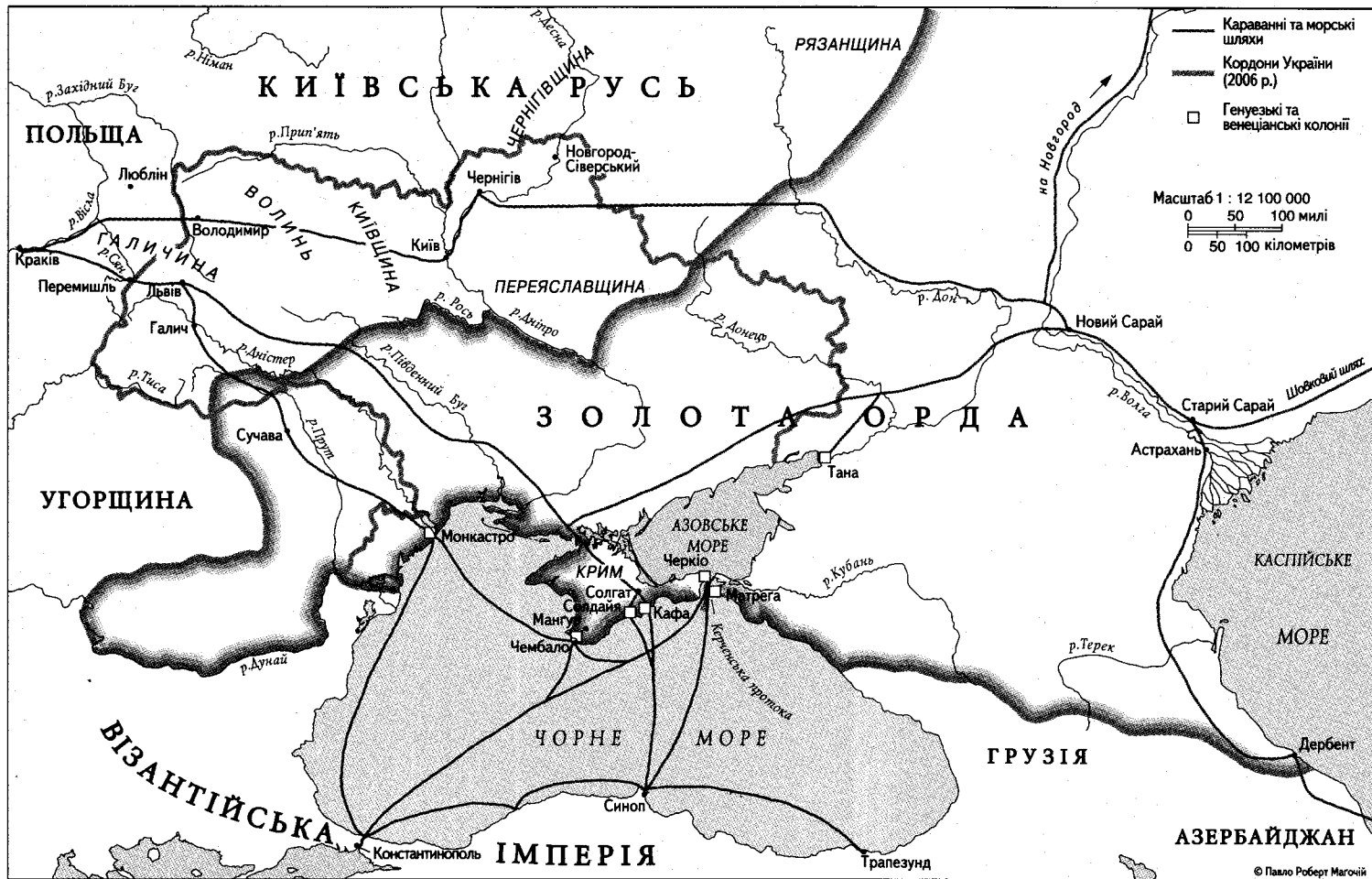
Новий державний організм, створений Батием, був однією з чотирьох частин або орд, на які поділялася Монгольська імперія. Монголи називали її Кипчацьким ханатом, запозичивши ім'я від кипчаків-половців, частина яких після подій 1238–1239 рр. підпала під владу монголів. У слов'янських і західноєвропейських джерелах Кипчацький ханат відомий як Золота орда. Самі монголи тут були незначною меншиною – залишками 4000 монгольського війська, які правили регіоном ще з часів Чингісхана. Більшу частину населення Золотої орди складали тюркські народи – нащадки половців, а пізніше татар, які становили велику частку монгольського війська на заході. Першими правителями Золотої орди

були Чингісиди, нащадки Чингісхана, але згодом їхнє місце посіли татари, які спромоглися протягом двох наступних століть утримувати князівства Київської Русі під безпосереднім чи опосередкованим контролем. Кожен руський князь, хоч яким могутнім було його князівство, до 1480 р. корився Золотій орді і щороку сплачував данину. Якщо князь повставав, його землі, як правило, зазнавали карального набігу, а військо, принаймні на найближче десятиріччя, знищували монголи.

Якщо ж руські князі справно платили монголам данину, їх залишали у спокої. Безумовно, під час завойовницьких походів монгольські воєначальники були безжальними до супротивників, які чинили їм опір, і ті, зрештою, зазнавали поразки. Водночас монголи не прагли перетворити Київську Русь на безлюдну й безплідну пустелю. Навіть за часів монгольських вторгнень у 1237–1241 рр. великі й малі руські міста, мабуть, не були настільки зруйнованими, як розповідають тогочасні й пізніші літописи. А коли в місті били на сполох про наближення нападників, його мешканці тікали у безпечніші довколишні села й поверталися по тому, коли монгольські армії після стрімких рейдів на північ (грудень 1237 – березень 1238 рр.) та на південь (листопад 1240 – лютий 1241 рр.) йшли далі.

Власне, життя на Русі повернуло у своє звичне русло. Ті декілька міст на українських землях, які зазнали нищівного удару (Чернігів, Переяслав, Київ, Колодязин, Кам'янець-Подільський, Галич, Володимир), відбудовувались, щоправда, люди повтікали в села, але, як писав англійський медієвіст Джон Фенел: «Ті самі князі правили тими самими землями; ті самі літописи писали у тих самих центрах;... і ті самі вороги чатували на тих самих ділянках західних кордонів»³.

Основна причина відсутності якихось істотних змін полягала у тому, що монголи не прагнули самі правити землями Київської Русі. Вони вважали Київську Русь периферійною територією, розташованою на узбіччі прибуткових торгових шляхів, які йшли з Центральної Азії до північного узбережжя Чорного моря. Монголи воліли просто втри-

Мапа 10. Золота Орда (бл. 1300 р.)

мувати руські землі у васальній залежності, а тому співпрацювали з місцевою елітою, яка повинна була коритися і, звісно, платити данину. Це монголам теж вдалося – завдяки своїй силі вони, практично, зразу домоглися послуху від більшості наймогутніших руських князів, як-от князь новгородський і владимиро-суздальський Александр Невський на півночі та Данило Галицький на півдні.

Хоча пізніше контроль Золотої орди над руськими князями не був таким однозначним (наприклад, Михайло Чернігівський, великий київський князь, належав до тих, хто лишався непокірним, поки його не вбили монголи 1245 р.), але, схоже, їм вдалося налагодити стосунки з верхівкою православної церкви. Виявляючи загальновідому терпимість до інших релігій, монголи зберегли за церквою всі її попередні права і навіть надали їй додаткових привілеїв. Церковні землі й окремих священників із сім'ями було звільнено від податків, а церковні ієрархи одержали право суду над духівництвом усіх рангів у цивільних та кримінальних справах. У результаті монгольська епоха в історії Київської Русі стала для православ'я часами очевидного розквіту. Церква не лише збільшила свої багатства, а й змогла нарешті завершити процес християнізації, що «офіційно» розпочався ще в X ст., але на сільські землі дійшов лише наприкінці XIII ст., коли православ'я поширило свій вплив під владою монголів. Оскільки монголи сприяли ослабленню влади руських князів, зростала нова роль церкви, яка залишалася останньою єднальною силою серед політичних уламків Київської держави. Варто зазначити, що і в південних (українських), і в північноруських землях багато селян і дрібних ремісників у містах добровільно підкорилися новому монгольському порядку. Зрештою, монголи обіцяли мир і стабільність в обмін на щорічну плату зерном чи іншими товарами. Оскільки, принаймні спочатку, вони дотримувалися своєї обіцянки, новий мир – *Pax Mongolica* – багатом селянам і ремісникам, а також православній церкві здавався довгоочікуваним затишком після князівських міжусобиць і частих набігів

кочовиків, чим прославився попередній період історії Київської Русі.

Водночас Золота орда продовжила традиції багатьох кочовиків, що проживали у степах між Каспійським та Чорним морями і заробляли з поборів на великих міжнародних торгових шляхах, що проходили через цей регіон. Перша столиця Золотої орди Сарай, відома пізніше як Старий Сарай (Сарай-Бату), та друга столиця Новий Сарай (Сарай-Берке), розташована вгору по течії Волги на вигині, де Волга майже зустрічається з Доном, були не лише адміністративними та культурними центрами Золотої орди, але й місцем перетину торгових шляхів з усіх напрямків. Знаменитий Шовковий шлях із Китаю та Центральної Азії йшов і до Старого, і до Нового Сараю, звідки одні купці вирушали на південь вздовж західного узбережжя Каспійського моря до Азербайджану та Персії, інші – Волгою вгору до північноруських земель Володимиро-Суздальського (пізніше Московського), Тверського та Новгородського князівств, а ще інші – на захід до Криму або караванним шляхом через українські степи до монгольського міста Солгат (тепер Старий Крим), або до Тани у гирлі Дону, а звідти через Азовське море до узбережних міст Керченської протоки та Чорного моря. З Криму тяглися менші за значенням торгові шляхи, які вели через степи до Чернігова, Києва та Галичини, а звідти на захід до Центральної Європи.

Pax Mongolica та італійські купці

Під захистом *Pax Mongolica* поновився старий хозарський торговий шлях зі Сходу до Візантійської імперії, що за розквіту Київської Русі впродовж кількох сторіч не функціонував. Унаслідок цього відродилися кримські узбережні міста, цього разу завдяки італійським купцям з Венеції, Пізи й особливо Генуї. 1266 р. монголи дозволили генуїцям побудувати певну кількість товарних складів у старому боспорському порту Теодосія, який невдовзі став знаний як Кафа. За кілька десятиліть вплив генуїців і, меншою мірою, венеціанців поширився по цілому регіону, що,

зокрема, відбилося на назвах міст: колишня боспорська столиця Пантикапей стала Черкю, Танаїс – Таною, Тмуторокань – Матрегою, Сугдея – Солдаєю. Генуїці також контролювали місто Чембало (тепер Балаклава) на західному узбережжі Криму й відродили (під іменем Монкастро) руський порт Білгород у гирлі Дністра. Всі ці міста стали не лише ринками міжнародної торгівлі, але й центрами виробництва та ремесел.

Головним центром каспійсько-чорноморсько-середземноморської торгової мережі було генуїське місто Кафа. Як і в інших містах регіону, в Кафі мешкало чимало народів – вірмени, греки, слов'яни, араби, волохи, караїми і татари, – але влада в місті належала кільком генуїським торговим факторіям, а також банкірам, які ладили з Візантійською імперією і мали безпосередній зв'язок з економікою рідної Генуї. Символічним свідченням посилення впливу генуїців стало, зокрема, заснування 1311 р. у Кафі римо-католицького єпископату. Провідною галуззю виробництва було кораблебудування, але найбільші прибутки Кафі приносила контрольована ними міжнародна торгівля шовком і спеціями, що везлися з Центральної Азії, а пізніше – локальна торгівля рибою, зерном, шкурами та рабами, що надходили з підвладних монголам східноєвропейських земель, відвозилися на генуїських чи венеційських суднах до Візантійської імперії, а потім через Середземне море до південноєвропейських портів.

Незважаючи на тимчасовий конфлікт з першими монгольськими правителями Золотої орди, у другій половині XIV ст. генуїці настільки посіли свій вплив, що більша частина Кримського півострова стала їхньою колонією під назвою Готія. Назва, очевидно, мотивована тим, що у внутрішніх районах Криму ще існували рештки Теодоро-Мангупського князівства готів. По суті, з кінця XIII ст. до кінця XV ст. давні традиційні взаємини між степовими районами та прибережними містами було відновлено, і це, відповідно, стало початком епохи стабільності у Східній та Південній Україні, що перебувала під владою Золотої орди та генуїців.

Хоча *Rex Mongolicus* забезпечив у чималій частині Східної Європи стабільність та економічний зріст, руська еліта не могла ідеологічно підкоритися монгольській владі. Коли 1313 р. Золота орда офіційно прийняла іслам, ідеологічна прірва між християнською Руссю та її монголо-татарськими володарями лише поглибилася. Тому тогочасні та пізніші літописи зображають монголів у негативних барвах, а образ «монголо-татарського іга» й досі переважає у більшості історій України та інших країн Східної Європи. До того ж, занепад Києва, що почався задовго до 1240 р., а також неприйняття окремими русами нового монгольського порядку стали причиною виїзду з Києва та інших південноруських міст окремих представників політичної, економічної та інтелектуальної еліт, які подалися на північ до Володимиро-Суздальського або на захід до Галицько-Волинського князівств. Однак це переселення на північ чи захід стосувалося невеликої частини українського населення й не було таким масштабним, як біблійний вихід євреїв з Єгипту, тож не призвело до обезлюднення Середнього Подніпров'я, як твердив у XIX ст. у своїх працях Міхаїл Погодін та пізніші російські історики (див. розділ 2).

Проте саме під час цього останнього періоду історії Київської Русі під пильним наглядом монгольських правителів завершилася поступова перебудова політичної структури держави. На півночі Новгород й далі існував відокремлено, а у Володимиро-Суздальському князівстві новим політичним центром невдовзі стала Москва. Галицько-Волинське князівство на півдні було єдиним руським князівством на українській території, що існувало як незалежна держава.

¹ René Grousset, *The Empire of the Steppes: A History of Central Asia* (New Brunswick, N. J. 1970), p. 248.

² From the *Novgorodian Chronicle*, cited in Serge A. Zenkovsky, *Medieval Russia's Epics, Chronicles, and Tales*, 2nd rev. ed. (New York 1974), p. 196.

³ John Fennell, *The Crisis of Medieval Russia, 1200-1304* (London and New York 1983), p. 97.

Галицько-Волинська
держава

Останній період історії Київської Русі на українських землях був часом піднесення та розквіту Галицько-Волинського князівства, пізніше – королівства. Воно стало одним із трьох нових державних осередків, які сформувались за доби політичної трансформації Київської Русі, що почалась в українській історії з появою монголів у 1240 р. і закінчилась зникненням Галицько-Волинського князівства на століття пізніше.

У багатьох аспектах Галичина та Волинь були подібними до інших земель Київської Русі. В обох правили князі-нащадки Ярослава Мудрого, їхні економічні системи складали одне ціле з економіками решти київських земель, а релігійна та світська культура, так само, як і правовий та соціальний устрій, були частиною відповідних всеруських культур та устроїв. Власне, історичний розвиток Галицько-Волинської держави можна назвати малою копією Київської Русі. І Галичина, і Волинь пройшли через періоди політичної й економічної стабільності, що стала можливою завдяки могутнім і харизматичним князям, а також пережили часи занепаду та хаосу, що проявились у боротьбі за владу, громадянських війнах та іноземних вторгненнях.

Незважаючи на чималу схожість між Галицько-Волинською державою та рештою Київської Русі, існували й певні відмінності, що стосувалися зовнішніх відносин, демографічного та соціального розвитку. Галичина та Волинь завдяки своєму розташуванню на західній периферії Київської держави не так часто зазнавали нападів кочовиків зі сходу, яким легше було дістатися, скажімо, до Києва, Переяслава та Чернігова. Натомість, ці західні землі були відкритими для вторгнень своїх безпосередніх сусідів – Польщі,

Угорщини, а пізніше Литви. Водночас обидва князівства, особливо Галичина, були густіше заселені, ніж будь-яка інша руська земля. Демографічний фактор у поєднанні з відносною свободою від нападів кочовиків створив можливості для швидкої появи успішної сільськогосподарської економіки, яка, своєю чергою, сприяла народженню багатого класу бояр-землевласників. Перші галицькі князі також були схильні надавати більше влади своїй дружині, а пізніше – боярам, ніж князі в інших землях Русі. Тому політична сила бояр була великою, і це згодом матиме сумні наслідки для політичного життя Галичини. Врешті, попри те, що Галичина та Волинь, як і інші руські землі, були частиною східнохристиянського, православного світу, вони межували з католицькими державами на заході (Польща) та півдні (Угорщина). Це означає, що вплив католицизму відчувався у цих князівствах сильніше ніж деінде в Київській Русі.

Історію Галицько-Волинської держави впродовж київської ери можна поділити на три етапи. Перший почався у 980-х рр., коли ці території вперше згадуються в літописах, і тривав до 1199 р., початку другого етапу, коли окремі доти князівства, об'єднавшись, боролися за створення могутньої держави, яка зуміла б забезпечити внутрішню стабільність і давати відсіч зовнішнім вторгненням, особливо з боку західних сусідів. Третій етап, що тривав протягом 1238–1349 рр., це апогей Галицько-Волинської держави, що почався з правління Данила і продовжувався до того моменту, коли об'єднане королівство знову було розділене і втратило свою незалежність під тиском двох нових провідних сил регіону – Польщі та Литви.

Галичина та Волинь до об'єднання

Вперше Галичина та Волинь згадуються у «Повісті минулих літ» 981 р., коли «пшов Володимир до ляхів і зайняв городи їхні – Перемишль, Червен та інші»¹. Цей епізод відображає політику Володимира Великого з розширення Київської держави, особливо на захід, де головним об'єктом суперечок між поляками та русами були т. зв. «Червенські городи» (Берестя нині Брест у Білорусі, Холм – нині Хелм у Польщі, а також Червен, Белз) та Перемишль (тепер польський Пшемисль), розміщені вздовж західних кордонів Волині та Галичини. Русько-польська боротьба за них тривала довго, у результаті лише за одне століття після здобуття цих міст Володимиром вони переходили з рук у руки щонайменше п'ять разів. Цей конфлікт згодом породив досі не вирішену історичну суперечку. Руська традиція стверджує, що Червенські поселення (зараз розташовані по обидва боки сучасного польсько-українського кордону) були від самого початку східнослов'янськими, тож у 981 р. їх просто «забрали назад»; польська історіографія ж доводить, що вони спершу були частиною польської політичної спадщини, і їх у поляків «відібрали».

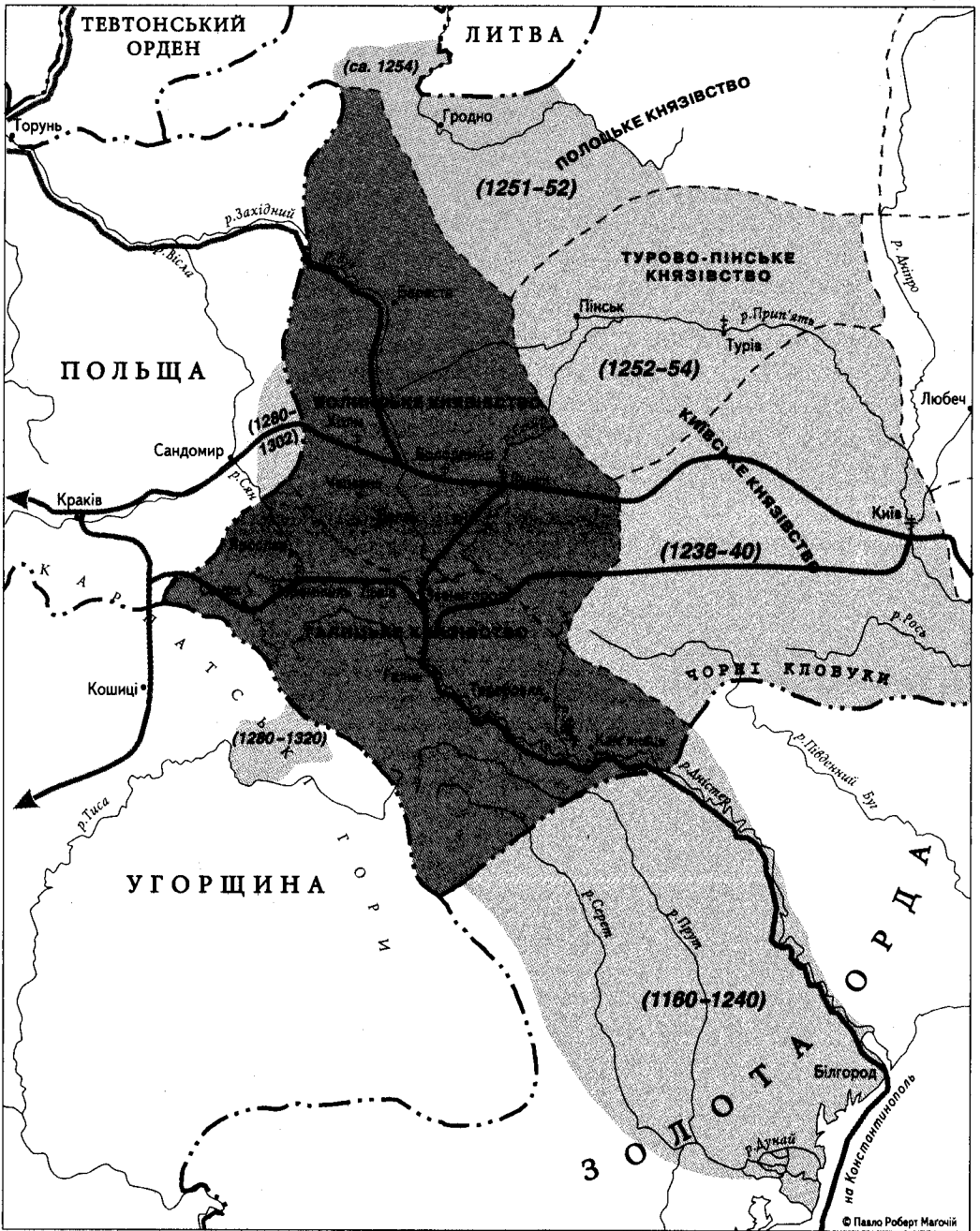
Однак безпосередньою метою Володимира та його наступників було встановити свою владу над цим економічно стратегічним прикордонням – адже Червенські поселення лежали на міжнародному торговому шляху, що сполучав Київ з Краковом, Богемією та рештою Центральної Європи. Окрім прагнення перших київських правителів контролювати східноєвропейські міжнародні торгові маршрути, територія Галичини становила цінність й сама собою, оскільки біля Галича містилися соляні копальні. Сіль як засіб консервування продуктів була одним з найцінніших середньовічних товарів, тож згодом торгівля нею перетворила Галич у провідне місто Галичини. Деякі вчені доводять, що сама назва Галич походить від індоєвропейського «*hal» –

сіль. Отже, з огляду на економічні та, можливо, лінгвістичні фактори, Галичина (латинська назва «Galicia») може інтерпретуватися як «земля солі».

Стратегічна й економічна цінність Галичини приваблювала київських та сусідніх волинських князів, які намагалися поширити свою владу на цю територію. У заповіті Ярослава Мудрий призначив Волинь п'ятому за рахунком синові Ігореві, а перед смертю у 1054 р. віддав Галичину своєму онукові Ростиславу, хоча й не згадав про це в заповіті. Здається, саме цей недогляд і пояснює претензії і київських, і волинських князів на Галичину. Самого Ростислава було вигнано з Галичини, а троє його синів, засновників галицької династії Ростиславичів, тривалий час піддавалися нападам з боку руських сусідів на сході, особливо від волинських князів – Ігоря Ярославича та його сина Давида Ігоревича.

Аж на Любецькому з'їзді у 1097 році решта руських князів визнала Галичину вотчиною Ростиславичів. Незважаючи на це, волинський князь Давид майже одразу порушив Любецьку угоду, знову напавши на Галичину й осліпивши князя Василька (що у детальних подробицях описано у «Повісті минулих літ»). Цей вчинок так обурило інших руських князів, що вони скликали ще один з'їзд в Увітичах (1100 р.), де позбавили Давида Волинського князівських прав. У результаті, на початку XII ст. Волинь відійшла до гілки Мстислава – нащадків Володимира Мономаха.

Тимчасом Галичина змогла уціліти як незалежне князівство під умілим правлінням Володимирка (князував у 1124–1153 рр.) та його сина Ярослава Осмомисла (правив у 1153–1187 рр.) – двох найвизначніших князів з династії Ростиславичів. Саме під час правління Ярослава Осмомисла Галичина вперше почала реалізовувати свій економічний потенціал. Він поширив владу по Дністру аж до Чорного моря, відкривши важливий міжнародний торговий шлях від Балтійського моря (через Віслу та Буг) до Галичини, звідти до Білгорода у гирлі Дністра, а тоді через

Мапа 11. Галицько-Волинські землі (бл. 1250 р.)

Чорне море до Константинополя. Коли у другій половині XII ст. половці перекрили доступ солі з Криму, то для Києва новим основним джерелом постачання цього цінного товару стала Галичина.

У політичному плані цей перший етап в історії Галичини та Волині відзначився: 1) зусиллями князів у кожному князівстві створити власні династії (Ігоревичів на Волині та Ростиславичів у Галичині); 2) продовженням боротьби між правителями кожного князівства, оскільки волинські князі не відмовились від своїх претензій на те, що вважали єдиною галицько-волинською спадщиною. У XII ст. суперництво між Галичиною і Волинню загострилось, відколи правителі кожного з князівств почали частіше звертатися за зовнішньою допомогою на захід (особливо до Угорщини) і до бояр суперника. Наслідком цього стало збільшення незалежності бояр від князівської влади, а також частіші напади з боку угорців, особливо на Галичину.

У 1189 р. з півдня вторглися угорські правителі, які проголосили себе королями Галичини та Лодомерії (латинська назва Волині). Хоча влада угорців тривала недовго, новий титул, доданий до угорської корони, буде мати важливі наслідки в майбутньому. Він надав Угорщині привід для тривалих експансіоністських походів на землі на північ від Карпат протягом наступних півтора століть, а шістьма століттями пізніше претензії на Галичину та Волинь, зафіксовані в угорському королівському титулі, забезпечили габсбурзьким імператорів (які зі вступом на трон одночасно ставали й королями Угорщини) юридичним виправданням анексії Галичини 1772 року.

Об'єднання Галичини та Волині

Другий етап в історії Галичини та Волині почався у 1199 р., коли зі смертю останнього князя з династії Ростиславичів політично могутні галицькі бояри запросили княжити ворога своєї династії – волинського князя Романа (правив у 1199–1205 рр.). Прийнявши це запрошення, Роман врешті досягнув трива-

лої мети волинських князів – здобути контроль над Галичиною. Зі свого боку, галицькі бояри сподівалися на зростання власної політичної ролі за правління «відсутнього» волинського князя. Насправді все відбулось навпаки.

Роман, що вже мав досвід правління на Волині, а перед тим – у Новгороді, не тільки заснував тут нову династію Романовичів, а також проводив політику цілком протилежну до політики Ростиславичів. Упродовж його короткого шестирічного князювання Волинь і Галичина були об'єднані під владою єдиного князя династії Романовичів. Також він зменшив вплив бояр; вигнав тих, хто йому протидіяв, підтримував інтереси міського та сільського населення. На зовнішній арені Роман уклав союз із Польщею та контролював угорців.

Активна діяльність Романа та існування могутньої Галицько-Волинської держави лякало великого князя в Києві. Було сформовано коаліцію руських князів проти Романа, війська якої пішли війною на галицько-волинського суперника. Проте Роман не лише розгромив нападників, але в 1200 р. сам захопив Київ. Утім, оскільки на початок XIII ст. Київ втратив привабливість як державний центр, Роман (як колись володимиро-суздальський князь Андрій Боголюбський) вирішив призначити туди залежного князя-намісника, а самому повернутися до своєї більш розвиненої столиці – Галича. Скориставшись відсутністю Романа в 1203 р., колишній князь Києва разом з половцями та чернігівським союзником знову взяв місто, після чого Київ був пограбований ще більш нещадно ніж від рук об'єднаних військ Андрія Боголюбського трьома десятиліттями раніше. Наприкінці життєвого шляху Романа його союз з поляками розпався, а в 1205 р. він загинув у сутичці з ними, залишивши дружину та двох малолітніх синів – Данила і Василька, які ще не були здатні правити.

Головною ознакою решти другого етапу галицько-волинської історії, що почалася після смерті Романа, була відсутність постійної влади в регіоні. Наступні чотири десяти-

тиліття внутрішньої боротьби спричинили таку саму кризову ситуацію, яка колись охопила всю Київську державу в епоху розпаду, що тривала до 1240 р. На Галичині і Волині розгорнулася низка подій, найвизначнішими з яких була внутрішня боротьба між князями й боярами та часті вторгнення ззовні. Цей стан справ прояснюється, якщо зважити на, сказати б, політичну програму галицьких бояр, яку можна окреслити чотирма принципами: 1) протидіяти встановленню будь-якої спадкової князівської династії; 2) не допустити на трон насамперед Романового сина Данила, який користувався популярністю в народі; 3) висувати щоразу різних претендентів на княжий престол, знижуючи у такий спосіб престиж цього місця; 4) дозволити князю бути щонайбільше символічною фігурою, а владу тримати у своїх руках. Втілюючи ці принципи, галицькі бояри спершу вигнали Романову вдову та двох її синів. Потім вони запросили інших руських князів посісти цей престол; у різний час ставали на бік різних зовнішніх сил, що втручалися у боротьбу за «Романову спадщину», тобто Угорщини, Польщі, Литви та Новгороду. У 1214 році вони навіть посадили на трон одного з-поміж себе – боярина Володислава Кормильчича. Це був єдиний випадок в історії Київської Русі, коли особа не князівської крові, тобто не нащадок Ярослава Мудрого, правила в одному з руських князівств.

Тимчасом Данило, якому було лише чотири роки на час смерті батька, змужнів і двічі намагався повернути свій трон (у 1230–1232 рр. та 1233–1235 рр.). На той час він був уже відомий своєю відважною участю у першій битві з монголами на річці Калці в 1223 р. Врешті у 1238 р. Данило досягнув мети, остаточно повернувши Галич. Наступні чверть століття він залишався правителем возз'єданого Галицько-Волинського князівства. З його третього й остаточно вступу на престол у 1238 р. почався останній період історії Галицько-Волинської держави.

Зайняті спустошенням північноруських земель монголи не заважали Данилові відвойовувати втрату. Він навіть встиг роз-

ширити свій вплив на схід, оволодівши Києвом якраз напередодні монгольської атаки наприкінці 1240 р. Як ми бачили у 8-му розділі, коли монгольські війська зрештою почали просуватися через південноруські землі, то на початку 1241 р. вони швидко пройшли через Галицько-Волинське князівство, простуючи до Польщі та Угорщини. Оскільки ці держави були ослаблені після монгольської навали, Данило міг надалі не допускати втручання з їхнього боку, а також з боку Литви, у внутрішню політику власних земель.

Щоби відновити добробут своєї держави після сорокаріччя міжусобних воєн та вторгнень іззовні, Данило взявся систематично запрошувати іноземців, здебільшого вірмен, німців, євреїв та поляків поселитися на руських землях, насамперед у містах, де вони поширювали великий досвід у ремеслах і торгівлі. Отримані в результаті мир і стабільність дали можливість відновити торгівлю галицькою сіллю і повернути Галичині роль торгового центру між Східною та Центрально-Східною Європою.

Насправді успіхам Данила допомогли монголи, хоча він цього не усвідомлював. Після того, як хан Золотої орди Батий повернувся з Монголії до свого осередку в Сарай, поблизу гирла Волги, він заходився встановлювати монгольський адміністративний контроль над Східною Європою у співпраці з тими руськими князями, які бачили зиск у новому *Rex Mongolica*. Данило потенційно був одним з таких правителів, і 1246 року Батий зажадав, щоби той прибув до Сарая віддати шану володарю. Оскільки монгольський хан чув про хоробрість Данила у битві з монголами на річці Калці та його жорсткий контроль над Галичиною та Волинню, до Данила він ставився з великою повагою, незважаючи на те, що руський князь мусив присягнути йому на вірність. Проте гордість Данила та його оточення були глибоко уражені, про що свідчить «Галицько-Волинський літопис»: «О, лихіша лиха честь татарська! Данило Романович, що був князем великим, володів із братом своїм Руською зем-

лею, Києвом, і Володимиром, і Галичем, і іншими краями, нині сидить на колінах і холопом себе називає!»².

Зі свого боку монголи визнали владу Данила у Галицько-Волинському князівстві. Цікаво, що поляки й угорці були вражені статусом Данила в очах всемогутніх монголів, які лише кілька років тому спустошили їхні країни. На Данила навіть було покладено відповідальність за збір данини для монголів, тобто функції, яку за перших років монгольського панування майже завжди виконували призначені самим ханом особи (баскаки). Отже, те, що Данило сприймав як особисту образу, інші – зокрема його західні суперники – вважали великою політичною перемогою. У ретроспективі його рішення скоритися монголам зіграло важливу роль у забезпеченні могутності й добробуту Галицько-Волинської держави.

Попри це Данило був не задоволений і практично одразу почав обдумувати можливість хрестового походу проти Золотої орди. Його стратегічним планом була нейтралізація сусідів та організація коаліції, куди б увійшли сили із Західної Європи. Спершу він перетворив своїх колишніх ворогів – Угорщину, Польщу та Литву – на союзників переважно шляхом шлюбної дипломатії. Потім, у 1245 р., розпочав переговори з папою, просячи його підтримати антимонгольську коаліцію, а також офіційно визнати королівський статус руського князя. Під час цих переговорів Данило разом з галицькими церковними ієрархами та частиною боярства висловили готовність визнати папу головою своєї церкви. Кульмінація цього процесу настала у 1253 р., коли приїхала папська делегація коронувати Данила на короля Русі («rex Russiae»), визнавши його повноправним монархом за умовами західноєвропейського феодального устрою.

Проте сміливі кроки зовнішньої політики Данила викликали підозру монголів. Останні почали підбурювати незадоволених як серед тих руських бояр, що були в опозиції до католицької орієнтації Данила, так

і серед тюркських чорних клобуків, що проживали на південному прикордонні Галицько-Волинського королівства. Данило придушив цей рух 1254 року, а через два роки навіть вигнав монгольські війська з Північного Поділля та Східної Волині. Однак хан не збирався терпіти такої непокори і в 1259 р. послав велику монгольську армію (під командою Бурундая), щоби знову утвердити свою владу над неслухняним галицько-руським князем. Монголи легко спустошили всю Галичину та Волинь і змусили Данила приєднатися до них у поході на Литву, а також розібрати укріплення, збудовані ним довкола кількох руських міст (Володимира, Луцька, Кам'янець-Подільського та Львова).

Захід так і не підтримав ідею антимонгольського хрестового походу Данила (тож князь припинив поширення католицького впливу у своєму королівстві), а гірке усвідомлення, що він знову повністю залежить від ласки монгольського хана, надломил Данила, і він помер у 1264 р. Але мусимо нагадати, що політика скорення монголам, яку він особисто зневажав, надала можливість Даниловому королівству процвітати протягом більшої частини його правління та залишатися однією з трьох головних руських держав – поряд з Володимиро-Суздальським князівством та Новгородом на півночі, що утворилися з Київської федерації під час процесу перегрупування політичної влади, кульмінація якого настала після монгольської навали.

Тривале князювання Данилового сина – Лева (1264–1301 рр.) було позначене відновленням стабільності у Галицько-Волинському королівстві, що почало занепадати в останні роки правління його батька. Ця стабільність завдячує Леву, який виконував зобов'язання перед монгольським ханом і підтримував союз з Угорщиною, сформований Данилом. Саме під час правління Лева столицю королівства став Львів.

За правління Данила та Лева у XIII ст. про престиж королівства свідчив високий рівень галицько-волинської культури. Не-

обхідність заснування нових міст, зокрема Львова у 1264 р., та укріплення декількох давніших центрів обумовила широку кампанію світського та церковного будівництва. Прикладами останнього були кілька церков (які не збереглися) у Данилової тимчасовій столиці Холмі та церква Святого Миколая у Львові, позначена сильним західним впливом. З цього століття також походить найбільш поетичний та стилізований руський історичний твір – «Галицько-Волинський літопис», який почали писати з ініціативи Данила. Літературні якості цієї праці XIII ст., здається, є продовженням традиції тих високих стандартів, які були закладені попередніми поколіннями, а деякі вчені вважають, що знаменита епічна поема «Слово о полку Ігоревім», яку відносять до XII століття, могла бути створеною вихідцем з Галичини.

Руська митрополія

Галицько-волинські володарі активно займались церковними справами, наслідуючи найвеличніших київських правителів – Володимира Великого та Ярослава Мудрого, які розуміли цінність релігії як засобу ідеологічної єдності всієї величезної Русі. Їхнє бажання досягнути злиття територіальної та релігійної ідентичностей своїх підданців остаточно реалізувалось в останній епосі Київської Русі, що почалась з 1240 р., коли християнство врешті поширилося і на селі. Дедалі міцніло ототожнення особи «руської» віри та руського походження і навпаки. Це переплетення релігійної й територіальної ідентичностей, яке у модерні часи назвуть національною ідентичністю, було винятково важливе для Галичини та Волині, що межували з католицькими країнами.

У контексті цієї впливовості, яку мала церква на політичний та культурний світогляд середньовічної Київської Русі, надзвичайно важливим було питання, де розміститись резиденція голови руської церкви – митрополита. Його присутність додавала престижу місцевому світському правителю.

Починаючи з першого відомого митрополита Русі – грека Йоана I, який посідав цю катедру у перші десятиліття XI ст., усі голови руської церкви мешкали в Києві. Ця традиція збереглася до 1240 року, коли київський митрополит зник безвісти під час взяття міста монголами.

Данило добре усвідомлював політичну важливість церкви, тож хотів, аби новий митрополит був галичанином, і запропонував холмського єпископа Кирила. За Данилової підтримки Кирила обрали київським митрополитом у 1243 р., але повноправно він обійняв пост лише 1251 року, коли отримав благословення вселенського патріарха в Константинополі – основного зверхника Руської церкви. Вселенський патріарх погодився з обранням Кирила, але з застереженням, що його резиденція не буде розташована в Галичині, оскільки Данило вів переговори з папою. Отже, повернутися до Галичини Кирилові заборонили, а Київ його зовсім не приваблював, оскільки тамтешня нестабільна політична ситуація після (як і до) монгольської навали призводила або взагалі до відсутності князів, або їх частоті зміни. Це означало, що надходження до церкви коштів (насамперед, десятини) від князя, гарантоване ще з часів Володимира Великого, піддавалося постійному ризику. Ці обставини спонукали Кирила перебратися до одного з нових могутніх центрів, але не в Галичину, а до північного великого князівства Володимиро-Суздальського, а саме до його столиці Володимира-на-Клязьмі, де митрополит проживав довгий час і був забезпечений більшою політичною стабільністю та сталим прибутком. Незважаючи на відсутність Кирила, Київ офіційно залишався митрополічною резиденцією. На відміну від Кирила, його наступник грек Максим (обіймав пост у 1283–1305 рр.), отримавши титул митрополита київського та всієї Русі, залишив місто 1299 року і відтоді постійно мешкав у Володимира-на-Клязьмі. Наступник Максима знову переносить резиденцію, цього разу до Москви, яка після 1326 р. стала постійним місцем проживання київського митрополита.

Тобто, 1299 рік можна вважати рубежем, що позначив остаточну втрату Києвом статусу центру Руської держави. У першій половині XII ст. місто втратило свої позиції економічного осередку Київської Русі. Пізніше, у період розпаду (1132–1240 рр.), відбулось роздріблення політичної влади, яка поступово, упродовж століття, починаючи з 1240 року, зосередилась у трьох нових державних центрах – Галицько-Волинському, Володимиро-Суздальському та Новгородському князівствах. Врешті, під час останнього періоду політичної трансформації (в 1240–1349 рр.) Київ утратив і свою культурну вищість, що символічно відобразилось у виселенні з нього (тимчасовому після 1240-х рр., постійному – з 1299 р.) київських митрополитів та перенесенні митрополичої резиденції у нове постійне місце на півночі (1326 року).

Водночас правителі іншого державного осередку руських земель – Галицько-Волинського князівства – розчаровано спостерігали, як символічно важлива митрополича резиденція вислизає з-під їхньої влади. У результаті, вони поставили собі за мету створити, якщо вдасться, нову митрополію. З погляду вселенського патріарха в Константинополі, поділ руської церкви не був вигідним, але треба було зважити і на потенційну загрозу католицизму, який, за відсутності митрополита в Південній Русі, тобто на українських землях, міг знову пробувати зазіхати на православне Руське королівство. Тому, зрештою, константинопольський патріарх підтримав заснування Галицької митрополії 1303 року. Шість з п'ятнадцяти епархій Київської митрополії, що існували у той час, а саме – Галицька, Перемишльська, Володимирська, Луцька, Холмська та Турівська, що їх Константинополь називав малоруськими, перейшли у підпорядкування нового галицького митрополита, резиденція якого містилась у Галичі. Це означало, що на початок XIV ст. Галицько-Волинське королівство було не лише політично сильною й економічно життєздатною, але й культурно престижною державою, маючи власну православну митрополію.

Кінець Галицько-Волинської держави

Але в той самий час, коли Галицько-Волинське королівство здавалося б досягло апогею, й розпочався період занепаду, що став увертюрою до його остаточного кінця. Останні Романовичі – Юрій I (правив у 1301–1315 рр.) та Лев II (правив у 1315–1323 рр.) проводили антимонгольську політику, що призвело до збільшення нападів з боку хана. Врешті, з відсутністю спадкоємця чоловічої статі, на трон вступив католицький князь Болеслав, син сестри, тобто племінник, останнього Романовича. Щоби заспокоїти підданих, він прийняв православ'я, взяв ім'я Юрій II (правив у 1325–1340 рр.) і намагався відновити силу королівства, запрошуючи іноземних радників, особливо з німецького Тевтонського ордену, розташованого на узбережжі Балтійського моря, та запровадивши німецьку модель управління містами, так зване Магдебурзьке право. Згідно з цим правом, міста мали власну правову систему самоврядування, що захищала їх від втручання князя чи бояр. Надання Магдебурзького права двом галицьким містам (Сянок у 1339 р. та Львів у 1356 р.) вже в XIV ст. сприятливо вплинуло на їхню економіку. Втім, бояри, як завжди в Галичині, були незадоволені. Їх як великих землевласників і все ще політично могутній соціальний прошарок обурювала міська політика Юрія та його залежність від іноземних радників. Мало того, вони продовжували підозрювати його у симпатіях до католицизму. Закінчилось це змовою кількох бояр, які отруїли свого правителя у 1340 р.

Галицько-Волинська держава поринула не в одне десятиліття внутрішньої анархії та іноземних вторгнень. Місцеві бояри запропонували трон литовському князю Любарту, але це одразу ж викликало спротив з боку Угорщини та, передусім, Польщі, якою на той час правив найуспішніший у період Середньовіччя король Казимир III Великий (володарював у 1333–1370 рр.). Війська Казимира провели дві великі кампанії проти Галицько-Волинського князівства (у 1340 р. та

1349 р.), а впродовж наступних п'ятдесяти років вони воювали одночасно з Угорщиною та Литвою за контроль над колишнім Руським князівством. Після смерти Казимира 1370 року литовці зуміли відібрати Волинь, яку на початок XV ст. перетворили на окрему територіальну одиницю Великого князівства Литовського. Що ж до Галичини, то з 1387 року Угорщина вже не хотіла чи не могла обстоювати свої претензії на руську землю, яка, отже, стала частиною Польського королівства.

З падінням Галицько-Волинської держави у середині XIV ст. зникло останнє незалежне політичне утворення на території України, що було частиною «київської спадщини». Два інших державних центри, що теж виникли всередині Київської держави – Владимиро-Суздальське та Новгородське князівства – продовжували існувати, але в різній формі. У XV ст. одне із владимиро-суздальських міст – Москва – стало центром самостійного могутнього князівства. Згодом до цієї території було приєднано решту Владимиро-Суздальського князівства, Новгородське та інші північноруські князівства, що разом утворили Московську державу. Нове князівство, згодом – царство під назвою Московія – вже у 1326 р. домоглося перенесення резиденції Київської митрополії

на власну територію, а наприкінці XV ст. ця держава назвала землі всієї Київської Русі своєю спадщиною. Ці претензії Московії слугували надалі ідеологічним виправданням пізнішої експансії півдня та заходу.

Тимчасом південноруські або українські землі, які не входили до складу Галицько-Волинського королівства, номінально залишалися під владою золотоординського Рах Mongolica. Однак у другій половині XIV ст. могутності Золотої орди у Східній Європі було кинуте перший серйозний виклик новою державою – Великим князівством Литовським. Інтерес цієї держави до Волині, який проявився у 1340-х рр., вилився у захоплення Литвою упродовж половини століття більшості українських земель. Падіння Галицько-Волинської держави, до того ж, позначило початок нової епохи в українській історії, подальший хід якої визначала спочатку доля Великого князівства Литовського, а пізніше – Польського королівства.

¹ Повість минулих літ. *Літопис Руський*. За Іпатським списком переклав Леонід Махновець (Київ 1989), с. 49.

² Галицько-Волинський літопис. *Літопис Руський*. За Іпатським списком переклав Леонід Махновець (Київ 1989), с. 405.

Частина третя

ЛИТОВСЬКО-ПОЛЬСЬКИЙ період

Литва та унія з Польщею

Занепад Галицько-Волинського королівства у середині XIV ст. провів нову епоху у східноєвропейській, зокрема українській історії. В цей час *Rex Mongolica*, згідно з яким давні землі Київської Русі під номінальною гегемонією Золотої орди мали досить високий рівень самостійності, вперше одержав серйозний виклик з боку нової сили – Великого князівства Литовського. Під кінець XIV ст. всі українські землі, що входили до складу Київської Русі (крім Галичини), були приєднані до Литви. На відміну від Золотої орди, у Литві відбувався поступовий процес внутрішніх перетворень, які зрештою вплинуть і на підконтрольні їй руські землі. Отже, Київська Русь та київський період в українській історії закінчилися не вторгненням монголів у 1237–1241 рр., а приходом литовців століттям пізніше.

Формування Литовської держави

Формування Великого князівства Литовського почалося у 1230-х рр., коли князь Міндаугас/Міндовг* (правив близько 1238–1263 рр.) успішно об'єднав різні литовські племена та землі Жемайтії у феодальну державу. Литовці, попри відмінності, були споріднені зі слов'янами і з доісторичних часів проживали вздовж східного берега Балтійського моря та в непрохідних болотах й лісах у долинах річок Західна Двіна та Німан. Хоча литовці тісно контактували з сусідніми східнослов'янськими племенами, вони перебували поза орбітою руської культури і залишалися язичниками.

* Тут і далі імена литовських князів подаються у двох формах – власне литовській та східнослов'янській.

Руські князі, починаючи з Володимира Великого (983 р.), час від часу воювали з литовськими та іншими прибалтійськими племенами, особливо ятвягами. Однак перша реальна небезпека для литовців прийшла не зі сходу, а з заходу. Католицький князь Конрад з Мазовії (на півночі Польщі), якому загрожувало сусіднє прибалтійське плем'я – язичники-пруси, 1226 р. запросив німецьких лицарів та інших шукачів пригод, які поверталися з хрестових походів у Святу землю християн, поширити «свій місіонерський запал на прибалтійські землі». Лицарі Тевтонського ордена прибули 1233 р. у пониззя Вісли, де заклали фортецю у м. Торн/Торунь. Із завзяттям релігійних фанатиків, гнані сарацинами (арабами) зі Святої землі ще з кінця XII ст., тевтонські лицарі спрямували свою енергію на Північну Європу. До 1270-х рр. вони винищили більшість пруського населення й були готові рушати далі на схід, на інші литовські та прибалтійські племена. Тевтонці, фактично, зусібіч оточили литовців, адже на північ від Литви, у Лівонії 1202 р. був заснований ще один німецький лицарський орден. З 1237 року цей орден, ставши філією тевтонських лицарів, назвався Лівонським.

Саме загроза з боку тевтонських та лівонських лицарів із заходу та півночі спонукала прибалтійське племена у 1230-х рр. об'єднатися під проводом Міндовга та вирушити наступом на південь і схід. Ця експансія, звісно, спричинила конфлікти з польськими руськими князями, поляками, а згодом і Данилом Галицьким. Хитрий Міндовг, як і Данило, вів переговори з папою римським, прийнявши (лише тимчасово) католицизм та одержавши 1254 року корону.

Мапа 12. Територіяльна експансія Литви

Цей політично інспірований вчинок приніс тимчасовий мир з тевтонськими та лівонськими лицарями-християнами (хоча абсолютна більшість литовців залишилася язичниками) і дозволив Міндовгу наступати далі на південь. Однак там він зіткнувся з Данилом, який вдався до військової сили, укладення дипломатичних союзів та династійних шлюбів, щоб не допустити Міндовга бодай до однієї з його цілей – здобуття Волині.

Політику експансії на південь продовжили наступники Міндовга, особливо Гедимінас/Гедимін (правив у 1316–1341 рр.), який став засновником династії литовських правителів, відомої як Гедиміновичі. Гедимін не лише приєднав до своєї держави Полоцьке й Турово-Пінське князівства та Берестейщину і Підляшшя – північно-західні землі Волині (тобто більшість земель теперішньої Білорусі), а й став першим литовським правителем, який напав на територію, підвладну Золотій орді. Вже у 1330-х рр. литовський князь правив у Києві, але правив спільно з Золотою ордою – під наглядом татарських чиновників. Однак невдовзі стало очевидним, що перебравшись у свою нову столицю Вільнюс, Гедимін не був вдоволений тим, що владу над землями Давньої Русі йому доводилося ділити. Сподівання на майбутні територіальні надбання впливають із титула «король Литви та Русі» (*Lethewinorum et Ruthenorum rex*), що його взяв собі Гедимін.

Проте Литва була не єдиним претендентом на землі колишньої Київської Русі. Правителі Московії, яка з міста Москви у Володимиро-Суздальському князівстві розвинулась у самостійне велике князівство, продовжували заявляти права на Київ (традиція, яку владимирські князі започаткували у XII ст.) як на свою «вотчину та родову власність»¹. Хоча Москва ідеологічно вже була готова претендувати на Київ, вона ще не закріпила владу над своїми найближчими руськими сусідами (Твер'ю та Новгородом) і тому заледве чи могла кинути виклик могутній Литві на півдні і заході.

На відміну від Литви та Московії, кожна з яких наполягала, що є законним нащадком

і спадкоємцем Київської спадщини, Золота орда просто намагалася перетворити місцевих руських князів на васалів, які б визнавали верховну владу татар над Східною Європою. Це їй вдавалося до другої половини XIV ст., коли у монголо-татарській владі виникла перша криза. Упродовж двох десятиліть, починаючи з 1357 р., Золоту орду руйнували внутрішньополітичні проблеми. Після цього у 1390-х рр. з'явилася нова загроза зі сходу – полководець Тимур. Цей лютий суперник у боротьбі за панування над усім монгольським світом 1396 р. зруйнував столицю Сарай і майже поклав край існуванню Золотої орди.

Цей період послаблення Золотої орди збігся з добою правління в Литві Гедиміновичинів Алгірдаса/Ольгерда (правив у 1345–1377 рр.) та Кестутиса/Кейстута (правив у 1345–1382 рр.). За часи спільного князювання вони досягли честолюбної мрії свого батька – завоювати всі землі Давньої Русі. Як казав Ольгерд 1358 р.: «Вся Русь має належати литовцям»². Ще на початку 1340-х рр. Литва вже повністю захопила волинські землі, далі під її владу систематично підпадали й інші князівства на південноруських, тобто українських землях – Чернігівське та Новгород-Сіверське (після 1355 р.), Київське та Переяславське (1362 р.) і Подільське (1363 р.). Приблизно між 1340–1377 рр. Литва нападала на Польщу і час до часу відбирала в неї Холмську та Белзьку землі. Отже, у середині XIV ст. у всіх руських князівствах на українській території, за винятком Галичини, правили князі з династії Гедиміновичів. Символом початку нового укладу у Східній Європі була вирішальна перемога литовського війська над Золотою ордою в Синьоводській битві 1362 року. Тобто, за століття після смерті Міндовга, котрий вперше об'єднав литовські племена Прибалтики, величезний простір, що охоплював західні та південні князівства Київської Русі (майже всі ці землі сьогодні входять до Білорусі та України), опинився під владою Великого князівства Литовського.

У чому полягає таємниця такого швидкого успіху литовців? Безсумнівно, тери-

торіяльну експансію уможливили могутні литовські війська, які перші кинули виклик колись непереможній Золотій орді. Але як вдалося язичникам-литовцям, які мали відносно примітивну соціальну й адміністративну структуру, контролювати землі з набагато вищим рівнем політичного та культурного розвитку? Найбільш імовірним є пояснення, що, принаймні спочатку, литовці мало що змінювали на захоплених територіях. Як підсумував один з литовських князів: «Ми новин не уводім, а старін не рухаєм»³.

Коли члени литовської династії Гедиміновичів замінили київських Рюриковичів, вони спершу втримували цілісність руських князівств і, що важливіше, не чинили тиску на християн, й іноді навіть самі пропагували православну віру. Хоча наступники Міндовга повернулися до язичництва – офіційної релігії держави – багато литовців приймали християнство православного зразка. Мало того, протягом XIV ст. і на початку XV ст. язичницькі правителі Великого князівства Литовського доклали чимало зусиль, відстоюючи у Константинополі заснування власної православної митрополії (яку отримали на короткий час) або перенесення резиденції митрополита київського та всієї Русі з Москви назад до Києва відтоді, як це місто потрапило під литовський контроль у 1360-х рр. Литовці не змінювали правової та суспільної структури Київської Русі і навіть визнали руську мову (білоруський варіант кирилическої церковнослов'янської) за офіційну мову Великого князівства Литовського. Абсолютна більшість руських князів вітала таку литовську політику, оскільки їх цілком влаштувала литовсько-русська держава, яка лише офіційно називалась Великим князівством Литовським, Руським і Жемайтійським.

Польсько-литовські взаємини

Піком могутності Литви став початок XV ст., але йому передувала низка подій, які різко змінили напрямок литовської та української історії. Першою з них був кінець спільного правління братів Ольгерда та Кей-

стута. Після смерти Ольгерда 1377 р. його син і наступник честолюбний Йогайла/Ягайло не зміг правити разом із дядьком Кейстутом і 1382 р. організував його вбивство. Син Кейстута Вітаутас/Вітовт, якому належала щонайменше батькова частина держави, врятувався втечею до Тевтонського ордену. Саме в цей час тевтонські лицарі були на вершині своєї могутності і далі сповнені рішучості повертати литовців у християнство, а за потреби навіть зруйнувати язичницьку Литовську державу. Проте Вітовт переконав лицарів підтримати його у боротьбі проти двоюрідного брата Ягайла. Боячись вторгнення тевтонців, Ягайло звернувся до іншої сили регіону – Польщі. Та чому католицьку Польщу мало цікавити становище на східних кордонах литовця-язичника Ягайла? Відповідь вимагає бодай короткого огляду історії Польщі.

Наприкінці XI ст. до Польського королівства під правлінням монархів з династії Пястів входила більшість територій сучасної Польщі. Пясти – це не лише перша польська династія, а й засновники Польщі. Тому поняття польської держави та панівної династії Пястів були нерозривними, взаємототожними. Після періоду успішного збирання земель Пясти у XIII ст. зазнали цілу низку невдач, коли Польща втратила значну частину своїх територій: північний захід захопили німецькі князі Священної Римської імперії, південний захід – Чеське королівство, а північ – Тевтонський орден. Оточений такими могутніми сусідами Польщі залишилися тільки східні землі, тож коли у XIV ст. королівство відродилося, його зовнішня політика була спрямована саме на схід. За правління Казимира III Великого (правив у 1333–1370 рр.) Польща уклала угоду з Угорщиною – своїм єдиним союзником у Центральній-Східній Європі – і, скориставшись із занепаду Галицько-Волинського королівства після 1340 р., поступово захопила Галичину та відібрала у Литви Західне Поділля, Холмську та Белзьку землі. Цю територіяльну експансію на схід на час смерти Казимира 1370 р. було завершено.

Казимир не мав сина-спадкоємця, проте перед смертю призначив своїм наступником племінника – короля Угорщини Лайоша I Великого (правив у 1342–1382 рр. в Угорщині, 1370–1382 рр. в Польщі). Лайош (Людовік)* I належав до Анжуйської династії, представники двох гілок якої посідали престол у Франції – роду Лайоша належали Прованс на півдні Франції, Неаполітанське королівство і з 1308 року – Угорщина. 1370 року він додав до своєї родової спадщини ще й Польщу. Насправді Польща не цікавила Лайоша, тож він запропонував її своєму майбутньому зятеві – чоловікові однієї з трьох своїх доньок. Щоб завчасно повідомити польській аристократії про свої плани, він скликав її на з'їзди до Угорського королівства (Кошице) у 1373 та 1374 роках. За згоду знаті Лайош мусив піти на декілька поступок: 1) відмовитися від королівського права обкладати знать надзвичайним податком на війсьکو та гроші для війни; 2) звільнити знать від сплати податків; 3) постановити, що посади в регіональних адміністраціях Польського королівства займатимуть тільки знатні уродженці цих провінцій; 4) а старостою, тобто королівським намісником в одному з 23-х найважливіших замків, буде лише особа польської некоролівської крові.

Ці поступки, відомі як «Кошицький привілей», лягли в основу майбутніх взаємин між королем та знаттю у Польщі. Якщо до смерті Казимира III спадкове право П'ястів як династії засновників, у певному сенсі – національної династії, на польські землі ніколи не викликало сумнівів, то після його смерті традиційне ототожнення держави та династії було зламане. Наступників Казимира вважали за чужинців, тож польська знать відчувала, що має право і навіть зобов'язана виставляти певні вимоги майбутньому правителю перед тим, як присягти йому на вірність. Так зародилась досить унікальна система польської аристократич-

ної демократії, де знать (магнати і шляхта), згодом представлена у центральних зборах (Сеймі), відігравала вирішальну (іноді деструктивну) роль у польському політичному житті.

Досягнувши згоди з польською знаттю, Лайош міг повернутися до питання про династійну угоду, яка дала б йому можливість й далі правити (хоч і умовно) Польщею. Оскільки у нього були тільки доньки, королем мав стати чоловік однієї з них. Його старша донька померла 1378 р., а через чотири роки, після смерти самого Лайоша, друга донька вирішила правити в Угорщині. Залишалася тільки кандидатура наймолодшої доньки Ядвіги. Польська знать схвалювала династійний зв'язок із нащадком Лайоша, але виступала проти заручин п'ятирічної Ядвіги з австрійським князем. У цей момент на сцену вийшов литовський Ягайло.

Саме в час сутички за польський престол в 1380-х рр. князівство Ягайла опинилося під загрозою з боку його двоюрідного брата Вітовта, який у союзі з Тевтонським орденом готувався до нападу на Литву з наміром повернути свою спадщину. Ягайло теж потребував союзників, а також захоплювався силою та престижем держави Казимира III та Лайоша I Угорського. Польська знать, якій якраз був потрібен правитель, погодилась на ініціативу Ягайла і переконала вже 11-річну Ядвігу та її матір порушити шлюбну обітницю, дану австрійському князеві (з яким вона любила гратися як дитина), і в інтересах країни вийти заміж за 37-річного литовського князя-язичника Ягайла. Сам Ягайло за цією угодою зобов'язувався виконати вимоги польської знаті, викладені у документі, відомому як Крєвська унія (1385 р.). В обмін на руку Ядвіги Ягайло мав не лише сам прийняти католицизм, але й повернути увесь свій народ, а також не зраджувати союзові між Литвою і Польщею. Цей новий християнський монарх був коронований як Владислав II Ягело (правив у 1386–1434 рр.), започаткувавши таким чином нову польську династію Ягеллонів.

Ягайло також пообіцяв повернути всі литовські та руські землі, що, як вважалося, ко-

* Так він називався у латинських текстах, у польській традиції його іменують Людовіком Угорським. – *Прим. ред.*

лись належали Польщі (*terras suas Lithuaniae et Russiae coronae Regni Poloniae perpetuo applicare*). Цікаво, що вже на переговорах у Крєві польська знать називала своєю давньою спадщиною і заявляла права не лише на Галичину, а й на всі інші білоруські й українські землі Київської Русі. Отже, 1385 р. польська аристократія не тільки утвердила свої позиції у взаєминах з майбутнім королем, але й показала якої зовнішньої політики від нього очікує.

Вступивши на трон, Ягайло взявся виконувати угоду. Одразу після коронації на початку 1386 р. він повернувся до литовської столиці Вільнюса і, як Володимир Великий чотириста років тому, зруйнував язичницькі ідоли та провів масове навернення у католицизм. Хоча така політика Ягайла матиме позитивні наслідки для тих представників литовської знаті, які прийняли католицизм, від неї страждатиме величезна кількість жителів Великого князівства Литовського, зокрема православні руси (білоруси та українці). Незадовго після здобуття влади Ягайло постановив (1387 р.), що усі католицькі князі литовського походження можуть правити на руських землях доти, доки будуть вірними васальній обітниці королеві.

Не дивно, що таку політику засуджували Ягайлові брати у Литві, які завжди з підозрою ставилися до будь-яких зазіхань на свої права. Ще до того, як це незадоволення виплеснулося назовні, 1399 р. передчасно померла Ядвіґа (у віці 24 років), що цілковито міняло польсько-литовські відносини. Смерть королеви автоматично анулювала Крєвську унію, а за відсутності нащадків від її шлюбу з Ягайлом унія двох країн, скріплена короною, надалі була нечинною. Ще 1392 р. Вітовт удруге і востаннє розірвав союз із Тевтонським орденом й уклав угоду з кузеном Ягайлом, за якою правив у Литві як регент. Згодом 1401 року Ягайло визнав його великим литовським князем, після чого польські пани та литовські бояри збиралися декілька разів, щоб виробити нові політичні відносини. Кульмінацією цих зборів стало підписання нової унії у Ґродлі 1413 р., згідно

з якою Вітовта затверджено великим князем, а поляки й литовці зійшлися на тому, що політичні рішення у відносинах між двома країнами будуть прийматися на основі періодичних консультацій та взаємної згоди. Після смерти Вітовта 1430 р. литовські бояри обрали Казимира, Ягайлового сина від пізнішого шлюбу, своїм князем, відновивши тим самим династичні зв'язки з Польщею. Казимир зберігав за собою цей титул навіть тоді, коли став королем Польщі (1447 р.), і того ж року видав грамоту, яка поновлювала права і привілеї Великого князівства Литовського. Попри те, що Литву з Польщею поєднувала особа монарха, Велике князівство залишалось незалежним.

Нові польсько-литовські відносини безпосередньо вплинули на українські землі. Вже у період спільного правління Ягайла та Вітовта Київське князівство було ліквідоване (1394 р.), а на цій території правив литовський намісник. Інші князівства на руських землях (Волинь, Чернігівщина, Новгород-Сіверщина, Поділля) проіснували довше, але врешті всі були замінені (у 1430–1440-х роках) меншими територіяльними одиницями на чолі з намісниками-воєводами, які призначалися й підпорядковувалися Великому князівству Литовському. Така сама доля спіткала і Київське князівство, яке 1440 року відновилося, щоби бути цілковито ліквідованим 1471 року. Воєводи, які очолювали нову адміністративну структуру держави, походили з литовських бояр і мусили бути католиками. Як васали Великого князівства вони мали певні судові та політичні привілеї (у 1387 р. та 1413 р.), що давало їм відчуття вищости над православними руськими боярами, яких вони називали принизливим литовським словом «гудаї» (*gudai*). Навіть після 1443 р., коли в Литві було офіційно визнано православну церкву, а її вірним гарантовано правову та соціальну рівність з католиками, було ясно, що соціально-політичних висот не католики досягнути не зможуть.

Особливо складною була ситуація в Галичині, яку Угорщина та Литва за договором 1387 р. визнали частиною Польщі. За

київських часів православні руські бояри були могутньою політичною силою у колишньому Галицько-Руському королівстві, але тепер дехто з них мусив покинути цю територію. Їхнє місце зайняли польські урядовці та шляхта, що, як і католицька церква, отримали тут чималі земельні ділянки. Усвідомлюючи постійне падіння свого статусу, дехто з галицько-руської верхівки шукав допомоги у православної Молдавії, яка наприкінці XV ст. об'єдналася з Волощиною і досягла особливого розквіту за князя Стефана Великого (правив у 1457–1504 рр.). Союз між Галицькою Руссю і Молдавією проявився, зокрема, у народному повстанні 1490–1492 рр. під проводом місцевого лідера Петра Мухи, який очолив близько 10 тисяч молдавських і руських селян, а також невелику кількість представників дрібної знаті і міщан у невдалій спробі скинути польське правління в Південній Галичині.

Становище переважної більшості православного руського населення під литовським правлінням змінювалося протягом XV ст. Наприклад, старі руські князівства, які були спадщиною Гедиміновичів, у 1440-х рр. на деякий час відродилися. Та через три десятиліття їх ліквідували знову, вже востаннє, а князів тимчасово замінили на призначених воєвод, що підпорядковувалися безпосередньо центральній владі у Вільнюсі. Кінець старого киево-руського політичного устрою та періодична дискримінація православних світських та церковних лідерів викликали нове явище – еміграцію місцевого населення на схід до московських земель. Особливо у XVI ст. руська знать, духовенство, міщани і навіть селяни з Білорусі та України масово покидали свої землі, втікаючи від католицького середовища, яке утискало їхні права у Литві, до більш гостинних земель православної Московії.

Московія та польсько-литовська унія

Ці переселення на схід, а також експансія Московії на захід, сприяли у XVI ст. дедалі частішим конфліктам між Московією та Литвою, внаслідок яких остання втратила

деякі східні землі, зокрема міста Чернігів, Новгород-Сіверський, Стародуб та Смоленськ. Ситуація надто загострилася у 1560-х рр., коли войовничий московський цар Іван IV Грізний (правив у 1547–1584 рр.) звернув свою увагу на захід і 1563 р. захопив литовську фортецю Полоцьк. Литовці попросили про військову допомогу короля Зигмунта II Августа (правив у 1548–1572 рр.), який водночас був великим князем литовським і пропагував тісніші зв'язки між Литвою і Польщею, щоб завдати Московії рішучого удару. Інакше, як вважав Зигмунт, напади зі сходу не припиняться, оскільки йшлося про боротьбу між Московією і Польщею за землі колишньої Київської Русі.

Для досягнення своєї мети на сході Зигмунт і провідні польські магнати схилилися до того, щоб об'єднати Литву і Польщу, яких досі пов'язувало лише спільне походження правителів. Для вирішення цього питання представники обох сторін зібралися 1569 р. у Любліні. Дехто з литовської знаті відкидав максималістську позицію поляків, які обстоювали повне приєднання Литви, тож переговори затяглися на кілька місяців. Цей мертвий вузол зрештою розрубав сам Зигмунт II, наказавши в односторонньому порядку вважати спірні прикордонні землі – Підляшшя – територією Польщі разом з тими українськими землями далі на півдні, які згодом, відповідно до польського адміністративного устрою, стали Волинським, Брацлавським та Київським воєводствами (до останнього входило й колишнє Переяславське князівство). Таке приєднання до Польщі вітала частина православної руської аристократії цих трьох воєводств, яка отримувала таким чином рівні з польською знаттю права, зокрема звільнення від військової служби та більшості податків, право довічного використання державних земель та управління ними як власним майном, право вибирати представників уряду та обіймати політичні або церковні посади. За цими новими польськими воєводствами було збережено й колишні права – повний юридичний захист православної церкви, можливість вживати

Мапа 13. Польсько-литовська Річ Посполита (бл. 1570 р.)

руську мову в адміністративних органах, а також керуватися литовським законодавством, викладеним у Другому Литовському Статуті 1566 р. (відомому як «Волинський Статут»).

Хоча Волинь, Брацлавщина та Київщина увійшли до Польщі як окремі територіяльні одиниці, у певному сенсі вони були єдиним цілим. Знать усіх трьох воєводств об'єднувало спільне відчуття, що їхня лояльність до Польщі є результатом не територіяльної анексії, а добровільної унії, досягнутої шляхом переговорів. Умови цієї унії навіть гарантували їм певні привілеї, а також дотримання місцевих законів Другого Литовського («Волинського») Статуту, зважаючи на руські політичні, релігійні та культурні відмінності. За орієнтовними оцінками кількість мешканців українських територій, приєднаних до Польщі 1569 р., становила приблизно 937 тисяч осіб. До цієї цифри можна додати ще близько 573 тисяч жителів західних воєводств – Руського (Галичина), Белзького та Подільського, які були заселені переважно українцями та вже входили до Польщі й опирались на польську правову систему.

Втративши свої південні регіони, литовська знать погодилася укласти угоду, що увійшла в історію як Люблінська унія. Відповідно до цієї угоди, підписаної 1 липня 1569 р., Польща та Литва об'єднувались у «Республіку» (*Rzeczpospolita*) на чолі з королем, якого обирали обидві сторони і представляв спільний орган Сейм. Хоча після цього Литва й далі зберігала власну армію, скарбницю, законодавство та місцеву адміністрацію, у наступні десятиліття ці особливості Великого

князівства дедалі більше уподібнювалися до укладу в решті польських земель. У зовнішніх справах нова держава виступала як єдина структура – Річ Посполита двох народів. Іншими словами, Люблінська унія трансформувала польсько-литовські відносини з династійного союзу у федеративний.

Отже, протягом майже двох століть, починаючи з другої половини XIV ст., коли руські князівства в Україні вперше опинились під Литвою, сусідня Польща зуміла крок за кроком ввести Велике князівство Литовське у свою політичну та культурну орбіту. Кульмінацією цих зусиль стала Люблінська унія 1569 р., завдяки якій Польща перебрала роль Литви як головного суперника Москви у боротьбі за спадщину Київської Русі. Щодо українських земель, то після 1569 р. колишнє Галицьке князівство (з 1387 р. – Руське воєводство Польського королівства або Червона Русь), а також Белзьке та Подільське воєводства разом з Волинню, Брацлавщиною та Київщиною стали невіддільною частиною Польського королівства. Відтоді доля України великою мірою залежала від долі Польщі.

¹ Cited in Jaroslaw Pelenski, 'The Contest for the «Kievan Inheritance» in Russian-Ukrainian Relations,' in Peter J. Potichnyj et al., *Ukrainian and Russian in Their Historical Encounter* (Edmonton 1992), p. 7.

² Cited in Omelijan Pritsak, 'Kievan Rus' and 'Sixteenth-Seventeenth-Century Ukraine,' in Ivan L. Rudnytsky, ed., *Rethinking Ukrainian History* (Edmonton 1981), p. 13.

³ *Акты, относящиеся к истории Западной России*, Том I: 1340-1506, ред. И. Григорович (Санкт-Петербург 1846), с. 151.

Соціально-економічний розвиток

Доки територія Литви обмежувалася долиною річки Німан та узбережжям Балтійського моря ще до об'єднання в єдиний політичний організм у XIII ст. з Польщею, її соціальна структура була відносно простою. Фактично, існували лише три суспільні прошарки: 1) племінні князі та їхні родини; 2) вільні люди, поділені на племена; 3) раби, якими ставали військовополонені. Але під час правління великого князя Гедиміна на початку XIV ст., коли Литва поширила свої кордони на півдні, охопивши Білорусь та Україну, вона зіштовхнулася з розвиненішою соціальною структурою колишніх земель Київської Русі. Литовські правителі майже не змінювали суспільний уклад руських земель і лише поступово, з огляду на потреби нової Литовсько-Руської держави, розвинули нову соціальну структуру, використовуючи її елементи давньої системи Київської Русі, і новіших суспільних відносин у сусідній Польщі. Окрема литовська соціальна структура оформилася до XVI ст. і складалася з таких прошарків: великий князь (по-литовськи – «kunigas»); князі-спадкоємці; бояри (bajorai) некнязівського походження; шляхта; селяни; міщани; духовенство; євреї; козаки.

Соціальна структура Литви

Хоча в період територіальної експансії на руські землі литовські князі не міняли більшості складників місцевої адміністративної структури, як і православної релігії та культури, свою владу вони закріплювали на цій величезній території двома способами. По-перше, було офіційно визнано спадкове право на великі земельні володіння князів з литовської династії Гедиміновичів і руських

Рюриковичів. Водночас литовські можновладці дарували величезні території тим литовським та руським боярам, які билися пліч-о-пліч з ними у походах. Незважаючи на величезні багатства цих бояр, вони, на відміну від спадкових князів, не володіли ніякими привілеями ні поодиночі, ні як суспільний прошарок. Навпаки, земля прив'язувалася кожного з них васальною залежністю до великого князя. Іншу групу, ще менше привілейовану, ніж бояри, складали особи різного походження, які зрештою стали відомі як шляхта. Це були дрібні землевласники, що одержали свої землі за військову службу у великого князя, а іноді – в могутніх спадкових князів і бояр.

Величезну більшість населення складали селяни – нащадки давньоруських вільних землеробів (люди), співземлевласників (сябри) та державних селян (смерди). Основною зміною у статусі селянства була втрата права на власну землю; до кінця XV століття більшість з них стала землеробами-орендарями на землях литовського великого князя чи знаті.

Одним із найменших соціальних прошарків Литви були міщани. Вони поділялися на дві групи: купці та ремісники, кожна з яких мала свою власну цехову систему. Істотну частку обох груп складали іноземці – німці, вірмени, євреї, яких литовські князі запрошували поселятися в містах. І хоч у XVI ст. в більшості міст на білоруських та українських землях переважало руське населення, його часто дискримінували на користь католиків та іноземців.

У цей час економічна та політична вага литовських міст, на відміну від київського періоду, почала зменшуватися. І хоча протя-

гом XV–XVI ст. більшості міст було надано самоврядування (Магдебурзьке право), їх позбавили участі в центральній адміністрації. Міста не мали навіть монополії на торгівлю і, як побачимо далі, їх обмежувала економічна діяльність знаті.

Незважаючи на те, що Литва у XV–XVI ст. не надто активно підтримувала політичні відносини з Польщею, її соціальна структура дедалі більше уподібнювалася до структури західного сусіда. Найочевидніше це проявилось у зрості статусу знаті – бояр і шляхти – та, відповідно, послабленням селянства. Ще у 1387 році, через рік після коронації Ягайла, литовським боярам було надано права та привілеї польської аристократії. Потім, відповідно до угоди в Городлі (1413 р.), литовські бояри і польська знать стали єдиною верствою, відповідальною за розвиток стосунків між двома країнами, а також за обрання великого князя. Саме в цей час назва цієї групи «бояри» була замінена польською назвою «пани». Литовські пани ще мали право утримувати власні військові загони, а після 1447 р. звільнялися від сплати податків. У такий спосіб литовські князі та бояри поступово злилися у єдиний стан спадкових панів. За правління великого князя Вітовта (1392–1430 рр.) такі привілеї надавалися лише боярам-католикам, але у 1430-х рр. вони поширилися й на православних.

Литовська адміністративна структура

У XV ст. колишні руські князівства поступово перетворилися у воєводства, які, своєю чергою, поділялися на повіти. На відміну від Польщі, де на рівні воєводств панівною політичною силою була знать, у Литві центральний уряд намагався зменшити автономію воєводств, замінюючи місцевих бояр чиновниками, яких призначав безпосередньо великий князь, перед ким вони несли відповідальність. Такими чиновниками були: 1) голови воєводств, відомі як воєводи, в чіїх руках зосереджувалась адміністративна, військова та судова влада; 2) голови по-

вітів або старости; 3) доглядач, пізніше каштелян замку, який відповідав за утримання у належному стані великокнязьських замків й інших військових фортифікацій, а також за скликання знаті до зброї у часи небезпеки. Політичний вплив великого князя зростав не лише завдяки контролю над призначенням воєвод, старост та доглядачів замків, а й через економічні привілеї, зокрема прибутки з так званого великокняжого домена, різноманітні податки й виняткове право на продаж солі й алкоголю (право пропінатції).

Хоча централізоване правління великого князя могло стати на заваді впливові бояр на місцевому рівні, але, фактично, провідною силою литовського уряду, особливо в зовнішньополітичних питаннях, була Рада панів. Вона складалася з вільнюського католицького єпископа й усіх литовських та руських воєвод, а також старост певних повітів. Влада Ради над правовою структурою країни була затверджена 1529 року Першим Литовським Статутом, за яким великий князь давав урочисту обіцянку дотримуватися всіх чинних законів і не видавати нових без згоди Ради.

Роль шляхти в литовському соціально-політичному житті зростала повільніше. Аж до Люблінської унії 1569 року литовська та руська шляхта не звільнялася від військової служби та інших феодалних повинностей. Внаслідок унії вона об'єдналася з боярами в єдиний аристократичний стан, як у Польщі. Щоправда, політично впливовою литовська шляхта стала дещо раніше – вже у XV ст. її представники сходилися на власні повітові збори (сеймики).

Правова система Великого князівства знала сильного впливу з боку Київської Русі. До 1468 р. у литовському суспільстві діяла Руська Правда та звичаєве право, допоки в Литві не було створено власний кодекс (Судебник). У XVI ст. вийшло три нові зводи законів, відомих як Литовські Статути. Перший з них (1529 р.) деталізував права державної влади, бояр та магнатів; другий (1566 р.) і третій (1588 р.) відобразили поступовий зріст привілеїв шляхти, а також пони-

ження правового статусу селянства. Постійний київський вплив на литовське право проявлявся не лише у змісті, але й у формі Статутів. Кодекси законів і всі інші державні документи виходили офіційною державною мовою Великого князівства – тогочасною руською, що, по суті, була білоруським кириличним варіантом церковнослов'янської мови. Варто також зазначити, що руси (білоруси й українці) та литовці вважалися у Великому князівстві панівною верствою. Скажімо, Другий Литовський Статут (1566 р.) застерігав, що великий князь не може призначати на посади у державній адміністрації іноземців, а лише корінних литовців та русів.

Незважаючи на міцні зв'язки із київським минулим, з другої половини XV ст. Литва дедалі більше переймала соціальну модель Польщі, яка після смерті останнього короля з династії П'ястів у 1370 р. почала трансформуватися в аристократичну демократію на чолі з виборним королем. Цей процес тривав два століття.

Польська соціально-адміністративна структура

Суспільна структура Польщі налічувала кілька станів. Їх часто плутають з соціально-економічними класами. Та на відміну від класів у сучасному розумінні, стани у польському суспільстві визначались не на підставі виробничих взаємин чи інших економічних критеріїв, а усталених функцій у суспільстві, що виражалися у певних правах та привілеях. Відповідно можна говорити про шість станів у Польщі в XV–XVI ст.: королівський стан, знать, духовенство, міщани, євреї та селяни. Належність до цих верств значною мірою була спадковою, і соціальна мобільність, хоч і була можливою, навмисне ускладнювалася певними правовими перешкодами. Знову ж таки, багатство не було визначальним фактором. Наприклад, міщани, євреї, і навіть селяни могли бути багатшими, ніж деякі аристократи, але, за окремими винятками, у них не було доступу до прошарку знаті.

Під королівським станом мається на увазі король та його урядовці – сенатори, міністри, земельні чиновники, власники королівських монополій. Роль королівської влади полягала у тому, щоб символізувати собою єдність Польського королівства як такого, чи в особі короля – єдність Польщі з Великим князівством Литовським. Після 1573 р. король став виборним головою Польсько-Литовської держави. Королівська влада поступово обмежувалась поступками, сформульованими в різних угодах, що уклалися на користь польської знаті та литовських князів з кінця XIV до кінця XVI ст. (Кошице, 1374 р.; Крево, 1385 р.; Городло, 1413 р.; Люблін, 1569 р.; Генрихові артикули, 1573 р., а згодом підписання *pacta conventa** з кожним новообраним королем). Проте влада короля все-таки залишалася сильною у польському суспільстві. Його політичний вплив ґрунтувався на праві розподілу королівських земель, а також посад сенаторів, воевод, каштелянів, старост, воєначальників (гетьманів). Крім того, король залишався важливим символом, і потреба у королівському стані та спадковому або, пізніше, виборному королеві як виконавцеві функцій голови суспільної структури не піддавалася сумніву аж до кінця існування Польщі наприкінці XVIII ст.

Найвпливовішим станом у Польщі була знать, і хоча всі її члени були рівні перед законом, насправді між ними існували великі відмінності у достатку, соціальному престижі та політичній впливовості. Тому в тогочасних і пізніших дослідженнях польського суспільства знать поділяється принаймні на дві групи: магнатів, голів великих родів, чие багатство, фактично, дозволяло їм керувати державними справами, та шляхту з обмеженим достатком, яка складала клієнтелу великих магнатів, а інколи взагалі не володіла землею (*non-possessionati*). Шляхту часом ще поділяють на середню та дрібну. Проте незважаючи на великі відмінності між магнатами, середньою та дрібною шляхтою,

* Договірні статті між королем і знаттю.

кожна з цих груп вважалася частиною одного правового стану – аристократії – й однаково користувалась правовими привілеями свого стану. У певному сенсі соціальна історія Польщі XV–XVI ст. є історією того, як знать накопичувала свої привілеї не лише коштом короля, але й за рахунок церкви, міщан та селян. Правомірність таких привілеїв для вельмож пояснювалася їхньою роллю захисників держави від зовнішніх вторгнень. Насправді ж знать виконувала цю роль зонайбільше до кінця XVI ст., а після цього традиційне скликання до зброї у часи небезпеки (*rospolite ruszenie*) поступово замінила невелика армія, яка на постійній основі утримувалася з податків.

Порівняно з іншими європейськими країнами польська знать у той час складала відносно велику частину населення країни, а її кількість з часом продовжувала зростати. Якщо 1569 р. існувало близько 500 тисяч представників знаті, що складало 6,6 відсотка населення всієї Польсько-Литовської держави, то 1648 р. їхня кількість зросла до 1 млн., тобто 9 відсотків. За приблизними підрахунками від 5 до 10 тисяч осіб з цієї кількості складали магнати, а решту 900 тис. чи більше – шляхта (1648 р.).

Адміністративна структура країни також відображала потреби цього впливового стану. Польща поділялась на воєводства (по-польськи «*województwa*») на чолі з представниками короля – воєводами (*wojewody*). Але більшу політичну вагу мали збори знаті – сеймики (*sejmiki*) – основна одиниця конституційного життя Польщі. Сеймики існували віддавна, спершу знать їх організувала з військовою метою. Ідея їхнього постійного проведення викристалізувалась після 1454 р., коли король погодився не скликати армію й не підвищувати податки без попередніх консультацій зі знаттю. У кожному воєводстві існував свій власний сеймик, на основі якого й постала ідея єдиної законодавчої інституції – центральних зборів або Сейму. Перше його зібрання відбулось 1493 року у Пйотркові, надалі Сейм збирався кожні два роки на шеститижневі засідання переважно у Варшаві, а після 1569 р. – у Гродно.

Польський Сейм складався з двох палат: сенату, куди входили католицькі єпископи, воєводи, каштеляни та головні посадовці центрального уряду, а пізніше й литовські державні міністри – їх усіх призначав король здебільшого з кола магнатів; та палати депутатів – посольської ізби, до якої належала здебільшого середня шляхта – делегати-обранці з місцевих сеймиків. Отже, польський Сейм, який збирався на постійній основі, врівноважив владу між трьома зацікавленими групами – королем, магнатами та шляхтою. До 1569 р. Польща та Литва мали свої окремі центральні збори (Сейм/Сойм), але після Люблінської унії знать з обох частин держави засідала в одному органі.

Що ж до процедури прийняття рішень, то сейм, як і місцеві сеймики, керувався принципом одностайності – середньовічною практикою, яку так ніколи й не було замінено сучаснішим принципом більшості голосів. Як показала практика, ця застаріла схема іноді перетворювалася на сумнозвісну практику *liberum veto*, коли єдиний депутат, проголосувавши «проти», міг заблокувати всю діяльність. Але доки система аристократичного парламентаризму працювала, особливо в XVI та першій половині XVII ст., Польща мала політичну структуру, яку характеризувала рівновага сил між королівським станом, магнатами та шляхтою.

Селяни, знать і євреї

Для тривалого забезпечення своїх позицій у польській соціально-економічній структурі знать (магнати і шляхта) досягла певних змін у правовій системі. Особливо жадібно вони прагли контролювати селян та використовувати їхню працю, тож запровадили друге або нове закріпачення селян. Першим етапом нового закріпачення стала низка указів, ухвалених польським Сеймом між 1496-м та 1520 роками, що дедалі більше обмежувала права селян на переселення з маєтків своїх господарів. Особливо вигідним для знаті був закон, прийнятий 1518 р., згідно з яким до королівського суду не приймалися позови осіб, які мешка-

ли на землях поза юрисдикцією королівської влади. Коли закінчувалися неоподатковувальні періоди, або землевласники починали запроваджувати панщину чи просто захоплювати селянські землі, ті селяни, які

мешкали на панських та церковних землях, більше не могли звертатися до королівських, а тільки до місцевих судів, підконтрольних знаті, яка навряд чи захистила б права селян-позивачів.

Феодальний маєток

Еволюція феодального маєтку (*latifundium*) у Польщі була безпосередньо пов'язана з виникненням кріпацтва. У маєтках магнатів і шляхти, а іноді на королівських та церковних землях, організовувалися великі феодальні господарства, фільварки (від польського «*folwark*»). Фільварки створювалися для досягнення високої продуктивності кріпацької праці – виготовлення максимальної кількості зерна. У другій половині XVI століття середній фільварок складав 148 акрів (60 гектарів), на яких проживали землевласник з родиною, його слуги та 15–20 сімей кріпаків.

Фільварок здебільшого поділявся на три частини: 1) панські землі, які склалися з присадибних ділянок селян; 2) землі солтиса, панського управителя; 3) угіддя окремих кріпаків. Як правило, центром фільварку було село, де стояв панський маєток, будинок солтиса, хати селян та шинок. Поблизу села містилося спільне пасовище, оточене панською землею; за нею тяглися землі солтиса та угіддя кріпаків.

За свою підневільну працю (панщину) кріпаки та їхні нащадки мали право на деякі землі, або, як це врешті траплялось, були закріплені за цими землями. Доки такі умови кріпацтва толерувались, «прикріплення» до землі вважалося вдосконаленням грошової економіки, в умовах якої кріпак у важкі економічні часи міг збанкрутувати і позбутися землі та дому.

Розмір праці, яку кріпак був зобов'язаний виконати, залежав від розміру його наділу. Тоді, як у королівських маєтках існувала однакова система трудових повинностей, на магнатських та шляхетських землях (що наприкінці XVI ст. складали 78% усіх земель в Україні) кількість неоплачуваних робочих днів визначалася землевласником або управителями його маєтку. Тому селяни в різних місцевостях відробляли різну панщину. Наприклад, у кінці XVI ст. один або декілька членів сім'ї кріпака, якому належала стандартна ділянка землі, мусили працювати на пана від 3-х до 6-ти днів на тиждень. Однак у магнатських маєтках на Волині у 1620-х рр. ця кількість складала від 4-х до 6-ти, а в деяких місцях, навіть 7 днів на тиждень за стандартну одиницю землі. Тож у типовій кріпацькій сім'ї чоловік та старші сини більшість часу відробляли панщину на землевласника, а дружина та молодші діти працювали на виділених родині невеликих земельних ділянках, які в найкращому разі могли прогодувати селян.

Доки польська торгівля зерном процвітала, система феодальних маєтків-фільварків збагачувала землевласників та непрямо забезпечувала мінімальний добробут кріпаків-селян. Але з поступовим, а зрештою, і повним занепадом зернової торгівлі у другій половині XVII ст. землевласники намагалися компенсувати свої втрати збільшенням панщинних днів та поширенням фільваркової системи на схід, на недавно приєднані до Польщі українські землі.

Кульмінації нове запровадження кріпацтва сягнуло у 1573 році. Відтоді селянам обох статей було заборонено за будь-яких обставин покидати територію панських маєтків, на якій вони проживали. Панщина, яка зобов'язувала кріпака виконувати неоплачувану роботу, стала головним економічним зв'язком між знатними землевласниками та їхніми кріпаками. У Великому князівстві Литовському, куди до 1569 р. входила більшість українських територій, кріпацтво було запроваджене у другій половині XVI ст. в результаті аграрної реформи 1557 року, яка позбавила селян права власності на землю, а Третій Литовський Статут 1588 р. затвердив повне закріпачення, скасувавши так зване «право виходу» – всі селяни, які прожили з одним землевласником десять років, ставали «нерухомими».

На церковних та королівських землях, окрім кріпаків, проживала ще певна кількість вільних селян та найманців, але вже у XVI ст. переважна більшість з них стали панськими кріпаками. Кріпацтво запровадили у тих місцевостях, які мали особливе економічне значення – довкола Вісли та її приток (зокрема верхів'їв Бугу та Сяну в заселеній українцями Галичині та Західній Волині), а також в усіх густо населених землях, де селянам належали дрібніші й менш родючі ділянки, а отже – вони нерідко ставали боржниками місцевого землевласника. У другій половині XVI ст. у західних регіонах Польщі густота населення складала приблизно 14 осіб на квадратний кілометр, зокрема в українських Галичині, Белзщині та Західному Поділлі, проте далі на сході у Волинському, Київському та Брацлавському воєводствах цей показник був нижчим – по 3 особи на кв. км. Тобто, якщо наприкінці XVI ст. кріпацтво поширилось у густо заселених західноукраїнських землях, то далі на сході, де в той час формувались великі панські маєтки (латифундії), селяни ще не були закріпачені, хоча кількість накладених на них повинностей зростала.

Ситуація у Східній Україні розвивалася так: великим магнатам руського (україн-

ського) чи польського походження вдалося одержати від короля величезні ділянки землі (за умови, що вони будуть заселені), а також адміністративні посади на малозаселених східноукраїнських територіях. Наприклад, у 1590 р. київському воєводі князю Костянтину-Василію Острозькому в Київському, Руському й головні у Волинському воєводствах належало близько 1300 сіл, 100 міст, 40 замків та 600 церков. Водночас на початку XVII ст. рід Вишневецьких володів майже цілою лівобережною частиною Київського воєводства (ймовірно 230 тисяч підданих), а на Волині у власності 13 панських родів було 57 відсотків усіх земель. Ці могутні магнати, як і сотні менших шляхтичів, заохочували селян переселятися з густозаселених західних територій Польського королівства, звідки селяни з готовністю утікали від дедалі більш обтяжливих повинностей, накладених кріпосницькою системою, на східні землі. Стимулом для нових іммігрантів, які часто мушили нелегально тікати з панських маєтків, великі землевласники на сході зробили звільнення від ренти та панщини на 15, 20 і навіть 30 років. Тим часом, по закінченні цих термінів панщина та податки селян були нижчими ніж у польських маєтках західних воєводств. Тому до середини XVII ст. кріпацтво ще не утвердилось на українських землях на схід від Галичини, й зусилля землевласників зменшити привілеї і вимагати від селян нових трудових повинностей викликали невдоволення і потенційні суспільні конфлікти.

Хоча знать йшла на поступки, приваблюючи поселенців на схід, вона з самого початку безпосередньо контролювала місцеві млини, а також їй належало виняткове право виготовляти і продавати алкоголь. Однак польські та сполонізовані руські магнати і шляхта здебільшого не самі управляли своїми величезними маєтками, а покладалися на орендарів, переважно євреїв, які, врешті-решт, стали зв'язковою ланкою в орендаторській економічній системі Польщі.

Предметом оренди було нерухоме майно – угіддя, млини, заїжджі двори, броварні

Прихід євреїв в Україну

Євреї проживали на українських землях з періоду Боспорського царства у V–IV ст. до н. е. та Хозарського каганату у VII–VIII ст. н. е. Як утікачів з Близького Сходу їх прихильно зустріла боспорська й хозарська влада, й вони могли оселятися в ролі купців та крамарів у портах Криму та в серці Хозарії – вздовж Дону та у низині Волги. Однак євреї, що мешкали на підвладних Польщі українських землях, були нащадками не втікачів VII–VIII ст. (за винятком невеликої кількості тюркомовних іммігрантів-караїмів), а переселенців з німецьких територій Центральної та Центрально-Східної Європи. Погроми та переслідування з боку християн, а також поширена в Середньовіччі ненависть до євреїв на німецьких землях змушували їх з XI ст. шукати порятунку спершу в Польщі, а пізніше в Литві.

Прагнучи відбудувати країну після монгольської руйнації в середині XIII ст., польські королі охоче приймали іммігрантів, євреїв чи німців з заходу або вірмен зі сходу. Новоприбульці оселялись головню у містах, сприяючи їхньому відродженню. Ще до кінця того ж XIII ст. євреї отримали перший з низки привілеїв (Каліський привілей 1264 року Болеслава Благочестивого, що захищав їх як групу, чиєю основною діяльністю було лихварство). Від самого початку євреї сплачували спільний окремий податок як службовці королівського суду (*servi camerae*), що часто перевищував данину християн, натомість мали право на самоуправління, зокрема міську самоврядну громаду, відому як кагал (єврейською «*kehile*»). В середині XVI ст. у Польщі і Литві кагали об'єднались й утворили Раду земель. «Землями» називалися Ради (чотири у Польщі, одна в Литві), кожна з яких контролювала внутрішні соціальні, економічні, моральні, освітні та правові сторони єврейського життя, і як об'єднаний орган вони представляли інтереси євреїв перед польською короною та центральними урядовими інституціями. Дві з цих рад існували на українській території – в Галичині («Львівська земля») й на Волині.

Перші євреї прибули до Польщі з Силезії, за ними перебралися вихідці з Богемії, Моравії та інших німецьких земель. Усі вони за походженням були ашкеназі, розмовляли середньовічним німецьким діалектом – їдишем. У XVI ст. Польща також приваблювала євреїв сефардичної традиції* аж з Іспанії, Італії та Криму. На українських землях невеликі спільноти євреїв-ашкеназі виникли в Галичині та Волині ще у XII ст., коли цими землями правили руські князі. Але розростатися єврейські громади почали щойно у XIV–XV ст., коли ці території стали частиною Польщі та Литви. Євреям у Литві жилося навіть краще ніж їхнім побратимам у Польщі, оскільки тут їм надали чимало привілеїв, зокрема позбавили податків за землю для храмів та поховань, за право торгівлі, ремісництва й за приватні угіддя.

* Назви *ашкеназі* та *сефарди* походять від єврейських найменувань Німеччини й Іспанії – відповідно Ашкеназі і Сфарад. Поділ євреїв на ці дві групи виник в результаті їхнього розселення по Європі, Азії та Африці, подальшого окремишого існування та взаємодії з місцевими культурами. Вихідців з Європи (першопочатково з Німеччини та Франції) прийнято називати ашкеназі, з Іспанії й мусульманських земель – сефарди. Різниця між цими двома групами проявляється в івритській вимові, культурних традиціях, але найбільше в обрядових ритуалах. – *Прим. ред.*

Подальше розселення євреїв на схід на українські правобережні та лівобережні землі мало прямий зв'язок з територіяльною експансією Польщі та колонізаційними намірами руської (української) та польської шляхти після Люблінської унії 1569 р. У цьому процесі євреї стали слугами у феодальних маєтках знаті. Як свідчить єврейський історик Ізраель Фридлендер, орендарі-євреї виконували роль «паразитів, що перекачували багатства країни та важку працю її мешканців у кишені панів». Деякі з них не лише орендували частину панського майна, а управляли ним повністю, тобто були уповноважені самостійно встановлювати розмір трудових повинностей для селян-кріпаків у маєтку. З поширенням польської фільваркової системи на Центральну і Східну Україну загальна кількість євреїв продовжувала зростати й упродовж першої половини XVII ст. збільшилась утричі (від 45 до 150 тисяч осіб). Отже, економічне становище бодай частини єврейського населення (орендарів та їхніх помічників) суттєво поліпшилось.

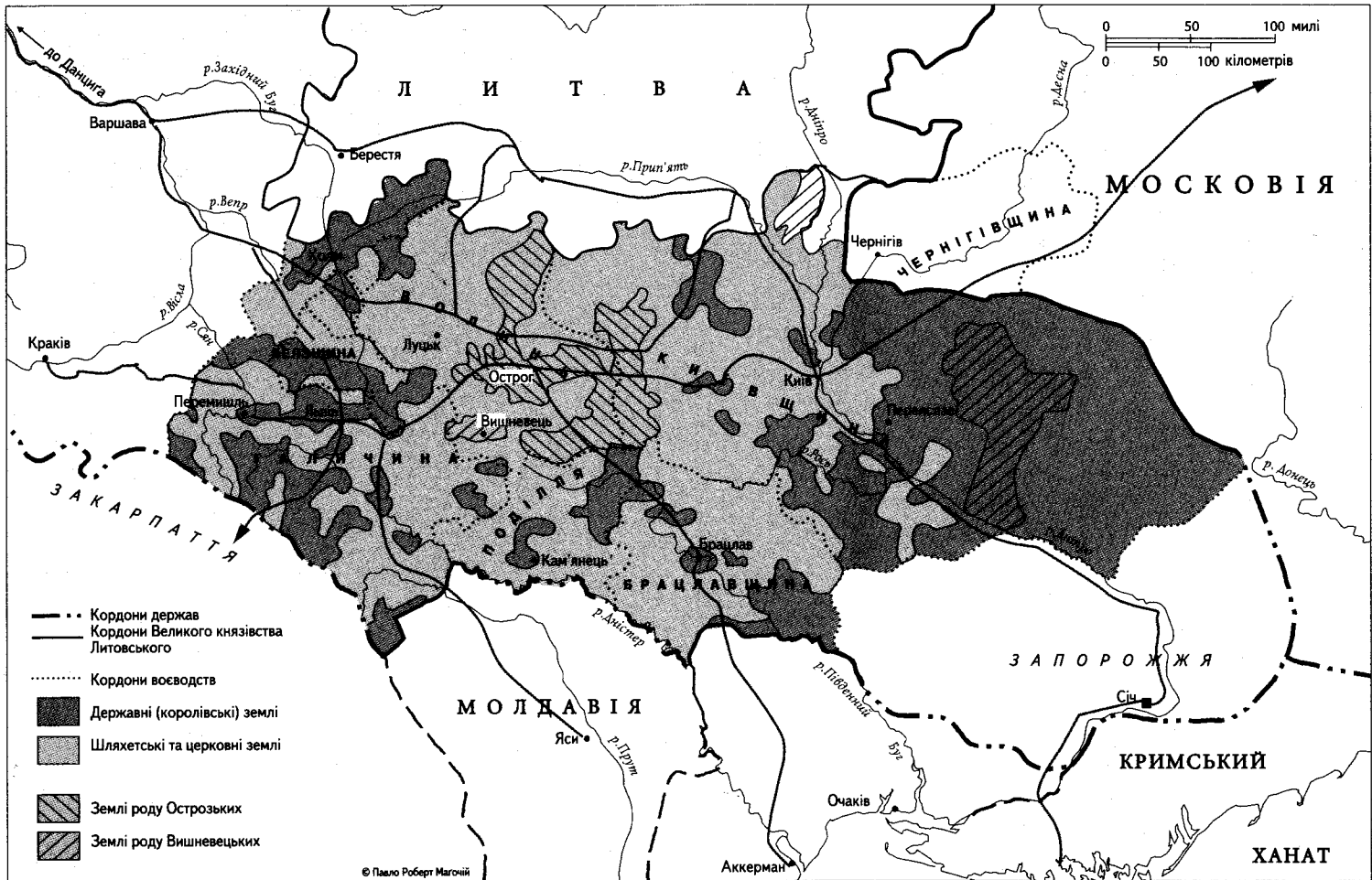
та гуральні, або спеціальні привілеї – наприклад, збирання мита та податків. Польських землевласників цікавила експлуатація багатих сільськогосподарських ресурсів, які становили основу прибуткової та дедалі активнішої торгівлі зерном із Західною Європою через балтійські порти Польщі, проте безпосередньо управляти своїми великими земельними маєтками вони не прагли. Шляхта намагалася жити в розкоші і цікавитися культурою, незважаючи на брак капіталу та навичок, необхідних для використання свого майна та підтримки такого стилю життя. Тому вони й звернулися до євреїв як до компетентних осіб у зароблянні грошей та утриманні оренди. Погодившись на співпрацю, євреї у XVI–XVII ст. контролювали всю орендну систему й управляли чималою часткою українських земель. Не дивно, що вони, як посередники між польськими поміщиками й селянами, стали для останніх символом гноблення та експлуатації.

Зміна міжнародних торгових шляхів

Експансія польських магнатів та шляхти на українські землі наприкінці XVI – на початку XVII ст. та розвиток й експлуатація сільськогосподарських ресурсів регіону зробили цю територію частиною нового міжнародного економічного порядку у Східній Ев-

ропі. У перші століття існування Київської Русі надзвичайно важливі міжнародні торгові шляхи перетинали Східну Європу, транспортуючи головним чином товари розкоші зі Сходу через чорноморські порти до Візантії або Києва, а звідти на північ, вгору по Дніпру до балтійських портів чи на захід суходолом через Галичину до Центральної та Західної Європи. В XI ст. залежність Києва від міжнародної торгівлі як головного джерела прибутку зменшилась, внаслідок чого основою економіки стало сільське господарство.

Традиція аграрно зорієнтованої економіки та експорту її продуктів на ринки Південного Криму та Візантії була перервана у XII ст., коли кочовики захопили степ, а Візантійська імперія занепадала. З приходом монголів у середині XIII ст. відбулась економічна та політична перебудова Східної Європи. Монголи ще раз проклали торговий шлях зі Сходу та Центральної Азії через Чорне море до відродженої Візантії та до середземноморських портів Венеції й Генуї, які становили для них особливий економічний інтерес. Проте у першій половині XV ст. влада монголо-татар у Причорномор'ї занепадала, а 1453 року Візантійська імперія припинила своє існування. На теренах Східної Європи посилення Литви, а пізніше Польщі, яке досягло кульмінації у XVI ст., повернуло економічну життєздат-

Мапа 14. Форми землевладіння в Україні під польською владою (1569–1648 рр.)

ність сільському господарству. Але давні торгові шляхи на південь було перекрито, оскільки Османська імперія, що володіла землями Візантії, стала лютим ворогом християнських держав у боротьбі за Балкани і Причорномор'я.

Так виник новий економічний уклад, орієнтований на Західну Європу, коли Польське королівство, а пізніше – Польсько-Литовська держава постачали сировину в західноєвропейські країни, звідки одержували готову продукцію. Західні й південні землі Європи стали ринком польського збуту в результаті змін, які там відбулися. Стрімкий зріст населення у XV–XVI ст., а також неймовірні багатства Нового Світу (якими володіли насамперед Іспанія та Португалія) підвищили потребу у будівельних матеріалах та продуктах харчування, а в Західній Європі тепер акумулювалося здобуте в Америці золото та срібло, яким можна було платити за широкий імпорт.

Економічне та культурне відродження Польщі

З балтійських портів, а також сухоходом через Люблін і Познань Польща відправляла до Центральної та Західної Європи лісозаготівельний матеріал (деревину, смолу, поташ), велику рогату худобу (на початку XVI ст. щорічно експортували 10 тисяч голів, а наприкінці цього ж століття – 40 тисяч) та недублену шкуру. Однак найважливішим предметом експорту було зерно, яке вирощували на Західній Україні (в Галичині та Західній Волині) і спускали вниз по Віслі та її притоках до балтійського порту Гданськ (німецька назва – Данциг), який Польща відвоювала у Тевтонського ордену 1455 року. Саме торгівля зерном по Віслі принесла Польщі статок. Розвиток цієї торгівлі був справді дивовижним: у 1491–1492 рр. експорт складав приблизно 12 тисяч метричних тонн зерна, але 1563 р. ця цифра сягла 138 тисяч метричних тонн, а 1618 р. дійшла до найвищої точки – 248 тисяч метричних тонн за рік. Імпортувала Польща фабричні товари: тканину з Фландрії, Англії та Франції, вино з

Іспанії, Франції та Португалії. Зростання зернової торгівлі та прибутки від неї лише розбурхали алетит польської аристократії до кількості земель і контролю над ними, хто їх обробляв.

Цікаво, що, на відміну від ситуації в Польщі у попередні століття, а також на більшості територій Західної та Центральної Європи, роль польських міст та міщан у цей період економічного зростання була несуттєвою і навіть поступово зменшувалася. Найбагатший міщанин мав менше прав, ніж найбідніший аристократ, і тільки великі міста отримали привілей самоврядування. Водночас чимало містечок повністю належали знаті. Та найважливішим можна вважати той факт, що зернова торгівля вздовж Вісли цілковито оминала міста, оскільки міжнародні перевізники (переважно голандці) та купці балтійського порту Гданськ, розташованого біля гирла Вісли, співпрацювали безпосередньо зі знаттю.

Дедалі вищий економічний рівень Польщі підтримувався у XVI ст. культурними здобутками. Гуманістичні ідеали італійського Ренесансу, а також ідеї німецького і чеського реформаційних релігійних рухів прийшли у Польщу майже одночасно. Так виникло багате інтелектуальне та творче середовище, яке плекали різні представники знаті, захоплені творчим генієм письменника Яна Кохановського, політичного теоретика Анджея Фрича-Моджевського та славетного астронома Коперніка. Польська мова стала літературною – нею писали художні й наукові твори, що широко видавалися у нових друкарнях країни. Процвітали живопис, скульптура й архітектура, а польські університети мали статус провідних навчальних центрів Європи.

Не дивно, що в цьому контексті литовську та православну руську знать на сході так вабила західно орієнтована польська культура XVI ст. Чимало з них перебирали польські звичаї, переходили на польську мову та приймали католицизм, офіційну релігію держави. Для тієї частини руської аристократії (у Литві й Україні), яка залишалася право-

славною, польська політична ідентичність стала важливим елементом світогляду. Саме у цих колах постала концепція *gente Ruthenus natione Polonus* (поляк руського походження). Тут цікаво зазначити, що 1569 року, напередодні Люблінської унії між Польщею та Литвою, більшість руських магнатів та шляхти бажали, щоб українські землі Литви (Волинь, Брацлавщина, Східне Поділля та Київщина) стали, як Галичина, частиною Польщі. Попри можливі незгоди 1569 р. щодо рівня цих політичних відносин з Польським королівством, члени еліти, православні чи католики, прагнули стати частиною польської сфери впливу та отримати від цього політичний й економічний зиск. Отже, наприкінці XVI ст. еліта українського суспільства вітала польську владу.

Величезну більшість населення, як і раніше, складали селяни-кріпаки, і неістотною частку – руські міщани. Допоки польська економіка процвітала завдяки торгівлі зер-

ном на Віслі, обидві ці групи досить мирно співіснували. Та коли на початку XVII ст. ціни на зерно почали падати, українські селяни та міщани, на відміну від поляків та литовців в інших районах Речі Посполитої, відчували на собі негативні наслідки економічних змін, оскільки землевласники намагались компенсувати свої втрати, посиливши експлуатацію кріпаків та обмеживши прерогативи міщан. Крім цих загально-економічних перетворень, важливий і той факт, що руське населення (українці та білоруси), на відміну від решти суспільства, було православним. Ця ідентичність зазнала особливих випробувань у польському суспільстві, де з'явилися не лише економічні труднощі, а й зростала соціальна та релігійна нетерпимість. Як покажуть два наступні розділи, реакція руських міщан та селян на ці зміни й участь у них православної церкви будуть мати величезний вплив на взаємини України з рештою Польщі.

Православне культурне відродження

Ще з часів київського періоду література, мистецтво й архітектура в Україні були тісно пов'язані з релігією. З Візантії у Київську Русь прийшло християнство, а освічена еліта та її внесок у культуру, як правило, були пов'язані з православною церквою. Звичайно, є декілька прикладів світських культурних феноменів, таких як літописи та епічна поема «Слово о полку Ігоревім», але значною мірою руська культура у київський період української історії перебувала під впливом християнства.

Така ситуація майже не змінилася за литовсько-польської доби, яка тривала на більшій частині української території з XIV до середини XVII ст. Релігія та елітарна культура були нерозлучні. До того ж, за візантійською традицією, церква і держава були тісно пов'язані між собою, тому ще в київські часи відбулося злиття релігійної та територіально-національної ідентичностей: ти походиш з руської землі, бо сповідуєш православну руську віру, і навпаки. Внаслідок цього, політичні та релігійні процеси залежали один від одного, що мало особливе значення, коли між 1349-м та 1569 рр. більшість українських земель поступово перейшла під політичну, соціальну та культурну владу Литви та Польщі, де католики були панівною суспільною верствою. Фактично, майбутнє українського народу залежало від долі його православної церкви у католицькому середовищі.

Київська митрополія

Освічені українці добре розуміли важливий зв'язок між політикою, релігією, культурою та проблемою існування русів як народу. Перші два століття литовсько-польського правління не провіщали нічого доброго

православній руській церкві в Україні. Це значною мірою було пов'язане зі складним становищем найвищого ієрарха православної церкви – митрополита київського і всієї Русі. Одним із результатів монгольського правління з 1240-х рр. стала тенденція перенесення митрополичого центру з Києва у міста Північно-Східної Русі – Володимирана-Клязьмі та в Москву. Врешті-решт, 1326 року Москва стала постійною резиденцією митрополита, хоча в наступному столітті декілька митрополитів у різний час мешкали в Києві.

Тимчасом на західноруських (українських та білоруських) землях, що в XIV ст. відійшли до Литви та Польщі, було здійснено декілька спроб заснувати нові православні митрополії в Галичині та Литві чи відновити Київську митрополію на території Литви. Теоретично потрібне було благословення найвищого авторитета православної церкви – вселенського патріарха константинопольського, на практиці митрополити іноді призначалися без згоди Константинополя; до того ж митрополит київський, що мешкав у Москві, разом з московськими правителями вперто протидіяли усім намаганням вивести західноруські землі з-під їхньої юрисдикції. Іншими словами, Київська митрополія стала предметом політичного суперництва між Литвою та Московією. Врешті-решт, у 1458 р. її поділили надвое, й обидва митрополити претендували на титул митрополита київського та всієї Русі, хоч один проживав у литовському Новогрудку, а інший – у Москві.

Це означає, що з другої половини XV ст. на українських землях не проживав ніхто з митрополитів. Тож не лише країна була поз-

Митрополія Київська та всієї Русі

Оскільки зв'язок між церквою і державою у православному світі був тісний, статус і місце резиденції київського митрополита, голови руської православної церкви, мали велике політичне й культурне значення на колишніх киеворуських землях. Митрополит одержував канонічну владу від вселенського константинопольського патріарха, чия позиція завжди мусила братися до уваги.

Вселенський патріарх волів, аби Київська митрополія була об'єднаною. Протягом XIV ст., намагаючись протидіяти політичному занепаду Візантійської імперії, константинопольська церква стала ближчою до південнослов'янських та східнослов'янських православних церков і найважливішим для неї у взаєминах з Києвом було втримання неподільної митрополії Київської та всієї Русі. Виявилось, що це непросто, оскільки у другій половині XIV ст. територія Київської митрополії належала чотирьом політичним утворенням: Московії, Литві, Польщі та Золотій орді. Ця політична реальність, а також потенційний католицький вплив на західноруських землях та тенденція київських митрополитів з 1299 р. жити за межами київської резиденції змусили вселенського патріарха по-жертвувати принципом правової єдності.

Ще на початку XIV ст. Константинополь поділив єдину митрополію на єпархії Великої Русі (*Megalā Rosiia*) і Малої Русі (*Mikrā Rosiia*). У 1303 році остання стала Галицькою митрополією, і на прохання галицьких правителів-русів Константинополь визнав її шість єпархій: Галицьку, Володимирську, Перемишльську, Луцьку, Холмську та Пінсько-Турівську. Так само 1317 р. могутній литовський князь Гедимін умовив Константинополь надати Великому князівству Литовському власну митрополію з центром у Новогрудку. Не дивно, що митрополит київський, постійно проживаючи у Москві, виступав проти того, що вважав ще одним поділом власної церковної території. Внаслідок його протестів і Галицька, і Литовська митрополії були скасовані, пізніше відновлені, а між 1328–1401 рр. знову ліквідовані.

Литовці й далі домагались не лише окремої Литовської митрополії, а й відновлення Київської митрополії на її території. Відповідно, 1415 р. великий князь Вітовт ініціював обрання власного литовсько-київського митрополита (Григорій Цамблак, 1415–1418 рр.), але знову через подальший тиск з боку московського київського митрополита константинопольський патріарх не визнав це одностороннє литовське прохання. Палке бажання литовців мати на своїй території власних київських митрополитів здійснилось лише у середині XV ст. Однак причиною цьому став не литовський вплив на вселенського патріарха, а, радше, віддалення Московії від Константинополя. Як це трапилось?

1439 р. Ісидор, київський митрополит (1436–1458 рр.), що проживав у Москві, підписав у Флоренції разом із вселенським константинопольським патріархом акт, що об'єднував православну і католицьку церкву. Цей акт так розлютив єпископів та світських правителів Московії, що Ісидора було вигнано з країни. 1448 року московські єпископи обрали нового київського митрополита без санкції вселенського патріарха. Це стало першим кроком на шляху, що зрештою привів московську церкву до цілковитої незалежності.

Інша частина руської церкви на білоруських та українських землях у складі Литви та Польщі з 1458 р. мала свого київського митрополита, санкціонованого вселенським константинопольським патріархом, чия резиденція містилась у литовському місті Новоградку. Так звана Литовська митрополія, яку очолював митрополит київський, галицький і всієї Русі, складалась з таких єпархій: Київської, Володимиро-Берестейської, Луцько-Острозької, Галицько-Львівської, Перемишльсько-Самбірської, Холмсько-Белзької, Пінсько-Турівської, Полоцько-Вітебської, Чернігівсько-Брянської (до 1500 р.) і Смоленської (до 1514 р.).

бавлена політичного та соціально-культурного престижу, якого традиційно надавала присутність митрополита, а й бракувало ефективної влади, що ставило під загрозу весь церковний лад. Зокрема після заснування 1375 р. католицького Галицько-Львівського архієпископату, який формував нові єпархії для поширення латинського обряду в Західній Україні, Галичина та Волинь дедалі більше піддавалися католицькому тиску. Польський король мав право призначати священників на вакантні православні єпархії, що найчастіше ставало інструментом політичного контролю, оскільки єпархії розподілялися між недавню висвяченими магнатами, які використовували нові церковні посади для подальшого політичного та економічного зміцнення. Релігія, здавалося, була на останньому місці у свідомості такої церковної еліти, яка продовжувала вести колишній спосіб життя (і навіть утримувала озброєних слуг). Страждала, відповідно, православна мораль та релігійне життя загалом.

Від сусідніх православних держав не можна було очікувати якоїсь допомоги. Становище та вплив найбільшого авторитета православного світу вселенського патріарха константинопольського були безпосередньо пов'язані з ситуацією у Візантійській імперії. На початку XV ст. Візантію чекав неминучий занепад, і 1453 р. турки-османи захопили Константинополь, поклавши край існуванню тисячолітньої Східної Римської імперії. В контексті агресивної політики ісламу, вселенський патріарх мусив докладати чималих зусиль для збереження православної церкви на колишніх візантійських землях і не мав

можливості підтримувати церкву за межами цих земель.

Інші православні держави теж не мали можливості чи бажання підтримати західноруську церкву на українських землях. Православні Молдавія та Волощина, які зазвичай допомагали Галичині, боролися з загрозою османського просування на Балкани, що врешті їх спіткало на початку XVI ст. Водночас уряд Московії та її власний київський митрополит не хотіли підтримати церкву, яку вважали суперницею на польській та литовській території. У найкращому разі Москва приймала у себе тих руських шляхтичів, священників, міщан і навіть селян з білоруських та українських земель, які вирішили втекти на схід від дедалі сильнішого католицького впливу на їхній батьківщині. Врешті, чимало руських магнатів і шляхтичів, які залишилися на рідних землях, вирішили, що не варто триматися православ'я, якщо на повернення у католицизм, перехід на польську мову та дотримання польських звичаїв надає їм привілеїв за нового соціально-політичного та економічного ладу.

Монастирський рух

Без підтримки держави (як у київські часи) і вселенського патріарха в Константинополі, під владою заможних і далеких від релігії єпископів-опортуністів православна церква в Україні занепадала. Виходом із цієї ситуації було занурення у духовний світ. Тому не випадково між кінцем XV і початком XVII ст. було засновано або відроджено декілька монастирів, спершу в Галичині, потім на Волині та в Центральній і Східній Україні.

— — —	Кордони держав (1570 р.)	⦿	Осідок митрополита	▲	Важливі монастирі
⋯⋯⋯	Межі православних єпархій (1560 р.)	⦿	Осідки єпископів	□	Друкарні
⋯⋯⋯	Кордони України (2006 р.)			Київ	Київ - братства

Мапа 15. Релігія та культура (XVI-XVII ст.)

Найважливішими з них у цей період були: монастир Св. Онуфрія (Львів), Унівський монастир і Скит Манявський в Галичині; Почаївський, Жидичинський (поблизу Луцька), Дубенський і Дерманський монастирі на Волині; давня Печерська лавра, монастирі Богоявленський та Св. Миколая в Києві; Густинський (біля Прилук) і Мгарський (біля Лубен) у Східній Україні. В цих та інших монастирях процвітали іконопис та писання книг, розвивалась богословська думка, підтримуючи дух східного християнства.

Монастирі були також місцями відпочинку для тіла і душі тисяч православних, які щороку приходили туди на прощу. Паломництво, окрім релігійної, мало ще й суспільну функцію – прибульці з різних частин православної Русі відчували, що вони є частиною великої спільноти. Монастирі виступали як домодерні інформаційні центри, котрі підтримували те, що пізніше буде названо національною самосвідомістю. Утім, активності монастирів та віри нижчого духовенства й народу було недостатньо для протидії панівному соціально-політичному устрою Польсько-Литовської держави. Тому статус православ'я постійно знижувався, що ставило під сумнів його майбутнє існування в Україні. Першими, хто усвідомив серйозність релігійної та культурної кризи, були руські міщани та дехто з магнатів і шляхтичів. Запад православ'я ставив під загрозу суспільний статус кожної з цих груп, що реагували на ситуацію у свій спосіб.

Роль міщан та магнатів

У порівнянні з київськими часами статус міщан, особливо руських, у суспільстві знизився. Міста не грали ніякої ролі у польсько-литовському політичному житті; їх значною мірою витіснила дедалі активніша зернова торгівля на Віслі, а у тих, яким Магдебурзьке право давало можливість самоуправи, лише збільшилася ізоляція і зростала експлуатація з боку політично та економічно впливової знаті.

Проте міста стали центрами інтелектуальної активності, особливо під час культур-

ного відродження Польщі після 1550-х рр., коли почався розквіт не лише польської, але й німецької, єврейської та вірменської міських культур на території України. Ці групи, фактично, домінували у міському житті, а тому в XV ст. православні руські міщани самі відчували потребу в економічній і соціально-культурній самообороні й почали об'єднуватися в організації, відомі як братства.

У питанні походження братств є багато суперечностей. На думку одних вчених, це було продовження традиції церковних братчин – світських товариств, які прислужували церкві у киеворуський період; інші твердять, що братства розвинулись за зразком міських цехів середньовічної Західної Європи, що існували і в українських містах після запровадження Магдебурзького права; ще інші вважають, що вони виникли під впливом подібних грецьких товариств (*adelfotes*). Хоч звідки братства походили і хоч яким був ступінь їхньої організації (мабуть, досить низький на початках), вони з'явилися у західноукраїнських містах, зокрема у Львові, в першій половині XV ст.

Від самого початку міські братства були пов'язані з окремими церквами. До певної міри це були професійні союзи, головною метою яких, окрім світських справ (вони проводили бенкети та ярмарки), була підтримка православної церкви. Наприклад, у 1530-х роках львівські міщани за допомогою впливового руського магната з Волині (і гетьмана Великого князівства Литовського) князя Костянтина Острозького переконали польський уряд відновити Галицьку православну єпархію (скасовану разом з її митрополією на початку XIV ст.) і гарантувати невтручання у православні справи з боку місцевого католицького єпископа. Внаслідок цього 1539 року було призначено православно-католицького єпископа, а осередок єпархії перенесено з Галича до Львова.

Проте лише з останніх десятиліть XVI ст. братства стали краще організованою й впливовішою сілою. Досі провідну роль у православному культурному відродженні відігравали магнати. Хоча після Люблінської унії

1569 р. та прилучення більшості українських земель до Польського королівства багато українських магнатів та шляхтичів полонізувалися, декілька представників знаті наполегливо працювали над підтримкою православ'я та відродженням і піднесенням рівня руської культури в цілому. Фактично, заслугою саме православних магнатів є створення перших друкарень на території України та перших вищих шкіл того періоду.

1567 року в маєтку князя Григорія Ходкевича у Заблудові, що на північному сході Підляшшя, втікач із Московії Іван Федоров, який увійшов в історію української культури як Іван Федорович, заклав першу друкарню. У Заблудові Федорович надрукував «Євангелія учительная» (1569 р.) і «Псалтир» (1570 р.). Потім, 1572 р. він перебрався до Львова, Дермані, а тоді Острога на Волині, який у той час був центром православного культурного відродження, і в маєтку князя Костянтина-Василя Острозького заснував друкарню. Близько 1576 року тут було відкрито навчальний заклад, пізніше відомий як Острозька академія, де працювали українські та іноземні вчені й виросло ціле покоління українських інтелектуалів. Палко бажаючи спинити процеси розпаду всередині православної церкви, Острозька академія зосередила свою увагу на візантійському корінні православної традиції. Мовою навчання була грецька, частково латина, проте нічого не відомо про використання церковнослов'янської. І хоча грека і латина мали в академії особливий статус, місцева руська культура не була забутою. Друкарня, що працювала в Острозі у 1578–1612 рр., видала понад два десятки книжок, найвідомішою з них, безсумнівно, є Острозька Біблія (1581 р.). Це був перший повний текст Біблії церковнослов'янською мовою, базований на Септуагінті й перекладений групою вчених при академії під редакцією Герасима Смотрицького.

Однак такі діяння зазвичай залежали від доброї волі та релігійної відданості кількох осіб. Дійсність незабаром ясно показала умовність цих досягнень, коли дехто з нащадків цих філантропів та православних

патріотів став католиком. У результаті до початку XVII ст. зникла абсолютна більшість інтелектуальних оаз православ'я. Навіть славному Острозькому академію донька-католичка Костянтина Острозького 1620 р. перетворила на єзуїтський колегіум. Врешті-решт, майбутнє православної віри та руської культури більше не зумовлювалося тільки діями кількох магнатів, а почало, натомість, залежати від розвитку міських братств.

Львівське Ставропігійське братство

Найважливішим з міських братств було Львівське, засноване при місцевому Успенському соборі. На самих початках Львівське братство одержало особливу підтримку завдяки співпраці з православними ієрархами, що прибули з колишньої Візантійської імперії. З 1453 р. константинопольський вселенський патріарх (який і далі *de jure* був головою православ'я на українських та литовських землях), а також антиохійський, ерусалимський та александрійський патріархи опинилися під владою ісламської Османської імперії. І хоча турки-османи дозволяли православним християнам (*millet-i-Rum*) сповідувати свою віру, ісламський уряд часто конфліктував із православними ієрархами, а часом навіть кидав їх до в'язниці. Крім того, православна церква була позбавлена величезних джерел прибутку (особливо земель), що належали їй за часів Візантії. Тому вона шукала підтримки серед своїх парафіян. Проте ресурси громади, яка більше не належала до панівної еліти, були істотно обмежені, і церковна верхівка звернула погляди на єдину країну, яка могла надати допомогу, – Московію.

Починаючи з XVI ст., чимало православних ієрархів з Османської імперії подорожували на північ до Москви, а деякі з них по дорозі зупинялися в Україні. Зокрема антиохійський патріарх Йоаким V (1581–1592 рр.), який 1586 р. на короткий час зупинився у Львові, був шокований ситуацією в місцевій православній церкві, особливо падінням моралі деяких єпископів та священників (висвя-

чували навіть двоєженців). Проте діяльність Львівського братства при Успенському соборі його надихнула, і він повністю її підтримував. Йоаким схвалив статут братства і навіть надав йому право ставропігії, тобто зробив його підконтрольним безпосередньо патріярху й незалежним від місцевого єпископа. Хоча цей привілей часто надавався монастирям, для світської організації це було винятково, до того ж, Йоаким надав Львівському Успенському братству унікальне повноваження повідомляти про зловживання всередині місцевої православної церкви. Не дивно, що надання статусу наглядача світській організації не подобалося місцевим ієрархам, які відчували (і мали слушність), що їхній авторитет підірвано.

Львівське Ставропігійське братство прийняло цей культурний та моральний виклик. Швидко було внесено поправки до статуту – соціальний аспект діяльності організації був замінений релігійним й, особливо, освітнім. Відтоді Львівське братство стало відомим як Ставропігійське і спорудило нову будівлю, де працював притулок для бідних і хворих. Воно також придбало друкарський верстат Івана Федоровича та відкрило друкарню. Ще 1585 р. братство заснувало школу, яка невдовзі стала зразком для інших закладів на

українських та білоруських землях. У навчальний план школи входила не лише грецька, але й церковнослов'янська мова, а серед її провідних викладачів був Стефан Зизаній.

Патріярх також поклав на Львівське Ставропігійське братство обов'язок наглядати за всіма братствами в Україні. До вже наявних братств незабаром приєдналося декілька нових: у Перемишлі, Рогатині та Красноставі 1589 р., у Бересті та Городку 1591 р., у Любліні 1594 р. У кожному з братств було відкрито школи за греко-слов'янською моделлю Львівського Ставропігійського братства, та загалом освіта зайняла перше місце у діяльності братств.

Попри те, що братства приносили чималу користь, сприяючи освіті та збереженню церковнослов'янської культури у пропольському католицькому середовищі, їхній захист православної церкви незабаром спричинить конфлікт з церковною верхівкою. Наслідком цього конфлікту стане глибокий занепад не лише українського релігійного життя, але й усього українського суспільства. Однак події в Україні відбувалися не ізольовано, а, зокрема, під впливом могутніх європейських рухів XVI ст. – Реформації та Контрреформації.

Реформація, Контрреформація та Берестейська унія

Від часу прийняття християнства Римською імперією у IV ст. і протягом подальшого поширення цієї віри по європейському континенту, взаємозв'язок між політикою та релігією став одним з основних компонентів розвитку західної цивілізації. У 1054 році християнський світ розділився на дві частини – католицьку з осередком у Римі та православну з осередком у Константинополі, яких відрізняли відносини між церквою та державою. Східнохристиянська православна церква була правою рукою держави у Візантії та на інших землях, таких, як Київська Русь та Болгарія, де утвердилось православ'я. На Заході ж католицька церква була відносно відстороненою від світської влади і розвинулася у самостійний політичний організм, відомий як Папська держава. З центру Апенінського півострова папа керував власною та величезною кількістю інших католицьких держав на півночі від Альп, де нині розташовані Німеччина та Австрія. В результаті світської діяльності Папства середньовічна Західна Європа переживала безперервну боротьбу між церквою та світською владою за контроль над політичним та економічним розвитком майже половини континенту.

З політичним та економічним зміцненням католицької церкви зростала кількість зловживань, часто пов'язаних зі світською владою. Побожним католикам дедалі частіше здавалося, що церква використовує релігію лише як ідеологічне прикриття, яке існує для збереження давніх майнових інтересів духовенства та світських правителів, наближених до церкви. Моральні відступи особливо бентежили святоблिवих мирян, оскільки явно суперечили християнським ідеалам, що їх нібито сповідувала церква.

Протестантська Реформація

Реформуванню католицьку церкву зсередини намагалися здебільшого певні чернечі ордени. Але коли їхні спроби зазнавали невдачі, рух за реформи виходив за межі церкви. Одним з перших реформаторів був чеський священик Ян Гус, який на початку XV ст. критикував католицьку церкву і проповідував повернення до засад християнства. Його послідовники гусити під кінець XV ст. зуміли поширити свій вплив на більшу частину Богемії та Моравії, який, хоч і був відчутний за межами цього регіону, закріпився, по суті, лише там.

Ще впливовішою була діяльність німецького священика і релігійного реформатора Мартина Лютера, який 1517 р. прикріпив до церковних дверей у Вітенберзі свої славнозвісні тези з протестом проти зловживань у католицькій церкві. Незадовго після цього у Франції та Швейцарії виступив теолог Жан Кальвін. Хоча їхні послідовники лютерани та кальвіністи розходились у певних теологічних питаннях, вони прагнули спільної мети: опротестувати те, що вважали затяжним пануванням католицької церкви, та здійснити реформи. Якби це виявилось неможливим, вони готові створювати нові структури, відповідальні лише перед Богом, а не перед папою римським чи іншим земним ієрархом. Джерелом їхнього натхнення була Біблія, й вони вірили, що обов'язком кожної людини є вивчення Святого Письма як джерела осяяння та істини. Оскільки прихильники цього руху опротестовували політику Риму, їх назвали протестантами, а сам рух, який спершу пропонував реформи, став відомий як Реформація.

Реформація швидко поширилась Центральною та Західною Європою й одразу була нерозривно пов'язана з політикою. Деякі князі та місцеві правителі, підтримуючи протестантів, повставали проти своїх зверхників римо-католицької віри. Якщо хтось із місцевих правителів приймав протестантизм, його піддані були зобов'язані робити те саме. Це відображало тогочасний принцип *cuius regio, ejus religio* – чия країна, того й віра (віросповідання правителя ставало релігією підвладних йому земель). Так більша частина Європи на північ від Альп у XVI ст. стала протестантською.

Реформація досягла Польщі й Литви протягом першої половини XVI ст. Навіть Тевтонський орден на Балтійському узбережжі, створений з метою поширення католицизму серед язичників, 1525 р. добровільно прийняв Реформацію і назвався світською державою, ставши наступного року васалом Польщі. Давнє військове протистояння між Польщею та тевтонцями завершилося, проте центром лютеранства стала Прусія, чий вплив поширювався на південь і на схід з таких осередків, як Кенігсберзький університет (заснований 1544 року). Реформацію активно підтримали і католицькі, і православні роди литовських магнатів, зокрема Радзивілі, Ходкевичі, Воловичі, Сапєги та Вишневецькі, прийнявши певні форми протестантизму.

У Польсько-Литовській державі існувало чимало реформаційних рухів, головними серед них було лютеранство, кальвінізм та унітаризм (або антитринітаризм), хоча всі вони типово для протестантизму пізніше поділилися на численні підгрупи. Успіх Реформації значною мірою був зумовлений винятковими тогочасними умовами Польсько-Литовської держави. Король Зигмунт II Август (правив у 1548–1572 рр.) пишався тим, що обстоював ренесансні ідеали гуманізму і толерантності. Оскільки ті верстви, які прийняли протестантизм – магнати та деякі шляхтичі, – вже були незалежними від короля, Реформація у Польсько-Литовській державі не стала приводом для політичних

протистоянь. Тому гострих моментів у релігійних процесах Західної та Центральної Європи не було від самого початку, і принаймні упродовж перших трьох чвертей XVI ст. Польща та Литва засвідчили загалом мирне співіснування католицизму та протестантизму.

На українських землях протестантизм не мав такого впливу і стількох навернених, як у Польщі чи навіть Литві, хоча недавні приблизні підрахунки свідчать про існування у різні часи у XVI–XVIII ст. аж 400 протестантських конгрегацій (абсолютна більшість унітарії або социніани) на українській території, особливо на Волині. Проте протестантизм таки мав тут великий, хоч і непрямий, вплив, адже його існування підвищувало інтелектуальний рівень релігійного дискурсу. Найпрямішим чином протестантизм вплинув на освіту.

Величезне значення, яке протестанти поклали на індивідуальне читання та вивчення Біблії, передбачало, що населення буде письменним, а Біблія – широкодоступною. Тому протестантизм сприяв поширенню шкіл та друкарень, які, своєю чергою, підвищували культурний рівень у регіонах. Норми протестантської освіти суттєво позначилися на діяльності інтелектуальних центрів України, наприклад, на Острозькій академії. Чимало православних інтелектуалів в Острозі стали або протестантами, або їхніми симпатиками, тож не дивно, що саме в Острозі Біблію було перекладено церковнослов'янською мовою. За винятком декількох спроб тлумачення частини Біблії тогочасною українською мовою («Переспіницьке Євангеліє» 1556–1561 рр.), поширені серед протестантів публікації рідною мовою (реформатори Іус та Лютер були також першими творцями відповідно літературних чеської та німецької мов) не знайшли підтримки в Україні. Провідні українські письменники – Герасим Смотрицький, Лаврентій Зизаній та Іван Вишенський – свої відомі релігійні полемічні твори писали престижною церковнослов'янською, яка була мовою церкви ще з київських часів, хоча

нітрохи не відображала розмовну мову тогочасних українців. А оскільки православ'я, на відміну від протестантизму, не потребувало переконливих аргументів, не було необхідності підносити українську народну мову до рівня літературної.

Контрреформація та православна Україна

Швидке поширення Реформації по Європі не могло залишитися без реакції з боку католицької церкви, тож у другій половині XVI ст. почався рух, відомий як Контрреформація. Одним із результатів Контрреформації став спалах релігійних війн, у яких в ім'я католицької чи протестантської віри була спустошена більша частина Європи. Конфлікт палахкотів аж до кінця XVII ст. На інтелектуальному фронті передовим загоном Контрреформації став новостворений єзуїтський орден, який вдавався до протестантських методів – поширення освіти і знань – для повернення в лоно католицизму тих, кого називали протестантськими «віровідступниками». Єзуїти з'явилися у Польщі 1564 р. і працювали в ім'я католицької церкви.

Хоча українці в Речі Посполитій масово не переходили у протестантизм, однак з погляду католиків православ'я також було віровідступництвом. Прагнучи очистити Річ Посполиту від протестантизму і таким чином перетворити її у східний бастион католицизму, єзуїти та їхні спільники в уряді вирішили водночас взятись і за «православну проблему». Католики бачили необхідність у наверненні православного населення, православні – в об'єднанні церков.

Після 1054 р. було здійснено декілька безуспішних спроб об'єднати католицьку та православну частини християнського світу. Україна в них завжди грала вирішальну роль. Наприклад, у часи розквіту Галицько-Волинського королівства в середині XIII ст. король Данило обіцяв стати за церковну унію в обмін на підтримку папою його хрестового походу на татар. Ще важливішою була діяльність митрополита Ісидора (1436–

1458 рр.), останнього київського ієрарха, який мешкав у Москві, призначеного вселенським константинопольським патріархом. Невдовзі після висвячення 1436 р. Ісидор вирушив з Москви на переговори про церковну унію, які відбувалися у Флоренції. Вселенський патріарх теж підтримував ці переговори, оскільки сподівався одержати допомогу із заходу проти турків-османів, які тоді вже підступили до воріт Константинополя. Митрополит Ісидор погодився з умовами Флорентійської унії, підписаної в липні 1439 р., та коли через два роки він врешті повернувся до Москви, місцева влада, розлючена цим вчинком, негайно запроторила його до в'язниці. Ісидор утік, поклавши край ідеї об'єднання церков.

В атмосфері Контрреформації у Польщі наприкінці XVI ст. ідея церковної унії відродилася знову. Цього разу її ідеологічними ініціаторами були єзуїти. Прийшовши до Польщі 1564 р. та Литви 1569 року, єзуїти зосередили свої сили на освіті та книговидавництві. Шкільна система єзуїтів, зокрема колегіюми (перший було засновано в Ярославі 1575 р., ще 22 відкрито на українських землях до 1648 р.), швидко набула популярності, а сини православної та нещодавно наверненої у протестантизм знаті, ставши учнями єзуїтських навчальних закладів, переходили у католицизм. Єзуїтські братства та друкарні видавали чимало полемічних матеріалів проти Реформації, а також православ'я. У своїй антиправославній полеміці єзуїтські автори – найвідоміші серед них Пьотр Скарга та Антоніо Посевіно – особливу увагу присвячували темі церковної унії. В межах цього ідеологічного наступу єзуїти також наполягали на загальному прийнятті григоріянського календаря, введеного папою Григорієм XIII 1582 року. Це, здавалося б, технічне питання наштовхнулось на спротив з боку православних, які вважали юліянський календар невіддільною частиною свого традиційного релігійного життя – це нелегко було вирішити, особливо вдаючись до силових методів.

Попри те, що єзуїти закликали до церковної унії, насправді ця ініціатива йшла не від католиків, а від самих православних. За збігом обставин саме в цей час, у 1580-х рр., православні патріярхи з Османської імперії, подорожуючи до Москви у пошуках фінансової підтримки, відвідали вже згадану Успенську церкву в Україні, де вирішили надати широкі права Ставропігійському братству у Львові. У 1588–1589 рр. Єремія II (правив у 1572–1579 рр., 1580–1584 рр., 1587–1595 рр.) став першим вселенським патріярхом, який особисто відвідав Київську митрополію. Перед виїздом з Константинополя він поновив статус Львівського Ставропігійського братства та благословив й іншу його діяльність (утримання шкіл, притулків, друкарень). По дорозі з Москви він зупинився у Вільнюсі, де позбавив сану двоє- і троєженців-священників, зокрема київського митрополита, що мешкав у Литві, Онисифора Дівочку (правив у 1579–1589 рр.). Поновлюючи владу вселенського патріярха в Україні, Єремія II також визнав ставропігійським ще одне братство у Львові – монастир Святого Онуфрія.

Дії Єремії відображали загальну політику відновлення влади Константинопольського патріярхату над православною церквою у руському світі. Частиною цього процесу стало примирення Константинополя 1589 р. з давно відокремленими (з 1458 р.) київськими митрополитами, що проживали у Москві, – Константинополь врешті визнав автокефалію Московської православної церкви, яку відтепер очолював місцевий патріярх. Водночас вселенський патріярх видав декілька указів з управління православною церквою у Польсько-Литовській державі, які прозоро натякали новому московському патріярху, що Київська митрополія на білоруських та українських землях залишається під юрисдикцією Константинополя.

Не дивно, що львівський єпископ Гедеон Балабан (1569–1607 рр.) та дехто з місцевих ієрархів вважали вчинки вселенського патріярха Константинополя щодо православної церкви в Україні та його прихиль-

ність до Львівського Ставропігійського братства свавіллям. Балабан заявив католицькому львівському архієпископу-полякові у 1589 році (якраз тоді, коли Львівському Успенському братству було надано статус ставропігії), що хотів би «звільнитися від константинопольських патріярхів»¹.

Берестейська унія

Незадоволення Константинополем сприяло зросту інтересу до Рима, і вже 1590 р. на синоді Київської митрополії Речі Посполитої Балабан переконав трьох православних єпископів підписати листа до польського короля Зигмунта III (правив у 1587–1632 рр.), де вони висловили готовність визнати зверхність папи та прагнення об'єднатися з римською католицькою церквою. Ці четверо єпископів усвідомлювали, що без підтримки руських магнатів їхні зусилля об'єднати церкви будуть марними. Тож вони розширили свої ради 1593 р., висвятивши магната Адама Потія, колишнього секретаря польського короля, що обіймав декілька урядових посад, на православного володимирського єпископа під іменем Іпатій.

Проте для успіху церковної унії єпископи потребували схвалення Потієвого патрона – могутнього магната Костянтина Василя Острозького. Як засновник Острозької академії князь Костянтин вже висловлював інтерес до церковної унії, яку вважав засобом поліпшення стану православної церкви у дедалі більше орієнтованій на католицизм Речі Посполитій. Та під «унією» Острозький розумів об'єднання «вселенської церкви», тобто всього католицького та православного світу, разом з уселенським та іншими східними патріярхами та сусідніми Молдавією й Московією. Він передав цей план унії своєму ставленику єпископу Потію для представлення на соборі єпископів.

За таких обставин взаємини між Костянтином Острозьким та проунійними православними єпископами зіпсувались. Замість того, щоби підтримати всеохопний підхід Острозького, єпископ Потій разом з

луцьким єпископом Кирилом Терлецьким (1585–1607 рр.) видали дві заяви (грудень 1594 р. та червень 1595 р.) про намір присягнути на вірність Риму. Ці заяви згодом були схвалені польським королем, але Костянтин Острозький виступив з рішучим протестом². Критика Острозького мала велику силу, бо львівський єпископ Балабан, один із перших ініціаторів унійного руху, відмовився від цієї ідеї.

Та проунійні єпископи, яких підтримав митрополит Михайло Рагоза (1589–1599 рр.), домагалися свого і в червні 1595 р. на синоді єпископів у Бересті затвердили документ на 33 артикули, де було сформульоване їхнє бачення унії з Римом. Цей документ пізніше почав вважатися Конституцією Київської митрополії щодо унії з римською церквою, він стосувався теологічних, літургійних, обрядових, адміністративних та внутрішньо-

церковних аспектів, які засвідчували, що єднання з Римом не змінить практик східної церкви: ні літургії від Святого Йоана Золотоустого, ні слов'янського обряду, ні юліянського календаря, ні прав священників на одруження й адміністративну автономію.

У грудні 1595 р. єпископи Потій та Терлецький привезли дві єпископські заяви та берестейські артикули до Риму. Важливо відзначити, що папа не схвалив, але й не відхилив пропоновані артикули. Замість цього 23 грудня він проголосив буллу «Magnus Dominus et laudabilis», де визнавалися всі «священні обряди й церемонії руських єпископів й духовенства», позаяк вони «не суперечать істині й доктрині католицької віри»³. Тобто те, що пізніші члени унійної, або греко-католицької церкви, вважали своїми історичними правами, гарантованими Берестейською унією, було лише їхніми

Погляди князя Костянтина Острозького

У липні 1595 р., щойно після того, як проунійні православні ієрархи виступили з другою заявою про власні наміри та з Конституцією, яка окреслювала їхнє бачення церковної унії з Римом, князь Острозький видав таке звернення до руського народу:

«У нинішніх часах, злохитрими ходами вселукавого диявола, головні начальники нашої віри, спокушені славою цього світу та зацьмарені жадобою сластолюбства, наші невірні пастирі, митрополит і єпископи, покинули наших святих патріархів і перекинулись на латинську сторону... Перетворившись у вовків, вони потаємно згодилися поміж собою окаянні, як Христопродавець Юда з жидами, відірвати православних християн цієї області без їх відома і втягнути з собою до загибелі. Тому що більшість населення цього краю, особливо ж православні християни, до певної міри вважають мене захисником православ'я, і тому що мені страшно перед Богом і перед вами, дорогі брати, взяти якусь частину вини на мою голову, доводжу до відома всіх загалом і кожного зокрема, що я постановив твердо стояти у союзі з вами проти цих небезпечних ворогів нашого спасіння. Що може бути більш безсоромним, більш несправедливим, коли отих шість чи сім людей, що як розбійники таємно змовляються, покидають наших пастирів-патріархів, нас не питаючи, заплутують у цю зраду, нас, православних, неначе німих псів. Навіщо слухатись таких людей? Коли сіль видохлась, то треба її викинути і потоптати ногами...»

Джерело: Іван Власовський. *Нарис історії Української Православної Церкви* (Нью-Йорк 1955), т. 1, с. 265–266.

власними вимогами, які папа та його радники могли прийняти чи не прийняти. Фактично, питання про те, які артикули 1595 року «не суперечать» католицькій вірі, й донині залишається джерелом незгоди між Римом та Уніятською (пізніше Греко-Католицькою, згодом Українською Греко-Католицькою) Церквою.

Коли єпископи Потій та Терлецький повернулися з Риму, король Зигмунт III, який сам був палким прихильником церковної унії, закликав усіх православних ієрархів Речі Посполитої зібратися у жовтні 1596 р. у місті Берестя, на далекому південному заході Великого князівства Литовського. Всі ієрархи Київської митрополії прибули до Берестя, але загальної зустрічі не відбулося. Натомість проунійні єпископи та митрополит Рагоза, до яких приєдналися троє католицьких єпископів (представників папи), двоє єзуїтів (разом із Пьотром Скаргою) і троє представників короля з військовим супроводом, зібралися у катедральному соборі в Бересті. З-поміж противників унії приїхали православні єпископи львівський (Балабан) та перемишльський (Михайло Копистенський), представник вселенського патріарха, дев'ять архимандритів, двадцять п'ять представників нижчого духовенства, двадцять два православних та протестантських руських шляхтичів на чолі з князем Острозьким, всі вони зібралися у протилежному кінці Берестя в домі знатного протестанта. Обидві групи розкритикували й анатемізували одна одну.

Головна суперечка полягала ось у чому. Король-католик підтримував унію та був переконаний, що єпископи як провідники церкви повинні вирішувати релігійні питання, а народ – слухатися їх. Православна сторона ж заперечувала, що релігійні питання можуть вирішуватися без згоди вірних; а оскільки проунійні єпископи явно не отримали такої згоди, вони діяли незаконно, а отже, втратили свою єпископську владу. За сприяння місцевих друкарень між обома сторонами розгорнулася жвава полеміка, в якій взяли участь провідні мислителі того часу: Пьотр Скарга та єпископ Потій з католиць-

ко-унійного боку і Стефан Зизаній, Юрій Рогатинець та Іван Вишенський – з православного.

Дванадцять з тридцяти трьох артикулів були звернені до короля Польщі (зокрема 10, 16, 21 і 33, наведені вище); ще двадцять – до папи (разом із 1, 2, 3, 6, 9, 19 та 33, наведеними вище). Хоча папа прийняв «руських єпископів і народ» у католицьку церкву, він не погодився зі списком тридцяти трьох артикулів, поданим єпископами як Конституція, і лише запевнив, що «візьме до уваги та з розумінням поставиться» до їхніх «прохань і пропозицій». Насправді ж, Рим визнав лише ті артикули, які стосувалися літургії (2 і 3 артикули, наведені вище), оскільки вони, як свідчить папська булла «Magnus Dominus et laudabilis», «не суперечать істині й доктрині католицької віри».

По суті, Берестейська унія, яку Уніятська (пізніше Греко-Католицька, згодом Українська Греко-Католицька) церква мала за законну підставу свого окремішнього існування, стала джерелом подвійної незгоди. Ті православні руси, які відмовились приєднатися до унії, не вважали берестейські рішення за легітимні, а римо-католицька церква, хоч і визнала Берестейську унію, так і не прийняла Конституцію 1595 р. Зрештою, папа відповідає лише перед Богом і ні з ким не укладає угод. Як максимум він може «взяти до уваги і з розумінням поставитися» до «прохань і пропозицій» уніятів.

Не дивно, що король підтримав проунійних єпископів, чия угода стала відомою як Берестейська унія 1596 р. У певному сенсі Берестейська унія була еквівалентом у культурній сфері того, що було досягнуто у політичній царині Люблінською унією 1569 року. Втім, треба визнати, що створення унійної церкви, мабуть, не виражало сподівань єзуїтів та інших прихильників Контрреформації у Польщі, але в часи, коли цілковито змінити віру видавалося неможливим, уніятство виглядало прийнятним компромісом.

Маючи на своєму боці польський уряд, деякі унійні ієрархи, особливо володимирський єпископ Потій, який за докладені до унії

Берестейська унія

Берестейська унія була тривалим процесом, що складався з декількох етапів. Початок йому поклало звернення кількох православних єпископів, де вони заявляли про намір визнати зверхність папи римського (1590 р.). Через п'ять років після звернення з'явилися дві заяви, підписані кількома православними єпископами, які висловили бажання скласти обітницю на вірність папі (2 грудня 1594 р. та 12 червня 1595 р.); список артикулів, що з'ясовували тридцять три права і привілеї, прийняття яких ієрархи східної церкви висували як необхідну попередню умову для прийняття унії (12 червня 1595 р.); а також згода папи Климента VIII приєднати руських єпископів та всіх християн до Римської церкви (23 грудня 1595 р.). Ці домовленості були підсумовані в декларації, підписаній київським митрополитом та кількома єпископами на проунійному синоді в Бересті (9 жовтня 1596 р.).

У берестейському документі було заявлено, що тільки папа, а не вселенський патріарх, є головою Руської церкви, чия традиційна літургія та обряди не повинні зазнати жодних змін. Права і привілеї, викладені у тридцяти трьох артикулах від 12 червня 1595 р., передбачали:

1. Тому, що між римлянами і греками існує суперечка про походження С[вятого] Духа, яка неабияк перешкоджає з'єднанню і, правдоподібно, триває саме через те, що ми не хочемо одні одних зрозуміти, просимо, аби нас до іншого віровизнання не примушували, а щоб ми залишалися в тому, яке знаходимо викладеним у С[вятому] Письмі, в Євангелії, а також у писаннях С[вятих] грецьких Докторів [Отців]; а саме, що С[вятий] Дух не має двох начал, ані подвійного походження, а походить з одного начала, як з джерела, – від Отця через Сина.

2. Щоби Божа хвала і всі молитви – ранні, вечірні та нічні – нам залишилися незмінними згідно зі стародавнім звичаєм Східної Церкви, а саме: С[вяти] Літургії, яких є три – Василя, Золотоустого й Єпіфанія, яка буває на Великий піст з наперед освяченими Дарами, – а також усі інші церемонії та обряди нашої Церкви, які ми мали дотепер, оскільки це зберігається і в Римі під послухом Найвищого Архиєрея; і щоб усе це в нас було нашою мовою.

3. Щоб Найсвятіші Тайни Тіла і Крові Господа нашого Ісуса Христа нам були збережені цілковито такими, якими ми їх уживали дотепер під обома видами – хліба і вина; щоб нам це було збережено на вічні часи, цілком і не порушено...

6. Новий [григоріянський] календар, якщо не можна вживати старого, ми приймемо, однак не порушуючи Пасхали і наших свят, тобто так, як це бувало за часів згоди...

9. Щоб подружжя священників залишилися незмінними, за винятком двоєженців.

10. Щоб митрополичих, єпископських та інших високих духовних санів нашої обряду не давали нікому іншому, крім людей народу руського або грецького і нашої релігії. А оскільки в наших канонах зазначено, що такі особи, як митрополит чи владика, які спершу обираються духовенством, повинні бути людьми гідними, просимо його Корол[івську] м[илість] дати нам свободу таких виборів; з тим, аби при цьому не порушувалася воля його Корол[івської] м[илости] призначати обранця за власним бажанням...

16. Нехай будуть дозволені подружжя між римлянами і руссю, без примушування до релігії [одного з подругів], бо вони [перебувають] в одній Церкві...

19. Архимандрити, ігумени, ченці та їх монастирі нехай і надалі, як давніше, перебувають під послухом у єпископів своєї єпархії...

21. Щоб архимандритам, ігуменам, священникам, архидияконам та дяконам й іншому нашому духовенству надавалася така ж шаноба, що й панам духовним римським; і щоб вони користувалися тими давніми вольностями, які їм надав король Володислав [Владислав III Варненчик]; і щоб вони були звільнені від сплати податків з особи і з церковного обійстя, які на них досі накладалися...

33. Ми, нижче поіменовані особи, бажаючи цієї святої згоди на хвалу Божого імені та задля миру Святої Християнської Церкви, всі ці артикули, які вважаємо потрібними нашій Церкві, й умови, на які спершу потребуємо запевнень від С[вятейшого] Отця Папи і від нашого милостивого пана його Корол[івської] м[илости]*...

* Цит. за вид.: Головні документи Берестейської унії, у кн. Борис Гудзяк, *Криза і реформа: Київська митрополія, Паргородський патріархат і генеза Берестейської унії* (Львів 2000), додаток 3, с. 331–336.

зусилля став 1600 р. київським митрополитом, конфісковували власність у тепер нелегальної православної церкви і дедали більше тиснули на двох єпископів, які ще залишалися православними – львівського Балабана та перемишльського Копистенського, прагнучи приєднати їх до унії. На Волині унію прийняли кілька десятків визначних представників православної знаті. Доля православ'я залишалася в руках братств, а також магнатів і шляхти на чолі з князем Острозьким. Православна знать продовжувала боротьбу з унією на місцевих сеймиках та центральному Сеймі, де вони працювали спільно з іншою релігійною групою, яка перебувала в облозі – протестантами. Їхні зусилля частково принесли результат: 1607 р. польський Сейм знову надав православній церкві статус законної і погодився не втручатися у призначення православних ієрархів. Але, незважаючи на це, багато православних єпископських престолів залишалося вакантними, і загалом православна церква була у значно слабшій позиції супроти римо-католицької та унійної церков, кожна з яких ма-

ла повну підтримку короля та інших можновладців польського суспільства.

Отже, менше ніж за три десятиліття православне культурне відродження, яке видавалося таким обнадійливим у 1570-х рр., опинилося в ситуації, коли його основа основ, здавалося, була на межі зникнення. Героїчні зусилля руських міщан (через братства) та магнатів (через школи та друкарні) не могли стримати непереможної принади польського суспільства – соціально-політичне та світське культурне життя чи переваги нової Уніятської церкви. Щоб вижити, православ'я та руська культура, яка його представляла, потребували дещо міцнішого захисника. І цей оборонець знайшовся серед нижчих суспільних верств, які на початку XVII ст. заснували дедалі впливовішу військову та політичну силу – козацтво.

¹ Див.: Михайло Грушевський, *Історія України-Руси*, Том IV (Київ 1907), с. 525.

² Cited in Ivan Wlasowsky, *Outline History of the Ukrainian Orthodox Church*, Vol. I (New York and South Bound Brook, N. J. 1974), p. 255.

³ Cited in Russel P. Moroziuk, *Politics of a Church Union* (Chicago 1983), p. 35.

Татари і козаки

Піднесення козацтва, початки якого виходять ще з часів литовського панування в Україні, провістило нову епоху в українській історії. Козацька доба як особливо важливий період в історії була широко опрацьована в українській історіографії. Найвідоміші українські історики (Костомаров, Грушевський, Липинський, Дорошенко), а також літератори-вихователі національного духу XIX ст. (Шевченко, Франко) вважали феномен козацтва втіленням найкращих рис українців, які, на загальне переконання, відобразились у козацькій пристрасі до свободи, незалежності та демократичному способі життя. Інші, визнаючи, що козаки грали важливу історичну роль, критикували їхню схильність до руйнівних повстань та неприйняття державних структур (Куліш), а також нездатність створити власну цивілізацію і втілити загальнонаціональну мету (Антонович), через що українці не спромоглися на окрему державу. Попри пізніші оцінки, всі українські історики погоджуються в тому, що козацький феномен займає чільне місце в українському історичному процесі.

Козаки та степ

Козацький феномен є частиною історії степу. За часів Київської Русі великі частини Південної України, особливо степова зона, залишалися рідкозаселеними, оскільки за цими землями закріпилася давня слава улюбленого місця кочових народів, останніми з яких у київські часи були печеніги та половці. Після монгольського вторгнення у середині XIII ст. міста та землеробські поселення перемістилися далі на північ. Тому у колишніх Київському та Переяславському князівствах помітно зменшилася кількість

населення, яке, навіть після приєднання до Литви у XIV ст., й далі було об'єктом нищівних набігів монголо-татар з підконтрольних їм земель далі на півдні. Хоча київський та переяславський регіони завжди були заселені, у XV ст. там в середньому мешкало всього-на-всього троє жителів на квадратний кілометр, що різко відрізнялося від ситуації на західноукраїнських землях, таких як Галичина, Волинь та Поділля, де густина населення іноді сягала 14 осіб на квадратний кілометр. Така демографічна розбіжність почала скорочуватись лише у другій половині XVI ст., особливо після 1569 р., коли Польща приєднала литовські Волинське, Київське та Брацлавське воєводства, населені українцями, а згодом 1618 р. відібрала у Московії Чернігівщину, яку теж перетворила на воєводство.

На кінець XVI ст. Польща стала житницею Європи. Тривалість її економічного добробуту залежала від нових джерел сільськогосподарської експлуатації. Тож українські землі стали особливо привабливими, і місцева руська знать, до якої приєдналися і польські вельможі з заходу, розподіляла між собою величезні масиви землі, перевозючи туди селян з густіше населених Руського та Белзького воєводств і Західної Волині. Переселення на схід відбувалося поступово, спочатку зі Східної Волині та Поділля, а тоді з Київського, Чернігівського та Брацлавського воєводств – всі три території у польських джерелах стали згадуватись як Україна. Проте вздовж південних кордонів цих воєводств та поза ними у пониззі Дніпра лежав відкритий степ, званий у тогочасних писаннях Диким Полям (по-польськи «Dzikie Pole»), де не мешкав ніхто з осілих земле-

Назва «Україна»

Назва «Україна», яка позначає певну територію, є водночас дуже старою і відносно новою. Етимологія цього слова слов'янська, воно походить з індоєвропейського кореня «*krei» – різати, звідси українські край/межа та окраїна/прикордоння. Деякі лінгвісти, серед них Ярослав Рудницький, припускають, що назва «Україна» пов'язана ще з дослов'янським минулим, а ім'я «анти» (група, яка населяла українські землі приблизно до VII ст. н. е.) є іранським перекладом слов'янських слів, що означали прикордоння та людей прикордоння. Хоча такі погляди вигідні тим, хто підтримує ідею історичної тяглості від антив до русів і до сучасних українців, але це лише лінгвістичні гіпотези, яким немає емпіричних доказів у письмових джерелах.

Назва «Україна» вперше з'являється у письмових документах, які датуються набагато пізнішим періодом, але описують події XII–XIII ст. Найдавніша згадка стосується 1187 р., смерті переяславського князя Володимира Глібовича, коли, згідно з Іпатіївським списком «Повісті минулих літ» (переписаним у XV ст.), «за ним же Україна багато потужила»*. Але ні тут, ні деінде в «Повісті минулих літ» (Іпатіївський список), де йдеться про події 1189, 1213, 1280 та 1282 рр. на різних українських землях (Галич, Побужжя та ін.), слово «Україна» не стосувалося конкретної території, а, натомість, просто означало невизначене прикордоння. Назва «Україна» з'являється і в інших руських літописах, де згадуються прикордонні землі Псковського, Полоцького та інших північних князівств.

Лише у XVI ст. Україна вперше вживається на позначення чітко окресленої території. Саме тоді польські джерела почали використовувати польську форму цієї назви – «Україна» – для опису великого східного Київського воєводства, разом з Брацлавським (після 1569 р.) та Чернігівським (після 1619 р.). З піднесенням козацтва як політичної сили у XVII ст. назва «Україна» і далі вживалась, але вже у територіально менш конкретному значенні. Козаки говорили про Україну як свою «вітчизну» чи «матір», а західні картографи (Боплян, Гоман) позначали на картах, що «Україна є землею козаків». Насправді ж, козаки використовували слово «Україна» у поетичному сенсі, а офіційно називали свою державу землями Війська Запорозького.

З кінцем польського правління ця назва більше не позначала чітко окресленої території, а відродилася аж на початку XIX ст., коли письменники, які плекали національний дух, почали називати Україною всі території, де живуть українці. Однак термін цей знову став розмитим, оскільки в умовах російського та австрійського імперського правління не було можливості для існування окремої територіальної одиниці під назвою «Україна».

Лише з революційного періоду, що почався 1917 р., назва «Україна» знову позначала конкретну територію – у цьому сенсі її використовувала Українська Народна Республіка, Гетьманат і більшовицька партія. До 1920 р. більшовики успішно завершили створення Української Советської Соціалістичної Республіки з чіткими кордонами, що охоплювали переважно землі, населені етнічними українцями.

Отже, з XII–XIII століть назва «Україна» окреслювала невизначену й навіть етнічно неукраїнську територію; починаючи з кінця XVI ст. вона вже стосується конкретної території, а з XIX ст. – позначає землі, населені етнічними українцями.

* Цит. за: Henryk Paszkiewicz, *The Making of the Russian Nation* (London, 1963), p. 305 n.293.

Мапа 16. Кримський ханат і Південна Україна (бл. 1600 р.)

робів. Фактично, це була нічия земля, яка відмежовувала поселення у Польсько-Литовській державі від іншої цивілізації, розташованої на південних кордонах української території – кримських татар.

Кримський ханат

У 8-му та 10-му розділах йшлося про Крим та Північне Причорномор'я у XIV ст., коли генуезькі купці домінували в торгівлі цього регіону під протекцією монголо-татарської Золотої орди. На кінець XIV століття Золота орда та її центр Сарай на сході у пониззі Волги зазнали внутрішньополітичної кризи та зовнішніх вторгнень (литовців з півночі та Тимура зі сходу), внаслідок чого у XV ст. колись могутня Монголо-Татарська держава врешті розпалася. На її місці татари заклали три нові держави, відомі як ханати. Два з них існували ще з 1440-х р. у периферійних регіонах Золотої орди: Казанський ханат вздовж верхів'я Волги та Кримський ханат на Кримському півострові і приазовських землях. Третя держава, Астраханський ханат, у 1502 році перебрала землі вздовж пониззя Волги, коли Золота орда остаточно припинила своє існування. Кожен з ханатів-наступників продовжував монгольську практику стягнення данини з тих держав, території яких колись були частиною Київської Русі: Казанський та Астраханський ханати брали плату з Московії, а Кримський ханат – з Литви. Три татарські держави-спадкоємиці були грізною силою. Отже, тривалий період своєї історії Литва, а також Московія намагалися звільнитися від того, що вважали ненависною та принизливою традицією «татарського іга» золотоординських часів, яку й далі плекали три татарські ханати.

Саме Кримський ханат найбезпосередніше впливав на українські землі. Задовго до остаточного розпаду Золотої орди на початку XVI ст., Кримський ханат розвинувся у самостійний політичний організм. Крим традиційно був притулком для тих ватажків, які зазнали поразки у домаганнях за владу в Золотій орді, і саме це дало підставу для пізнішого переконання, що кримські прави-

тели є прямими нащадками Чингісхана. Один із таких утікачів Хаджі Герей незалежвився від Золотої орди у першій половині XV ст. Його наступник Менглі Герей I (правив у 1468–1514 рр.) встановив перше в регіоні спадкове правління – династію Герейів. Було очевидно, що кримські хани з роду Герейів зіткнулися з золотоординськими правителями з Сараю (які й далі вважали Крим своєю територією), а також панівною досі силою на півдні півострова – генуезцями, чий контроль над торгівлею та прибережними місцями був цілком неприйнятний для Герейів.

Згодом, у розпалі цієї тристоронньої боротьби за владу між правителями кримських татар, генуезцями та Золотою ордою у бій за контроль над цінним Кримським півостровом вступив новий суперник – турки-османи. Після падіння Візантії 1453 р. турецько-османський завойовник Константинополя султан Мегмед II (правив у 1451–1481 рр.) вирішив поширити свої володіння на північ від Чорного моря й перетворити його на «турецьке озеро». Мегмед проголосив себе політичним наступником Золотої орди, і 1475 р., після укладення низки непротиставлених союзів з різними силами у Криму, турки рішуче поклали край генуезькому правлінню у містах кримського узбережжя, котрі, як і інші міста Північного Причорномор'я та Приазов'я, перейшли під безпосередній контроль османського уряду. Символом занепаду італійського правління стала зміна географічних назв: Монкастро (захоплений у Молдавії) став османським Акерманом, Таман – Єнікале, Тана – Азаком, а найважливіший генуезький центр – Кафа – став турецьким Кефе. Цей порт розрісся, а населення збільшилося настільки, що на початку XVII ст. він став одним із найбільших міст Східної Європи. Зрештою османи визнали Менглі Герейя – найбільшу силу у цьому регіоні – за кримського хана, а 1478 року Менглі з османською допомогою зумів відібрати у генуезців владу над усім півостровом.

Присутність османів у Криму, починаючи з останньої чверти XV ст., стала причиною перегрупування політичних сил. Щоправда,

османи поважали своїх мусульманських побратимів-татар, головним чином тому, що династія Геревів заявляла про своє походження від Чингісхана, на що османи також претендували. Проте у багатьох аспектах Кримський ханат був чимось більшим, ніж васалом Османської імперії. Татари брали участь у турецьких військових кампаніях і захищали північний кордон Османської держави. За це хани отримували річну пенсію, землі в турецьких провінціях Румелії й Анатолії, а пізніше привілей на збір данини з Польщі та Московії. Та слід пам'ятати, що попри тісні зв'язки Кримського ханату з Османською державою, він, принаймні протягом XVI ст., був, радше, незалежним, керувався власними інтересами у зовнішній політиці, які іноді не збігалися з політичними та військовими цілями османських правителів.

Соціально-економічне життя Криму

На чолі кримського суспільства за татарського панування стояли хани (як правило, з роду Геревів) та племінні клани, які контролювали більшість родючих земель півострова. Нижчі щаблі займали татарські та тюркські пастухи й селяни. У XVI ст. ханат складався з 28 територіяльних одиниць, кожен з них очолював представник хана, який правив на основі певного фінансового та правового кодексу. За Менглі Герей I колишній адміністративний центр Золотої орди на східному боці півострова Солхат (пізніше Ескі Кірим, тепер Старий Крим) став столицею Кримського ханату і, відповідно, багатим центром ісламської культури. Архітектурні оздоби Солгату пізніше перевершив Бахчисарай – місто у західній частині півострова, котре після 1530-х рр. стало новою кримською столицею.

Хоча самі кримські татари провадили в основному осілий спосіб життя, у сфері їхнього контролю перебували кочові татари-ногаї. Спочатку ногаї були одним із багатьох племен у Золотій орді і, проживаючи на північ від Кавказьких гір, опинились під владою Астраханського ханату. Але 1556 р., ко-

ли Московія зрештою завоювала Астрахань, ногаї перекочували на захід у степову зону на північ від Чорного та Азовського морів і розпалися на кілька племінних союзів: кубанських ногаїв (на півночі від Азовського моря), едичкульських ногаїв (на півночі Криму), джамбойлуцьких ногаїв (між Дніпром і Південним Бугом), едісанських ногаїв (між Бугом і Дністром) та буджацьких ногаїв (між Дністром і Дунаєм).

Цим ногайським племенам, яких зазвичай називають татарами, присвячувалась особлива увага в українській історії. Теоретично різні ногайські племена повинні були визнати владу кримського хана (підпорядковуючись представникові Бахчисарая). Та насправді вони керувалися власними інтересами і часто повставали проти кримських татар. Утім, як зауважив історик Алан Фішер, ногаї були й корисними для Кримського ханату: вони не допускали встановлення у степу укріплених слов'янських поселень і забезпечували кримський работорговельний ринок безперервним потоком бранців¹.

Кримська економіка базувалась головним чином на работоргівлі. Згідно з законами Мухамеда, невільництво засуджувалося, але наступники пророка зробили один важливий виняток: відповідно до ісламської правової теорії, захоплених під час війни полонених можна було перетворювати на рабів. Османська імперія з її військом та гаремами завжди потребувала рабів, і незабаром нова держава-васал у Криму стала основним постачальником цього товару. Цікаво, що до приходу османів у Крим татари з 1470-х рр., здавалося, досягнули *modus vivendi* на своїх північних кордонах і, подібно до українських поселенців на півночі степів, почали осідати і займатись сільським господарством. Але з появою османських економічних потреб татари побачили в українському степу джерело більших прибутків ніж ті, які давало сільське господарство. Перші вторгнення зафіксовані у джерелах 1468 та 1474 рр. – відтоді аж до кінця XVII ст. татарські людолови майже щорічно нападали на українські землеробські посе-

лення на півночі, захоплюючи ясир, який можна було потім продати в рабство.

Після XVI ст. різні ногайські племінні союзи, особливо єдичкульський, й далі здійснювали набіги для збору ясиру, тоді як кримські

татари були тільки посередниками між ногайськими постачальниками з півночі та османськими покупцями з півдня. Саме за цього періоду (XVI – початок XVII ст.) в українському суспільстві з'являються народні

Дума «Плач невільників»

Постійні страждання від турків-османів та кримських татар закарбувались в народній пам'яті завдяки епічним пісням – думам. Наведімо уривок з найвідомішої:

Гей, у святу неділеньку та рано-пораненьку,
 Та й тож-то не сизі орли заклекотали,
 Як ті бідні, нещасні невольники в тяжкій турецькій неволі заплакали, гей!
 На коліна упали,
 Кайданами забряжчали,
 Вгору руки підіймали,
 Господа милосердного прохали та благали, гей, гей!
 Гей, подай, подай нам, Господи,
 З неба дрібен дощик,
 А й з низу буйний вітер,
 Ой хоча би чи не встала на Чорному морі та бистрая хвиля,
 Ой хоча би чи не позривала якорів [галери] з турецької каторги, гей!
 Бо вже нам ся турецька каторга надоїла,
 Кайдани-залізо руки, ноги поз'їдало,
 Білее тіло козацьке молодецьке
 Біля жовтої кості пошмугляло, гей!

То як стали бідні, нещасні невольники
 На собі кров християнську забачати,
 Стали землю турецьку, віру бусурменську
 Клясти-проклинати, гей, гей!
 Гей, ти, земле, земле турецькая,
 Проклята ти, віро бусурменська,
 Ти, розлуко християнська,
 Та не одного ти розлучила
 Мужа з женою, брата з сестрою
 Або товариша з товаришом ріднесеньким!
 Гей, визволь, визволь, Господи, нас,
 Всіх бідних невольників,
 З тяжкої турецької неволі
 На ясні зорі,
 На тихі води
 В край веселий,
 Між народ хрещений,
 В города християнській, до отця, до неньки,
 До роду, родини сердечної, гей!

лірико-епічні пісні, відомі як думи. Найперші з них були здебільшого тужливими піснями про долю молодих хлопців, що мусили служити у військах турків-османів, «бусурманів» («Плач невільників») або дівчат, яких силою забирали в гареми для задоволення потреб османських султанів («Дума про Марусю Богуславку»).

Отже, кримські, а пізніше ногайські татари були останніми в довгому ряду кочових або осілих цивілізацій (скити, сармати, хозари, Золота орда), які панували в південних степах України і продовжували традицію симбіотичних економічних взаємин між прибережними містами та степом. Оскільки захоплення рабів було найважливішим джерелом розвитку кримської економіки, то більшість місцевостей на південь від Брацлавського та Київського воєводства між Південним Бугом та Дніпром і поза ними стала рідкозаселеною або цілком безлюдною нічиєю землею, званою як Дике Поле. По суті, ці землі стали Україною в її первісному значенні: пограниччям або кордоном, але не в сенсі краю цивілізації, як це часто вважається, а, радше, як буферна зона між Польсько-Литовською державою на північному заході, Московією на північному сході та Кримським ханатом і Османською імперією на півдні.

Безмежне природне багатство цього українського прикордоння, мабуть, переважало над небезпекою проживання тут, бо вже в XV ст. дехто з густіше населених земель на північному заході йшов на ризик і спускався вниз Дніпром та його притоками у пошуках риби, диких турів, коней та яець диких птахів. 1590 року один польський автор так описував цю місцевість: «Україна – найбагатша частина Польської держави. Її поля такі ж прекрасні, як поля елісейські... Там стільки худоби, диких тварин, різних птахів, що можна подумати, ніби це батьківщина Діани й Церери. В її пасіках стільки меду, що забуваєш про сицилійську Гелу й атичний Гімет... Важко перелічити, скільки там озер, повних риби. Одним словом, Україна, мов та земля обітована, яку Гос-

подь Бог обіцяв народові єврейському, спливає медом і молоком»².

Спершу ці вилазки в пошуках їжі затягувалися лише на кілька тижнів; невдовзі, однак, люди приходили на ціле літо – цього вистачало, щоб засіяти і зібрати врожай з родючого ґрунту. Першими шукачами багатств були дрібні шляхтичі та міщани – верстви, чий статус у польсько-литовському суспільстві постійно знижувався через могутніх землевласників-магнатів. Розповіді про природні багатства степів швидко ширилися, і незабаром до шляхти та міщан приєдналися селяни, яких стало найбільше, і деякі з них прибували з далекого заходу – Поділля та Галичини. Землевласники на півночі не пропустили можливості збагатитися і почали висувати претензії на частину тих продуктів, які їхні селяни везли додому з українських диких степів. Не дивно, що більш відважні вирішували зовсім не повертатися на зиму, а збудувати домівки на цій безлюдній землі.

Піднесення козацтва

Подорож до диких місцевостей задля рибальства, мисливства і, якщо вдасться, сільського господарства, яка передбачала повернення на зиму додому чи, зрештою, поселення у степу, називалася козакуванням. З огляду на постійну загрозу з боку ногайських загонів, український простолюд з прикордонних земель мусив захищати себе і вправлятися в мистецтві самооборони. Незабаром самозахист у деякого переріс у наступ на загони ногайських людоловів та татарські торгові каравани. На початку XVI століття козаки вже були сформовані у невеликі ватаги озброєних чоловіків, що займалися торгівлею (здебільшого худобою, хутром, рабами) та розбійництвом. Їхньою улюбленою здобиччю був ісламський світ – багаті центри торгівлі Кримського півострова і міста у Волощині та Добруджі поблизу гирла Дунаю, які підпали під османський контроль.

Окрім цих переселенців, приваблених природними багатствами українських степів та перспективою здобичі від нападів на та-

тарські каравани, існували й інші козаки. Такими були воїни-розбійники різного соціального та етнічного походження, які служили у литовських та польських прикордонних чиновників або могутніх магнатів, що зазвичай утримували власні війська. Насправді, першою групою, яку систематично називали козаками, були татари-ренегати з військ кримського хана, що йшли на службу до литовських і московських правителів. Це пояснює, чому слово козак, яке пізніше асоціювалося винятково з ворогами татар – слов'янами, може походити від тюркської назви «qazaq», що означає «воїн-розбійник» або «нападник».

У XV ст. звичною для литовських прикордонних чиновників (воевод та повітових старост) стала практика наймів козаків для захисту прикордонних фортець Великого князівства Литовського від татарських грабіжницьких загонів, особливо в Київському та Брацлавському воеводствах. Оскільки козаки мешкали у прикордонних містах, їх називали міськими (городовими), а в деяких тогочасних документах (особливо московських) про них згадують, як про черкасів – за назвою міста-форту Черкаси, де проживала чимала їх кількість. Щонайменше до кінця XVI ст. городовими козаками керував представник короля – переважно місцевий повітовий староста, якого самі козаки називали гетьманом. Ці воїни були не тільки захисниками. Починаючи з 1489 р., на чолі з призначеними королем гетьманами вони нападали на татарські каравани і турецькі бази не лише в Криму, а й південніше на Балканах та в Анатолії. З кінця XVI ст. козацькі набіги на татар та турків відбувались, фактично, щороку.

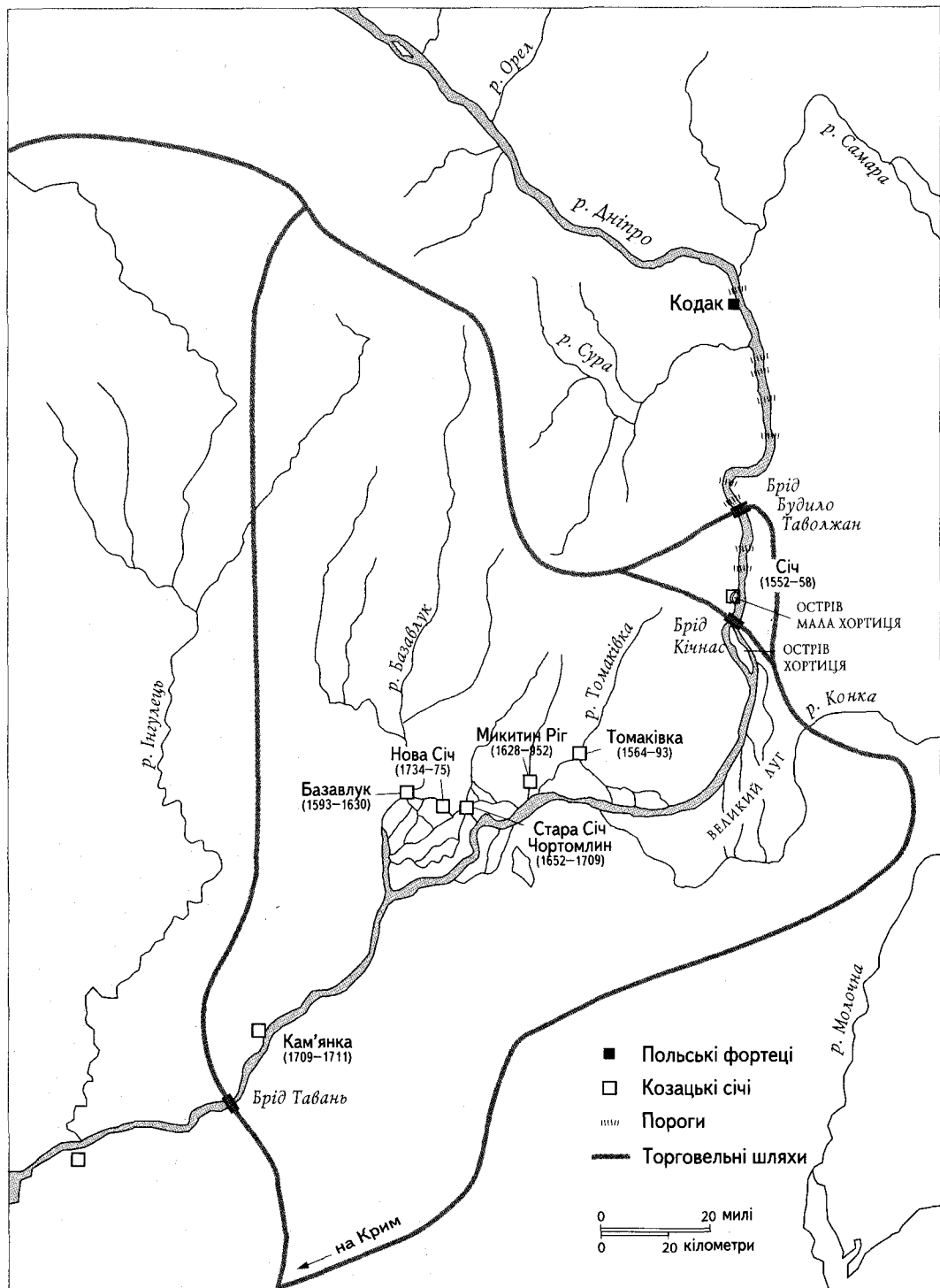
Козаки, що жили далі на півдні, далеко від міст будували укріплення, які, хоча й часто змінювали розташування, загалом носили назву «Січ». Перша Січ була збудована на острові Мала Хортиця на Дніпрі, південніше від порогів, за першим головним поворотом судноплавного руслу. Оскільки ця і наступні Січі були закладені за порогами, козаків, що проживали тут, невдовзі почали називати запорозькими козаками чи запорозьким війсь-

ком. Ця назва відрізняла їх від інших козаків, які сформувалися в той самий час у подібних умовах далі на сході вздовж південного московського кордону і стали відомі як донські козаки. Землі по обидва боки Дніпра, де запорозькі козаки зводили свою військову фортецю-Січ, називалися Запорозжям.

Саме на Запорозжя міщани та дедалі більша кількість селян з українських та білоруських земель з півночі та заходу (Галичина, Волинь, Західне Поділля) намагались втекти від важкого тягаря польської фільваркової системи. До них приєднувались інші шукачі пригод різного соціального та етнічного походження (румуни/молдавани, татари, турки, євреї), які хотіли жити у козацькому степу, вільному від будь-яких правителів. Новоприбулі самі селилися на Січі, а також на прилеглих до Запорозжя територіях по обидва боки Дніпра. Варто також відзначити, що протягом цих перших десятиліть, принаймні до кінця XVI ст., розмежування між міськими козаками на півночі та тими, які базувалися на Запорозькій Січі, не було явним, оскільки обидві групи визнавали одного гетьмана за свого керівника та часто об'єднувались в походах проти татар.

Сама Січ була укріпленням фортом, оточеним з одного боку високими дерев'яними стінами, а з другого – болотами чи притоками Дніпра. За цими стінами містилися коші, в яких мешкали козаки – на Січ допускалися тільки чоловіки, кількість їх іноді сягала десяти тисяч. На центральній площі Січі стояла церква, школа та житла ватажків козацької громади. Під стінами була ринкова площа – базар, де продавали товари з українських міст на півночі (Києва, Канева, Черкас) та з Криму й османських земель на півдні.

Запорозька Січ керувалася принципом рівноправ'я. Відповідно всі головні рішення, насамперед ті, які стосувалися військових справ та зовнішніх союзів, приймалися на загальних зборах, які називалися радами. Фактично, «класове» розмежування існувало навіть на Січі, так що під кінець XVI ст. звичною практикою стало збирання двох окремих рад: козацької верхівки (старшини) і рядових

Мапа 17. Запорозжя

Запорозькі козаки

Найретельніший і найблисучіший опис способу життя запорозьких козаків вийшов з-під пера Гійома Левасера де Бопляна, французького військового інженера, що провів сімнадцять років (у 1630–1647 рр.) на службі в польській армії. Згодом він опублікував декілька докладних карт України, а також опис цих земель (перше видання 1651 р.), фрагмент з якого наводимо нижче*:

Говорячи про відвагу козаків, цілком доречно буде розповісти і про їхні звичаї та заняття. Отож, ви дізнаєтесь, що серед цього народу зустрічаються люди, досвідчені у всіх взагалі необхідних для життя ремеслах: теслі для будівництва жител і човнів, стельмахи, ковалі, зброярі, кожум'яки, римарі, шевці, бондарі, кравці і т. д. Вони вмілі у виготовленні селітри, якої в цих краях дуже багато, і виготовляють прекрасний гарматний порох. Жінки займаються прядінням льону і вовни, з яких роблять полотно і тканини для щоденного вжитку. Всі уміють добре обробляти землю, сіяти, жати, випікати хліб, готувати різні м'ясні страви, варити пиво, мед, горілку, робити брагу тощо. Немає також серед них жодного, якого б віку, статі чи становища він не був, хто б не намагався перевершити свого товариша у пиятиці і гульні. Немає серед християн [загалом] і таких, котрі б настільки, як вони, призвичаїлися не дбати про завтрашній день.

Зрештою, правду сказати, вони взагалі розуміються на усіх ремеслах... Одне слово, всі вони досить розумні, але зосереджуються лише на корисному і необхідному, головним чином на тому, що пов'язане з сільським життям.

Родючий ґрунт дає їм зерно в такому достатку, що вони часто не знають, що з ним робити, тим паче, що немає судноплавних річок, які б впадали у море, за винятком Бористена [Дніпра], але навігація на ньому припиняється за 50 льє нижче Києва через 13 водоспадів [порогів], що там є... Це перешкоджає їм вивозити зерно в Константинополь, а звідси – і їхні лінощі: вони зовсім не хочуть працювати, хіба що за крайньої потреби, коли їм немає за що купити необхідне. Вони воліють краще піти позичити усе потрібне у турків, своїх добрих сусідів, аніж потрудитися, щоб самим його надбати тощо. Їм доволі, коли є що їсти й пити.

Окрім одягу, в них немає нічого простацького. Вони дотепні, кмітливі, винахідливі і щедрі, не прагнуть до великого багатства, але надзвичайно кохаються у своїй свободі, без якої не уявляють життя: саме через це вони такі схильні до бунтів та повстань проти місцевих вельмож, як тільки відчують утиски. Тому рідко минає 7–8 років без того, щоб вони не бунтувалися і не піднімалися проти них. Поза тим усім це люди віроломні, зрадливі, підступні, яким довіряться можна, лише добре розваживши.

Вони надзвичайно міцні статурою, легко переносять спеку і холод, голод і спрагу, невтомні на війні, мужні, сміливі, а швидше нерозважливі, бо не дорожать власним життям.

* Переклад цієї книжки з французької Яреми Кравця та Зої Борисюк. – Прим. ред.

козаків (черні). Жодна рада не домінувала над іншою, і старшина завжди розуміла, що чернь може відкинути – навіть у брутальний спосіб – її рішення. Тож на відміну від романтизованого пізнішими поколіннями й поширеного образу егалітарного характеру Запорожжя, «система козацького самоуправління, – як зазначила нещодавно історик Лінда Гордон, – була не демократією, а диктатурою, стримуваною можливим втручанням юрби»³.

Ватажок запорозьких козаків обирався всіма присутніми на раді і спочатку називався просто старший, а пізніше – січовий або кошовий отаман. До кінця XVI ст. запорожці також визнавали за ватажків гетьманів, яких призначав польський король, здебільшого з-поміж повітових старост, що командували реєстровими козацькими військами, розміщеними в укріплених містах. Одним із перших був князь Дмитро Вишневецький, черкаський та канівський староста, який, будучи гетьманом, звів першу Січ на острові Мала Хортиця як захист проти татар. З останнього десятиліття XVI ст. запорожці, збираючись на радах, іноді самі обирали власних гетьманів.

Козаки у польському суспільстві

Коли після Люблінської унії 1569 р. Запорожжя та українські степи відійшли під номінальну владу Польщі, козаки на Січі чи в північніших містах визнали себе підданими польського короля. Проте важке життя в степу та статус цінної військової сили давали козакам відчуття незалежного становища, яке суперечило прагненням магнатів поширити свій контроль на цю колись незаселену й необроблювану територію. Йдеться не тільки про розбіжності між селянами, які прагли свободи, та знаттю, що намагалася закріпити їх. Навпаки, козаки, городові чи запорозькі, стали однією з багатьох конкурентних груп українського суспільства, яка дедалі більше підпадала під вплив польських соціальних норм.

Наприклад, міські козаки, що були на службі у великих руських магнатів (Острозь-

кого, Вишневецького та інших), прагнули збільшити свій вплив у польському суспільстві. У відповідь польські королі самі намагалися переманити козаків на службу короні, надаючи їм привілеї. Ті шляхтичі, які втратили землю чи стали боржниками магнатів, рятувалися втечею на Січ. Навіть серед магнатів погляди на козацтво були різними. Православні руські магнати, як правило, високо цінували захисну роль міських козаків та годилися на їхні вимоги, а польська знать, далека від проблем кордону, не надто терпимо ставилася до «прокозацької» політики короля та магнатів на Україні. Зі свого боку, козаки не лише маневрували між цими групами різних інтересів польсько-литовського суспільства, але й збільшували свою політичну вагу, укладаючи угоди (часто короткотермінові військові союзи) з іноземними державами. По суті, у другій половині XVI ст. запорозьке козацтво стало самодостатньою політичною та військовою силою, гравцем на плутаній східноєвропейській дипломатичній шахівниці, який втягувався у часті війни та швидкозмінні союзи між Польсько-Литовською державою, Габсбурзькою імперією, Московією, Кримським ханатом, Волощиною, Молдавією та Османською імперією.

З ростом козацького військового потенціалу конфлікт між незалежно налаштованими мешканцями степового прикордоння та місцевою владою, зумовлений персональним чи суспільним невдоволенням, мав неминуче зростати. Справді, починаючи з останнього десятиліття XVI ст. і впродовж майже всієї наступної половини століття, відбувалася низка повстань на чолі з козацькими ватажками (Косинським, Наливайком, Лободою, Жмайлом, Сулимою, Павлюком-Бутом, Гунею, Острянином), яких пізніше оспівували як захисників традиційних козацьких свобод та борців за волю України. Причини цих повстань були різними, але в них можна простежити декілька загальних тенденцій.

Протягом усього цього періоду козаки ніколи не ставили під сумнів засновок, що

вони є підданими польського короля. Вони хотіли отримати визнання як окремий стан з власними «вольностями» в межах польсько-литовського суспільства. Щоправда, на початку XVII ст. серед самих козаків проявилися видимі відмінності, але їхньою спільною метою залишався певний окремий статус для всіх козаків у Польщі.

Правові відмінності у козацькому товаристві спричинила, фактично, польська урядова політика, зокрема політика короля. Намагаючись виробити певну форму контролю над дедалі більшою кількістю козаків та забезпечити їхню військову службу короні, а не місцевим магнатам чи іноземним державам, польські королі ввели практику реєстру. Перший реєстр був проведений 1572 р., ще декілька – упродовж наступних років, але найпретензійнішим, мабуть, був реєстр 1578 року, здійснений королем Стефаном Баторієм (правив у 1576–1586 рр.). Згідно з ним, так звані реєстрові козаки: 1) були визнані такими, що перебувають на польській військовій службі; 2) стали незалежними від місцевої шляхти чи органів державного управління, де домінувала шляхта (принаймні на час військової служби); 3) одержували плату за службу. Реєстрових козаків відбира-

ли серед міських козаків, оскільки польський уряд не вважав існування Січі законним. Кількість реєстрових козаків загалом була невеликою, коливаючись від 300 осіб за першим реєстром 1572 р. до 6 тисяч 1578 р. за короля Стефана та 8 тисяч 1630 року. Але прагнення корони контролювати таку кількість козаків зводилися нанівець у періоди міжнародних конфліктів, особливо в першій половині XVII ст., коли королі наймали велику кількість козаків (часто селян, які нещодавно втекли на Запорожжя) нести військову службу короні. Наприклад, 1620 р. кількість реєстрових козаків зросла до 20 тисяч.

Існування реєстру сприяло чіткому розмежуванню між козаками, що мешкали у прикордонних містах чи біля них, та козаками з Запорожжя. Серед вольностей, обіцяних королем Стефаном Баторієм реєстровим козакам, було право обирати власних ватажків та підлягати судові рівних собі, а головне – право володіти землею, на якій живеш. Це означало, що козаки, нижчі за станом від шляхти, могли відібрати у великих магнатів свої землі чи одержати нові. Водночас це право давало землевласницько-шляхетський статус тим реєстровим козакам, які були селянами чи міщанами, але

Суспільні верстви України XVI та початку XVII ст.

1. Королівська
польський король

2. Знать
магнати
шляхта

3. Духовенство
православні
уніяти
католики

4. Міщани
патриції

купці
ремісники
чERNЬ

5. Євреї

6. Селяни
фільваркові та монастирські
кріпаки
вільні селяни-поселенці

7. Козаки
городові (реєстрові)
запорозькі (нереєстрові)

зуміли здобути ділянку землі. Тож незабаром реєстрові козаки самі стали заможними землевласниками.

Живучи у досить стабільних умовах в середніх районах Київського та Брацлавського воеводств разом зі своїми родинами, козаки-землевласники прагнули ще більших привілеїв в межах польської адміністративної структури. Зокрема, вони сподівалися на визнання себе рівними з боку польської знаті. Та польські і місцеві православні руські магнати, зі свого боку, не сприймали за рівних тих, кого вважали козацькими вискочками та юрбою розбійників. Натомість переважна більшість козаків, які проживали в Запорозжі, не входили до реєстру і глузували зі своїх реєстрових побратимів на польській службі. Запорозжці не хотіли мати нічого спільного з польською чи будь-якою іншою системою урядового контролю і віддавали перевагу веденню традиційного козацького способу життя: полюванню, рибальству, торгівлі, часом сільському господарству та нападам на Крим та Османську імперію на півдні.

Політична співпраця між королем, польськими та руськими магнатами і шляхтою, а також реєстровими козаками, що прагнули зрівнятися зі шляхтою, та запорозькими козаками почала занепадати після смерті останнього правителя з династії Ягелонів 1572 р. і обрання відтоді монарха Сеймом. Польські королі ставали дедалі залежнішими від примх магнатів та шляхти. Тільки ці два прошарки аристократів могли з допомогою Сейму санкціонувати необхідні капітали чи вирішення військових та зовнішньополітичних справ Польщі. Та здебільшого вони це робили з неохотою, особливо, коли їм здавалося, що деякі польські королі з династійних чи економічних причин занадто палко бажали війни з Московією, Швецією чи Молдавією. Зіткнувшись з такою внутрішньополітичною опозицією, виборні польські королі побачили у козаках вже сформовану силу, яку можна використати у власних зовнішньополітичних та військових інтересах, незалежно від знаті. Цей намір інтенсифіку-

вав практику реєстру, за якою польські королі надавали чи поновлювали козацькі привілеї в обмін на військову службу. Зі свого боку, польська та сполонізована руська шляхта чинила опір безпосереднім стосункам короля з козаками, не кажучи вже про її ставлення до подальшого існування війська, що залишалося поза її контролем. Однак руські магнати в Україні прихильно ставились до реєстрового козацтва допоки воно служило їм, а не королеві.

Міжнародна роль козацтва

Переважна більшість нереєстрових запорозьких козаків й далі несла короткотермінову службу польському королю, шукаючи союзників серед іноземних держав. В останнє десятиліття XVI ст. козаки прийняли запрошення габсбурзького імператора Священної Римської імперії приєднатися до хрестового походу проти безвірних османів. Вони використали цю нагоду для вторгнення і пограбування османських провінцій Волощини та Молдавії. Згодом, у другому десятилітті XVII ст., реєстрові козаки виступали на боці польського короля Зигмунта III у його частих набігах на Московію. Саме в ці десятиліття вони збудували великий військово-морський флот, котрий під проводом відважного гетьмана Петра Сагайдачного нападав на османські міста вздовж північних та південних берегів Чорного моря. Козаки Сагайдачного, як варязькі руси майже вісімсот років тому, навіть дійшли і пограбували передмістя неприступної османської столиці Стамбула.

Османи висували полякам претензії за поведінку непокірних козаків, і не дивно, що польсько-османські відносини погіршувалися. Весною 1620 р. об'єднана турецько-татарська армія розгромила польські сили у битві на Цецорських полях, поблизу молдавського міста Яси. Шлях до Польщі тепер був відкритий. Османи ще краще підготували війська і наступної весни 1621 р. виступили з понад 100-тисячною армією. У розпачі поляки закликали на допомогу гетьмана Сагайдачного і його 40-тисячне козацьке

Чоловіча спільнота?

Не одне покоління істориків та письменників плекало стереотипний образ запорозьких козаків як братства хоробрих воїнів-чоловіків, які лише відчайдушно воювали та пили. Цей образ часто накладають і на все українське суспільство. Для жінок тут, виглядає, місця не було. Їм не дозволялося ступати у військовий та адміністративний центр Запорожжя – Січ, щоб не порушувати чоловічий приватний простір, не турбувати побратимів під час їхніх чоловічих ритуалів та занять. Словом, жінка у козаків або взагалі не згадувалась, або грала другорядну роль. Але чи так було насправді?

Ось ще один уривок з опису, повного глибоких спостережень сучасника козаків Гійома Левасера де Бопляна:

Виконуючи свою обіцянку, ми розкажемо дещо про їхні звичаї, яких вони дотримуються, зокрема весільні, а [також] про те, як вони інколи діють, закохавшись, що, безсумнівно, багатьом видається новим і неймовірним.

Отже, на відміну від загальноприйнятого звичаю усіх народів, тут можна побачити, як дівчата залицяються до молодиків, котрі їм сподобалися. Поширений між ними забобон, якого вони ревно дотримуються, призводить до того, що дівчата ніколи не зазнають невдачі і більш упевнені в успіхові, аніж чоловіки, коли б ті самі робили вибір. Ось як вони діють: закохана дівчина заходить до хати батьків парубка [якого любить], коли сподівається застати вдома батька, матір і самого обранця. Зайшовши до покою, вона каже: «Помагай Біг», що [по-нашому] означає: «Нехай благословить вас Господь». Це є звичним вітанням, яке промовляють, заходячи до чиеїсь господи. Сівши, вона вихваляє того, хто вразив її серце, і звертається до нього так: «Іване, Федоре, Дмитре, Войтку, Микито» і т. д., тобто називає його одним із названих вище імен, які тут найбільш поширені. «Я помітила, дивлячись на твоє обличчя, певну доброзичливість [до мене], яка свідчить, що ти зможеш дбайливо опікати і любити свою жінку; твої чесноти дозволяють сподіватися, що ти станеш добрим господарем. Ці твої хороші риси схилили мене уклінно просити, аби ти взяв мене за жінку». Далі вона каже те саме батькові й матері, покірно просячи їхньої згоди на шлюб. А якщо дістає відмову або якусь одговірку, що він надто молодий і ще не готовий женитися, то відповідає їм, що нікуди не піде звідси доти, доки він їй не пошлюбить і вони не стануть жити разом. Промовивши це, дівчина наполягає на своєму і вперто відмовляється йти з хати, бо не одержала того, що їй належить по праву.

Через декілька тижнів батько й мати бувають змушені не тільки погодитись, але й намовляють сина поставитися до неї прихильно як до дівчини, котра має стати його жінкою. Так само і юнак, бачачи, що дівчина так наполегливо бажає йому добра, починає дивитись на неї як на ту, що колись стане володаркою його бажань. А тому починає наполегливо просити батьків, щоб дозволили йому покохати дівчину. Ось як закохані дівчата (у цім краї) можуть швидко досягти мети, змушуючи (своєю наполегливістю) батька, матір та обранця виконати те, чого хочуть. Бо, як я вже казав, [батьки] бояться накликати на себе гнів господній, щоб з ними не трапилося якогось страхітливого нещастя.

Джерело: Гійом Левасер де Боплян, *Опис України* (Київ 1990), с. 76.

військо (набране з Запорожжя та лав реєстрових козаків), що й уможливило польську перемогу над турками в Хотинській битві на півночі Молдавії неподалік кордону з Поділлям.

Отже, протягом першої половини XVII ст. у кримсько-османсько-польському трикутнику, який оточував козацьку Україну, сформувався начебто непорушний цикл: запорозькі козаки нападали на Крим та Османську імперію; у відповідь Османська імперія погрожувала Польщі, а іноді таки нападала на неї; польський уряд вимагав, щоби запорожці припинили свої походи на османів і татар, і для унаочнення своїх вимог періодично посилали на них каральні експедиції. Запорожці повставали і воювали з Польщею, перемагали то одні, то інші. Так нічого остаточно не вирішувалося, і цикл починався знову.

Польсько-козацькі конфлікти перед 1648 роком, хоч відбувалися у прикордонних регіонах поблизу Запорожжя, часто були дуже жорстокими, як усі громадянські війни. Польські аристократи з прикордонних земель, гетьмани Станіслав Жулкевський, Станіслав Конецьпольський та Станіслав і Миколай Потоцькі, здавалося, одержували особливе задоволення, принижуючи те, що вважали юркою козаків, а перемоги цих вельмож у битвах при Лубнах (1596 р.), Переяславі (1630 р.) та Кумейках (1637 р.) залишили по собі люту ненависть до поляків. Зі свого боку, запорозькі козаки не мали жодних ілюзій щодо польської знаті і вважали реєстрових козаків за зрадників, які часто виступали на боці поляків. Особливо гостро вони відчували зрадливість короля, який, здавалося, був готовий закликати їх на службу у кампанії проти Молдавії, Московії, Швеції чи османів, але недбало ставився до своїх обіцянок про більші привілеї чи оплату. Однак польська адміністративна система була побудована так, що навіть якби король і хотів, він не завжди міг здійснити свої бажання за спиною аристократичної опозиції. Отже, період до 1648 р. залишив у запорозьких козаків глибоку ненависть та недовіру до поляків, що поєднувалась з історичною

пам'яттю про мужніх гетьманів, таких, як Дмитро Вишневецький та Петро Сагайдачний, їхні успішні виступи проти кримських татар та турків-османів і вміння перехитрити польську знать, що прагла контролювати їхнє життя. Саме цей період (1630-ті роки) український російськомовний автор XIX ст. Микола Гоголь взяв за основу для своєї відомої повісті «Тарас Бульба» (1835 р.) про козацькі повстання проти поляків.

Козаки та православ'я

Однак роль козаків у українському житті не була обмежена лише військовими походами та обороною кордонів. Незабаром любов до свободи та самоврядування поєдналася з відданим захистом православної віри. Ідеологічний зв'язок між козацькою боротьбою за автономію та за православ'я великою мірою протягом перших двох десятиліть XVII ст. плекав Єзекііл Курцевич, архимандрит Трахтемирівського монастиря (розташованого на півдорозі між Києвом та Черкасами), а також гетьман Петро Сагайдачний. Народившись у Галичині і походячи, мабуть, зі знатної родини, Сагайдачний одержав освіту в Острозькій академії, де сповнився любові й відданості православ'ю. Згодом він вирушив на Січ, і запорожці обрали його гетьманом. Сагайдачний не тільки обстоював православну віру і навчив цього запорозьких козаків, він ще й командував військом і здобув не одну перемогу у війні з татарами, турками та – на службі у Польщі – з московитами. За свою вірність Польщі, надто вирішальну для короля напередодні Хотинської битви 1621 р. проти турків-османів, Сагайдачний вимагав повного відновлення православної ієрархії, де більшість єпископських престолів залишалися вакантними після Берестейської унії 1596 р.

Тим часом за перші два десятиліття XVII ст. Київ відродився і знову став центром русько-української культури. Печерську лавру, засновану при Ярославі Мудрому в середині XI ст., очолював у 1599–1624 рр. інший уродженець Галичини Єлисей Плетенецький. Поки Сагайдачний підносив військовий

та політичний престиж козацтва, Плетенецький енергійно займався створенням нової бази для православної культурної діяльності у Києві. 1615 року він привіз з галицького Стрятина* до монастиря друкарський верстат, який за перші 15 років роботи (1616–1630 рр.) випустив сорок творів – більше, ніж будь-яка інша друкарня на решті території України чи Білорусі. Серед цих видань були літературні й історичні твори, релігійні полеміки, літургії та книжки для дедалі більшої кількості шкіл. До останньої категорії увійшли «Лексикон словеноруський» («Лексіон славенорусский») Памви Беринди (1627 р.) – перший у східнослов'янському світі словник, який разом з іншою тогочасною працею, виданою деінде, «Граматикою словенською» («Грамматика славенская») Мелетія Смотрицького (1619 р.), став стандартом церковнослов'янської мови, котрою всі східні слов'яни користувалися упродовж наступних двох століть.

Також Плетенецький привіз до Київського монастиря групу галицьких учених (Йова Борецького, Захарія Копистенського, Лаврентія Зизанія, які навчалися або викладали у школі Львівського Ставропігійського братства. Услід за львівською традицією у Києві 1615 р. також було засноване братство і школа, де, як і у Львові, програма базувалася на греко-слов'янських зразках. Ба більше, посеред цього культурного відродження гетьман Сагайдачний перевів свою адміністрацію до Києва, знову зробивши його центром політичної та військової сили, а також культурним осередком українських земель. Щоб показати своє бажання й надалі підтримувати православне відродження, гетьман записав усіх своїх запорожців до недавно створеного Київського братства.

За підтримки козаків та їхнього активно гетьмана Сагайдачного, православне духовенство та світські провідники відчули, що прийшов час відродити організаційну структуру церкви. У другому десятилітті XVII ст.

митрополичий престол та всі єпархії східного обряду на білоруських й українських землях Польсько-Литовської держави, за винятком Львівської, були в руках уніятів. Та козаки не допустили унійних митрополитів – Іпатія Потія та його наступника Йосифа Велиміна Рутського (1614–1637 рр.) на митрополичий престол у Києві. Тепер вже православні користали з візиту єрусалимського патріярха Теофана, який у жовтні 1620 р. зупинявся в Києві на шляху до Москви. Вони переконали патріярха висвятити православного митрополита для Києва, а також чотирьох єпископів на престолі в Перемишлі, Полоцьку, Володимирі та Луцьку. На початку наступного року ще двох православних єпископів висвячено для Холма та Пінська. Це було зроблено таємно і без схвалення польської влади. Дізнавшись про це, влада звинуватила патріярха Теофана в тому, що він турецький шпигун, й оголосила новопризначених митрополита та єпископів поза законом.

У відповідь на це новий православний митрополит Йов Борецький (1620–1631 рр.) та шість єпископів 1621 р. опублікували свій перший маніфест. Особливий інтерес становить поданий ними опис козаків**:

«Що ж до козаків, то про сих лицарських людей знаємо, що вони з роду нашого, браття наші і християни правовірні.... [Це] плем'я того чесного руського народу з Яфетового насіння, яке і по Чорному морю, і по суші воювало Грецьке царство. Це військо того коліна, яке за руського монарха Олега плавало на своїх човнах по морю і по землі, приладнавши колеса до човнів, і штурмувало Константинополь. Це ті ж самі, що за Володимира Великого, святого руського монарха, воювали Грецію, Македонію та Ілірію. Це ті, чії предки разом з Володимиром охрещувались і віру християнську приймали від Константинопольської церкви, і по

* Тепер с. Стратин Рогатинського району Івано-Франківської області. – *Прим. ред.*

** Переклад з польської Наталі Яковенко, Володимира Кречотня. – *Прим. ред.*

сьогоднішній день у ній народжуються, хрестяться й живуть»⁴.

Про недавні часи православні єпископи писали: «[Козаки] до того ж мають на меті невільників визволяти... І воістину християнству поневоленому на всьому світі ніхто після Бога добродійства такого великого не виказує, як... військо Запорозьке своєю мужністю і своїми перемогами. Що інші народи словом і бесідами виборюють, те козаки ділом самим доводять»⁵. Козаки тепер були озброєні історичною ідеологією, а найвища православна ієрархія вважала їх за нащадків біблійного Яфета та князів Київської Русі.

Реєстрові козаки одразу використали ситуацію і почали на всіх переговорах з поляками висувати нову вимогу: визнати вже призначених єпископів і тим самим повністю відновити православну церкву в Польсько-Литовській державі. Протягом наступного десятиліття польський король Зигмунт III часто обіцяв вирішити проблеми православної церкви, але відмовлявся визнати сім освячених ієрархів. Зрештою, після смерти короля 1632 р. настав період, під час якого польський Сейм готувався до нових виборів. Декілька православних руських аристократів скористалися цією нагодою і внесли козацьке питання до королівських виборчих дебатів. Вперше вони вимагали, щоб козацтво було визнане як аристократичний стан польської суспільної структури, а також повторили вимогу про легалізацію православної ієрархії. Не дивно, що це викликало сильний опір з боку польської знаті. Однак майбутній король Владислав IV (правив у 1632–648 рр.) потребував військ для нової кампанії проти Московії, тому схилився до підтримки вимог козаків. Хоча статусу знаті козакам не надали, новий король, завдяки особистим дипломатичним навичкам, зміг 1632 р. укласти компромісну угоду, відому як «Статті заспокоєння грецької релігії».

Компроміс 1632 р. остаточно врегулював православне церковне життя у Польсько-Литовській державі. Митрополита та єпископів обирати мало б православне духовенство і

знати, затверджувати – польський король, а благословляти – вселенський константинопольський патріарх. Проте таємно висвячену 1620 р. православну ієрархію не було визнано. Щодо православно-унійних відносин, то єпархії в межах Київської митрополії розділили. Київська, Львівська, Перемиська, Луцька і щойно створена Мстиславська відійшли до православних, а Полоцька, Холмська, Володимирська, Пінська та Смоленська – до уніятів, хоч деякі єпархії паралельно мали і православних, й унійних єпископів. Крім того, у кожній церкві був свій київський митрополит. Православний митрополит мешкав у самому Києві, а унійний – у Вільнюсі чи Новогрудку у Великому князівстві Литовському. Також були дозволені православні школи, друкарні, братства та нові церкви; декілька церков та монастирів, які належали уніятам (крім однієї в Києві), повернули православним, а також знову дали їм можливість обіймати посади у міській адміністрації. Незважаючи на протести уніятського митрополита та польських католицьких єпископів, король підписав угоду 1632 р. та поновив її через три роки.

Використовуючи сприятливу політичну ситуацію, православна знать у листопаді 1632 року проголосила у польському сеймі свого представника – архимандрита Петра Могила – митрополитом київським (1632–1647 рр.). За кілька днів це призначення схвалив король, але потрібне було благословення вселенського патріарха. Отже, митрополит Ісаєя Копинський (1631–1632 рр.) – наступник митрополита Борецького, таємно вибраного 1620 р., усунувся зі своєї катедри.

Новий активний митрополит Могила (по-румунськи «movilă» – «пагорб», «гора») був сином румунського православного правителя Молдавії. 1627 року, лише через два роки після появи у Києві, він став архимандритом впливової у місті Печерської лаври. Честолюбний і талановитий Могила був переконаний, що православна церква житиме, якщо існуватимуть добре освічене духовенство, підготоване у найкращих традиціях своїх релігійних супротивників – єзуїтів. Тож

він посилав монахів вчитися до Польщі і відкрив за єзуїтською латинською моделлю нову школу при Печерській лаврі.

Політику, яку проводив Могила, не всі у польсько-литовському православному середовищі сприймали схвально. Фактично, вибори митрополита наприкінці 1632 року означали перемогу православної руської знаті над козаками, які підтримували позбавленого катедри, але ще впливого митрополита Копинського та інших ієрархів, таємно висвячених 1620 року. Копинський разом з промосковським духовенством озирався на царя і сподівався на згоду з московським патріархом. Тому вони виступали проти того, що вважали прозахідною (тобто римо-католицькою) орієнтацією Могили. Під впливом нарікань церковників-традиціоналістів козаки навіть погрожували покінчити з Могилою та його «латинсько орієнтованим» інтелектуальним гуртком, вважаючи його поширювачем отрути серед православної молоді.

Незважаючи на критику, Могила досягав успіхів, втілюючи в життя своє бачення православного відродження у Польсько-Литовській державі. Ще на місці архимандрита Києво-Печерської лаври він заснував 1631 р. школу, яку наступного року об'єднав з Київською братською школою в один заклад – Київський або Могилянський колегіум. У колегіумі підтримувалися традиції схоластики, які панували тоді у католицьких єзуїтських школах, велике значення мало вивчення латини. Могила вірив, що майбутнє православної церкви Білорусі й України – у примиренні з Польщею (на рівноправних засадах), і тому намагався змінити традиційне ставлення українського православного духовенства, яке досі дивилося на схід, на Москву як на єдиний порятунок. Протягом першої половини XVII ст. невдоволені православні священики і монахи продовжували шукати притулку в Московії. Та під керівництвом обдарованого і блискучого інтелектуала Могили православна церква та її навчальні центри в Україні самі стали привабливим осередком культури на противагу католицькому Заходу.

Затишшя перед бурею

У 1630-х рр. під тиском козаків було відновлено законність православної церкви у Польсько-Литовській державі. Проте самі козацькі вимоги залишилися невиконаними. Реєстрових козаків не визнано окремим соціальним станом, а запорожці й далі конфліктували з польськими властями або через незгоду з чиновниками на прикордонних землях України, або через недозволені набіги на Крим чи Османську імперію. Тож цикл козацько-польських сутичок продовжувався: козаки на службі у військових кампаніях Польщі обурювалися невиконаними обіцянками поляків, а також намаганням Польщі підпорядкувати їх (наприклад, 1635 р. було зведено нову фортецю біля Кодацького порогу поблизу повороту Дніпра, яка мала зупиняти козаків-утікачів на Запорожжі).

Польська реакція, своєю чергою, зумовила два великі козацькі повстання – 1637 р. (на чолі з Павлом Павлюком-Бутом) та 1638 р. (під проводом Дмитра Гуні та Якова Острянина), в яких брали участь як реєстрові, так і нереєстрові запорозькі козаки. Перше завершилося обезголовленням козацького ватажка польськими військами після перемоги в битві при Кумейках, друге – капітуляцією Гуні та втечею Острянина разом зі своїми 900 козаками на схід у московські землі. Після поразки 1638 р. кількість реєстрових козаків, яка змінювалася протягом XVII ст., тепер знизилась до 6 000 осіб; їм було дозволено мешкати лише в повітах Черкас, Чигирин та Корсуня; ліквідувалася виборність гетьмана й полковників; а у фортеці Кодак було розміщено велику кількість польських воїнів. Зрештою, всі нереєстрові козаки нижче по Дніпру на Запорожжі були оголошені поза законом.

Наступні десять років ситуація залишалася відносно спокійною, і деякі поляки почали думати, що козацька проблема, мабуть, нарешті врегульована. Та насправді нічого не змінилося. Фільваркова система, підконтрольна магнатам, ширилася сільськогоспо-

Православні проти уніятів

Незважаючи на компроміс 1632 р., що називався у польських урядових колах «Статтями заспокоєння грецької релігії», боротьба всередині руського народу між прихильниками православ'я та унії була безперервною впродовж першої половини XVII ст. Вона проявлялася по-різному: у судових справах, дебатах у сеймі та у виданнях полемічних памфлетів на захист православної віри і руської мови або правомірності унії з Римом.

Тим часом перехід з православ'я в уніятство продовжувався серед усіх прошарків суспільства, і навіть такий колись непохитний захисник православної віри як архієпископ Мелетій Смотрицький 1628 р. став уніятим. Ще більш декларативним було навернення у римо-католицизм членів могутніх руських магнатських родів (Острозьких, Сангушків, Чорторійських, Корецьких, Збарзських і Заславських) та подальше поширення римо-католицького впливу на схід через заснування єзуїтських шкіл у 1608–1646 рр. (у Львові, Луцьку, Кам'янці-Подільському, Острозі, Бересті, Овручі та ще східніше в Новгород-Сіверському і Києві). Це була переможна хода римо-католицизму, який провокував обговорення «нової унії», зокрема 1645 р. пропозицію про її створення подав не хто інший, а православний київський митрополит Петро Могила.

Пристрасті та запал православно-унійної боротьби проявлялися в інтелектуальних та юридичних дебатах, а також у фізичному насиллі та руйнуванні або силовому захопленні храмів церкви-суперниці. Одним з найбільш жорстоких та пам'ятних прикладів насилля стало вбивство унійного полоцького архієпископа Йосафата Кунцевича (1617–1623 рр.) розгніваними православними міщанами Вітебська у Білорусі, де була розміщена резиденція ієрарха. Після його смерті 1623 р. уніяти Польсько-Литовської держави проголосили Кунцевича мучеником за віру, а 1867 р. він був канонізований римо-католицькою церквою. Глибину православно-унійного антагонізму на початку XVII ст. передає тогочасна біографія Кунцевича (1665), написана єпископом Яковом Сушею:

[...] на соборній і на всіх церквах ударили на сполох. Це був умовний знак і заклик до повстання. З усіх кінців міста народ – чоловіки, жінки, діти – зі зброєю в руках з галасом кинувся до архиєрейського дому. Кунцевич наказав випустити священика, але було вже пізно. Натовп побив і поранив слуг та почет архієпископа, вдерся до кімнати, де був він сам. Хтось ударив його палицею, інший розсік йому голову сокирою, і коли Кунцевич упав, його стали бити хто чим міг. Потім натовп пограбував будинок, тіло ж архієпископа витягнули на майдан, знущалися над ним, навіть жінки й діти, сідали на нього, клали на нього здохлого пса, волочили оголене тіло міськими вулицями, витягнули на високий пагорб над Двіною і зіпхнули вниз. Нарешті, до тіла вбитого прив'язали кілька каменюк і скинули у Двіну в найглибшому місці [...].

Джерело: Митрополит Макарий. *История Русской церкви*. Том 5. Отдел 1. Глава IV: Западно-русская митрополия в борьбе с унией, под управлением православных митрополитов. II: Митрополит Иов Борецкий.

дарським сектором; невдоволені селяни, міщани та, меншою мірою, шляхтичі продовжували тікати на Запорозжя, а православна церква, законність якої було відновлено, мусила змагатися з підтримуваною урядом унійною церквою за сферу впливу та володіння певними парафіями. Тим часом козаків втягували у примхи польської політики, що традиційно зумовлювало конфлікт між королем та знаттю.

Один з останніх випадків використання козаків трапився за правління Владислава IV – короля, який особливо полюбляв зовнішні чвари, – він воював проти Швеції (як член династії Ваза Владислав претендував на шведську корону), проти Московії (Польща продовжувала вторгтися до ще нестабільної Московії), проти турків-османів (традиційного ворога). 1646 року Владислав розробив план хрестового походу проти турків, але коли польський Сейм відмовив у коштах, він, ясна річ, звернувся до реєстрових козаків. Ті, начебто, одержали від короля якийсь таємний привілей та когву, скликали військо,

але Сейм дізнався про ці плани і ще до кінця 1646 р. почав вимагати демобілізації козаків. Наступного року Владислав здався, і ті можливі вольності, що їх козаки могли отримати від цього походу, було втрачено.

Всі ці фактори – соціально-економічні, релігійні, політичні – сприяли збільшенню ненависти між козаками та польською знаттю, яка зі зростом своєї політичної могутності представляла всю Польсько-Литовську державу. Постійна напруга могла будь-коли спричинити великий вибух. 1647 року така спалахнула іскра – як наслідок особистої трагедії одного з козацьких чиновників – Богдана Хмельницького.

¹ Alan Fisher, *The Crimean Tatars* (Stanford, Calif. 1978), p. 25.

² Дмитро Дорошенко, *Нарис історії України*, т. I, 2-е вид. (Мюнхен 1966), с. 152.

³ Linda Gordon, *Cossack Rebellions* (Albany, N.Y. 1983), p. 87.

⁴ Михайло Грушевський, *Історія України-Руси*, т. VII (Київ 1909), с. 391–392.

⁵ Там само, с. 392.

Частина четверта

Козацька держава,
1648–1711 роки

Хмельницький і революція 1648 року

Богдан Хмельницький є центральною постаттю української історії XVII століття. Дехто вважає його найяскравішим проводирем в історії України Нового часу, бо саме за його майже десятилітнього гетьманування (1648–1657 рр.) козаки, а з ними й половина української території, перейшли під владу Московії. Це був початок процесу поступового приєднання Московією українських земель, що належали Польщі, аж до остаточного зникнення Речі Посполитої з політичної мапи Європи наприкінці XVIII століття. Але ще важливішим для української історії став той факт, що Хмельницькому вдалося встановити контроль над більшістю українських земель й управляти цією територією, як незалежною державою. Його Козацька держава була невичерпним джерелом натхнення для майбутніх поколінь українців, багато з яких боролися за відновлення того, що вважали незалежною Україною часів Хмельницького.

Ставлення до Богдана Хмельницького як важливої фігури у східноєвропейській історії XVII століття було дуже різним. Не дивно, що традиційна польська історіографія вважала його ватажком руйнівного повстання, яке підірвало основи і врешті знищило Польську державу. Російська історіографія називала його лідером, котрий привів православних «малоросів» у лоно Російської держави. Українські автори вбачали у Хмельницькому видатного провідника, який вдихнув нове життя в ідею національної незалежності, приспану з часів Київської Русі. Хоча дехто і критикував Хмельницького за соціально-політичні і дипломатичні помилки, а надто за його рішення присягнути на вірність Московії, всі погоджувалися, що період

його правління став поворотним моментом в історичному розвитку України. Єврейські дослідники східноєвропейської історії вважають Хмельницького підбурювачем першого геноциду в історії євреїв Нового часу. Вони вказують на те, що суспільно активну єврейську спільноту в Україні не лише було винищено, але й цей ранній «голокост» містичним чином визначив подальшу історію східноєвропейських євреїв-ашкеназі. Зрештою, і російські, й українські советські історики-марксиста наголошували на загальнонародному революційному аспекті Хмельниччини. З 1930-х рр. вони зарахували козацького ватажка до нечисленного, але політично значущого пантеону визнаних національних героїв досоветського періоду, насамперед тому, що він так зручно розпочав рух до «возз'єднання» братніх українського та російського народів. Отже, для одних Богдан Хмельницький є великим чи не дуже великим героєм, водночас інші вбачають у ньому лиходія і навіть втілення диявола. Якою була ця особа, чия кар'єра донині є предметом історичних дискусій та політичної полеміки?

Початок кар'єри Хмельницького

Богдан Зиновій Хмельницький народився близько 1595 року. Місце його народження достеменно невідоме, але багато хто вважає, що маєток його батька містився в Суботові біля Чигирина, недалеко від Дніпра і приблизно за сімдесят кілометрів на південь від Черкас – прикордонного міста та козацького центру. Батько Михайло був реєстровим козаком шляхетського походження, ймовірно, з Білорусі, і служив у Галичині (в місті Жовква) у знаменитого на початку XVII ст. польсько-

го воєначальника гетьмана Станіслава Жулкевського. Пізніше повітовий староста Чигирин запросив Михайла Хмельницького до себе, той незабаром став підстаростою й оселився у маєтку в сусідньому Суботові, де пізніше народився його син Богдан.

За відсутності православної школи у відносно близькому Києві (де її не було аж до 1615 року) Богдана відрядили до єзуїтського колеґіуму у Львові. Завершивши навчання, він брав участь разом з батьком і козаками під командуванням гетьмана Жулкевського у невдалій кампанії проти турків 1620 року. І Жулкевський, і Михайло Хмельницький полягли у битві під Цецорою недалеко від молдавського міста Яси, а молодого Богдана захопили у полон і відправили до Стамбула. Наступні два роки, доки його мати не збрала досить грошей для викупу, Богдан вивчав турецьку і досконало ознайомився з османською і кримською політикою, а також з проблемами грецької православної церкви в султанській столиці. Після повернення додому 1622 р. Хмельницький служив реєстровим козаком у рідному Чигирині.

У цей час, протягом 1620–1630-х рр., Хмельницький виступав за збільшення чисельності реєстрових козаків і їхніх привілеїв. Дехто з поляків навіть підозрював його в участі у козацьких повстаннях 1637–1638 рр., та оскільки доказів цьому не було, йому дозволили очолити чигиринське козацтво. У відносно мирний час після 1638 року Хмельницький взявся за свій маєток неподалік від Чигирини, де йому, як він думав, судилося до кінця днів прожити типовим реєстровим козаком, головною метою якого було підвищення статусу своєї групи до рівня шляхти у Речі Посполитій. Проте степова зона, де жив Хмельницький, а колись і його батько, зазнавала швидкої колонізації і змін, тому без відповідних документів претензії родини Хмельницьких на шляхетський статус небагато означали для агресивних магнатів, які, незважаючи на регалії шляхтичів, вже звикло відбирали їхні землі. Отже, соціальний статус Хмельницького залишався непевним, він мусив піти на військо-

ву службу до короля або зайнятися господарською діяльністю, аби бодай втримати своє матеріальне становище.

Через непевність власної ситуації Хмельницький обстоював потребу змін у статусі реєстрового козацтва, який занепав після невдалих повстань 1637–1638 років. Він з ентузіазмом поставився до планів короля Владислава IV організувати у 1646 році новий хрестовий похід проти Османської імперії. Козаки, яких цінували за військовий потенціал, вбачали у планах короля можливість покращити власне становище. І справді, Хмельницький був одним із чотирьох членів козацької делегації, запрошеної 1646 року до Варшави на переговори з королем. Тим більшим було його розчарування, коли польській шляхті вдалося розладнати плани Владислава. Проте козацька делегація нібито таємно отримала від короля привілеїв, що мав відновити статус козаків, яким він був до 1638 року.

У перші місяці 1647 року відбулася низка подій, що стали поворотним пунктом у житті Хмельницького. Оскільки він був важливою історичною постаттю, не дивно, що навколо нього виникло багато легенд, особливо про цей визначальний період його життя. Найкolorитніша з них, зафіксована у кількох пізніших джерелах, розповідає про події, які історик Михайло Грушевський назвав «аферою Хмельницького». Ця так звана афера стосувалася «боротьби за жінку» на ім'я Мотрона, в яку Хмельницький, на той час вже маючи дружину і дітей, ймовірно, закохався. Врешті-решт, Мотрона вийшла за польського чигиринського підстаросту Данила Чаплинського, місцевого суперника Хмельницького. Незадовго до одруження з Мотроною Чаплинський напав на маєток Хмельницького в Суботові, пограбував його і з якоїсь причини відшмагав одного з синів козацького ватажка до смерті. Поза сумнівом, насильство і залякування стали причиною передчасної смерті першої дружини Хмельницького десь 1647 року.

У господарських справах Хмельницький був конкурентом начальника Чаплинського,

чигиринського старости Александра Конєцпольського, який вважав, що козацький ватажок є загрозою для його винокурної монополії. Після нападу на Суботів Хмельницький безуспішно шукав справедливості у місцевому суді, тоді вирушив до Варшави і подав скаргу до польського Сейму, але й тут – без жодних результатів. Перебуваючи у столиці, він навіть звернувся до короля Владислава, який, хоч і співчував Хмельницькому, визнав, що не має можливості втручатися в польську правову й адміністративну систему, цілковито контрольовану шляхтою.

Звернення Хмельницького до королівського суду і варшавського Сейму ще більше розлютило його ворогів, і, повернувшись додому наприкінці 1647 року, він був негайно заарештований за наказом Конєцпольського. Друзі допомогли Хмельницькому втекти. Не знаючи, до кого ще звернутися, він вирішив піти слідами сотень невдоволених реєстрових козаків і дрібної шляхти. У січні 1648 року він тікає на Запорозьку Січ, де козацьке військо було недосяжним для польської влади.

Ці факти пізніші автори прикрасили так, що тривалі політичні, соціальні й економічні протиріччя між поляками і козаками здавалися менш важливими в мотивації вчинків Хмельницького, ніж боротьба за жінку з дрібним польським службовцем. Утім, не суперництво за «степову Гелену», а постійна соціальна, релігійна й національна напруга в Україні XVII століття зумовила низку подій, які глибинно змінили як українське, так і польське суспільство.

Револуція 1648 року

Поразка у повстаннях 1637–1638 років приборкала запорожців, але не надовго. Тепер здавалося, що впливовий ватажок в особі Богдана Хмельницького, якому, як вони чули, довіряв навіть сам король, прибув на Запорозжя. Хмельницький негайно заходився розвінчувати традиційно негативне ставлення запорожців до «ошляхетнених» реєстрових козаків, і до кінця січня 1648 року його було обрано гетьманом. Новий геть-

ман передбачав можливість конфлікту з поляками і, спираючись на свій досвід в османському світі, уклав союз з кримськими татарами. Польські можновладці та військові, посперечавшись про те, як позбутися нової козацької загрози, визнали якщо не кількісну, то якісну вищість власної армії. Польська піхота, кіннота та реєстрові козаки – всього 1200–1500 загонів під головним командуванням коронного гетьмана Миколая Потоцького та його сина Стефана Потоцького – вирушили на Запорозжя, де під прапором Хмельницького зібралось від 2000 до 2500 козаків. Однак на свій подив польська армія зустріла на дорозі об'єднане запорозько-татарське військо під командуванням Хмельницького і зазнала поразки у битві під Жовтими Водами 15–16 травня 1648 р. Стефана Потоцького захопили в полон татари (пізніше він помер від ран), а реєстрові козаки з польської сторони перейшли до Хмельницького. З чисельнішими козацько-татарськими силами Хмельницький переслідував поляків і переміг їх у другій битві під Корсунем 25–26 травня, де обидва польські командувачі потрапили у полон. Ще більше ускладнило ситуацію поляків те, що 20 травня, у день поразки під Корсунем, помер король Владислав IV Ваза.

Новини про козацькі перемоги надихнули усіх невдоволених Київського воєводства до бунту. Селяни виганяли або вбивали польських панів та їхніх управителів-євреїв; православне духовенство закликало до помсти проти римо-католиків й унійних священників; міщани повставали проти міських багатіїв. Отже, за одне літо 1648 року двоє польських головнокомандувачів були взяті в полон, їхня східна армія зазнала поразки, українське селянство повстало, а король помер. Мало того, давні вороги Польщі – запорозькі козаки і татари – упивалися перемогою і, здавалося, що порятунку від них немає. Без сумніву, українські селяни і більшість нереєстрового запорозького козацтва були готові позбутися польського правління раз і назавжди. Але чи був до цього готовий Богдан Хмельницький?

Життя Хмельницького та інших відносно забезпечених реєстрових козаків було життям честолюбного провінційного шляхтича. Зазнавши кривди від місцевих суперників, він прагнув насамперед відновлення справедливості. Якщо цього не можна було досягти законним чином, військова перемога над польською армією змусила б владу діяти в його інтересах. Навіть після того, як Хмельницький двічі переміг польську східну армію, він, здається, був не проти залишитися підданим короля Польщі, якщо б йому пообіцяли відшкодувати особисті втрати й відновити ті привілеї його товаришів, якими вони користувалися до повстань 1637–1638 років. Одначе відступати було вже запізно, хотів він цього, чи ні. Особиста образа та реакція на неї Хмельницького спричинила низку подій, яких він не міг цілком контролювати. Він мав або виплисти на гребені хвилі, або потонути.

Спочатку Хмельницький намагався зупинити селянсько-козацьке повстання, яке, за його припущенням, покінчивши з місцевою польською шляхтою, могло звернутися проти руської шляхти і реєстрового козацтва. Хмельницький сподівався на підтримку серед поляків у гамуванні того, у що могла розростись революція. У червні 1648 року, вдаючи, що не знає про смерть короля, Хмельницький зупинив своє військо під Білою Церквою, що на південному заході від Києва, і вислав емісарів до Варшави з вимогою відновити давні козацькі вольності, збільшити чисельність реєстрового козацтва до 12 тисяч, виплатити козакам платню за останні п'ять років і відновити справедливість щодо православної церкви, зокрема повернути їй парафії та монастирі, відібрані уніятами. В обмін на це Хмельницький обіцяв покоритися королю.

Польський Сейм неймовірно зрадів скромним вимогам Хмельницького і погодився подати їх на розгляд новому королю, якого на той час ще не обрали. Після цього Хмельницький повернувся до свого маєтку поблизу Чигирини і навіть одружився на початку 1649 року з Мотроною після того, як її нетри-

валий шлюб з Чаплинським було розірвано. Здавалося, він майже досягнув усього, чого прагнув.

Однак розвиток подій не дав йому втішатися мирним життям. Такі популярні козацькі ватажки, як Максим Кривоніс і Данило Нечай, очоливши селян і nereєстрових козаків, не припиняли військових дій, виступаючи проти поляків-католиків, українців-уніятів і євреїв у Київському воєводстві. Особливо нищівний вплив, як у близькій, так і в далекій перспективі, ці повстання справили на євреїв (див. розділ 27). Кількість жертв серед євреїв у період з 1648 по 1652 рік нараховує від десятків до сотень тисяч, і, здається, точне число ніколи не буде встановлено. Хоч би яке було це число і хоч би хто був у цьому винен – селяни, запорозькі козаки, Кривоніс і Нечай чи кримські татари, які продавали єврейських бранців на рабських ринках Османської імперії, євреї донині звинувачують у цьому саме Хмельницького. Широковідома «Encyclopedia Judaica» додає до його імені епітети, запозичені з давніх єврейських хронік: «Лютий Хміль, один з найгірших гнобителів євреїв усіх часів,.. який несе найбільшу відповідальність за голокост польського єврейства тієї доби». Його репутація серед євреїв не змінилася, «навіть попри те, що насправді», як визнають деякі джерела, його контроль над розвитком подій був досить обмеженим¹. Хоч би якою була єврейська позиція стосовно Хмельницького, фактом є те, що в соціально-економічній системі Речі Посполитої євреї, як і поляки, були визискувачами. У великому соціальному перевороті, що почався 1648 року, євреї опинилися, як кажуть, між молотом і ковадлом, внаслідок чого було знищено більшість їхніх громад.

До літа 1648 року козацько-селянське повстання поширилося далі на захід, на Поділля. У цей момент впливовий сполонізований український магнат з Лівобережжя Ярема Вишневецький узяв справу в свої руки. Втомившись від обговорень козацького питання, що точилися у вищих польських державних колах у Варшаві, Вишневецький

Хмельницький і євреї

Єврейські хроністи XVII століття подають дуже різні і завжди завищені цифри стосовно чисельности загиблих євреїв в Україні за часів Хмельницького. Цифри сягають від 60–80 тис. (Натан ГанOVER) до 100 тис. (Сабатай Коген) загиблих, від 300 громад до 670 тисяч знищених господарств. Майже всі сучасні фахівці з того періоду певні, що цифри у хроніках дуже перебільшені. Ізраїльські науковці Шмуель Етингер і Бернард Вайнриб говорять, натомість, про «вищення десятків тисяч євреїв», а українсько-американський історик Ярослав Пеленський знижує цю цифру до 6–14 тисяч.

Незважаючи на поправки сучасних науковців, давні хроніки досі мають потужний вплив на уяву читача. Можливо, найбільш відомою і популярною хронікою є «Yeven Metzulah» («Євен мецула»), написана заставським рабином Натаном ГанOVERом. Вона вперше була надрукована гебрейською у Венеції 1653 року, відтоді вийшло безліч перекладів різними мовами, серед них декілька англійською під назвою «Глибоке багно» («The Deep Mire») або «Невтішне горе» («The Abyss of Despair»). У передмові до видання хроніки ГанOVERа 1983 року американський фахівець з юдаїки Вільям Гелмрейч називає події доби Хмельницького «однією з найгірших катастроф, які колись спіткали єврейський народ». У нижченаведених уривках з «Євен мецула» ГанOVER розповідає нам, чому він обрав таку назву, чому позиція козацького ватажка, на його думку, уособлює позицію всіх українців і, нарешті, що сталося з тими євреями, які не змогли втекти з Лівобережжя на захід, за Дніпро.

Я назвав свою книжку «Yeven Metzulah» («Пучина бездонная»), бо слова Псалма 69:3 стосуються цих жахливих подій і говорять про гнобителів – татар і українців, а також про архіворога Хмеля, хай зникне його ім'я, хай прокляне його Бог. Ця книжка, отже, стане хронікою для прийдешніх поколінь.

Бо хоча він [Хмельницький] промовляв лагідно, в серці його сиділо сім мерзот; ця людина замислювала зло, як і всі українці, які спочатку видають себе за єврейських друзів, говорять їм приємні і втішні слова, обманюючи їх лагідним, добрим тоном, а насправді вони брешуть і є зрадниками, негідними довіри.

Тих, хто не встиг чи не міг утекти, було вбито. Ці люди загинули лютою і гіркою смертю. З одних живцем здерли шкіру і кинули їхні тіла собакам; комусь відрубали руки та інші частини тіла і повикидали тіла на шлях під ноги коней та колеса возів; інших було поранено і покинуто на вулиці помирати повільною смертю; вони корчилися у власній крові до останнього подиху; ще інших поховали живцем. Вороги вбивали дітей на колінах у матерів. Розрізали на шматки, як рибу. Рубали животи вагітним жінкам, витягали звідти дітей і кидали їм в обличчя. Деяким жінкам розрізали черево, вкидали туди живого kota і зашивали черево з котом усередині. Вони відрубували руки своїм жертвам, щоб ті не могли витягти kota з черева. Немовлят вішали на грудях матерів. Деяких дітей прощтрикували списами, смажили на вогні і давали матерям їсти. Часто вони робили з тіл єврейських дітей імпровізовані мости, по яких потім ходили. У цілому світі не було жодного жорстокого способу убити людину, якого б вони не спробували. Всі чотири види смертної кари: побиття камінням, спалювання, обезголювання, задушення застосовувалися до євреїв. Багато хто потрапив у полон до

татар. Жінок та дівчат гвалтували. Ці звірства вони чинили у всіх поселеннях, які траплялися на їхньому шляху. Не менш жорстоко поводитися з поляками, особливо священиками та єпископами.

Джерело: Natan Hanover, *Abyss of Despair: The Famous 17th-Century Chronicle Depicting Jewish Life in Russia and Poland during the Chmelnicki Massacres of 1648–1649*. Translated by Abraham J. Mesch, 2nd ed. (New Brunswick, N. J. and London, 1983), p. 25, 34, 43–44.

вирішив атакувати повстанців. Однак його напад відбив Кривоніс. Такий хід подій спонукав і Хмельницького вийти з нетривалого усамітнення. Він вирушив на захід на Волинь, де у вересні 1648 року разом з Кривоносом розбив величезну польську армію з 80 тисяч вояків поблизу села Пилявці. Після того козацька армія підійшла до Львова, де, відірвавши місто від зовнішньої допомоги, отримала викуп від міської влади.

Тепер дорога на Варшаву була відкритою, і козаки переконували Хмельницького йти туди, вдарити у саме серце Польщі. Він вирушив у напрямку Варшави, але в листопаді зупинився в Замості, на третині дороги від Львова до Варшави. Знову сподіваючись на більші поступки з боку польського уряду, Хмельницький пішов на переговори. Умови гетьмана були такі: 1) повернення козацьких привілеїв; 2) вільний прохід козаків до Чорного моря без таких перепон, як польська Кодацька фортеця, яка блокувала шлях; 3) гетьман має залежати лише від короля, а не від місцевої польської влади; 4) амністія всім учасникам повстання; 5) Берестейську унію, а отже, унійну церкву, має бути скасовано. Новий король Ян Казимир (1648–1668 рр.) пообіцяв зробити все від нього залежне для виконання цих умов. Тимчасом він попросив Хмельницького припинити бойові дії і повернутися додому. Зважаючи на здатність поляків порушувати свої обіцянки у минулому – чи то через брак доброї волі з боку короля, чи, ймовірно, після втручання польської шляхти – можна лише дивуватися, як міг Хмельницький повірити, що цього разу все буде інакше. Повірив Хмельницький полякам чи ні, він далі сподівався залишатися в

межах Речі Посполитої. Врешті-решт, він погодився припинити бурхливе козацько-селянське повстання й повернутися додому.

Хмельницький як національний лідер

Однак позиція гетьмана почала змінюватися після повернення до Києва. На чолі переможної козацької армії, що протягом неповного року завдала поразки головним військовим силам Польщі, Хмельницький вступив у Київ на Різдво, у січні 1649 року. Тут його привітав православний київський митрополит Сильвестр Косів і єрусалимський патріарх Паїсій, що був на той час у місті. Православні ієрархи надали крокам Хмельницького, як колись Сагайдачного (1620 р.), національного й ідеологічного забарвлення: гетьмана називали сучасним Мойсеєм, якому вдалося вивести руський народ з польської неволі. На думку православної верхівки, події останнього року мали значення для релігійного і культурного виживання всього руського народу (українців і білорусів), а не лише вузьких інтересів окремої групи – самого Хмельницького, реєстрового козацтва чи навіть усього козацтва. Патріарх Паїсій особливо турбувався міжнародним підтекстом подій в Україні. Прагнучи в дальшій перспективі мобілізувати весь православний світ на звільнення церкви з османського ярма, патріарх переконував Хмельницького співпрацювати з сусідніми дунайськими князівствами Молдавією і Волощиною та визнати над собою владу царя Московії.

Поза сумнівом, Хмельницького вразила нова роль, яку на нього поклали. Як свідчать джерела, він сказав посланцям польсь-

кого короля: «Правда, що я малий і незначний чоловік, але з волі Божої нині я єдиновладець і самодержець руський... Я вже довів те, про що ніколи не думав, а далі доведу те, що задумав. Виб'ю з лядської неволі увесь руський народ, а що раніше я воював за свою шкоду й кривду, то нині воюватиму за нашу віру православну»².

Незалежно від того, чи вповні Хмельницький опанував роль, визначену для нього долею, на практиці він не міг контролювати селянські повстання і сподіватися, що маси, відчувши смак свободи, покірно повернуться додому до своїх обов'язків у польську соціально-економічну систему. Крім того, гетьман мав бути вражений надіями, що їх поклала на нього православна ієрархія і сам патріарх Святої землі. Хмельницький розпочав дипломатичні переговори з Молдавією, Волощиною, Московією та її союзниками донськими козаками, а також з протестантською Трансильванією і литовським князем Радзивілом, які були зацікавлені в послабленні католицизму і могли допомогти йому у протипольській боротьбі. Навесні 1649 року, коли представник короля Адам Кисіль – православний руський шляхтич, лояльний до Польщі, – знову зустрівся з Хмельницьким, зміна позиції козацького гетьмана була очевидною. Тепер Хмельницький називав себе «з волі Божої... самовладцем і самодержцем руським» і говорив про визволення всього православного люду Речі Посполитої.

Поновлення військових дій було неминучим. Улітку 1649 року Хмельницький зі своїми союзниками кримськими татарами оточив польську армію під командуванням короля Яна-Казимира у Зборові. У серпні було підписано мир, точніше, договір, за яким: 1) чисельність реєстрового козацтва збільшувалась до 40 тисяч; 2) Київське, Чернігівське і Брацлавське воєводство (разом їх називали «Україною») проголошувалися козацькою територією, де не буде представників польської влади, євреїв та єзуїтів; 3) православному митрополиту надавалося місце в польському Сеймі; 4) шляхтичі, що брали участь у повстанні, будуть амністовані. Окрім 40 тисяч

реєстрових козаків, всі, хто називав себе козаками, а також бунтівні селяни мали повернутися у кріпацтво до своїх панів. У той час, як духовенство і козацька старшина були задоволені Зборівським договором, селян та покозачених селян він явно не влаштовував.

Хмельницький знову, здавалося, засумнівався у своїй ролі проводиря всього руського (українського і білоруського) народу. Зрештою, для нього багато значили шляхетські цінності, він був прихильником соціальної стабільності, а не революції, яка змінила б суспільний лад. Так чи так, а Зборівський мир давав йому час на перепочинок, потрібний для організації структури Козацької держави, що стрімко збільшувалася. Він зробив Чигирин гетьманською столицею і звідти провадив широкомасштабні дипломатичні переговори, шукаючи союзників, які поділяли б його бачення Східної Європи.

Підхід Хмельницького відрізнявся від традиційної позиції інших християнських держав – поляків та Габсбургів-католиків чи підтримуваних східними патріярхами православних московитів. Зазвичай союзи укладалися проти «невірних» османів, а Хмельницький сподівався створити велику коаліцію православних, мусульманських і протестантських держав – Молдавії, Османської імперії, Кримського ханату, Трансильванії і могутнього литовського князя-протестанта Радзивіла, – щоб змусити польських правителів змінити структуру суспільства. Козацький гетьман також мав надію переконати Бранденбург – польського суперника на заході – і навіть кромвельську протестантську Англію допомогти йому перебудувати Річ Посполиту у федерацію трьох рівноправних держав – Польщі, Литви й України, – яку очолив би новий король, правитель Трансильванії Дьордь Ракоці.

Ключем до цієї грандіозної схеми було придунайське князівство Молдавія, на яке Хмельницький з татарами напали 1650 року, щоб змусити молдавського правителя (Васеле Лупу) віддати дочку за гетьманського сина Тимоша. 1652 року шлюб зрештою відбувся, але тільки після військового втручання

козаків, що сколихнуло сусідні Волощину та Трансильванію на війну з Хмельницьким і спричинило смерть Тимоша 1653 року.

Війна Хмельницького з поляками тривала одночасно з сутичкою на Дунаї. Спроба союзу з литовським князем Радзивілом виявилася невдалою (князь, натомість, перейшов на сторону поляків і взяв Київ під час польсько-козацького конфлікту 1651 р.); у червні 1651 року козаки зазнали поразки у битві під Берестечком на Волині, і Хмельницький погодився на умови мирного договору, підписаного у Білій Церкві (вересень 1651 року). Білоцерківський договір скорочував чисельність реєстрового козацтва до 20 тисяч і обмежував козацьке володіння королівськими землями Київського воєводства. Брацлавське і Чернігівське воєводства знову переходили до представників польської влади, а шляхта могла повернутися до своїх маєтків. Попри те, що Білоцерківський договір не було затверджено польським Сеймом (ратифікацію заблокував один шляхтич, який застосував своє право *liberum veto*), Хмельницький дотримався його умов, і навіть вислав козацькі загони на приборкання селянських повстань проти польської шляхти, яка почала повертатися у Київське воєводство. Не дивно, що дії гетьмана викликали велике незадоволення селян і нереєстрових козаків, що у відчаї рушили на схід на землі вздовж річок Донець і Дон, які належали Московії. Тут їм було дозволено засновувати вільні від податків поселення, відомі як «слободи», звідки походить назва всього регіону – Слобожанщина або Слобідська Україна. Хмельницький спромігся

розбити польське військо 1652 року під Батогом на Брацлавщині і 1653 року під Жванцем на Поділлі, а підписаний у Жванці договір (грудень 1653 року) відновлював сприятливіші умови Зборівського договору.

Та для Хмельницького ставало дедалі очевиднішим, що його зусилля у боротьбі проти Польщі не принесуть реальної користі козакам та їхнім землям у складі Речі Посполитої. Крім того, зі смертю сина Тимоша у серпні 1653 року з'ясувалося, що дипломатичні спроби гетьмана створити велику коаліцію проти Польщі застрягли у непевній дунайській політиці, так і не давши жодного результату. Навіть військовий союз із кримськими татарами виявився, у кращому разі, ненадійним – татари провели сепаратні переговори з поляками під час битви під Зборовом (1649 р.) і Жванцем (1653 р.) та відступили у критичний момент битви під Берестечком (1651 р.). Зрештою, наміри Хмельницького стати васалом Османської імперії (він запропонував це 1650 року, а через два роки Стамбул затвердив цю пропозицію) призвели лише до того, що султан закликав кримських ханів допомагати козакам. Після поразки на всіх фронтах, здавалося, залишався єдиний вихід з військового і політичного пату у грі з Польщею. Цим виходом було Московське царство, до якого і звернувся Хмельницький.

¹ Shmuel Ettinger, 'Chmielnicki (Khmelnitski), Bogdan,' in *Encyclopedia Judaica*, Vol. V (Jerusalem 1972), p. 481.

¹ Михайло Грушевський, *Ілюстрована історія України*, 2-е вид. (Вінніпег [1923]), с. 303.

Московія і Переяславська угода

Зусилля Хмельницького створити антипольську коаліцію між козаками, Османською імперією та її васалами зазнали невдачі. Крім того, безперервний військовий конфлікт з Польщею зайшов у глухий кут. Тож у 1653 році козацький гетьман був змушений визнати, що союз з Московією буде єдиним шляхом допомоги Україні-Русі. Насправді, за намовою православного єрусалимського патріарха козаки вели переговори з Московією ще від початку революції 1648 року, і ці переговори інтенсифікувалися на початку 1652 року. Але яким було московське ставлення до козацької проблеми й, особливо, до українських територій? І що думав цар та його радники про постійні прохання Хмельницького укласти союз? Перед тим, як спробувати дати відповідь на ці питання, необхідно згадати, бодай побіжно, історію самої Московії.

Московія була лише однією і спочатку не найсильнішою з кількох північноруських земель, котрі після трансформації Київської Русі у XIII столітті пішли власним історичним шляхом. У той час Московія була територіальною одиницею у складі Володимиро-Суздальського князівства, яке, поряд з Новгородом, стало найпотужнішим центром Північної Русі. Зі своєї столиці Володимирана-Клязьмі правителі Володимиро-Суздальського князівства заявляли, що вони спадкоємці великих князів Київської Русі. До того ж, саме до них перебрався після монгольської навали голова православної руської церкви, київський митрополит, перенісши 1299 року туди свою резиденцію. Але об'єднання північноруських земель під проводом Володимирана-Клязьмі чи іншого міста перешкоджала Золота орда. Військова сила

монголів дозволяла їм вести таку політику, яка не давала північноруським князівствам, чії правителі були васалами Золотої орди, узалежнитися одне від одного, і змушувала підкорятися лише ханам, що правили зі своєї столиці Сарая у пониззі Волги.

Піднесення Московії

Саме у час найбільшого політичного впливу монголів наприкінці XIII ст. і в XIV ст. різні князівства у складі Володимиро-Суздальського великого князівства (Ростов, Суздаль, Твер та інші) ставали дедалі більш незалежними. Серед них була також Московія, яка з великою шанобою ставилася до монгольської верхівки і тому нерідко отримувала певні привілеї від Золотої орди. У XV столітті, коли сама Золота орда вже розпалася на три ханати (Кримський, Астраханський і Казанський), Велике князівство Московське під проводом низки талановитих і здібних правителів використало момент для об'єднання північноруських земель. Цей процес було майже завершено під час правління великого князя Івана III (правив у 1462–1505 рр.) на початку XVI століття. Варто зауважити, що Іван III ставив за мету об'єднання не тільки північних, тобто російських територій колишньої Київської Русі, але також білоруських та українських. Проте Московія ще не була цілковито незалежною від своїх східних і південно-східних сусідів – Казанського й Астраханського татарських ханатів, що претендували на щорічну данину, яку раніше збирала Золота орда. Московія також не була рівнею Великому князівству Литовському, яке міцно тримало під контролем руські (білоруські та українські) землі на заході та півдні.

Отже, Велике князівство Московське до певного часу мало задовольнятися владою лише над північноруськими землями. Але наближені до Івана III ідеологи, здавалося, були далекогляднішими. Вони наголошували на позірному праві Московії на так звану київську спадщину – саме на цих підставах Московія вважала себе «Другим Києвом» – політичним і культурним спадкоємцем Київської Русі. Не менш символічне значення мав шлюб Івана III, нащадка династії Рюриківичів, з племінницею останнього візантійського імператора. Це пов'язувало Московію (як кілька століть перед тим Київську Русь) з імперською спадщиною Візантії. Ба більше, голова руської православної церкви, який зберігав титул митрополита київського і всієї Русі, 1326 року під тиском московських правителів переніс свою резиденцію з Володимира-на-Клязьмі до Москви. Згодом, ще до початку правління Івана III, церква в Московії почала відокремлюватися. Починаючи з 1448 року, митрополитів у Москві обирали без схвалення вселенського константинопольського патріарха. Церковні кола також відродили в Московії та інших північноруських землях традицію літописання. Переписувачі складали нові і «вдосконалювали» старі тексти відповідно до династичних претензій московських князів на походження від Рюрика і його київських спадкоємців – Володимира Великого та Ярослава Мудрого. Нарешті, за правління наступника Івана III, Васілія III (правив у 1505–1533 рр.), Москва перетворилася з «Другого Києва» у ще престижніший «Третій Рим».

Отже, на початок XVI століття Московія мала всі ідеологічні символи, необхідні для втілення своїх претензій на політичне наступництво Київської Русі, на успадковану від Візантії (після її падіння 1453 року) роль стовпа православ'я, тобто на право володарювання над усіма східними слов'янами, мешканцями руської вотчини – росіянами, білорусами та українцями.

Проте треба було ще здійснити чимало важливих політичних кроків, більшість з

яких у другій половині XVI століття спробував реалізувати Іван IV (правив у 1547–1584 рр.), відомий в історії під іменем «Грізний». Іван IV був першим правителем Московії, який прийняв титул царя, – за традицією римських цезарів – абсолютного правителя. Його землі перетворилися на Московське царство з номінальними претензіями на вселенське правління. За Івана IV Московія нарешті поклала край пануванню татар, підкоривши Казанський та Астраханський ханати. Забезпечивши східний фланг, агресивний цар міг звернути свою увагу на захід. Тут здобутки не були однозначними. Хоча 1558 року московити зрештою спромоглися зламати опір лівонських лицарів (останнього з тевтонських військових орденів на узбережжі Балтики на території сучасної Латвії та Естонії), це створило вакуум у владній структурі, який відразу заповнила Швеція і Литва. Наслідком стали майже чвертьстолітні криваві війни між цими двома державами та Московією за контроль над Лівонією. За час цієї боротьби прикордонні землі між Московією і Великим князівством Литовським – смоленські, стародубські та чернігівські – переходили з рук у руки декілька разів. Саме тиск з боку Москви на східні кордони Великого князівства Литовського підштовхнули Литву на тісніший союз з Польщею, кульмінацією якого стала Люблінська унія 1569 року.

Ці військові кампанії коштували Московії надзвичайно дорого, і на час смерті Івана IV 1584 року у царстві панувала криза. Невеликі успіхи Івана IV на закордонних нивах супроводжувалися катастрофічними кроками у його внутрішній політиці, яка була спрямована на послаблення влади бояр, що правили Московією за часів царської юности. Попри жорстокі методи Івана IV, бояри не були цілковито знищені як політична сила. Коли 1584 року цар помер, він не залишив гідного спадкоємця – старшого сина він власноручно вбив 1581 року під час одного з характерних для нього нападів шаленої люті; його спадкоємець Дмитрій помер

1591 року за загадкових обставин; єдиний син, що залишився, Фьодор, був розумово відсталим. У результаті в Московському царстві розпочався період боярського правління, що тривав майже три десятиліття. Через громадянську війну, масовий голод та іноземні вторгнення цей період став відомий як «Велика смута». Здавалося, що саме існування Московської держави висіло на волоссі.

Московія, Польща та Україна

Саме в часи московської смуги Польща, яка зміцніла після об'єднання з Великим князівством Литовським у Річ Посполиту 1569 року, почала грати провідну роль у політичному житті Московії. На початку XVII ст. війська Речі Посполитої декілька разів нападали на свого східного сусіда. Поляки підтримали у претензіях на московський престол так званого Лжедмитрія, але після 1608 року польський король Зигмунт III висунув кандидатуру свого сина, майбутнього Владислава IV. За допомогою українських козаків на чолі з гетьманом Сагайдачним поляки декілька разів захоплювали Москву. Попри те, що 1612 року польську армію було вигнано з Московії, Владислав IV, якого 1632 року обрали королем Польщі, впродовж кількох наступних років претендував на московський престол.

1613 року Велика смута у Московії завершилась обранням нового царя, Михайла Романова (правив до 1645 р.). Відтоді Московією, а згодом Російською імперією до 1917 року керувала нова династія Романових. Цар Михайл і його наступник Алексей (правив у 1645–1676 рр.) спромоглися навести лад у Московському царстві. Саме під час їхнього тривалого правління було закладено фундамент Російської держави, яка мала одну важливу особливість – централізовану владу. В останні роки царювання Михайла у 1640-х роках влада бояр (яку уособлював Земський собор) ослабла, і на всю територію Московії поширилася бюрократична структура, що мала представляти одноосібну царську владу. У Москві було засновано спеціальні кан-

целярії для управління містом і селом. Через ці канцелярії влада у центрі видавала накази (грамоти) з інструкціями для представників кожного міста чи села. Невдовзі у царстві вже нічого не можна було зробити без вказівки московських канцелярій. Цю адміністративну структуру доповнювала соціальна, яка стала не менш чітко стратифікованою. Кожна особа від царя до селянина мала означене місце у суспільстві і головною її метою було служіння державі. Така стратифікація дозволила створити стабільну податкову базу, що забезпечувала центральну владу коштами.

Отже, на середину XVII століття Польща і Московія, які контролювали більшу частину Східної Європи, мали цілковито різну політичну структуру. Якщо в Польщі владу виборного короля обмежувала польська знать (магнати і шляхта) з допомогою центрального Сейму і місцевих сеймиків, а в сільській місцевості магнати і шляхта правили своїми маєтками як автономними одиницями, практично, без жодного втручання влади з центру, то московські бояри втратили свої політичні прерогативи на користь спадкового царя, який правив країною з допомогою дедалі складнішої бюрократичної системи, максимально залежної від санкцій центральної влади.

В одному аспекті Польща і Московія були подібні. Обидві держави розвинули соціально-економічні та правові системи, що перетворили сільське населення на кріпаків. У Московії цей процес перетворення тривав з кінця XV ст. до середини XVII століття. 1649 року новий кодекс законів («Соборное уложение») вповні окреслив всі аспекти життя, найважливішою функцією якого було служіння державі. Цей кодекс, що залишався основою російського законодавства аж до 1833 року, легалізував кріпацтво і прив'язав селян до землі. Православна церква та окремі особи часто отримували землі в нагороду за військову чи цивільну службу, а кріпаки ставали власністю свого пана і не мали права покинути землю, на якій жили.

Під час смути (1605–1613 рр.) контакти українців з Московією зросли. Реєстрові козаки, які служили у польській армії, брали участь у численних походах Польщі на територію Московії, джерело здобичі. Та незабаром Московія стала для українців не просто місцем військових набігів, але й підтримкою – передусім у релігійній сфері.

Після Берестейської унії 1596 року православна церква в Речі Посполитій опинилася поза законом. Попри те, що православ'я якось існувало на українських і білоруських землях завдяки відданості кількох руських магнатів, братському руху, монастирям і політичному впливу козаків, його становище залишалось непевним. Ситуація не надто змінилася навіть після 1632 року, коли православну ієрархію врешті знову було легалізовано. Тому упродовж десятиліть після Берестейської унії православна церква в Речі Посполитій, перебуваючи у стані облоги, шукала допомоги з боку інших православних держав, насамперед Московії.

У 1620-х роках українські монастирі часто зверталися до московського православного царя по гроші на побудову церков або закупівлю ритуального вбрання. Згодом, починаючи з 1623 року, українські ченці прибували у Путивль, Охтирку та інші міста поблизу польсько-московського кордону, благаючи царя дозволити їм перебратися до Московії, щоб вільно сповідувати «християнську [православну] віру, яку утискають поляки»¹. Водночас православні ієрархи, зокрема київський митрополит Йов Борецький та перемишльський єпископ Ісає Копинський, які були таємно висвячені 1620 р. й невизнані польською владою, посилали листи або відвідували Московію, просячи царя перебрати їхні землі та мешканців під свою «могутню руку». Навіть після легалізації православної церковної ієрархії у Речі Посполитій 1632 року серед ієрархів-традиціоналістів і далі панували промосковські настрої, насамперед тому, що вони засуджували пропольську латиноорієнтовану політику нового православного київського митрополита Петра Могилы.

Крім того, багато селян і невдоволених козаків, шукаючи притулку, втікали до Московії. Ще до революції, за десятиліття між 1638 і 1648 роками з Лівобережжя до Слобідської України – вільного прикордоння якраз на північ від сучасного Харкова і російсько-українського кордону – емігрувало 20 тисяч осіб. Утікали на схід з кількох причин: від поширення польської фільваркової системи або після поразки козацьких повстань 1637–1638 рр. Крім того, під владою царя вони сподівалися на більшу моральну та фізичну безпеку.

У чому полягала ця безпека? По-перше, під царською владою православні українці та білоруси з Речі Посполитої більше не знали дискримінації та переслідувань на релігійному ґрунті. По-друге, Московія гарантувала більшу безпеку від татарських нападів, які, попри захист запорозького козацтва, щороку скорочували українське населення. Польською відповіддю на татарську загрозу була побудова укріплених центрів на межі степової зони, що їх зазвичай обороняли реєстрові козаки. Природно, що татари легко оминали такі центри. Натомість московити з кінця XVI століття почали зводити міцні мури («засечную черту») з повалених дерев і частоколу загострених колод по дорозі між укріпленими містами. Ці мури поступово пересувалися на південь, доки у 1635–1651 роках не було побудовано велику захисну систему, відому як Білгородська лінія. Ця споруда довжиною у 770 км тягнулася від Охтирки поблизу польського кордону, через всю Слобідську Україну, Білгород, до Воронежа і далі на схід (див. мапи 16 і 20). Уздовж цієї межі у 1637–1647 рр. було засновано двадцять міст, половина з них – у Слобідській Україні. Частина Білгородської лінії була добудована у південному напрямку до річки Донець. За цими лініями шукали притулку іммігранти з України. Отже, спільна православна віра та міграційні процеси свідчать, що промосковські тенденції панували серед українців ще задовго до Богдана Хмельницького.

Хмельницький і Переяслав

Хмельницький втілював ці промосковські настрої. Незважаючи на перемоги у травні 1648 року над польським військом під Жовтими Водами і Корсунем, козацького гетьмана продовжувало непокоїти те, що конфлікт з Польщею ще не завершився. Тому між червнем 1648 р. і травнем 1649 р. він надіслав до Московії сім листів з проханням про військову підтримку, пропонуючи цареві службу козаків і висловлюючи надію, що московське військо бодай не нападатиме на його союзників-татар. Та цар на той момент не міг допомогти, оскільки сама Московія була охоплена великим повстанням, яке тривало ціле літо і початок осені 1648 року. Крім того, дев'ятнадцятирічний і ще політично слабкий цар Алексей не бажав вступати у конфлікт з Польщею, до чого неминуче привів би союз Московії з козаками.

Хоча на початку XVII століття Московія змогла відновити внутрішній лад після періоду смуту, у зовнішній політиці царство займало оборонні позиції, насамперед щодо могутнього війська польського. Для прикладу, ще 1634 року польський король висловлював претензії на московський престол, а після військових кампаній 1618-го та повторно 1633–1634 років Московія мусила поступитися західному супернику смоленськими та сіверськими землями (разом зі Стародубом і Черніговом). Під загрозою постійних татарських набігів на півдні та ймовірного вторгнення Швеції з Лівонії на північному заході Московія відчувала, що не може ворогувати з Польщею. Отже, відмова царя Алексея Хмельницькому у 1648–1649 роках була цілком зрозуміла.

Утім, перемоги Хмельницького протягом двох наступних років показали, що польське військо таке здоланне. Тож коли козацький гетьман, з'ясувавши ситуацію на балканському й османському напрямках, знову звернувся у 1652–1653 роках до царя Алексея, Московська держава вже дуже змінилася. Російська Православна Церква під проводом нового завзятого патріярха Нікона (правив у

1652–1666 рр.) поставила за мету провести внутрішню реформу за допомогою талановитих представників руського духовенства, які отримали освіту в Києво-Могилянському колегіумі. Нікон як найближчий радник царя переконав московських можновладців підтримати прохання козаків. Не дивно, що саме російський патріярх виступив посередником, коли у квітні 1653 року посланці Хмельницького попросили царя взяти козаків під свій захист. Нарешті, у червні того ж року цар Алексей «велѣл их принять под свою государеву высокую руку».

Після цього рішення наприкінці грудня 1653 року на зустріч із Хмельницьким поїхали московські послы. Місцем зустрічі стало місто Переяслав на Дніпрі на півдорозі між Києвом та гетьманською столицею Чигирином. Згідно з московськими джерелами, у день прибуття посольства місцевий протопіп зібрав великий натовп переяславських міщан, щоб привітати посланців Московії, «...яко ныне Господь Бог пришествием вашим усердное желание исполнил православия нашего, еже совокупитися во-едино Малой и Великой Росіи под единою великодержавного благочестивого царя восточного крепкою рукою»².

Переговори у Переяславі тривали декілька днів у січні 1654 року. Непорозуміння виникло через сподівання козаків, що цар присягне їм, як це робили польські королі. До того ж, православний київський митрополит Сильвестр Косів (1647–1657 рр.) був проти переговорів, оскільки боявся підпорядкування своєї митрополії Московському патріярхату. Врешті-решт, Хмельницький і козаки все-таки присягли на вірність цареві, після чого московські послы вирушили до інших українських міст приймати козацьку присягу.

Переяславська угода 1654 року, що об'єднала підконтрольні козакам українські землі з Московією, складалася з трьох частин: 1) присяги козаків і мешканців Переяслава та інших українських міст у січні 1654 року; 2) двадцяти трьох «Статей» Хмельницького, привезених у Москву його послан-

цями у березні 1654 року; 3) відповіді царя у формі одинадцяти статей, яка з'явилася пізніше того ж місяця. Крім того, з березня по серпень 1654 року було видано декілька грамот з викладом основних засад угоди. Козаки й руське населення Речі Посполитої спільно присягли на вірність царю. Війську Запорозькому було підтверджено його права і вольності, зокрема незалежність козацьких судів і непорушність козацької земельної власності. Запорозьке військо мало обирати гетьманів, які мусили присягати царю. Чигирин залишався столицею гетьмана, який міг вести переговори з усіма іноземними державами, за винятком Польщі й Османської імперії. Чисельність реєстрового козацтва обмежувалася 60 тисячами, котрі мали отримувати платню з тієї частини прибутків з українських земель, яка належала царю. Цар надавав козакам військову допомогу. Було підтверджено традиційні права української шляхти. Міщани могли обирати міську адміністрацію, а православний митрополит та духовенство Речі Посполитої перебували «під благословенням» московського патріярха, який пообіцяв не втручатися у церковні справи.

Коли переговори козацьких посланців з урядом Московії нарешті було завершено у серпні 1654 року, царський титул змінився з царя «всея Руси» на царя «всея Великия и Малыя Руси». Тобто, цар Алексей без особливих зусиль стрімко наблизився до мети, сформульованої в Московії за часів великого князя Івана III, – об'єднати всі землі, які входили до середньовічної Київської Русі, в руках одного православного володаря.

Переяславська угода, як виявилось пізніше, стала поворотним пунктом в історії Східної Європи. Вона була сигналом про поступові зміни, які зробили Московію, а не Польщу, провідною державою у цій частині Європи. Для України 1654 року завершився шестирічний період, що став кульмінацією п'ятдесятилітньої боротьби козаків за автономію в межах Польщі. Коли поступки поляків здавались неможливими, козаки почали шукати автономії у складі Московії.

Історики докладно обговорили юридичне значення Переяславської угоди – або, як дехто каже, договору. Деякі дослідники вважали її формою входження України в Московське царство з гарантією автономії на підставі договору (Б. Нольде) або персональної унії (В. Сергеевич). Інші вважали, що Україна ставала напівнезалежною державою під протекторатом Московії (Н. Коркунов, А. Яковлів, М. Грушевський, Л. Окіншевич). Дехто вбачав у цій угоді лише військовий союз між козаками і Московією (В. Липинський) або «нетипову» персональну унію між двома юридично рівноправними державами (Р. Лашенко).

Незалежно від дебатів між науковцями, Переяславська угода, як і її творець Богдан Хмельницький, відіграла символічну роль в історії відносин України з Росією і згадується або як великий успіх, або як велика невдача. Наприклад, у XIX столітті український поет Тарас Шевченко покладав на Хмельницького відповідальність за «поневолення» свого народу Росією (див. розділ 28). Натомість уряд царя Александра III (1881–1894 рр.) поставив в історичному центрі Києва велику статую Богдана Хмельницького на коні, який показує рукою на північ, що мало б свідчити про позірне прагнення України бути пов'язаною з Росією. Після Другої світової війни Переяславський міт воскресили, цього разу це зробили советські ідеологи, які з нагоди 300-літньої річниці Переяславської угоди 1954 року перетворили цю подію на основний символ «возз'єднання» України з Росією, від якої Україна була насильно відрізана іноземними загарбниками після падіння Київської Русі.

Хоч би що пізніші автори писали про Переяслав, незаперечним є той факт, що після 1654 року Московське царство, яке через сімдесят п'ять років перетворилося на Російську імперію, вважало Малоросію (тобто Україну) своєю законною спадщиною. Оскільки цар не сумнівався, що Малоросія є належною йому частиною спадщини Київської Русі, будь-які права, надані козакам у Переяславі, трактувалися як дари, які

Переяславська угода

Нижче наведено уривки зі «Статей», привезених до Москви посланцями гетьмана Хмельницького. Оскільки вони датовані 14 (24 за новим стилем) березня 1654 р., то Переяславську угоду часто ще називають «Березневими статтями».

Божиєю милостию, великий государю царю и великий княже Алексею Михайловичю, всеа Великия и Малыя Русий самодержче и многих государств государю и обладателю, твоему царскому величеству, мы Богдан Хмельницкий, гетман Войска Запорожского, и все Войско Запорожское и весь мир христианский российский до лица земли челом бьем.

Обрадовався вельми с пожалова[н]ья великого и милости неисчетные [твоего] царского величества, которую нам изволил твое царское величество показать, много челом бьем тебе государю нашему, твоему царскому величеству, и служить прямо и верно во всяких делах и повелениях царских твоему царскому величеству будем во веки. Только просим вельми, яко и грамоте просили есмя, изволь нам твое царское величество в том всем пожалованье и милость свою царскую указать, о чем посланники наши от нас твоему царскому величеству будут челом бити.

1) В начале изволь твое царское величество подтвердить права и вольности наши войсковые, как из веков бывало в Войске Запорожском, что своими правами суживались, и вольности свои имели в добрах и в судах; чтоб ни воевода ни боярин ни стольник в суды войсковые не вступались, но от старших своих чтоб товарищество сужены были: где три человека казаков, тогда два одного должны судити.

2) Войско Запорожское в числе 60 000 чтоб всегда полно было.

3) Шляхта, которые в Росии обретаются и веру, по непорочной заповеди Христове тебе, великому государю нашему, твоему царскому величеству, учинили, чтоб при своих шляхетских вольностях пребывало, и меж себя старших на уряды судовые обирали и добрами своими и вольностями владели, как при королех польских бывало: чтоб и инья, увидя таковое пожалованье твоего царского величества клонились под область и под крепкую и высокую руку твоего царского величества со всем миром христианским. Суды земские и градские через тех урядников, которых они сами себе добровольно оберут, исправливаны быти имеют, как и перед тем. Тако же шляхта, которые казну свою имели, по крепостям, на маестностях, тогда и ныне любу чтоб им те деньги поплачены, или на местностях додерживано.

4) В городех урядники чтоб из наших людей обираны были на то достойные, которые должны будут подданными твоего царского величества управляти и приход належачей, в правду, в казну твоего царского величества отдавати.

5) На булаву гетманскую, что надано со всеми принадлежностями старство Чигиринское, чтоб и ныне для всякого ряду пребывало.

6) Сохрани боже, смерти на пана гетмана, – понеже всякой человек смертен, без чего немочно быть, чтоб Войско Запорожское само меж себя гетмана обирали, а его царскому величеству извещали, чтоб то его царскому величеству не в кручину было, понеже то данной извычай войсковою.

7) Именей казатцких, чтоб никто не отбирал: которые земли имеют и что к ним належит, чтоб с теми имении вольны были. Вдовы козатцкие остальные и дети их, чтоб в такой же вольности жили, как предки, отцы их.

8) Писарю войсковому чтоб жалованья его царского величества было 1000 золотых для подписков, также и мельница для прожитку потому, что великие расходы имеет.

9) На всякого полковника чтоб мельница б была для того, что разходы великие имеют; а будет милость вашего царского величества, будет и ваше царское величество и больше чем пожаловати изволишь.

10) Также на судьи войсковые по 300 золотых да по мельнице, а на писаря судейского по 100 золотых.

11) Также ясаулом войсковым и полковым, которые всегда на услугах войсковых бывают и хлеба пахать не могут, чтоб им иметь по мельнице, просим твоего царского величества.

12) На поделку снаряду войкового и на пушкарей и на всех слуг, что у снаряду просим твоего царского величества, изволь имети свое царское милостивое призренье, как о зямовле, тако ж и о станах, також на обозного 400 золотых.

13) Права, наданные из веков от княжат и королей, как духовным и мирским людем, чтоб ни в чем не нарушены были.

14) Послы, которые от века из чюжих земель приходят, до Войска Зопорожского, чтоб пану гетману и Войску, Запорожскому, которые б к добру были, вольно принят, чтоб то его царскому величеству во гнев не было; а чтобы имело противно его царского величества быти, должны мы его царскому величеству извещати.

15) А как по иных землях дан вдруг отдаецца, волной бы есмь и мы, чтоб цену давать ведомую от тех людей, которые твоему царскому величеству належат, а если бы инако быти не могло, тогда ни на одного воеводу не поизволять и о том договариватца; разве бы из тутошних людей обобрав воеводу, человека достойного, имеет те все доходы в правду его царскому величеству отдавати.

16) А то для того имеют посланники наши договариватца, что наехав бы воевода, права ломати имел и установы какие чинил, и то людем имело бы бити в великую досаду, понеже праву иному не могут вскоре навикнути и тяготы такие не могут понести, а тутошних людей когда будут старшие, тогда против прав и установ тутошних будут исправляти.

17) Преж сего от королей польских никакова гонения на веру на вольности наши не было, всегда мы всякий чин свою волность имели, и мы им верно служили; а ныне за наступанье на вольности наши, понуждены есмь его царскому величеству под крепкую и вы сокую руку поддатца, для того усиленно просити имеют посланцы наши, чтоб привилия его царское величество нам на харатиях писанье, с печатями выслыми, один на вольности козатцкие, а другой на шляхетцкие пожаловал, чтоб непоколебимо то в вечные времена было. Когда то одержим, мы самы рассмотрение меж собою имети будем: хто казак тот в вольности казатцкой жити будет, а хто простый, тот станет должность обыкшую его царскому величеству воздавать, поп-режнему. Также и на люди всякие, которые его царскому величеству подданные учинились, на каких правах и вольностях жити имеют.

18) О митрополите в разговоре вспомянуть имеют, о чем посланником нашим словесно приказано.

19) Также просити усиленно имеют посланцы наши его царского величества, чтоб его царское величество рать свою вскоре прямо к Смоленску послал, не

откладываючи нимало, чтоб неприятель не мог в собранье притти и с ыным согласитца, потому что войска ныне нужны, чтоб никаким их лествям не верили, будет учили б в чем льстить государю.

20) И то надобно припомннать, чтобы кормовых людей zde на рубеже от ляхов, для всякого безстрашия, с 3000 поставить или как его царское величество изволит.

21) Обычай тот бывал, что всегда Войску Запорожскому плачено: бить челом и ныне его царскому величеству, чтоб на полковников поволил по 100 ефимков, на ясаулов полковых по 200 золотых польских, на ясаулов войсковых по 400 золотых, на сотников по 100 золотых, на рядовых казаков по 30 золотых.

22) Орда татарская естли бы похотела отстать, то надобно от Астрахани и от Казани на них наступить; также и донским (казаком) быти готовым; а ныне, когда еще в дружбе есмы меж собою, не зацепляти их.

23) Кодак город, которой есть устроен на пограничью от Крыму, в котором пан гетман всегда по 400 человек, там держит и всем их покоит, чтоб и ныне его царское величество как кормами, також и зельем к снаряду изволил построить. Також и на тех, которые за порогами Коша берегут, чтоб его царское величество милость свою изволил показать, понеже трудно его одново без людей оставлять.

Джерело: Тарас Чухліб. *Гетьмани і монархи. Українська держава в міжнародних відносинах 1648–1714 рр.* (Київ: Арістей, 2005), с. 430–433.

він міг відібрати, коли забажає. Та хоча Переяславська угода забезпечувала легітимність царської влади в Україні, для козацької старшини вона набрала характеру засадничого привілею, який, на їхню думку, водночас гарантував і захищав їхню адміністративну окремішність в межах Російської імперії.

Незважаючи на те, що згодом цар повторно підтверджував і навіть виправляв «малоросійські права та вольності» щоразу, як вибирали нового гетьмана (у 1657, 1659, 1663, 1669, 1672, 1687 рр.), і попри нові війни і зміни кордонів, набуті 1654 року українські землі

(здебільшого на схід від Дніпра) все-таки залишалися у складі Московської чи Російської держави. До кінця XVIII століття внаслідок нових територіальних здобутків більшість українських земель (за винятком Галичини, Буковини і Закарпаття) опинилися у складі Російської імперії. Отже, з часів Переяслава можна говорити про початок нової московської або російської фази в історії України.

¹ К. В. Харлампович, *Малороссийское влияние на великорусскую церковную жизнь*, Том. I. (Казань 1914), с. 29.

¹ Михайло Грушевський, *Історія України-Руси*, т. IX, ч. 1 (Київ 1928), с. 732.

Руїна

Угода, укладена 1654 року в Переяславі, розширила кордони Московії, до якої відтоді входили населені українцями польські воєводства – Чернігівське, Київське і Брацлавське, а також запорозькі степи далі на південь по обидва боки Дніпра. Однак угода не принесла миру українським землям, а, радше, спровокувала нові чи продовжила давні конфлікти – іноземні вторгнення, громадянські війни та селянські повстання. Цей період тривав без перерв аж до 1686 року, коли було укладено так званий Вічний мир між двома з трьох наймогутніших у регіоні держав – Польщею і Московією.

У 1657–1686 рр. в українському суспільстві панував хаос. Весь цей період або принаймні його частина отримала в українській історії назву «Руїна», її початок (1655–1661 рр.) в історії Польщі відомий як «Потоп». Ці назви відображають східний варіант політично-соціальних проблем, від яких у той час потерпала вся Європа від Англії та Ірландії на заході до Росії на сході і від Скандинавії на півночі до Іспанії на півдні. Історики називають ці події «кризою XVII століття». У певному сенсі, ця криза стала у багатьох європейських державах кульмінацією кількасотлітньої боротьби між централізованою владою, яку уособлював, як правило, король, та конкурентними осередками влади – переважно знаттю чи містом. Цю боротьбу також розглядають як фазу європейської історії, коли представницькі органи (англійський Парламент, французькі Генеральні штати, російський Земський собор тощо) були суттєво обмежені у повноваженнях або цілковито замінені системою правління, де вся влада концентрувалася в руках монарха, котрий разом з пильно кон-

трольованою адміністрацією намагався правити більш ефективно та, як тоді вважалося, на просвітницький лад.

У цю нову добу просвітницького абсолютизму така держава, як Річ Посполита, з традиціями позacentрової влади, здавалося, була приречена поступитися своїм централізованим й абсолютистським сусідам – Бранденбургу на заході, Швеції на півночі, Московії на сході, Австрійській чи Османській імперіям на півдні. Крім того, доба не віщувала нічого доброго тим групам на периферії зміцнених держав, наприклад козацтву, які прагнули автономії та збереження станової системи й особливих привілеїв усупереч загальній тенденції європейського суспільства. Після XVII століття цією тенденцією був розвиток жорстко централізованих і бюрократизованих державних структур. У такому сенсі можна твердити, що прагнення козаків до автономії в Україні були від самого початку приреченою аномалією, хіба що вони створили би власну незалежну і централізовану державну структуру.

Звісно, деякі представники козацтва, особливо реєстрового і старшини, намагалися закласти окрему життєздатну державну структуру. Але далеко на півдні на Запорозжжі їм завжди протистояли неререєстрові та інші вільнолюбні покозачені селяни, єдиною метою яких було збереження суспільства вільним від будь-якого контролю, окрім їхнього традиційного й рудиментарно-демократичного локального порядку. З огляду на ці суперечності всередині козацтва, єдиним виходом для тих козаків, які шукали соціальної стабільності, була спроба отримати автономію в межах вже наявних держав. На короткий час такий вихід виявився можливим, але у дальшій перспективі це неминуче

призвело до втрати автономії та поглинення панівними державними структурами. Звісно, цей процес, що зараз виглядає невідворотним, тоді не був очевидним і завершився через сто з лишком років. Добу Руїни 1657–1686 років можна вважати першою стадією цього тривалого процесу.

Період Руїни в українській історії є настільки складним, що тут його можна подати лише стисло. Коротко кажучи, почався він зі смертю Богдана Хмельницького, коли Польща і Московія вже були втягнені у війну, причиною якої став перехід України під верховну владу царя 1654 року, а завершився 1686 р. угодою Польщі та Московії, котрі поділили Україну по Дніпру на свої сфери впливу.

Зміни міжнародних союзів

Переяславська угода одразу ж змінила структуру міжнародних взаємин у Східній Європі. Новий козацько-московський договір змусив традиційних ворогів Московії кримських татар розірвати угоду з козаками й укласти, натомість, союз з Польщею. Цар Алексей, упевнений у військовому потенціалі свого нового підданого Богдана Хмельницького, вирішив здійснити запобіжний напад на Польщу вже у квітні 1654 року. Кінцевою метою походу було не лише приєднання віддавна спірних територій московсько-литовського прикордоння, але також захоплення білоруських земель Речі Посполитої і приєднання їх до нещодавно створеної московсько-української федерації. І справді, білоруські селяни, які бунтували проти польських і литовських панів, вітали царя як визволителя і допомогли московському війську 1656 року дійти аж до Вільнюса та Каунаса. У цей момент цар Алексей навіть ще раз змінив свій титул і став царем «всєя Великия и Малыя и Белья Руси». Здавалося, що Алексей наблизився до реалізації одвічної мрії Московії об'єднати всі православні землі, що колись входили до складу Київської Русі.

Тим часом поляки зі своїми новими союзниками татарами спустошували Брацлавське воєводство в Україні, поки Хмельницький з допомогою Московії не змусив їх відступити у січні 1655 року (битва під Дрижиполем). І

хоча козаки й московити співпрацювали у військових справах, зокрема в операціях на Галичині, Хмельницький водночас продовжував вести незалежну дипломатію. Наприклад, він хотів інкорпорувати у Козацьку державу новозавойовані білоруські землі, і для того, щоб забезпечитися від постійної загрози Польщі, зблизився з її ворогами на півночі, заході і півдні – Швецією, Бранденбургом та Трансильванією. На чолі всіх цих держав стояли правителі-протестанти, котрі сподівалися знищити католицьку Польщу раз і назавжди. Шведське військо під командою короля Карла X Густава (1654–1660 рр.) вступило у Польщу 1655 р. і захопило Варшаву і Краків. До Швеції долучився Бранденбург, зацікавлений у контрольованій Польщею Пруссії. Нарешті, Литва (на чолі з Богуславом Радзивілом, сином недавно померлого литовського великого гетьмана і протестанта Януша Радзивіла) і більшість польської шляхти визнали своїм королем Карла X Густава.

Саме в цей момент найглибшого падіння Польщі по країні поширилася хвиля патріотизму під впливом чуток про оборону католицького Ченстоховського монастиря. Польська шляхта, колись політично неоднотайна і військово пасивна, була зворушена цим новим почуттям і згуртувалася навколо свого короля. Завдяки підтримці польської шляхти, союзів з татарами й укладеному в листопаді 1656 року перемир'ю з Московією король Ян Казимир зміг повернути собі владу.

Це перемир'я Московії з Польщею непокоїло Хмельницького. Вважаючи себе вільним політичним суб'єктом (попри Переяславську угоду), він скористався можливістю відновити дипломатичні союзи з Молдавією, Волощиною і Трансильванією на півдні та Литвою, Бранденбургом і Швецією на півночі. Такий крок відображав ґрунтовні зміни в дипломатичній орієнтації Хмельницького – від співпраці з ісламським світом (Османською імперією та Кримом) до союзу з протестантами Північної та Південної Європи (Швеції, Бранденбургу і Трансильванії), котрий, як він сподівався, міг принести незалежність козацькій Україні. Згідно з перего-

ворами про майбутній поділ Польщі, козаки та кожен з протестантських союзників мали отримати по частині королівства.

Всі ці плани залежали від військового успіху Швеції. Проте Карла X на той час більше цікавило бранденбурзьке поле бойових дій. Крім того, шведського короля спіткали політичні невдачі на батьківщині, через що він був змушений вивести війська з Польщі у другій половині 1656 року. Врешті-решт, залишилося тільки трансильванське військо під проводом угорського протестантського князя Дьордя II Ракоці (1648–1660 рр.) і козаки Хмельницького. Водночас козаки і трансильванці не змогли поділити майбутні територіяльні завоювання в Галичині і Волині, тож грандіозні дипломатичні плани Хмельницького – цього разу розраховані переважно на союзи з протестантськими країнами – знову зазнали невдачі, не знищивши Польщу. Мало того, нові дипломатичні починання козацького гетьмана віддали його від нового суверена, царя Алексея, який у відповідь спробував послабити владу Хмельницького, сіючи незгоду в запорозькому війську. У цей критичний момент, у серпні 1657 року гетьман помер.

Схеми української політики Хмельницького наслідували його наступники. Будучи нездатними створити власну незалежну державну структуру і бажаючи здобути вигідне становище всередині іншої держави, козацькі лідери вирішили, що майбутнє України пов'язане з православною Московією, хоча Хмельницький майже від початку вважав себе незалежним від царя і був не проти вести власну зовнішню політику. Крім того, тривалі тертя між козацькою старшиною (гетьманом, його оточенням і заможними реєстровими козаками), з одного боку, та запорозьким менш розшарованим козацтвом, з іншого, – тертя, що проявлялися ще за польського панування у першій половині XVII століття і під час революції 1648 року, – тепер використовувала у власних інтересах московська влада. По суті, запорозьке козацтво на Січі в пониззі Дніпра і селяни, що його підтримували, віддавали перевагу сою-

зові з царем. Водночас ця лояльність вільних козаків була козирем в руках Московії проти незалежної політики гетьмана та козацької старшини. Вочевидь московські мововладці усвідомлювали, що їхній недавній не надто піддатливий союзник – козацька старшина – був готовий відновити традиційні взаємини з поляками, якби раптом відчув, що отримає від цього більше користи.

Козаки повертаються до Польщі

Наступник Хмельницького гетьман Іван Виговський був зорієнтований на Польщу. Виговського обрала гетьманом 1657 року козацька старшина, але Запорозька Січ одразу ж висловила незгоду. Причина була проста – навіть Хмельницький, якого всі поважали, розпочав свою революційну діяльність з Січі, де його обрали гетьманом запорозькі козаки. А коли Виговський спробував оминати Січ і домовитися про посаду безпосередньо зі старшиною, запорожці повстали. Цей бунт під проводом Якова Барабаша, до якого долучилися полтавські козаки під командою Мартина Пушкаря, підтримала Московія.

Врешті-решт, Виговський спромігся придушити повстання запорожців та їхніх союзників, невдоволений втручанням Московії у козацькі справи. Не пориваючи остаточно з царем, він уклав у жовтні 1657 року (у Корсуні) договір зі Швецією, в якому йшлося про створення незалежної Козацької держави, куди входила б Галичина і Волинь, а також східноукраїнські землі. Оскільки союз зі Швецією не мав конкретних результатів і було очевидно, що Московія готова підтримувати козацькі повстання проти старшини, Виговський, з намови свого талановитого радника Юрія Немирича, зважився ще раз спробувати примиритися з поляками. Немирич був руським магнатом, який до 1648 року став протестантом – одним з інтелектуалів-лідерів протестантизму в Польщі. Пізніше він воював у польському війську проти Хмельницького, а згодом виступав за обрання на польський трон правителя-протестанта зі Швеції або Трансильванії. Нарешті,

Гадяцька унія

Оригінал договору був підписаний 6 (16) вересня 1658 року поблизу Гадяча двома посланцями від короля і Речі Посполитої та Іваном Виговським, гетьманом Війська Запорозького. Згодом текст було трохи виправлено і затверджено Сеймом Речі Посполитої у травні 1659 року, хоч офіційною датою унії вважався 1658 р.

Як не з доброї волі, але з примусу, притиснене різними скрутами Військо Запорозьке приступило до своєї оборони, – так тепер, коли Й. Кор. Мил. П. Н. М., пробачивши своїм батьківським серцем все, що сталося в тім замішанні, закликає нас до єдності, – [запорожці] [...] приступаючи до цієї комісії, а також до спільної наради щодо згоди, щирості і обопільної любові, Бога сил небесних беруть за свідка в тім, що все, що постановляється, буде дотримуватися щиро і правдиво на вічні часи.

Вічний мир, який ніколи не буде розірваний, постановили ми таким чином.

Релігія грецька старинна, така, з якою стародавня Русь приступила до Корони Польської, аби лишалася при своїх прерогативах і вільним вживанню свого богослуження по всіх містах, містечках і селах, в Короні Польській і Великому Князівстві Литовському так далеко, як сягає мова народу Руського. [...]

Тій же грецькій релігії дається право вільного заснування церков, чернечих орденів і монастирів, а також відновлення і поправлення старих.

Церкви і маєтності, здавна надані на церкви старинної грецької віри, мають зіставатися за греками православними старинними. [...]

А що в спільній вітчизні мають обрядам належати і спільні прерогативи, і оздобити, тому Отець Митрополит Київський теперішній і його наступники з чотирма владиками: луцьким, львівським, черемиським, холмським і п'ятим з Великого Литовського Князівства Мстиславським – будуть засідати в Сенаті в своїм порядку з тими ж правами і правом голосу як ясновельможні духовні римського обряду. [...]

В Київським воеводстві сенаторські сани (дигнітарства) будуть надаватися тільки шляхтичам грецького обряду, здатним до тих урядів. [...] Натомість у воеводствах Брацлавському і Чернігівському ті сенаторські сани будуть надаватися по черзі: після сенатора грецького обряду має прийти черга сенатора римського обряду. [...]

Також по містах Коронних і Великого Князівства Литовського, як сягають церкви грецького обряду, аби зростала обопільна любов, міщани римської і грецької релігії мають рівно заживати спільних вольностей і свобод, і грецька релігія не має бути нікому перешкодою до магістрату.

В Києві Й. Кор. Мил. і Стани Коронні дозволяють засновати Академію, котра має користуватися такими прерогативами і вільностями, як Академія Краківська, з тою тільки умовою, щоб у тій академії не було професорів, магістрів і студентів ніякої секти аріанської, кальвінської, лютеранської. А щоб студентам і учням не було жодної нагоди до чвар, всякі інші школи, які були в Києві, Й. Кор. Мил. накаже перенести деінде.

Другу таку ж Академію Й. Кор. Мил. і Стани Коронні і Великого Князівства Литовського дозволяють заснувати там, де для неї буде знайдено відповідне

місце. Вона заживатиме тих же прав і вільностей, як і київська, але заснована має бути з тою ж умовою, як київська [...]. А де та академія буде заснована, там інші школи вже не мають засновуватися на вічні часи.

Гімназії, колеги, школи і друкарні, скільки їх буде потрібно, можна буде без перешкод закладати і вільно в них науки відправляти і деякі книги друкувати про релігійні контроверси – але не ображаючи маєстату короля і без пасквільів на Короля Й. Мил.

А що вельм. гетьман з Військом Запорозьким, від Речі Посполитої відірваним, з любові до Й. Кор. Мил., Пана свого милостивого, і власної вітчизни повертаються (до них), вирікаючися сторонніх протекцій, то Й. Кор. Мил. і всі Стани Коронні і Великого Князівства Литовського вічною амністією, себто вічним забуттям покривають все, що з обох сторін допустив Господь Бог [...]. Забезпечують у тім всякого стану людей від найменших до найвищих без винятку – як у Війську Запорозькому, так і шляхтичів, урядників і приватних людей, чисто всіх, котрі яким-небудь чином пробували чи пробувають при гетьмані попереднім і теперішнім. [...]

Вся Річ Посполита народу Польського і Великого Князівства Литовського і Руського і належних до них провінцій відновляється цілком такою, як була перед війною, себто ці три народи мають зіставатися непорушно, як були перед війною в границях своїх і при свободах своїх згідно з законами – в радах, судах і вільній елекції панів своїх – королів польських, литовських і руських. Коли під тягарем війни з заграничними державами щось постановлено було на зменшення границь і вільностей тих народів, це має вважатися за недійсне і пусте, і вищепозначені народи повинні зіставатися при своїх свободах, як єдине тіло одної і нероздільної Речі Посполитої, не роблячи між собою різниці з приводу віри [...].

Кількість Війська Запорозького буде встановлена на шістьдесят тисяч [в іншому варіанті- тридцять тисяч] або як вельможний гетьман Запорозький подасть в реєстрі.

Натомість найманого війська буде десять тисяч, яке, як і Запорозьке, має бути під владою того ж гетьмана, і з ухвалених на Сеймі податків з Київського Брацлавського і Чернігівського воєводств, а також інших від Речі Посполитої буде платитися тому війську.

Стояти Військо Запорозьке має в тих воєводствах і маєтках, де воно було перед війною. Всякі вольності, надані війську привілеями найясніших королів польських, potwierджуються: козаки лишаються при стародавніх вольностях і звичаях [...].

Ніякий державець маєтків Й. Кор. Мил.: ні староста, ні пан діничний, ні довічний, ані їх підстарости, урядники і всякі інші слуги – не будуть стягати ніяких податків з козацьких хуторів, сіл, містечок, домів ні під яким претекстом. Вони мають бути вільні від яких-небудь тягарів, цла і мита як люди лицарські у всій Короні і Великому Князівстві Литовському. Мають бути також вільні від усяких судів старостів, державців, панів і їх намісників – тільки під юрисдикцією самого гетьмана військ Руських мають зіставатися. Також всякі напінки, лови в полях і на ріках й інші козацькі пожитки мають діставатися при козаках вільно, згідно з їх звичаями.

Натомість окремо, кого гетьман Війська Руського подасть Й. Кор. Мил. як гідних клейноту шляхетського для ще більшого заохочення до служби Й. Кор. Мил., тим усім без перешкод буде дана нобілітація з наданням всяких шляхетських вольностей. Але так треба міркувати, щоб з кожного полку могло бути нобілітовано сто.

Жодних військ польських, литовських або чужоземних ніхто не може вводити в воєводства Київське, Брацлавське, Чернігівське. Тільки наймане за гроші військо, що перебуватиме під владою гетьмана Військ Руських, вибиратиме хліб з королівських і духовних маєтностей вищезгаданих воєводств, за наказом того ж гетьмана руського. [...]

Спільна рада і спільні сили всіх тих народів против кожного неприятеля. Мають всі три старатися спільно всякими способами, аби Річ Посполита мала вільну навігацію на Чорному морі.

Коли ж би цар московський не схотів вернути провінцій Речі Посполитої і на неї наступав, тоді мають сполучитися всі сили: коронні, Великого Князівства Литовського і Військо Руське Запорозьке під командуванням свого гетьмана – і воювати.

Маєтності нерухомі і рухомі, королівщини і записи сум, конфісковані від обивателів Руської землі, котрі пристали до Війська Запорозького і тепер вертаються до батьківщини, мають їм бути повернені, і служби їх у війську коронному і Великого Князівства Литовського мають бути компенсовані і оплачені.

Жодних сторонніх посольств гетьман приймати не буде і, якщо такі трапляться, має їх відсилати до Короля Й. Мил.

Всяким приватним особам з обох сторін, також і духовним римського обряду, відкривається безпечний поворот до єпископств, парафій, каноній, плебаній і до належних до них маєтків у воєводствах Київським, Брацлавським, Чернігівським, Подільським, також у Великому князівстві Литовському, на Білій Русі і в Сіверщині. [...]

А для кращої певності, з уваги на те, що гетьман з Військом Запорозьким і ці воєводства, що були відірвані, відкидають всяку протекцію інших сторонніх народів і добровільно – як вільні до вільних, рівні до рівних і шановані до шанованих – повертають. Тому, для певнішого дотримання нинішнього акту Й. Кор. Мил. і Річ Посполита дозволяють народові Руському вибирати осібних Канцлерів, Маршалків і Підскарбіїв з правами сенаторів і до інших урядів народу Руського. [...]

Діялося се в таборі під Гадячем, дня і року вищезначеного.

Іван Виговський, гетьман Військ Запорозьких рукою власною від імені цілого війська.

Станіслав Казимир Беневський, каштелян волинський, староста богуславський, посол.

Людвик Казимир Євлашевський, каштелян смоленський, посол.

Джерело: Тарас Чухліб. *Гетьмани і монархи. Українська держава в міжнародних відносинах, 1648–1714 рр.* (Київ: Арістей, 2005), с. 438–446.

1657 року Немирич пішов на службу до гетьмана Виговського і невдовзі повернувся у лоно православ'я.

Немирич був переконаний, що єдиний прятуюнок для Польщі – створення федерації трьох держав – Польщі, Литви і Русі (Великого князівства Руського). Спочатку козацька сторона наполягала, щоб до складу нової держави входили Галичина і Волинь, але врешті погодилася, що Велике князівство Руське складатимуть Київське, Чернігівське і Брацлавське воєводства. Русь мусила підписати взаємний оборонний пакт з двома іншими членами федерації, Польщею і Литвою, метою якого також було завоювання чорноморського узбережжя. Московія могла приєднатися до конфедерації, якби того забажала. Русь мала би власну судову систему, скарбницю, грошову одиницю і найману армію у 10 тисяч вояків під командою козацького гетьмана, який автоматично ставав київським воєводою й одержував місце у польському Сеймі. Гетьман і козацька старшина отримували чималі ділянки королівської землі і, що найважливіше, їх визнавали за соціальний стан, рівний у правах з польською шляхтою. За цих умов гетьман щороку мав рекомендувати королю по сотні козаків з кожного полку, що вони діставали б спадкове шляхетство. Мало того, всі козацькі і шляхетські землі, конфісковані після 1648 року, мусили повернутися колишнім власникам. І насамкінець, унійну церкву у Великому князівстві Руському було б заборонено; а православна церква у коронній Польщі та Литві зрівнювалася у правах з римо-католицькою; Київський православний колегіум мав отримати статус академії, а також мусив з'явитися ще один православний вищий навчальний заклад. Остаточний варіант договору Немирича було запропоновано полякам у містечку Гадячі у вересні 1658 року. Попри неприйняття польською католицькою шляхтою багатьох пунктів, угоду, відому під назвою «Гадяцька унія», було схвалено польським Сеймом 1659 року.

Гадяцьку унію можна трактувати як спробу далекогоглядного політика створити теорію федерації християнських політичних сил Східної Європи, що ворогували між собою:

Польщі, Литви, Московії і Війська Запорозького. З іншого боку, її можна вважати черговим намаганням козацької еліти на законних підставах влитися до лав польської шляхти і таким чином стати частиною керівного прошарку Речі Посполитої. Зрештою, Люблінська унія, що утворила 1569 р. Річ Посполиту, була передусім союзом, який зрівнював у правах два панівні стани – польську й литовську знать. Гадяцька унія пропонувала долучити третю сторону – руську знать козацького походження. У цьому сенсі унію можна вважати черговою спробою одного сегменту православно-українського суспільства запевнити собі легальне і соціально визнане становище у панівній структурі, яка б називалася Великим князівством Руським в межах Польсько-Литовсько-Руської Речі Посполитої. Крім того, Гадяцька унія була винахідливою спробою задовольнити вимоги козацької старшини і досягти миру між державами-суперницями цієї частини Європи.

На жаль, автори Гадяцької унії жодним чином не розв'язали проблему напівзалежного запорозького козацтва, оскільки шляхетський статус, у найкращому разі, могли отримати лише нечисленні представники козацької верхівки. Ще складніше було подолати традиційну ворожість до поляків у широких колах українського населення, яке добре пам'ятало війни часів Хмельницького. До того ж, позбавлені виборчого голосу запорожці не довіряли Виговському і далі орієнтувалися на Московію, яка зовсім не збиралася долучатися до Гадяцької конфедерації. Тобто Гадяцька унія була мертвнонародженою.

Попри цю невдачу, Гадяцький документ заслуговує на увагу з двох причин. По-перше, це була остання спроба розв'язати українську чи руську проблему мирним шляхом у межах Польщі. Пізніші апологети Польщі наводили цю унію як приклад нібито ліберальної природи Речі Посполитої. По-друге, і найважливіше, Гадяцька унія є свідченням відсутності інтересу в українського керівного соціального прошарку у здобутті незалежності для своєї батьківщини. Його значно більше обходило збереження або розширен-

Мапа 19. Українські землі після 1667 р.

ня власних привілеїв в межах наявної держави. Раз ці інтереси не могла задовольнити Польща, можливо, Московія запропонує кращі умови. По суті, упродовж усього періоду Руїни в українській історії козацька старшина без упину змінювала свою орієнтацію – від Польщі до Московії, а іноді навіть до Османської імперії – у відчайдушних спробах знайти сильного союзника, який гарантував би їй керівну роль в українському суспільстві. Цьому прагненню старшини перешкоджали дві сили: 1) уряди Польщі і Московії, кожен з яких мав власне бачення того, як управляти «периферійними» регіонами своєї держави; 2) нижчі прошарки козацтва на Запорожжі та селянство, що від самого початку противилися ідеї замінити панування польської або колонізованої руської аристократії на панування «власної», не менш виступальної, козацької аристократії.

Анархія, Руїна та поділ України

У цю добу безперервної громадянської війни та іноземних вторгнень козацька старшина не могла ефективно контролювати ситуацію. Московія сприйняла Гадяцьку унію як оголошення війни, і навесні 1659 року цар Алексей відрядив сотисячне військо завойовувати Україну. Хоча московити зазнали поразки від об'єднаних польсько-татарсько-козацьких сил під Конотопом (9 липня 1659 року), позиції гетьмана Виговського не зміцнилися. Повстання на Лівобережжі та Запорожжі під проводом козаків, невдоволених пропольською орієнтацією старшини, змусили Виговського зректися влади у вересні 1659 року.

Після Конотопської битви стосунки між Московією та Польщею знову зайшли у глухий кут. Тому Козацьку державу було розділено на польську сферу впливу на Правобережжі та московську на Лівобережжі (разом з Києвом та Київщиною на захід від міста). По обидва боки Дніпра мирні часи змінювалися періодами конфліктів за участю різних сторін: влади Польщі та Московії; козацької старшини; нижчих прошарків козацтва з Січі; селянства. Деякі козацькі гетьмани, наприклад, другий син Хмельницького

Юрій (гетьманував у 1659–1663 рр.), й особливо Петро Дорошенко (1665–1676 рр.), безуспішно намагалися об'єднати всі сторони і відновити престиж Козацької держави, здобутий революцією 1648 року.

Можливість існування незалежної української Козацької держави стала ще ефемернішою після того, як Польща і Московія, виснажені безрезультатними війнами, досягли *modus vivendi*. 1667 року вони уклали Андрусівський договір, який був чинним ще тринадцять років й утверджував вже наявні сфери впливу в Україні – Правобережна Україна відійшла до Польщі, а Лівобережна – до Московії. Місто Київ на два роки передавалося Московії, але цей термін затягнувся, і врешті столиця України залишилася у складі Московії, а над Запорожжям було встановлено спільний польсько-московський протекторат.

У цій новій політичній ситуації в Україні правило два гетьмани – один на польському Правобережжі, інший на московському Лівобережжі. Обидва часто конфліктували зі своїми покровителями – Польщею і Московією, а також між собою, особливо коли хтось завзятіший намагався об'єднати дві частини України. Кар'єру гетьмана Петра Дорошенка можна вважати сконцентрованим свідченням безладдя тих часів. 1665 року він став гетьманом на польському Правобережжі, але згодом виступив проти Польщі, уклав угоду з Османською імперією і Кримом, а 1668 року вступив із військом на Лівобережжя. Його проосманська орієнтація, відроджуючи політику Богдана Хмельницького двадцятилітньої давнини, видавалася єдиним порятунком для України в той час, коли Московія і Польща зберігали мир. Однак Україна знову програла, бо османські війська разом зі своїми кримськими союзниками спустошили Правобережжя. Нарешті, після перемоги над Польщею 1672 року Османська імперія приєднала Поділля і встановила протекторат над Брацлавщиною та південною частиною київського воєводства на Правобережжі. Тимчасом Дорошенко борювався з усіх сил, звертаючись то до Польщі, то до Османської імперії і, зрештою, до Мос-

кові, де його змусили оселитися (у почесному ув'язненні) після поразки і зречення гетьманства 1676 року.

Коли Османська імперія захопила значну частину Правобережжя, Московія й Польща вирішили зберігати мир. У цей час тривала війна, в якій османські сили і козаки Правобережжя (турки проголосили гетьмана Юрія Хмельницького князем України, 1677–1681 рр.) протистояли Московії і козакам Лівобережжя. Здавалося, що війні не буде кінця, і правобережні селяни, які ще за гетьманування Дорошенка почали масово емігрувати на схід, продовжували тікати в Лівобережну і Слобідську Україну. В результаті Правобережжя, практично, знелюдніло. Нарешті, 1681 року Московія та Османська імперія підписали договір (Бахчисарайський мир), за яким сторони погодилися на двадцятилітнє перемир'я. Хоча турки контролювали Поділля і Брацлавщину, вони визнали, що території в серці України – Східна Брацлавщина і Центральна та Південна Київщина (між Південним Бугом та Дніпром) залишаться незаселеною буферною зоною.

Зі свого боку, Польща не могла примиритися з тим, що Османська імперія контролює Поділля чи іншу частину польських історичних, як вважали поляки, земель. Крім того, Польщею тепер правив Ян III Собеський (1674–1696 рр.), який прославився військовими успіхами під Віднем і походами проти турків. Разом із Габсбурзькою Австрією, Венецією та Папством Собеський створив так звану Священну лігу проти Османської імперії. Для продовження своїх військових починань він потребував миру на східних кордонах Польщі. Тому 1686 року Польща

погодилася на новий договір з Московією. Договір, який увійшов в історію під назвою «Вічний мир», був підтвердженням згоди, досягнутої в Андрусові 1667 року. Польща відмовилася від претензій на Лівобережну Україну, а також Київ, Стародуб та Смоленськ, які у XVII столітті відібрала Московія. Польща визнала зверхність царя над Запорозькою Січчю і гарантувала всі права українському православному населенню в її сфері впливу на Правобережжі. Отже, на 1686 рік дві головні християнські держави Східної Європи, Польща й Московія, домовилися поділити територію України приблизно вздовж Дніпра. Подільське і Брацлавське воєводства, а також південна Київщина будуть залишатися у турецьких руках до кінця століття, а Північне Причорномор'я, як і раніше, перебувало під владою Кримського ханату.

За період Руїни, що почався в Україні 1657 року і завершився через три десятиліття підписанням так званого Вічного миру 1686 року, у політичному становищі країни відбулись істотні зміни. На початку цього періоду гетьман Богдан Хмельницький та його наступники контролювали більшість українських територій. Прагнувши зберегти автономію, Хмельницький і його наступники постійно змінювали покровителів, вибираючи з-поміж трьох могутніх сусідів України. В результаті, 1686 року у спустошеній громадянською війною та іноземними навалами Україні майже не було надії на незалежність чи навіть автономію, а її територію було розділено між Польщею, Московією та Османською імперією.

Устрій козацької держави

До революції 1648 року козаки, які жили на українських землях, номінально підлягали юрисдикції Польського королівства. З другої половини XVI століття, коли вони утворили добре організовану військову структуру, вони поділялися на дві групи: 1) міські (городові) козаки, що мешкали на кордоні або неподалік у прикордонних містах і були на службі у польської адміністрації; 2) запорозькі козаки, які жили на південь від вигину Дніпра на нічійй землі між Польським королівством та Кримським ханатом.

І міські, і запорозькі козаки за службою або з доброї волі захищали польські кордони від нападів татар і турків. Крім того, обидві групи разом чи окремо провадили військові кампанії на півдні проти своїх давніх ворогів татар і турків. Вони часто, передусім на початку XVII століття, воювали разом з польським військом проти Швеції, лівонських лицарів і Московії. Обидві групи козаків дедалі частіше брали участь у польських військових кампаніях, але водночас страждали від намагань польської влади пильніше контролювати їхню діяльність.

Реєстрове та нереєстрове козацтво

Одним із наслідків польського втручання у життя козаків стало подальше розшарування між цими двома групами. Це розшарування наочно ілюструвала політика реєстру, внаслідок якої реєстрове козацтво, що мешкало зазвичай у прикордонних містах, ставало невіддільною частиною польської прикордонної військової адміністрації. Натомість нереєстрові козаки, проживаючи на Запорожжі, залишалися поза сферою польської влади, тож до їхніх володінь ставилися

з підозрою, оскільки там знаходили притулок кріпаки-втікачі та інші потенційно загрозливі для соціального ладу Речі Посполитої особи.

Реєстрові козаки, яких у першій половині XVII століття було від 6 до 8 тисяч, проживали в польських адміністративних центрах у Київському, Брацлавському та Чернігівському воєводствах або неподалік від них. Нерідко вони мали власні маєтки, а деякі досягли певного рівня заможності і соціального престижу і, володіючи привілеями реєстрового козацтва, були свого роду української шляхтою, попри те, що Польща не визнавала за ними такого статусу. Саме з цієї групи козацької еліти рекрутувалися члени військового командного складу та інші службовці в новій адміністрації Козацької держави після 1648 року. Цей вищий прошарок козацтва загалом називався старшиною.

Нереєстрове козацтво складалося з двох груп: 1) козаки з Запорожжя та з північніших земель, які могли за потреби служити у польському війську (1620 року реєстр досягнув 20 тисяч осіб), після чого їх вилучали з реєстру; 2) постійний потік селян, невдоволених зростанням кріпосницького гноблення, що втікали на південь козакувати на вільному від магнатів Запорожжі.

Укріплений центр Запорозька Січ протягом XVII століття декілька разів змінював місце розташування, пересуваючись, як правило, на південь на віддалені острови або притоки Дніпра. До середини XVII століття Січ розвинула краще організовану адміністративну структуру. Січова рада, що складалася з усіх січовиків з рівноправним голосом, залишалася найвищим джерелом влади в

адміністративних та військових справах, але була занадто громіздкою і з часом її роль дедалі частіше перебирала Старшинська рада. Ця рада складалася з виборних судді, писаря, осавула, курінних отаманів і голови Січі – кошового отамана. Попри те, що колись Січ обирала власних гетьманів (Сагайдачного, Хмельницького), на другу половину XVII століття посада кошового отамана заступила гетьманську як найвища на Запорозжжі. Кошовий отаман, якого обирали раз на рік (хоча Січ могла усунути його коли завгодно), представляв Запорозьку Січ у зовнішньому світі.

Окрім Січі, степовий регіон на обох берегах Дніпра населяли одружені козаки і вільні поселенці, тобто колишні кріпаки та інші охочі вести козацьке життя. Займаючись рибальством, полюванням, скотарством, а згодом рільництвом, одружені козаки та вільні поселенці також приєднувалися до січових козаків у походах проти татар і турків і разом брали участь у військових кампаніях

польських королів та сутичках з польськими військами і місцевою владою під час польсько-козацьких конфліктів. Нереєстрові козаки з Січі і навколишніх запорозьких земель були задоволені власним становищем поза межами польської королівської та місцевої шляхетської влади і нерідко з підозрою ставилися до міських козаків, а пізніше до старшини з півночі. Внаслідок цього, у численних повстаннях проти Польщі запорозькі козаки часто воювали з реєстровим військом на польській службі.

Адміністрація

Як реєстровий козак і честолюбний шляхтич Богдан Хмельницький спершу сподівався досягти справедливості у власній справі та покращити статус своєї соціальної групи у Речі Посполитій. Та коли стало очевидно, що революцію, розпочату 1648 року, не можна стримати, і його вимоги, які обмежувалися одним соціальним станом, були невідповідною реакцією на швидкі зміни військової,

Як називати Козацьку державу?

Нова Козацька держава, яка виникла в результаті військових дій, мала офіційну назву Військо Запорозьке, незважаючи на те, що її центром було не Запорозжя. До того ж, це був витвір реєстрових козаків, що жили на українських землях на північ від Запорозжя, з яким їх поєднувала лише особа Хмельницького. Ще одним джерелом плутанини є кількість назв Козацької держави: Військо Запорозьке, Військо Запорозьке Низове, Гетьманщина, Малоросія. Насправді, Військо Запорозьке Низове стосується лише запорозьких земель, тоді як Гетьманщина і Малоросія (особливо у московських та російських джерелах) – це козацькі полки на лівому березі Дніпра, що підлягали безпосередній владі гетьмана (за винятком Запорозжя та Слобідської України), і після 1667 року відійшли до Московії.

У цьому і наступних розділах назва «Козацька держава» буде вживатися стосовно періоду 1649–1711 рр. Щоправда, вже в середині XVII століття різні козацькі регіони (Гетьманщина, Слобідська Україна, Запорозжя, Правобережжя) достатньо відрізнялися, але назву «Козацька держава» виправдовує той факт, що протягом зазначеного періоду більшість гетьманів, від Хмельницького до Мазепи, намагалися створити певного роду автономне чи незалежне утворення, куди входили б усі землі, населені козаками. Після 1711 року у цій книзі будуть використовуватися окремі регіональні назви. Так чи так, після 1711 року традиції козацької державності зберігалися лише у Гетьманщині.

політичної та соціальної ситуації, козацький лідер створив нову адміністративну структуру на підконтрольних йому територіях. Так постала Козацька держава.

Формально Козацька держава постала після укладення Зборівського мирного договору між Хмельницьким і польським урядом у серпні 1649 року. За умовами Зборівського договору, Київське, Чернігівське та Брацлавське воєводства, тобто землі у складі Польщі, що їх називали Україною, звільнялися від польської адміністрації, яку заступало козацтво. Кордони Козацької держави, що охоплювала 312 тисяч км², підтверджував Жванецький договір з Польщею, підписаний у грудні 1653 року, і Переяславська угода з московським царем, підписана на початку 1654 року. Майже ті самі кордони (без Стародубщини і Північної Чернігівщини) будуть знову запропоновані Гадяцькою унією (1658 р.) для Великого князівства Руського в межах тристоронньої конфедерації поляків, литовців та українців.

На кордони Козацької держави впливала мінлива військова ситуація під час Хмельниччини й наступного періоду Руїни. Найбільшою територією Козацька держава володіла за правління Хмельницького, коли охоплювала Київське, Брацлавське та Чернігівське воєводство на обох берегах Дніпра. Крім того, Запорозжя, землі якого лежали на південь від кордонів Київського воєводства, і навіть деякі білоруські землі визнали владу гетьмана (див. мапу 16). Така ситуація зазнала значних змін після смерті Хмельницького. За Андрусівським договором, укладеним між Московією та Польщею 1667 року, а згодом підтвердженим умовами так званого Вічного миру 1686 року, Козацьку державу було розділено приблизно вздовж Дніпра між Польщею і Московією, й обом належав протекторат над Запорозжям. Тож лише українське Лівобережжя під владою Московії існувало як автономна Козацька держава. Ця територія, що складалася з колишнього польського Чернігівського воєводства і східної частини Київського, а також міста Києва на Правому березі, стано-

вила близько 208 тисяч км² й відома в історичній літературі під назвою Гетьманщина.

Щодо Слобідської України варто зазначити, що тут також існувала козацька адміністративна система, хоча цей регіон ніколи не входив до складу Козацької держави або Гетьманщини. Від самого початку колонізації у 1630-х роках Слобідська Україна підлягала безпосередньо Московії. Запорозжя також мало особливий статус. Воно не було частиною Гетьманщини, хоча після 1686 року, коли Польща поступилася своїми претензіями на спільний протекторат, цей регіон теоретично залежав водночас від Гетьманщини і царя. З метою відрізнити цю територію від Гетьманщини, що зберігала офіційну назву Війська Запорозького, власне запорозькі землі отримали назву Військо Запорозьке Низове. По суті, цей регіон функціонував як автономний організм, практично незалежний від гетьмана і його уряду, зберігаючи водночас вірність цареві, який на такій великій відстані значно рідше втручався у запорозькі справи, принаймні до певного часу.

Вже на початку правління Богдана Хмельницького польські воєводства – Київське, Чернігівське і Брацлавське – кожне зі своїм воєводою, повітовими чиновниками (старостою і підстаростою) й адміністрацією, що складалася переважно з підконтрольних знаті суддів та інших службовців, перестали існувати. За козацького правління нову державу було поділено на військово-адміністративні одиниці – полки. Кількість полків змінювалася зі зміною кордонів Козацької держави. 1649 року, коли Козацька держава охоплювала Правобережну й Лівобережну Україну, існувало шістьнадцять полків (1651 року було утворено сімнадцятий) з 272 сотнями. Наприкінці XVIII ст. Гетьманщина на Лівобережжі складалася з десяти полків і 174 сотень.

На чолі кожного полку стояв полковник, який мав водночас найвищу військову й цивільну владу на території полку. Внаслідок цієї подвійної влади, а також факту, що довгий період політичної нестабільності пере-

Мапа 20. Козацька держава (1651 р.)

шкоджав ефективному контролю за полковниками з боку вищої центральної урядової структури, вони часто ставали могутніми напівнезалежними керівниками, тобто міні-тюрними гетьманами. Спочатку полковників обирали всі козаки полку, які сходили-

ся на вільні Полкові ради, але вже у XVIII столітті їх призначав гетьман. Полкові ради також збиралися для розв'язання спільних проблем, але у XVIII столітті ради зникли, і полками, фактично, врядували полковники та полкова старшина. Ця старшина склада-

лася з обозного (другої особи в керівництві полку), судді, писаря, осавула та хорунжого.

Кожен полк, своєю чергою, ділився на сотні, яких налічувалося від одинадцяти до двадцяти трьох, залежно від розміру полкової території. На чолі сотні стояв сотник, помічниками якого була сотенна старшина: отаман (друга особа в сотні), сотенний писар і сотенний обозний. Спочатку сотників обирали всі козаки сотні, що збиралися на Сотенну раду, однак на кінець XVII століття їх призначав гетьман або полковник. Мірою перетворення Козацької держави на московського васала, яке плекала Московія, посада сотника стала пожиттєвою і спадковою, а серед привілеїв була влада над фільварковими селянами.

На чолі козацької адміністративної структури стояв гетьман, його уряд (Генеральна старшина) і дві ради – Генеральна та Старшинська. Найвищу владу посідав гетьман, якого обирала Генеральна рада. Правління гетьмана було безстроковим – це означало, що він правив пожиттєво або його усували силоміць. Теоретично Генеральна рада могла позбавити гетьманства за негідні вчинки. Гетьман мав необмежену владу над адміністрацією, судочинством, фінансами та військом. Він висував кандидатури полковників, а згодом сам призначав їх на посаду. Після 1649 року гетьман отримав у розпорядження всі прибутки від колишніх маєтків польського короля, розташованих у Київському, Чернігівському та Брацлавському воєводствах (близько 100 тисяч злотих щорічно). У подальшому прибутки козацького уряду надходили переважно від мита на імпортовані товари та податків з продажу алкоголю. Крім того, гетьман мав право дарувати землі і млини за військову службу і часто винагороджував таким чином своїх прибічників, коли державна скарбниця була порожня. Зрештою, гетьман сам провадив зовнішню політику, хоча уряд Московії намагався обмежити цей привілей, особливо у XVIII столітті.

Безпосередньому контролю гетьмана підлягала центральна адміністрація – уряд, або Генеральна старшина, яку призначав він

сам. Найважливішою в Генеральній старшині була посада генерального обозного, який відповідав за артилерію, а коли гетьман був у від'їзді чи в періоди між смертю гетьмана і призначенням його наступника, обозний ставав наказним гетьманом. Іншими членами Генеральної старшини були: генеральний писар, генеральний підскарбій (з 1728 року їх стало двоє), двоє генеральних суддів, двоє генеральних осавулів, генеральний бунчужний та генеральний хорунжий. Генеральна старшина функціонувала водночас як вище військове командування і як кабінет міністрів Козацької держави. Існували також декілька центральних інституцій (скарбниця, суд, рахункова палата), які врешті стали підпорядковуватися Генеральній військовій канцелярії на чолі з генеральним писарем. Генеральна військова канцелярія відповідала за виконання наказів царів і гетьманів та за розгляд скарг проти старшини.

Резиденцією гетьмана та його уряду спочатку був Чигирин, місто неподалік від батьківщини Хмельницького, яке правило за козацьку столицю з 1648 по 1663 рік. У пізніші роки, коли Козацьку державу поділили, Чигирин до 1676 року став центром правобережної козацької адміністрації. Лівобережжя мало свої столиці: Гадяч (1663–1668), Батурин (1669–1708), Глухів (1708–1734) і знову Батурин (1750–1764).

Двома іншими складниками центральної адміністрації були Генеральна і Старшинська ради. Генеральна рада базувалася на традиціях Запорозької Січі XVI століття. Обидві ради відповідали за обрання гетьманів, і, теоретично, всі козаки могли брати участь у виборах. Це нерегулярне зібрання, значення якого занепало за десятиліття до Хмельницького, знову стало впливовим під час нестабільного періоду Руїни, коли, крім козаків, членами рад були міщани, селяни та духовенство. Так звана Чорна Рада 1663 року є найбільш відомим, а хтось сказав би – найбільш безславним, прикладом діяльності цього величезного органу. Після Руїни значення Генеральної ради знову занепало, і во-

Органи управління Козацької держави

Центральна адміністрація

Гетьман

Генеральна рада

Генеральна старшина
(поєднувала в собі функції
генерального штабу
та уряду)

Мала
Старшинська рада

Всі козаки

- 1) генеральний обозний
- 2) генеральний писар
- 3) генеральний підскарбій
- 4) генеральні судді – 2
- 5) генеральні осавули – 2
- 6) генеральний бунчужний
- 7) генеральний хорунжий

- 1) гетьман
- 2) генеральна старшина

Велика
Старшинська рада

- 1) гетьман
- 2) генеральна старшина
- 3) полковники і полкова старшина

Генеральна військова канцелярія

- 1) генеральна військова скарбниця
- 2) генеральний військовий суд
- 3) генеральна рахункова палата

Полкова адміністрація

Полкова рада

Полковник

Полкова
Старшинська рада

Всі козаки

- Полкова старшина
- 1) полковий обозний
 - 2) полковий суддя
 - 3) полковий писар
 - 4) полковий осавул
 - 5) полковий хорунжий

- 1) полковник
- 2) полкова старшина
- 3) сотники
- 4) полкова знать

Сотницька адміністрація

Сотенна рада

Сотник

Всі козаки

- Сотенна старшина
- 1) сотенний осавул
 - сотенний писар
 - сотенний хорунжий
 - городовий отаман

на перетворилася на церемоніальний орган, який скликали тільки для проголошення нового гетьмана, попередньо обраного меншого Старшинською радою.

Старшинська рада мала три іпостасі: Малу раду, куди входили гетьман та Генеральна старшина; Велику раду, до якої, крім гетьмана і Генеральної старшини, належали ще полковники, іноді полкова старшина. Були періоди, коли скликалися ширші збори Старшинської ради, до якої, крім всіх згаданих представників, входили сотники, а часом міська влада та вище духовенство. На відміну від Малої ради, що сходилася декілька разів на рік, ширші збори Старшинської ради скликалися двічі на рік – між Різдом і Водохрещем та на Великдень. Основним питанням на всіх зборах були фінансові проблеми держави, статус найманців у козацькому війську, іноді військові кампанії та кодифікація законів. Між функціями та владою гетьмана і Старшинської ради не було чіткого розмежування, утім, до кінця XVII ст. остання перетворилася на дорадчий орган гетьмана, і він на власний розсуд приймав чи відхиляв її рішення.

Міжнародний статус

Козацька держава, а пізніше Гетьманщина ніколи не були цілком незалежними, проте мали більшу чи меншу автономію всередині ширшої державної структури – Польщі або Московії. У 1649–1654 рр., а на Правобережжі в 1658–1676 рр. верховним володарем був польський король. Стосунки Козацької держави з Польщею ґрунтувалися на свого роду персональному союзі між особами гетьмана й короля. Гетьмана обирали козаки, і ніхто з представників польської влади не допускався на козацьку

територію. У 1654–1657 рр. (на Лівобережжі – після 1663 року) верховним сувереном Козацької держави й Гетьманщини був цар Московії.

Відносини між Московією та Гетьманщиною базувалися на Переяславській угоді, укладеній 1654 року, а також на пізніших документах, які ухвалювалися з кожним наступним гетьманом. Згідно з московською практикою централізованої влади, царський уряд прагнув утримувати повний контроль над чимраз більшою територією держави. Отже, протягом кількох років після 1654 р. уряд Московії прислав на козацькі землі своїх представників. Згідно з так званими виправленими Переяславськими статтями 1659 року, московські воеводи з власними гарнізонами розташувалися у Києві, Чернігові, Ніжині, Переяславі, Брацлаві та Умані. 1665 року Московія не лише зуміла перебрати правління такими містами, як Київ, Чернігів, Переяслав, Новгород-Сіверський, Кременчук, Кодак та Остер, але й прислати чиновників, які контролювали надходження всіх податків, зокрема на алкоголь, безпосередньо до царської скарбниці. Незважаючи на те, що козацькі протести змусили Московію припинити цю політику 1669 року, царські воеводи залишилися в Києві та чотирьох інших містах Лівобережжя – Чернігові, Ніжині, Переяславі та Острі. Московські представники ставали дедалі активнішими, і до XVIII століття Гетьманщина поступово втратила контроль над головними державними питаннями. У самій Московії за справи української Козацької держави спочатку відповідав Посольський приказ (у 1654–1663 рр.), та з появою окремого гетьмана на Лівобережжі з 1663 р. було створено окрему установу – Малоросійський приказ, який проіснував аж до 1722 р.

Мазепа та Велика Північна війна

Період Руїни в українській історії завершився 1686 року укладенням так званого Вічного миру між Московією та Польщею. Протягом наступної чверті століття Україна не раз страждала від іноземних навал, громадянських війн та політичних переворотів. У певному сенсі, європейські кризи XVII століття продовжилися у східній частині континенту. Ця ситуація дещо стабілізувалася в Україні лише після 1711 року.

У період з 1686 по 1711 рік розпочався перший етап Великої Північної війни. З іншого боку, це була остання фаза столітньої ворожечі між Московією та Швецією за контроль над Балтійським морем і продовження боротьби Московії проти Османської імперії (та її кримського союзника) за вихід до Чорного моря. Україна опинилася в центрі цих епохальних конфліктів. Інтенсивна військова та політична боротьба під час останньої східноєвропейської «кризи XVII століття» породила діяльних, молодих і талановитих лідерів, які правили двома провідними державами-учасницями конфлікту – Карла XII у Швеції (роки правління 1697–1718 рр.) та Петра I в Московії (1689–1725 рр.). Їхнім сучасником в Україні був Іван Мазепа, досвідчений і здібний правитель, який обіймав посаду гетьмана з 1687 по 1709 рік і був другим, після Богдана Хмельницького, найвпливовішим козацьким лідером. Оскільки чверть століття до 1711 року стала поворотним пунктом у східноєвропейській історії, а також через те, що ці три постаті – Карл XII, Пётр I і Мазепа – відіграли таку важливу роль у ті роки, кожному з них присвячений величезний масив історичної літератури. Не дивно, що погляди на цих осіб та їхню кар'єру суттєво відрізняються.

Образ Мазепи

Російські історики імперської доби (Соловйов, Ключевський) вважали Мазепу зрадником, який покинув Петра I у критичний момент та уклав союз зі шведським королем Карлом XII. Таке тлумачення ґрунтувалося на уявленні, що Україна є невіддільною частиною Російської імперії – «єдиної і неподільної Російської держави», а отже, союз Мазепи з іноземною державою був актом зради. Мабуть, найбільший вплив на самих росіян справили слова їхнього народного поета Александра Пушкіна, який у відомій поемі «Полтава» асоціює Мазепу з Юдою та змієм. Російські історики на Заході пізніше дещо змінили цей погляд. У популярному після Другої світової війни американському підручнику з російської історії професор Колумбійського університету Міхаїл Флорінський пише: «Мазепа, якого офіційна російська історіографія називала зрадником і лиходієм, керувався логічним і гідним поваги бажанням захистити автономію своєї країни і вберегти її від руйнації, тому й підтримав ймовірного переможця Карла, але методи Мазепи були методами найбільш недобросовісного політика»¹.

Натомість, українські та російські советські автори продовжували пропагувати традиційну російську імперську концепцію. У чотирьохтомній «Радянській енциклопедії історії України» (1971 р.) стаття про Мазепу починається стислою та безкомпромісною характеристикою: «Мазепа Іван Степанович (1644–1709), зрадник українського народу»², а інша багатотомна праця, «Історія Української РСР» (1979 р.) пише що «ім'я Мазепи ввійшло в історію як синонім зради і запродавства»³. Такі погляди засвідчують поширений образ Мазе-

пи в деяких емігрантських колах і советському суспільстві, де гетьман уособлював зрадницькі наміри «злих сил», які хотіли відокремитися від советської чи несуетської, але «неподільної матінки-Росії». Епітетом «мазепинці» в советській і несуетській термінології характеризували людей, що зраджували державу і поводилися як опортуністичні сепаратисти.

Мазепа спочатку також не викликав симпатії в українських істориків, особливо в народницькій школі другої половини XIX століття (Костомаров, Куліш, Лазаревський, Антонович), які вважали, що він нібито діяв переважно в інтересах козацької еліти, а не народу в цілому. Однак починаючи з останньої декади XIX століття, українські історики (Грушевський, Липинський, Дорошенко, Крупицький, Оглоблин) переглянули свої погляди на цю постать. Критикуючи деякі аспекти Мазепиної політики, вони вважали його патріотом, який у відповідь на жорстке правління Московії та руйнівні наслідки війни спробував у класичній козацькій традиції здобути незалежність для своєї країни, об'єднавшись з іншою державою. Для таких політично-активних діячів XX століття, як Дмитро Донцов, Мазепа став об'єктом сліпих панегіриків, а в деяких істориків (наприклад, у Полонської-Василенко) він перетворився на «символ боротьби за незалежність України»⁴.

Цікаво зазначити, що вже на початку XIX століття Мазепа був героєм доби романтизму як у Центральній, так і в Західній Європі. Найславетніші поети того часу – лорд Байрон в Англії, Віктор Гюго у Франції, Юліуш Словацький у Польщі – писали поеми про життя українського гетьмана, черпаючи матеріал і з реальних фактів, і з вигадок. Ще більше легенда про Мазепу приваблювала музикантів. Написано чотири опери під назвою «Мазепа», найславетніша з них належить Петру Чайковському (1883 р.), авторами інших були маловідомі в Росії композитори Б. Фітінгоф-Шель (1859 р.), А. Мінгаймер (1875 р.) та іспанець Феліпе Педрел (1881 р.). Таку саму назву має хорова кантата ірландського композитора Майкла Балфе (1862 р.) і п'єса для фортепіано німця Йогана Карла

Леє (1830 р.). Мабуть, найвідомішим музичним твором була симфонічна поема «Мазепа» угорця Ференца Ліста (1851 р.). Зрештою, 1958 року польський композитор Тадеуш Шеліговський написав партитуру для балету під назвою «Мазепа». Тож ким був цей суперечливий Іван Мазепа і як позначилася його кар'єра на розвитку України?

Кар'єра Мазепи

Мазепа народився 1639 р. у Білій Церкві, на правобережній частині Київського воєводства. Його батько Степан-Адам належав до тієї частини руської православної шляхти, яка сподівалася покращити свій непевний статус, підтримавши революцію Хмельницького. Після 1654 року він став городовим отаманом і згодом перейшов на бік поляків у Білій Церкві. Мати Івана Марина, у дівочтві Мокієвська, походила з давньої руської знатної родини і була активною діячкою культурного й релігійного руху. Молодий Іван отримав ґрунтовну освіту єзуїтсько-латинського зразка в Києво-Могилянському колегіумі, а 1649 року, у розпал революції Хмельницького, поїхав до єзуїтського колегіуму у Варшаву, де незабаром його помітив новий польський король Ян Казимир. Король мав на меті створити коло молодих пропольських православних українців, і невдовзі Мазепа став його пажем. Король навіть заплатив за освіту молодого придворного в Голандії у 1656–1659 рр., а також за подорож, під час якої Мазепа зміг відвідати Німеччину, Італію та Францію. Після повернення з Західної Європи він вступив на королівську службу і їздив з дипломатичними місіями до козаків. Цей етап його кар'єри тривав до 1663 року, коли в результаті придворних інтриг і любовної пригоди (до якої так часто зверталися автори-романтики XIX століття) Мазепа повернувся до Білої Церкви.

1669 року Мазепа пішов на службу до Петра Дорошенка, правобережного гетьмана, який за допомогою турків і кримських татар намагався об'єднати розділену козацьку Україну. Мазепа швидко просувався кар'єрною драбиною і за часів Дорошенка став генеральним осавулом. 1674 року його відрядили

послом до Криму, але по дорозі він потрапив у полон до запорозьких козаків, які на той час були промосковськи налаштовані і вкрай вороже ставилися до татар. Запорожці ув'язнили Мазепу і відіслали до Москви. Однак це ув'язнення тривало недовго, бо Мазепа здобув ласку московської влади, викриваючи всі тогочасні проосманські і прокримські плани гетьмана Дорошенка. Переконавшись, що цей старшина може стати у пригоді, московити відправили його в Україну, але цього разу на підконтрольне Московії Лівобережжя до місцевого гетьмана Івана Самойловича. Здібний Мазепа знову стрімко просунувся по службі, і 1682 року став генеральним осавулом при Самойловичі.

У наступному етапі кар'єри Мазепи визначальну роль зіграла зовнішня політика Московії. Уклавши 1686 року Вічний мир з Польщею, Московія вирішила раз і назавжди ліквідувати кримську загрозу (татари брали участь в антимосковських кампаніях Дорошенка). До антитурецької Священної ліги входила Австрія, Польща, Папство, Венеція та Московія. Уряд Московії на чолі з царівною Софією (регентка, яка правила у 1682–1689 роках) вирішив діяти першим. На початку 1687 року Софія відрядила на південь величезне військо у сто тисяч вояків під командою князя Голіцина. До військ Голіцина мали долучитися 50 тисяч козаків і разом завдати удару в серце Криму. Гетьман Самойлович був проти цього плану і вирушив дуже неохоче. Погано спланована військова кампанія завершилася фіяском, але, щоб уникнути повної ганьби, князь Голіцин – фаворит регентки Софії – знайшов (ймовірно, за намовою Мазепи) цапа-відбувайла в особі гетьмана Самойловича. Ту саму людину, що виступала проти військової кампанії, тепер звинуватили у її невдачі. В результаті Самойловича було заарештовано і відіслано до Москви, а влітку 1687 року московити домоглися обрання гетьманом завжди корисного Івана Мазепу.

З появою нового гетьмана було підтверджено прерогативи московської влади і давні козацькі вольності: козаки зобов'язалися не вести власної зовнішньої політики, а

кількість реєстрових козаків обмежувалася 30-ма тисячами; водночас козаки звільнялися від сплати податків і мали право на володіння землею, а влада московських воевод (та їхніх залог у Києві, Чернігові, Переяславі, Ніжині й Острі) обмежувалася, й вони не могли втручатися у місцеві справи. Гетьманською резиденцією залишався Батурин.

Мазепа в ролі гетьмана: початковий етап

Перші тринадцять років правління Мазепи (1687–1700 рр.) були спробою стабілізувати життя в Гетьманщині. У цей період також відбувся розквіт культури та покращення економічного і правового статусу православної церкви (див. розділ 20). На початках свого гетьманства Мазепа не мав підтримки з боку місцевої влади. Козацька старшина вважала його за вискокчу-чужоземця з Польщі. Однак Мазепа був майстром політичної інтриги і невдовзі завоював невелике коло відданих прихильників здебільшого серед козацької старшини та православних ієрархів, яких Мазепа підтримував щедрими земельними дарунками. Шляхтич-Мазепа захищав інтереси свого стану, придушуючи повстання селян і рядових козаків, що раз-у-раз вибухали на початку його правління, і запроваджуючи закони, які визначали кількість днів (два дні на тиждень), що їх селяни-кріпаки мали відпрацювати на своїх панів – спадкову козацьку шляхту чи православні монастирі.

У боротьбі за владу Мазепі допомагала Московія. Коли він прибув з офіційним візитом до Москви у серпні 1689 року, там якраз стався палацовий переворот, після якого регентку Софію було усунуто від влади, і на трон зійшов її молодший єдинокровний брат і суперник Пьотр I. Хоча Мазепа колись підтримував Софію та її прибічників, спритний гетьман швидко потоваришував з Петром, який відчував велику симпатію і довіру до старшого козака. Гетьман знову був у фаворі в нового царя. Тож коли пізніше Мазепині політичні суперники в Гетьманщині користалися козацьким привілеєм (що став поширеною практикою) і скаржилися на геть-

мана безпосередньо цареві, Пётр відразу відкидав ці звинувачення. Зі свого боку, Мазепа віддано служив Петрові в його протиосманських війнах, а цар віддячував йому великою довірою і дружбою, а також щедрими дарами і земельними наділами. За такої підтримки найвищих кіл Мазепа пережив усі спроби козаків-конкурентів усунути його від влади. Щонайменше до 1700 року взаємини між Мазепою та Петром були найкращими стосунками між гетьманом і царем усіх часів.

Окрім місцевої еліти, існувало ще одне джерело антигетьманських настроїв – Запорозька Січ. Теоретично Запорозжя залежало водночас від гетьмана й царя, та юридично воно перебувало поза межами територіальної адміністрації Гетьманщини, а на практиці провадило власну автономну політику. Після смерти Богдана Хмельницького 1657 року Січ, як правило, була в опозиції до гетьманів – і правобережних, і лівобережних. Ще з початку XVII століття запорожці вважали, що гетьман і реєстрові козаки дбають про власні інтереси та титули коштом рядового козацтва. Крім того, Січ залишалася непримиренним ворогом Польщі і будь-яких спроб відновити польське правління в Україні, чого прагнули деякі наступники Хмельницького. Отже, Запорозжя номінально залишалось у промосковському таборі.

Проте внаслідок антикримських кампаній Московії промосковські симпатії Запорозжя поступово вщухали. Парадоксальним чином запорозьке козацтво, яке постало для захисту від кримських татар, тепер почало обурюватися послідовними спробами Московії знищити його «ворога» у Криму. Зрештою, сама «татарська загроза» була виправданням для існування козацтва. Якби ця загроза зникла, Московія більше не мала б потреби в захисниках прикордоння – запорожцях. У цьому сенсі, запорожці бажали зберегти необжитий степ з потенційно багатим на здобич Кримом на півдні. З цієї причини вони не брали участі у невдалій кампанії Московії проти Криму 1687 року і в не менш безуспішному повторному наступі під проводом князя Голіцина через два роки, 1689 року.

Запорожці не довіряли гетьманові Мазепі. Зокрема, вони виступали проти його участі у московських антикримських кампаніях і політики поселення втікачів з Правобережжя на запорозьких землях (вздовж річок Оріль та Самара). 1692 року ця недовіра вилилась у повстання під проводом козака Петра Іваненка, або Петрика, про якого історикам відомо дуже мало. Петрик проголосив себе справжнім гетьманом, уклав союз із кримськими татарами і заявив про намір визволити Гетьманщину та Слобожанщину та створити незалежну державу спільно з Кримським ханатом. У 1692-му і 1693 роках Петрик приводив запорозько-татарське військо на територію Гетьманщини. Мазепа двічі відбивав ці напади, Петрик ще двічі (у 1694 і 1696 рр.) безуспішно намагався спровокувати маси на протигетьманське повстання. Епізод з Петриком є свідченням глибокого внутрішнього поділу в українському козацькому суспільстві навіть за московської гегемонії.

Наступну спробу підкорити татар і здобути вихід до Чорного та Азовського морів Московія здійснила 1695 року. Цього разу запорожці разом з мазепинськими та московськими військами брали участь в облозі турецької фортеці Азов, розташованої у гирлі річки Дон. Спершу вони зазнали невдачі, але врешті захопили фортецю 1696 року. Після цього війна тривала ще чотири роки, коли козаки без упину нападали на чорноморські турецькі й татарські міста, доки 1700 року у Стамбулі не було укладено тридцятилітній мир між Московією та Османською імперією. За умовами цього миру Московія отримала вихід до Чорного та Азовського морів, і кожна сторона погодилася роззброїти свої фортеці у низі Дніпра. Відтак цар Пётр був вільний і міг зосередитися на іншій історичній меті Московії – Балтійському морі.

Енергійний Пётр був першим царем, який відвідав Західну Європу, і був особливо зачарований тим, що побачив у Голандії та Англії. Він вирішив застосувати західні порядки до застарілої московської державної та суспільної структури. Пётр також вважав західні технології засобом модернізації московського війсь-

ка і реалізації іншої своєї мрії – військових завоювань. Балтійське море стало для Петра символічним «вікном на Захід», і щоб продемонструвати свою орієнтацію, він планував побудувати нову столицю Московії на берегах річки Неви неподалік від того місця, де вона впадає у Фінську затоку Балтійського моря.

Однак для цього треба було відвоювати у Швеції східне узбережжя Балтики. Тож він уклав нові дипломатичні союзи з традиційними ворогами Швеції – Данією та Польщею (другий з них насправді був союзом з курфюрстом Саксонії Августом, якого нещодавно обрали польським королем і який пообіцяв, що Польща за потреби підтримає Московію). Отже, 1700 року всі сторони готувалися до початку того, що буде названо Великою Північною війною.

Мазепа під час Великої Північної війни

Незважаючи на укладені широкі дипломатичні та військові союзи, Пьотр I невдовзі виявив, що в особі вісімнадцятилітнього шведського короля Карла XII він має грізного ворога. 1700 року з початком бойових дій Карл XII переміг війська Данії та Московії у битві під Нарвою, неподалік від сучасного кордону між Росією та Естонією. Після цього Карл рушив на південь і 1702 року захопив Варшаву і Краків. Багато польських магнатів підтримали Карла, і Швеція запропонувала власного кандидата на польський трон – Станіслава Лещинського. Отже, Польща розділилася на прибічників короля Августа Саксонського та шведського союзника Лещинського. У цей момент у конфлікт було безпосередньо втягнуто й Івана Мазепу.

Боячись, що союзника-Августа невдовзі остаточно переможуть шведи і польські прибічники Лещинського, цар Пьотр розумів, що мав діяти швидко. Він відчайдушно прагнув зберегти антишведське Польське королівство і з цією метою 1704 року наказав Мазепі перейти на Правобережжя для підтримки оточеного ворожим військом короля Августа. Мазепа негайно виконав наказ й окупував населені українцями польські те-

риторії – Київське й Волинське воеводства. Згодом, коли король Карл вирушив на захід навздогін за Августом, козаки скористалися можливістю просунути навіть західніше і захопити Львів. Протягом двох наступних років (1705–1706 рр.) Мазепа контролював Правобережжя, об'єднавши таким чином більшість українських територій, що входили до Козацької держави за часів Хмельницького. Місцеве козацтво на Правобережжі вітало той факт, що Мазепа вигнав поляків, хоча цар Пьотр розраховував, що цей регіон буде повернено його польському союзнику, королю Августу.

Однак Мазепа мав інші плани. З початку Великої Північної війни служба на Московію дорого коштувала Україні. Понад 40 тисяч козаків було відправлено на війну, а щорічні втрати сягали в деяких полках навіть 60–70%. Мало того, козаки мусили служити переважно в далеких від батьківщини регіонах або брати участь у побудові фортифікаційних споруд чи в інших допоміжних і, як їм здавалося, принизливих роботах на московське військо та уряд. Найбільше обурення викликала участь козаків у будівництві нової імперської столиці Санкт-Петербурга, де сотні їх гинули в болотах і низовинах коло Фінської затоки. Козаків також непокоїли плани Петра реорганізувати їхнє військо і відправити до Пруссії, де б їх муштрували як драгунів. І нарешті, глибоко невдоволенням було цивільне населення України. У 1705–1708 рр. і гетьман, і цар отримали численні скарги з приводу зловживань московських військ, розташованих на українській території. Всі ці фактори створили атмосферу, в якій Мазепа та дехто з його найближчих радників серйозно засумнівалися щодо переваг у союзі з Московією, особливо коли така сильна держава, як Швеція Карла XII, здавалося, от-от стане панівною силою у східноєвропейському регіоні.

1705 року до Мазепи прибули гінці прошведського кандидата на польський трон, Станіслава Лещинського. Спочатку Мазепа відкинув їхнє звернення, але за рік вже був готовий до переговорів. До конкретних домовленостей не дійшло, проте з плином часу Мазепа переконувався, що Україна, яка так

сильно потерпала від воєнних кампаній Петра, могла б отримати більше користі від союзу з Польщею, а особливо – її шведським протектором. Здалося, Мазепа йшов шляхом Богдана Хмельницького, який на початку 1650-х рр. намагався укласти союз Козацької держави з протестантськими країнами, в якому Швеція мала грати провідну роль. І знову до конкретних домовленостей не дійшло. Переговори Мазепи трималися в таємниці, і в жодному разі не планувалося повстання проти Московії. Мазепа залишався відданим слугою Петра. Проте зовнішні обставини змусили його переглянути свою позицію.

Перемігши Августа Саксонського 1706 року і посадивши на польський трон Станіслава I Лещинського (1706–1709), Карл XII на початку 1708 року на чолі п'ятдесятитисячного війська рушив на Московію. У той самий час поширилися чутки, що польський союзник Швеції, король Станіслав, готується здійснити напад на Лівобережну Україну. Мазепа звернувся до Петра з проханням надати московські війська на допомогу козакам. Однак Пьотр відмовив, запевняючи, що в нього немає вільних частин. У контексті інших скарг на московитів ця відмова здалася Мазепі порушенням Переяславської угоди. У цей момент, влітку 1708 року Карл XII раптово повернувся на південь у напрямку України з наміром надати війську відпочинок і зміцнити сили перед запланованим проривом через правий фланг московської армії. У відповідь Пьотр відрядив московські війська під командуванням князя Александра Меншикова назустріч шведам і наказав Мазепі атакувати загарбників. Тож Мазепа опинився перед дилемою: послухатися царського наказу, як він завжди робив, чи приєднатися до Карла XII в надії, що козацько-шведський союз зможе нарешті принести мир і політичні дивіденди Україні. Після кількатижневого намагання відтягти неминуче у жовтні 1708 року Мазепа нарешті прийняв рішення. На чолі менш ніж чотиритисячної армії козаків він перейшов на бік шведів. В обмін на підтримку гетьмана і повстання проти Московії Швеція, яка, на думку Мазепи, невдовзі мала стати вирішальною силою як у

Східній, так і в Північній Європі, гарантувала незалежність Козацької держави на обох берегах Дніпра. Всі ці надії виявилися ілюзорними. У Мазепи не було плану народного повстання, і воно не відбулося.

Дізнавшись про відступництво Мазепи, Пьотр був шокований. Він не вірив, що проти нього виступив сімдесятилітній гетьман, до якого він так лояльно ставився всупереч постійним доносам з України (один із них надійшов від генерального судді Василя Кочубея і полтавського полковника Івана Іскри ще зовсім недавно, 1708 року). Але врешті-решт цар мусив визнати правду. Відплата не забарилася. Він наказав московській армії під командуванням князя Меншикова захопити гетьманську столицю, Батурин. Місто було пограбовано і спалено вщент. У Лебедині Пьотр організував спеціальний суд над усіма прибічниками Мазепи, які залишилися. За деякими джерелами, близько 900 осіб з козацької старшини було піддано тортурам, визнано винними і страчено. Під час цього жакіття деякі козаки стали донощиками й отримали за це щедрі винагороди. Решту козацької старшини зібрали у Глухові, де було обрано нового гетьмана Івана Скоропадського.

Тим часом до Мазепи та його прихильників у шведському таборі несподівано приєдналися запорозькі козаки, очолювані кошовим отаманом Костем Гордієнком. Гордієнко був розчарований антиатарською політикою Московії і готовий до союзу зі Швецією. Навесні 1709 року близько 8 тисяч запорозьких козаків приєдналися до шведської армії. Однак за їхньої відсутності московська армія атакувала і знищила їхню святиню – Стару Січ.

Зрештою в червні 1709 року Карл XII разом з Мазепою і його союзниками-запорожцями – загалом від 22 до 28 тисяч вояків – підійшли до лівобережного міста Полтави. 8 липня вони зустрілися з московською армією, що разом з козаками нараховувала 40 тисяч вояків. Цар здобув гучну перемогу. Хоча всі головні шведські генерали та офіцери потрапили у полон, Карлу XII і Мазепі пощастило втекти до Османської імперії. Незважаючи на те, що військові дії продовжу-

Відступництво Мазепи

У певному сенсі, рішення Мазепи в жовтні 1708 року укласти союз зі шведським королем було лише черговим прикладом козацьких дій після Переяславської угоди 1654 року. Чи передбачала ця угода та її пізніші поправки довічне підкорення козаків московським царям? Чи це був політичний контракт, який можна було розірвати у разі недотримання договірних зобов'язань однією зі сторін? Мазепине виправдання цього вчинку його наступник і протеже Пилип Орлик переповідав так:

«А коли Мазепа, переправившись зі шведським військом через Десну, дістав першу відомість про взяття та спалення Батурина, жалісний був і сказав:

– Лихі й нещасливі наші початки! Знати, Бог не благословив мого наміру, я тим-таки Богом свідчуся, що не бажав і не хотів християнського кровопролиття, а постановив був у себе із наміром, прийшовши до Батурина із королем шведським, писати до Царської Величності подячний за його протекцію лист і в ньому виписати всі наші колишні й теперішні образи, прав і вольностей відняття, крайній розор і про приготовану всьому народу погубу, а в кінці [я мав намір] прикласти, що ми, як вільні, під високодержавну Царської Величності руку задля східного православного одновірства прихилилися; будучи вільним народом, вільно тепер і відходимо і, дякуючи за протекцію Царській Величності, не хочемо руки нашої на кровопролиття християнське простягати, але під протекцією короля шведського цілковитого нашого звільнення будемо чекати»*.

Коментуючи рішення Мазепи, українсько-канадський історик Орест Субтельний пише:

У Мазепиній аргументації постійно повторювалися й наголошувалися певні фрази й ідеї: права та привілеї, зверхність, що вільно вибирається й може бути скасована, і завжди питання про захист. Кожному, хто знайомий із середньовічними політичними теоріями, ці поняття видаються знайомими. Вони є складниками договірного принципу, найбільш звичного для європейського феодального регулятора політичних відносин між суверенами та регіональними елітами...

Договірна домовленість була актом взаємного зобов'язання. Васал обіцяв своєму сюзеренові покору, службу й вірність в обмін на захист і пошанування привілеїв васала і традицій його країни. Якщо васал мав підстави вважати, що сюзерен порушує свої зобов'язання, він мав право (знамените *jus resistendi*) виступити проти нього на захист своїх інтересів. Отже, теоретично, сюзерен, як і васал, міг бути винен у невірності. По всій Європі наріжним каменем договірного принципу був законний і моральний авторитет – звичай. Німецьке *Schwabenspiegel*, одне з первісних джерел звичаєвого права у Центрально-Східній Європі, дає точний виклад цього принципу: «Ми маємо служити нашим суверенам, оскільки вони захищають нас, але якщо вони більше не захищають нас, то ми більше не повинні їм служити». Мазепину позицію годі висловити точніше.

* Тисяча років..., Т. IV, кн.1, с. 286–287 Переклад сучасною українською мовою Валерія Шевчука. – Прим. перекл.

Джерело: Орест Субтельний, *Мазепинці*. Пер. з англ. Володимира Кулика (Київ 1992), с. 25–26.

валися на балтійському узбережжі, Полтавська битва в липні 1709 року стала вирішальною у війні. Пануванню Швеції у Східній та Центрально-Східній Європі, зокрема її впливу на Польщу, було покладено край. Роль Швеції перебрало Московське царство, яке невдовзі за правління могутнього Петра I буде перейменовано на Російську імперію.

Мазепа та Україна після Полтави

Наслідки Полтави були для України катастрофічні. Тих представників козацької старшини, які раніше підтримували Мазепу, але, запобігаючи перед царем, зреклися його, позбавляли недавніх нагород, засуджували за державну зраду і страчували. Автономію Гетьманщини було істотно обмежено, а новий гетьман Іван Скоропадський став маріонеткою в руках російських чиновників, яких прислали у Глухів його контролювати.

Мазепа помер восени 1709 року в місті Бендери, яке належало Османській імперії у пониззі Дністра. Однак його прибічники продовжили боротьбу. Можна сказати, що в Бендерах сформувалася перша українська політична еміграція. Козаки обрали Мазепино наступника, Пилипа Орлика, чия політична програма була угодою між гетьманом і запорозьким козацтвом і містила конституцію майбутньої незалежної Української держави. 1711 року гетьман-емігрант підписав договір з Османською імперією, яка визнавала його владу над Правобережною Україною та Запорожжям. Цього ж року Орлик вирушив у перший похід проти Московії на Правобережжя, але не одержав підтримки з боку місцевого населення, здебільшого через брутальну поведінку його татарських спільників. Після поразки в останній битві 1714 року Орлик назавжди втік за межі країни.

Петра I непокоїв похід Орлика на підконтрольне Польщі Правобережжя, а особливо те, що Османська імперія, завдяки дипломатичній діяльності Карла XII у Стамбулі, оголосила Московії війну. У відповідь Пьотр сам повів свої війська на Османську імперію. По

дорозі вони окупували Правобережжя і розбили те, що залишилося від армії гетьмана Орлика. У липні 1711 року Пьотр підійшов до річки Прут, де сподівався отримати допомогу від православного населення османських князівств Молдавії та Волощини. Однак московські війська зайшли занадто далеко, і були вщент розбиті османськими турками.

Отже, через два роки після тріумфу під Полтавою Пьотр опинився у руках турків. Через це Московія була змушена віддати фортецю Азов та інші землі Північного Причорномор'я, за які так тяжко боролася протягом останніх десятиліть XVII століття. Крім того, вона зобов'язалася вивести свої війська з Правобережжя і відмовитися від претензій на цю частину України, залишивши її Польщі. На хвилі цього успіху Османської імперії запорозькі козаки, що пристали за Орликом, прийняли османський протекторат і заснували Нову Січ в Олешках, неподалік від гирла Дніпра.

У певному сенсі 1687–1711 роки, коли у Східній Європі панували Карл XII, Пьотр I, а в Україні – гетьман Іван Мазепа, були продовженням періоду Руїни, що роздирала країну після смерти Богдана Хмельницького 1657 року. Від самих початків гетьманування Мазепи його козацькі війська мусили брати участь у московських війнах проти Османської імперії на півдні та Швеції на півночі. Лише незадовго до смерті Мазепа відмовився від союзу з царем на користь нелепих перспектив суверенності під протекторатом Швеції. Рішення Мазепи було прийняте занадто пізно і без необхідних приготувань. Зрештою, воно зумовило ще глибший поділ в українському суспільстві та ще більшу, ніж будь-коли, залежність від Московії, а також наблизило момент скасування козацької автономії.

¹ Michael T. Florinsky, *Russia: A History and Interpretation*, Vol. I (New York 1947), pp. 339–340.

² В. А. Дядиченко, 'Мазепа, Іван Степанович', в *Радянська енциклопедія історія України*, Том. III, ред. А. Д. Скаба (Київ 1971), с. 67.

³ Юрій Ю. Кондуфор, ред., *Історія Української РСР*, Том. II. (Київ 1979), с. 332.

⁴ Наталя Полонська-Василенко, *Історія України*, Том. II. (Мюнхен 1976), с. 76.

Соціально-економічне та культурне життя Козацької держави

Важливі події революційної доби, що почалися 1648 року за Богдана Хмельницького, змінили рівновагу сил між провідними державами регіону – Польщею, Московією та Османською імперією. Ця доба також глибоко позначилася на соціальній структурі українського суспільства. З першого погляду зміни були не дуже помітними, оскільки бодай шість суспільних верств, що існували в Україні до 1648 року, збереглися і в Козацькій державі: верховна влада (монарх), знать, козацтво, духовенство, міщани і селянство. Однак суттєві зміни відбулися у статусі певних суспільних прошарків, а також окремих груп в межах однієї верстви.

Наприклад, найвищу верству до 1648 року представляв король, а після революції, принаймні на території під владою Московії, – цар. Статус руської шляхти і козацтва було визнано, а представників деяких інших станів – римо-католицького й унійного духовенства та євреїв – вигнано з козацьких земель на Правобережну Україну, яка залишилася під владою Польщі. Нарешті, більшість селян у Козацькій державі звільнялися від панщини та інших повинностей щодо панів.

Суспільний поділ

У результаті злиття частини старої аристократії з представниками козацької старшини виникла нова верства знаті. Коли переворот 1648-го і наступних років змусив польських та сполонізованих магнатів і шляхтичів утекти з козацьких земель, більшість дрібної шляхти з руського православно-середовища перейшли на козацьку сторону, спочатку до війська Хмельницького, а згодом – в адміністрацію молодого Ко-

зацької держави, що виникла 1649 року. Фактично, більшість гетьманів-наступників Хмельницького (Іван Виговський, Павло Тетеря, Іван Мазепа) походила зі шляхти, що приєдналася до козаків. На службі новій державі шляхта могла зберігати земельні маєтки і використовувати селян, які в них жили. Цей феномен був особливо поширений у найпівнічнішому регіоні Козацької держави (колишнє Чернігівське воєводство зі Стародубщиною), де за відсутності вигнаних польських та сполонізованих руських магнатів статус знаті, по суті, не змінився. Іншими словами, служба Козацькій державі, а не спадкові титули польських часів забезпечила колишній руській шляхті позицію еліти в українському суспільстві.

Реєстрове козацтво прагло набути спадкового аристократичного статусу задовго до 1648 року. Якщо за польського правління всі спроби козаків влитися до стану знаті виявилися марними, після 1648 року це стало можливим. Процес тривав кілька десятиліть у другій половині XVII століття і призвів до створення суспільного прошарку, відомого як Значні військові товариші. Ця група, практично, стала серцевиною нового шляхетського стану.

Значні військові товариші походили з верстви найзаможніших козаків і шляхти, що працювали на Козацьку державу. Більшість з них була вихідцями зі старшини, яка посідала найвищі військові та адміністративні посади. Оскільки держава, особливо в часи великої кризи, не могла платити службовцям, вони отримували компенсацію у вигляді закріплених за кожною офіційною посадою маєтків, зокрема земель, млинів, ставків або права пропанації (на вироблення

і продаж алкоголю). Згідно з практикою польських часів, спочатку козацьким посадовцям дозволялося користуватися цим майном лише тимчасово, доки держава потребувала їхньої служби. Минуло небагато часу, як селяни, що проживали на цих землях, були знову змушені виконувати «звичні повинності», цього разу на користь нових панів – козацької старшини. До кінця XVII століття багато козацьких державних посадовців, як і шляхта, отримали право власності на маєтки навіть після завершення державної служби. Це означало, що земельні володіння закріплювалися за їхньою родиною, якій належав спадковий шляхетський титул. Отже, колишніх польських і полонізованих українських магнатів та шляхтичів заступали православні українські роди, лояльні до Козацької держави. Виходцями з таких родів були провідні постаті того часу – Немирич, Мазепа, Скоропадський, Апостол, Миклашевський, Горленко, Кочубей – кожен з них володів величезними і багатими маєтками.

Теоретично такі привілеї були доступні всім реєстровим козакам, чисельність яких, згідно з Переяславською угодою, сягала 60 тисяч, але 1669 року московський уряд зменшив її до 30 тисяч осіб. Однак на практиці

доступ до отримання шляхетського титулу обмежувався до Значних військових товаришів. Переважно це були службовці з найближчого оточення гетьмана (бунчукові товариші), військові чини у центральній адміністрації (військові товариші) і вищі полкові посадовці (значкові товариші). Як члени Значного військового товариства вони були внесені у спеціальні реєстри (компуті), що пізніше свідчили про належність до найвищого суспільного прошарку Козацької держави. Здобувши такий статус і привілеї, шляхта козацького походження бажала зберегти винятковість своєї групи, а тому неохоче приймала у своє коло нових членів.

Окрім старшинської верхівки, яка отримала шляхетський статус, решту козацького стану складала нижча старшина і рядові козаки. Декому з цієї нижчої верстви якимось вдалося долучитися до Значного військового товариства, але для переважної більшості це було неможливо. Не дивно, що козацька чернь обурювалася поведінкою своїх побратимів-шляхтичів і повставала проти гетьмана та його оточення, особливо в часи Руїни. Bastіоном цих рядових козаків залишалося Запорожжя, яке далі було притулком для всіх невдоволених з Гетьманщини та інших частин України.

Суспільні верстви козацької держави

1. Монарх

Московський цар

2. Знать

Спадкові руські магнати
і шляхта

Козацька шляхта – Значні
військові товариші

3. Козацтво

Старшина
Рядові козаки

4. Духовенство (православне)

Чорне духовенство,
або ченці

Біле духовенство,

або одружені священики

5. Міщани

Патриції (міська верхівка)

Купці

Ремісники

Чернь

6. Селянство

Фільваркові та монастирські
селяни

Селяни з общинних
землеволодінь

Вільні селяни-поселенці

Духовенство, подібно до шляхти і козаків, також зазнало внутрішньої перебудови. Католиків та уніятів, які залежали від польської влади і в суспільній свідомості були з нею пов'язані, вигнали за межі Козацької держави. Натомість православне духовенство набуло особливо привілейованого статусу і до певної міри було навіть прийняте до козацьких урядових кіл. Чорне духовенство, або чернецтво, отримало виняткові можливості покращити своє становище. Зокрема селянам ані за часів Хмельницького, ані після його смерті не дозволялося облішити свої повинності на монастирських землях. Крім того, чернецтво було вільне від сплати податків, а монастирі мали скарбниці і володіли землями та селянами, вартість чого, зазвичай, істотно переважала маєтки світських панів. Отже, економічне і суспільне становище православного духовенства дорівнювало становищу наймогутніших магнатів, а єпископи та ігумени обиралися зі шляхти.

Так зване біле, або одружене духовенство теж мало привілейований статус у козацькій суспільній структурі. Воно також було звільнене від податків, а його сини, як правило, приймали духовний сан або вступали на цивільну козацьку службу. Священники часто ставали козаками (зазвичай членами старшини) і навпаки. Легкість, з якою священницькі діти могли долучитися до шляхти чи козацтва, перешкоджала розвитку духовенства як закритої верстви. Внутрішні інтереси священницького стану найбільш послідовно берегло і захищало чорне духовенство.

П'ятою і, мабуть, найменш впливовою суспільною верствою були міщани. Їхній статус залежав від прав, якими користувалося місто. Дванадцять міст Козацької держави мали самоврядні привілеї Магдебурзького права, що дозволяло муніципальному уряду контролювати міські суди, фінанси і податки. Деякі міста отримали цей привілей від Польщі ще до 1648 року (Київ, Новгород-Сіверський, Стародуб, Переяслав, Полтава, Ніжин, Чернігів), а інші – від козацько-

го уряду (Остер, Козелець). Решта міст, зокрема нові, що виникали на Лівобережжі, здебільшого не мали Магдебурзького права і сприймалися козацькою старшиною як джерело власного і державного збагачення. Представники козацької еліти часто контролювали торгівлю і самі обіймали муніципальні посади, обмежуючи таким чином прерогативи міщан. Таке свавілля було можливим завдяки невеликому розміру міст, що, як правило, не перевершували 5 тисяч мешканців. Навіть у найбільших містах, Києві та Ніжині, мешкало не більше 15 тисяч осіб. Багатство міських патрициїв забезпечувало їм посади в Козацькій державі, і чимало з них купило собі шляхетський статус. Натомість ремісники та чернь часто не відрізнялися від рядових козаків або селян. У такій нестабільній соціальній системі так і не сформувався сильний середній стан із власними інтересами.

Єдиною групою, чий статус радикально змінився після 1648 року в традиційному українському суспільстві, були євреї. Частина з них жила в містах, частина – в селах, і їх як невіддільний складник польської орендної економічної системи виганяли з підконтрольних козакам земель, якщо вони не погоджувалися прийняти християнство. Тож деякі євреї вихрещувалися і залишалися міськими купцями, а часом ставали козаками. Декілька козаків єврейського походження досягли провідних позицій в козацькому уряді (родини Герциків, Марковичів та Крижанівських). Тих, хто не хотів навертатися у християнство, вигнали на польське Правобережжя, хоча вони нерідко навідувалися в Козацьку державу, а пізніше Гетьманщину як купці на щорічні ярмарки або транзитом з торговими караванами.

Останньою і найчисельнішою верствою було селянство. Статус селянства визначала система землеволодіння. У певному сенсі, протягом всього XVII століття на території України тривала боротьба між трьома системами землеволодіння: 1) фільварковими господарствами (латифундіями), де селяни відробляли панщину; 2) землями селянської

общини; 3) індивідуальними селянськими садибами. Перший тип, фільварок, був продуктом польської влади й обмежувався підконтрольними Польщі землями. Другий і третій тип, общинне та індивідуальне селянське землеволодіння, були типові для територій поза прямим контролем поляків, тобто на козацькому прикордонні на далекому сході Лівобережжя, а особливо на Запорозжжі. У цих двох регіонах общинне землеволодіння переважало до початку XVII століття.

Хмельниччина підірвала систему фільваркового господарювання, оскільки польських панів було вигнано з козацьких земель, а селяни покидали маєтки, приєднуючись до повстанських військ. Проте фільваркову систему не цілковито ліквідували, оскільки українська шляхта, яка воювала на боці Хмельницького, а також православні монастирі вважали, що їхні селяни мусять і далі виконувати свої трудові повинності. Отже, друга половина XVII століття, особливо на Лівобережжі, була часом боротьби між, з одного боку, козацькою шляхтою і православними монастирями, що прагли відновити або зберегти фільваркову систему, та, з іншого боку, демобілізованою козацькою черню й непокірним селянством, які обстоювали право на заснування власних господарств.

Після революції 1648 року всі маєтки (латифундії), що належали польській короні, стали так званими вільними військовими селами. До них входили: 1) землі, які козацька старшина отримала у винагороду за службу; 2) землі самоврядних селищ, де селяни були незалежними, але мали сплачувати податки. Ці два типи вільних військових селищ становили приблизно 50 відсотків всієї земельної власності Козацької держави. Другу половину складали землі у безпосередньому володінні козаків та української шляхти (33%) та землі під юрисдикцією православної церкви (17%).

За останні десятиліття XVII століття й особливо у XVIII ст. вільні військові селища, які належали козацькій старшині, фактично

перетворилися на спадкові маєтки; водночас зростали у розмірах вже наявні спадкові фільварки – власність козацької шляхти чи православних монастирів. Обидві ці тенденції зменшили кількість вільних селянських володінь. Тимчасом збільшувалися трудові повинності та інші обов'язки селян у спадкових маєтках. Врешті-решт, наприкінці XVII століття дводенна селянська панщина стала поширеною практикою. Однак у Козацькій державі, а пізніше в Гетьманщині селяни не були цілковито закріпачені. Вони могли вільно пересуватися упродовж усього існування Гетьманщини.

Отже, незважаючи на те, що під час революції Хмельницького 1648 року та наступного періоду Руїни (1657–1686 рр.) відбулися великі політичні та військові зміни, зокрема Лівобережжя і Запорозжжя перейшли у юрисдикцію Московського царства, основа суспільної структури в цих регіонах – статус шляхти, козаків, духовенства і селян, за помітної відсутності сильного міського стану – майже не змінилася від часів польського правління.

Економічний розвиток

З огляду на безперервні військові конфлікти, які охопили більшість української території під час Хмельниччини та Руїни, не дивно, що у 1648–1686 рр. економічний рівень помітно знизився. До 1648 року він дедалі більше залежав від сільського господарства, особливо від вирощування зернових культур, зокрема пшениці, яку з Правобережжя транспортували на північ та переправляли через польський порт Данціг/Гданськ на Балтиці. Революція Хмельницького і подальші військові сутички негативно позначилися на цій торгівлі, свідченням чого є такі цифри: 1648 року польський експорт зерна через Данциг сягав 1,5 мільйона тонн; до 1715 року він скоротився до 45,5 тисячі тонн, тобто трьох відсотків від дореволюційного обсягу.

Ці цифри вказують не просто на скорочення виробництва, але й на зміну вирощуваних в Україні культур і торговельних

орієнтацій – тепер тут культивували також ячмінь, хміль, гречку, овес, просо, коноплі та льон. У певних районах, здебільшого поблизу Києва, вирощували шовковицю для виробництва шовку. Крім цих сільськогосподарських продуктів, на експорт йшов ще алкоголь, дьоготь, деревина, а особливо поташ. Щодо торговельних орієнтацій, то співпраця з Польщею за період Руїни скоротилася, натомість зросла торгівля з новим сувереном козаків – Московією. Однак ще важливішими в Козацькій державі та Гетьманщині до першої чверти XVIII століття були торгові взаємини козаків з ісламським світом, зокрема Османською імперією та Кримським ханатом. До Османської імперії возили м'ясо, хутро і зерно в обмін на шовк, східні килими, оксамит, персидські тканини, бавовну та фрукти. Татарам Україна продавала зерно в обмін на коней, велику рогату худобу та овець. Ця торгівля майже повністю концентрувалася в руках турецьких, вірменських, єврейських і грецьких купців, особливо тих, що походили з багатонаціональних міст на кримському узбережжі. Деякі з цих торговців переселялися на північ і грали важливу роль в українських містах під Польщею та Московією.

Більшість козацьких гетьманів, починаючи від Хмельницького, своїми указами намагалися стимулювати зовнішню торгівлю. Причина була проста: у часи війни і розриву традиційних економічних зв'язків з польськими землями на заході козацька верхівка потребувала постійного джерела прибутку, й одним з найнадійніших джерел були мита і тарифи, які накладалися на торгівлю з закордоном.

Козаки також сприяли розвитку промисловости, хоча до 1686 року істотне зростання у цьому секторі не було можливим. До 1648 року найважливішою сферою діяльності був видобуток й обробка заліза. Напередодні революції на українських землях існувало близько 100 рудень і залізообробних майстерень, що належали шляхті або монастирям, де використовувалася праця залежних селян. Коли революція вигнала польсь-

ких магнатів, селяни відмовилися працювати. Лише монастирські підприємства продовжували існувати і навіть мали чималий успіх завдяки зросту потреби в залізі для виготовлення зброї і скороченню загальної чисельности чинних майстерень. До 1750-х років залишилось лише 28 залізообробних майстерень головним чином на польському Правобережжі.

Церква і держава

Релігія й далі займала важливе місце в українському житті у Козацькій державі. Козаки були захисниками православ'я з початку XVII століття; відповідно, православна церква скористала зі змін, що відбулися після 1648 року. Хмельницький та його наступники, фактично, віддали православній церкві конфісковану в уніятів та католиків власність, розташовану на козацькій території. Зростання суспільного та економічного престижу православної церкви спонукало духовенство сподіватися на важливішу роль у державних справах. Внаслідок цього між церковними ієрархами та козацькими гетьманами нерідко виникали непорозуміння.

Ще більше проблем створювала зовнішня політика Козацької держави та вплив цієї політики на православну церкву в Україні. Хоча багато ієрархів шукали підтримки у Московії, особливо в першій половині XVII століття, їхні орієнтири почали змінюватися після легалізації церкви 1632 року в Речі Посполитій і після приходу на митрополичий престол діяльного Петра Могили. Наступники Могили, Сильвестр Косів (1647–1657) та Діонісій Балабан (1657–1663) були у відвертій опозиції до Московії, боячись, що Українська Православна Церква, яка ще перебувала в юрисдикції вселенського константинопольського патріярха, підпорядкується Московському патріярхату. Саме з цих міркувань митрополит Косів не виявляв великого ентузіазму під час переяславських переговорів 1654 року. У відповідь на вимоги царя передати православну Київську митрополію під юрисдикцію Московського

патріярхату, Косів повторював, що «першою вольністю» його церкви була покора константинопольському патріярху. Така роздвоєність у поглядах на підпорядкування православної Київської митрополії залишалася нерозв'язаною протягом усього нестабільного періоду Руїни.

Однак незабаром побоювання Косіва та його наступника Балабана справдилися. Вже 1654 року православні єпархії Київської митрополії в Білорусі та Росії (Могилівська, Смоленська, Полоцька, Турівська) в односторонньому порядку перейшли під юрисдикцію московського патріярха. Коли єпископи цих єпархій помирали, московський патріярх призначав нових, які б відстоювали у Київській митрополії московські інтереси. Врешті царський уряд наказав козацькому гетьману Івану Самойловичу скликати синод для обрання нового митрополита київського, який мав визнати зверхність московського патріярха. 1685 року митрополитом було обрано луцького єпископа Гедеона Четвертинського (1685–1690 рр.), і ще до кінця року він вирушив до Москви, де його висвятив патріярх. На початку наступного року патріярх константинопольський, який раніше ставився до планів Московії з підозрою, схвалив призначення. Вирішальним фактором був тиск на вселенського патріярха з боку османської влади, яка в тогочасних політичних обставинах не бажала конфліктувати з Московією.

Це означало, що православна Київська митрополія, яка на західноруських землях (Річ Посполита і Козацька держава) була підвладна вселенському патріярху з часів Київської Русі, після 1686 року перейшла до юрисдикції автокефальної Російської Православної Церкви, очолюваної московським патріярхом. Колишнє напівнезалежне становище Києва під владою віддаленого і політично невпливового вселенського патріярха відтепер змінилося на правління географічно ближчого російського патріярха, який у тісній співпраці з московським царем прагнув «возз'єднати» під своїм контролем увесь православний світ східного сло-

в'янства. Щоправда, зберігалася катедра унійного київського митрополита (який обирався церковною радою і затверджувався римським папою), але він не міг сидіти в Києві, де врядували козаки і Московія, а мусив переїжджати з однієї резиденції до іншої на польсько-литовській території, яка ще не перейшла під владу Московії, пізніше – Росії. Отже, 1686 рік приніс ще один важливий успіх Московії у її давніх претензіях на політичну, релігійну і культурну спадщину земель колишньої Київської Русі.

Культурний розвиток

Культурне життя у Козацькій державі також відображало зближення між українськими землями та Московією. Незважаючи на військові та соціальні потрясіння доби Руїни, за яких традиційні освітні центри, зокрема Київський колегіум та братські школи, не могли розвиватися, інтелектуальне життя до певної міри таки тривало. Старі друкарні у Львові (Галичина), Почаєві (Волинь) та Києві продовжували видавати книжки, час від часу запускалися в дію друкарні Новгород-Сіверського та Чернігова. Більшість тогочасної книжкової продукції складала дидактичні твори духовенства, наприклад, чернігівського архієпископа Лазаря Барановича (1657–1693 рр.) або Антонія Радивиловського чи Йоаникія Галятівського, ректора Київського колегіуму та автора найзнаменитішого твору у цьому жанрі – «Ключ до розуміння» (1659 р.). Але, мабуть, найвидатнішим релігійним твором того часу був збірник житій ченців Києво-Печерської лаври. Розповіді почали збирати ще в XIII ст., але до XVII століття їх жодного разу не публікували. Вперше цей збірник вийшов польською мовою (1635 р.), а 1661 року – церковнослов'янською під назвою «Києво-Печерський патерик», складений впливовим архимандритом лаври – Інокентієм Гізелем.

Козацька держава також забезпечувала необхідні умови для іншого роду літературних спроб – переказу історії. На початку XVII століття з'явилися думи про Хмель-

ницького, його наступників та інші козацькі подвиги. Можливо, ще більше ідеологічне значення мало переписування середньовічних літописів київської доби з доповненнями про подвиги козаків. У 1670-х та 1680 роках було створено кілька таких компіляцій, серед них «Кройніка з літописців стародавніх» Теодосія Софоновича та «Обширний синопсис руський» Пантелеймона Кохановського.

Однак найважливішим і згодом найвпливовішим історичним твором того періоду став «Синопсис или Краткое собрание», що приписується Інокентію Гізелю. Після першої публікації в Києві 1674 року, його перевидавали 1678 р., 1680 р. та безліч разів у Московії аж до початку XIX століття. «Синопсис» швидко набув популярності і став широко вживаним підручником в Україні та Московії. Хоча дехто називає його першим підручником з української історії, насправді це була найраніша спроба цілісно простежити хід історії східних слов'ян з найдавніших часів до XVII століття, яка, до того ж, виправдовувала претензії Московії на київську спадщину. Згідно з «Синопсисом», самодержавство московських царів бере початок від великих князів київських. Отже, Москва – столиця всієї Русі (як зазначено в царському титулі) – є природною спадкоємицею Києва. З цього погляду, об'єднання козацької України з Московією було лише логічним продовженням історії – відновленням єдності руських земель. Гізель навіть додав етнічний компонент, говорячи про так званій «слов'яно-російський» народ і те, що стало класичним сюжетом «міту основи» (дорогим для серця ідеологів націєтворення), – про заснування Москви Мосохом, шостим сином Яфета й онуком Ноя. Тобто з біблійної санкції уявний засновник міста ставав праотцем всіх народів Русі. Та незалежно від того, чи насправді «Синопсис» написав Гізель, чи в пізніших виданнях було змінено базові акценти, ця впливова книжка, безсумнівно, постала у православному культурному середовищі Києва. Саме це середовище сформулювало першу все-

охопну історичну схему, яка згодом перетворилася на російську імперську візію східноєвропейської історії – тобто послідовне перенесення центрів влади з Києва до Володимира-на-Клязьмі, тоді до Москви і, зрештою, до Санкт-Петербурга (див. розділ 2).

У прагненнях інтелектуалів з периферії ідеологічно обґрунтувати новий політичний порядок, звісно, нічого нового для Московії не було. Зрештою, саме чернець Філофей з провінційного міста Псков на далекому північному заході (що було на той час сателітом московського суперника-Новгорода) назвав Московію «Третім Римом» невдовзі після того, як Псков перейшов у руки східного сусіда на початку XVI століття. Тепер, у другій половині XVII ст., київські інтелектуали були першими у пошуках та поширенні історичного виправдання московській владі у себе на батьківщині.

Апогею у взаєминах між місцевими козацькими правителями і православною церквою та, відповідно, впливу українського православ'я у Московії було досягнуто у часи правління гетьмана Івана Мазепи. У своїх відчайдушних спробах здобути підтримку місцевої влади Мазепа швидко заприятелював із православним духовенством, обдаровуючи його землями і навіть цілими селами. Разом з новим православним київським митрополитом Варлаамом Ясинським (1690–1707 рр.) Мазепі вдавалося зберігати київську церковну автономію від зазіхань московського патріарха, до юрисдикції якого Українська Православна Церква перейшла 1686 року.

Мазепа також був відданий освіті та науці, і православна церква отримала чимало завдяки його підтримці культурної царини. Києво-Могилянський колегіум, що занепав під час Руїни, за Мазепи відновив свій рівень. А 1694 року на прохання гетьмана цар видав указ про перетворення колегіуму в академію. Це означало отримання адміністративної автономії і збільшення кількості дисциплін. 1700 року в Чернігові було засновано новий колегіум, що сприяло дедалі більшому розвитку вищої освіти на ук-

раїнських землях. Ці навчальні заклади, особливо Київська академія, приваблювали і випускали провідних православних викладачів і письменників тогочасної Східної Європи, серед них Силуан Озерський, Йоасаф Кроковський, Стефан Яворський і Теофан Прокопович.

Мабуть, найбільш видимим і тривалим культурним здобутком був розквіт у царині церковної архітектури. Кілька великих проєктів було розпочато у перше десятиліття правління Мазепи, тобто до спрямування усіх фінансових та військових ресурсів держави на потреби Великої Північної війни. Доба Мазепи прославилася, серед іншого, розвитком українського козацького бароко. Хоча Батурин залишався адміністративним центром Козацької держави, Мазепа звернув свою увагу на Київ. У 1690 роках гетьман ініціював спорудження Богоявленської церкви і церкви Св. Миколая з монументальним дерев'яним іконостасом, завершеної 1696 року. За правління Мазепи було також реставровано декілька старих споруд і прибудовано химерні барокові фасади й бані. Відреставрованими, або в деяких випадках цілковито перебудованими київськими спорудами були Успенський собор Києво-Печерського монастиря, Михайлівський Золотоверхий собор при монастирі, церква Св. Юрія у Видубецькому монастирі і, нарешті, монументальний Софіївський собор, побудований у візантійському стилі в XI столітті. На середину XVII століття собор святої Софії практично перетворився на руїну. Відбудова почалася за митрополита Петра Могили і продовжилася за Мазепи, в результаті чого собор набув барокового вигляду, звичного для сучасних відвідувачів.

У царині культури та невіддільної від неї релігії доба Мазепи характеризувалася зростанням промосковських симпатій серед українських інтелектуалів. Патронат Мазепи підніс рівень культури в Україні і водночас зміцнив вплив української культури і думки в Московії. У другій половині XVII століття почався відтік українських інтелектуалів із Києво-Могилянського колеґіуму (пізніше

академії) в Московію, який інтенсифікувався на початку XVIII століття. Зі свого боку, московські царі та патріярхи намагалися використати таланти випускників Київської академії – Епіфанія Славинецького, Симеона Полоцького, Дмитра Туптала, а також Стефана Яворського і Теофана Прокоповича, які перебралися в Москву і власноруч змінювали освітнє, релігійне і культурне життя Московії – нового лідера у Східній Європі.

Зміни в Україні після 1648 року

Доба, що почалася в Україні 1648 року повстанням Хмельницького проти Польщі, завершилася через пів століття. Українські землі далі перебували під владою трьох найбільших східноєвропейських держав – Польщі, Московії та Османської імперії. Та роль цих держав стосовно України змінилася. На початок XVIII століття Московія стала домінантною силою в регіоні.

У цій міжнародній боротьбі за контроль над українськими землями місцеві козаки також намагалися впливати на власну політичну долю і сформувати напівнезалежну державу, або, у випадку Запорозжя, відмовитися від усіх формалізованих структур на користь традиційного прикордонного суспільства, де влада була слабка або відсутня. Ані прибічники державности, ані запорожці не могли досягти своєї мети без зовнішньої допомоги. Отже, обидві групи в різні часи зверталися до Польщі, Московії, Османської імперії і навіть до таких далеких країн, як Швеція. Врешті-решт, московська орієнтація виявилася найстійкішою, внаслідок чого Гетьманщина і Запорозжя, а перед тим Слобідська Україна, стали залежними від Московії. Деякі козацькі ватажки іноді виступали проти цього, але не могли перешкодити впливу цієї держави на українські землі.

У ті самі десятиліття, коли козаки намагалися створити власну державу, українська територія зазнала важливих соціально-економічних та культурних перетворень. Основа сусільної структури залишалася такою самою, але склад і взаємини

між окремими прошарками змінилися – передусім, польську шляхту замістила нова козацька знать, а православне духовенство набуло статусу нової еліти українського суспільства. Українська економіка перестала бути залежною від Польщі, натомість зростали торговельні контакти з кримським та османським світом на півдні і північніше, але стабільно – з Московією на півночі. У культурній сфері православна церква, до якої належали практично всі

провідні українські діячі, дедалі більше слугувала інтересам Московії. Отже, переорієнтацію на Московію різних кіл українського суспільства можна вважати назагал добровільною. Вона постала у колі захисників православ'я у 1620-х і 1630 роках, набула нового повороту з рішенням Хмельницького 1654 року і розвивалася протягом решти XVII століття, сягнувши піку за правління Мазепи. Цей процес тривав також у XVIII столітті.

Частина п'ята

Гетьманщина
і Правобережжя
у XVIII столітті

Українська автономія в Російській імперії

Після завершення гетьманства Мазепи і невдалої спроби його наступника Пилипа Орлика організувати повстання на Правобережжі 1711 року українські землі й далі належали трьом державам: Російській імперії, Речі Посполитій та Османській імперії. Найважливішими з-поміж цих земель були: 1) Гетьманщина на Лівобережжі, Запорозжя і Слобідська Україна під владою Московії (пізніше – Російської імперії); 2) більша частина Правобережжя, Волинь, Поділля і Галичина під владою Речі Посполитої; 3) Південна Україна під прямим чи опосередкованим (через Кримський ханат) правлінням Османської імперії. Були ще два невеликі регіони на далекому південному заході України – Буковина, підвладна османському васалу Молдавії, і Закарпаття у складі залежного від Австрії Угорського королівства. У цьому розділі розглядатимуться українські території у складі Московії – Слобідська Україна, Запорозжя й особливо Гетьманщина.

Московія стає Російською імперією

Військові кампанії Петра I на початку XVIII століття були дуже масштабними і дорогими. Однак вони заклали підвалини для перетворення Московського царства на Російську імперію. Це перетворення відбулося 1721 року, коли Пётр I прийняв імператорський титул, змінивши таким чином назву своєї країни (разом з недавно набутими територіями) на Російську імперію. Зміна назви була більш ніж символічна, оскільки за правління Петра I Московія, або Росія, стала провідною державою Східної Європи. У другому десятилітті XVIII ст. колись могутня Річ Посполита дедалі більше залежала

від Російської імперії, а вплив Швеції зменшувався. Коли 1721 року підписанням Ніштадтського миру завершилася Велика Північна війна, Росія міцно закріпилася на Балтійському узбережжі, завоювавши Північну Латвію, Естонію і східний берег Фінської затоки. Символом російської присутності було спорудження Санкт-Петербурга, «вікна в Європу» на східному краю Фінської затоки. Нова столиця, закладена 1703 року, була урочисто відкрита 1712 р.

Якщо Швецію на півночі вдалося швидко усунути, військовий тиск Петра I на Османську імперію на півдні виявився менш ефективним, і лише у другій половині XVIII століття Російська імперія змогла здобути контроль над Кримом і північним узбережжям Чорного моря. Однак перемир'я з Османською імперією і мирне співіснування зі Швецією та Польщею після 1721 року дали Російській імперії змогу перепочити – таку необхідну для зміцнення контролю над прикордонними володіннями. Пётр I та його наступники заходилися створювати масштабний бюрократичний адміністративний апарат централізованої держави, який мав крок за кроком усунути всі рештки автономії та навіть часткової незалежності, що могла існувати на підвладних царському скіпетру землях. Українські території були об'єктом особливої уваги, й рештки української автономії зникли у другій половині XVIII століття. Цей процес відбувався поступово.

Першою територією, цілковито інкорпорованою у Російську імперію, була Слобідська Україна (1765 р.), за нею настала черга Запорозжя (1775 р.) і, нарешті, Гетьманщини (1781–1785 рр.).

Мапа 21. Україна бл. 1740 р.

Слобідська Україна

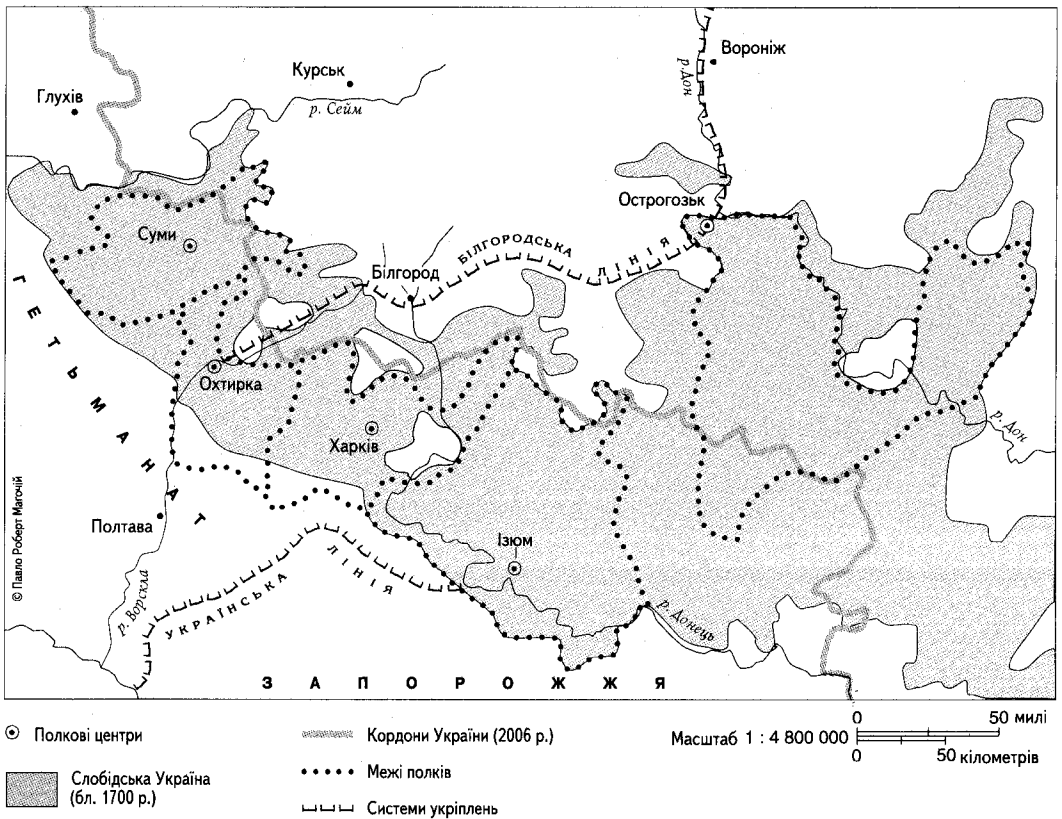
Слобідська Україна була першою українською територією, що стала частиною Російської імперії. У часи Київської Русі це був малонаселений прикордонний регіон, а після монгольської навали в середині XIII століття більша його частина залишалася безлюдною. Згодом, під час козацьких повстань проти Речі Посполитої в XVII столітті втікачам з Право- і Лівобережжя, які шукали спокою на землях Московії, було дозволено заснувати вздовж південного кордону царства вільні поселення, або слободи, від яких і походить назва регіону. Росія захочувала утворення таких поселень, які разом з її власними фортифікаційними спорудами (Білгородська лінія) допомагали захистити внутрішні території від татарських нападів. Починаючи з 1638 року і під час подальших військових і політичних потрясінь в Козацькій Україні, людиність тікала на схід, на територію, відому відтоді під назвою Слобожанщина. Останній великий притік населення відбувся в 1730 роках, після повстань на Правобережжі. Наприкінці XVII століття населення Слобідської України становило приблизно 120 тисяч душ; через сто років, 1773 року це число зросло більш ніж у п'ять разів, до 660 тисяч осіб.

Прибульці перенесли з собою козацьку адміністративно-управлінську систему з Правобережжя та Лівобережжя, характерною рисою якої було поєднання військової та цивільної влади. У 1650-х роках на Слобожанщині створено чотири полки, а 1685 року додано п'ятий. Якщо рахувати з заходу на схід, це були Сумський, Охтирський, Харківський, Ізюмський та Острогозький полки, розташовані по обидва боки сучасного кордону України. Як і в Гетьманщині, кожен полк мав власного полковника і старшину – місцеву еліту і виконував як військову, так і цивільно-адміністративну функції. Натомість на Слобожанщині, на відміну від інших козацьких територій, слобідські полковники обиралися пожиттєво, а московський уряд не дозволяв їм об'єднуватися під єдиною

верховною владою, наприклад, гетьманською. У військових питаннях полковники підпорядковувалися білгородському воеводі, цивільна сфера регулювалася жалуваними грамотами, окремими для кожного полку, а вищою апеляційною інстанцією виступали центральні органи – спочатку Розрядний, а з 1688 року – Великоросійський відділ Посольського приказу. Отже, хоча Слобідська Україна і користувалася високим ступенем місцевої автономії, її полкам не дозволялося об'єднуватися або долучитися до сусідньої Гетьманщини.

1732 року в чотирьох слобідських полках нараховувалось 23 тисячі реєстрових козаків, хоча на службу до російської армії могло бути мобілізовано, у разі потреби, 85 тисяч вояків. Московія залучала слобідських козаків у XVII столітті до боротьби проти непокірних гетьманів (Виговського, Дорошенка, Брюховецького), а у XVIII столітті вони брали участь у кількох військових кампаніях Російської імперії проти Персії в 1722–1723 рр., а також проти Османської імперії у 1735–1739 роках. Вони також будували фортифікаційні споруди і канали в різних частинах імперії.

Місцева автономія Слобідської України залишалася непорушною до 1732 року, коли уряд імператриці Анни (правила у 1730–1740 рр.) вперше спробував позбавити Слобожанщину автономного статусу. Було проведено перепис населення; чисельність реєстрового козацтва обмежено до 23 тисяч осіб, а решта мала сплачувати податки; певні привілеї було скасовано; всі козацькі полки перетворено в армійські, полковників названо прем'єр-майорами. Протести зі Слобожанщини зумовили тимчасове скасування цих реформ, але далекоглядні плани російського уряду були очевидні. Перед тим, як поновити реформи, у регіоні було розміщено російські війська. Нарешті, імператорським указом від 28 липня 1765 року слобідські козацькі полки було ліквідовано і замість них утворено Харківський уланський, Сумський, Острогозький, Охтирський та Ізюмський гусарські полки. Тим самим указом імператриці Єкаторини II (правила у

Мапа 22. Слобідська Україна (бл. 1700 р.)

1762–1796 рр.) автономному статусу Слобідської України було покладено край, а козацьку полкову структуру замінено Слобідсько-Українською губернією з загальноімперськими органами управління під керівництвом генерал-губернатора в Харкові. Як і решта губернаторів Російської імперії, він був підзвітний безпосередньо Санкт-Петербургу. Козаків позбавлено давніх вольностей і перетворено на військових обивателів (ті з них, хто не ніс безпосередньо військової служби, мусив сплачувати грошовий подушний податок), а козацька старшина отримувала табельні чини і прирівнювалась у правах до російського дворянства. Незважаючи на певні протести, з 1765 року Слобожанщина стала частиною Російської імперії.

Запорозжя

Історія іншого регіону, Запорозжя, була бурхливішою, ніж Слобідської України, але врешті її доля виявилася однаковою: повна інтеграція в російську імперську структуру управління. Після смерті Богдана Хмельницького 1657 року Військо Запорозьке Низове провадило незалежний, а часто навіть протилежний до позиції гетьманів і реєстрового козацтва, що правили Козацькою державою по обидва боки Дніпра, а згодом і лівобережною Гетьманщиною, курс. Згідно зі своєю антигетьманською політикою, запорожці традиційно виступали за союз з Московією. Однак наприкінці XVII століття антикримські кампанії царя викликали козацьке невдоволення. Запорозжя не-

безпідставно побоювалися, що ці війни призведуть до посилення центральної влади на півдні України, а згодом і в Криму, що означало втрату потенційної здобичі для запорожців. Тому за правління енергійного щопового отамана Костя Гордієнка запорожці 1709 року розірвали союз з Петром I і приєдналися до Івана Мазепи та його шведського протектора Карла XII. Відповіддю російської влади стало зруйнування Запорозької Січі. Це змусило запорожців заснувати нову Січ на османській території в Олешках у пониззі Дніпра, де вони з 1711 до 1734 року перебували під протекцією кримського хана.

Не дивно, що волелюбні козаки невдовзі розчарувалися у своєму новому протекторі, насамперед тому, що як османські піддані вони були відрізані від торгівлі з Гетьманщиною і не могли більше користати з традиційного джерела здобичі – Кримського ханату. Майже відразу після 1711 року окремі запорожці почали просити російський уряд дозволити їм повернутися додому під протекцію царя. Однак їхній лідер Кость Гордієнко міцно стояв на антмосковських позиціях, тож, практично, нічого не змінилося аж до його смерті 1733 року. На той час Росія готувалася до нової кампанії проти Османської імперії і прихильно поставилася до переговорів з запорожцями. У результаті 1734 року в Лубнах було підписано угоду, за якою запорожці отримували свої колишні землі, відомі як Вольності Війська Запорозького Низового. Їм було дозволено дотримуватися давніх законів і звичаїв. Під час війни запорожці мали служити під командуванням російської армії, розташованої в Гетьманщині, а за свою військову службу вони щорічно отримували 20 тисяч рублів. На Дніпрі, трохи нижче від колишньої Січі, зруйнованої Петром I, було засновано Нову Січ. Її безпосередньо контролював російський генерал-губернатор у Києві, а пізніше – гетьман Розумовський.

Чисельність козаків, що повернулися з Османської імперії, не перевищувала 20 тисяч осіб. Це означало, що в їхньому розпо-

рядженні, принаймні спочатку, опинилася величезна територія. Для контролю над цією територією вони запровадили ще більш деталізовану адміністративну структуру. На запорозьких землях і поблизу Олешок було створено вісім паланок. На чолі кожної паланки стояв полковник, якого призначав кошовий отаман Нової Січі, хоча ці полковники ніколи не мали такої влади і стількох підлеглих, як їхні колеги у Гетьманщині. Після створення адміністративної структури запорожці, яких непокоїв демографічний і політичний вакуум на їхній великій території та потенційне втручання російського імперського уряду, почали приймати на свої землі селян. Багато з цих селян були втікачами з польського Правобережжя та лівобережної Гетьманщини, невдоволеними чимраз більшими кріпацькими повинностями. 1762 року в Запорозжжі мешкало близько 33700 козаків і понад 150 тисяч селян.

Але вторгнення з півночі було неминуче, оскільки Російська імперія мала намір інтегрувати прикордонні регіони своєї дедалі більшої держави. Першим колонізаційним кроком Санкт-Петербурга була побудова фортифікаційних споруд і розселення колоністів. 1735 року російський уряд звів фортецю неподалік Нової Січі, а в 1750 рр. – фортифікаційну лінію вздовж західного кордону Запорозжжя з Османською імперією (вздовж Південного Бугу та Синюхи). Крім того, у 1750 роках імперська влада розпочала власну програму колонізації з метою збільшення притоку поселенців, безпосередньо залежних від центральної влади. 1751 року Санкт-Петербург запросив близько 2 тисяч сербських колоністів з півдня Угорщини, до яких пізніше долучилися болгари, греки, румуни та серби з Балкан. Поселенцям було відведено північно-західні території Запорозжжя між Дніпром на сході та Синюхою на заході. Ця територія з центром у Новомиргороді (на тодішньому російсько-польському кордоні) була перетворена на прикордонний військовий регіон і з 1752 року називалася Нова Сербія.

Мапа 23. Запорозжя і Новоросія (2-га пол. XVIII ст.)

1754 року російський уряд захопив ще більше запорозьких земель на південь від Нової Сербії, утворивши козацький прикордонний військовий регіон із 6 тисяч козаків зі Слобожанщини і Гетьманщини. Це утворення отримало назву Слобідський полк з військовим та адміністративним центром у фортеці, яку 1775 року було перетворено на місто Єлисаветград (нині Кіровоград). Нарешті, після 1753 року неподалік північно-східного краю Запорозжя російська влада оселила сербських (а також болгарських, грецьких і румунських) колоністів з Південної Угорщини. Як і в Новій Сербії, колоністів було організовано у прикордонний військовий полк, а весь цей регіон із центром у Бахмуті (сучасний Артемівськ) став називатися Слов'яносербія.

Запорожці були невдоволені колонізацією, яку Російська імперія проводила на їхніх північних кордонах, і часто конфліктували з сербськими колоністами. Проте вони не перестали віддано служити в імперській армії у війнах проти Османської імперії в 1735–1739 та 1768–1774 роках. Однак зважаючи на політику царської Росії, остаточне скасування запорозької автономії видавалося неминучим. Це відбулося у два етапи. Готуючись до війни з османами, царський уряд 1764 року ліквідував Сербський і Слобідський прикордонні регіони й об'єднав їх з п'ятнадцятьма південними сотнями Гетьманщини у новій імперській Новоросійській губернії з адміністративним центром у Кременчуці.

Ці адміністративні зміни не насторожили козаків, і вони й далі віддано воювали в імперських військах проти Османської імперії у 1768–1774 роках. У той самий час російське прикордоння на схід від України потрясала серія повстань, що не на жарт загрожували царському правлінню. Спорадичні повстання вибухали також у Запорожжі, однак найбільше повстання в Росії XVIII століття відбулося на сході, серед донських та яйцьких козаків – повстання Пугачова 1773–1775 років.

Коли повстання Пугачова нарешті було придушено, імператриця Єкатерина заходи-

лася реорганізувати прикордонні землі імперії з метою зміцнення контролю над тамтешніми мешканцями. Запорожжя стало предметом особливої уваги, оскільки безпосередньо межувало з Османською імперією. За іронією долі, хоча запорожці невідступно зберігали вірність під час російсько-турецької війни 1768–1774, саме вони зазнали найбільших втрат від нової, більш суворої царської політики. Поза тим, сама перемога Росії над османським ворогом (1774 року було підписано дуже вигідний для Росії Кючук-Кайнарджийський мир) робила послуги запорозьких козаків непотрібними.

Отже, 4 червня 1775 року переможні російські війська по дорозі з турецької війни раптово атакували і зруйнували Запорозьку Січ. Деяких козаків відразу завербували на службу до Росії; інші залишилися вільними хліборобами; решта знайшла притулок в Османській імперії, де їм було дозволено оселитися в гирлі Дунаю. Того ж року більша частина Запорожжя ввійшла до складу Новоросійської губернії. З 1776 року генерал-губернатором Новоросійської, Азовської та Астраханської губерній став фаворит імператриці Єкатеріни князь Григорій Потьомкін.

Потьомкін прагнув справити враження на свою володарку. Для цього він розпочав динамічну програму колонізації, до якої залучалися поселенці з різних європейських країн, серед них більшість складала румуни з османської Молдавії, чимало вірмен та греків з Криму, а також болгар, турків та албанців з Османської імперії. З дальніх країв прибули італійці, корсиканці, мешканці Данцига, шведи й особливо німці. Колоністів приваблювала в Новоросію безкоштовна земля і звільнення від податків (бодай на перші два або три десятиліття). Особлива перевага надавалася німцям. Окрім уже зазначених привілеїв, вони були звільнені від військової служби, не сплачували мита з закордонної торгівлі й могли вільно продавати сіль та спирт. Німці-католики, а надто протестанти-мennonіти, втомлені Семилітньою війною (1756–1763) у Центральній Європі, скористалися

указами російської імператриці (1763, 1789 і 1790 років) та оселилися в українському степу. Тут, у центрі Новоросії, вони заснували поселення на острові Хортиця та неподалік від нього, в історичному центрі запорозького козацтва. Ці німці, а також ще численніші партії колоністів на початку XIX століття утворили чимало колоній на чорноморському узбережжі між Південним Бугом і Дунаєм та згодом отримали назву чорноморські німці (Schwarzmeerdeutsche).

Потьомкіну також вдалося заснувати кілька нових міст навколо наявних або відбудованих фортець у Новоросії та Криму. Серед них були Єлисаветград (нині Кіровоград) і Катеринослав (Дніпропетровськ) на Запорожжі, а на землях, відвойованих в Османської імперії – Севастополь та Сімферополь у Криму, Херсон, Миколаїв та Одеса на чорноморському узбережжі. Кампанії Потьомкіна часто були затратними і непродуктивними. Він доходив до таких крайнощів, що у прагненні вразити імператрицю 1787 року під час її подорожі до недавно здобутого Криму, заходився поспішно будувати поселення вздовж її шляху півднем України (тобто Новоросії). Часто це були лише бутафорні фасади. Так з'явився вислів «потьомкінські села», що означає оманливий фасад, створений для прикриття небажаного факту або становища.

На відміну від потьомкінських оманливих фасадів, екатерининська адміністративно-інтеграційна політика була цілком реальною. 1775 року її уряд ліквідував автономію Запорожжя, як це зробив зі Слобожанщиною на десять років раніше. Перетворивши територію на сході і півдні на невіддільну частину Російської імперії, Єкатеріна II була тепер готова взятися за останній напівавтономний регіон на українській території.

Гетьманщина

Гетьманщина мала найбільш розвинену форму автономного самоврядування в Україні. Це була безпосередня наступниця Козацької держави Хмельницького, і принаймні до кінця правління Мазепи вона контролювала внутрішні справи, попри те, що

підкорялася Московії в закордонній політиці та військових питаннях. Перехід Мазепи на бік шведів зробив Гетьманщині ведмежу послугу. Пьотр I зайняв ворожу позицію і 1723 року видав указ, за яким «від першого гетьмана Богдана Хмельницького, і навіть Скоропадський, всі гетьмани були зрадниками»¹. Пьотр I прагнув покласти край будь-якій формі козацької автономії на Гетьманщині; питання полягало у способі досягнення цієї мети. Протягом десятиліть, з 1708 року, коли Мазепа перейшов на бік шведів, до 1780 рр. політика царського уряду стосовно автономії Гетьманщини декілька разів мінялася, частково зумовлена потребами закордонної політики, а частково – різними позиціями правителів та осіб, що визначали внутрішню політику.

У листопаді 1708 року, дізнавшись про перехід Мазепи на сторону противника, Пьотр I був присутнім на Генеральній військовій раді у Глухові на виборах нового гетьмана, Івана Скоропадського, і схвалив його кандидатуру. Як особистість Скоропадський легко піддавався маніпуляціям і, як виявилось, не створював жодної перешкоди планам Петра. Цар не продовжив Переяславської угоди й не уклав з козаками нової, як це раніше робилося щоразу при обранні нового гетьмана, натомість, царський указ підтвердив обмежену кількість козацьких вольностей. У той самий час Пьотр наказав перенести столицю Гетьманщини з Батурина на північ до Глухова, неподалік від кордону з Росією, і призначив свого представника наглядати за діяльністю гетьмана. Цар також почав сам призначати полковників і дарувати землі в Гетьманщині своїм генералам, більшість з яких була німецького походження (Вайсбах, Рооп, Мініх). Ці віддани слуги царя, не маючи місцевого коріння, не переймалися козацькою автономією. Козацьке військо частіше, ніж перед тим, використовували на будівництві каналів у Росії (в Царицині 1716 року; на Ладозькому озері 1721 р.), у фортифікаційних укріпленнях на Кавказі (вздовж річки Терек 1718 року) та вздовж південно-східного кордону

Гетьманщини (Українська лінія, 1731–1735), а також у війнах закордоном (у Персії в 1722–1723 роках).

Після завершення Великої Північної війни 1721 року Пётр I отримав більше можливостей зайнятися українськими справами. Першим кроком у ході загальноімперських реформ органів вищого управління 1722 року стало передання справ Гетьманщини в Санкт-Петербурзі від Колегії закордонних справ до Сенату, що займався внутрішніми питаннями імперії. Того ж року замість колишнього московського Малоросійського приказу створено Малоросійську колегію в Глухові. Російський уряд пояснював ці дії трьома причинами: козацька система адміністрації й судочинства в Гетьманщині занепала; центральна влада отримала багато скарг на незаконне закріпачення козаками селянства; царська скарбниця отримувала невідповідну кількість податків. Малоросійська колегія складалася з шести офіцерів російських полків, розташованих у Гетьманщині, та прокурора на чолі з бригадиром Вельяміновим (усіх призначав цар). Цей орган мав такі повноваження: 1) розглядати скарги місцевих козаків та селян на дії Генерального суду і старшини, і в разі потреби приймати рішення у спірних справах; 2) контролювати фінанси; 3) перешкоджати гнобленню старшиною рядового козацтва і селянства. Тобто Малоросійська колегія стала паралельним урядом Гетьманщини. Навіть м'якотільний гетьман Скоропадський виступив проти такого обмеження козацької автономії.

Однак скарги Скоропадського не мали жодного результату; так чи так, через два місяці після утворення Колегії, в липні 1722 року він помер. Тоді козацька старшина обрала наказним гетьманом Павла Полуботка, активнішого лідера, який від самого початку виступав проти діяльності Малоросійської колегії. Але цар так і не затвердив обрання Полуботка. Натомість, його було заарештовано в Санкт-Петербурзі, де він помер у в'язниці 1724 року.

Надалі Гетьманщиною правила лише Малоросійська колегія, хоча 1726 року за нової

правительки імператриці Єкатеріни I (1725–1727) з'явився план відновлення гетьманства. Ця зміна у ставленні свідчила про бажання уряду уникнути будь-яких труднощів у південному регіоні під час приготувань до нової війни з Османською імперією, і частково про вплив політичного прихильника Єкатеріни I Александра Меншикова, який мав великі маєтки в Гетьманщині і виступав проти введення Колегією прямого оподаткування. Отже, 1727 року Малоросійську колегію було скасовано, і за втручання Меншикова російський уряд погодився на обрання нового гетьмана, Данила Апостола. Наступного року було складено кодекс із двадцяти восьми статей для врегулювання стосунків Росії з Гетьманщиною. Це був перший документ, що охоплював усі аспекти життя Гетьманщини, він залишався чинним до скасування автономії регіону.

Кодекс 1728 року отримав назву «Рішительні пункти». Згідно з його положеннями, Гетьманщина не могла провадити самостійної закордонної політики, хоча їй дозволялося вирішувати прикордонні проблеми з Річчю Посполитою, Кримським ханатом та Османською імперією, але на кожен угоду з цими країнами уряд Російської імперії мав дати дозвіл. За Гетьманщиною зберігалося десять полків, з них можна було мати лише три полки найманців. Крім того, під час війни козаки мусили підкорятися місцевому російському командувачу. Для вирішення судових та адміністративних справ було реорганізовано Генеральний суд, що складався з трьох козаків і трьох представників російської влади. Було також утворено комісію для розробки нового кодексу законів. Мито з закордонних товарів мало надходити в імперську скарбницю. Російські та інші немісцеві пани зберігали свої маєтки, але туди не дозволялося переселяти нових селян із півночі.

З погляду імперського уряду, який прагнув скасувати автономний статус Гетьманщини, «Рішительні пункти» були кроком назад. Та невдовзі Санкт-Петербург повернувся до політики обмежень. Гетьман Данило

Апостол помер 1734 року, і замість нього було створено Правління гетьманського уряду, що складалося з трьох осіб, призначених росіянами, і трьох представників козацтва. Ці шість осіб мали разом правити Гетьманщиною і працювати над створенням нового кодексу законів регіону. На практиці голова Правління або Другої Малоросійської колегії, як називали цей орган деякі історики (Дорошенко, Полонська-Василенко), одноосібно правив краєм, особливо під час затратних війн проти турків, де козаки брали участь з 1735 до 1739 року. Єдиним видимим результатом цих військових кампаній було те, що Османська імперія відмовилася від протекторату над запорозькими козаками, які ще 1734 року повернулися під російський контроль.

У 1740 роках уряд Російської імперії знову припинив свою антигетьманську політику. І знову завдяки впливу певних осіб. Фаворитом, а згодом і чоловіком нової імператриці Єлизавети (правила у 1741–1762 рр.) був син реєстрового козака Олексій Розумовський, чиї вокальні здібності (він співав в імператорському хорі) та зовнішність привернули увагу правительки. Розумовський зміг зацікавити Єлизавету долею своєї батьківщини. 1745 року він домогся відновлення Київської митрополії, яку в 1721 році Пьотр I звів до рангу звичайного архієпископату. Після того, 1747 року він довів до завершення заплановане обрання нового гетьмана – Олексієвого молодшого брата Кирила Розумовського, високоосвіченого юнака, який завдяки зв'язкам свого брата у вісімнадцять років став президентом Імператорської Академії наук у Санкт-Петербурзі. 1750 року Кирила обрали гетьманом у Глухові.

Кирило Розумовський був блискучим інтелектуалом-дилетантом XVIII століття. Отримавши освіту у Франції, Італії та Німеччині, він виявляв типову для аристократії Російської імперії симпатію до західної культури і намагався реалізувати свої погляди у Глухові. У цьому маленькому провінційному містечку він відкрив італійську оперу, ка-

в'ярні, заснував франкомовні школи на паризький манер і збудував гетьманський палац, що нагадував Версаль. Розумовський навіть мав намір повернутися до старої Мазепиної столиці – Батурина, де спорудив розкішний палац.

Та незважаючи на ці «вдосконалення», сам Розумовський надавав перевагу не провінційному Глухову, а Санкт-Петербургу. У довгі періоди його відсутності Гетьманщиною правила старшина, що збиралася на періодичні ради, які нагадували шляхетські сейми. Старшині вдалося ще більше обмежити права селян (1760 р.) і запровадити нову систему судочинства, за якої місцеві судді могли обиратися лише зі складу старшини. Здавалося, що козацька старшина, якби їй дали волю, незабаром запровадила б адміністративну систему польського зразка, де вся соціальна і юридична влада перебувала б у руках шляхти.

Козацьку старшину підтримувала влада Російської імперії. Починаючи з 1730-х років, а особливо за правління імператриці Анни (1730–1740 рр.) та царя Петра III (1761–1762 рр.) українському шляхетству було надано певні привілеї, серед них звільнення від державної служби. Це було зроблено з надією, що підвищення статусу дасть змогу дворянам приділити більше уваги економічному рівню своїх маєтків. Однак цього не ставалося, доки 1785 року імператриця Єкатеріна II (правила у 1762–1796 рр.) не видала Грамоту на права, вольності й переваги благородного російського дворянства, що підтверджувала колишні права, і, що важливіше, визнавала всі землі, які на той час перебували у володінні знаті, її законною власністю. Тож багато вільних від військової або цивільної державної служби дворян повернулися до своїх маєтків і зайнялися їхнім розвитком. Щоправда, російська знать не мала великих політичних прав, натомість її соціальні та економічні привілеї були суттєвими. Козацька старшина Гетьманщини врешті погодилася приєднатися до системи, яка гарантувала їй так багато привілеїв.

Централізація та кінець української автономії

Створивши умови для інтеграції еліти Гетьманщини в російську соціальну структуру, імперський уряд знову зміг взятися за політику централізації – основну мету Єкатеріни II. Під впливом ідей європейського Просвітництва, за яким ефективнішою вважалася раціональна система централізованого правління єдиною територією, а не різними регіонами з застарілим соціальним устроєм та специфічними формами самоврядування або автономії, Єкатеріна II зацікавилася північчю – балтійськими провінціями та Фінляндією (частину з цих територій було приєднано до Росії 1743 року), а також українськими землями на півдні. Ставлення імператриці до цих регіонів підсумоване в інструкції новому генеральному прокурору від 1764 року: «Називати їх [ці землі] чужими й поводитись з ними, як з чужими землями, можна з певністю сказати, було б більше, ніж помилкою. Ці провінції... слід зручними способами привести до того, щоб вони обрусіли й перестали дивитись, як вовки в ліс. Підхід до цього дуже легкий, якщо розумні люди будуть вибрані начальниками в тих провінціях»². 1765 року Єкатеріна вже покінчила з проявами автономності на Слобідській Україні, а 1775 р. – на Запорозжжі. Тепер вона була готова взятися за Гетьманщину.

Першою настала черга посади гетьмана. Її було назавжди скасовано 1764 року, після того як Кирило Розумовський безуспішно пробував зробити її спадковою власністю своєї родини. Розумовський, який не вельми турбувався справами Гетьманщини, легко купився на новий імперський титул та щедрі державну пенсію, що передбачала, серед іншого, величезний маєток у Батурині, де колишній гетьман оселився 1775 року і комфортно прожив аж до смерті 1803 року. Замість гетьманської посади було створено нову Малоросійську колегію, яка цього разу складалася з чотирьох вищих російських офіцерів та чотирьох представників гене-

ральної старшини, на чолі з президентом графом Петром Румянцевим. Граф діяв обережно, але рішуче. Обмежуючи зловживання козацької шляхти у гонитві за новими землями, він водночас легалізував контроль панів над селянами і таким чином поглибив закріпачення селянства Гетьманщини.

Реформи Румянцева були ненадовго припинені в 1760 роках, коли Росія поновила війну з Османською імперією. Цього разу росіяни досягли чималих успіхів. За умовами Кючук-Кайнарджийського миру, підписаного 1774 року, Росія одержувала від Османської імперії величезну контрибуцію (4500 тисяч рублів), а також території між Дніпром та Південним Бугом, частину Кримського ханату навколо Маріуполя, Керченський півострів та землі на схід від Азову. Крім того, Стамбул визнавав незалежність Кримського ханату. Дедалі активніша російська присутність на Чорному морі після 1774 року дозволила Санкт-Петербургу наступного року зруйнувати Січ і покласти край запорозькій автономії. Незалежність Кримського ханату теж тривала недовго: 1783 року решту його території було інкорпоровано в Російську імперію. Цим кроком Єкатеріна II нарешті досягла одвічної мети московських і російських правителів, що виявилася непосильною навіть для Петра I, – контролю над Кримським півостровом та більшою частиною північного чорноморського й азовсько-го узбережжя.

Здобувши південні українські землі, завершити інтеграцію Гетьманщини в Російську імперію було нескладно. 1781 року ліквідовано козацьку адміністративну полкову систему, скасовано – цього разу востаннє – Малоросійську колегію, а на території колишньої Гетьманщини створено Малоросійське генерал-губернаторство, яке складалося з трьох імперських намісництв: Новгород-Сіверського, Чернігівського та Київського. Їхня адміністративна структура не відрізнялася від інших провінцій імперії. 1783 року було обмежено свободу пересування селян і таким чином завершено процес закріпачення. Того ж року було скасовано козацьку

військову полкову систему і, натомість, створено 10 кінних полків регулярної армії.

Нарешті, 1785 року узаконення статусу вищих соціальних станів Козацької України ознаменувало завершення процесу їхньої приналежності до російської імперської суспільної структури. Російська влада погодилася визнати більшість Значкових військових товаришів членами російського дворянства (однак існували сумніви щодо Значкових товаришів полкового рівня). Це визнання гарантувало їм повні права на спадкові маєтки і звільнення від обов'язкової державної служби. Цим актом вищий прошарок Гетьманщини був цілковито інтегрований у суспільну структуру Російської імперії. Натомість 1786 року було обмежено корпоративну потужність іншого провідного стану Гетьманщини, духовенства, коли, як і скрізь у Російській імперії, монастирські землі було секуляризовано, а згодом розподілено серед світських панів. Попри те, що церковні ієрархи й далі мали величезні привілеї і кошти, во-

ни перетворилися на державних функціонерів, залежних від імперської скарбниці, а не від прибутків із власних володінь.

Процес скасування автономії в Гетьманщині тривав дещо довше ніж у Слобожанщині або Запорозжжі, але результат був той самий. Після кількох десятиліть управлінську структуру Слобідської України (1765 р.), Запорозжжя (1775 р.) і, нарешті, Гетьманщини (1785 р.) було трансформовано, в результаті чого автономії українських територій в межах Російської імперії більше не існувало. Натомість було запроваджено систему адміністративного поділу на губернії, безпосередньо підвладні Санкт-Петербургу. На кінець XVIII століття Єкатеріна II зуміла перетворити всі підвладні їй українські володіння на невіддільну частину Російської імперії.

¹ Michael T. Florinsky, *Russia: A History and Interpretation*, Vol. I (New York 1947), pp. 340-341n.1.

² Когут З. *Російський централізм і українська автономія: Ліквідація Гетьманщини, 1760–1830* (Київ, 1996), с. 104.

Соціально-економічний розвиток Гетьманщини

З 1765 до 1785 року Російська імперія ліквідувала адміністративні відмінності своїх прикордонних територій, зокрема Слобожанщини, Запорожжя та Гетьманщини. Водночас їй вдалося інтегрувати соціальну та економічну структуру цих земель у власну імперію. Процес економічних змін був поступовим, і на XVIII ст. припав переважно розвиток тенденцій, розпочатих у попередньому столітті.

Якщо період після революції Хмельницького позначився зникненням польської шляхти та визволенням багатьох селян із кріпацтва, у XVIII столітті зміцніла позиція нова козацька шляхта, чие становище покращилося завдяки збільшенню трудових повинностей селян та утиску прав і вольностей незаможних козаків. Однак якщо в Росії та Речі Посполитій селяни складали більшу частину населення, у Гетьманщині ще в 1760-х роках селянською була лише половина (50,6%) населення. В результаті, суспільні прошарки в Україні XVIII століття залишилися такими, як і раніше – шляхта, козацтво, духовенство, міщанство та селянство – хоча їхній внутрішній склад змінився.

Зміна суспільної структури

У XVIII столітті відбувалося подальше розширення серед козаків, які в 1760-х роках складали 45 відсотків населення Гетьманщини. У другій половині XVII століття верхній прошарок козацької старшини почав підніматися по суспільній драбині і згодом разом з тими православними шляхтичами, котрі підтримали революцію Хмельницького, утворив новий шляхетський стан замість польської та колонізованої української шляхти, що втекла до Польщі. У 1760-х

роках налічувалося близько 300 представників давнішої православної аристократії та 2100 представників нової козацької шляхти. Разом вони склали не більше 0,2% населення Гетьманщини. Нова козацька знать вельми прагнула підвищити свій статус і навіть почала називати себе ім'ям ненавсних польських ворогів – шляхтою. Та попри таке самоозначення, царський уряд відмовлявся визнати шляхетський статус козаків.

Економічне становище більшості козаків, які поділялися на виборних, підпомічників і підсусідків, чимраз погіршувалося. Наприклад, виборні козаки мусили служити у війську безплатно і без дозволу на привласнення трофеїв. Однак вони, як і шляхта, були звільнені від податків. Цей привілей не поширювався на козаків-підпомічників. І виборні козаки, і підпомічники були вояками-хліборобами, тож під час тривалого перебування на військовій службі їхні землі занепадали. Ще гіршим було становище козаків-підсусідків, які навіть не мали землі. У другій половині XVIII ст. представники всіх трьох груп козацтва з небагатьма винятками були зведені до економічного рівня селянства.

Становище селян у XVIII столітті також поступово погіршувалося. Після революції Хмельницького більшість поселень, які раніше належали польським панам, перейшли до влади нової козацької держави. Проте ці так звані вільні військові села залишалися незалежними недовго; їх передавали козацькій старшині та службовцям як «рангові землі» – винагороду за службу державі. Спочатку рангові землі не переходили у спадок, але невдовзі стали родинною власністю, а місцеві селяни мали виконувати «звичке послушення» на користь своїх нових козаць-

ких «панів». Окрім селян, що жили у вільних військових селах, монастирські селяни і ті, що мешкали в маєтках лояльної до козацької держави спадкової шляхти (особливо на Чернігівщині), також були звільнені від повинностей.

У XVIII столітті відбулося стрімке зростання чисельності фільваркових і монастирських селян та їхніх повинностей на користь панів. Два дні панщини на тиждень стали мінімальною нормою. У той самий час царський уряд дарував величезні земельні ділянки російським дворянам (особливо генералам) у винагороду за державну службу. Ці землі часто переходили у власність разом з млинами і селянами, над якими, згідно з царським указом від 1687 року, козацький уряд не мав контролю чи впливу. Статистика з різних частин Гетьманщини підтверджує ці тенденції. Отже, в сімох полках Гетьманщини в 1730 роках більше половини маєтків (56%) належали монастирям і спадковій шляхті; третина (33%) – вільним селянам; лише 10 відсотків складали рангові землі у володінні козацької старшини на час служби. Однак чисельність вільних господарів стрімко падала. Наприклад, 1729 року в дев'ятох полках Гетьманщини мешкало 27500 вільних господарів, але на 1752 рік це число зменшилося до 2800 осіб. Отож, у 1760 рр. з 515 тисяч чоловіків-селян у Гетьманщині 90 відсотків жили у маєтках спадкової шляхти або монастирів.

Статус інших двох суспільних станів, духовенства та міщанства, як і раніше, дуже відрізнявся. Духовенству вдалося збільшити свої володіння і соціальний престиж. Православні ієрархи і монастирі представляли державну церкву, тому були готові і прагнули співпрацювати зі світською владою заради збереження свого соціально-економічного статусу. Наприклад, у середині XVII ст. лише монастирям належали 10 тисяч маєтків, тобто 17 відсотків земель Гетьманщини. Все духовенство звільнялося від податків, й оскільки біле духовенство могло одружуватися, його власність переходила до дітей. Незважаючи на певні спроби захиститися від напливу

чужинців, духовенство не стало закритою верствою. Козаки і селяни могли приймати духовний сан, а іноді священники ставали козаками або селянами. Крім того, багато священницьких дітей працювали на цивільній службі у Гетьманщині.

Становище міщан різко відрізнялося від священницького. Переважна більшість міщан (ремісники і некваліфіковані робітники) перебували в такому самому залежному становищі, як і в другій половині XVII століття, бо козацька адміністрація намагалася отримати від міст якомога більше зиску. Лише дванадцять міст і далі мали самоврядування (Магдебурзьке право), населення більшості з них не перевищувало 5 тисяч мешканців. Оскільки міщани, як і селяни, мушили сплачувати податки, нових мешканців до міста не прибувало. Діяльність ремісників, як і раніше, обмежувалася цехами. Водночас заможні міські патриції, чий багатства і статус дозволяли обіймати посади на Гетьманщині, зливалися з привілейованою козацькою старшиною – групою, вільною від податків. Особливою категорією міських мешканців були іноземні крамарі, переважно греки або росіяни, які були звільнені від податків і могли успішно провадити торгівлю, зокрема міжнародну. Наприклад, у Ніжині в 1680 роках греки мали власне братство, багаті члени якого у XVIII ст. організували найбільші ярмарки в Україні.

Отже, провідні позиції в українських містах Російської імперії посідала група міських патриців, козаків та іноземних торговців. Загальне зневажливе ставлення до міщанства як суспільного стану відображають козацькі переписи, де міщанам навіть не відведено окремої рубрики. Згідно з підрахунками 1760 рр., міщани складали 3,3% населення Гетьманщини, а в сусідній Слобожанщині – лише 2,5% усіх мешканців.

У Гетьманщині мешкали ще російські селяни, євреї й іноземні поселенці. Російські селяни, як правило, супроводжували колишніх імперських офіцерів, яким було дозволено переселяти кріпаків у свої нові маєтки в Гетьманщині. Чисельність євреїв у Гетьманщині

залишалася мізерною – лише 600 чоловік у XVIII столітті – внаслідок виданих на прохання козацької верхівки указів імперського уряду (1717, 1731, 1740, 1744 рр.), що забороняли євреям селитися на Лівобережжі. Більшість євреїв утекли або були вигнані на підвладне Речі Посполитій Правобережжя, а та нечисленна група, що залишилася, прийняла православ'я. Дехто з них (роди Герциків, Марковичів та Крижанівських) зробив успішну кар'єру в козацькій адміністративній структурі. Більшість колоністів, запрошених з-за кордону імперським урядом, оселилися на Запорожжі, яке 1775 року стало частиною Новоросійської та Азовської губерній. Серед них були серби, болгари та румуни, багато з яких, будучи православними селянами, швидко асимілювалися з українським населенням. Інші колоністи, наприклад, німці, що почали переселятися наприкінці XVIII століття, зберегли свою мову та релігію і мешкали ізольованими сільськогосподарськими громадами. Така тенденція замкненості на інтересах власної групи була характерна і для деяких міських мешканців, наприклад, грецьких купців, які зі своїми «родами» контролювали окремі торговельні підприємства.

Економічний розвиток

У XVIII ст. головною галуззю економіки в Україні залишалося сільське господарство. Водночас зростала дрібна, але активна вітчизняна промисловість, принаймні в українських землях Російської імперії, а також зберігалася тенденція, за якою українська торгівля з Річчю Посполитою та Османською імперією скорочувалася, і її заступала подальша інтеграція в економіку Російської імперії.

У сільському господарстві основним продуктом і далі була пшениця. Крім того, вирощували ячмінь, гречку, овес, просо, коноплі, льон і хміль. У середині XVIII століття, з прибуттям болгарських і румунських колоністів у Нову Сербію і Слов'яносербію було завезено кукурудзу; а після 1783 року та приєднання кримських земель популярності набули конюшина й тютюн.

Картопля, яка пізніше стала одним з основних продуктів українського сільського господарства, як і в більшості європейських країн, з'явилася в Україні лише наприкінці XVIII століття і вирощувалася у великих кількостях лише в XIX столітті.

Полювання, рибальство і скотарство й далі мали велике господарське значення. Коні й рогата худоба були найважливішим товаром у прикордонних регіонах, головною на Запорожжі. Рибний промисел розвинувся не лише до рівня задоволення потреб місцевих споживачів – шляхтичі та багаті козаки розводили рибу у ставках, особливо на Гетьманщині і Слобідській Україні.

Підприємництво розвивалося здебільшого у формі дрібних домашніх мануфактур, кількість яких стабільно зростала, особливо за правління гетьмана Мазепи. Крім того, за часів Мазепи на Гетьманщині вдалося відродити залізні копальні та видобуток заліза, що геть занепало за час Хмельниччини. У XVIII столітті існувало кілька підприємств, деякі з них належали монастирям (у Києві, Чернігові, Новгороді-Сіверському, Ніжині та Гадячі), інші – світським власникам (у Шептахові та Почепі). Виробництво заліза процвітало внаслідок зростання потреб у зброї, церковних дзвонах, робочих та сільськогосподарських знаряддях і хатньому начинні.

Іншими промислами у першій половині XVIII століття були винокуріння і пивоваріння, виробництво пресованого тютюну, поташу, дьогтю, скла, кераміки, текстилю й обробка шкіри. Особливо розвинулося текстильне виробництво. 1726 року було засновано текстильну мануфактуру, яка невдовзі налічувала 221 робітника і 63 ткацькі верстати. 1756 року гетьман Розумовський спорудив текстильну фабрику в Батурині, на якій спочатку працювало 12 машин. 1800 року це число збільшилося до 76 машин і 100 робітників.

Діяльність Розумовського в Батурині свідчить про те, до якої міри на нього та інших гетьманів впливала економічна теорія меркантилізму. Ця теорія панувала в тогочасній Європі і доводила, що держава повин-

на розвивати власну економіку, сприяючи сільському господарству й мануфактурам з метою досягнення позитивного торговельного балансу. Якщо раніше економічний розвиток феодальної та фільваркової економічної системи було полишено на волю окремих панів і дрібних володарів, і кожен з них запроваджував власні тарифи й податки, теорія меркантилізму заклала до уніфікації та стандартизації економічного життя в межах окремої території. Козацькі гетьмани, починаючи з Мазепи, свідомо чи несвідомо застосовували теорію меркантилізму в Гетьманщині. Мазепа видав низку універсалів, які регулювали повинності селян і міщан, захищаючи таким чином ці прошарки від сваволі нових козацьких панів. Гетьмани Скоропадський, Апостол і Розумовський продовжили ініціативи Мазепи, розуміючи, що врегульована економічна система принесе добробут країні, зокрема збільшення податкових і митних надходжень.

Міжнародна торгівля

Бажання правителів Гетьманщини отримувати більше мита спонукало їх сприяти торговому сектору. До 1648 року частина Правобережжя була багатим постачальником (переважно зерна) у польській торгівлі на Балтиці. Після революції Хмельницького польський напрямок у торгівлі Козацької України занепав, і хоча він децю відродився на початку XVIII століття, дореволюційного рівня більше ніколи не досягнув. Натомість після 1648 року зростає торгівля Козацької України з Московією, Османською імперією і кримськими татарами. Україна експортувала до Московії худобу, коней, коноплі, льон, тютюн, алкоголь, віск, селітру, полотно й поташ в обмін на різні види хутра, полотно, коштовні тканини і шкіру. До Османської імперії вивозили м'ясо, зерно і віск в обмін на предмети розкоші, наприклад, шовк, килими, оксамит, пояси, персидські тканини, цитрусові плоди, рис і тютюн. У татарів Україна

вмінювала зерно на коней, велику рогату худобу й овець. Наприкінці XVII ст. відновилося торгівля збіжжям з Річчю Посполитою. Зріст міжнародної торгівлі приніс Гетьманщині збільшення вкрай необхідних надходжень у формі митних зборів, сприяючи розвитку окремої козацької економіки у Центрально-Східній Європі. Однак така діяльність гетьманів суперечила політиці російського уряду.

Росія, особливо за правління активного Петра I, прагнула зміцнити імперію, централізуючи всю економіку під началом Санкт-Петербурга. З погляду Російської імперії, всі українські землі – Гетьманщина, Слобідська Україна чи Запорожжя – були частиною однієї держави. Відповідно, їх потрібно було економічно і політично інтегрувати в імперську систему. На цих засадах Пётр I вже 1701 року видав указ, що забороняв українським торговцям доправляти певні товари (коноплі, льон, поташ, шкіру, віск, селітру) традиційними західними шляхами до Речі Посполитої, а далі через Данциг (нині Гданськ), Кенігсберг (нині Калінінград) або Бреслау (нині Вроцлав) – до Західної Європи. Натомість українські товари мали вивозитися через Росію до північного порту Архангельськ на Білому морі. Цей указ практично припинив торгівлю козаків із Західною Європою, оскільки архангельсько-біломорський шлях, який швидко замерзав і був доступним лише кілька місяців на рік, робив українські товари надмірно дорогими. Українські торговці та гетьман Мазепа протестували проти цього указу, і 1711 року його дію було тимчасово припинено. Однак 1714 р. цар поновив цей указ, і відтоді торгівля Гетьманщини стала додатком російської торгівлі. А 1755 року тарифний кордон між українськими землями і рештою імперії було назавжди скасовано. Отже, протягом XVIII століття економіка Лівобережної України, як і її політична та суспільна структури, дедалі більше віддалялася від Європи й інтегрувалася в Російську імперію.

Релігійний та культурний розвиток

Українське політичне та соціально-економічне життя у XVIII столітті характеризується чимраз глибшою інтеграцією в Російську імперію та ізоляцією від решти Європи. Але в царині культури Україна залишалася відокремленим і плідним ґрунтом, на якому проростали нові освітні, мистецькі, архітектурні та літературні ідеї з Західної, а особливо Східної Європи. Згодом ці інтелектуальні віяння проникали на північ у Московію. Тенденція, за якою Україна була посередником у поширенні західної культури (часто через польську призму) в Росії, розпочалася в XVII ст. і тривала та посилювалася до кінця XVIII ст.

Культурний розвиток в Україні XVIII століття, як і раніше, відбувався здебільшого у сфері релігії. Орієнтована на Захід унійна церква, яку очолював номінальний київський митрополит, існувала переважно на польсько-литовських землях. Натомість православна церква домінувала на українських територіях, підвладних Москві. Утім, українська православна церква, як і інші царини життя, чимраз більше інтегрувалася в Російську імперію.

Інтеграція православної церкви

Процес інтеграції розпочався 1686 року, коли православну Київську митрополію було переведено з-під юрисдикції екуменічного патріярха константинопольського у відання патріярха російської православної церкви в Москві. Спочатку українська православна церква зберігала більшість своїх традиційних привілеїв, а за правління гетьмана Мазепи (1687–1708 рр.) навіть збільшила свої багатства та престиж. Однак після поразки Мазепи і занепаду політичної авто-

номії українських земель відокремлений статус православної церкви було підірвано.

За царя Петра I російська православна церква сама зазнала глибинної структурної трансформації, і це мало позначитися на Україні. 1721 року цар скасував посаду патріярха і замінив її радою єпископів – Святійшим Синодом, який відтоді став верховним органом російської православної церкви. У міжчасі цар видав нову церковну конституцію, де про самоврядування Київської митрополії, статус якої було зведено до єпархії під прямим правлінням Святійшого Синоду, не згадувалося зовсім. У наступні роки київські архієпископи наполягали на поверненні Київської митрополії, і 1743 року її було відновлено. Однак царський уряд продовжував втручатися в її справи. Наприклад, протягом XVIII століття шість єпархій Київської митрополії або перейшли до уніятів (Луцька, Львівська та Перемиська), або потрапили під юрисдикцію російської православної церкви. Київського митрополита й архієпископа призначав російський уряд або Святійший Синод. Нарешті, після 1770 року титул ієрарха було змінено на «митрополита київського і галицького». Цікаво, що хоча у титулі митрополита слів «Малої Росії» більше не було, означення «галицький» збереглося як ідеологічне обґрунтування претензій Росії на західноукраїнські землі (Галичину, Волинь і Поділля), які на той час були під владою Речі Посполитої. Тобто назва «київський митрополит» була порожнім титулом, оскільки митрополіча юрисдикція, практично, обмежувалася Київською єпархією.

Після скасування Гетьманщини у 1770–1780 роках інтеграція православної церкви

продовжувалася. Святійший Синод перебрав на себе право призначати архимандритів у монастирях, яке раніше належало київському митрополиту. Всю монастирську власність було секуляризовано; сорок два з наявних шістдесяті одного монастиря закрили. В адміністративній структурі теж відбулися зміни: 1785 р. епархіяльні кордони було переглянуто у відповідності з кордонами російських губерній – у Гетьманщині створено Київську, Чернігівську та Новгород-Сіверську епархію, у Слобожанщині – Харківську. А після 1799 року упродовж наступних 120 років аж до падіння Російської імперії жоден з київських митрополитів не був українцем.

Справи уніятів у Російській імперії були навіть гіршими, особливо за часів імператриці Єкатерини II. У 1770-х роках на Київщині понад 1200 унійних церков перейшли до православних, а з 1793–1795 років, коли Російська імперія після другого і третього поділу Польщі приєднала Правобережжя, Волинь і Поділля, ще 2300 унійних церков і понад 100 священників були насильно переведені у православ'я. Нарешті, 1796 року унійну Київську митрополію, епархії якої дали існували на колишній польсько-литовській території, було формально скасовано.

Уніяти майже не могли протистояти урядовій політиці, спрямованій на руйнування їхньої церкви. Натомість українське православ'я користало з визнання і підтримки імперської влади, та лише настільки, наскільки воно вписувалося в рамки російської православної церкви. Деякі українські ієрархи виступали проти змін у статусі православної церкви в Україні, а інші ці зміни вітали. Тих, хто виступав проти, царський уряд ув'язнював (зокрема митрополита Йоасафа Кроковського 1718 р. чи архієпископа Варлаама Вонатовича 1730 р.) або вислав з України (як митрополита Тимофія Щербацького 1757 р.). Інші не лише схвалювали, але і втілювали зміни. Часто це були найвищі чини в російському православному Святійшому Синоді: його перший президент

Стефан Яворський (згодом митрополит Рязанський) та перші два віце-президенти – Теодосій Яновський (пізніше архієпископ новгородський) і Теофан Прокопович (згодом псковський архієпископ) були українцями, які колись грали провідну роль у релігійному та культурному житті Київської митрополії. Зрештою, царський уряд і ієрархи російської православної церкви створювали українському вищому духовенству достатньо стимулів для активного втілення політики, яка на кінець XVIII століття цілковито перетворила православну церкву в Україні на невіддільну частину російської православної церкви.

Освіта

Як і в попередні століття, церква продовжувала відігравати провідну роль в українській освітній системі. Переважну більшість початкових шкіл зводили поблизу сільських церков, а викладали там дяки місцевої парафії. У XVIII столітті рівень освіти в українських землях Російської імперії був відносно високим, й іноземні подорожні часто відзначали рівень письменності серед населення. Зокрема на українських землях було більше початкових шкіл на душу населення, ніж у сусідніх Московії та Речі Посполитій. У 1740-х роках 866 з 1099 сіл у семи полках Гетьманщини мали початкові школи. Давніші відомості з 1732 року свідчать про 129 таких шкіл на менш заселеній Слобожанщині.

Поміж середніх і вищих навчальних закладів найважливішим залишався Київський колегіум, заснований митрополитом Петром Могилою у 1630-х роках і перетворений на академію 1701 року. У XVIII столітті Київська академія мала дванадцятирічну програму з філософії та теології. Латина й далі була основною мовою викладання; друге місце займали церковнослов'янська і грецька. Але після загальної інтеграції в царську імперію з 1765 року всі предмети вже викладалися російською. У другій половині XVIII століття, крім теологічних курсів, що готували юнаків до священницького сану, в академії

викладали прикладні науки, німецьку і французьку мови, музику та малювання. Та незважаючи на чималу кількість світських предметів, дедалі більшу увагу приділяли духовній освіті. Отже, якщо до 1780-х років 75 відсотків з 1150 студентів щороку обирали світську діяльність, то через три десятиліття з понад 1100 студентів 95 відсотків приймали духовний сан.

Значення Київської академії поширювалося за межі України. Це був найстарший і найвпливовіший центр вищої освіти в межах Російської імперії. Більшість провідних українських та російських ієрархів та інтелектуалів того часу (В.Ясинський, С.Яворський, Т.Прокопович, Г.Кониський, Д.Туптало), а також багато важливих політичних фігур (гетьмани Мазепа та Орлик, канцлер Єкатеріни II Олександр Безбородько) та світський філософ Григорій Сковорода навчалися або викладали у Київській академії. Здебільшого завдяки випускникам цього закладу, які вирушили на північ, друга половина XVII і перша половина XVIII століття відома як «українська доба» в інтелектуальній історії Росії.

Окрім Київської академії, існували вищі школи і теологічні семінарії в Чернігові (заснована 1689 року, з 1776 року – теологічна семінарія), Харкові (заснована 1727 року), Переяславі (1738 р.), Полтаві (1779 р., пізніше переведена в Катеринослав) і Новгороді-Сіверському (1785 р.). Музика була важливим компонентом церковної служби, тому 1738 року у столиці Гетьманщини Глухові було засновано вокальну школу, яка щороку випускала нових музикантів. Три з найбільших хорових композиторів імперії XVIII ст. походили з України – Дмитро Бортнянський, Максим Березовський та Артемій Ведель (двоє останніх вчилися у Києво-Могилянській академії перед тим, як перебралися до Санкт-Петербурга). У контексті територіальної експансії Росії за межі Гетьманщини у Південну Україну та новостворену Новоросійську губернію у другій половині XVIII століття імперський уряд заснував професійні школи в нових містах – Єлизаветграді (медично-хірургічна

академія), Миколаєві (сільськогосподарська школа) та Катеринославі (музична школа). Отже, у XVIII столітті і на початковому, і на вищому рівні українські території Російської імперії мали досить розвинену навчальну систему.

Архітектура та живопис

XVIII століття відоме розквітом української архітектури та живопису. Майже безперервні бунти, громадянські війни й іноземні навали доби Хмельниччини, Руїни та останніх років правління Мазепи нарешті завершилися. Це означало, що в більшості українських земель – на Галичині та Правобережжі під владою Речі Посполитої, в Закарпатті під австрійською владою та в роїській Гетьманщині і Слобожанщині – розпочався період миру і стабільності. Не дивно, що цю добу пізніше назвали золотим віком українського мистецтва.

Реконструкція старих архітектурних споруд та будівництво нових у стилі українського або козацького бароко, що характеризували першу половину правління Мазепи, продовжилися і в добу стабільності після падіння гетьмана. Барокові церкви, які зазвичай взурувалися на польських костели, ставали ще масивнішими. Ці споруди з позолоченими або лазурними банями мали вишукані фасади, оздоблені типово бароковими напівколоннами та фронтонами, та рясно декоровані інтер'єри й були залиті майстерно й ілюзорно розподіленим світлом. Хоча будувалися ці церкви для східних християн у православній Російській імперії, багато чим вони нагадували католицькі храми, що дало критикам привід іронічно називати їх витворами «українського єзуїтського бароко».

Одним із найважливіших вітчизняних архітекторів того часу був Іван Григорович-Барський. Він уславився переважно своїми київськими спорудами, зокрема Троїцькою церквою Кирилівського монастиря (1750 рр.), церквою Покрови на Подолі (1766 р.), міським фонтаном-альтанкою, відомим як «Феліціан» або фонтан Самсона (1748–1749 рр.), а також участю (разом з Андрієм Квасовим) у

завершенні собору Різдва Богородиці в Козельці (1752–1763 рр.).

Інші архітектурні течії тогочасної Західної Європи – неокласицизм і бароко – привезли в Україну архітектори-іноземці. Стриманість і простота неокласицизму проявилися у Великій дзвіниці Печерського монастиря (1731–1745 рр.), а особливо в реконструйованій Київській академії (1736–1740 рр.) – обидві збудовані за проектом німецького архітектора Йогана-Готфрида Шеделя. У деяких спорудах Григорович-Барський вживав і рококо, яке постало на ґрунті бароко і зберегло бароковий інтерес до складних декоративних елементів, але використовувало більш витончені лінії, створюючи відчуття легкості та граціозності. Проте найвидатнішими прикладами цього стилю є роботи італійського архітектора Бартоломео-Франческо Растреллі. Прославившись у Санкт-Петербурзі, Растреллі привіз рококо до Києва, збудувавши Імператорський або Маріїнський палац (перша половина 1750 рр.) та вишукано поєднавши золото і блакить в Андріївській церкві (1747–1753 рр.).

Не дивно, що бароко набуло ще більшого поширення на західноукраїнських землях, де панували римо-католицькі культурні впливи Речі Посполитої та Угорщини. Саме з цього періоду походить масивний бароковий собор святого Юра у Львові (середина 1770 рр.) і ратуша в Бучачі (1751 р.) – автором обох споруд став Бернард Мердерер-Меретині; у той же час постав собор Почаївської лаври біля Кременця (1770–1780 рр.) Готфрида Гофмана, а також побудований на італійський манер львівський Домініканський костіол (1749–1764) Мартина Урбаніка.

Будівництво з дерева було поширене по всій Україні, але найповніше втілювалося в багатому на деревину карпатському регіоні. Протягом XVIII століття в гірських селищах було споруджено величезну кількість дерев'яних церков. Ці невеликі за розміром будівлі домінують у ландшафті Південної Галичини, Закарпаття і русинської/української частини Словаччини – рустикальні декорації надають особливо елегантного і ви-

тонченого звучання готичному і бароковому стилю дерев'яної архітектури.

Особливого розквіту в Україні XVIII століття сягнув живопис. Оскільки Україна була посередником у поширенні культурного впливу Заходу, не дивно, що саме тут, вперше серед православних східних слов'ян, було подолано обмеження візантійської іконографії. Мало того, що в українському живописі і фресках на релігійну тематику поширився постренесансний натуралізм, серед польської шляхти і чимраз впливовішої козацької старшини набув популярності світський портрет. І хоча пізніші історики мистецтва з захопленням відзначають вплив фламандців на українську малярську школу, портрети того періоду часто незграбні, стилістично сумбурні і не дотягують навіть до робіт другорядних фламандських художників. Що ж до релігійного живопису, то він переважно базований на моделях польського бароко, чия сентиментальність, зумовлена ентузіазмом католицької контрреформації, часто має сумнівну естетичну цінність.

Література й історіописання

Літературні твори в Україні XVIII століття були типовими для доби бароко – широкий вибір тем і стилістична вишуканість. Головною метою зазвичай був стиль, а форма, наприклад, у схоластичному середовищі Київської академії, мала більше значення, ніж зміст. Мовою літературних та інших письмових творів був стилізований варіант церковнослов'янської (іноді латина або російська). Незрозумілість церковнослов'янської та її віддаленість від народної української мови зробила більшість писань того періоду формалістичними і нежиттєздатними, що різко контрастували з натхненними релігійно-полемічними творами XVII століття.

Мабуть, найпопулярнішою галуззю літературної діяльності була драма. Цей жанр розвивався протягом XVIII століття під впливом польських і латинських п'єс, що ставилися у братських школах та Київському колегіюмі. До XVIII століття українська

драма у творах Дмитра Туптала, Теофана Прокоповича та Георгія Кониського еволюціонувала в особливий жанр. Не дивно, що в культурному середовищі, де релігія продовжувала грати провідну роль, поширеними стали різдвяні та великодні драми, інсценізації життя святих та дидактичні п'єси (мораліте). Існували також нечисленні твори переважно або суто світського характеру, найбільш відомі з них: історична драма Теофана Прокоповича про київського князя Володимира («Владимир», 1705 р.) та твір невідомого автора про козацького гетьмана Богдана Хмельницького («Милость Божия», 1728 р.). Іншим жанром світської драми, щоправда менших розмірів, була інтермедія або інтерлюдія, а пізніше – вертеп, або ляльковий театр; їх часто розігрували в антрактах дидактичних п'єс, вони вирізнялися комічністю, іноді політичною сатирою і використанням української народної мови.

У XVIII столітті існувало декілька поетичних жанрів, зокрема духовні вірші, любовна та еротична поезія, епіграми, пародії та патріотичні вірші на честь тогочасних правителів. Найвідомішими авторами в цих жанрах були Іван Величковський, Климентій Зинівій, Дмитро Туптало і Стефан Яворський.

Один автор XVIII століття вирізнявся серед інших – ним був Григорій Сковорода. Хоча він написав цілу збірку ліричних поезій («Сад божественних пісень», 1735–1785 рр.), в Україні та Росії Сковорода прославився переважно своїми філософськими творами. Цей український Сократ звертався до класичного минулого, зокрема наслідував заповідь Сократа «пізнай себе». Більшість його філософських творів (російською та русификованою церковнослов'янською) та вчення Сковороди як «мандрівного філософа» з 1769 року і до його смерті чверть століття по тому були пошуком щастя, яке досягалось не матеріальними статками, а шляхом самопізнання, що дозволить людині, твердив він, жити у злагоді з природою, а отже – з Божою волею. Дарма, що Сковорода відштовхувався від давньогрець-

ких філософських моделей, він був типовим речником аскетичного релігійного духу, що продовжував панувати в культурі України XVIII століття.

З-поміж небагатьох авторів, що відходили від суто релігійної тематики, характерної для XVIII століття, можна виділити групу «козацьких інтелектуалів». У XVIII столітті тривав витік умів з України до Московії, що розпочався наприкінці XVII століття (так, за деякими підрахунками, між 1700 і 1762 роками аж 70% вищих ієрархів російської церкви були вихідцями з України або Білорусі), і місце декого з цих емігрантів займали козаки з адміністрації Гетьманщини. Ці канцеляристи-інтелектуали більше цікавилися історичними подвигами соціального прошарку, який самі репрезентували, – козацтва. Отже, традиція козацького літописання, що розпочалася у попередньому столітті, продовжувалася у таких творах, як «Літопис Самовидця», написаний, ймовірно, Романом Ракушкою, «Действия презельной брани» Григорія Граб'янки і чотиритомній «Оповіді» Самійла Величка, які з'явилися у перші двадцять років XVIII століття. Праці Граб'янки і Величка зображали Хмельничину як українське національне повстання, і така інтерпретація істотно вплинула на пізніший український національний рух після публікації цих творів між 1790-ми та 1840 роками.

Козацькі літописці продовжували традицію своїх середньовічних попередників, чиєю метою було просто занотувати події певної доби, не дбаючи про історичну перспективу. Однак, починаючи з 1730-х років, з'явився новий тип творів, що простежував історичні події в Україні з часів Київської Русі і аж до козацького періоду. Такий підхід свідчить про переконання в історичній тягlostі, що могло стати ідеологічним обґрунтуванням збереження козацької автономії. Першою працею такого типу було популярне і легко написане «Краткое описание Малороссии» 1730 років, яке вийшло друком лише через сорок років. В останні десятиліття автономної Гетьманщини створено кілька таких

історичних трактатів, і їхні автори (Григорій Покас, Петро Симоновський, Степан Луконський) на підставі історичних та політичних прецедентів обґрунтовували ідею козацької окремішності. Хоча спроби зберегти автономію Гетьманщини після 1780 року виявилися безрезультатними, праці цих козацьких літописців стали фундаментом для глибинної зміни культурного середовища – релігійність була замінена світськістю та турботою про права особи й нації.

Щоб ця зміна в українському інтелектуальному розвитку могла вповні здійснитися, був необхідний новий світогляд та ідеологія. Цією ідеологією став націоналізм, а його засади, як ми побачимо далі, домінуватимуть в українській думці протягом XIX та більшої частини XX століття. Однак перед тим, як звернутися до нової доби в історії України, потрібно оглянути події на Правобережжі та Галичині у XVIII столітті.

Правобережжя та Західна Україна

Поки Гетьманщина, Слобожанщина і Запорожжя у XVIII столітті поступово інтегрувалися в Російську імперію, Правобережжя, Поділля, Белз та Галичина залишалися у складі Речі Посполитої. Польща втратила владу на Правобережжі внаслідок революції Хмельницького 1648 року. Лише після того, як Річ Посполита та Московія погодилися поділити свої сфери впливу вздовж Дніпра (1667 та 1686 року), поляки змогли відновити своє правління на більшій частині Правобережжя. Однак повернення влади їм далось нелегко.

Значна частина Правобережжя (Брацлавське та південь Київського воєводства) і Поділля з 1672 по 1699 рік належали Османській імперії. Навіть після того, як Річ Посполита повернула собі ці території, повне відновлення польської влади, принаймні на Правобережжі, зайняло понад десять років у результаті: 1) козацького повстання під проводом Семена Палія (1702–1704 рр.); 2) контролю регіону Мазепою (1704–1708 рр.) під час Великої Північної війни; 3) нападів Мазепиною наступника-емігранта Пилипа Орлика та його противника московського царя Петра I (1711–1714 рр.). Лише після 1714 року, коли настав мир між Річчю Посполитою, Московією та Османською імперією, польський уряд отримав можливість відновити контроль над Правобережжям.

Повернення польського правління на Правобережжя

Повернувшись до влади, польський уряд відновив колишню адміністративну систему – воєводства. Серед них були Київське (тепер лише на захід від Дніпра) і Брацлавське, а також далі на захід Подільське, Волинське, Руське (Галичина) та Белзьке воєводства,

де польській владі нічого серйозно не загрожувало. Кожною з цих територіяльних одиниць керував призначений королем Речі Посполитої воєвода, хоча його повноваження суттєво зменшилися порівняно з періодом до 1648 року. Воєвода очолював місцеве ополчення та головував на сеймику воєводства. Тож реальну політичну й адміністративну владу мав не воєвода, а сеймики, цілковито підконтрольні впливовим магнатам і їхнім васалам-шляхтичам. Сеймики регулювали податкову та військову системи й обирали депутатів до центрального Сейму у Варшаві.

Упродовж десятиліть після 1714 року на Правобережжя поверталися старі та з'являлися нові магнати – роди Любомірських, Сенявських, Жевуських, Яблоновських, Сангушків, Браніцьких, Потоцьких, Чарторийських, Тишкевічів та інших. Всі вони без винятку пишалися власною ініціативою нового заселення краю, що нібито знову принесло розвиток і цивілізацію в «дикий український степ». Внаслідок перевороту у попередньому столітті польські королі знову стали власниками величезних маєтків, зокрема на Брацлавщині та на півдні Київського воєводства.

Польську соціально-економічну структуру також відтворили за колишніми зразками. У густонаселених місцевостях запроваджено систему оренди, і дуже часто орендарями польських маєтків і млинів були євреї. Фактично, у XVIII столітті відбувалося поступове зростання чисельності євреїв на Правобережжі. Незважаючи на винищення євреїв у часи Хмельниччини, через сто років, у 1760-х рр., тут мешкало понад 250 тисяч євреїв у більш ніж вісімдесяти громадах. Євреї були ланкою сільськогосподарської

Мапа 24. Правобережжя і Західна Україна (1750 р.)

орендної системи на селі, а також у великих кількостях мешкали у великих та малих містах, де займалися торгівлею і ремісництвом.

На незасаджених і малонаселених територіях, особливо на Східній Брацлавщині і півдні Київського воєводства, польські магнати взяли ініціативу у свої руки і запросили селян з густонаселених Галичини, Белзького воєводства, західної Волині і навіть польських та литовських воєводств перебиратися на захід і північ. Тамтешні селяни, чії повинності на користь пана постійно зростали, охоче оселялися на східному прикордонні, де, принаймні спочатку, їм було надано так званий вільний період. Це означало, що протягом визначеного часу вони не сплачували податків і не відробляли панщини.

На остаточну долю селян вплинули зміни в політичному житті Речі Посполитої. У XVIII столітті центральна влада майже повністю занепадала. Польські королі – (Август II Саксонський (правив у 1697–1706, 1709–1733 рр., повернувся на трон після поразки Швеції від Московії 1709 року), Август III (правив у 1733–1763 рр.) та Станіслав Понятовський (правив у 1764–1795 рр.) — мали лише номінальну владу. Їх обирали здебільшого тому, що ці кандидатури: 1) стали найприйнятнішим компромісом між Сенатом та Палатою послів польського Сейму, суперництво між якими чимраз більше загострювалося; 2) влаштували Росію, яка на той час грала дедалі важливішу роль у польській політиці. У XVIII столітті в Речі Посполитій порушився традиційний баланс влади між королем, магнатами (Сенатом) та шляхтою (Палатою послів) на користь економічно і соціально потужних магнатів. У такій ситуації найбільші магнати цілковито контролювали село, а їхні величезні фільварки (латифундії) нагадували маленькі королівства. Кожен магнат утримував власне військо. І не дивно, що на Правобережжі, Поділлі та Східній Волині польські пани спричинилися до відродження козацьких військових частин, які тепер мали слугувати їхнім інтересам.

За цих обставин недоля українського селянства набувала різних форм. Для селян у західних воєводствах – Руському, Белзькому, на заході Волині та сході Поділля – тягар кріпацтва був найбільшим. Далі на схід, у недавно заселених воєводствах – Східній Волині, Східному Поділлі, Київщині та Брацлавщині – кріпацтво ще не було запроваджене. Тут селяни також працювали у панських маєтках, але їхні повинності були меншими або майже невідчутними у випадку вільних поселень. Однак вільні періоди рано чи пізно завершувалися, і тоді невдоволення селянства зростало, створюючи цілком реальний ґрунт для повстань.

До цих соціально-економічних труднощів додавалася проблема культурна. Відновлення польського правління на Правобережжі супроводжувалося поверненням римо-католицької та унійної церков і занепадом православної. Це відбувалося на тлі зростання релігійної нетерпимості в Речі Посполитій та поширення світської ідеї сарматизму. Згідно з цією ідеєю, польські шляхтичі були нащадками давніх сарматів; вони складали панівний прошарок і серцевину польської нації, а також виконували історичний обов'язок – захист християнства. Для прихильників сарматизму єдиною можливою формою християнства була римо-католицька церква. Ідеологія сарматизму позначилася особливою нетерпимістю до культурних, політичних та релігійних відмінностей від польської шляхти, яка вірила у свою вищість не лише над рештою соціальних верств Речі Посполитої, але й над іншими національностями. Ці самозакохані, ксенофобські погляди польської шляхти не могли обійти увагою православне українське населення східного прикордоння.

Згідно з польським законодавством, привілей 1632 року, який легалізував існування православної та унійної церков, не втратив чинності. Однак політичні обставини визначили цілком різне майбутнє для цих двох церков. Під час революції Хмельницького і правління його наступників у Козацькій державі (принаймні за часів гетьмана Петра Дорошенка до 1676 року) римо-католицьку та

унійну церкву на Правобережжі було забронено. Православ'я панувало в релігійному житті Козацької держави, і церква отримала такі великі земельні маєтки, що стала самостійною економічною силою. Однак наприкінці XVII століття ситуація докорінно змінилася. Занепад впливу козацтва, зменшення кількості православних мешканців внаслідок масштабної міграції на підконтрольні Московії землі Лівобережжя, підпорядкування Київської митрополії Московському патріархату, повернення польських панів спричинили занепад православ'я на Правобережжі. Не допоміг навіть польсько-московський договір 1686 року про Вічний мир, за яким Московія зберігала право обстоювати інтереси православних українців Правобережжя. Згідно з церковним законодавством православне населення польського Правобережжя та сусідніх воєводств підпорядковувалося Переяславському єпископату, розташованому у Гетьманщині, яка належала до сфери впливу Московії. Однак єпископи не могли зупинити кризи православ'я за межами Московії.

Навіть у центрі православного культурного відродження кінця XVI століття – на Галичині та Західній Волині – православну церкву було практично знищено. Одна по одній православні єпархії ставали унійними: Перемиська (1691 р.), Львівська (1700 р.) та Луцька (1702 р.), Почаївський монастир на Волині (1721 р.) та бастион православного культурного відродження – Львівське ставропігійське братство (1708 року). Після того, як Луцька єпархія прийняла унію, в межах Речі Посполитої не залишилося жодної православної єпархії.

Соціальный протест і повстання гайдамаків

На тлі соціально-економічного занепаду селянства, практичного знищення козацтва, ліквідації православної та зросту польської римо-католицької та унійної церков широкі кола українського населення вірили, що далі на сході, за Дніпром, на російській території життя було кращим.

Звісно, у порівнянні з українськими землями під владою Речі Посполитої царська Росія виглядала привабливіше. У середині XVIII століття Гетьманщина, Запорожжя і навіть Слобідська Україна ще мали певний ступінь політичної автономії. Крім того, на жодній з цих територій не було в повному обсязі запроваджено кріпацтво, а Запорожжя, як і раніше, було раєм для тих, хто прагнув жити у вільному від панів суспільстві. А головне, Росія була православною країною, де католицизм та уніятство не схвалювалися. Отже, соціально-економічне та релігійне невдоволення разом з ефемерними надіями на порятунок у Росії були потужним стимулом до великих і малих заворушень на українських землях Речі Посполитої.

Бунти у XVIII столітті набували різного вираження: від дрібних розбійницьких нападів на панські маєтки до масштабних військових кампаній та селянських повстань. Соціальний протест у найдавнішій і найкраще організованій формі був характерний для українських земель на далекому заході, зокрема вздовж кордону Речі Посполитої з Угорщиною, на схилах і в долинах Карпат на півдні Галичини та в Закарпатті. Тут дрібні групи невдоволених селян, чабанів, а іноді й демобілізовані вояки об'єднувалися у ватаги, грабували панів, часом роздаючи здобич убогим. Цих карпатських робінів гудів називали опришками. Хоча вони не керувалися певними релігійними чи ідеологічними мотивами, вони стали героями місцевого фольклору та літератури. Феномен опришків виник у XVI столітті і в деяких місцевостях протривав до XX століття. Цей рух був особливо поширений у XVIII столітті, на яке припала діяльність найвідомішого лідера опришків Олекси Довбуша.

Більш популярним був рух гайдамаків на Правобережжі (турецьке слово «гайдамак» спочатку означало «грабіжник» або «розбійник»). Гайдамацький рух склався з майже безперервних стихійних повстань православних селян і козаків проти польських католицьких панів та їхніх орендарів-євреїв, а також проти римо-католицького та унійного

духовенства. Окрім спорадичних бунтів в окремих регіонах чи маєтках, найбільші повстання відбулися в 1734, 1750 та 1768 році.

Феномен гайдамаків в історичній пам'яті східних європейців був викривлений навіть більше, ніж Хмельниччина. Польські історики традиційно доводили, що гайдамацький рух був «спровокований» Росією з метою зруйнувати Польщу (Т. Моравський) або демонстрував глибоко руйнівний характер українського народу (Ф. Равіта-Гавронський). Єврейські історики вважають гайдамацьке повстання «катастрофою», під час якої їхній народ «вбивали по-звірячому» (С. Дубнов). Російські та українські історики також критично ставилися до неконтрольованих крайноців гайдамачини (А. Скальковський, Д. Мордовець). Однак найбільш поширеним в Україні з XIX століття став погляд впливового національного поета Тараса Шевченка, який у поемі «Гайдамаки» зобразив повстанців героями, що боролися проти національного гніту.

Гайдамацький рух був постійною партизанською війною, яку провадили дрібні групи невдоволених селян, слуг та ремісників, що нападали на маєтки великих землевласників на польському Правобережжі. У разі потреби вони шукали притулку за Дніпром у Гетьманщині або Запорожжі. Однак російський уряд в цілому ставився до них з осудом, вважаючи їх бандитами. Коли гайдамаків затримували на російській території, їх заарештовували і передавали польській владі. Місцева польська влада та пани були здатні впоратися з цими партизанськими нападами за допомогою власних військ. Проте надто небезпечними були ситуації, коли до об'єднаних селян і гайдамаків долучалися, іноді в ролі проводирів, козаки. Цю групу склали козаки з військ магнатів або зубожілі та радикально налаштовані козаки, а також інші особи з соціального маргінесу («сірома») Лівобережжя та Запорожжя. Таке гуртування відбулося під час першого (1734 р.) та останнього (1768 р.) з трьох найбільших гайдамацьких повстань.

Перше повстання вибухнуло 1734 року, коли після смерті короля Августа III у 1733

році Росія відрядила у Річ Посполиту на Правобережжя велике військо. Того року польський Сейм обрав королем вигнанця Станіслава Лещинського, колишнього прощведського ставленика (1706–1709 р.), який планував повернути трон за допомогою Франції та кількох польських магнатів. Незадоволена таким розвитком подій Росія відрядила армію проти Лещинського і змусила Сейм обрати королем Августа III, сина Августа II. Однак російська військова присутність на Правобережжі викликала серед українського селянства оманливі надії на звільнення від польської влади. Повстання вибухнуло серед селян на півдні Київського воєводства і швидко поширилося на Східну Волинь і Поділля, де його очолив колишній козацький сотник на прізвисько Верлан, який раніше служив у місцевого польського магната. Проте росіяни швидко прийшли на допомогу новому польському королеві і придушили повстання.

1750 року вибухнуло інше селянське заворушення, коли гайдамаки, об'єднавшись на запорозькій території (напевно, за таємної згоди й участі козаків), перейшли на Правобережжя, де до них долучилися селяни, невдоволені завершенням вільного періоду. Це повстання розпочалося у південних районах Київського воєводства, поширилося на Брацлавщину і було придушене польськими та російськими військами.

Останнє велике повстання гайдамаків відбулося 1768 року. Це був найбільший збройний виступ такого типу і, здається, єдиний мав певні політичні та соціальні цілі. Його зумовило специфічне поєднання соціально-економічного та релігійного невдоволення серед селянства та надій на визволення, що прийде з Росії. Це останнє велике повстання, яке також почалося на півдні Київщини, відоме під назвою «Коліївщина» – слово, що походить, ймовірно, від списів або колів, якими були озброєні повстанці – «колії».

У 1760-х роках завершувався вільний від оподаткування період, наданий поселенцям південної частини Київського воєводства.

Але селяни неохоче погоджувалися виконувати панщину та інші повинності. Паралельно відбувалося православне відродження у Мотронинському Троїцькому монастирі під Чигирином. Монастир очолював ігумен Матвій (у чернецтві – Мельхиседек) Значко-Яворський, який 1761 року став помічником переяславського єпископа. Переяславський єпископ, що мешкав у підконтрольній Росії Гетьманщині, мав владу над православним населенням сусідньої Речі Посполитої і заохочував антиунійну діяльність Значка-Яворського, якого також підтримувало запорозьке козацтво. Згодом Значко-Яворський був заарештований поляками, але йому вдалося втекти до Росії, де його прийняла імператриця Єкатеріна II і нібито пообіцяла захистити через дипломатичні канали. З цими новинами ігумен повернувся до свого монастиря, де відновив контакти з запорожцями.

Тимчасом польська шляхта була дедалі більше невдоволена втручанням Росії у польські справи. З початку XVIII століття суттєва частина польської шляхти віддавала перевагу шведським або профранцузьким кандидатам на трон своєї країни, але їхнім зусиллям постійно перешкоджав Санкт-Петербурґ, який відстоював власних кандидатів (Авґуста II Саксонського та його сина Авґуста III). Мало того, нового короля Речі Посполитої Станіслава Понятовського, який зійшов на трон 1764 року, чимало шляхтичів вважали просто російською маріонеткою. Відповідно, на початку 1768 року декілька польських магнатів утворили так звану Барську конфедерацію, що базувалася на Східному Поділлі та Брацлавщині. Результатом стало шляхетське повстання, що мало на меті звільнити країну від її проросійського правителя. У відповідь царська армія, розташована на території Речі Посполитої, вирушила на південь для придушення повстання.

Водночас з виступом Барської конфедерації далі на сході запорозький козак на ім'я Максим Залізняк, який понад рік прожив у Мотронинському монастирі в ігумена Значка-Яворського, організував повстанську групу запорожців, що мали виступити проти Конфе-

дерації шляхтичів. Ця група вірила, що метою Конфедерації було знищити всіх послідовників православ'я. На початку весни 1768 року Залізняк зі своїм військом зібралися у традиційному осередку гайдамаків Холодному Яру поблизу Мотронинського монастиря. Невдовзі вони захопили кілька міст на півдні Київського воєводства (Черкаси, Смілу, Корсунь та інші), поки розрізнені групи гайдамаків здійснювали рейди в інші частини Київського воєводства, Поділля, Брацлавщини та Південної Волині. По дорозі до козаків приєдналося багато селян, і вони, згідно з гайдамацькою традицією, вбивали всіх польських панів та представників римо-католицького або унійного духовенства, які їм траплялися на шляху. Найбільший тріумф повстанців припав на кінець червня, коли в Умані місцевий козацький сотник на польській службі Іван Гонта, якому було доручено захищати місто, несподівано приєднався до гайдамаків. Об'єднані сили Залізняка та Гонті повернули на Умань, захопили місто і замордували 2 тисячі місцевих поляків та євреїв. Здавалося, що Залізняк, якого в міжчасі проголосили запорозьким гетьманом, намагався вигнати з Правобережжя всю польську шляхту разом з Барською конфедерацією. Він сподівався під протекцію польського короля повернутися до уявного золотого віку, що передував закріпаченню селянства, і заснувати козацьке політичне утворення без панів та їхніх ідеологічних союзників католиків та уніятів.

Роль Російської імперії в Коліївщині була подвійною. З одного боку, православному духовенству Правобережжя було обіцяно підтримку, з іншого, здавалося, що повстання Залізняка та Гонті зайшло занадто далеко. Ні плани гайдамаків стосовно соціального визволення та козацької автономії, ні послаблення Речі Посполитої в результаті повстання, ні можливі конфлікти на османському кордоні (турки висловили рішучий протест, коли гайдамаки захопили їхнє прикордонне місто Балту) не робили Коліївщину особливо привабливою для царської Росії. Отже, Єкатеріна II наказала своїй армії, розташованій на Поділлі, яка нещодавно при-

Умань як символ для українців, поляків та євреїв

Розташована на півдорозі від Києва до Чорного моря Умань від часів гайдамацького повстання 1768 року та захоплення Гонтою стала важливим символом в історичній мітології українців, поляків і євреїв, але значення цього символу для трьох народів є абсолютно різним.

Українцям Умань запам'яталася поемою «Гайдамаки» (1841 р.) – найбільшому за обсягом творі найпопулярнішого українського поета Тараса Шевченка. Цей твір базований на вільному трактуванні подій гайдамацького повстання 1768 року, він змальовує несамовитий і нерідко безжальний характер селянських повстань проти соціального гніту. Шевченко не виправдовує злочинних крайнощів Залізняка і Гонти, але вбачає в минулому, попри всі негативи, джерело натхнення для українців у майбутньому.

Купою на купі
Од Києва до Умані
Лягли ляхи трупом.

Як та хмара, гайдамаки
Умань обступили
Опівночі; до схід сонця
Умань затопили;
Затопили, закричали:
«Карай ляха знову!»
Покотились по базару
Кінні *parodowi*;
Покотились малі діти
І каліки хворі.
Гвалт і галас. На базарі,
Як посеред моря
Кровавого, стоїть Гонта
З Максимом завзятим.
Кричать удвох: «Добре, діти!
Отак їх проклятих!»
Аж ось ведуть гайдамаки
Ксьондза езуїта
І двох хлопців. «Гонто! Гонто!
Оце твої діти.

Ти нас ріжеш – заріж і їх:
Вони католики.
Чого ж ти став? чом не ріжеш?» [...]
Махнув ножем –
І дітей немає!
Попадали зарізані.
«Тату! – белькотали, –
Тату, тату... ми не ляхи!
Ми...» – та й замовчали.
«Поховать хіба?»
«Не треба!
Вони католики».

Давно те минуло, як, мала дитина,
Сирота в рядниці, я колись блукав,
Без свити, без хліба, по тій Україні,
Де Залізник, Гонта з свяченим гуляв.
Давно те минуло, як тими шляхами,
Де йшли гайдамаки, малими ногами
Ходив я, та плакав, та людей шукав,
Щоб добру навчили. Я тепер згадав,
Згадав, та й жаль стало, що лихо минуло.
Молодєє лихо! якби ти вернулось,
Проміняв би долю, що маю тепер*.

* Тарас Шевченко. *Повне зібрання творів у 12 т.*, т. 1. (Київ: Наукова думка, 1990), с. 104–109.

Поширені польська та українська інтерпретації уманських подій були сформовані письменниками-романтиками та публіцистами початку XIX століття. Дехто вважав Коліївщину за найгірший зразок козацького варварства проти польської цивілізації. Інші вбачали в ній урок для польського суспільства. Серед найпопулярніших і найсуперечливіших творів була епічна поема «Канівський замок» («Zamek kaniowski», 1828) Северина Гошинського, ґрунтована на усних і мемуарних розповідях про те, що автор згодом назвав «уманською різаниною». Гошинський приходиться до думки, що хоча поляки постраждали в Умані, цей досвід потрібно використати для примирення з українцями і створення спільної платформи для пошуку свободи від царського гноблення для обох народів. Це послання стало ідеологічним підґрунтям «Уманської громади» («Gromada Humac») – польської революційної групи, утвореної на вигнанні після невдалого польського повстання проти царської Росії 1831 року. Для цієї групи Умань стала справжнім символом польського відродження:

«Пам'ять про помилки наших батьків, за які наша країна і ми тепер тяжко покарані небом, змушує нас роз'ятрювати найболючіші рани. Ми, діти Умані і шляхти, мусимо взяти на себе цей театр жахливих подій, щоб спокутувати перед небом, батьківщиною і людством вину наших батьків. Нам личить присвоїти собі ім'я Умані для того, щоб укласти перемир'я про відновлення, майбутнє об'єднання з народом України, народом грецької віри; щоб у жахливих спогадах ми могли викреслити обопільні страждання; щоб цим іменем ми могли змити взаємну ненависть і відкинути криваві спогади про переслідування народу України і найжахливішої реакції, цим спровокованої...

На руках царів слід шукати почорнілих плям невинної крові. Але не звинувачуймо людей. Вони нещасні; вони жертви невігластва; інструменти інтриг; знаряддя власного і чужого болю. Бо не лише той, хто вмирає, але й той, хто вбиває, вартий жалю. Умань є уроком і для польського, і для українського народів»*.

Відомий єврейський історик XX століття Шимон Дубнов, який присвятив свої дослідження східноєвропейському єврейству, назвав Умань «другою українською катастрофою». Однак найбільш точно єврейське ставлення підсумовує народна пісня ідишем кінця XVIII століття:

Отче наш небесний, як ти можеш дивитися,
 Що українські євреї потерпають від такої лихої недолі!
 Де у світі чули про такі гоніння?
 Гонта повбивав навіть малих дітей і забрав їхні гроші.
 Найлихіші з гайдамаків нехай предстануть перед тобою, Господи,
 І допоможи всім, хто захищав нас!**

* George G. Grabowicz, *The History and Myth of the Cossack Ukraine in Polish and Russian Romantic Literature* (unpublished PhD dissertation, Harvard University, 1975), p. 127.

** Mendel Osherowitsch, *Shtet un shtetlekh in Ukraine un in andere tayln fun Rusland*, Vol. II (New York, 1948), p. 172.

Умань також є місцем поховання рабі Нахмана з Брацлава, правнука засновника хасидизму Ісроеля Бааля Шем Това. Нахман був засновником видатної династії хасидських рабинів, і вірив, що з певних причин багато євреїв, які загинули в Умані 1768 року, не могли піти на небеса. Тому він вирішив провести останні роки свого життя в Умані, у будинку, що виходив на єврейський цвинтар, де згодом і сам був похований. З початку XVIII століття Умань стала важливим місцем паломництва хасидів; советська влада заборонила паломництво, але 1989 року, в добу Міхаїла Горбачова, воно відновилося.

боркала бунтівних шляхтичів Барської конфедерації, вдарити по гайдамаках. У цій кампанії, під час якої загинуло від 5-ти до 7 тисяч селян, брали участь також поляки. Гонту і Залізняка захопили в полон, і щоб продемонструвати лояльність до Речі Посполитої та Османської імперії, Росія видала полякам понад 900 повстанців, після чого організувала показовий суд неподалік від османського кордону, де 250 гайдамаків (серед них і Залізняка) було засуджено на смерть (згодом цю кару замінили на каторгу в Сибіру). Гонту визнали зрадником через його вчинки в Умані, перевезли у Варшаву, катували і виставили розчленоване тіло на публічний огляд. Пролита під час і після повстання кров лише поглибила ворожнечу між поляками й українцями, внаслідок чого Коліївщина 1768 року стала символом (підживленим пізнішими літературними та історичними викривленнями) польсько-української та, меншою мірою, єврейсько-української ненависти.

Поділи Польщі

У 1768 році Росія знову врятувала Річ Посполиту, але цього разу востаннє. У XVIII столітті Річ Посполита як країна перетворилася на політичну аномалію. Її політична структура зі слабким виборним королем та владою, розпорошеною поміж самостійних і часто егоїстично миролюбних магнатів, призвела до внутрішньої анархії, яка робила країну вразливою для експансії з боку сусідів. Устрій усіх сусідів Речі Посполитої – Пруссії на заході, Австрії на півдні, Росії на сході – був цілковито іншим. На середину XVIII століття

цим країнам вдалося створити більш централізовані політичні та військові структури. Річ Посполита мусила негайно змінитися або стати жертвою своїх сильніших сусідів. Поляки спробували здійснити глибокі структурні реформи, але вже було запізно.

У 1772 році заради задоволення своїх територіальних амбіцій Прусія і Росія домовилися одночасно анексувати частини польської території. З часу Коліївщини і повстання Барської конфедерації 1768 року Російська імперія утримувала постійну армію на польському Правобережжі. Наступного 1769 року росіяни навіть розмістили гарнізон у Львові – столиці Руського (Галицького) воєводства. У цьому не було нічого дивного, оскільки з погляду Санкт-Петербурга ці так звані малоросійські землі були частиною історичної вотчини Російської імперії – самопроголошеної спадкоємиці Київської Русі.

Зі свого боку, Прусія не бажала, щоб політичне та військове втручання Росії у польські справи стало основою для її одностороннього територіального розширення. Щоб запобігти цьому Прусія намовила Австрію долучитися до поділу Речі Посполитої. Австрія була занепокоєна перемогами Росії (з 1768 року) у війні з Османською імперією, завдяки чому царський вплив доходив до південних кордонів Австрії на Балканах, а також до її східних кордонів на підвладних Речі Посполитій українських землях (тобто Галичині). Тому Австрія з удаваним небажанням приєдналася до міжнародної схеми поділу Речі Посполитої.

Результатом став перший поділ Польщі, за яким Прусія отримала польську тери-

- Кордони держав (1770 р.)
- Кордони Литви (1770 р.)
- Кордони України (2006 р.)
- 1772 Рік приєднання території

Територіальні надбання до 1795 р.:

- Австрійської імперії
- Російської імперії
- Прусії

0 50 100 миль
0 50 100 кілометрів
Масштаб 1 : 9 000 000

Мапа 25. Поділи Польщі

торію на Балтиці, Росія – смугу земель вздовж північно-східного польського кордону, Австрія – населені українцями Руське та Белзьке воєводства в Галичині, а також землі на південь від Вісли. За іронією долі, Австрія,

яку потрібно було «вмовляти» долучитися до плану, серед трьох учасників поділу отримала найбільшу кількість населення (2650 тисяч осіб) і територію у 82 тисячі квадратних кілометрів. Відень обґрунтував ці надбання

відновленням середньовічних претензій Угорщини на зверхність над Галицьким і Волинським князівствами Київської Русі. Оскільки Габсбурги були одночасно королями Угорщини, вони могли заявляти про свої історичні права на цю нову територію, охрестивши її Королівством Галичини і Лодомерії (Konigreich Galizien und Lodomerien) або просто Галичиною (Galizien). Через два роки, у 1774 р., Габсбурги відібрали у контрольованої османами Молдавії гірський регіон Буковину, яка таким чином була об'єднана з Галичиною. Внаслідок цих територіальних змін Російська імперія вивела, хоч і з неохотою, своє військо зі столиці Галичини – Львова.

Отже, перший поділ Речі Посполитої 1772 року відбувся у дипломатичний спосіб, без жодного пострілу. Однак через два десятиліття, коли Прусія, Росія та Австрія були готові далі ділити польські території, сталося інакше. Відчуваючи нову загрозу, Річ Посполита спробувала реструктурувати свою політичну систему (Конституція 3 травня 1791 року) і в рідкісному вияві національної єдності повстала проти пруської та російської армії, що вдерлися у країну. Однак було надто пізно. Польщу поділили у 1793 і 1795 роках. Останній поділ повністю стер цю державу з політичної мапи Європи.

Під час другого поділу Речі Посполитої 1793 року Росія приєднала колишні польські

Київське, Брацлавське, Подільське та схід Волинського воєводства, а під час третього поділу 1795 року захід Волинського і схід Холмського воєводств. Ці новоприєдані землі, як і інші частини Російської імперії, були поділені на губернії, кожна зі своїм власним губернатором, підзвітним безпосередньо Санкт-Петербургу. Замість колишнього польського Київського воєводства (разом з Києвом, що належав Росії з кінця XVII століття) було утворено Київську губернію; Волинь та Східна Холмщина стали Волинською губернією; Поділля та Брацлавщина утворили Подільську губернію.

Отже, польське правління на українських територіях, що розпочалося ще у XIV столітті (Галичина і Белз) та істотно поширилося наприкінці XVI століття (Волинь, Поділля, Правобережжя та Лівобережжя), з середини XVII століття поступово звужувалося і нарешті завершилося 1795 року. На останні десятиліття XVIII століття припав також кінець османського правління у Криму та Північному Причорномор'ї (див. розділ 21). Всі українські землі тепер перебували у складі двох могутніх держав: Російської імперії, якій належала переважна більшість українських територій, та Австрійської імперії, до складу якої ввійшли західноукраїнські землі – Галичина, Белз, Буковина та Закарпаття.

Частина шоста

Україна в Російській імперії

Адміністративні та політичні зміни у Наддніпрянській Україні

Із зникненням Польщі з політичної мапи Європи після її третього поділу 1795 року українці опинилися під пануванням двох багатонаціональних держав: Російської та Австрійської, а згодом Австро-Угорської імперій. Ця політична ситуація тривала до XX століття – початку Першої світової війни (1914 р.). Переважна більшість українців – близько 85% – жила в Наддніпрянській Україні у складі Російської імперії. Цей і чотири наступних розділи присвячені розвитку Наддніпрянської України до 1914 року. Подальші шість розділів описують ситуацію в українських землях Австро-Угорської імперії.

Територіальний поділ

Характер адміністративного і політичного життя Наддніпрянської України визначила Єкатеріна II у 1780 рр., знищивши останні рештки автономії Гетьманщини. Після 1785 року на українській території більше не існувало автономних регіонів, адміністративну систему краю було уніфіковано з іншими частинами Російської імперії. Незважаючи на певні зміни протягом XIX століття, ця система й надалі залишалася п'ятирівневою: 1) село і місто; 2) повіт; 3) губернія; 4) край та 5) імперія на чолі з царем і центральною владою в Санкт-Петербурзі.

Адміністративна перебудова почалася 1775 року, коли імператриця Єкатеріна II видала «Ухвалу для управління губерній» – основний закон про реорганізацію імперії. Метою цього закону було створення стандартної адміністративної моделі для всієї імперії. Основною адміністративною одиницею стало намісництво. Кожне намісництво мусило нараховувати приблизно 700

тисяч мешканців, а його територія мала бути поділена на повіти по 70 тисяч жителів кожний. На чолі намісництва стояв підзвітний безпосередньо Санкт-Петербургу губернатор, його призначав цар. Цю адміністративну систему застосували також до українських територій, хоча з 1796 року намісництва було заміщено меншими за розмірами губерніями.

Більшість українців мешкала у дев'ятьох губерніях. На території власне Гетьманщини було створено Чернігівську і Полтавську губернії. У колишній Слобідській Україні було засновано однойменну губернію (хоча до неї не ввійшли деякі території на півночі та північному сході), яку 1835 року назвали Харківською. Землі колишнього Запорозжя, яке після 1775 року стало частиною Новоросії, поділили на Катеринославську і Херсонську губернії (до останньої ввійшли також землі між Дністром та Дніпром, відвойовані в Османській імперії у 1774 та 1791 роках). Колишній Кримський ханат разом з територіями між гирлом Дніпра та Азовським морем утворив Таврійську губернію. Польські землі, здобуті 1793 та 1795 року, увійшли до складу Київської (разом із самим Києвом та прилеглим до нього районом колишньої Гетьманщини), Волинської та Подільської губерній. Київську, Волинську та Подільську губернії часто називали південним заходом Російської імперії, а ми називатимемо Правобережжям.

Окрім дев'яти «українських» губерній, українці також мешкали і в сусідніх регіонах Російської імперії. До цих мішаних територій належала частина земель Донського та Чорноморського козацтва; на заході – деякі території Бесарабської губернії (прибережні землі

Мапа 26. Україна бл. 1850 р.

на півдні та район довкола Хотина на півночі); на північному заході – Берестейщина та Холмщина, які мали досить складну історію. Берестейщина та Холмщина на лівому березі Західного Бугу були анексовані Австрією, а на правому – Росією. У 1809 році Росія приєднала також і лівий берег, який від 1815 до 1864 року був частиною автономного Королівства Польського. Після цього Берестейщину і Холмщину поділили між Гродненською, Седліцькою та Люблінською губерніями.

Адміністративна структура

Як і колишні намісництва, нові дрібніші губернії – основу адміністративної системи Російської імперії у XIX столітті – очолювали губернатори, яких призначав цар. Губернатору допомагав адміністративний орган (рос. – губернского присутствіе) і різні бюро та комітети, відповідальні за окремі напрямки – податки, громадський добробут, сільське господарство тощо.

Губернії складалися з повітів (рос. – уезды), в яких найважливішими чиновниками були поліційний ісправник і предводитель дворянства. Повітова адміністрація також мала керівний орган (Нижній земський суд), різні бюро та комітети.

У Наддніпрянській Україні, як і в цілій Російській імперії, головами місцевих органів влади були дворяни. Кожен повіт мав власні дворянські збори, до яких входили всі дворяни, яким виповнилося двадцять п'ять років і чийі землі давали щорічний прибуток щонайменше у сто карбованців. Дворянські збори обирали предводителя дворянства та поліційного ісправника, котрі, як зазначалося вище, були двома вищими посадовцями на рівні повітової адміністрації.

Дворянські збори також обирали посадовців, які очолювали різноманітні бюро, і делегатів на губернські дворянські збори. На губернському рівні дворянські збори функціонували так само, як і на рівні повіту, тобто обирали посадовців до різних губернських бюро та висували кандидатів на посаду губерньського предводителя дворянства. Найнижчим рівнем адміністрації було село і

місто. Міста зазнали інтенсивного розвитку. Ті, яким належало самоврядне Магдебурзьке право, не входили до губернської структури аж до 1831 року (Київ до 1835 р.), коли Магдебурзьке право було скасовано. Починаючи з цього року, великі та малі міста з власною радою (думою) та виконавчим органом підпорядковувалися місцевій повітовій або губернській адміністрації. Єдиним винятком було портове місто Одеса разом з невеликими прилеглими територіями, що їх контролював центральний уряд.

У ході реформ 1860-х років в окремих частинах імперії було запроваджено земства. Це була спроба демократизувати урядові інституції місцевого рівня і водночас розв'язати болючі соціальні проблеми, заохотивши самоврядну ініціативу. Треба зазначити, що земства, які діяли і на повітовому, і на губернському рівні, не замінляли керівних інституцій. Це були, радше, адміністративні органи, що існували паралельно з губернськими та повітовими дворянськими зборами й виконавчими органами, які часто не могли поділити повноважень. Основними функціями земства було стягнення податків на губернському та повітовому рівні, розподілення коштів на власну діяльність та обрання земських посадовців. Центральний уряд надав їм право суддівства, а також поклав відповідальність за освіту, утримання доріг, пожежну безпеку та гігієну.

Теоретично повітові земські збори мали складатися з делегатів, які кожні три роки обиралися від трьох груп населення: приватних землевласників, сільських громад та певних категорій міщан. На практиці селяни не виявляли великої зацікавленості у земствах, які майже цілком були під контролем дворянства. Наприклад, у 1903 році на повітовому рівні в українських губерніях 83% земських делегатів були дворянами, лише 9,3% – селянами та 7,7% – міщанами. Тому протягом більшої частини свого існування земства репрезентували інтереси дворянства, що означало перекладання якомога більшого податкового тягаря на плечі селян. Лише після 1890-х років деякі земства звернули увагу на селянство, засновуючи, головним чином, по-

Адміністративна структура Наддніпрянської України до 1860-х років

Цар			
Ради, Комітети, Сенат			
Міністри			

Генерал-губернатор кийвський	Генерал-губернатор малоросійський	Генерал-губернатор новоросійський і бессарабський	Міста з Магдебурзьким правом
Правобережжя (1832–1914) Київська, Подільська, Волинська губернії	Лівобережжя (1802–1834) Київська, Харківська, Новгород-Сіверська, Чернігівська губернії (1835–1856) Харківська, Полтавська, Чернігівська губернії	Новоросія (1797–1874) Херсонська, Катеринославська, Таврійська губернії	(до 1831 року) Київ (до 1835 року)

Губернія				
Губернатор				
Адміністративне управління «Губернское присутствие»	Судові органи	Різноманітні бюро	Предводитель дворянства	Дворянські збори
		скарбниця, громадський добробут, сільське господарство, статистика, акцизні збори		

Повіт			
Поліційний ісправник та предводитель дворянства			
Керівний орган (Нижній земський суд)	Судові органи	Різноманітні бюро	Дворянські збори
поліційний ісправник, голова, двоє дворян та двоє недворян	дворянський суд недворянський суд	скарбниця, освіта, акцизні збори	

Село		
Рада	Староста	Поліція

Місто		
Дума	Міська управа	Поліція

Адміністративна структура Наддніпрянської України після 1860-х років

Цар					
Ради, Комітети, Сенат					
Міністри					
Край					
Київська, Подільська, Волинська губернії			Одеса		
генерал-губернатор київський			цивільний губернатор		
Губернія					
Губернатор					
Адміністративне управління	Судові органи	Різноманітні бюро	Дворянські збори	Земські збори	
губернатор, голова, предводитель дворянства, голова земської управи, члени губернського суду, прокурор, чиновники		скарбниця, громадський добробут, сільське господарство, статистика, акцизні збори	предводитель дворянства, члени зборів	голова, управа, гласні	
Повіт					
Поліційний ісправник, предводитель дворянства, голова земства					
Керівний орган («уездное присутствие»)	Судові органи	Різноманітні бюро	Дворянські збори	Земська управа	Земські збори
предводитель дворянства, поліційний ісправник		скарбниця, акцизні збори	предводитель дворянства, голова	голова, шкільна управа, управа громадського здоров'я, транспорт, пожежна безпека	землевласники, багаті міщани, сільські громади
Місто					
Дума	Міська управа		Голова	Поліція	
Волость					
Земський начальник та поліційний ісправник					
Волосне правління	Збори («волостной сход»)		Суд	Податкове управління	
староста, голова, сільські старости, збирачі податків	старшина, 4 члени				
Сільська громада					
Староста	Збори («сход/громада»)		Збирач податків	Поліція	

чаткові школи, лікарні та сільськогосподарські станції.

Для вирішення місцевих проблем селянства існували органи самоврядування, що з'явилися після 1861 року зі створенням волостей. Волость складалася з сільських громад, які мали власні збори (рос. «сход»), що обирали старосту та делегатів до волосних зборів (рос. «волостной сход»). Кожна волость мала також власний адміністративний орган на чолі з земським начальником та поліційним ісправником, яких призначав центральний уряд.

Вищою за губернію адміністративною одиницею було генерал-губернаторство. Посада генерал-губернатора не стосувалася всієї Російської імперії, хоча нерідко зустрічалася у прикордонних регіонах, зокрема в українських губерніях, де з 1830-х було аж троє генерал-губернаторів: київський генерал-губернатор (чия влада поширювалася на Київську, Подільську та Волинську губернії, (1832–1914), малоросійський генерал-губернатор на Лівобережжі (Харківська, Полтавська, Чернігівська губернії, 1835–1856) і новоросійський і бессарабський генерал-губернатор на Південній Україні та в Криму (Херсонська, Катеринославська і Таврійська губернії, 1797–1874). Генерал-губернатори були уповноважені наглядати за діяльністю губернаторів і визначати загальну політику в регіоні.

Нарешті, верхівкою імперської адміністративної структури був цар у Санкт-Петербурзі. Станом на XIX століття Російська імперія була абсолютною спадковою монархією, а після прийняття 1797 року закону про успадкування трону імператорський титул належав тільки родині Романових – старшому сину кожного царя. Отже, на відміну від попередніх століть, у XIX ст. корона могла без ускладнень переходити від одного царя до іншого. За цей час імперією правили п'ятеро царів: Александр I (володарював у 1801–1825 рр.), Николай I (1825–1855 рр.), Александр II (1855–1881 рр.), Александр III (1881–1894 рр.) та Николай II (1894–1917 рр.). Аж до розпаду Російської імперії у 1917 році цар, на відміну від прави-

телів більшості європейських країн, мав повну владу над своїми підданими. Навіть революційні події та конституційний експеримент першої декади XX століття майже не обмежив царської влади.

Цілою Російською імперією керували декілька міністерств на чолі з міністром, якого призначав цар. Міністерська система, запроваджена 1802 року та інституційно затверджена 1811 року, замінила давнішу систему колегій (державних департаментів на чолі з керівним органом із дванадцяти членів), введenu сто років тому Петром I. Наприкінці XIX століття існувало десять міністерств та кілька інших адміністративних органів. З погляду імперської адміністративної структури найважливішим було Міністерство внутрішніх справ, яке очолювало владну вертикаль, що сходила від імперського рівня через губернаторів до повітових поліційних ісправників, волосних поліційних ісправників і, нарешті, поліції сільської громади.

Крім того, імперська адміністрація складалася з різноманітних органів – Комітету міністрів, Ради міністрів (утвореної 1857 року), Державної Ради (утвореної 1801 року), Сенату та царської Канцелярії. Деякі з цих органів під контролем царя займалися законодавчими, судовими й адміністративними питаннями. Як наслідок, повноваження різних органів у такій системі часто збігалися. І тільки в 1906 році було запроваджено нову структуру управління, яка мала на меті розв'язати проблему збігу у повноваженнях. З того часу юрисдикція законодавчої (Державна Рада та Державна Дума), виконавчої (Рада міністрів) та судової влади (Сенат) чітко розрізнялася. Всі ці гілки правління на загальноімперському рівні були підпорядковані верхній владі царя.

По суті, адміністративна система Російської імперії була влаштована так, що певні сфери адміністративної автономії (губернські та повітові дворянські збори та земства, волосні збори та сільські громади), владна вертикаль спиралася на беззаперечну владу царя. У такій централізованій самодержавній структурі Україна не мала по-

справжньому окремого адміністративного життя. Надніпрянська Україна була невіддільною частиною Російської імперії, стано-вище якої протягом XIX століття було від-носно стабільним.

Еволюція Російської імперії (1814–1914)

Після завершення наполеонівських війн та поразки Франції 1814 року Російська імперія стала територіяльно найбільшою державою Європи. З-поміж давніх ворогів Росії не було вже Речі Посполитої; Османська імперія дедалі слабшала і перетворювала-ся на «хвору людину Європи»; Франція пере-живала травму наполеонівської поразки. На Заході бодай у першій половині XIX століття царський уряд мав союзників в особі Австрійської імперії та Пруссії, які разом з Росією вважали себе членами Священного союзу, «призначеного» захищати й утримува-ти стабільність в Європі. Отже, протягом кількох десятиліть після 1815 року Росія була найавторитетнішою державою. Навіть коли 1848 року у більшості європейських країн поширився революційний рух, Російська імперія уникла політичних потрясінь. До царя як найбільшої та найстабільнішої сили того часу навіть звернулася габсбурзька Австрія з про-ханням допомоги у боротьбі проти угорців. Відтак 1849 року військо царя Ніколая I при-душило угорську революцію і врятувало Австрійську імперію для її нового імператора Франца Йосифа I (правив у 1848–1916 рр.).

Перша половина XIX століття також по-значилася подальшим територіальним роз-ширенням Російської імперії. Кількість нових територіальних надбань майже безперервно зростала: Фінляндія (1809 р.), Бесарабія (1812 р.), Королівство Польське (1815 р.), держави Закавказзя (1801–1828 рр.), за-каспійські та середньоазійські землі (1822–1895 рр.), амурські та приморські території поблизу китайської Маньчжурії та вздовж тихоокеанського узбережжя на Далекому Сході (1858–1860 рр.). До кінця XIX століття під владою Російської імперії опинилася шоста частина земної поверхні.

Це не означало, що імперія не знала про-блем. Наприклад, 1853 року, коли Санкт-Пе-тербург намагався досягти більшого впливу на османських Балканах та вільного вико-ристання чорноморських проток біля Кон-стантинополя, великі західноєвропейські держави були змушені реагувати. Прагнучи захистити власні торговельні інтереси на Близькому Сході, Британія, Франція та Сар-динія-П'ємонт виступили на захист Ос-манської імперії. Після вторгнення Росії на Балкани західні союзники перетнули Чорне море, висадилися у Криму й оточили царський флот у Севастополі. На кінець 1855 ро-ку Росія зазнала поразки у так званій Крим-ській війні. Окрім втрати економічних зв'яз-ків, що обурювали землевласників в Ук-раїні, Кримська війна виявила багато слаб-ких місць царської влади і загострила на-гальну потребу в реформах. Війна також за-лишила глибокий слід у свідомості західних європейців. Серед героїв Кримської війни була сестра милосердя Флоренс Найтін-гейл та британський загін, увічнений по-емою Алфреда Тенісона про атаку бригади легкої кавалерії (1854 р.).

Російська влада мала проблеми не лише з іноземними нападниками, але й з повстання-ми невтомних поляків, які двічі бунтували (1830 та 1863 року). Згодом, на початку XX століття самовпевнену експансію Росії на Далекому Сході зупинили японці, які не-сподівано перемогли у російсько-японській війні 1904–1905 років. Після того на вулицях Санкт-Петербурга вибухнула революція, що змусила царя піти на бодай номінальні політичні поступки своїм неспокоїним піддан-ним. Революція 1905 року була лише сим-волічним вінцем кількох десятиліть зростан-ня революційної діяльності російських та неросійських політичних активістів, які сподівалися повалити царський режим. На-решті найбільшою проблемою Росії була економічна відсталість порівняно з рештою Європи – скасування кріпацтва 1861 року та початок індустріалізації в останній декаді XIX століття сприяли лише частковому по-доланню цієї проблеми.

Однак жодна з зовнішніх та внутрішніх проблем не похитнула структуру Російської імперії. Навпаки, імперська система, попри свою застарілу соціальну форму та дедалі більше невдоволення національних меншин, особливо в європейській частині Росії, зберігалася і навіть зміцнювалася аж до початку Першої світової війни 1914 року.

З огляду на ситуацію в Наддніпрянській Україні, не дивно, що політична діяльність, спрямована на покращення становища українців як окремої національної спільноти, протягом довгого часу практично не існувала. У кращому разі на території України з'являлися нечисленні гурти або рухи, які прагли змінити чинний лад. Ще у 1790-х роках український шляхтич Василь Капніст опублікував кілька антиросійських трактатів та, видається, відвідав Берлін у сподіванні здобути підтримку для української незалежності. Під час вторгнення Наполеона в Росію 1812 року, коли війська його союзника Австрії протягом кількох місяців стояли у Західній Волині, деякі французькі дипломати висунули неспівмірну ідею окремого українського державного утворення. 1820-ті роки в Україні також позначилися політичною активністю у формі масонського руху та діяльності офіцерських таємних товариств, що зумовила 1825 року невдале повстання декабристів у Санкт-Петербурзі. Під час повстання Чернігівський полк вирушив на Київ, але був швидко зупинений. У 1830-х роках Правобережжя перетворилося на родючий ґрунт для польського революційного руху. Однак за винятком Капніста, жодне з цих угруповань не передбачало існування окремої української культурної чи політичної спільноти.

Аж до виникнення перших українських політичних партій наприкінці XIX – початку XX століть українському політичному життю не варто надавати національного виміру. Коли ж постали політичні партії, то деякі з них підтримували чинний режим, інші виступали на боці російських революціонерів-соціалістів, а ще інші обстоювали автономію і навіть незалежність української національної держави. Однак попри той факт, що ці партії були представлені у першій і другій російській Державній Думі 1906 і 1907 років, де існували блоки українських депутатів, зародковий український політичний рух не мав шансів на розвиток у самодержавній і жорстко централізованій імперській структурі, де з 1860-х років різко придушувалися будь-які вияви національного сепаратизму (див. розділ 29).

Ось чому українська історія в Російській імперії XIX століття є передусім історією регіону, чия економічна і соціальна структура була інтегрована, підпорядкована і залежна від розвитку решти імперії. Та незважаючи на цю, здавалось би, повну інтеграцію Наддніпрянської України в Російську імперію, регіон мав довгу й окремішню культурну традицію, пам'ять про яку збереглася у творах невеликої групи інтелектуалів – національно свідомої інтелігенції, котра змогла створити національний рух, що врешті завоював серця і розум етнічних українців і приготував їх до ідеї суверенної держави, що отримала політичний шанс після падіння Російської імперії 1917 року. Перед тим, як розглянути українське національне відродження та подальший національний рух у Російській імперії, необхідно спершу ознайомитися з соціально-економічним розвитком Наддніпрянської України.

Соціально-економічний розвиток Наддніпрянської України

Структура українського суспільства в Російській імперії у XIX столітті залишалася здебільшого такою самою, якою була у попередньому столітті. Проте склад окремих соціальних станів та їхній відсоток у деяких випадках суттєво змінилися. Статус та еволюція соціальних верств також відрізнялися з огляду на те, до якого з чотирьох регіонів Наддніпрянської України вони належали. Ці відмінності пояснюються тим, що кожен з чотирьох історичних регіонів – колишня Гетьманщина (Чернігівська та Полтавська губернії), Слобідська Україна (Харківська губернія), Запорозжя або Новоросія, тобто степова Україна (Херсонська, Катеринославська, Таврійська губернії) – були приєднані до Російської імперії в різний час і мали різну соціальну структуру. Основними соціальними прошарками були шляхта (дворянство), козацтво, селянство (державні селяни і кріпаки), міщанство та духовенство.

Соціальні стани до 1860-х років

Шляхетський стан у Наддніпрянській Україні складався з російських спадкових дворян, серед яких були росіяни, поляки, русифіковані чи полонізовані українці, а також представники козацької старшини, що отримали дворянський статус. Процес надання дворянства українській козацькій шляхті був особливо складним. Спочатку, згідно з «Жалуваною грамотою дворянству» (1785 р.) Єкатеріни II, українській еліті було дозволено самій визначати кандидатів на одержання російського дворянства. Місцеві виборні посадовці подавали рекомендації генерал-губернатору Малоросії Петру Румянцеву, який дуже прихильно ставився до кандидатів. Тому на початок 1790-х років чисельність дворян у

Гетьманщині сягала 30 тисяч осіб, більшість з яких були представниками козацької старшини колишньої Гетьманщини. Однак після 1790 року новий генерал-губернатор Малоросії Міхаїл Кречетніков з підозрою поставився до великої кількості претендентів на дворянство і викреслив з реєстру 22702 особи (так званих оподаткованих дворян), після чого «безсумнівних дворян» залишилося тільки 12597. Не дивно, що вчинок Кречетнікова викликав численні судові позови і петиції, внаслідок чого 1803 року імперський уряд видав указ, який дозволяв певній кількості прохачів повернутися до дворянського стану. На початок XIX століття на Лівобережній Україні було близько 24000 дворян.

На Правобережжі та Волині, де козацьку соціальну структуру було знищено у другій половині XVII століття, визначити права претендентів на російське дворянство було ще складніше. І якщо 260 тисяч представників польської шляхти 1795 року відразу отримали статус дворянства, то з-поміж українців дворянами було визнано лише 587 осіб. Попри те, що 104 тисячі українців Правобережжя обстоювали свій шляхетський статус, російська імперська влада відкинула претензії 87 тисяч з них і неохоче взялася розглядати справи ще 22 тисяч осіб.

Ті українці, яких прийняли до дворянського стану, могли користатися з усіх зазначених у екатерининській «Грамоті дворянству» привілеїв, зокрема недоторканності особи та майна; права станового суду; звільнення від державної служби, податків та квартирування військ; законної влади над кріпаками у власних маєтках. Поза сумнівом, ці привілеї були дуже привабливі для еліти Наддніпрянської України, і ті, хто їх набував, цілковито

інтегрувалися в імперську соціальну структуру. Переважна більшість дворян з Наддніпрянської України обіймали посади в новій адміністративній структурі регіону і брали участь у політичному житті імперії. Деякі з них навіть набули великого загальноімперського значення. Наприклад, князь Олександр Безбородько був імперським канцлером за Єкатеріни II та Павла I, а князі Віктор Кочубей, Петро Завадовський, Дмитро Трошинський та сини гетьмана Кирила Розумовського – Олексій та Андрій Розумовські – отримали пости міністрів в Александра I, що свідчило про міцність традиції, розпочатої у другій половині XVII століття, за якою вихідці з України, не зрікаючись свого походження, робили блискучі кар'єри у вищих колах Російської імперії.

У 1835 році нарешті завершився довгий і складний процес з'ясування, хто у Наддніпрянській Україні належить, а хто не належить до стану дворянства. Всіх колишніх козацьких військових та цивільних старшинських чинів (крім найнижчих) було визнано спадковими дворянами. Це означало, що в рядових козаків (яких у 1764 р. налічувалося 176 886 чоловік) та козаків-підсусідків (у 1764 р. – 198 265 осіб) доступу до дворянства не було. Деякі з рядових козаків (1803 року їхня кількість становила близько 200 тисяч осіб) залишилися окремим козацьким соціальним станом, але решта разом з колишніми козаками-підсусідками перетворилися на державних селян. Ті рядові козаки, які не набули статусу державних селян, перебралися до міст, де стали торговцями та ремісника-

Соціальні стани у Наддніпрянській Україні

XVIII століття

- 1) **Знать**
Російські дворяни
Польська шляхта
- 2) **Козацтво**
Старшина
Рядові козаки
Підсусідки
- 3) **Селянство**
Державні селяни
Кріпосні селяни
- 4) **Міщанство**
- 5) **Духовенство**

XIX століття

- 1) **Знать**
- 2) **Військові обивателі (до 1866 року)**
- 3) **Селянство**
Державні селяни
Кріпаки (до 1861 р.)
Колишні панські селяни (після 1861 р.)
- 4) **Міщанство**
- 5) **Державні службовці**
Чинovníки
Духовенство
- 6) **Козацтво**
Кубанське
Чорноморське
Азовське

ми, або емігрували у прикордонні зони, наприклад, у долину річки Кубань. Між 1805 і 1850 роками з Наддніпрянщини емігрувало близько 57 тисяч осіб. Врешті уряд не давав можливості покозачитися, а рядові козаки у 1860-х роках вже, по суті, нічим не відрізнялися від державних селян.

У Слобідській Україні рядові козаки стали військовими обивателями, групою, що проіснувала до 1866 року і була подібна до державних селян. Обов'язком військових обивателів було постачати солдат до п'яти імперських полків регіону (чотирьох гусарських та одного уланського). Доля запорозьких козаків була цілком іншою.

Після знищення Січі у 1775 році давня козацька військова соціальна структура припинила своє існування. Частина козаків завербували в імперську армію, а інші залишилися на Запорожжі обробляти землю. Деяким козацьким військовим частинам було дозволено далі нести службу в Російській імперії, для прикладу, Катеринославському козацькому війську (спільно з полками Бузького козацького війська), розташованому з 1787 року вздовж російського кордону з Єдисаном, який на той час ще належав туркам; це право мало також Чорноморське козацьке військо, сформоване 1788 року та розселене в Південному Єдисані з центром у Слободзеї. Проте ці війська довго не проіснували. 1796 року катеринославські козаки були розформовані, а чорноморські козаки ще раніше (1792 р.) перебралися на Кубань на схід від Азовського моря.

Козаки, які виступали проти знищення Запорожжя та Січі, вирушили в Османську імперію, яка 1775 року дозволила їм оселитися в гирлі Дунаю, де вони утворили Задунайську Січ. Та незабаром дехто з задунайських козаків, невдоволений османською гегемонією, вирішив податися під протекторат Австрійської імперії (у район Банату вздовж пониззя Тиси у 1785–1812 роках) або назад до Російської імперії. Коли деякі козаки таки повернулися в Росію 1828 року, турки відповіли на цю, як вони вважали, зраду зруйнуванням Задунайської Січі на Верхньому Ду-

навці. Цей драматичний поворот у долі задунайських козаків під турецькою владою згодом у XIX ст. був увічнений Семеном Гулаком-Артемовським в опері «Запорожець за Дунаєм» (1863 р.)

На Кубані царський уряд надав Чорноморському козацтву певний ступінь автономії, і в першій половині XIX століття його лави поповнювали рядові козаки, що емігрували з центральноукраїнських земель колишньої Гетьманщини. У 1861 році Чорноморське козацтво було об'єднане з сусіднім Прикордонним військом, розташованим у верхів'ях Кубані й Терека, яке складалося переважно з російських донських козаків. Разом ці частини утворили Кубанське козацьке військо. У 1865 році Азовське військо, тобто козаки, що повернулися 1828 року з Османської імперії й оселилися у північному Приазов'ї, також були приєднані до кубанців. Отже, Кубанське козацьке військо стало амальгамою різних козацьких груп, що служили Російській імперії у боротьбі проти османів. Розташовані довкола центру у Катеринодарі (нині Краснодар), вони змогли зберегти певний ступінь автономії аж до падіння Російської імперії в 1917 році.

Ще одним важливим соціальним проширком, найчисленнішим у Наддніпрянській Україні XIX століття, було селянство, яке 1897 року ще становило 93 відсотки всіх українців. До реформ 1860-х років цей прошарок складався з двох окремих груп з різним правовим статусом – державних селян і кріпаків. Державні селяни походили з різних груп населення (зокрема з козацької черні), хоча більшість з них жила на землях, що від початку належали державі, серед іншого, на колишніх землях Польської корони. За право користування державними землями ці селяни мали сплачувати різноманітні податки та виконувати трудові повинності, наприклад, брати участь у будівництві й утриманні доріг. На початку XIX століття на Правобережжі частину державних земель було передано у користування місцевому дворянству, і прикріплені до цих земель селяни мусили працювати на своїх господарів. Проте імпер-

ський уряд здійснив кілька спроб покращити становище державних селян: з 1801 року вони могли купувати у держави землю з усіма правами власності; 1837 року було скасовано повинності для державних селян; після 1839 року селян, які перейшли до дворян разом з державними землями, поступово було повернено під юрисдикцію держави, й вони мушили сплачувати податки.

Кріпаки жили на землях, що належали поміщикам (дворянам, козакам або церкві), і мушили виконувати панщину на користь своїх поміщиків. Хоча протягом XVIII століття кількість повинностей постійно зростала, ці селяни ще мали свободу пересування. Однак зі скасуванням Гетьманщини Єкатериною II у 1780-х роках, місцеве російське дворянство разом з козацькою шляхтою висунуло прохання про повний контроль над своїми селянами. У відповідь імператриця Єкатеріна II 3 травня 1783 року видала указ, що запроваджував подушний податок та надав дворянам право стежити за тим, щоб селяни цей податок сплачували. Щоб забезпечити сплату податку селянам було заборонено вільно пересуватися.

Варто зазначити, що в указі Єкатеріни II немає слів «кріпак» або «кріпацтво». У тексті просто сказано, що «для певного і правильного надходження казенних прибутків... і щоб запобігти всяким втечам й обтяженню поміщиків та інших сільських жителів, кожному з поселян залишатися на своєму місці і при своєму званні, де він записаний нинішньою останньою ревізією»¹. Трохи більше ніж через десять років, 1796 року, цар Павел I (правив у 1796–1801 рр.) поширив кріпацтво на Новоросію та Кавказ, стверджуючи, що відсутність кріпацтва в цих регіонах загрожує становищу панів у сусідніх губерніях. На Правобережжі та Волині кріпацтво, яке тут існувало раніше, збереглося і після приєднання цих територій до Російської імперії внаслідок поділів Польщі 1793 та 1795 року. Отже, на початок XIX століття всі селяни Наддніпрянської України, які не жили на державних землях, були цілковито закріпачені.

В різних регіонах існувала відчутна різниця в пропорції державних селян до кріпаків. Найбільш поширеним кріпацтво було в колишніх польських воєводствах на захід від Дніпра, де 1858 року кріпаки становили три чверті всього селянства. Натомість чисельність державних селян удвічі переважала чисельність кріпаків у колишній Гетьманщині і втричі – у Слобідській Україні. Кількість кріпаків була найменшою в Таврійській губернії, найпівденнішій губернії степової України, де 1858 року вони становили лише 5,8% населення.

Цікаво зазначити, що загальна чисельність кріпаків, яка зростала з 1803 по 1858 рік, в сумі збільшилася лише на 273 тисячі осіб. Це число аж ніяк не є результатом природного демографічного зросту, за даними якого кількість кріпаків мала б подвоїтися протягом цих п'ятдесяти п'яти років. Насправді ця кількість залишалася стабільною, особливо в останні двадцять років зазначеного періоду (1838–1858 рр.), незважаючи на невпинне демографічне зростання та наплив кріпаків з різних частин імперії в маєтки російських панів у Наддніпрянській Україні. Основною причиною стабільної чисельности кріпаків у Наддніпрянщині була масова втеча селян на Дон та Кубань, де існував певний ступінь козацької автономії. Внаслідок цих міграцій Кубань і частина донського регіону стали етнічно українськими.

Що означало кріпацтво для селян Російської імперії? Окрім права на власні знаряддя праці, кріпаки не мали жодних прав. Вони були лише живим рухомим майном і часто коштували менше, ніж худоба. Кріпака або кріпачку можна було продати і купити як будь-яку річ. У першій половині XIX століття імперський уряд спробував полегшити долю кріпаків, заборонивши продавати їх без землі (1808 р.) і без найближчих родичів (1833 р.). Однак вони й далі були власністю своїх панів, які мали над ними юридичну владу, часто вирішували коли і з ким селяни мають одружуватися і самі визначали розмір їхніх повинностей.

Селяни були зобов'язані, як правило, забезпечувати дві річі: виконувати трудові повин-

ності (панщину) та платити грошову ренту (оброк). У Росії відносна непродуктивність кріпацького сільського господарства змушувала панів заохочувати своїх кріпаків до переходу на оброк (джерелом прибутку часто були заробітки поза маєтками, коли селяни наймалися як промислові робітники або ремісники та дрібні торговці). Однак у Наддніпрянській Україні сталося інакше. Висока родючість українського чорнозему і близькість до прибуткових закордонних ринків через чорноморські порти зробили експлуатацію кріпацької праці вигідною для панів. Не дивно, що до 1860-х років 83% кріпаків колишньої Гетьманщини та Слобожанщини та 99% кріпаків Правобережжя і Волині виконували свої повинності у формі панщини. Розмір панщини був різним у різних панів і сягав від трьох до шести днів на тиждень. Деякі кріпаки також працювали на заводах і фабриках своїх панів, внаслідок чого виник соціальний прошарок безземельних кріпаків, який у деяких регіонах (наприклад, у 1840-х роках на Лівобережжі) становив аж 25% всього населення.

Іншими двома соціальними верствами були міщани і державні службовці, зокрема духовенство. Згідно з «Грамотою містам», виданою Єкатеріною II у 1785 році, міщани поділялися на шість груп: 1) приватні власники; 2) торговці; 3) ремісники; 4) особи без постійного проживання та іноземні торговці; 5) визначні міщани (банкіри, колишні чиновники, інтелігенція); 6) некваліфіковані робітники та дрібні торговці. У всіх категоріях, особливо у перших п'яти, міське населення складалося здебільшого з росіян та євреїв, а також поляків на Правобережжі та греків у причорноморських містах. Відсоток українців серед міщан був малим, а ті, що жили у містах, швидко русифікувалися або полонізувалися. Російська мова була *lingua franca* усіх міщан, внаслідок чого міста Наддніпрянської України перетворилися на острови, етнічно і культурно відмінні від навколишньої сільської місцевості.

Групу державних службовців складали чиновники усіх рівнів та духовенство. Духовенство почало втрачати свій привілейова-

ний соціальний статус між 1786 і 1788 роками, коли уряд Російської імперії секуляризував величезні церковні маєтки в Гетьманщині – землі, копальні та мануфактури. Відтоді духовенство залежало лише від держави. Як невіддільна частина імперської державної служби православна церква також стала знаряддям русифікації в колишній Гетьманщині, Слобідській Україні та Запорозжжі.

Реформи 1860-х років

Найважливіші зміни в соціально-економічному розвитку Наддніпрянської України відбулися внаслідок реформ, що протягом 1860-х років були запроваджені по всій Російській імперії. У середині XIX століття керівним колам у Санкт-Петербурзі стало очевидно, що країна є економічно відсталою і для соціального прогресу необхідно скасувати кріпацтво. Поразка Росії від Британії та Франції у Кримській війні 1853–1856 років зробила очевидно відсталість імперії від решти Європи. Тиск на громадську думку, підтримуваний репресивним режимом царя Ніколая I, посилювався після його смерті у 1855 році, і пролунали вимоги змін. Новий цар Александр II був переконаний, що за відсутності реформ станеться революція, і 1856 року закликав дворянство до ініціативи. Дворянство зволікало, і тоді центральний уряд сам взявся за справу. 19 лютого 1861 року цар Александр II, який прославився як цар-реформатор, видав маніфест про скасування кріпацтва. У результаті так званої «Великої волі» кріпаки були звільнені від особистої та правової залежності від поміщика. Колишні кріпаки могли займатися торгівлею, купувати і продавати майно та одружуватися за власним бажанням.

Однак економічне становище селян після визволення не завжди покращувалося. З одного боку, кожен колишній кріпак отримав право на землю, якою він користувався раніше; у Наддніпрянській Україні 1863 року це означало в середньому від 2,8 до 6,6 гектара на одне господарство. З іншого боку, селяни мали викупити цю землю. Згідно з правилами, уряд відшкодовував пану 80% варто-

сти землі, а селянин мав сплатити решту 20%. Селяни мусили вносити так звану «викупну плату» державі за її 80% протягом наступних сорока дев'яти років.

Уряд усвідомлював, що колишнім кріпакам буде дуже важко чи майже неможливо сплатити викуп за землю. Тому він вирішив передати основну частину землі не окремим селянам, а сільській громаді (общині). Це означало, що земля ставала власністю громади, яка, своєю чергою, розподіляла її у тимчасове користування між окремими господарями. В основі розподілу була чисельність родини. Будь-які зміни у розмірі господарства компенсувалися періодичним перерозподілом землі між різними обійстями. Система общин також дозволяла запровадити принцип громадського обов'язку або колективної відповідальності. Іншими словами, уряд і колишні пани мали більше впевненості у надходженні податків та викупної плати, відколи це стало обов'язком цілої громади.

Ідея общин була привабливою для російських мислителів різних політичних переконань, зокрема слов'янофілів – консервативних російських мислителів XIX століття, що вірили у вищість російської цивілізації над європейською. Вони стверджували, що община, або мир, була унікальною соціальною одиницею середньовічної Русі, а це, зокрема, свідчило про вищість російської цивілізації, яка, відповідно, краще збереглася на селі. Ліві народники також вітали створення громад, оскільки вірили, що колективна земельна власність буде засадничою у майбутньому соціалістичному суспільстві.

В Україні власність громади існувала й до реформ, але обмежувалася пасовищами та лісами. Та якщо громадське володіння орною землею було нормою в Росії, в Україні такого поділу ніколи не існувало. Незважаючи на це, на початку 1860-х років уряд Російської імперії запровадив схему общинної власності серед колишніх кріпаків. З 2,8 мільйона господарств у восьми українських губерніях, які отримали землю, 58% наділів було передано в індивідуальну власність, а 42% – у власність общин. Модель общини стала

особливо поширеною в окремих регіонах, за нею працювали 90% господарств у Катеринославській, Харківській та Херсонській губерніях. Отже, центральний уряд надавав великого значення тому факту, що понад дві п'ятих усіх господарств Наддніпрянської України функціонували у власності общин.

Проте дійсність була зовсім іншою, оскільки понад 80% громад не виконували правил перерозподілу. Землю, яку окремі господарства отримали на тимчасових засадах, насправді користувалися як родинною власністю. Та попри недотримання правил, дві п'ятих селянських господарств Наддніпрянської України й далі на законних підставах належали общинам, і це негативно позначилося на розвитку сільського господарства та становищі селян. Існування громад не тільки спричиняло неефективну сільськогосподарську діяльність (нераціональний розподіл землі, випадкову сівозміну), а й позбавляло селянина можливості довести власні права на земельний наділ.

Ситуація державних селян була трохи кращою. У 1863 році на Правобережжі їх було класифіковано як панських селян й обкладено сорокадев'ятирічною викупною платою. Однак 1866 року вийшов закон, який дозволяв державним селянам з інших частин Наддніпрянської України викупувати свої наділи на правах повної власності або платити за них ренту державі. Більшість селян обирали індивідуальну власність і, придбавши колишні державні землі, могли далі розширювати свої володіння, купуючи нові землі. Така можливість з'явилася тому, що багато землевласників не змогли пристосуватися до нової соціально-економічної системи і почали продавати землі, особливо у 1870-х роках. Лише у Наддніпрянській Україні з 1861 по 1914 рік поміщики продали 10,1 мільйона гектарів землі, з них 6,9 мільйона гектарів придбали державні селяни, а решту – торговці. Внаслідок цього закладена Єкатериною II соціальна система, за якої сільськогосподарська економіка країни перебувала в руках поміщиків-дворян, тепер докорінно змінилася. Дворяни знову залиша-

ли землю і вступали на державну службу в органи управління.

Після того, як цар Александр II скасував кріпацтво, відбулися інші реформи, найважливішою з яких стало запровадження земств (див. розділ 25), завдяки чому було отримано певний ступінь самоврядування й місцевого контролю над освітою та соціальними службами. На Лівобережжі й у степовій Україні земства були засновані між 1864 і 1870 роками, проте на Правобережжі вони з'явилися лише 1911 року. Майже півстолітнє зволікання зі створенням земств засвідчувало побоювання уряду, що навіть невеликий ступінь місцевого самоврядування може посилити позиції польської шляхти, яка ще домінувала в соціально-економічному житті регіону і не так давно (у 1863–1864 рр.) повставала проти влади Російської імперії. Іншою важливою реформою була судова. Після 1864 року всі чоловіки, незалежно від соціального становища, були рівні перед законом; судові процеси стали публічними; було запроваджено суд присяжних; суди перестали бути залежними від адміністрації; суддів не можна було відкликати, і їм сплачували гідну винагороду. Внаслідок цього російську судову систему було приведено у відповідність з системами інших європейських країн, де панувала сила закону.

Пореформаторська доба позначилася ще однією важливою соціальною зміною в Наддніпрянській Україні – стрімким зростанням малих і великих міст. Від 1863 до 1897 року міське населення зросло більше ніж удвічі, сягнувши 3075 тисяч мешканців у 130 містах. Більшість з цих міських центрів залишалися невеликими за розміром; у 1897 році лише 12 поселень, де мешкало понад 50 тисяч осіб, можна назвати містами. У п'ятьох найбільших – Одесі, Києві, Харкові, Катеринославі (нині Дніпропетровськ) та Миколаєві – між 1863 та 1897 роками населення зросло у три–чотири рази, і протягом наступних п'ятнадцяти років до початку Першої світової війни воно знову подвоїлося (див. таблицю 26.1). Однак ця стрімка урбанізація у Наддніпрянській Україні зде-

Таблиця 26.1

**Населення найбільших міст
Наддніпрянської України, 1860–1914 рр.**

	Близько 1860	1897	1914
Одеса	113 000	404 000	669 000
Київ	65 000	248 000	626 000
Харків	50 000	174 000	245 000
Катеринослав	19 000	121 000	220 000
Миколаїв	32 000	92 000	104 000

більшого минула етнічне українське населення. На 1897 рік лише в найменших містах (до 15 тисяч мешканців), що були пов'язані з аграрною економікою прилеглих сіл, українці зазедве сягали 50%. У восьми найбільших містах, що домінували в індустріальній економіці й охоплювали понад три чверті робітничого класу та обсягу промислової продукції Наддніпрянської України, етнічні українці становили лише 18% населення.

Цей феномен часто пояснюють тим, що українські селяни глибоко, майже містично прив'язані до землі, яка певним чином створювала психологічний бар'єр перед міським життям. Однак нещодавно науковці, зокрема українсько-канадський економіст Богдан Кравченко, запропонували інше, прозаїчніше пояснення. Оскільки сільське господарство було для поміщиків у Наддніпрянській Україні прибутковим, вони вимагали від селян і кріпаків відробляти панщину, а не сплачувати грошову ренту. Отже, українські селяни, на відміну від російських, не мігрували до міст. І якщо росіяни ставали дедалі більше кваліфікованою та напівкваліфікованою робочою силою, то 93% українських робітників-мігрантів (станом на 1900 р.) залишалися некваліфікованими працівниками. Коли в останні десятиліття XIX століття у Східній Україні почався індустріальний розвиток, власники фабрик вважали більш ефективним «імпортувати» кваліфікованих робітників-росіян, а не покладатися на місцеву некваліфіковану українську робочу силу.

Таблиця 26.2

**Середній розмір селянських господарств
Наддніпрянської України, 1863–1900 рр.
(в гектарах)²**

Губернія	1863 р.	1900 р.	Різниця у %
Волинська	4,6	1,9	51,5
Подільська	2,9	1,3	53,8
Київська	3,2	1,3	58,5
Чернігівська	3,7	2,2	41,2
Полтавська	2,8	1,7	40,0
Харківська	5,0	2,1	57,6
Катеринославська	7,0	2,5	61,6
Херсонська	6,7	2,4	63,9

Незважаючи на адміністративні та судові реформи 1860-х років та подальше зростання міст, основна проблема Російської імперії – її відстала економіка та злидні селян, що становили більшість населення, – залишалася нерозв'язаною. Джерелом існування селян була земля, і для багатьох доступ до неї ставав дедалі складнішим. Деякі державні селяни покращили свій статус після реформ 1860-х років, але чимало державних селян, а головню колишні кріпаки, були обкладені величезною викупною платою, водночас ті, хто працював як кріпаки на фабриках та копальнях, взагалі не отримали землі. Внаслідок цього чимраз більше селян залазили в борги і втрачали власність.

Крім того, серед тих селян, які спочатку мали землю, традиційна практика її поділу поміж усіма спадкоємцями-чоловіками на тлі інтенсивного демографічного зростання призводила до збільшення чисельності безземельних. Наділи тих, хто ще мав землю, поступово дрібнішали. Наприклад, у восьми українських губерніях середній розмір селянських господарств з 1863 по 1900 рік зменшився на 55% (див. таблицю 26.2). Щоби краще пояснити ці цифри, варто зазначити, що на підставі детального статистичного аналізу селянських господарств Російської імперії (здійсненого Юрієм Янсоном) підраховано, що для житте-

здатности селянського обійстя у Наддніпрянській Україні було необхідно щонайменше 5,5 гектара землі. Середній розмір селянського наділу в 1900 році був значно меншим. Також можна порівняти кількість населення, що мешкала на орній землі в Наддніпрянській Україні та інших європейських країнах. На початку ХХ століття на кожні 100 гектарів орної землі в Англії припадало 79 селян, у Франції – 84, в Німеччині – 107, а в шести з дев'яти українських губерній Російської імперії – 150 осіб.

Такі умови в українському селі спричинили: 1) виникнення великої кількості наймитів-поденників, чия низька кваліфікація обмежувала доступ до індустріального сектору; 2) масштабну еміграцію на схід, на вільні землі. У другій половині ХІХ століття велика кількість українських селян емігрувала не тільки на Дон та Кубань, а й у Центральну Азію, Сибір та на Далекий Схід. Протягом менш ніж 20 років, з 1896 по 1914 рр., аж 1,6 мільйона українських селян (переважно з Полтавської, Чернігівської, Київської та Харківської губерній) у пошуку кращої долі подалися на схід.

Нові спроби полегшити становище селян були здійснені під час нової доби реформ після революції 1905 року. Міністр внутрішніх справ Пьотр Столипін відчував необхідність нових реформ для уникнення потенційних революційних заворушень у селі. Він був переконаний, що причиною економічної відсталости Росії є система общинної земельної власности. Тому Столипін видав два закони, 1906 та 1910 року, що мали на меті замінити систему сільської громади про шарком заможних селян. У Наддніпрянській Україні понад 226 тисяч селян вийшли з громад разом зі своїми землями, що складали 1,9 мільйона гектарів. Знову кількість таких селян залежала від регіону. На Правобережжі та Волині 48% селян вийшли з громад; у степовій Україні їх налічувалося 42%; у колишній Гетьманщині та Слобожанщині – лише 16,5%. Тож найпоширенішою формою землеволодіння у Наддніпрянській Україні напередодні Першої світової війни був хутір або відруб.

Хутір нагадував індивідуальне фермерське господарство Північної Америки з отриманою у власність від громади довколишньою землею, яку можна було обробляти, розширювати чи продавати. Успішних господарів, які збільшували свої володіння, купуючи інші хутори, врешті почали називати куркулями. Відруб складався з сільського обійстя та смуг землі (відрубів) поза селом. Щонайменше три чверті нових індивідуальних господарств у Наддніпрянській Україні (крім Київщини та Чернігівщини, де хутірськими були в середньому 55% земель) існували у формі відрубів.

Економічний розвиток

Українські землі в Російській імперії залишалися джерелом сільськогосподарського та промислового виробництва. Кількість зернової продукції продовжувала зростати, особливо після освоєння великих територій орної землі в степовому регіоні – близько 800 тисяч гектарів на початку XIX століття та ще 6 мільйонів гектарів до 1860-х років. Ця експансія перетворила Наддніпрянську Україну в найважливіший сільськогосподарський регіон Російської імперії. Статистичні дані підтверджують його значення. Пшениця була найважливішою зерновою культурою імперії, а Наддніпрянська Україна давала понад 75% усього російського експорту пшениці з 1812 по 1859 рік, за винятком двох років. У десятих роках XX століття (1909–1913 рр.) сільськогосподарське виробництво на Наддніпрянській Україні зросло ще більше, досягнувши 98% російського експорту пшениці, 84% – кукурудзи, 75% – жита й 73% – ячменю. Ще більше вражає активність регіону у порівнянні з іншими країнами: з 1909 по 1913 рік Наддніпрянська Україна виробляла 43% ячменю у світі, 21% жита, 20% пшениці та 10% кукурудзи. У XIX столітті також зросло виробництво цукрового буряка, особливо на Правобережжі.

Більшість експортних зернових вивозилася через чорноморські порти, передусім через Одесу, яка була заснована 1794 року на місці малої турецької фортеці, а 1817 року

отримала від імперського уряду безмитний статус. Завдяки успіхам у торгівлі через Одесу у 1847 році проходила більш ніж половина всього експорту Російської імперії. Майже всі одеські підприємства, що займалися експортом, були під контролем грецьких, італійських та єврейських купців, які перебралися в цей центр міжнародної торгівлі.

Феноменальне зростання сільськогосподарського виробництва та його ролі в російській міжнародній торгівлі породило необхідність кращої транспортної інфраструктури. До 1860-х років все зерно, сіль та рибу з України до Одеси постачали чумаки на возах, які йшли караваном через степ чи рікою на баржах. У другій половині XIX століття роль чумаків частково перебрали на себе залізниці. Зваживши на значення сільськогосподарських продуктів, не дивно, що першу залізницю в Наддніпрянській Україні було побудовано 1865 року, щоб подолати відстань у 222 кілометри між Одесою та Балтою – містом на південній межі Подільської губернії у степовій зоні виробництва збіжжя. Між 1868 та 1870 роками цю першу колію було подовжено у двох напрямках, які пов'язували Балту з Києвом (через Жмеринку та Кременчук). У 1870-х роках з'явилося кілька нових залізничних колій, які з'єднали Наддніпрянську Україну з Москвою, Санкт-Петербургом та балтійськими портами, звідки експортувалося збіжжя. У той самий час було відкрито першу залізницю Донецько-Придніпровського регіону, який невдовзі став центром промисловості Наддніпрянської України. Отже, до 1914 року мережа залізниць у Наддніпрянській Україні тягнулася на 16 тисяч кілометрів.

Менш розвинутою була система доріг та річкового транспорту. Кілька шляхів із твердим покриттям було споруджено наприкінці XVIII століття, але з початком будівництва залізниць цьому виду транспорту приділяли набагато менше уваги. Відповідно, 1914 року на території України на кожні 100 квадратних кілометрів припадало лише 0,8 кілометра доріг. Річковий транспорт розвивався децю краще, особливо після появи пароплавів

Мапа 27. Сухопутні шляхи і залізниці перед 1914 р.

1823 року. Дніпро залишалося найбільшою транспортною артерією. Його значення зросло після спорудження каналів, які разом з притоками пов'язали Дніпро з Німаном на півночі (ще у 1765–1775 роках) і через Прип'ять з Бугом та Віслою на заході (1846–1848 рр.). Кількість вантажних перевезень Дніпром та Південним Бугом (переважно деревини та збіжжя) наприкінці XIX століття зросла удвічі – з 1,6 мільйона тонн 1884 року до 2,4 мільйона тонн 1914 року.

Хоча сільське господарство грало у Наддніпрянській Україні провідну роль, велике значення мали також промислові підприємства. Однак види промислового виробництва у першій половині XIX століття змінювалися здебільшого внаслідок меркантилістичної політики Російської імперії, за якою Україна мусила слугувати економічним інтересам імперії. Протягом другої половини XVIII століття уряд у Санкт-Петербурзі почав обмежувати традиційний український експорт селітри, поташу та дьогтю, позаяк він створював конкуренцію російським виробникам. Наприклад, велика текстильна фабрика, заснована 1726 року в Почепі на Гетьманщині, була розібрана і відбудована в Росії, а важливе порцелянове виробництво у Глухові було закрито. Текстильне виробництво збереглося в Наддніпрянській Україні, але його розвиток обмежували високі тарифи. Лише на Київщині продаж текстилю з 1842 по 1847 рік зменшився на 44%.

Водночас продовжували процвітати підприємства з виробництва алкоголю, мила, металічних та шкіряних виробів. Мало того, кількість промислових підприємств протягом XIX століття постійно зростала як до, так і після реформ 1860-х років. У 1793 році на Наддніпрянщині налічувалося 200 заводів, на 1832 рік ця кількість досягла 779 підприємств, а у 1860 році – 2329³. Крім того, на відміну від попереднього століття, більшість нових фабрик засновували не дворяни, а капіталістичні підприємства. Так у Наддніпрянській Україні постали фабрики з виробництва скла, паперу й особливо текстилю,

які невдовзі створили конкуренцію російським фабрикам. Серед власників промислових підприємств у 1832 році було 44% росіян, 29% українців, 17% євреїв та 4% іноземців⁴.

Організаційна структура промисловості також змінилася. Назагал з 1800 до 1861 року кількість фабрик, що належали дворянам і використовували працю кріпаків, зменшилася, а кількість фабрик капіталістичних підприємців з найманою працею зросла. Наприклад, 1828 року 54% всіх промислових підприємств належали землевласникам, а 74% робітників на всіх фабриках були кріпаками. У деяких галузях, особливо винокурінні та цукроварінні, підприємства яких містилися у селі, працювали майже винятково кріпаки. Однак такий стан справ змінився зі зростанням кількості фабрик та готовності землевласників, особливо у 1850-х роках, дозволити міським підприємцям наймати кріпаків із села. Відповідно, у 1861 році, якщо порівняти з ситуацією тридцятилітньої давности, пропорції були протилежними – тепер 94% фабрик належали капіталістам-підприємцям, а 74% робочої сили складали наймані робітники⁵. До реформ у 1860-х роках фабрики були невеликими. Найбільших розмірів досягли цукрові заводи, де працювало в середньому від 150 (у 1848 р.) до 305 (у 1857 р.) робітників. Текстильні фабрики наймали зазвичай близько 100 працівників. Проте загальна чисельність робітників у всіх галузях промисловості істотно зросла – з 15 тисяч у 1825 році до 81 807 у 1860 році⁶.

Після проведення реформ та стрімкого зростання міського населення промисловість у Наддніпрянській Україні розвивалася ще швидшими темпами. У 1860 році існувало 2300 промислових підприємств, але 1895 року ця кількість сягнула 30 тисяч. Кількість робітників також збільшилася – від 82 тисяч у 1860 році до 6,3 мільйона в 1914 році. За обсягом виробництва найважливішим було цукроваріння, видобуток вугілля, виробництво заліза та сталі, металургія та машинобудування.

Цукрова промисловість найкраще розвивалась у Київській, Подільській та Харків-

ській губерніях. Якщо раніше цю галузь контролювали декілька родин польських землевласників (Бобжинські, Браніцькі, Потоцькі), тепер цукроваріння перебрали до своїх рук промисловці, які мали можливість використовувати нові технології і тому збільшувати виробництво. Якщо, скажімо, 1863 року 188 цукрових заводів в Україні виробляли 24 тисячі тонн цукру, то 1890 року менша кількість заводів – 152 – виробляла у дванадцять разів більше цукру – 291 тисячу тонн.

Видобуток вугілля зосереджувався у Донбасі. 1880 року в Наддніпрянській Україні існувало понад 250 шахт, які робили цей регіон провідним виробником вугілля в Російській імперії, що покривав 43% загальноросійського видобутку. Поряд з вугільною розвивалася металургійна промисловість. З 1870-х рр. до 1902 року в Донецько-Придніпровському регіоні було збудовано двадцять три доменних печі, що виробляли чавун, а також кілька металургійних заводів та виробництво паротягів у Харківській та Катеринославській губерніях.

Незважаючи на зростання цукрового виробництва, видобутку вугілля, металургії, машинобудування та інших галузей промисловости, наприклад, винокуріння й виробництва текстилю і скла, сільське господарство до 1914 року залишалося домінантою економіки Наддніпрянської України. Оскільки вся економічна структура Наддніпрянщини була підпорядкована потребам цілої Російської імперії, не дивно, що, попри величезний обсяг виробництва сільськогосподарських продуктів, більшість селян України заледве зводили кінці з кінцями. Причиною було те, що аграрний сектор Наддніпрянської України, зокрема виробництво збіжжя, працював здебільшого на експорт, який допомагав

Росії сплачувати міжнародні позики. Отже, експорт збіжжя став основним джерелом валюти, якої потребувала Російська імперія, щоб купувати за кордоном обладнання та акумулювати капітал для подальших внутрішніх промислових інвестицій.

Іншими словами, найбільший зиск з економічної структури Наддніпрянщини XIX століття отримувала імперська скарбниця, іноземні торговці в Одесі та західноєвропейські інвестори (французи, бельгійці, англійці) в Донецько-Придніпровському регіоні. Щодо українських селян, постійне зростання їхньої кількості перевищувало можливість сільськогосподарського та промислового секторів, оскільки на нових фабриках Наддніпрянської України працювали російські робітники, яких завозили іноземні підприємці, прагнучи швидше забезпечити себе кваліфікованою робочою силою. Отже, щоб покращити свій економічний статус, українці мусили покидати батьківщину. Звісно, Російська імперія мала практично безмежні простори землі на сході – Середню Азію, Південний Сибір, далекосхідні приморські землі, а особливо близький Дон та Кубань, куди виїжджали українські селяни в надії на кращу долю.

¹ Полное собрание законов Российской империи, т. XXI, № 15724, цит. за І. О. Гуржій, ред., *Хрестоматія з історії Української РСР* (Київ 1970), с. 86.

² Konstantyn Kononenko, *Ukraine and Russia: A History of the Economic Relations* (Milwaukee 1958), p. 49.

³ Александр Оглоблин, *Очерки истории украинской фабрики: предкапиталистическая фабрика* (Киев 1925), с. 88.

⁴ Там само, с. 47.

⁵ Там само, с. 207.

⁶ Там само, с. 89.

Народи Наддніпрянської України

В Україні, як і більшій частині Європи, мешкали представники різних народів та релігій. Майже три чверті всього населення становили українці, значно переважаючи інші групи у восьми з дев'яти губерній Наддніпрянщини. Але поряд з ними проживало чимало росіян, поляків, євреїв, німців та представників інших народів (див. таблицю 27.1).

Таблиця 27.1

Національний склад Наддніпрянської України, 1897 рік¹

Національність	Кількість	Відсоток
Українці	17 040 000	71,5
Росіяни	2 970 000	12,4
Євреї	2 030 000	8,5
Німці	502 000	2,1
Поляки	406 000	1,7
Білоруси	222 000	0,9
Татари	220 000	0,9
Румуни/молдавани	187 000	0,8
Греки	80 000	0,3
Болгари	68 000	0,3
Чехи	37 000	0,2
Інші	71 000	0,3
Всього	23 833 000	99,9

Неукраїнське населення було розподілене нерівномірно. Представники одних народів жили переважно в окремих регіонах, інші були зосереджені в містах. Загалом, міста, що в Наддніпрянській Україні XIX століття швидко зростали, були островами неукраїнської культури (див. таблицю 27.2).

Таблиця 27.2

Національний склад міського населення Наддніпрянської України, 1897 рік²

Національність	Кількість	Відсоток
Росіяни	1 050 000	34
Українці	937 000	30,3
Євреї	830 000	27
Інші	268 000	8,6
Всього	3 085 000	99,9

Незалежно від чисельності та географії проживання, деякі з цих народів вели особливий спосіб життя з власними законами, школами, звичаями та культурою, яка іноді помітно відрізнялася і була цілком чужою сусідам-українцям у селах чи містах. Однак ці народи мешкали в Наддніпрянщині і протягом XIX століття разом з українцями стали частиною заможної багатокультурної цивілізації.

Росіяни

Росіяни у помітній кількості вперше з'явилися на українській території в другій половині XVII століття. Перша хвиля складалася переважно з військових офіцерів та солдатів (згідно з угодою 1663 року, їх було 11 600 осіб), розквартированих у Гетьманщині та Слобідській Україні після інкорпорації цих територій Московським царством. З 1709 року, коли почалася поступова ліквідація козацької автономії, багато російських дворян (Румянцев, Долгорукий, Меньшиков, Юсупов та інші) отримали величезні маєтки в Україні, куди вони перевозили закріпачених російських селян.

Досить часто за одне—два покоління російські селяни асимілювалися з місцевим ук-

раїнським населенням. Але це не стосувалося дворян. Вони зберігали культурну й соціальну дистанцію до українців та всіх, хто не мав рівного з ними соціального статусу, що виявлявся в аристократичному способі життя і використанні імперської мови, російської, а ще частіше, німецької чи французької. Водночас деякі дворяни-землевласники розділяли певного роду місцевий патріотизм до «Малоросії» й іноді захищали її права та вольності від зазіхань центральної влади, особливо при запровадженні нових податків. Такий «економічний патріотизм» був особливо помітним протягом XVIII століття.

У середині XVII ст. на українських територіях з'явилася ще одна група російських поселенців, які відрізнялися від решти мешканців. Це були старообрядці або старовіри – релігійні традиціоналісти, які не прийняли тодішніх реформ Російської Православної Церкви. Утікаючи від переслідувань з боку московської влади, старовіри оселилися на пограничних землях царства, зокрема у Гетьманщині, де з 1660 років їм дозволялося засновувати «поселення схизматів», передусім довкола Стародуба, на півночі регіону, який потім почав називатися Чернігівською губернією. Дуже швидко прибульці зіткнулися з владою Гетьманщини, що безуспішно намагалася зменшити їхні економічні права. Тому у другій половині XVIII століття чимало старовірів переселилися на південь у степові землі, які згодом стали Херсонською та Таврійською губерніями.

До середини XIX ст. 10% усіх старовірів Російської імперії проживали у дев'ятох «українських» губерніях, а до 1904 року їхня кількість зросла до 167 тисяч. Старовіри також оселялися у сусідніх Молдавії та Волощині, де їх називали ліпованами. У 1760–1780 роках деякі ліповани перебралися на підвладну Австрійській імперії Буковину, там їхнє найбільше поселення у Білій Криниці стало митрополичою єпархією для місцевих старовірів, а також тих, хто залишився у Російській імперії (до 1905 р.). За релігійними переконаннями старовірів, де б вони не жили, всі чужинці вважалися нечестивими,

тож старообрядці не змішувалися з етнічними українцями чи іншими народами, серед яких мешкали. Дотримуючись своїх звичаїв, вони не служили у війську, носили традиційний одяг та розмовляли тільки російською мовою у побуті та церкві.

Однак найбільш масова імміграція росіян у Наддніпрянську Україну відбулася в XIX столітті. Спочатку основним місцем заселення стали південні губернії – Херсонська і Таврійська, але з початком індустріалізації Донецько-Придніпровського регіону в 1880-х роках росіяни масово оселялися у промислових містах у долинах Дінця та нижньої течії Дніпра. 1897 року в Наддніпрянській Україні мешкало 2,9 мільйона росіян, що становили 12,4% усього населення. Найбільше росіян проживало в українських містах. У першій половині століття (1832 р.) вони склали непропорційно високий відсоток серед власників фабрик (44,6%), купців (52,6%) та міських мешканців (35,5%). Відсоток росіян у містах продовжував зростати, внаслідок чого наприкінці століття (1897 р.) вони становили понад половину населення Миколаєва (66,3%), Харкова (63%) і Києва (54,4%), а також чималий відсоток мешканців Одеси (49,1%) та Катеринослава (41,8%). Загалом у всіх містах Наддніпрянської України росіяни склали 34% населення.

Відповідно, більшість міст Наддніпрянської України були російськими за духом, не тільки тому, що належали до Російської імперії, але й внаслідок чималого відсотка мешканців-росіян та русифікованих українців. Найвищі посади в адміністрації Наддніпрянщини обіймали росіяни, вони були власниками фабрик та інших підприємств, робітниками шахт і фабрик (у Катеринославі 1897 року 68% мешканців були росіянами). Дехто з них, а також русифіковані українці та євреї, що народилися або працювали в Наддніпрянській Україні, відіграли визначну роль у культурному житті регіону як професори університетів: у гуманітарних науках провідними були Ізмаїл Срезневський, Тимофей Флорінський, Володимир Іконніов, Степан Голубев, Володимир Перетц, Міхаїл Рос-

товцев, у медичних – Іван Сікорський, у природничих – Сергей Реформатський, Іосіф Косоногов, Олександр Фомін. Чимало росіян, які народилися або працювали в Україні, зробили свій внесок у розвиток культурного життя імперії. Найвідоміші з них – Кондратій Рилєєв, Алексей Толстой, Николай Некрасов, Николай Лесков, філософ Николай Бердяєв, надзвичайно популярний художник-натураліст Ілья Рєпін. Київ був також домівкою консервативних політичних діячів Віталія та Васілія Шульгінних, які на сторінках своєї газети «Киевлянин» (у 1864–1919 рр.) намагалися захистити те, що вважали істинними інтересами Російської імперії. Багато з цих науковців, викладачів, письменників, митців та політичних діячів відчували глибоку любов і вдячність до своєї малоросійської батьківщини. Однак вони, за небагатьма винятками, не симпатизували українському національному руху і навіть відверто виступали проти ідеї існування окремої української нації.

Поляки

Якщо росіяни протягом XIX століття грали провідну роль на Лівобережжі та у степовому регіоні Наддніпрянської України, то поляки залишалися найважливішою групою на Правобережжі, у так званому Південно-Західному краї (Волинській, Київській та Подільській губерніях). Загальна кількість поляків на Правобережжі зросла від близько 240 тисяч у 1795 році до 656 тисяч 1897 року. Однак у контексті всього населення Правобережжя їхня кількість зменшилася з 10% у 1795 році до 6,9% у 1897 р.

Незважаючи на відносно невелику чисельність цієї групи, роль поляків на Правобережжі була дуже важливою, оскільки після інкорпорації цієї території Російською імперією польській та українській полонізований шляхті було негайно надано статус дворянства. Спочатку, в 1795 році, це означало, що 260 тисяч осіб – 7,7% населення регіону – стали дворянами. Та попри високий правовий статус, переважна більшість польської шляхти не мала землі, і нерідко її економічне

становище було не кращим або навіть гіршим, ніж у міщан та державних селян. Тому справжніми представниками еліти Правобережжя можна вважати лише 30 тисяч шляхтичів, які завдяки своєму спадковому статусу та достатній кількості земельних володінь мали право голосу на дворянських зборах. Водночас ця нечисленна еліта володіла чималою кількістю привілеїв. Вони передавали у спадок титули та маєтки, мали повний контроль над місцевими селянами, їм була підпорядкована адміністрація, суди та школи Правобережжя, які залишалися польськими.

Проте серед широких кіл населення найстійкіше берегла польський дух римокатолицька церква, навіть після того, як інтелектуальна та соціальна еліта стала слабкою або переслідуваною після періодичних невдач у конспіративній та політичній діяльності. На рівні ієрархії церква зазнала чималих втрат після поділів Польщі (1772–1795 рр.). Упродовж майже століття російська влада спершу ліквідувала римокатолицькі дієцезії, тоді відновила, змінила їхні повноваження і знову ліквідувала. Починаючи з 1798 року, всіх католиків на схід від Королівства Польського було підпорядковано єдиній архидієцезії з центром у білоруському місті Могилеві. У Наддніпрянській Україні декілька римокатолицьких дієцезій (Київська, Кам'янець-Подільська, Володимирська та Чернігівська) були скасовані, внаслідок чого у 1866 році на Правобережжі залишилася єдина Луцько-Житомирська дієцезія з центром у Житомирі. Тим часом у Тирасполі постала нова римокатолицька дієцезія (1847 р.), чия юрисдикція поширювалася на Південну Україну та Бесарабію, де більшість католиків були недавніми німецькими колоністами. Хоча статус римокатоликів був суттєво знижений, у місцевих парафіях польська мова продовжувала вживатися й функціонувати як головний засіб збереження польської ідентичності на Правобережжі.

Саме тому Правобережжя разом з іншими «польськими» губерніями, розташованими на північ від Наддніпрянської України –

Вільненською, Гродненською, Вітебською, Могилевською та Мінською, – залишалося бастионом польських національних почуттів. До цього великою мірою спричинилася система освіти, якою з 1803 до 1824 року керував князь Адам Чарторийський. Як куратор шкіл у «польських» губерніях імперії, Чарторийський мав свободу дій в управлінні освітою. У результаті, польський університет у Вільнюсі та лицей у Кременці, що його поляки називали «волинськими Атенами», берег-

ли й поширювали польську культуру серед молодших поколінь. Відповідно, польська шляхта не русифікувалася, а в регіоні мешкало чимало польських патріотів, які вступали до різних підпільних товариств, таких як київське відділення Товариства об'єднаних слов'ян (Towarzystwo Zjednoczonych Słowian, засноване 1823 року) та Південне товариство (засноване 1821 року) – група республіканців, що закликала до звільнення селян. Більш консервативним було Товариство

Що Україна означає для Польщі

Україна для багатьох польських авторів є не лише джерелом літературного натхнення, але й місцем, де мало відбутися духовне відродження Польщі. З цієї причини український народ треба було поважати і навіть рівнятися на нього, хоча землі цього народу, зокрема Правобережжя, не мислилися інакше, як невіддільною частиною польських територій. Цей погляд найкраще підсумував 1842 року Северин Гоциньський, представник української школи в польській літературі, критикуючи поему іншого її представника Юзефа Богдана Залеського.

«Частина Польщі, що називається Україна, має власне покликання в межах загального [польського] національного покликання, яке ще ніхто до кінця не зрозумів і не пояснив; в її історії наявні унікальні духовні риси, що відрізняють і підносять її над іншими частинами [Польщі]; отже, саме тут перебував і проявився найяскравіше у битві з пригнобленням дух свободи польського народу і увічнив кривавими подвигами і свої гріхи, і свою незгоду з ними. Якщо ми поглянемо на все життя польського народу, ми не знайдемо місця, де цей феномен проявився би з такою силою, міцністю і такими вирішальними й жахливими наслідками для Батьківщини.

Це відчуття свободи серед українського народу набуло, мабуть, занадто дикого, як для наших сучасників, вигляду; воно спричинило братовбивство... ми цього не виправдуємо... Однак попри можливі звинувачення Польщі до України, немає сумніву, що її козацьке життя уможливило прекрасні вчинки на славу нації, і навіть її страхіття були історичною й очевидною пересторогою нації про причини її падіння. Водночас це стало провіщенням того світлого польського майбутнього, до якого призведе наше відродження, і в яке ми вже входимо духовно. Саме з цієї причини маємо поезію, присвячену історії України та її землі, і саме тому серце [польської] нації так її любить і нею милується. Так, дух польського народу відчуває правду в ідеї України; у стражданнях [українського народу] він вбачає апотеоз свого власного мучеництва, і в примарі її минулого він бачить ворога, якому тепер платить пошаною і любов'ю. У цій шані [український] народ і [польська] шляхта єдині».

Джерело: George G. Grabowicz, *The History of the Cossack Ukraine in Polish and Russian Romantic Literature* (unpublished PhD dissertation, Harvard University, 1975), p. 107–108.

польського народу (*Stowarzyszenie Ludu Polskiego*), засноване у 1835 році польськими студентами Університету св. Володимира на хвилі невдалого повстання 1831–1832 років, та Провінційний комітет на Русі (заснований 1862 року), який розробляв план повстання на Правобережжі, що стало частиною польського виступу проти царської влади 1863 року.

В економічній сфері польська шляхта була задіяна в текстильній, порцеляновій, скляній, металургійній, а надто у цукровій промисловості Наддніпрянщини. На сільському господарстві негативно позначилися невдалі польські повстання 1831–1832 та 1863 років (які спричинили конфіскацію багатьох польських маєтків). Польські промислові підприємства також потерпали від втрати кріпацької робочої сили до і після реформ. Однак польська шляхта залишалася одним з найбільш впливових соціальних станів Правобережжя аж до початку Першої світової війни. Показовою є система землеволодіння: 1909 року 46% приватної землі або 15% всієї землі на Правобережжі й надалі належало полякам.

Соціально-економічні зміни у другій половині XIX століття також призвели до збільшення кількості поляків у містах Правобережжя, особливо в Києві, де 1874 року поляки становили 8,2% населення. Як наслідок, на Правобережжі польська культура продовжувала процвітати. Зокрема у Києві працювали польські школи, театри, газети, видавництва, культурні організації, спортивні клуби, легальні та нелегальні політичні угруповання. Правобережжя також було батьківщиною та джерелом літературного натхнення для представників так званої української школи в польській літературі (Міхал Чайковський, Юзеф Богдан Залеський, Северин Гощинський та інші). Тут у тихому середовищі сільських помість, якими володіли польські землевласники-шляхтичі, народилися деякі провідні митці, зокрема музиканти і композитори Юліуш Зарембський, Ігнацій Ян Падеревський та Кароль Шимановський; автор історичних романів Юзеф

Крашевський, родині якого упродовж трьох століть належав маєток на Волині; а також архітектор Лешек Дезидерій Городецький (Владислав Городецький), чії будівлі досі є окрасою Києва.

Проте найбільший вплив на самосвідомість усіх поляків справив польський письменник, лавреат Нобелівської премії Генрік Сенкевіч, який, утім, не походив із Правобережжя. У 1884 році Сенкевіч опублікував перший том надзвичайно популярної трилогії про Польщу XVII століття «Вогнем і мечем» («*Ogniem i mieczem*»). Перший роман трилогії був панегіриком польській цивілізації, яка в «диких степах України» перебувала під загрозою, а захисник Речі Посполитої, залізний магнат на білому коні – князь Ярема Вишневецький – протистояв хитрому, часто ошалілому від горілки козацькому гетьману Богдану Хмельницькому. Оскільки згодом трилогія стала обов'язковою лектурою для польських школярів (і досі нею залишається), стійкі, хоч і викривлені, стереотипи Сенкевіча першими виринають у пам'яті багатьох поколінь поляків, коли вони думають про Україну й українців.

Євреї

Хоча росіяни й поляки репрезентували у Наддніпрянській Україні етнічну меншість, представники цих двох груп були провідним прошарком у політичному та соціально-економічному житті Ліво- та Правобережжя. Однак існували також інші народи, які у Наддніпрянщині XIX століття не були ані надто численними, ані політично сильними. Історично найважливішими в цій категорії були євреї.

З кінця XVI століття євреї мали муніципальне самоврядування в системі, відомій як Рада земель, і в сільській місцевості вони стали невіддільною частиною орендного економічного устрою, що його було встановлено на території України за польського панування (див. розділ 11). Будучи посередниками між польськими панамі та українськими селянами, євреї невдовзі зажили серед українців слави визискувачів. Внаслідок цього

у часи соціальних потрясінь, наприклад, у середині XVII (Хмельниччина) та другій половині XVIII століття (повстання гайдамаків) євреї часто зазнавали матеріальних та фізичних втрат від рук селянських повстанців. З повільним розпадом Польської держави у XVIII столітті самоврядна Рада земель припинила своє існування; згодом, 1844 року, царський уряд скасував кагал (ідишем – kehile), тобто єврейське самоврядування місцевого рівня.

Незважаючи на ліквідацію самоврядування та людські й матеріальні втрати у XVIII столітті, євреї залишалися невилучною частиною польської економіки на Правобережжі. Крім того, чисельність євреїв у Наддніпрянщині постійно зростала – від 300 тисяч наприкінці XVIII ст. до понад 900 тисяч у середині XIX століття та понад 2 мільйонів у 1897 році. Ця остання цифра становила 8,5% від усього населення дев'яти губерній (разом з Кримом) Наддніпрянської України.

Хоча євреї заселяли усі частини Наддніпрянщини, близько трьох п'ятих з них (1,2 мільйона) жили на Правобережжі. Така висока концентрація єврейського населення на Правобережжі пояснюється заборонаю просуватися далі на схід, яку видав російський уряд. Царі, як правило, воліли, щоб їхні піддані-євреї залишалися на територіях, здобутих внаслідок поділів Речі Посполитої. Ці землі, відомі як смуга осілості, були територією польських, литовських та білоруських губерній, а також усіх губерній Наддніпрянської України за винятком Харківської.

На цій смузі переважна більшість євреїв жила в малих та великих містах. Згідно з переписом 1897 року, 27% міського населення Наддніпрянщини становили євреї. На Правобережжі 72% євреїв жили в містах, які налічували понад 1 тисячу населення, і в 59% цих міст вони складали щонайменше 40% населення. На Лівобережжі 65% євреїв проживали у містах з понад 1 тисячею мешканців, а в степовій Україні це число дорівнювало 76%. У Наддніпрянщині загалом 26% євреїв жили в двадцяти містах, у кожному понад 10 тисяч євреїв.

У місті євреї займалися переважно торгівлею, лихварством, промисловим виробництвом, утримували крамниці та дрібні підприємства. На 1832 рік вони складали 17% власників фабрик та 21% купців у Наддніпрянській Україні, хоча на Правобережжі, де їх було найбільше, відсоток євреїв був значно більшим (93% власників фабрик та 96% купців на Волині)³. Часто євреї репрезентували окремі галузі промисловости, і в 1872 році вони володіли 90% винокурень, 57% тартаків та 49% підприємств, що виробляли тютюн. Кілька компаній, які належали євреям, стали найуспішнішими в цілій імперії, наприклад, Олександрівський цукровий завод, заснований 1876 року Ізраїлем Бродським. До кінця століття ця структура контролювала близько чверти цукрового виробництва Російської імперії. Наслідуючи промислові та філантропічні інтереси свого батька, Єліезер Бродський розширював компанію та підтримував декілька єврейських і неєврейських культурних та добродійних організацій. У своєму заповіті Єліезар залишив гроші на спорудження в Києві Бессарабського ринку (1910–1912 рр.), прибуток з якого спочатку мав іти єврейським добродійним організаціям.

Незважаючи на успіхи окремих євреїв у вищих господарських колах Наддніпрянщини, достаток переважної більшості був відносним і часто межував зі злиднями. Ці євреї жили в селах та містечках, кожне з яких мало свою субгромаду, що ідишем називалася shtetl або shtetele. У штетлі панувала власна атмосфера, що ґрунтувалася на двох основних вартостях: 1) людяність (ідишем – menshlikhkeyt), завдяки якій штетл ставав середовищем, де можна було знайти фінансову та психологічну підтримку під час кризи і щодня; 2) єврейскість (ідишем – yidishkeyt) – релігійне середовище вдома і надворі, що забезпечувало духовне існування всередині чужого християнського світу. Щоденне життя у штетлі крутилося навколо синагоги, дому та ринку, який також був місцем, де євреї контактували зі своїми сусідами-неєвреями (goyim). Привабливість життя у штет-

лі XIX та початку XX століття була увічнена численними письменниками і митцями, одним з найвідоміших є народжений в Україні Шолом-Алейхем (Рабинович), чий оповідання пізніше було використано як основу популярного американського мюзиклу «Скрипаль на даху». Насправді саме психологічний комфорт, що його забезпечувало життя у

штетлі, пояснював небажання багатьох євреїв залишати свої столітні домівки в Наддніпрянській Україні та інших частинах Східної Європи навіть у часи економічних труднощів та фізичної небезпеки.

Наддніпрянина також стала плідним ґрунтом для єврейської культури. Саме тут виникли визначні культурні та політичні ру-

Спогади про штетл

Штетл був утіленням єврейського життя не лише в Наддніпрянській Україні, але також у західноукраїнських землях під владою Австро-Угорщини – Галичини, Буковини та Закарпаття. Опис Йоахима Шонфельда, який до Першої світової війни жив в українському місті Снятині на південному сході Галичини, засвідчує той вплив, який справив штетл на уяву тих, хто в ньому виріс.

«Я народився і виріс у штетлі Снятин. Оскільки життя євреїв у всіх штетлах Галичини і навіть у всій Східній Європі було, за невеликими винятками, менш-більш однаковим, мій опис снятинського життя водночас відтворює спосіб існування сотень інших штетлів і може бути приблизним зображенням їх усіх.

Хоч я більше не повертався у штетл після Першої світової війни, вся моя любов і найпалкіші почуття звернені до тих часів. Навіть сьогодні, за тисячі миль, пройшовши через окопи різних бойовищ під час Першої світової, виживши в гітлерівських концентраційних таборах, побувавши в різних країнах, мене охоплює щастя, коли я подумки повертаюся до тих днів і намагаюся відновити сцени минулих років.

Однак це щастя невдовзі затьмарюється сумтком і скорботою за тим, що цього нашого минулого більше не існує. З сумом і боєм я думаю про спустошення єврейського штетла. Можливо, було б невірно називати це місце штетлом, а не містом, яким воно насправді було. Та маючи на увазі сам центр міста, де жили євреї, мов на острові в морі неєвреїв, називаю його штетлом»*.

Розповідь про малу єврейську дитину, що зростала в Російській імперії наприкінці XIX століття, свідчить про ступінь, до якого штетл, економічно та фізично невіддільний від свого оточення, продовжував функціонувати як окремий духовний світ:

«Він нічого не міг розповісти про Росію, про Польщу, про Литву та їхні народи, закони, правителів, політиків... Але спитайте його про Ога, царя башанського, Сігона, царя аморейського та Навуходносора, царя вавилонського! Спитайте його про Євфрат і Йордан. Він не знав нічого про навколишні поля, про жито, пшеницю, картоплю, не знав, звідки брав хліб... Але знав про виноградники, фінікові пальми, гранатові та фігові дерева... він жив в іншому світі»**.

* Joachim Shoenfeld, *Shtetl Memoirs: Jewish Life in Galicia under the Austro-Hungarian Empire and in the Reborn Poland, 1898-1939* (Hoboken, N. J., 1985), p. 1.

** Meyer W. Weisgal and Joel Carmichael, eds. *Chaim Weizman: A Biography by Several Hands* (London, 1962), p. 68.

хи модерної історії євреїв. Можливо, ці рухи були прямим наслідком катастрофи єврейської громади. Переживши винищення часів Хмельниччини, євреї в Україні – а також в інших частинах Європи – почали вірити, що їхня єдина надія – у близькому приході Месії. Ця віра сформувала культурне середовище, в якому виник сабатаїзм, тобто віра, що Месія вже прийшов в особі Сабатая (або Шабтая) Цеві.

Сабатаїзм поширився в Україні та інших східних землях Речі Посполитої протягом XVII та початку XVIII століття і став частиною ширшого месіянського руху, характерного для європейської історії з II століття до нашої ери. XVIII століття з його гайдамацькими та селянськими повстаннями на Правобережжі спричинило соціальну та психологічну нестабільність у єврейській громаді, яка, своєю чергою, підготувала ґрунт для виникнення хасидизму на Поділлі. Хасидизм був містичним рухом, заснованим Ізраїлем Баал-Шем-Товом (Israel Ba'al-Shem-Tov, відомий за ініціалами як Бешт [BeShT]), що наголошував на милосерді Бога та заохочував радісну релігійну експресію через музику й танок. Дотримуючись єврейських законів, хасидизм водночас був реакцією на академічний формалізм та суворість талмудистів, які надавали набагато більшого значення інтенсивному вивченню Талмуда (авторитетного кодексу єврейських законів і традицій), ніж іншим, менш інтелектуальним формам релігійної експресії. Доступність хасидизму для простого люду зумовила його швидке поширення, він залишився панівним варіантом юдаїзму серед українських та інших східноєвропейських євреїв аж до XX століття. Водночас з появою хасидизму на Поділлі з'явився Яков Лейбович, відомий як Яков Франк, котрий, наслідуючи традицію Сабатая Цеві, проголосив себе Месією. Проте згодом він прийняв католицизм, і його послідовники, відомі як франкісти, зрештою цілковито відмовилися від юдаїзму, а деякі з них стали провідними діячами римо-католицької церкви.

XIX століття породило новий рух, метою якого була еміграція. Бажання виїхати

було прямим наслідком потрясінь у єврейських громадах під час погромів 1881–1883 та 1903–1906 років. Перші погроми були підбурені чутками, що євреї вбили царя-«реформатора» Александра II в березні 1881 року, а тому уряд нібито санкціонував напади на євреїв. Ідея погромів спершу знайшла підтримку в деяких російських революційних колах, зокрема в організації «Народна воля». Саме ця організація насправді здійснила вбивство царя, сподіваючись спровокувати народні бунти, дестабілізацію ситуації, а відтак повалення царського режиму. Зі свого боку, російська влада, принаймні під час перших погромів у квітні та серпні 1881 року не втручалася у бійню, що уможливило масове насильство і грабунок. «Російські погроми» 1881–1883 років були зосереджені у Наддніпрянській Україні, спочатку в Єлисаветграді (Кіровоград) у Херсонській губернії, а згодом по всіх губерніях Наддніпрянщини, крім Волинської та Харківської. Погромники, як правило, обмежувалися побиттям та грабунком, але було зафіксовано кілька смертельних випадків. Коли врешті імперський уряд втрутився, то в цих подіях початку 1880-х рр. було звинувачено за бездіяльність місцевих губернаторів, які відтоді зупиняли подальші погроми силовими методами.

Через два десятиліття, у 1903 році, в Кишиневі – місті віддаленої південно-західної Бессарабської губернії – розпочалася нова хвиля погромів. Спалахи насильства були значно гострішими, і попри великі матеріальні збитки, нанесені погромами, що відбулися в понад 600 містах і селах Наддніпрянської України та Бессарабії, було вбито 800 євреїв. Наймасштабнішими були погроми в Житомирі (травень 1905 р.), Одесі та Катеринославі (жовтень 1905 р.). Ця остання хвиля між 1903-ті 1905 роками була тісно пов'язана з боротьбою царського уряду проти зростання революційного руху. Права преса звинувачувала євреїв у революційній діяльності, і влада трималася осторонь, коли монархічні організації, відомі в народі як «чорні сотні», діяли в сільській місцевості, підбурю-

ючи заворушення та розпалюючи антиєврейські настрої серед місцевого населення.

Найбільш ганебним проявом антисемітизму стала подія 1911 року, не пов'язана з погромами. Тоді під тиском чорносотників у Києві було заарештовано єврея на ім'я Менахем Мендель Бейліс. Багато християн вірили, що євреї вживають людську кров для ритуальних церемоній, тому Бейліса звинувачували в ритуальному вбивстві дванадцятирічного християнського хлопчика. Коли нарешті в жовтні 1913 року відбувся процес Бейліса, він привернув увагу всього світу. Після місяця роздумів суд присяжних, що складався з українських селян, визнав Бейліса невинним.

Обидві хвили погромів справили глибокий вплив на єврейське життя, зокрема змусили можновладців замислитися про майбутнє свого народу в Російській імперії. Чи мають євреї в Росії якесь майбутнє? Чи еміграція є єдиним розумним виходом? Після погромів початку 1880 років у Наддніпрянщині виникли перші рухи, які пропагували ідею еміграції (aliyah) євреїв до Палестини (Ерец Ізраїль). Серед активістів цього руху, що передував всесвітньому руху сіонізму, і також обстоював еміграцію до Палестини, були угруповання «Хібат (Ховевей) Ціон» («Любов до Сіону») та БІЛУ – акронім біблійної фрази «Доме Якова, вставаймо і ходімо...» (Іс. 2:5). БІЛУ 1882 року заснували у Харкові єврейські студенти. Однак еміграція була неможливою через позицію Османської імперії, яка на той час контролювала територію Палестини. Ще одним рухом, який виник у Наддніпрянській Україні, був «Ам Ойлем» («Вічний народ»), що закликав євреїв зайнятися сільським господарством, готуючись до повернення в Ізраїль. Утім, прихильникам цього руху вдалося лише заснувати кілька єврейських фермерських колоній у Сполучених Штатах (Нову Одесу у штаті Орегон, у 1883 р. та два поселення в Південній Дакоті, 1882 р.). Після 1880-х років протистояння перших єврейських фермерів османському уряду, що супроводжувалося поневіряннями у Палестині, спонукало євре-

їв, які вирішили покинути Наддніпрянську Україну, вирушити, натомість, до індустріального північно-східного регіону Сполучених Штатів, який тоді швидко розвивався. Наприкінці XIX століття євреї почали виїжджати у великих кількостях до Сполучених Штатів. Скажімо, протягом двох десятиліть з 1894 до 1914 року, на які припав пік імміграції зі Східної Європи у Сполучені Штати, 59% усіх іммігрантів з Російської імперії були євреями.

Проте більшість євреїв не покидали своїх столітніх домівок у Наддніпрянщині, а залишалися і грали важливу роль в економічному, культурному, а також політичному житті країни. Дуже часто освічені євреї поставали перед проблемою кількох ідентичностей, як це було й з освіченими українцями (див. розділ 28). Спокусившись соціальною та економічною волею, багато євреїв асимілювалося з російською культурою і в певних випадках навіть цілковито відмовлялися від свого єврейського коріння. Це було звичним явищем серед тих, хто приєднався до соціалістичного руху, наприклад, народженого в Україні марксиста Павла Аксельрода та ще двох діячів, яким судилося відіграти важливу роль під час Російської революції та громадянської війни: Євгенії Бош – члена першого більшовицького советського уряду в Україні, та Льва Бронштейна, що був і партійним союзником, і затятим ідеологічним опонентом Леніна (а згодом Сталіна), а також теоретиком ідеї «перманентної революції», якого світ знає під іменем Льва Троцького.

Багато інших євреїв залишалися вірними спадщині своїх предків і працювали на розвиток єврейської культури в Наддніпрянській Україні. Проте невдовзі розгорілася дискусія про те, якою мовою і в якій формі слід пропагувати єврейську культуру. Рідною розмовною мовою практично всіх євреїв у Наддніпрянщині та всюди в Російській імперії був їдиш. Оскільки їдиш на той час ще не став літературною мовою, ця форма німецької говірки (з великою кількістю слов'янських елементів) не раз піддавалася критиці та зневажалася інтелектуалами, на думку яких

Погроми

У найширшому сенсі слово «погром» означає напад на людей або майно представників певної релігійної або етнічної меншини з боку представників позірно чи реально панівної суспільної групи. Напади могли передбачати окремі або всі з перелічених елементів: грабунок, руйнування дому або робочого місця, побиття, згвалтування та вбивство. Хоча погроми були і є спрямовані проти меншин у різних частинах світу, цей термін асоціюється переважно з нападами на євреїв у західних регіонах Російської імперії (так званій смузї осілости, куди також входила Наддніпрянська Україна), особливо з 1881 по 1921 рік.

Історики ще не досягли згоди щодо таких, пов'язаних з погромами, питань: 1) наскільки велику фізичну та матеріальну шкоду було заподіяно; 2) чи погроми відбувалися переважно в містах, чи в селах; 3) чи вони вибухали стихійно, уособлюючи неприховані антисемітські настрої місцевого населення, чи були наслідком організованих зусиль місцевої влади, національних урядів або окремих політичних груп, які часто використовували сторонніх осіб (наприклад, російських робітників-мігрантів) для деструктивної політики. Попри суперечку стосовно мотивації та розміру нанесених втрат, у потенційних та дійсних жертв погромів саме слово «погром» негайно пробуджувало страх і відчуття безпорадності перед загрозою життю та здоров'ю. Наведена нижче цитата проливає світло на те, що означав погром для звичайного єврея в Наддніпрянській Україні початку ХХ століття:

«Погром почався вночі у вівторок. Тоді відбулося перше пограбування. Наступного ранку ми дізналися, що шістьох убито. Весь день у середу в місті тривало грабування. У четвер знову було вбито п'ять або шість осіб, але найжахливішим днем для нашого міста [Словечно] стала п'ятниця, коли відбулися найжорстокіші вбивства і звірства. У п'ятницю вранці ми вийшли з дому і подалися навтікача світ за очі. Усюди нас зустрічали пострілами. Селяни оточили місто з рушницями і зганяли всіх євреїв-утікачів в одне місце. Кілька сотень наших опинилися в домі Аврума Бен-Портни, скупчилися там і затискали одне одного. У будинку було тісно, страшно і боляче. Коли один селянин (Косенко зі Словечна) з'явився й оголосив, що він – голова повстанських сил, ми почали благати його змилосердитися і пропонували гроші. Він відповів, що оскільки ми не покинули за його наказом міста, він вирішив нас усіх повбивати. Негайно почалася стрільнина з вікон у тому місці, де ми всі зібралися. Потім селяни почали нас бити; били усім, що потрапляло під руки, топтали ногами й кидали набої. Скільки людей було вбито, тепер важко сказати напевно, але дуже багато.

* * *

Багато трупів залишалися в будинках і на вулицях. Літня спека спричинила сморід від підгнилих тіл. Всюди були калюжі людської крові. Увечері ми знову сховалися, бо грабунки та вбивства тривали. Всі євреї затаїлися і тряслись по льохах, на горищах або в куцах в очікуванні смерті.»

Elias Heifetz, *The Slaughter of the Jews in the Ukraine in 1919* (New York, 1921), p. 382–383.

іврит або російська були більш відповідними мовами єврейської світської та релігійної культури. Найчастіше перевагу іврити надавали сіоністи, найактивнішими представниками яких у Наддніпрянщині були есеїст Агад га-Ам (Ашер Гірш Гінзберг) та видатні івритомовні поети Хаїм Нахман Бялік та Шауль Черніховський. Були й такі єврейські діячі, які не відкидали іврити та водночас прагнули зберегти багату культуру і мову їдиш для наступних поколінь. Велику роботу для розвитку їдишу здійснили напередодні Першої світової війни етнограф Ш. Ан-ський (Шлоймо-Зайнвіль Рапопорт) та письменники Менделе Мохер Сефорим (Шолом Абрамович) та Шолом-Алейхем. Дебати про вибір між їдишем чи івритом, як мови світської єврейської культури, тривали до 1920 років.

Німці та меноніти

Німецька колонізація Наддніпрянської України розпочалася з першим маніфестом імператриці Єкатеріни II (за походженням – німкені), виданим 1763 р., що запрошував німців оселитися на неосвоєних і малозаселених землях європейської частини Російської імперії. Серед цих земель були недавно приєднані українські степи, відомі на той час як Новоросія. Щоб привабити іммігрантів, російський уряд запропонував німецьким прибульцям кілька привілеїв: надав землі безкоштовно або за номінальну плату, гарантував релігійну свободу (зокрема право навертати мусульман) і право місцевого самоврядування у сільськогосподарських громадах, а також звільнив «навічно» від військової та цивільної служби та від сплати податків на період до тридцяти років. Спочатку лише невелика група німців спокусилася декретами Єкатеріни й оселилася в Наддніпрянщині. Серед них були 1100 менонітів, які в 1789–1790 роках розташувалися поблизу острова Хортиця, колишньої твердині запорозького козацтва у пониззі Дніпра навпроти міста Олександрівськ. Проте більшість цих перших німецьких колоністів вирушили далі на схід у степові землі на середній течії Волги.

Завдяки новому декрету, виданому царем Александром I 1804 року, до Наддніпрянської України прибуло більше німців. Ці іммігранти найчастіше походили з таких німецьких держав, як Баден, Вюртемберг та інших графств, а також з німецької провінції Альзас у Франції, тобто з тих земель довкола Райну, що найсильніше постраждали від наполеонівських війн. Більшість оселилася на причорноморських та приазовських територіях, які лише недавно було відібрано в Османської імперії – південь Херсонської та Бессарабська губернія між Дніпром і Дунаєм, землі вздовж Дніпра нижче від Катеринослава, територія на північ від Азовського моря (зокрема вздовж річки Молочної, де оселилися 1200 родин менонітів) та Крим. Ці німецькі колоністи у степовій Україні відомі як чорноморські німці (Schwarzmeerdeutsche). Згідно з переписом 1897 року, їх налічувалося 283 тисячі, тобто 4,6% населення Херсонської, Таврійської та Катеринославої губерній. На 1911 рік чисельність німців зросла до 489 тисяч, 43% яких були лютеранами-євангелістами, 37% – римо-католиками та 20% – менонітами.

Ще одним регіоном, де жили німці, була Волинь, куди вони масово прибували між 1860-ми та 1880 роками. Місцеві польські землевласники, позбавлені частини робочих рук після скасування кріпацтва 1861 року, запрошували німецьких колоністів у свої маєтки або відразу продавали їм землю. Якщо 1860 року на Волині налічувалося щонайбільше 5 тисяч німців, то 1897 року їхня чисельність зросла до 171 тисячі. Майже всі волинські німці були лютеранами.

Напередодні Першої світової війни у Наддніпрянській Україні мешкало майже три чверті мільйона німців, що заселяли переважно причорноморські та волинські землі. Вони жили компактними сільськими колоніями, яких у 1914 році було 966, і займалися майже винятково сільським господарством, а їхні села були зразковими у володінні фермерськими та сільськогосподарськими технологіями. Німці мало контактували з докколишнім українським населенням, а також

зі співвітчизниками інших віросповідань. Себто католики, лютерани та меноніти жили відокремленими громадами, кожна з яких мала власний орган місцевого самоврядування і навіть регіональні збори, а також німецькомовні школи та церкви (часто побудовані у готичному стилі). Чимало громад видавали власні газети та журнали, найважливішою була одеська щоденна газета «*Odessauer Deutsche Zeitung*», що безперервно виходила понад півстоліття (у 1863–1914 рр.). Ці привілеї ґрунтувалися на царських декретах 1763 та 1804 років, що мали на меті привабити нових колоністів на землі імперії. Однак під час реформ, що стали реакцією на критику особливого статусу окремих суспільних прошарків, багато привілеїв колоністів було скасовано. Нові декрети, видані між 1871 та 1884 роками, стосувалися земельної адміністрації, системи оподаткування, освіти та військової служби. Тепер усі німці мали платити нові податки, вивчати російську мову у доти цілковито німецькомовній шкільній системі і відбувати військову службу. Скасування «довічних» привілеїв обурило багатьох німців, які у 1870 роках почали емігрувати до Сполучених Штатів та Канади.

Меноніти також були занепокоєні вимогою військової служби, оскільки звільнення від неї гармоніювало з їхніми релігійними заповідями пацифізму і ненасильства. Таке порушення їхніх релігійних переконань спричинило еміграцію майже третини менонітів з Наддніпрянської України (18 тисяч) у 1870-х роках. Ті, хто залишився, врешті-решт досягли згоди з царським урядом, за якою юнаки мали відбувати чотирирічну службу у спеціальних лісницьких таборах.

Меноніти відрізнялися від інших німецькомовних народів Наддніпрянщини не лише своїми релігійними традиціями, але й походженням. Майже всі вони були родом з околиць балтійського міста-держави Данциг, яка називалася Східною Померанією, куди їхні предки іммігрували з Нідерландів у середині XVI століття. Вони розмовляли своєю мовою, відомою як нижньонімецька або менонітський плят (*Plaut-Deutsch*), якою вони

писали та викладали у школах поруч з літературною німецькою (*Hochdeutsch*). Після того, як Східну Померанію було анексовано Прусією внаслідок першого поділу Польщі (1772 р.), пруський уряд обмежив певні права менонітів, які невдовзі, зваблені привілеями Єкатеріни II та її наступників, оселилися в Російській імперії.

У нових домівках в Новоросії, які здебільшого були зосереджені у Старій Колонії навколо Хортиці та вздовж річки Молочної на північ від Азовського моря, меноніти заснували декілька успішних сільськогосподарських громад, що прославилися в Російській імперії новими технологіями з обробки землі, скотарства, лісництва та дотичних промислів, наприклад, виготовлення возів, виробництва різноманітних знарядь, а особливо – мірошництва. Щоб підтримати цей сільськогосподарський розквіт, вони заснували власні банки та кредитні спілки. Користуючись правом самоврядування, меноніти розвинули широку систему обов'язкової освіти для хлопчиків та дівчат (на той час виняткове явище в Російській імперії), зокрема мережу приватних шкіл. Проте наприкінці 1880-х рр. вийшов імперський указ, за яким усі шкільні предмети мусили викладатися російською мовою, за винятком релігії, де й далі вживалася німецька.

Меноніти вірили, що своїми успіхами вони завдячують сприятливій політиці Російської імперії та власному обмеженню в контактах – окрім найбільш формальних – з українцями та іншими народами, зокрема німцями-католиками та лютеранами, які жили поряд. Практикуючи так званий *Absonderung* (уникання контактів з представниками інших релігій), меноніти змогли зберегти свою виняткову групову тотожність. Політика царського уряду до і, певною мірою, навіть після реформ, сприятливо позначилася на самозбереженні менонітів, внаслідок чого напередодні Першої світової війни чисельність їхньої громади, незважаючи на еміграцію 1870-х років, сягнула 100 тисяч осіб. Не дивно, що пізніші менонітські історики з великою симпатією ставилися до життя у

царській Росії, яке надало їм окремі релігійні громади можливість побудувати «державу в державі» – можна сказати, ціле «Менонітське князівство»⁴.

Кримські татари

На відміну від інших народів Наддніпряни, кримські татари мали унікальну історію з власними державними структурами на українських землях. Присутність татар була наслідком монгольського правління у Східній Європі. У XIV столітті татари створили власний ханат, який спочатку був незалежною державою, а згодом став васалом Османської імперії (див. розділ 14). Кримський ханат був інкорпорований Російською імперією лише 1783 року. Внаслідок прагнення Московії, а пізніше Росії встановити контроль над північним Причорномор'ям, між мусульманами-татарами та християнами-українцями й росіянами, які протягом довгих століть були об'єктом грабіжницьких татарських нападів, точився тривалий конфлікт. Тож не дивно, що, приєднавши нарешті Кримський ханат, Російська імперія прагнула ліквідувати татарську спадщину як небажане нагадування про колишнє «монголо-татарське ярмо».

Зі страху перед загрозливими наслідками царського правління, татари почали масово емігрувати до Османської імперії, внаслідок чого наприкінці XVIII століття Крим покинуло близько 80 тисяч татар. Поміж 170 тисяч татар, що залишалися, у 1793 році 88% були вільними селянами, 5% – представниками мусульманського духовенства, 5% – кочовиками (ногайські татари), 1,6% були купцями, 0,8% – служниками та 0,5% – представниками знаті. Друга хвиля татарської еміграції відбулася на початку XIX століття, коли вийшли ще 30 тисяч осіб. Відповідно, між 1820-ми та 1860 роками у Крим було заселено російських, українських, німецьких та інших колоністів. Якщо до початку російського правління татари становили майже 90% кримського населення, то у 1850 році, коли кількість жителів півострова становила 250 тисяч осіб, присутність татар зменши-

лася до 60% усіх мешканців Криму. Нова хвиля татарської еміграції розпочалася після Кримської війни 1853–1856 років, внаслідок чого їхня кількість стала ще меншою. 1897 року у Криму жило 188 тисяч татар, що становили лише 34% населення півострова.

Окрім зменшення кількості, соціальний та політичний статус татар протягом XIX століття також занепав. Татарській еліті (мурзам) було надано право вступу до російського дворянства, але мало хто ним скористався. 1796 року було закріпачено татарських селян. Така ситуація тривала до 1861 року, коли, як і на інших українських землях, особисте кріпацтво було замінено так званим економічним кріпацтвом. Татарська культура також зазнала втрат. Багато пам'яток, побудованих за часів Кримського ханату, було зруйновано або занедало. Зокрема мусульманські мечеті було знищено або перетворено на православні церкви.

Частковою реакцією на таку політику стало татарське національне відродження під проводом Ізмаїла Бея Газиніралі, що почалося у 1880-х роках. Під його впливом національний рух відмовився від традиційного для татарського суспільства клерикалізму і закликав до вживання турецької мови на письмі, прагнучи реформувати застарілу татарську систему освіти та соціальну структуру, а також статус жінок. В історичній столиці Кримського ханату Бахчисараї почала виходити газета під редакцією Газиніралі («Тегсüман», 1883–1914 рр.), який сподівався, що цей друкований орган стане у пригоді кримським та іншим татарам і тюркським народам Російської імперії.

Незважаючи на свою популярність, погляди Газиніралі на письмове вживання турецької мови викликали дискусію з приводу національної ідентичності. Чи були кримські татари окремою національністю, яка потребує власної літературної мови? Чи прийняття турецької мови означає, що вони лише відгалуження єдиного тюркського народу? На початку XX століття нова генерація інтелектуалів, відомих як молодотатари, почала відкрито виступати проти пантюркізму Газиніралі й

закликати до створення окремої кримськотатарської літературної мови. Один із лідерів молодотатар, Абдурешит Медієв, був обраний у другу Державну Думу з програмою боротьби проти царського самодержавства та національного визволення кримськотатарського народу. Питання кримськотатарської окремішності супроти пантюркської єдності, пов'язані з нею проблеми літературної мови та національної ідентичності залишалися нерозв'язаними до 1920-х років.

Румуни

Румуни з'явилися у Південно-Західній Україні задовго до XIX століття. Крім Бесарабської губернії між Прутом та Дністром, де румуни традиційно становили переважну більшість населення, вони також мешкали на землях на схід від Дністра (рум. – Nistru), що їх вони називали Трансністрією (укр. – Придністров'я). З тих румунів/молдаванів, що жили у Наддніпрянській Україні, 93% за переписом 1897 року мешкали в Херсонській та Подільській губерніях, здебільшого вздовж східного берега Південного Бугу.

Традиційно румунів називали молдаванами або волохами. Ці назви походили від їхньої батьківщини – дунайських князівств Молдавія та Волощина. У XIX столітті термін «волох» був замінений терміном «румун», хоча в румунських та східнослов'янських джерелах молдавських румунів і далі називали «молдаванами».

Стосунки між Україною та двома румунськими князівствами були традиційно дуже теплими і за часів незалежності Молдавії та Волощини, і від початку XVI століття, коли вони стали васалами Османської імперії. Однією з важливих причин таких добрих відносин є той факт, що румуни, як і українці, були православними, і хоча вони розмовляли романською мовою, в ній було чимало слов'янських запозичень та до середини XIX століття вживалася кирилиця. Придністровські румуни належали до тих багатьох народів, що вступали в запорозьке військо, а чимало отаманів і гетьманів були румунського походження – Іван Підкова (Ioan Nico-

ară Potcoavă), Григорій Лобода (Ioan Grigore Lobodă), Іван Сірکو (Ioan Sîrcu) та Данило Апостол (Dănilă Apostol).

Молдавсько-українські стосунки були особливо близькими протягом XVII століття, коли Петро Могила (Petru Movilă), син молдавського господаря, у 1632 році став православним київським митрополитом; козак Дмитро Гуня (Dumitru Hunu) 1638 року очолив антипольське повстання; а запорізький гетьман Богдан Хмельницький та його син Тиміш протягом 1640-х та 1650 років намагалися укласти союз з південно-західним сусідом. Крім того, за останні тридцять років XVII століття велика кількість румунів іммігрувала з Молдавії у Придністров'я після того, як Османська імперія встановила контроль над Поділлям і південним Правобережжям. Ініціатива цього переселення належала молдавському воеводі Георге Дуку, який на час свого недовгого правління (1681–1685 рр.) був призначений «господарем України».

Румунська колонізація Придністров'я тривала протягом XVIII століття і була безпосередньо пов'язана з численними війнами між Російською та Османською імперіями. Наприклад, у ході війни 1735–1739 років царські війська, повертаючись з походу на османську Молдавію, привели з собою близько 100 тисяч румун. Наприкінці XVIII століття, коли Росія приєднала Єдисан (османську територію між Дністром та Південним Бугом), там оселилася нова хвиля румунів – здебільшого селян-кріпаків, які приїхали обслуговувати великі маєтки, подаровані російською владою кільком молдавським боярам з родин Кантакузіно, Стурдза, Катарджу та Розети.

Спочатку румунам було дозволено вживати рідну мову у громадській діяльності, в небагатьох тогочасних школах, а також у православних церквах, які до 1828 року підлягали юрисдикції румунського митрополита в Ясах. Однак 1828 року румунські парафії Наддніпрянської України перейшли у відання місцевих єпископів російської православної церкви, а румунську мову було замінено

російською. Відповідно, протягом решти XIX століття у Наддніпрянщині організованого румунського культурного життя не існувало. Проте більшість румунів не втратили національної ідентичності, переважно через те, що залишалися неписьменними, а отже, були «захищені» від асиміляції іншою мовою (російською), котрої не розуміли.

Лише на початку XX століття румуни Наддніпрянської України звернули увагу на проблему культурного виживання свого народу. Ранні етапи національного відродження відбувалися у формі дискусій серед груп університетських студентів та більш популярних спроб запровадити румунську мову у православних церквах. Це був так званий Рух з Балти (подільського міста), очолений еромонахом Інокентієм. Незважаючи на ці зусилля, статус румунської мови у Наддніпрянщині не змінився до початку Першої світової війни.

Інші народи

У Наддніпрянській Україні мешкали також представники інших народів, найчисельнішими з них були білоруси (222 тисячі осіб). Майже 70% білорусів проживали у селах Північної Чернігівської губернії, а решта розселилася у нових індустріальних містах на південному сході, особливо в Харківській та Катеринославській губерніях. З-поміж інших народів у Приазов'ї навколо Маріуполя та в містах чорноморського узбережжя Криму мешкали греки (80 тисяч); болгари (68 тисяч), які, крім Приазов'я, заселяли ще Південну Бесарабію; чехи (37 тисяч) були зосереджені переважно у волинських селах; вірмени (14 тисяч) – у приморських містах Південного Криму.

Деякі з цих груп, зокрема білоруси та болгари, не створили у Наддніпрянщині окремих культурних осередків, оскільки проживали здебільшого в селах, були православними, і, крім рідної мови, майже нічим не відрізнялися від українців, серед яких мешкали. Натомість значно менша група чехів на Волині та Київщині, хоч і прийняла православ'я, заснувала офіційні структури для підтримки своєї культури. На початку XX сто-

ліття у Києві, що мав стати центром чехословацького визвольного руху під час Першої світової війни, виходили дві газети чеською мовою.

Греки у Наддніпрянщині також вели власне культурне та політичне життя. Найбільше їх було зосереджено у Приазов'ї навколо Маріуполя, що його заснували грецькі переселенці з Криму в 1780-х роках. Тут вони мали самоврядування та грекомовні школи, які успішно працювали до закриття після реформ 1870-х років. Греки були особливо впливовими у міжнародній торгівлі, і деякі династії торговців в Одесі (Серафіно, Янопуло, Марацлі, Палеологос та Ралі) у XIX столітті володіли найбагатшими у всій Російській імперії структурами у цій галузі. Одеса також була важливим центром на ранніх етапах боротьби греків за незалежність. 1814 року в цьому місті було засновано «Філіке Гетайра» (Товариство друзів), а через шість років багаті грецькі торговці організували візит національного патріота Александра Іпсиланті, чию антиосманську діяльність підтримував російський уряд.

Міста Наддніпрянської України стали ще більш культурно різномірними після індустріалізації у другій половині XIX століття. Нові промисловці та дехто з їхніх управителів у Харкові, Єлизаветграді (Кіровоград), Катеринославі (Дніпропетровськ) та Юзівці (Донецьк) походили з Англії, Вельсу, Франції, Бельгії та Німеччини. Підприємницький досвід та культурні вподобання цих успішних прибульців могли би справити вплив на нечисленну місцеву економічну й соціальну еліту. Однак більшість з них не затрималася в Наддніпрянській Україні, а отже, не вплинула на імперське російське оточення.

Винятком була Одеса. Тут відчувалася культурна присутність навіть малих груп. Наприклад, у вищих колах одеського суспільства процвітала французька культура не тому, що там жили кілька тисяч французів, а завдяки загальній прихильності російського імперського суспільства до цієї культури та існуванню інституцій на кшталт Ришельєвського ліцею, заснованого у 1817

році колишнім генерал-губернатором Новоросії, а пізніше прем'єр-міністром Франції Арманом де Ришельє. Італійці, яких у середині століття налічувалося близько 30 тисяч, мали ще більший вплив: італійська опера, римо-католицька церква та популярні кав'ярні, де колись лунала італійська мова, існували ще довго після того, як італійці, котрих 1897 року залишалося менше тисячі, покинули місто.

Отже, Наддніпрянська Україна була батьківщиною не лише українців, які становили переважну більшість населення, але й кількох інших народів. Такими, зокрема, були росіяни й поляки, котрі відігравали непропорційно впливову роль у полі-

тичному, соціальному та економічному житті краю, а також євреї, німці, татари та інші дрібніші групи, які здебільшого вели відокремлений економічний та культурний спосіб існування, як правило, незважаючи на довколишнє українське населення.

¹ *Первая всеобщая перепись населения Российской империи 1897 года*, тт. 8, 13, 16, 32, 33, 41, 46–48 (Санкт-Петербург 1899–1905).

² Там само.

³ Александр Оглоблин, *Очерки истории украинской фабрики: предкапиталистическая фабрика* (Київ 1925), с. 88.

⁴ David G. Rempel, 'The Mennonite Commonwealth in Russia, 1789-1919', *Mennonite Quarterly Review*, XLVIII, I (Goshen, Ind. 1974), p. 10.

Українське національне відродження у Наддніпрянщині до 1860-х років

Протягом майже всього XIX століття окремого українського територіяльного утворення та ефективної політичної діяльності, особливо серед наддніпрянських українців, не існувало. Українська територіяльна автономія зникла у попередньому столітті після скасування автономного устрою Слобідської України (1765 р.), Запорожжя (1775 р.) та Гетьманщини (1785 р.). Пам'ять про колишню автономію збереглася у свідомості козаків, проте більшість з них ввійшли у соціальну структуру Російської імперії як частина еліти або середніх соціальних прошарків. За відсутності політично свідомої соціальної верстви автономія українських земель у тому вигляді, в якому вона існувала на початку XIX століття, була нереальною. Для існування ідеї української окремішності мало з'явитися щось нове, бодай з закордону. Цим новим, що справді прийшло з-за меж Наддніпрянщини, став націоналізм.

Ідея націоналізму

Простими словами націоналізм – це ідеологія, яка поділяє людство на нації і стверджує, що оптимальною соціальною системою є така, за якої нації мають культурну та політичну автономію, а в кращому разі – цілковиту незалежність. Як політична ідеологія націоналізм постав в Європі наприкінці XVIII – на початку XIX століття. У багатьох аспектах він був продуктом французької революції, коли верховним джерелом політичної влади вважався народ, а не держава чи її зверхники – король і знать. Націоналізм виник як реакція на французьку революцію, точніше, на поширення впливу Франції в Європі у царині культури або політики. Особливо це стосувалося німецьких земель, де на

початку XIX століття кілька авторів, реагуючи на присутність наполеонівських військ та поширення вжитку французької мови та французької культурної моделі серед німецької еліти, почали стверджувати, що німецька мова і культура щонайменше дорівнює французькій, а тому заслуговує на повагу бодай у себе на батьківщині. Деякі автори, наприклад, Йоган Готліб Фіхте та Фридрих Вільгельм Йозеф фон Шелінг підкреслювали німецьку культурну унікальність, а інший впливовий німецький автор Йоган Готфрид Гердер доводив, що кожна культура має власну цінність.

За Гердером, унікальні культурні цінності народу найкраще виражаються у мові. У «Листах для заохочення гуманності» (1793–1797) Гердер ствердив те, що стало популярним питанням ентузіастів національних рухів: «Чи є щось дорожче для народу, ніж мова його батьків? У цій мові зосереджена вся думка народу, його традиції, історія, релігія та основи буття, все його серце і душа. Позбавити народ його мови означає позбавити його єдиного вічного блага»¹. Вплив Гердера у Центральній і Східній Європі був величезний, оскільки він надавав універсальне обґрунтування повазі до власної культури. Це було дуже важливим для бездержавних народів у багатонаціональних імперіях, чії мови та культури потерпали від браку визнання або навіть зневаги. Слов'янські народи, зокрема українці, привернули особливу увагу Гердера. У своєму популярному подорожньому щоденнику, опублікованому 1769 року, Гердер писав: «Одного дня Україна стане новою Грецією. Прекрасне небо, що стелиться над цим народом, його веселий характер, схильність до музики та родючі ґрунти колись пробудяться зі сну. З безлічі

малих диких народів, якими були колись і греки, постане цивілізована нація. Її кордони простягнуться до Чорного моря, а звідти і по всьому світу»². Для сучасного читача ці думки звучать досить незвично, але на початку XIX століття в добу романтизму вони стали дуже важливими для гідності пригноблених народів.

Коли після Французької революції націоналізм поширився по Європі, його мета і засоби, залежно від політичних обставин, суттєво відрізнялися. У результаті склалися два типи націоналізму: 1) націоналізм, насаджений державою (*state-imposed nationalism*) та 2) націоналізм, натхненний інтелігенцією (*intelligentsia-inspired nationalism*). Перший походив згори, тобто від урядів уже наявних незалежних держав, які прагнули заручитися лояльністю своїх громадян, переконуючи їх, що вони об'єднані завдяки приналежності до певної національності. Другий постав у багатонаціональних державах, де панівна мова, культура та ідентичність відрізнялися від ідентичності народів, які їх населяли. Еліта цих народів – національна інтелігенція – намагалася переконати решту суспільства, що вони є окремою національною групою, а отже, заслуговують на культурну та політичну автономію, або ж на цілковиту незалежну державність.

Чимало науковців стали послідовниками теорії Ганса Кона, згідно з якою перший тип, себто насаджений державою націоналізм, був характерний для Західної Європи, тоді як другий – інтелігентський націоналізм – був феноменом Східної, точніше, Центрально-Східної та Східної Європи. Однак це протиставлення помилкове: навіть у першій половині XIX століття у Центрально-Східній та Східній Європі існували народи – наприклад, греки та серби, – які отримали державну незалежність одночасно або перед тим, як їхня інтелігенція спромоглася витворити спільну національну ідентичність; водночас інші держави, наприклад, Російська та Австрійська імперії, намагалися створити «державну національність» – імперську російську або австрійську, що охопила б кілька народів.

У Західній Європі також існував націоналізм, натхненний інтелігенцією, скажімо, в Ірландії, Фризії, каталонців, а також у німців та італійців. Ці країни у першій половині XIX століття не мали власних держав, але створили національні рухи під проводом інтелігенції, метою яких була культурна автономія та політична незалежність. Водночас у Західній Європі існували держави, серед них Норвегія, Бельгія чи Люксембург, політична незалежність котрих передувала формуванню норвезької, бельгійської або люксембурзької національності, а деякі багатонаціональні держави – імперська Франція, Британія та Іспанія – намагалися, як Російська та Австрійська імперії, накинути імперську французьку, британську або іспанську ідентичність своєму етнічно різномірному населенню. Отже, класифікуючи національні рухи, неможливо стверджувати, що в Західній Європі існував тільки один тип націоналізму, а в Центрально-Східній та Східній Європі – інший.

Український націоналізм і в Російській, і в Австрійській імперії належить до інтелігентського типу. Та перед тим, як розглядати розвиток українського націоналізму в Російській імперії, потрібно зробити ще дві зауваги. По-перше, люди не народжуються з національною ідентичністю; вони набувають усвідомлення приналежності до певної національності. До XIX століття більшість населення Європи розмовляла діалектами окремих мов і часто ідентифікувала себе за релігійною, а іноді географічною чи регіональною ознакою. Завданням, яке поставили перед собою невеликі групи інтелектуалів, відомі як інтелігенція, було переконати членів окремої групи, що вони належать до ширшої національності. Інтелігенти поширювали ці ідеї через газети, журнали, читальні, культурні організації і театр, а також, в разі сприятливого ставлення уряду, через систему освіти. Отже, поширення ідеї національної ідентичності залежало від наявності письменого населення та мережі засобів інформації, що, своєю чергою, визначалися ступенем урбанізації, індустріалізації та загальною модернізації певного суспільства.

Якщо поширення ідей національної ідентичності вже так чи так було складним завданням, то додатковою проблемою для провідників інтелігенції стало питання: які саме суспільні стани слід вважати складниками окремої нації – керівну еліту (за-

звичай, шляхетську верству), чи всі прошарки, зокрема селян. Навіть якщо стосовно суспільних станів удавалося досягти консенсусу, актуальною залишалася проблема вибору найбільш прийнятної національної ідентичності. Дуже часто у бездержавних

Що таке національність?

В англійській мові терміни «nationality» та «nation» часто вживаються як тожні. Це зумовлює чималу плутанину, якщо спробувати дати означення цих термінів. Зокрема плутанина виникає щодо відносин між певним народом та державною структурою, в якій він живе. Слід пам'ятати, що в більшості держав сьогодні, як і раніше, мешкають народи різної культурної та лінгвістичної приналежності.

У цій книжці терміни «нація» («nation») і «національність» («nationality») розрізняються. «Нація» – це громадяни певної держави. Отже, французька або українська нація – це всі мешканці Франції або України, що є громадянами даної країни, незалежно від їхніх лінгвістичних чи етнокультурних особливостей.

Термін «національність» стосується групи людей, які мають одну або кілька спільних ознак: окрему територію (можливо, але не обов'язково, державність), мову, історичну традицію, релігію, суспільні стосунки та етнографічні риси. Разом ці ознаки відрізняють осіб однієї національності від їхніх сусідів. Варто зазначити, що етнічні чи етнографічні групи також можуть мати всі або більшість таких спільних ознак.

Отже, що відрізняє національність від етнічної групи? Головна відмінність полягає не в наявності чи відсутності всіх або частини зазначених характеристик, а радше, в усвідомленні членами певної групи існування цих спільних рис, які і відрізняють їх з-поміж сусідніх народів чи національностей. Іншими словами, національність має: 1) певні об'єктивні спільні ознаки; 2) суб'єктивні ознаки – усвідомлення належності і бажання належати до окремої групи.

Кількість спільних об'єктивних ознак національності та нації є різною. Наприклад, мова протягом тривалого часу вважалася суттєвою, навіть визначальною характеристикою національності. Насправді це не так, оскільки бразильці, американці та ірландці є окремими народами або національностями, не маючи або втративши окрему мову. Відповідно, хтось може відносити себе до української національності, не знаючи української мови. Стосовно суб'єктивних факторів, то свідомість національної приналежності є результатом процесу виховання в родині, а надто у школі.

Отже, внаслідок багатонаціональної реальності більшості держав світу виникла правова концепція національних меншин. Насправді не існує національних меншин, є лише національності, що живуть в одній або кількох державах. Однак більшість держав мали на меті стати національними державами; тобто вони керувалися переконанням, що всі мешканці держави належать або повинні належати до єдиної «державної» національності. Деякі держави визнали, що на їхній території живуть кілька різних народів або національностей. У правовій та конституційній системі недержавні національності вважаються національними меншинами.

народів, зокрема в українців, інтелігенція поділялася на фракції, котрі ідентифікували себе з різними національностями. Особливо це було властиво таким регіонам, як Україна, де поряд жили представники багатьох національностей. У певному сенсі, національні рухи нагадували ідеологічний ярмарок, де фракції-конкуренти пропонували свій товар. Оскільки національна свідомість формувалася поступово, для окремих осіб був можливий перехід з однієї конкурентної фракції до іншої навіть по декілька разів. Тобто на українських землях можна було зустріти представників місцевого населення, що обирали польську, російську або українську ідентичність.

Потрібно також мати на увазі, що концепції єдиної ідентичності протистоять ієрархія кількох лояльностей або ідентичностей. Дуже часто в багатонаціональних державах індивідуум може цілком затишно почуватися з більш ніж однією національною ідентичністю. Отже, для багатьох мешканців Наддніпрянщини було цілком нормально бути водночас малоросом і росіянином або росіянином з Малоросії, що розмовляв «малоруською», тобто українською мовою. Багато дворян козацького походження, яких ми дещо спрощено називаємо русифікованими, належать до цієї категорії, серед них великий російськомовний письменник з Наддніпрянської України Микола Гоголь.

Проте з розвитком українського націоналізму його провідники прийшли до думки, що заради життєздатності руху «природну» ієрархію різних ідентичностей має заступити система єдиної ідентичності. Іншими словами, не можна бути росіянином з Малоросії або поляком з України; треба стати або поляком, або українцем, чи росіянином або українцем – цьому терміну віддавали перевагу над «малоросом» для того, щоб наголосити на різниці. Насправді еволюцію українського національного відродження можна читати як історію конфлікту між системою кількох лояльностей, з одного боку, та єдиної ідентичності, з іншого, а також часто травматичного відображення цього конфлікту на індивідуумах.

Нарешті, інтелігентський націоналізм можна розглядати як такий, що пройшов три стадії розвитку: 1) стадію збирання спадщини, 2) організаційну стадію, 3) політичну стадію. Перша стадія була позначена зусиллями окремих осіб зібрати лінгвістичні, фольклорні, літературні та історичні артефакти певного народу. На другій стадії виникають організації, школи та видання для поширення знань про зібрану культурну спадщину. Для третьої стадії характерна участь у політичному житті, часто з наміром здобути автономію або незалежність. Цю триступеневу модель можна застосувати і до українського національного руху XIX століття.

Феномен множинних лояльностей

Прагнення змін у суспільстві не було первинною мотивацією тих, хто доклався до першої стадії національного руху в Наддніпрянській Україні – стадії збирання спадщини. Йшлося, радше, про бажання відродити певні аспекти минулого, точніше, використати минуле заради досягнень сучасності. У такому зверненні до минувшини передусім була зацікавлена козацька старшина Лівобережжя. Після того, як Єкатеріна II 1785 року видала «Жалувану грамоту дворянству», козацька старшина більше переймалася боротьбою за доступ до лав російського дворянства з усіма відповідними соціальними та економічними привілеями, ніж протестами з приводу скасування автономії Гетьманщини.

Між 1785 і 1835 роками імперська влада спочатку визнала шляхетський статус усього козацтва, потім відмовила у ньому, тоді знову надала, але вибірково (див. розділ 26). Така непослідовність спонукала багатьох козаків подавати петиції до створеної 1797 року Геральдичної контори. Щоб довести, що вся козацька старшина є еквівалентом російського дворянства, чи обґрунтувати претензії окремих козаків на статус знаті, згідно з місцевими «малоросійськими» умовами, прохачі мусили переглянути цілий масив історичних договорів між українськими гетьманами та царями Московії, грамоти польських королів і литовських князів та

інші документи, зокрема літописи, історичні та родинні мемуари, генеалогії та записи місцевих традицій. Одним з побічних продуктів цього практичного пошуку правового обґрунтування був новий інтерес до минулого, що невдовзі спричинив появу кількох публікацій, присвячених історії України. Отже, немає нічого дивного, що більшість ранніх історій України написана тоді, коли козацька еліта відчайдушно намагалася влитися до лав російського дворянства.

Кожна з цих ранніх історій виявляла глибокий місцевий патріотизм та любов до українського минулого. Проте всі вони були написані російською мовою, а в їхніх авторів не виникало сумніву, що Україна, або Малоросія, була природною та невіддільною частиною російського імперського світу. Отже, ранні історії України імпліцитно погоджувалися з існуванням кількох лояльностей або ідентичностей.

Фольклор також виявився плідним ґрунтом для діяльності інтелігенції під час першої стадії національного відродження. У той самий час, коли виходили друком перші історії Малоросії, Григорій Калиновський опублікував своє «Описание свадебныхъ украинскихъ простонародныхъ обрядовъ в Малой Россіи и слободской украинской губернии» (1777 р.). Наступним з'явився «Опытъ собранія старинныхъ малороссійскихъ пѣсень» (1819 р.) князя Миколи Цертелєва, русифікованого грузина, що народився у Наддніпрянщині і як палкий місцевий патріот відчув потребу збирати народні пісні від старих кобзарів. У коментарях до текстів Цертелєв стверджує, що українські народні пісні засвідчують моральні якості, які відрізняють українців від їхніх більш жадібних та агресивних сусідів.

Перше систематичне зібрання українських народних пісень здійснив Михайло Мак-

Ранні історії України

Допоки досягнення шляхетського статусу не стало для козаків нагальною проблемою, існувала тільки одна опублікована історія України – «Краткія лѣтопись Малыя Россіи» (1777 р.), що була доповненою версією до літопису, створеного у 1730 роках. Скорочений варіант більш раннього твору Григорія Грабянки «Дѣйствія презѣльной... брани Богдана Хмельницкого, гетмана Запорожского съ полякы» (1710 р.) був опублікований лише у 1793 році, а інша загальна праця – «Лѣтописное повѣствованіе о Малой Россіи и ея народѣ и козакахъ вообще» Александра Ригельмана була написана у 1785–1786 рр., але опублікована лише 1847 року.

Суперечка з приводу козацького статусу та спричинені нею практичні історичні дослідження невдовзі викликали масу публікацій. Серед них були полемічні твори, що доводили права українців на шляхетський статус (Роман Маркович, близько 1800 р.; Тимофій Калинський, близько 1800 та 1808 рр.; Василь Полетика, 1809 р.; Адріян Чєпа, 1809 р.; Федір Туманський, 1809 р.), а також більш розлогі історичні праці, зокрема аматорський опис України Якова Марковича «Записки о Малоросіи, ея жителейхъ и произведеніяхъ» (1798 р.), та більш серйозна п'ятитомна компіляція Миколи Маркевича, а також «Исторія Малой Россіи» (1822 р.) Дмитра Бантиш-Каменського, представника української шляхти. Твір Бантиш-Каменського базується на великому корпусі архівних джерел і просякнутий духом глибокої відданості Російській імперії. Його історія була настільки популярною, що її тричі перевидавали (у 1830, 1842 і 1903 рр.), і вона правила за основне джерело знань про українську історію аж до кінця ХІХ століття.

симович, який опублікував три збірки: «Малоросійскія пѣсни» (1827 р.), «Украинскія народнѣя пѣсни» (1834 р.) та «Сборникъ украинскихъ пѣсенъ» (1849 р.). Запозичивши підхід Цертелева, Максимович підкреслював відмінності між росіянами та українцями на підставі народних пісень. Його збірки мали величезний вплив на українських інтелектуалів, які прагнули відкрити багатства культури свого народу. Після праці Максимовича з'явилися кілька інших збірок народних пісень, серед них найважливішим було шеститомне видання під назвою «Запорожская старина» (1833–1838 рр.) за редакцією російського славіста Ізмаїла Срезневського.

Інший важливий елемент збиральницької стадії інтелігентського національного руху – мова – не мав на Наддніпрянщині такої популярності, як історія та фольклор. В інших слов'янських національних відродженнях лінгвісти грали провідну роль, а словники й граматики ставали головним матеріалом у побудові національної культури. Роль таких постацій, як Добровський і Юнгман у чехів, Павел Йосеф Шафарик та Людовіт Штур у словаків, Людевіт Гай у хорватів та Вук Караджіч у сербів засвідчують величезне значення лінгвістів у національних рухах інших слов'янських народів. Але українці, принаймні на Наддніпрянщині, в цьому відставали. Впродовж усієї першої половини XIX століття з'явилася лише одна граматика Олексія Павловського («Грамматика малоросійскаго нарѣчія», 1818 р.) та один маленький словник Івана Войцеховича («Собраніє словъ малоросійскаго нарѣчія», 1823 р.). Мало того, ці автори не вважали українську окремою мовою; для них це був так званий «малоросійський» діалект російської мови.

Водночас почали з'являтися літературні твори, але навіть вони не могли створити підґрунтя для дієвого літературного руху. Першим літературним твором сучасною українською мовою, публікація якого почалася 1798 року і який належав «батьку української літератури» Івану Котляревському, є «Малоросійская Енеида» – трагесвія класичної латинської епічної поеми Вергілія з одноїмен-

ною назвою в українському контексті. Хоча мова «Енеїди» Котляревського, а також його драматичних творів – оперети «Наталка Полтавка» та водевілю «Москаль-чаривникъ» – була дійсною тогочасною українською, тематика цих творів навіювала думку, що ця мова придатна лише для зображення комічного. Таке ставлення навряд чи змінилося після появи україномовних творів Петра Гулака-Артемовського, Григорія Квітки-Основ'яненка та Євгена Гребінки, які писали бурлески, фейлетони, оповідання та байки. Коротко кажучи, ті, хто звертався до більш серйозних жанрів, повинні були вживати російську. Саме так вчинив один з найвизначніших українських письменників тієї доби – Микола Гоголь. Брак упевненості в українській мові й культурі 1840 року визнав Михайло Максимович, патріот-фольклорист: «Все, що у нас пишеться по-малоросійському, – певною мірою вже штучне, яке становить інтерес тільки обласний, як у німців писане алеманським діалектом. У нас не може бути письменства південноруською мовою, а тільки можуть бути і є окремі твори, нею писані...»³.

Але незважаючи на обмежені досягнення у сфері мови та літератури, національне відродження в Наддніпрянській Україні протягом збиральницької стадії наприкінці XVIII та в перших десятиліттях XIX століття мало також важливі здобутки, особливо в царині історії та фольклору. Цікаво зазначити, хай як несподівано це звучить, що уряд Російської імперії назагал підтримував ці процеси. Тож на Наддніпрянщині розпочалася організаційна стадія національного відродження. Дуже важливим у цьому контексті було створення на території України перших двох модерних університетів – 1805 року в Харкові та 1834 року в Києві. Харківський університет було засновано за ініціативою місцевого українського шляхтича-філантропа Василя Каразіна з суто практичною метою: готувати кадри для імперського бюрократичного апарату. Отже, в університеті не викладали ні українською, ні російською мовою, натомість протягом кількох десятиліть мовою навчання були латина, французька і

німецька. Завдяки переважно іноземному професорському складу до провінційного міста Харкова доходили останні інтелектуальні течії Західної Європи, зокрема романтизм і націоналізм.

Невдовзі окремі представники інтелектуального середовища університету виявили інтерес до місцевості, де він був розташований. У результаті, в 1820-х роках Харків став першим центром українського національного відродження. Серед активістів Харківського гуртка був російський фольклорист та філолог Ізмаїл Срезневський та українські письменники Петро Гулак-Артемовський, Григорій Квітка-Основ'яненко, Амвросій Метлинський та Микола Костомаров. Харків став місцем публікації перших альманахів української літератури («Українській альманахъ», 1831 р.; «Українській зборникъ», 1838–1841 рр.) і перших періодичних видань, частково присвячених українським темам («Українській вѣстникъ», 1816–1819 рр.; «Українській журналъ», 1823–1825 рр.). Хоча ці періодичні видання виходили переважно російською мовою, а їхньою метою було ознайомити читачів з західноєвропейською літературою, вони також стали форумом для україномовних публікацій Харківського гуртка белетристів і науковців. Також у Харкові вперше для означення мешканців України було вжито термін «українець» замість «малорос» або давнішого терміна «руський/русин».

Ініціатива заснування 1834 року в Києві університету святого Володимира належала не місцевим філантропам, як у Харкові, а російській владі. Крім того, якщо Харківський університет мав дещо приземлене призначення – готувати функціонерів для імперської служби, то Київський університет від самого початку мав чітку політичну мету – перетворити Правобережжя, яке довгий час перебувало під польським впливом, на невіддільну частину Російської імперії. Насправді заснування університету було безпосереднім наслідком невдалого польського повстання 1830–1831 року, в якому брали участь тисячі польських шляхтичів Правобережжя. Хоча

це повстання не стало серйозною військовою загрозою для імперії, воно таки переконало царя Ніколая I, що, попри чотири десятиліття приналежності до Російської імперії, польська шляхта у стратегічно важливих західних губерніях ще була політично ненадійною.

Щоб виправити цю проблему, Ніколай I доручив міністру та голові імператорської Академії наук Сергею Уварову перетворити полонофільську шкільну систему західних губерній, зокрема українського Правобережжя, на інструмент російської імперської ідеології. З цією метою польські середні школи було русифіковано, знаменитий польський лицей у Кременці на Волині – ліквідовано, а польський університет у Вільнюсі 1834 року перенесено до Києва. Уваров сам обрав Київ як місце для нового університету, оскільки, за його словами, це була «мать городов русских», а отже, вдалий відправний пункт для культурної експансії Російської імперії на Захід.

Київський університет святого Володимира та його спершу невеликий професорський склад мали займатися переважно дослідженням історії західних російських губерній в Україні та Білорусі. Ці території колись належали Київській Русі і, з погляду влади, тепер їх слід було ідеологічно та політично інтегрувати у царську імперію. У процесі культурного перевиховання польська молодь мала навчатися в російськоімперському дусі, а місцевому малоросійському руху було відведено особливу роль – стати знаряддям деполонізації Києва та Правобережжя. Тому не дивно, що один з провідних українських інтелектуалів того часу, Михайло Максимович, був призначений ректором нового університету.

Для заохочення слов'янознавчих студій, присвячених, зокрема, Наддніпрянській Україні або Малоросії, у 1838 році Уваров виділив щедre державне фінансування досліджень і подорожей провідних науковців імперії. Двоє з них, Осип Бодяньський з Московського університету та Ізмаїл Срезневський з Харківського, вже активно займалися українськими студіями. У самому Києві

вийшли друком три томи літературно-наукового журналу «Кієвлянинъ» (1840, 1841, 1850 рр.), а 1843 року було засновано Імператорську Археографічну комісію для збирання і публікації історичних документів. Тим часом, український фольклорист та історик Осип Бодяньський після повернення з дослідницької подорожі за кордон став секретарем Імператорського товариства вивчення російської історії та старожитностей у Москві, де розпочав серію публікацій під назвою «Чтенія» (1846–1918 рр.). Під його редакцією за перші три роки існування «Чтеній» вийшло 23 томи збірника з величезним історичним матеріалом про Україну.

Отже, саме уряд Російської імперії надав міцне організаційне підґрунтя для досліджень української культури. Зрештою така політика відповідала російській офіційній ідеології, проголошеній міністром Уваровим у 1833 році, за якою ідеологічними опорами імперії мають бути православ'я, самодержавство і народність. Тому місцева малоросійська ідентичність вважалася прийнятним і навіть бажаним доповненням до національної ідеології Російської імперії. Це був, як тоді виглядало, лише нижчий ступінь соціокультурної системи, що визнавала ієрархію різних і взаємодоповнюваних лояльностей та ідентичностей.

Віра у взаємовиключні ідентичності

У той самий час в колах молодії інтелігенції Наддніпрянщини з'являється теорія про неможливість паралельного існування кількох ідентичностей. Деякі елементи цієї теорії простежувалися у коментарях до фольклористичних збірок Цертелєва і Максимовича, де вони вказували на відмінності між російськими та українськими народними піснями. Однак найбільш радикальним чинником виокремлення був твір під назвою «Історія Русовъ или Малой Россіи» 1846 року. Донині науковці не дійшли згоди щодо автора «Історії Русовъ», хоча погоджуються, що текст було написано у першому десятилітті XIX століття, а в 1820-х і 1830-х роках

кілька його копій ходили по руках, поки його не опублікував у 1846 році Осип Бодяньський як перший том у серії «Чтений Императорского общества российской истории и древностей».

«Історія Русовъ», як і інші історії Малої Росії того періоду, приділяє найбільшу увагу козацтву, зокрема його незалежному чи напівнезалежному політичному становищу XVII–XVIII століть. Проте на відміну від інших творів, «Історія Русовъ» трактує Малоросію не як провінцію ширшого російського світу, а як незалежну країну, яка зовсім недавно перейшла під гегемонію Росії. Отже, «Історія Русовъ» висувала ідею історичної тягlosti української державности з часів Київської Русі до литовського періоду і аж до козацької доби. Маючи на меті пробудити національно-патріотичні почуття, автор «Історії Русовъ» обрав тон радше морального трактату, ніж звичайного історичного нарративу. Цей твір декларує відкриту дихотомію між світом московитів та українців. У філософській схемі правди, справедливості і добра проти зла московити обов'язково мусили бути зображені в негативному світлі: «в народі Московському владарює рабство і невільництво у найвищій мірі і що в них, окрім Божого та Царського, нічого власного нема і бути не може; і людей, на їх думку, створено нібито для того, щоб в ньому не мати нічого, а лише рабствувати...»⁴.

Ця картина була різючим контрастом до образу вільнолюбного і демократичного способу життя – хоча й романтизованого та історично викривленого – який нібито переважав у Козацькій Україні. Читач, очевидно, мусив замислитися, чи слід сучасним українцям і надалі залишатися під московським ярмом. Відповідь «Історії Русовъ» нагадує ідеологію американської та французької революцій:

«Коли певна форма правління перешкоджає цій меті [тобто намагається позбавити людей їхніх природжених прав], народ має право змінити або повалити його і встановити нове правління»

ня, що ґрунтується на таких засадах й організовує свою владу в такій формі, яка здається найпридатнішою для досягнення безпеки і щастя»⁵.

Це був заклик до відродження української державності у душі просвітницьких проголошень універсальної свободи.

Хоча «Історія Русов» не була твором високого наукового рівня, їй вдалося, використовуючи історію народу, надихнути цілу генерацію українських патріотів 1840-х та 1850-х років. Переїнявши духом «Історії Русовъ», Микола Маркевич уклав свою п'ятитомну «Історію Малоросії» (1842–1843 рр.), де стверджував, що не росіяни, а українці були істинними спадкоємцями Київської Русі. Ще більшим був вплив «Історії Русовъ» на трьох осіб, які стали символами українського національного відродження: Миколу Костомарова, Пантелеймона Куліша і Тараса Шевченка.

Микола Костомаров народився на далекому сході Слобожанщини, поблизу Воронежа в родині російського офіцера зі знатного українського роду та його кріпачки. Костомаров навчався у Харківському університеті, де захопився історією, а також філософськими ідеями Гердера про самоцінність окремих національних культур і мов. Він друкував українські поезії у виданнях Харківського гуртка і в ранніх дослідженнях доводив потребу в окремій українській літературі. Отримавши спеціальність вчителя гімназії, 1845 року Костомаров переїхав працювати до Києва.

Пантелеймон Куліш був сином козака з Чернігівської губернії, якому не вдалося отримати права на дворянство. Молодий Куліш певний час навчався у Київському університеті святого Володимира, а з 1840 року викладав у середній школі в Луцьку. У 1843 році він опублікував свій перший роман російською мовою. Через два роки теж російською розпочато друк його найвизначнішого роману «Чорна рада». Спочатку Куліш був національним патріотом малоросійського типу, який не мав нічого проти ідеї різних ідентичностей. У листопаді 1845 року Куліш більше ніж на рік

виїхав до Санкт-Петербурга, але в цей час зберігав тісні контакти з Києвом.

Третім членом цієї трійці інтелектуалів, якому врешті-решт судилося справити найбільший вплив на український національний рух, був Тарас Шевченко. З усіх трьох Шевченко був найскромнішого походження. Він народився в родині кріпаків у Київській губернії. Винятковим, зваживши на добу і соціальне становище, було те, що малого Тараса навчили читати й писати. Він також виявив талант до малювання. Після бурхливої юності, коли Шевченко тікав від батька і мачухи та мандрував по селах, він врешті повернувся до маєтку свого пана (Васілія Енгельгардта), син якого 1830 року вивіз Шевченка до Санкт-Петербурга. Шевченка відрадили вчитися в Імператорську академію наук, і невдовзі він став улюбленцем вищого товариства Санкт-Петербурга. 1838 року ушлявлений російський художник Карл Брюллов намалював портрет і, продавши його, викупив Шевченка з кріпацтва. Шевченко залишився у Санкт-Петербурзі і продовжував малювати, вчитися, зокрема брати уроки української історії, а також писати вірші.

Через два роки він опублікував перший великий поетичний твір «Кобзарь» (1840 р.). За словами Юрія Луцького, «поява “Кобзаря” – найважливіша подія в історії української літератури. Вона звітувала нове й сміливе починання, явивши собою спробу висловити українською мовою те, що багатьма ще вважалося за неможливе, – широкий спектр почуттів та ідей, притім у високомистецькому викладі»⁶. Відійшли у минуле сумніви щодо вживання «малоросійської» у серйозних літературних жанрах. Поява «Кобзаря» спровокувала зміни у сприйнятті, внаслідок яких сучасники Шевченка повірили, що малоросійський діалект може стати повноправною мовою. В деяких інших творах Шевченко докоряв Котляревському, Квітці-Основ'яненку та Гоголю за те, що вони не вірили в це.

«Кобзар» Шевченка та його наступний великий твір «Гайдамаки» (1841 р.) також були радикальні за змістом. Темою обох епічних творів стали історичні подвиги українців,

зображених як представники незалежної нації, брутално підкореної московськими та польськими гнобителями. Шевченко створив не тільки засіб – мову, але й зміст послання – національну гордість, висловлену проникливими і незабутніми рядками. Кардинально відрізняючись від своїх малоросійських сучасників, які ще вірили у можливість існування кількох ідентичностей, Шевченко чітко розрізняв російську та українську ідентичності. Найбільш жорстко він затаврував московсько-російське правління двома поемами – «Кавказ» (1845 р.) і «Сон» (1844 р.), де висміяв родину імператора та його попередників. Шевченкове зображення царя Петра I різко контрастувало з популярною на той час поемою про цю історичну особу пера провідного російського поета Александра Пушкіна. У Шевченка «вільний гетьман» Павло Полуботок звертається до Петра:

О царю поганій,
Царю проклятий, лукавий,
Аспиде неситий!
Що ти зробив з козаками?
Болота засипав
Благородними костями;
Поставив столицю
На їх трупах катованих!
В темній темниці
Мене, вольного гетьмана,
Голодом замучив
У кайданах. Царю! Царю!⁷

Сам Шевченко не належав до верстви знаті і не розділяв її поглядів на українську історію. Його революційне послання полягало у тому, що українці були національністю, що складалася з різних суспільних прошарків і були позбавлені політичних і культурних прав, а переважна більшість селян і кріпаків, на додачу, зазнала соціального гніту. Відповідно, якщо гетьман Богдан Хмельницький був героєм для української шляхти XIX століття, бо розпочав політичний процес, який приніс їй багатство і високий соціальний статус, то для Шевченка було би краще, якби Хмельницький взагалі не народжувався.

...Ой Богдане!
Нерозумний сину!
Подивись тепер на матір,
На свою Україну,
Що, колишучи, співала
Про свою долю,
Що, співаючи, ридала,
Виглядала волю.
Ой Богдане, Богданочку,
Якби була знала,
У колісці б задушила,
Під серцем приспала.
Степи мої запродані...
Дніпро, брат мій, висихає,
Мене покидає,
І могили мої милі
Москаль розриває...⁸

Початок 1840-х років Шевченко провів у Санкт-Петербурзі і в кількох шляхетських маєтках Наддніпрянської України. Він приїхав як представник Санкт-Петербурзької еліти і був центром уваги культурно спраглих провінційних поміщиків. Згодом у 1845 році Шевченко повернувся додому вже не як представник вищого світу Санкт-Петербурга, а на посаду дослідника в нещодавно створеній Імператорській Археографічній комісії у Києві. Саме в Києві 1845 року Шевченко мав можливість познайомитися з двома згадуваними вище інтелектуалами Наддніпрянщини – Костомаровим і Кулішем.

У середині 1840-х років Київ став центром невеликої групи українських ентузіастів, які під проводом Миколи Гулака і Василя Білозерського заснували, ймовірно на початку 1846 року, таємне товариство під назвою Кирило-Методіївське братство. Хоча існують сумніви щодо того, чи насправді Шевченко (який подорожував по Україні за дорученням Археографічної комісії) та Куш (який у листопаді 1845 року переїхав з Києва у Рівне, а згодом у Санкт-Петербург) були членами братства, так чи так вони брали участь в його діяльності разом з активним членом братства Миколою Костомаровим.

Що це була за діяльність? Вона полягала, здебільшого, у дискусіях та формулюванні

програми пропагування соціальної рівності, слов'янського братерства і, непрямим чином, українського патріотизму. З появою Кирило-Методіївського братства національний рух, що підкреслював українську виняткову ідентичність, вступив у другу, організаційну фазу. Братство створило документ під назвою «Книги буття українського народу», написану, ймовірно, Костомаровим, зображаючи у месіянському дусі світову історію і місце в ній України. Особливий наголос було зроблено на зростанні козацького руху: «не так зробилось, як думали пани, бо козацтво піднялось, а за їм увесь простий народ; вибили і прогнали панів, і стала Україна земля козацька, вольна, бо всі були рівні і вільні, але не надовго»⁹. Це ідеальне становище тривало доки «німка цариця Єкатеріна, курва всевітня, безбожниця, убійниця мужа свого, востанне доконала козацтво і волю, бо, одобривши тих, котрі були в Україні старшинами, наділила їх панством і землями, надавала їм вольну братію в ярмо і поробила одних панами, а других невольниками»¹⁰. Однак це знищення України було радше позірним, аніж реальним, оскільки у майбутньому, коли буде реалізовано одну з цілей братства – федерацію всіх слов'ян – «Україна буде неподлеглою Річчю Посполитою в союзі Слов'янським. Тоді скажуть всі язики, показуючи рукою на те місто, де на карті буде намальована Україна: «От камень, него же не берегоша зиждущій, той бисть во главу угла»¹¹.

Програма Кирило-Методіївського братства у Наддніпряччині передбачала скасування кріпацтва і створення шкіл для народної освіти. Однак ця ідеалістична організація залишилася мертвонародженою, оскільки за доносом провокатора О. Петрова вся група була видана царській поліції. Десять членів братства, серед них Шевченко і Куліш, були заарештовані навесні 1847 року, віддані під суд і визнані винними. Гулака ув'язнили на три роки; Костомарова заарештували на рік і відправили на заслання; Білозерський та Куліш були засуджені до чотирьох місяців ув'язнення і заслання. Шевченка, через його палкі поезії та антиросійський вплив на малоросів, заслали на Урал на невизначений час як рядового сол-

дата, і, згідно з власноручною інструкцією царя Ніколая I, йому було «суворо заборонено писати або малювати»¹². Усім засудженим не дозволялося жити в Україні після того, як вони відбудуть термін покарання.

Процес і вирок над членами братства засвідчили, що перша несмілива спроба створити українську організацію зазнала цілковитої поразки. Цей прецедент також виявив, що уряд Російської імперії, який досі не лише толерував, але й активно підтримував малоросійський культурний рух, відтепер буде підозрювати місцевих патріотів у прагненні національного сепаратизму. Однак публікація творів Шевченка у 1840-х роках надала українському руху новий *raison d'être* – йшлося про ментальність, альтернативну малоросійській, яка панувала в українських інтелектуальних колах до 1840-х років. І хоча режим знищив братство, мовний і літературний потенціал української культури, сформульований Шевченком, за сприятливої політичної ситуації можна було відродити як інструмент життєздатного національного руху.

¹ J. G. von Herder, *Briefe zu Beförderung der Humanität*, cited in Carlton J. H. Hayes, *Essays on Nationalism* (New York 1928), p. 13.

² 'Journal meiner Reise im Jahr 1769', *Herders sämtliche Werke*, Vol. IV (Berlin 1877), p. 402.

³ Letter to Denys Zubryts'kyi, cited in Georges S. N. Luckyj, *Between Gogol' and Ševčenko: Polarity in the Literary Ukraine, 1798-1847* (Munich 1971), p. 30.

⁴ Cited in Olexander Ohloblyn, 'The Ethnical and Political Principles of «Istoriya Rusov»', *Annals of the Ukrainian Academy of Arts and Sciences*, II, 4 (New York 1952), p. 393.

⁵ *Ibid.*, p. 396.

⁶ Luckyj, *Between Gogol' and Ševčenko*, p. 137.

⁷ Тарас Шевченко, Сон (Комедія) у кн. Тарас Шевченко. *Зібрання творів у шести томах (видання, автентичне 1-6 томам «Повного зібрання творів у дванадцяти томах»)*. Том 1. Поезія 1837-1847 (Київ 2003), с. 275.

⁸ Тарас Шевченко, Розрита могила, *Там само*, с. 252-253.

⁹ Микола Костомаров, «Закон Божий» (Книга буття українського народу) (Київ 1991), с. 26.

¹⁰ Там само, с. 28.

¹¹ Там само, с. 30.

¹² Cited in Luckyj, *Between Gogol' and Ševčenko*, p. 186.

Український національний рух у Наддніпрянській Україні після доби реформ

Знищення Кирило-Методіївського братства і розпорошення його членів було серйозним ударом, який, однак, не став кінцем українського національного руху. Наприкінці 1850-х років у Наддніпрянській Україні та за її межами розпочалося нове українське відродження.

Правобережжя і рух хлопоманів

У самій Наддніпрянщині нове відродження було наслідком існування специфічних умов на Правобережжі. У розділі 27 показано, що польська шляхта продовжувала домінувати в соціально-економічному і культурному житті так званого південно-західного краю Росії (Київська, Волинська і Подільська губернії), що цей регіон став bastіоном польського націоналізму й опорою польського повстання 1830–1831 років, й описано реакцію царської влади – скасування або русифікацію польських шкіл і використання малоросійського культурного відродження на противагу польському націоналізму. У 1837 році для забезпечення нової політики імперський уряд призначив генерала Дмитрія Бібікова генерал-губернатором трьох правобережних губерній. Бібіков був видатним прикладом суворого бюрократа, який втілював репресивну політику царя Ніколая I (правив у 1825–1855 рр.). Він вирішив покласти край панівному становищу польської шляхти на Правобережжі. Для цього він ініціював кілька урядових розпоряджень, які регулювали повинності кріпаків і певною мірою покращили їхнє становище. Бібіков також очолив комісію з перегляду шляхетських привілеїв. Внаслідок цього з 1840 по 1845 рік більше 64 тисяч осіб втратили шляхетський статус, оскільки, з погляду

імперської влади, вони не зуміли навести достатню кількість достовірних доказів на право приналежності до стану знаті. Відповідно, велика група польських і полонізованих українських шляхтичів відтепер стали державними селянами або міщанами, а отже, наблизилися до маси українського селянства, серед якого вони жили.

Насправді польський інтерес до специфічної культури Правобережжя розвинувся ще раніше. Польське національне відродження і романтичний рух у польській літературі породили кількох письменників, котрі виявляли щире зацікавлення історією Правобережжя. Такою була група місцевих патріотів, відома як українська школа в польській літературі: поети Антоній Мальчевський, Юзеф Богдан Залеський, Северин Гошинський, прозаїк Міхал Чайковський та критик Міхал Грабовський. Певний час до цієї групи також належав найвизначніший польський письменник тієї доби Юліуш Словацький, який народився на Волині і написав кілька п'єс на основі української історії.

Крім польських письменників-романтиків української школи, серед польської шляхти, яка нещодавно втратила свій статус і була розчарована поразкою революції 1830–1831 років, а також вважала, що майбутнє польського питання залежатиме від підтримки місцевого селянства, виник своєрідний народницький рух. Результатом була спроба зрозуміти українське селянство, серед іншого, його мову і культуру. Цю спробу розвинули так звані хлопомани. Це були сини польських шляхтичів, які навчалися в Києві і закликали до визволення селянства та демократизації суспільства. Як поляки або полонізовані українці вони відчували

провину за не одне століття гніту українського селянства. Тож коли наприкінці 1850-х років постало питання про підготовку нового польського повстання, хлопомани відкинули такий шлях. Деякі представники цієї групи пішли ще далі: вони відмовилися від польської ідентичності і повернулися до тієї, яка, на їхню думку, була первинною для них або їхніх предків – української. Як і на Лівобережжі, систему різних ідентичностей – бути поляком з України або польським українофілом – заступило поняття єдиної ідентичності: можна бути або поляком, або українцем, але не обома відразу. Серед синів польських шляхтичів, які стали свідомими українцями, був лінгвіст Костянтин Михальчук, етнограф Борис Познанський, економіст Тадей Рильський і найвизначніший лідер руху за «повернення до українства» Володимир Антонович. Антонович став професором в Університеті святого Володимира в Києві і одним із перших професійних істориків-дослідників в Україні.

Український рух у Санкт-Петербурзі та відновлення організаційної стадії

Поки хлопомани посилювали український національний рух на Правобережжі, столиця імперії Санкт-Петербург стала ще однією сценою українського культурного відродження. Сходження на трон царя-«реформатора» Александра II у 1855 році зумовило певне послаблення режиму поліційної держави, створеної Ніколаєм I. За цих нових умов Санкт-Петербург невдовзі став домівкою провідних членів Кирило-Методіївського братства. Кулішеві, який уже з 1855 року мешкав у столиці, було дозволено публікуватися. Через два роки приїхав Костомаров, а з 1859 р. він посів катедру російської історії Санкт-Петербурзького університету. Навіть «небезпечною» Шевченка звільнили із заслання і дозволили оселитися у столиці, де його обрали членом Імператорської академії мистецтв, і він знову міг малювати й публікувати свої твори аж до передчасної смерті 1861 року.

Костомаров і Куліш у 1850 рр. видали великі монографії з історії України – біографію козацького гетьмана Богдана Хмельницького (1857 р.; 2-ге видання 1859 р.; 3-тє видання 1876 р.) Костомарова та Кулішеві «Записки о Южной Руси» у трьох томах (1856–1857 рр.). Згідно з традицією, що склалася у першій половині XIX століття, ці твори були написані російською, хоча Куліш перевидав свій історичний роман «Чорна рада» (1857 р.) українською мовою й уклав два видання українського букваря («ГраMATка», 1857, 1861 рр.) для недільних шкіл для дорослих. Через подальші заборони царської влади буквар Куліша не зазнав широкого педагогічного вжитку, але став моделлю, на якій базується український правопис.

Костомаров, Куліш і Шевченко не лише публікували власні праці у Санкт-Петербурзі, вони приєдналися до інших українців і за підтримки двох українських землевласників-філантропів – Василя Тарновського та Григорія Галагана – заснували культурний гурток, відомий під назвою «Громада». Санкт-петербурзька «Громада» надрукувала кілька творів українських письменників, а також видавала журнал «Основа» (у 1861–1862 рр.), який упродовж двох років свого існування був платформою українського національного руху. Для прикладу, саме на сторінках «Основи» Костомаров опублікував впливову статтю «Две русские народности», де рішуче обстоював тезу, що, виходячи з історичних, культурних та лінгвістичних засновків, росіяни й українці є двома окремими національностями (див. розділ 2).

Українські громади виникли також у Києві під проводом хлопоманів Антоновича, Рильського та Михальчука, у Харкові, Полтаві та Чернігові, де під редакцією Леоніда Плібова виходив журнал «Черниговскій листокъ» (1861–1863 рр.). Метою громад у Наддніпрянщині був вишкіл селян до національного й економічного визволення за допомогою освіти – їх навчали української мови й культури у так званих недільних школах, публікували книжки та показували театральні вистави українською

мовою. Першу недільну школу було відкрито у Києві 1859 року. У 1862 році їх було вже шістдесят сім у кількох українських містах і селах. Саме для цих шкіл Куліш і навіть Шевченко («Букварь южнорусской», 1861 р.) створили букварі.

Ці процеси стали кульмінацією доби народництва, коли серед інтелігентів було модно вдягати традиційні українські строї (принаймні вишивану сорочку), вирушати у село та, як вони сподівалися, вивчати у безпосередньому контакті життя селян і здобувати їхню довіру. З огляду на одвічний скепсис селянства, такі сподівання здійснювалися дуже рідко. Однак напередодні доби реформ та визволення селянства здавалося, що через громади українська інтелігенція могла забезпечити організаційне підґрунтя для національного руху. Проте позірна толерантність російського уряду тривала недовго.

Російська реакція на український рух

Ставлення російських інтелектуальних кіл до українського питання змінювалося. Ще у першій половині XIX століття до українства або малоросійства в Петербурзі ставилися прихильно. За словами Ореста Пелеха, проникливого оглядача тієї доби, «українська мова, як і твори, нею написані, займала особливе місце у *Zeitgeist* освіченої публіки імперії: вона вважалася химерною, кумедною, гарною, а отже, модною»¹. Тому не дивно, що представники основних течій тогочасної російської думки – «ліберальні» західники і «консервативні» слов'янофіли – спочатку вітали малоросійський культурний рух і навіть публікували твори українською мовою на сторінках своїх періодичних видань. Однак у 1860-х настрій різко змінився. Автори кількох патріотичних російських органів («*Вѣстникъ Юго-Западной Россіи*», «*Кієвлянинъ*», «*Московскіе вѣдомости*», «*Русскій вѣстникъ*») почали твердити, що українська або малоросійська мова була лише діалектом російської і ставили питання, яке ще за кілька десятиліть до того сформулював видатний поет-романтик Александр

Пушкін: «Славянские ль ручьи сольются в русском море?»². У цьому сенсі ідеологія панславізму, що визнавала окремі слов'янські групи в середині ширшого слов'янського пантеону, тепер була трансформована російськими публіцистами. Вони вірили, що всі слов'яни у культурному або політичному вимірі могли злитися з «великоросами». Натомість польські публіцисти стверджували, що українство або малоросійство було використане як зброя – і це була правда – для деполонізації Правобережжя. Українські письменники, як Костомаров і Куліш, на сторінках «Основи» відповідали на російські та польські закиди.

Ці інтелектуальні дебати невдовзі перейшли у політичну царину, і на 1862 рік губернатори в Малоросії почали отримувати чимраз більше донесень про позірне прагнення частини українських лідерів «відокремити Україну від Росії». Таку інформацію передавали центральній владі до Санкт-Петербурга. Насправді землевласники, яких щойно позбавили кріпаків, завжди з підозрою ставилися до інтелектуалів-народників та їхньої культурницької роботи серед селянства. Селяни, своєю чергою, не були особливо задоволені умовами свого визволення. Економічна й соціальна еліта Наддніпрянщини усвідомлювала, що, пов'язуючи культурну роботу народників і селянське невдоволення з політичним сепаратизмом, вона спрямує імперський уряд проти українського руху. Нарешті 1863 року поляки знову повстали проти царського правління. Після придушення повстання імперська влада була вкрай рішуче налаштована викоренити усі реальні чи вигадані прояви сепаратизму. Відомий консервативний російський журналіст Міхаїл Катков на сторінках впливового журналу «*Русскій вѣстникъ*» висунув ідею, що український рух був всього лише «польською інтригою».

В атмосфері підозр і взаємних звинувачень кілька українських народників було заарештовано, громади і недільні школи закрито, а видавничу діяльність припинено. На додачу міністр внутрішніх справ царсь-

Валуєвський циркуляр

У березні 1862 року Пилип Морачевський подав український переклад частин Нового Заповіту до Імператорської Академії наук. Академія схвалила текст, але його відкинув Святійший Синод Російської Православної Церкви, частково через те, що переклад на мову, якої легально не існувало, міг бути політично небезпечною справою. У зв'язку з цим питанням граф Пьотр Валуєв 18 липня 1863 року видав циркуляр для цензорського відомства. Цей документ відомий як Валуєвський циркуляр.

«Давно вже йде суперечка в нашій пресі про можливість існування самостійної малоруської літератури. Приводом для цієї суперечки були твори деяких письменників, які відзначалися більш або менш чудовим талантом або своєю оригінальністю. За останній час питання про малоруську літературу набуло іншого характеру, внаслідок обставин суто політичних, що не мають ніякого відношення до інтересів власне літературних. Попередні твори малоруською мовою були розраховані лише на освічені класи Південної Росії, а тепер прихильники малоруської народності звернули свої погляди на масу неосвічену, і ті з них, які прагнуть здійснити свої політичні задуми, взялися, під приводом поширення грамотності й освіти, видавати книги для початкового читання, букварі, граматики, географії тощо. Серед таких діячів було багато осіб, щодо злочинних дій яких проводилась слідча справа в особливій комісії».

У Санкт-Петербурзі навіть збираються пожертви для видання дешевих книг на південноруському наріччі. Багато з цих книг надійшли вже на розгляд у Санкт-Петербурзький цензурний комітет, який відчуває деякі складнощі з розглядом згаданих видань через такі обставини: навчання в усіх без винятку училищах проводиться загальноруською мовою і вживання в училищах малоруської мови ніде не допущено; саме питання про користь і можливості вживання в школах цього наріччя не тільки не розв'язане, але навіть порушення цього питання сприйнято більшістю малоросіян з обуренням, яке часто висловлюється у пресі. Вони досить ґрунтовно доводять, що ніякої окремої малоруської мови не було, немає і не може бути, і що наріччя їхнє, яке вживається простолюдом, є тією самою російською мовою, тільки зіпсованою впливом на неї Польщі, що загальноруська мова зрозуміла і для малоросів, і для великоросів, і навіть значно зрозуміліша, ніж тепер створювана для них деякими малоросами, і особливо поляками, так звана українська мова. Особам того гуртка, який намагається довести протилежне, більшість самих малоросів докоряє у сепаратистських настроях, ворожих Росії і згубних для Малоросії».

Беручи до уваги, з одного боку, теперішнє тривожне становище суспільства, яке хвилюють політичні події, а з другого боку, маючи на увазі, що питання про навчання грамотності на місцевих наріччях не дістало ще належного розв'язання в законодавчому порядку, міністр внутрішніх справ визнав за необхідне, надалі до погодження з міністром народної освіти, обер-прокурором Святійшого Синоду і шефом жандармів щодо друкування книг малоруською мовою, дати по цензурному відомству розпорядження, щоб до друку дозволялись тільки такі твори цієї мовою, які належать до галузі красного письменства; пропускання ж книг малоруською мовою як духовного змісту, так навчальних і взагалі призначених для початкового читання народу, припинити... Це розпорядження було передано на найвищий государя-імператора розгляд, і для його величності бажано було удостоїти оное монаршого схвалення».

Емський указ

Щоб запобігти небезпечній для держави діяльності українофілів, треба вдатися до таких заходів:

А. Міністерству внутрішніх справ.

1) Не допускати ввезення до Імперії, без окремого на те дозволу Головного управління у справах друку, будь-яких книжок, виданих закордоном малоросійською говіркою.

2) Друк та видання в Імперії оригінальних творів і перекладів тією ж говіркою заборонити, за винятком:

а) історичних документів і пам'яток;

б) творів красного письменства, але з тим, щоби при друці історичних пам'яток обов'язково дотримуватися правопису оригіналів; у творах же красного письменства не допускається ніяких відступів від загальноприйнятого російського правопису [тобто, так званої «кулішівки»] і дозвіл на друкування творів красного письменства давати тільки після розгляду рукописів у Головному управлінні.

3) Заборонити також усі вистави і читання малоросійською говіркою (як такі, що на даний час мають характер українофільських маніфестацій), а також друк нею тексту до музичних нот.

4) Підтримати газету «Слово», що видається в Галичині у напрямку, ворожому до українофільського, призначивши для неї невелику, але постійну субсидію [з боку дописано «1000 р.»], без якої вона не може продовжувати існування і муситиме припинитися.

5) Заборонити газету «Кіевській телеграфъ» на тій підставі, що її номінальний редактор Сніжно-Блоцький сліпий на обидва ока і не може брати жодної участі в редагуванні, яким керують постійно і довільно особи... з гуртка людей, що належать до найбільш зловмисного напрямку.

Б. Міністерству народної освіти.

6) Посилити нагляд з боку місцевого учбового начальства, щоб не допускати в початкових училищах викладання якихось предметів малоросійською говіркою [з боку дописано: «це несуттєво»].

7) Звільнити бібліотеки всіх нижчих і середніх училищ у малоросійських губерніях від книг і книжечок, заборонених 2-м параграфом даного проєкту.

8) Присвятити серйозну увагу особовому складу викладачів у Харківському, Київському та Одеському навчальних округах, вимагаючи від адміністрації цих округів поіменного списку викладачів з оцінкою благонадійності кожного стосовно українофільських тенденцій, і тих, кого визнають неблагонадійними або сумнівними, перевести до великоруських губерній, замінивши вихідцями з останніх.

9) У майбутньому вибір осіб на викладацькі посади з погляду їхньої благонадійності передати під сувору відповідальність тих, хто подає їх на призначення, щоб ця відповідальність існувала не лише на папері, але й у дії.

10) Закрити на невизначений термін київське відділення Імператорського географічного товариства і дозволити згодом його нове відкриття, з наданням місцевому генерал-губернатору права клопотатися про його відкриття, але з усуненням назавжди тих осіб, щодо яких є сумніви в їхньому суто російському спрямуванні.

В) III Відділу канцелярії Його імператорської величності.

11) Негайно вислати з краю Драгоманова і Чубинського як невірних й однозначно небезпечних для краю агітаторів.

Імперська комісія з українофільської пропаганди у південних губерніях Росії, 1876 р.

Джерело: Федір Савченко. *Заборона українства 1876 р.*, 2-е вид. (Мюнхен 1970), с. 381–382.

кого уряду граф Пьотр Валуєв 18 липня 1863 року видав внутрішній циркуляр, який забороняв публікацію релігійної та освітньої літератури українською мовою. Крім нібито політично провокативного змісту таких книжок, їхню форму було визнано сумнівною, оскільки міністерський циркуляр було написано з позицій, поширених у тогочасній російській пресі, що «ніякої окремої малоруської мови не було, немає і не може бути». Стисло кажучи, Валуєвський циркуляр припинив російсько-малоросійську дискусію адміністративною ухвалою з недвозначним посланням: малоросійської або української мови не існує, а ті, хто у це вірить, є меншістю, до того ж антиімперською, сепаратистською меншістю.

Незважаючи на заборону українських публікацій (красне письменство ще було дозволено), закриття недільних шкіл та обмеження діяльності громад, українці в Києві відновили активність на початку 1870-х років. Однак цього разу це була суто наукова діяльність, що полягала, здебільшого, в дискусіях усередині київської громади і в роботі, пов'язаній з південно-західним відділом Імператорського російського географічного товариства, відкритого у Києві 1873 року. Українські наукові твори, хоч і писалися російською, набирали самостійного значення. Деякі надзвичайно важливі

праці, зокрема з етнографії, були видані у той період коштом географічного товариства. Серед них зібрання українських історичних пісень (1874–1875 рр.) Володимира Антоновича та Михайла Драгоманова, збірка українських казок (1876 р.) Драгоманова, чумацьких пісень (1874 р.) Михайла Рудченка і монументальний семитомний етнографічний та статистико-енциклопедичний компендіум, присвячений Правобережжю (1872–1879 рр.), Павла Чубинського. Крім того, у 1874 році географічне товариство організувало Археологічний конгрес, що набув широкого резонансу, і того ж року російськомовна газета «Київській телеграфъ» (1859–1876 рр.) стала неофіційним органом київської громади.

Але навіть така культурна діяльність здавалася російському імперському уряду надмірною. Насправді тривогу підняв один з засновників київського відділу Імператорського російського географічного товариства, полтавський землевласник та імперський чиновник Михайл Юзефовіч. У 1875 році він надіслав до Санкт-Петербурга дві записки, де стверджував, що Київ знову став центром українського сепаратизму.

Того ж року Александр II створив комісію, що мала звітувати з приводу «українофільської пропаганди у південних губерніях Росії»³.

Комісія прийшла до висновку, що «діяльність українофілів» є загрозою для держави. Було запропоновано розширити валуєвський циркуляр і заборонити публікацію всіх українських книжок та їхній імпорт з закордону, зокрема з Галичини. Вистави, лекції, навіть вірші до музичних композицій мали бути заборонені; підозрілі організації та газети – закриті; «небезпечні» українські вчителі – відсторонені від викладання. Тобто російська офіційна влада тепер була готова втілити своє переконання, що української мови й української національності не існує.

Цар Александр II прийняв усі рекомендації комісії у травні 1876 року, поки «лікувався» на курорті Емс у Німеччині. Тому заборонні заходи проти українського руху відомі як Емський указ 1876 року. Приблизно у той самий час українських діячів Михайла Драгоманова та Миколу Зібера було усунуто з професорських посад у київському Університеті святого Володимира. Разом з іншими лідерами київської громади – Хведором Вовком та Сергієм Подолинським – вони емігрували закордон. У 1881 році новий цар Александр III вніс деякі зміни до Емського указу, за якими було дозволено публікувати українські словники і тексти пісень, використовуючи російську ортографію. Крім того, за дозволу місцевої влади можна було ставити українські п'єси та виконувати українські сатиричні пісні. Проте українські театри або трупи, що існували б на постійних засадах і грали п'єси лише «малоросійським діалектом», були суворо заборонені. Щоправда, протягом двох останніх десятиліть XIX століття наддніпрянським письменникам та акторам іноді вдавалося за допомогою винахідливості або хабарів оминати царські заборони на вистави і публікації. Однак суворі заборони Емського указу залишалися в дії і, фактично, припинили український рух, принаймні на організаційному рівні. Звісно, продовжували існувати деякі школи та церкви, але вони жодним чином не розвивали українську національну орієнтацію.

Школи в Наддніпрянській Україні

Кількість шкіл у Наддніпрянщині з кінця XVIII і протягом першої половини XIX століття зменшилася. У 1856 році в дев'яти губерніях було лише 1320 початкових, середніх і вищих шкіл, у яких навчалися 67 тисяч учнів. Це лише 0,5% від потенційного числа учнів. Однак після реформ 1860-х років все-таки з'явилося більше шкіл, і в передчутті цих процесів народницький рух і громади почали свою культурну роботу, зокрема видання українських букварів для початкових шкіл, а також граматики Шевченка і Куліша. Доба реформ, зрештою, призвела до збільшення числа шкіл і учнів. У 1898 році було вже 3100 шкіл, а 1909 року – 4700 шкіл та 460 тисяч учнів. Однак ці цифри необхідно проаналізувати у контексті.

Наприклад, у Російській імперії не існувало обов'язкового навчання, а освітні витрати на душу населення були одними з найнижчих у світі. Хоча 1874 року земствам було дозволено створювати сільські школи, цих шкіл разом з церковними та державними навчальними закладами ніколи не вистачало для населення Наддніпрянщини. На початку XX століття дві третини дітей шкільного віку так і не переступали порога школи. Щонайбільше 18% мешканців Наддніпрянщини могли читати, але в селах, де жили переважно українці, було 91–96% неписьменних.

Навіть для тих небагатьох українських дітей, які навчалися у школі, доступу до української мови й культури не було. Закон від 1804 року дозволяв вживати неросійські мови викладання, і це зумовило розвиток польських шкіл на Правобережжі, принаймні до заборон після невдалого повстання 1830–1831 років. Однак українська мова вважалася діалектом російської, а отже, не могла бути мовою викладання.

Націоналістичні ідеологи всіх напрямків, звісно, добре знали, що школи були одним із найефективніших способів прищеплення національної свідомості і почуття спільної національної мети. Проте Російська імперія,

з її низькими показниками витрат на освіту, ніколи вповні не скористалася потенціалом шкіл для пропаганди державницької національної ідентичності. Низький рівень письменності у Наддніпрянській Україні парадоксальним чином допоміг українцям вберегтися від русифікації. Внаслідок цього на час Першої світової війни переважна більшість українців Наддніпрянщини, недіткнута впливами російської чи якоїсь іншої націоналістичної ідеології, була готова пристати на те, чого прагнула влада, яка здобула контроль над системою освіти.

Церква в Наддніпрянській Україні

Православна церква мала більший доступ до селянських мас, аніж школа. Проте наприкінці XIX століття церква зазнала радикальних змін. Історично православна руська церква в Україні грала роль вихователя культурної самостійності і почуття ідентичності народу за часів Київської Русі, а пізніше, у XVI столітті, вона стала bastiоном української руської культури у боротьбі проти польського політичного, соціального і культурного тиску. Вона також була тісно пов'язана з козацьким рухом і гетьманською державою. Протягом століть православна церква в Україні намагалася зберегти автономію, спочатку стосовно Візантійської імперії, згодом Польщі і, врешті, Росії.

Однак за козацької доби, зокрема в часи Руїни у XVII столітті, православна церква в Україні почала переходити під гегемонію московського патріярха. Коли 1686 року Українську Православну Церкву було формально передано під юрисдикцію Москви, то спочатку київського митрополита ще продовжувала обирати місцева рада. Згодом, 1721 року, коли цар П'єтр I змінив Московський патріярхат Святійшим Синодом, що складався з єпископів і був найвищим церковним органом Російської Православної Церкви, право обирати київських митрополитів скасували. З ліквідацією Гетьманщини у 1785 році всю церковну власність було передано у світське правління, внаслідок чо-

го всі єпископи Наддніпрянщини потрапили у фінансову та правову залежність від Святійшого Синоду у Санкт-Петербурзі. Врешті після 1799 року жоден київський митрополит не походив з України.

Ситуація неправославних християн у Наддніпрянщині, більшість з яких жили на Правобережжі, була значно складнішою. Невдовзі після 1793 року, коли до Російської імперії було приєднано землі Речі Посполитої, Єкатеріна II гарантувала релігійну свободу і римо-католикам (переважно полякам), і уніятим або греко-католикам (переважно українцям та білорусам). Але попри такий «просвітницький» жест, обидві католицькі церкви вважалися у російському суспільстві за чужинців на історично православних руських землях. Тож незабаром статус римо-католицької та унійної церков погіршився.

Між 1778 і 1874 роком декілька римо-католицьких дієцезій на території Білорусі й України були скасовані, а згодом відновлені та реорганізовані. Врешті-решт у Наддніпрянщині залишилися тільки дві католицькі дієцезії – Житомирська на Правобережжі (здебільшого для поляків) та Тираспольська на півдні України (для недавніх переселенців з Німеччини).

Доля унійної церкви склалася значно гірше. Напередодні смерті Єкатерини II в 1796 році унійну Київську митрополію (окрім єпархії в Холмі, яка належала до контрольованого Росією Королівства Польського) було скасовано; багато монастирів василіянського ордену закрили; кілька тисяч уніятів насильно навернули у православ'я. Через два роки було відновлено єпархії в Луцьку та Володимирі-Бересті, а в межах десятиліття було засновано Уніятську митрополію Росії з центром у Полоцьку. Однак у контексті політики імператора Ніколая I це відновлення виявилось тимчасовим. У відповідь на бажання імператора збудувати суспільство на засадах «православ'я, самодержавства і народності» виходець з України унійний литовський єпископ 1832– 1839 рр. Іосіф Се-

машко виявив симпатію до православ'я і з 1827 року розпочав політику скасування унійної церкви. Його зусилля принесли результат у 1839 році, коли унійну церкву було заборонено. Семашко став православним єпископом Віленським і Литовським, а білоруські та українські уніяти «добровільно» перейшли у православ'я. Тих представників духовенства, що не погодилися прийняти на православ'я (з 1898 осіб таких було 593), заслали у Сибір або вглиб Росії. Лише на Холмщині, що за законом була частиною окремого регіону імперії – Королівства Польського, – збереглася унійна єпархія, але 1875 року російська імперська влада її також скасувала.

Отже, на середину XIX століття всі українці Наддніпрянщини належали до російської православної церкви під управлінням Святейшого Синоду в Санкт-Петербурзі. Існувало дев'ять єпархій (Київська, Чернігівська, Полтавська, Харківська, Катеринославська, Херсонська, Таврійська (створена 1859 року), Волинська, Холмська (створена 1907 року), деякі з них мали більш ніж одного єпископа. У 1917 році у Наддніпрянщині було 26 єпископів. При кожній єпархії працювала семінарія, підготовча школа до семінарії, школи для дочок священників, а також офіційні видання – в деяких з них, крім офіційних церковних матеріалів, друкували важливі наукові дослідження. Всі школи і друковані видання були лише російськомовними.

Проповіді теж читали російською мовою. Навіть у традиційну церковнослов'янську літургію було запроваджено російську вимову. У другій половині XIX століття українською мовою було перекладено окремі частини Біблії, проте ці переклади не вживалися у Наддніпрянщині. Прохання опублікувати переклад чотирьох Євангелій і Діань апостолів Пилипа Морачевського викликало дискусію в урядових колах, що врешті призвела до появи Валуєвського циркуляру 1863 року. Інші книги Біблії у перекладі Пантелеймона Куліша й галицького українця Івана Пулюя були видані в Австро-Угорській

імперії (у 1869 та 1871 роках), але повний переклад українською мовою Старого і Нового Заповіту, зроблений Кулішем, Пулюєм та Іваном Нечуєм-Левицьким, вийшов лише 1903 року у Відні, виданий Британським біблійним товариством. У Наддніпрянській Україні було дозволено лише церковнослов'янський текст (з російською вимовою). Проросійська орієнтація була особливо стійкою у православних єпископів і київських митрополитів. Фактично, всі ієрархи, незалежно від походження, відчували себе росіянами і часто були найзапеклішими противниками існування окремої української ідентичності. По суті, православна церква у Наддніпрянщині стала інструментом русифікації та найбільш ревним представником офіційної імперської ідеології, що славила царя, православ'я та російську народність.

Повернення до стадії збирання спадщини

Внаслідок заборони українських публікацій 1863 і 1876 років та відсутності культурних організацій, за умов, коли шкільна система та церква протистояли українській ідеї, національний рух у Наддніпрянській Україні в останні десятиліття XIX століття практично завмер. Його єдиними проявами була наука, нечисленні театральні вистави й концерти та діяльність емігрантів.

У царині української науки з'явилися важливі здобутки, зокрема дослідження з української історії Володимира Антоновича у київському Університеті святого Володимира. Антонович заснував так звану київську школу української історії, найвідомішим представником якої був Михайло Грушевський. Науковці Харківського університету також зробили свій внесок у розвиток української науки, серед них соціальний історик Дмитро Багалій, лінгвіст Олександр Потебня і фольклорист Микола Сумцов. Дослідження цих та інших науковців, звісно, публікувалися російською, як і два найважливіші українські наукові журнали того часу – «Сборникъ Харьковского историко-фило-

логического общества» (1886–1914 рр.) та «Кієвская старина» (1882–1907 рр.).

Якщо створення стаціонарних українських театрів було заборонено, зміни до Емського указу, внесені 1881 року, дозволяли українські вистави за умови, що їх схвалила місцева влада і паралельно було поставлено п'єсу російською мовою. Однак тематика українських драм обмежувалася фольклором і комедіями. Серйозна література, зокрема переклади класичних творів з інших мов, могла виконуватися лише російською. Та всупереч таким обмеженням у 1880-х роках було створено кілька українських театральних труп. Під керівництвом талановитих драматургів Марка Кропивницького, Михайла Старицького та Івана Тобілевича (псевдонім Карпенко-Карий), акторів Миколи Тобілевича (псевдонім Микола Садовський), Панаса Тобілевича (псевдонім Панас Саксаганський) і Марії Садовської-Барилоті українські п'єси мали великий успіх у Наддніпрянщині і навіть у Санкт-Петербурзі.

Чимало з цих постатей зробили свій внесок у розвиток музичної культури Наддніпрянської України, беручи участь у постановках перших українських опер й оперет. Серед творів на українські теми, що виконувалися у ті часи, була надзвичайно популярна опера Семена Гулака-Артемовського «Запорожець за Дунаєм» (1862 р.), а також пісні й хоріві твори Миколи Лисенка на слова Тараса Шевченка. Лисенко також написав кілька опер на теми з української історії, хоча найвидатніша з них, просякнута палким патріотизмом опера «Тарась Бульба» (1891 р.), не ставилася на сцені аж до Першої світової війни.

Доля української літератури після 1876 року була сумнішою ніж театральна. Українських письменників не бракувало, навпаки, постала нова генерація талановитих авторів – Олександр Кониський, Леся Українка, Михайло Коцюбинський, Борис Грінченко та Іван Нечуй-Левицький. Однак їхній вплив на національний рух було послаблено внаслідок заборон української мови, які обмежували кількість публікацій і пригнічували вільний розвиток читацького

кола і серйозної та стабільної літературної критики. Багато україномовних авторів Російської імперії, будучи маргіналізованими у себе на батьківщині, мусли друкуватися закордоном, зокрема в австрійській провінції Галичина.

Оскільки російська влада зупинила розвиток національного руху в Наддніпрянській Україні на організаційній стадії, і він був змушений повернутися до стадії збирання спадщини, єдина можливість еволюції у третю, політичну стадію існувала в емігрантів за межами України. Найвпливовішими з них були Микола Зібер, Сергій Подолинський, а надто Михайло Драгоманов. Всі вони мусли залишити країну після запровадження Емського указу 1876 року. Драгоманов виїхав з місією від київської громади зберегти український рух на еміграції. Тож він видавав журнал «Громада» (1878–1882 рр.) в Женеві у Швейцарії та інформував західноєвропейські кола про політику Російської імперії щодо українців. Драгоманов вміло доводив, що українська проблема була, за своєю суттю, соціальною, і що лише культурна робота серед простого люду та економічне визволення селянства зможуть ґрунтовно змінити царину політики. Драгоманов також був прихильником демократичного федералізму. На місцевому рівні він обстоював запровадження самоврядування незалежних селянських громад, які у разі потреби могли співпрацювати. На національному рівні він прагнув перетворити Російську імперію на республіку з двадцяти держав, чотири з них мали б існувати на українській території.

Початок політичної стадії

Наприкінці XIX століття організаційна діяльність відродилася і невдовзі було сформульовано не лише культурні, а й політичні цілі. Царська держава з дедалі більшою підозрою ставилася до будь-якого роду політичної діяльності, тому українські лідери мали діяти обережно. Насправді більшість представників старої інтелігенції, що гуртувалися навколо «Старої громади» і журналу «Кієв-

ская старина», вважали нагальною потребою українського руху не політичну, а радше культурну діяльність. У 1897 році близько двадцяти мало пов'язаних між собою громад, розпоршених по містах Наддніпрянської України, об'єдналися з ініціативи історика Володимира Антоновича, щоб утворити Загальну українську безпартійну демократичну організацію. Як видно з назви, ця група зосередила свою діяльність на видавничій справі та культурній роботі в сільських клубах і читальнях.

Однак цілком аполітичні громади, передусім ті, до складу яких входили студенти, врешті стали плідним ґрунтом для політичних організацій. Серед найперших було Братство тарасівців – таємна група молодих ентузіастів, утворена 1891 року і ліквідована царською поліцією через два роки. Братство тарасівців сформулювало програму, що закликала до визволення з-під царської деспотії та розвитку української національної свідомости.

Університетські студенти, цього разу в Харкові, також створили в 1900 році першу українську політичну партію в Російській імперії – Революційну українську партію. Проблеми, що постали перед цією першою партією, нагадували проблеми пізніших українських політичних груп. Імперська влада, принаймні до 1905 року, забороняла існування «українських» організацій. Отже, українські політичні групи спочатку мали залишатися у підпіллі, і це обмежувало кількість їхніх прибічників. Насправді жодна з українських партій до Першої світової війни не нараховувала більше ніж кілька тисяч членів.

Зі зростом міст у Наддніпрянщині та погіршенням становища промислових робітників у 1890-х роках політичних активістів почав приваблювати соціалізм, сформульований німецькими політичними філософами Карлом Марксом та Фридрихом Енгельсом. Проте ні Маркс, ні Енгельс не враховували національного питання, а отже, не залишили у цій царині настанов для своїх соціал-демократичних послідовників. Енгельс, зокрема, ставився зневажливо до більшості слов'янсь-

ких народів, яких вважав, у кращому разі «пержитками народів (Völkertrümmer), які ще подекуди існують, але більше не здатні сформувати окрему націю і мають бути інкорпоровані більшими націями»⁴. Лише 1899 року в Австро-Угорській імперії соціал-демократи почали приділяти серйозну увагу національному питанню. Австрійські соціалісти Отто Бавер та Карл Ренер стверджували, що окремі національності збережуться навіть після соціалістичного перетворення суспільства.

По суті, соціал-демократи постали перед питанням, чи політичні партії слід організувати для наявної держави, імперії в цілому, чи відповідно до нових територіяльних або національних рухів. Із двох провідних соціалістичних партій Російської імперії Російська-соціалістична революційна партія (утворена 1902 року) віддавала перевагу федералізму та національно-культурній автономії, а соціал-демократична робітничая партія (утворена 1898 року) з її меншовицьким та більшовицьким крилом вважала федералізм реакційністю, а національно-культурну автономію – засобом збереження буржуазного гніту, який обмежить можливість соціальних перетворень. Відмінність позицій стосовно національного питання була дилемою для українців та політичних активістів інших національних меншин Російської імперії. Чи повинні українці приєднатися до загальноросійських партій, що діяли на українських землях, чи утворити власні партії на територіяльних чи етнолінгвістичних засадах? Чи треба їм боротися за певну форму автономії, ба навіть незалежність, чи українські землі мають залишитися невіддільною частиною майбутньої реструктуризованої Російської імперії? Дискусії з цих питань призводили до розколу, злиття та утворення кількох нових партій у першому двадцятилітті ХХ століття.

Наприклад, перша партія Наддніпрянської України – Революційна українська партія – була створена 1900 року тому, що молоді ентузіясти у Харкові – марксиста та націоналіста – не хотіли вступати до жодної загальноросійської революційної партії. Проте вони не спромоглися написати власної програми і

звернулися до молодого юриста Миколи Міхновського, який надав їм для цього нещодавно створений памфлет «Самостійна Україна». Спочатку представники Революційної української партії захопилися памфлетом, що, як свідчить його назва, закликав до створення незалежної Української держави. Засадничим твердженням Міхновського було те, що українці повинні здобути незалежність ще до того, як відбудеться соціальне визволення.

Однак не всі члени Революційної української партії з цим погодилися, і суперечки з приводу національних чи соціальних пріоритетів (у «Самостійній Україні» жодного разу не згадується слово «соціалізм») призвели до розриву з Міхновським, який 1902 року заснував Українську народну партію, основною метою якої була національна незалежність. Натомість ті, хто залишився в Революційній українській партії, наполягали на необхідності соціальних змін перед здобуттям національної незалежності, і 1903 року навіть об'єдналися з невеликою Українською соціалістичною партією (утворена 1903 року). Однак акцент на соціалізмі невдовзі зумовив різні трактування ідеології марксизму, що спричинило непорозуміння з могутнім загальноросійським соціалістичним рухом.

Під впливом поглядів Леніна на національне питання кілька осіб (М. Басок-Меленевський, Олександр Скоропис-Йолтуховський) заснували на початку 1905 року Українську соціал-демократичну спілку і вийшли з Революційної української партії. Спілка була тільки регіональним філіалом марксистської Російської соціал-демократичної робітничої партії і погоджувалася з її позицією, за якою націоналізм був буржуазною ідеологією, що мала на меті заплутати й розділити пролетаріат.

З відходом лівого крила соціалістів, які створили Спілку, Революційна українська партія зберегла свою ідеологічну відданість соціалістичним принципам і продовжувала наполягати на ідеї української національної окремішності у складі майбутньої федеративної Російської республіки. Щоб підкреслити свої цілі, 1905 року партія змінила назву

на Українську соціал-демократичну робітничу партію. Незважаючи на відносну політичну слабкість протягом перших років існування партії, її членами були ті (Симон Петлюра, Володимир Винниченко, Микола Порш), кому судилося пізніше зіграти провідну роль в українському житті.

Окрім націонал-соціалістичних, соціалістичних та націоналістичних політичних спрямувань, представлених, відповідно, Українською соціал-демократичною робітничою партією, Українською соціал-демократичною спілкою й Українською народною партією, в українському політикумі існував більш поміркований напрямок, що його репрезентувала Українська демократична (1904 р.), а пізніше Українська демократично-радикальна партія (1905 р.). Цю партію очолювали особи, що належали до Загальної української безпартійної демократичної організації – Євген Чикаленко, Сергій Єфремов та Борис Грінченко, які визнали необхідність переходу від суто культурної до політичної сфери діяльності. Ця група закликала до запровадження парламентського правління, громадських свобод, вживання української мови та створення місцевого українського парламенту всередині федералізованої демократичної Російської імперії. Пропагуючи цю програму, Українська демократично-радикальна партія видавала в Києві перші українськомовні щоденні газети «Громадська думка» (1905–1906 рр.) і «Рада» (1906–1914 рр.), а також співпрацювала з Російською конституційно-демократичною партією (кадетами).

Після 1905 року нові українські політичні партії, які доти вели напівлегальне існування, отримали шанс діяти відкрито, спостерігався стрімкий зріст усього українського руху. Ці зміни були пов'язані з поразкою Росії в російсько-японській війні 1904–1905 років та подальшими заворушеннями в країні, відомими як революція 1905 року. Внаслідок цих подій цар Ніколай II був змушений у жовтні видати маніфест, який проголосив проведення виборів до першого російського парламенту – Думи. У цій новій атмосфері, що також дала поштовх столипінським аграрним реформам

та призвела до занепаду земств (див. розділ 26), було послаблено цензуру. У лютому 1905 року, у відповідь на царський запит щодо заборони української мови Імператорська Академія наук рекомендувала скасувати обмеження Емського указу 1876 року та змін до нього від 1881 року. Хоча Емський указ не було скасовано, його положення більше не діяли, внаслідок чого у грудні 1905 року в Російській імперії з'явилися перші україномовні газети – «Хлібороб» у Лубнах, «Рідний край» у Полтаві та «Громадська думка» в Києві. Невдовзі було створено популярне культурне товариство за галицьким зразком під назвою «Просвіта». Православний єпископ Парфеній Левицький дозволив вживати українську мову у проповідях та церковних школах Подільської єпархії. Університетські професори Микола Сумцов у Харкові та Олександр Грушевський у Одесі почали читати лекції українською. Нарешті восени 1905 року професор історії Львівського університету і президент Наукового товариства імені Шевченка Михайло Грушевський повернувся з австрійської Галичини в Російську імперію, де він тісно співпрацював з українським парламентським клубом у Санкт-Петербурзі, а 1907 року очолив перше україномовне і відверто проукраїнське наукове товариство в Києві – Українське наукове товариство.

Коли 1906 року відбулися вибори до першого парламенту Російської імперії – Думи, від українських губерній було обрано 95 депутатів, 63 з них задекларували себе українцями. Та представництво нових політичних партій було обмежене, оскільки соціалісти бойкотували вибори, а Українська демократично-радикальна партія, боячись малої підтримки виборців, приєдналася до виборчого списку помірковано ліберальної Російської конституційно-демократичної партії, так званих кадетів. Незважаючи на співробітництво з кадетами, які співчували неросійським народам, але були проти федералізму або політичної автономії таких груп, демократичні радикали під проводом Іллі Шрага створили український парламентський гурток із 44 членів для боротьби за пра-

ва української мови. Водночас вони організували видання російськомовного органу «Українській в'єстникъ» (Санкт-Петербург, 1906), щоб інформувати політично свідоме населення імперії про українські проблеми.

Попри оптимістичні сподівання, перша спроба створення в Росії парламентської демократії виявилася недовговічною, і вже за два місяці після її скликання (10 травня 1906 р.) Перша Дума була розпущена. Наступного року відбулися вибори у Другу Думу, яка проіснувала ненабагато довше (з 5 березня по 15 червня 1905 р.). Дві п'яті депутатів були соціалістами, чотирнадцятеро з них – представниками Української соціал-демократичної спілки, які об'єдналися з іншими національно свідомими депутатами – Українською трудовою громадою, що мала власний україномовний орган («Рідна справа – вісті з Думи», Санкт-Петербург, 1907 р.), у фракцію з 47 членів, яка вимагала запровадження української мови у школах, відкриття університетського відділу українських студій та місцевої автономії.

Проте щойно цар Ніколай II відчув себе в політичній безпеці, російському експерименту з парламентаризмом було рішуче покладено край. Навіть попри скликання Третьої та Четвертої Дум, відповідно у 1907–1912 та 1912–1914 роках, виборчі закони було радикально змінено. Це означало, що представництво Думи було ще більш обмеженим, ніж до того (тепер 50% мандатів належало поміщикам), а політична ефективність – ще меншою. Окрім того, у Третій та Четвертій Думі було дуже мало національно свідомих українців і не існувало українського парламентського об'єднання.

Відповідно, невеликі політичні здобутки українського руху, досягнуті після 1905 року, невдовзі було втрачено. У 1908 році кількох членів Української соціал-демократичної робітничої партії та Спілки було заарештовано, а ослаблені організації були змушені перейти у підпілля або емігрувати і врешті розпалися. Невелика Українська народна партія Міхновського, як і відносно впливова та політично поміркована Українська демокра-

тично-радикальна партія, припинили своє існування. У 1908 році члени останньої на чолі з Чикаленком, Єфремовим та Грушевським створили безпартійне Товариство українських поступовців, проте ця група мусила повернутися до аполітичного культурного підходу до української проблеми. Незважаючи на обмеження їхньої діяльності, українські поступовці і далі сподівалися, що колись політична ситуація покращиться, і в майбутній конституційно-парламентській Російській імперії українське культурне життя стане можливим. Тим часом члени Товариства українських поступовців намагалися популяризувати українське питання та захищати його в часи зростання російського шовінізму.

Шовінізм був властивий і політиці імперського уряду, і творам російських публіцистів. У 1910 році Пьотр Столипін, міністр внутрішніх справ царського уряду, у прагненні стримати революційні настрої, поєднуючи поліційні репресії з поступовими соціально-економічними реформами, видав наказ закрити «Просвіти», заборонити університетські лекції українською мовою та відновити заборону українських публікацій 1876 року. Цей офіційний акт супроводжувала кампанія в російськомовній пресі в Україні («Киевлянин», «Киев»), що жорстко критикувала загрозу українського сепаратизму. Крім того, відвертий осуд висловили такі російські націоналісти-інтелектуали, як Василій Шульгін та Тимофей Флорінський, і навіть більш помірковані кадетські лідери на зразок Павла Мілюкова та Петра Струве, які, принаймні, не виступали проти певної української культурної діяльності, але вважали будь-які розмови про політичну автономію загрозою для «природної» єдності Росії.

Отже, відродження українських організацій та перші спроби української політичної діяльності у перші десять років ХХ століття були рішуче припинені шляхом відновлення імперських адміністративних репресій та шаленого цькування з боку російської громадської думки. В результаті, до початку Першої світової війни український національний рух у Наддніпрянській Україні пройшов як макси-

мум першу, збиральницьку стадію інтелігентського націоналізму. Політичні обставини в Російській імперії або відразу блокували його подальший поступ, або не давали досить часу для розвитку організаційних та політичних процесів. Внаслідок цього проукраїнська інтелігенція, переконана у неможливості існування кількох ідентичностей, була позбавлена можливості працювати з населенням та виховувати український національний дух. Місцеві мешканці, натомість, були об'єктом насадження державою та її імперською ідеологією російського національного руху в школі, церкві чи війську. І коли український селянин залишав село, він потрапляв у «російські» міста, навіть на українських землях, де все офіційне спілкування – на заводських робочих місцях, у державних установах, на залізницях тощо – відбувалося російською мовою.

З огляду на таке середовище, не дивно, що в Наддніпрянській Україні аж до Першої світової війни продовжувала панувати схема різних лояльностей. Українство, яке відрізнялося від російськості, не було престижним, а українець у Російській імперії ХІХ століття не мав відчутних соціальних, економічних або культурних переваг. Соціально мобільні українці могли покращити свій статус лише повністю русифікувавшись або, принаймні, ставши росіянином з Малоросії. Щодо ідеї суто української ідентичності, вона існувала на Наддніпрянщині здебільшого тільки серед інтелектуалів та політичних радикалів. Тому до 1914 року український націоналізм зберігався і навіть розквітнув не в Російській імперії, а в Австро-Угорщині, зокрема в Галичині.

¹ Orest Pelech, 'Toward a Historical Sociology of the Ukrainian Ideologues in the Russian Empire of the 1830s and 1840s' (unpublished PhD dissertation, Princeton University 1976), p. 93.

² З вірша Александра Пушкіна «Клеветникам России».

³ From the archival title of the report as reprinted in Федір Савченко, *Заборона українства 1876 р.*, 2-ге вид. (Мюнхен 1970), с. 381.

⁴ Friedrich Engeles, *Po und Rhein* (1915), cited in Richard Pipes, *The Formation of the Soviet Union*, 2nd rev. ed. (New York 1968), p. 21.

Частина сьома

Україна
в Австрійській
імперії

Адміністративна та соціальна структура українських земель в Австрійській імперії до 1848 року

Австрія здобуває українські землі

Унаслідок міжнародної боротьби в Централіно-Східній Європі, що 1772 року призвела до першого поділу Польщі, українські землі на північ від Карпат стали частиною імперії Габсбургів. Того року без жодного пострілу Габсбурзька Австрія здобула територію, відому під назвою Галичина. До неї входили частини колишніх польських Краківського та Сандомирського воєводств на південь від Вісли, Галицьке (Руське) і Белзьке воєводство, а також невеликі частини Холмщини (навколо Замостя) та Подільського воєводства на захід від річки Збруч.

Коли дипломатична домовленість 1772 року стала доконаним фактом, свою участь у поділі Польщі австрійські Габсбурги пояснили тим, що середньовічна Угорщина на Галицько-Волинське королівство претендувала ще наприкінці XII століття (див. розділ 9), а оскільки у міжчасі Габсбурги здобули корону Угорщини, то нібито отримали історичні права на «повернення» угорської території, яку офіційно назвали Королівство Галичини і Лодомерії (латинізована назва Волині) або Галичина (німецькою «Galizien»). Через два роки, у 1774 році, Австрія скористалася послабленням Османської імперії по завершенні російсько-турецької війни та захопила гірський регіон Північної Молдавії – Буковину. Після перших дванадцяти років правління австрійської військової адміністрації Буковину було приєднано до сусідньої Галичини, у складі якої вона залишалася до 1849 року.

Задовго до 1772 року частиною Австрійської імперії Габсбургів стала ще одна територія – Закарпаття, або історична Підкар-

патська Русь, яка з XI століття була невіддільною частиною Угорського королівства. Місцеве східнослов'янське населення – русини або руснаки – мешкало у північних гірських районах семи угорських графств на території сьогоденішньої Закарпатської області України і так званої Пряшівщини у Північно-Східній Словаччині.

Внаслідок третього й останнього поділу Польщі 1795 року Австрія майже подвоїла межі Галичини за рахунок широкої території від річки Пилиця на заході до Бугу на сході. Ці терени охоплювали всю долину верхів'я Вісли і на півночі майже сягали Варшави. Нову землю, де мешкали здебільшого поляки, назвали Західною Галичиною, хоча вона недовго належала Габсбургам. Після поразки Австрії від Наполеона Західну Галичину разом з польсько-українськими прикордонними землями навколо Замостя було передано під французький протекторат під назвою «Герцогство Варшавське». Після падіння Наполеона 1815 року на Віденському конгресі знову було переглянуто кордони Європи, зокрема визначено північні межі Австрії, що залишалися незмінними майже століття, аж до початку Першої світової війни у 1914 році. Австрійську Галичину було відновлено такою, якою вона була 1772 року, за винятком Замостя. На заході Краків та прилеглі до нього землі на північ від Вісли було відокремлено від Галичини і створено вільну республіку, також під протекторатом Австрії, Росії і Прусії.

Структура Австрійської імперії

Якою була Австрійська імперія, де опинилося чимало українців в останній чверті XVIII століття? У певному сенсі, імперія була пережитком Середньовіччя, в часи якого

© Павло Роберт Магочій

- — — Кордини держав на 1815 р.
- ○ ○ ○ Західна Галичина у 1795—1809 рр.
- ● ● ● Кордини Російської імперії у 1809—1815 рр.
- — — Межі колишніх польських воєводств
- Українські етнологістичні землі
- ⊙ Адміністративні центри колишніх польських воєвод

0 50 милі
0 50 кілометрів
Масштаб 1 : 4 750 000

Мапа 29. Українські землі у складі Австрійської імперії (1772—1815 рр.)

королівські родини до власних володінь приєднували сусідні території. Такою родиною були Габсбурги, що, анексуючи з XIII століття германські території Австрії, Тиролю, Каринтії та Штирії зі столицею у Відні в середній течії Дунаю, стабільно розширювали свої землі. На кінець XVIII століття володіння Габсбургів в Європі поступалися лише територіям Російської імперії. Щоб краще зрозуміти значення цього факту, варто сказати, що наприкінці XVIII століття Габсбургам належала сучасна Австрія, Чеська республіка, Словаччина, Угорщина, Словенія та Хорватія, а також частини Італії, Румунії (Трансильванія), Сербії (Воєводина), Польщі та України.

Населення на габсбурзьких землях було настільки ж неоднорідним, як і самі землі. Основними мовами були німецька, угорська, чеська, словацька, польська, українська, словенська, сербо-хорватська, румунська й італійська. Однак це були тільки десять найбільших мов, кожна з яких була відображена на паперових грошах імперії наприкінці XIX століття. Крім того, існували численні менші мови, серед них ідиш, ромська та вірменська.

Адміністративна структура Австрійської імперії спочатку була досить складною, оскільки кожна новоприєднана територія – королівство, ерцгерцогство, герцогство чи просто місто – зазвичай зберігала свої традиції та адміністрацію. Найбільшим з таких утворень і найбільш виокремленим завдяки своєму самоврядному статусу було Угорське королівство. Протягом століть це могутнє королівство володіло великими територіями Центрально-Східної Європи, але на початку XVI століття Угорщину спустошили турки-османи. Водночас Габсбурги вперше висловили претензії на угорський трон. Після того, як наприкінці XVII століття басейн Дунаю було нарешті визволено від турків, Габсбурги правили Угорщиною як володарі королівського титулу, хоча були змушені дозволити певну автономію, ступінь якої змінювався в залежності від політичних обставин. Лише 1867 року Угорське королівство нарешті досягло статусу майже повно-

го самоврядування, і тільки відтоді можна справедливо вживати термін Австро-Угорська імперія.

Галичина та її мешканці належали до неугорської частини Австрійської імперії, яка навіть не мала окремої назви – це був конгломерат різних територій або провінцій кожна зі своєю історією. Сюди належала Богемія, Моравія, Силезія, Галичина, Верхня та Нижня Австрія, Форальберг, Тироль, Зальцбург, Штирія, Каринтія, Гориція-Градиска, Трієст, Істрія, Далмація, а протягом більшої частини XIX століття ще й італійські провінції Ломбардія та Венеція. За браком іншої назви в історичній літературі ці провінції відомі як Австрія, австрійська частина імперії Габсбургів або Цисляйтанія, тобто «землі по сей (віденський) бік річки Лейти», що творила кордон з Угорщиною.

Багато провінцій мали власні представницькі органи, куди входили три верстви – духовенство, магнати та знать, – які нерідко разом боролися за збереження певного обсягу місцевої автономії і проти зростання центрального бюрократичного апарату в імперській столиці Відні. На вершині адміністративної піраміди стояв монарх, представник роду Габсбургів, що правив за допомогою кількох урядових органів – канцелярій. Всі призначення до канцелярії здійснював сам монарх, який, отже, представляв верховну владу держави. Угорське королівство мало власний парламент, який обирала угорська знать, хоча його влада у справах королівства залежала від успіху у протистоянні з габсбурзькими центральними органами правління у Відні.

Попри різномірність, імперія Габсбургів не була лише строкатим конгломератом територій і народів, яких об'єднувала тільки військова сила або політична інерція. Насправді існувало кілька факторів, що сприяли єдності імперії. Мало того, кількість і значення інтеграційних факторів зросли протягом XIX століття. Деякі з них зберігалися до (і навіть після) розпаду імперії у 1918 році, зокрема бюрократичний апарат, який був за австрійського правління ефективним

і справедливим, хоч іноді й правив за інструмент гноблення. Розвиненою була правова система, армія (в якій мав служити кожен чоловік), школи, що надавали універсальну обов'язкову освіту на початковому рівні. Всі ці інституції поширювали серед мешканців імперії почуття імперсько-габсбурзького патріотизму. Німецька була офіційною мовою органів правління та вищих ешелонів освіти й виконувала роль спільної *lingua franca* для тих груп населення – чиновників, інтелектуалів, торговців, навіть частини селян, – які потребували засобу спілкування з іншими громадянами імперії.

Мабуть, найбільшого поширення набули матеріальні символи імперської культури, що закарбувалися в душах мешканців імперії. Одним із таких символів була архітектура. Досі в Мілані, Празі, Будапешті, Сараєві, Львові та Чернівцях подібне схоже між собою квартали, які нагадують водночас площі та будівлі імперської столиці Відня, що стали для них прототипом. На більш популярному рівні культура кав'ярень і недільних прогулянок у міських парках з оркестровими майданчиками дозволила вальсам Йогана Штрауса й оперетам Штрауса-молодшого та угорців Франца Легара й Імре Кальмана стати певного роду «національною» музикою всієї імперії, мелодії якої представник кожної національності знав настільки ж добре, як власний фольклор. Нарешті, самі Габсбурги перетворилися у беззаперечний символ єдності, а для кількох народів імперії – в національних героїв. Це стосується Марії Терези та Йосифа II. Навіть Франц Йосиф, чие майже сімдесятилітнє правління збіглося з піком розвитку націоналізму серед народів імперії, став для багатьох символом єдності Австрійської імперії. Його поважали і навіть вшановували як «батька», незаплямованого національними та соціальними конфліктами кінця XIX століття. Адже попри величезну різноманітність імперії Габсбургам вдалося виробити достатню кількість інтеграційних чинників для того, щоб Австрійська імперія стала прийнятною соціальною і політичною

структурою для більшості її мешканців до і навіть після початку Першої світової війни 1914 року.

Демографічне та адміністративне становище Галичини й Буковини

Галичина і Буковина та їхні мешканці-українці увійшли до Австрійської імперії у сприятливий для неї час. 1699 року Габсбурги нарешті вигнали османів з колишніх угорських та австрійських територій, і загрози з боку «невірних» було покладено край, тож Габсбурги зміцнювали владу у своїх володіннях. Та для цього треба було зробити застарілу соціальну й адміністративну структуру імперії більш функціональною. Двоє найенергійніших і найталановитіших імператорів Австрії – Марія Тереза (правила у 1740–1780 рр.) та її син Йосиф II (правили у 1780–1790 рр.) здійснили необхідні реформи. Оскільки Йосиф II 1765 року став співрегентом, чимало реформ часів Марії Терези насправді запровадив саме він. Тому весь період реформ часто називають просто добою Йосифа.

І мати, і син були правителями-просвітниками, які вірили, що добробут суспільства залежить від правильного функціонування держави, а успішна держава – від здатності кожного мешканця їй служити. Отже, кожній особі було відведено певну роль у системі, і в цьому контексті імператор Йосиф II вважав, що грає роль першого слуги держави. Коли Галичина стала частиною Габсбурзької імперії в останні роки правління Марії Терези, австрійські просвітницькі теорії управління було застосовано й на цих землях.

У 1772 році австрійська провінція Галичина охоплювала 82 тисячі квадратних кілометрів. Річка Сян поділяла її на польську (західну) частину (колишнє Краківське та Сандомирське воєводства) та українську (східну) частину (колишнє Руське та Белзьке воєводства). Згідно з даними перепису 1786 року, населення провінції становило 2,7 млн. мешканців. Станом на 1849 рік кількість населення зросла майже удвічі – до 4,9 міль-

йона мешканців, серед яких українці ледь переважали (див. таблицю 30.1). Здебільшого українці проживали у Східній Галичині, де з 3,1 млн. населення вони склали 71%. Кількість мешканців Буковини різко зросла: з 75 тисяч у 1775 р. до 380 тисяч у 1846 р. Населення Буковини було майже порівну поділене на українців на півночі та румунів на півдні.

Що ж до релігійної ідентичності, то поляки були римо-католиками, а українці уніятами або греко-католиками, хоч існувала також невелика меншина, відома як латинники – українці, наведені у римо-католицизм, або українізовані поляки-католики. На Буковині українці були здебільшого православними, хоч і там існувала нечисленна греко-католицька меншина. У соціальної структурі домінували селяни – 87,2% населення Галичини жили в 6300 селах. Майже три чверті населення (72%) були кріпаками в маєтках польських поміщиків, а 22% працювали на колишніх польських коронних землях. До польської шляхти належало 95 тисяч осіб, або 3,4% від усього населення.

Оскільки Галичину було приєднано саме в добу реформ у Габсбурзькій імперії, стару польську адміністративну систему цілковито скасували. Після 1786 року польські закони було замінено австрійськими. Місцеві сеймики у колишніх польських воєводствах ліквідували, і хоча виборні міські ради збереглися на деякий час, пізніше їх теж замінили призначені Віднем чиновники і бюрократи. У Львові, в адміністративній столиці провінції, як і в інших провінціях імперії, було створено становий представницький орган – Сейм. Він складався з представників духовенства, магнатів і шляхти, та хоча й міг надсилати петиції до імператора, не мав реальної влади.

Уся політична влада була зосереджена в руках губернатора (нім. – Gubernator, пол. – naczelnik), якого призначав імператор і який очолював адміністрацію у Львові. Через десять років після приєднання Галичини до Австрії провінцію було поділено на

Таблиця 30.1

Національний склад Галичини, 1849 рік¹

	Кількість	Відсоток
Українці	2 303 000	46,8
Поляки	2 258 000	45,9
Євреї	328 000	6,7
Німці	27 000	0,6
Інші	3 000	0,0
Всього	49 19 000	100

дев'ять округів (нім. – Kreise), один з них після 1786 року став називатися «Буковина». Ця структура не поширювалася на вільне місто-державу Краків з 1815 по 1846 рік, після чого воно також стало частиною провінції Галичина.

Реформи, що їх розпочали Габсбурги, мали поширитися на всю імперію та впливати на всі сфери життя. Австрійська імперія мусила стати раціонально організованою бюрократичною державою. У 1775 році більшість внутрішніх тарифів, що залишилися з часів Середньовіччя, було скасовано (хоча митний кордон з Угорщиною зберігався до 1851 року); з 1766 по 1788 р. було врегульовано і стандартизовано судові процедури у карних справах та заборонено тортури; у 1781 році – запроваджено едикт віротерпимости щодо всіх релігій, згідно з попередньою декларацією уряду, що три католицькі конфесії (римська, грецька та вірменська) мали рівний статус. У 1782 році всю імперську адміністрацію було централізовано, і Відень контролював австрійські землі, а Буда – угорські. Окрім того, 1782 року було секуляризовано «зайві» монастирські маєтки, а 1783 р. – створено церковний фонд, і парафіяльних священників перетворено на державних службовців. У 1784 році єдиною офіційною мовою імперії проголосили німецьку. Деякі реформи особливо сприятливо позначилися на Галичині. У 1777 році Марія Тереза провела зміни в освітній системі, яка відтепер готувала цінних і відповідальних громадян на державну службу. Для досягнення цієї мети Йо-

сиф II зробив початкову освіту обов'язковою, а викладання проводилося мовою населення даного регіону.

Реформи Йосифа II також глибоко позначилися на шляхтичах та селянах Галичини. Колишньому панівному становищу польської шляхти було покладено край. Хоча магнати і дрібна шляхта завжди були в нерівних економічних, а отже, й політичних умовах, у правовому полі обидві групи за старої польської системи були рівні. Австрійський уряд зруйнував «сгалітарний» характер знаті, розділивши її на два стани – магнатів і дрібну шляхту. Ба більше, обидві групи втратили дозвіл на звільнення від податків і підпали під владу австрійських законів, за якими шляхта вже не мала гарантій недоторканності особи і власності, як це було в колишній Речі Посполитій, зокрема в селі, де можна було обійти закон.

Особливо відчутно австрійські реформи змінили становище селян. За Марії Терези повинності кріпаків було чітко визначено, внаслідок чого зменшилася їхня залежність від волі поміщика. Йосиф II пішов навіть далі, і 1781 року скасував чимало обмежень кріпаків. Відтепер селяни могли одружуватися без волі пана, міняти рід своїх занять і покидати землю, якщо знаходили собі заміну. Мало того, селянські справи розглядалися в судах, які відтепер вже не були в руках польських панів. Землю було поділено на панські маєтки, якими володіли поміщики, і ділянки, що належали селянам. Теоретично австрійські закони не дозволяли поміщикам приєднувати селянські землі до своїх маєтків без належної складної адміністративної процедури. Однак на практиці поміщики без проблем приєднували такі землі під час періодичних межувань. Цей процес не став надто поширеним, оскільки економічно це було не вигідно: за відсутності найманої праці поміщикам було зручніше, щоб земля перебувала в руках селян. У 1844 році 70% орної землі, 69% левад і 64% пасовиськ було класифіковано як селянські землі, хоча 68% лісів належало панам.

Водночас реформи посилили податковий тягар селянства і запровадили довгу примусову військову службу. Оскільки на поміщиків було покладено обов'язок збирати податки і вербувати рекрутів, селянські сини вважали їх лиходіями, на відміну від доброго і співчутливого імператора у Відні. Йосифа II особливо вшановували після його смерті. Відповідно, коли наступний імператор Леопольд II (правив у 1790–1792 рр.) був змушений відновити деякі аспекти кріпацтва (хоча це відповідало положенням, запровадженим Марією Терезою), Йосиф II став для українських селян Галичини символом доброго імператора, про чие заступництво за упосліджених згадувалося в молитвах і фольклорі наступних десятиліть. Попри те, що кріпацтво було ліквідоване ненадовго, більшість реформ Марії Терези та Йосифа II, зокрема у правовій системі, освіті, релігійній терпимості та рівності різних католицьких конфесій, залишилися дійсними. Вони особливо позитивно позначилися на житті українців в Австрійській імперії.

Економічне становище Галичини до 1848 року

Внаслідок загальної економічної політики імперії економічна ситуація в Галичині протягом перших сімдесяти п'яти років австрійського правління істотно не покращилася. Подібно до інших європейських держав того часу, Австрія проводила політику меркантилізму, за якої держава грала активну роль у регулюванні економіки. Однак Австрійська імперія провадила особливий різновид меркантилізму, що ґрунтувався на концепції автаркії. Це означало, що Австрія була зацікавлена не в досягненні сприятливого торговельного балансу, а, насамперед, у створенні внутрішньої самодостатньої економічної системи, що спиралася б на регіональну специфіку і взаємодоповнюваність. По суті, східні землі імперії мали постачати сільськогосподарські продукти і, якщо це було можливо, сировину для західних земель, тобто широко індустріялізованих провінцій Богемії, Моравії та

Нижньої Австрії. Оскільки Галичина й Угорщина належали до східної, аграрної зони, індустріалізація цих регіонів не заохочувалася. Причиною було те, що місцева промислова продукція конкурувала би з продукцією західної частини імперії, нездатної нормально існувати без ринків Галичини й Угорщини. Хоча така система теоретично мала виправдання, на практиці Галичина, як і Угорщина, стала внутрішньою колонією західних провінцій Австрії. Мало того, збереження кріпацтва і контролю консервативних польських поміщиків над сільським господарством перешкоджали модернізації чи зросту виробництва. Водночас середній розмір селянського наділу продовжував зменшуватися, а кількість селян, що володіли дрібними ділянками землі, разуче зростала. Так, між 1819 та 1853 роками кількість селян, яким належало менше ніж 1,1 гектара землі, зросла на 114%, а кількість селян з наділом від 1,1 до 2,8 гектара – зросла на 62%. Ці дві найменші категорії наділів склали 35% всіх земельних володінь у 1819 році та 44% у 1847–1859 роках.

Іншими словами, економічне становище Галичини не покращувалося, а селянські маси ледь животіли. Промисловий сектор залишався невеликим і на шляху його поступу лежало чимало перешкод. Наприклад, у кінці XVIII століття існувало лише 40 підприємств з обробки заліза, 26 текстильних фабрик, 26 гутних виробництв, 8 цукрових заводів та 18 друкарень у всій Галичині, і більшість з них містилися у західній, польській частині провінції. Східна або українська частина мала лише кілька паперових фабрик і численні винокурні та броварні. Якщо подивитися на це з іншого боку, то в Галичині (разом з Буковиною) мешкало 20% населення імперії, але тільки 5,5% з них були задіяні у промисловому виробництві.

Інші народи Східної Галичини

У Галичині на схід від Сяну українці склали 71% населення. Другою за чисельністю національністю були поляки, яких 1849 року налічувалося 635 тисяч осіб, себто 20,4% населення Східної Галичини. Проте поляків

вирізняла передусім не чисельність, а політичний і соціальний вплив. Провідний соціальний прошарок провінції – магнати і шляхта – складався винятково з поляків або нащадків колись полонізованої української шляхти. Хоча під час реформ Йосифа II австрійський уряд намагався обмежити політичний й адміністративний вплив польської знаті, її економічне й соціальне становище залишалося панівним аж до скасування кріпацтва. Згодом, коли після 1815 року Австрія повернулася до більш консервативного політичного напрямку, у справах управління Галичиною Відень дедалі більше залежав від польської шляхти, особливо магнатів. Окрім магнатів і шляхти існувала також чимала кількість польських селян, яких поселили в Галичині у попередні століття їхні пани, та невелика група римо-католицького духовенства, що обслуговувало релігійні потреби польських панів та селян.

Попри те, що у Східній Галичині поляків кількісно було менше, неправильно називати їх меншиною. Хоча в добу реформ, що збіглися з першими десятиліттями австрійського правління в Галичині, статус поляків змінився, невдовзі польські магнати і шляхта повернули собі провідну роль, яку мали в провінції за часів Речі Посполитої. Крім того, магнати і шляхта ототожнювали свій соціальний статус з самим поняттям польської національності. Відповідно, лише шляхтич міг бути поляком, і для шляхтичів не мало значення, чи селянська маса, серед якої вони жили, була етнічно польською чи українською. Галичину вони вважали землею, де польські шляхтичі та їхні предки жили протягом століть, тож це була невіддільна частина польської культурної вітчизни, незалежно від того, яка держава нею володіла.

Важливою часткою населення Галичини, як і Наддніпрянської України, були євреї. Відомо, що вони мешкали у Львові та Галичі ще з часів Галицько-Волинського королівства у XIII столітті. Та лише з початком польського правління у другій половині XIV століття євреїв з'явилося більше, і во-

ни стали частиною орендної економічної системи, що панувала у всіх українських землях Польщі. У середині 1770 років, відразу після того, як Галичину було приєднано до Австрійської імперії, євреї склали 3,1% населення всієї провінції, але 8,7% населення її східних земель. За австрійського правління кількість євреїв продовжувала зростати: з 144 тисяч у 1776 році до 328 тисяч у 1849 році. Три чверті з них жили у Східній Галичині, і близько 60% – у маленьких містах і містечках.

Декілька міст – Броди, Белз, Бучач, Рогатин, Перемишляни, Делятин і Сокаль – були майже цілковито єврейськими. У кількох інших містах – Львові, Жовкві, Дрогобичі, Станіславові, Тернополі й Коломиї – євреї склали понад третину мешканців. З 1900 року збереглися дані про основні заняття євреїв у XIX столітті: 63% з них працювали в торгівлі та промисловості, 14% – у сільському господарстві, 5% – були державними службовцями або представниками вільних професій.

На євреїв, як і на інші народи Галичини, глибоко вплинули цісарські реформи. Їхню традиційну систему місцевого самоврядування, відому в Польщі як Рада земель, було скасовано австрійським урядом, що вважав цей орган за пережиток Середньовіччя. Спершу Австрія створила власну форму внутрішньої автономії для євреїв (систему конгрегаційних округів, якими керувало правління на чолі з головним рабином громади), але навіть це суперечило прагненню Йосифа II до адміністративної стандартизації. Тому 1785 року таку систему було скасовано разом з єврейським традиційним цивільним правом. З погляду Відня, євреї мали отримати рівноправ'я на підставі едикту про релігійну терпимість. Це означало не лише відсутність дискримінації, але й рівну з іншими громадянами відповідальність. Євреї мали платити ті самі податки, служити у війську і користуватися німецькою, а не їдишем, у сфері світської культури. Після смерті Йосифа II, коли чимало його реформ було скасовано, на євреїв поклали нові обмеження, що стосувалися свободи пе-

ресування та можливості обіймати певні посади та займатися деякими професіями. Тобто статус євреїв у Галичині змінювався в залежності від внутрішньої політики імперії Габсбургів.

Реформи Йосифа II також мали глибокий вплив на культуру галицьких євреїв. Панування рабинів та традиціоналістичного способу життя, що ґрунтувалося на Талмуді і традиційному праві, відійшли у минуле. Хоча давній талмудизм продовжував існувати, відтепер у культурі євреїв Галичини панували дві нові течії – хаскала і хасидизм.

Хаскала – просвітницький рух, що виник у Німеччині в 1760-х роках, а невдовзі поширився по Галичині. Його метою було позбутися ізоляціонізму єврейських громад, традиційного вбрання, талмудичної освіти і «вульгарного діалекту» – їдишу. У певному сенсі, хаскала доповнювала імперську політику асиміляції. Коли у 1806 році Відень припинив цю політику (тоді було закрито 104 німецькомовні школи, заснованих 1787 року спеціально для євреїв), хаскала продовжила просвітницький рух, створивши власну модерну позарелігійну систему освіти та реформовані синагоги, що називалися храмами. Нову модель освіти заклав Йосеф Перль у своїх німецькомовних єврейських гімназіях у Бродах і Тернополі.

Незважаючи на здобутки хаскали, найбільший вплив на галицьке єврейство XIX століття справив хасидизм. Хасидизм виник у другій половині XVIII століття у Наддніпрянській Україні, на Поділлі, що межувало з Галичиною. Особливістю хасидизму був наголос на емоційному аспекті релігійного досвіду, на протигагу вченій рабинській традиції. Цей аспект проявлявся через масовий порив, єдність та харизматичне лідерство. Містичний і «забобонний» характер хасидизму жорстко критикували і рабини-традиціоналісти (*mitnaggedim* або опоненти), і просвітницькі австрійські реформатори та прихильники хаскали. Однак хасидизм набув популярності серед широких мас євреїв і в 1830-х роках став панівним способом єврейського життя в Галичині.

Східна Галичина кінця XIX століття породила видатних діячів культури, які прославилися далеко за межами єврейського світу, з якого вони походили. Віденський редактор Карл-Еміль Францос (за походженням єврей-сефард) першу половину свого життя провів у Галичині та Буковині, а місцеві українські мешканці стали героями частини його німецькомовних романів та оповідань. Інші два єврейські письменники, народжені в Галичині, зробили літературну кар'єру після Першої світової війни, коли Австро-Угорщини вже не існувало: німецькомовний романіст Йозеф Рот, який змальовував події останніх років існування Габсбурзької імперії, та Бруно Шульц, відомий польський автор романів і оповідань, який одним із перших застосував у літературі тематику магії й абсурду.

Однією з менш численних груп населення Галичини були німці. Вони почали оселятися тут наприкінці XIII та в XIV столітті як священики, вояки, ремісники і купці. До XVI століття більшість середньовічних переселенців асимілювалися з польською культурою. Друга хвиля німецьких колоністів прибула в Галичину після того, як та ввійшла до складу імперії Габсбургів. У прагненні покращити економічне становище в новій провінції та зміцнити німецький вплив, габсбурзький уряд видав два декрети (1774 р. та 1781 р.), за якими нові колоністи отримували земельні наділи, звільнялися від військової служби та податків на шість років. З 1781 по 1785 рік 13 тисяч німців, переважно з Пфальца та інших південно-західних німецьких земель, прийняли запрошення Габсбургів й оселилися в Галичині. За ними у першій половині XIX століття сюди імігрувало ще 2 тисячі німців із Судетів, тобто австрійської Північно-Західної Богемії.

Німці в Галичині були лютеранами-євангелістами і католиками. Їхня чисельність постійно зростала (з 27 тисяч осіб у 1849 р. до 65 тисяч у 1910 р.). Близько двох третин німців жили у маленьких селах Східної Галичини, у смузі, що тяглася від Жовкви на півночі, через Львів, і до Дрогобича і Стрия на півдні. Галицькі німці вели сільське господарство, майже не контактуючи з українцями. У цій сільській ізоляції німці Галичини породили лише кількох культурних діячів, зокрема народжених у Львові письменників Тадеуша Рітнера та більш відомого Леопольда фон Захера-Мазоха. Численні оповідання Мазоха з описами сексуальних перверзій, що їх автор почерпнув зі спостережень за галицьким життям, набули великої популярності в Європі у французьких перекладах і надали «новій науці» – психоаналізу – яскраві приклади людської поведінки, для означення якої пізніше з'явився термін «мазохізм».

Нарешті, існувала також невелика вірменська громада. З часів Середньовіччя вірмени грали важливу роль у ремеслі й торгівлі Галичини, особливо у Львові. Найбільшою громада була в XVII столітті, потім її чисельність зменшилася. До першої половини XIX століття залишилося тільки 3 тисячі вірмен. У XVII столітті місцеві вірмени уклали унію з Римом, і Львів став резиденцією вірменського архієпископа, чия юрисдикція поширювалася на цілу імперію Габсбургів. Вірменська католицька церква з власним архієпископом і катедральним собором продовжувала існувати у Львові і в XIX столітті, але духовенство та нечисельна паства на той час вже були цілковито полонізовані.

¹ Hippolit Stupnicki, *Galicja pod względem topograficzno-geograficzno-historycznym* (Львів 1849), p. 16.

Українське національне пробудження в Австрійській імперії до 1848 року

Період, що розпочався 1772 року, коли Галичина ввійшла до складу Австрії, і завершився революцією 1848 року був позначений національним пробудженням українців у Габсбурзькій імперії. За майже сімдесят п'ять років українці пройшли першу, збиральницьку стадію інтелігентського національного руху. Крім того, в цей період з'явилися окремі прояви другої, організаційної стадії, зокрема за сприяння і допомоги австрійського імперського уряду.

Зі звітів, що їх надсилали до Відня габсбурзькі чиновники з нової провінції після 1772 року, стало очевидно, що релігія та мова відрізняли мешканців східної частини Галичини і від поляків, і від росіян. Імперський уряд врешті-решт переконався в інакшості галицьких східних слов'ян, навіть попри те, що вони, як і росіяни, вживали церковнослов'янську мову в релігійних і культурних справах та називали себе «русини» або «руські». Тому австрійський уряд кваліфікував їх не як росіян (Russen), а як русинів (Ruthenen). «Ruthenen» – єдине офіційне означення українців у Габсбурзькій імперії аж до її розпаду 1918 року (поляки використовували термін «rusini», що походив з українського «русини»). Однак окреслення того, ким русини *не* були, не надто помагало для визначення їхньої ідентичності. У національному відродженні до 1848 року основним завданням місцевої інтелігенції був пошук цієї ідентичності та потреба її висловлення через національну мову.

Австрійський уряд та українське національне пробудження

Першим стимулом українського руху в Галичині стали, насамперед, реформи Йосифа II та Марії Терези у сфері релігії й освіти. Оскільки майже всі українці належали до

унійної або греко-католицької церкви, будь-яка зміна статусу цієї інституції негайно позначалася на спільноті в цілому. Йосиф II, який на час приєднання Галичини був співрегентом, вважав, що всі конфесії католицької церкви в Галичині, тобто латинська, грецька та вірменська, мають право бути рівними, або, як він казав, «трьома дочками однієї матері» (drei Tochter einer Mutter). Це ставлення передбачало істотне покращення становища унійної церкви. Незважаючи на те, що в Речі Посполитій унійна церква *de jure* була рівною з римо-католицькою церквою, на практиці її вважали вбогою родичкою, яка не мала особливого фінансового та соціального впливу. За правління Габсбургів економічна нерівність між уніятами та римо-католиками дещо зменшилася після того, як уряд секуляризував більшість церковних маєтків і зробив усі церкви однаково залежними від держави. У 1774 році, з метою закріплення свого нового статусу, ієрархи східного обряду попросили замінити означення «уніятська», вважаючи його принизливим. Відтоді ця церква в Австрійській імперії отримала офіційну назву «греко-католицька».

Греко-католицькі єпархії, здобуті Австрією в 1772 та 1795 роках (Львівська, Перемишльська та частина Холмської), підлягали юрисдикції київського митрополита. Однак унійного митрополита в цьому місті не було відтоді, як воно ввійшло до складу Московії наприкінці XVII століття. Це означало, що повноваження митрополита обмежувалися землями Речі Посполитої. Після того, як у 1793–1795 роках всі греко-католицькі єпархії поза межами габсбурзької Австрії відійшли до Російської імперії, стосунки двох частин церкви, розділеної відтепер між двома держа-

вами, дуже ускладнилися. У боротьбі за власне виживання (унійну церкву в Росії з 1795 по 1806 рік було обмежено в правах), київський митрополит вважав плани Австрії відновити в Галичині незалежну Галицько-Руську митрополію, що припинила існування на початку XV століття, замахом на свою владу. Врешті-решт, Ватикан задовольнив прохання Австрії, і 1808 року греко-католики Галичини отримали власну митрополію з престолом у Львові, поділену на дві єпархії.

Австрійська політика була особливо важливою в галузі освіти. Низка освітніх реформ не лише покращила статус греко-католицького духовенства, але й позначилася на селянах. Декрет Марії Терези від 1774 року оголосив про заснування трьох типів початкових шкіл. У Галичині це були: 1) звичайні школи у Львові для підготовки вчителів; 2) окружні школи у великих містах; 3) тривіюми або підставові початкові школи в містечках і селах. У 1781 році Йосиф II доповнив реформу, зробивши початкову освіту обов'язковою. Якщо в окружних школах основною мовою була німецька, то в численніших сільських школах вживали русинську, точніше, словеноруську. У той час було опубліковано перший підручник для початкової школи словеноруською мовою, тобто літургійною церковнослов'янською з домішками місцевої української народної мови.

Для підготовки майбутніх греко-католицьких священиків було здійснено певні заходи на вищому рівні. В 1775 році австрійський уряд відкрив у Відні греко-католицьку семінарію при церкві святої Варвари, від якої семінарія отримала свою латинську назву Барбареум. Тут могли навчатися сорок шість греко-католицьких семінаристів з Галичини та Угорщини. Барбареум був важливий не тільки тим, що надавав теологічну освіту, але й тим, що у Відні молоді українці знайомилися зі світським інтелектуальним життям та культурно розвинутішими слов'янськими народами, як чехи, словенці і серби, що приїжджали у столицю навчатися і викладати. Незважаючи на те, що через десять років, у 1784 році Барбареум було за-

крито і замінено генеральною семінарією у Львові, він ознайомив зі слов'янською культурою студентів, чимало з яких пізніше стали провідними представниками греко-католицької ієрархії в Галичині та Угорщині. У 1803 році, через кілька років після закриття Барбареуму, на його місці було створено Конвікт – гуртожиток для греко-католицьких семінаристів, які навчалися у Відні. Наступні дев'яносто років, аж до 1893-го, Конвікт виконував ті самі соціокультурні функції, що й Барбареум, тобто був місцем зустрічі греко-католицьких інтелектуалів з Галичини та Угорщини і представників інших слов'янських народів імперії.

Іншою іновацією, запровадженою австрійцями, був Студіум Рутенум, відкритий 1787 року у Львові і пов'язаний з недавно утвореним місцевим університетом. Студіум Рутенум був заснований для вишколу греко-католицьких семінаристів, які не знали латини. У певному сенсі, Студіум Рутенум став першим українським навчальним закладом університетського рівня. Всі курси викладалися словеноруською мовою; на цю мову було також перекладено деякі тексти. Однак через двадцять років діяльність Студіому Рутенуму було поступово згорнуто, а 1809 року його зовсім закрили. Як і у випадку Барбареуму, його функцію перебрала греко-католицька частина генеральної семінарії у Львові.

Закриття Барбареуму у Відні та Студіому Рутенуму у Львові також засвідчило зміни в австрійській політиці. Після смерти Йосифа II у 1790 році реформаторський запал влади згас. Його наступники Леопольд II (правив у 1790–1792 рр.), а особливо Франц I (правив у 1792–1835 рр.), не прагли виховати новий прошарок імперських функціонерів, а воліли, радше, співпрацювати з наявною елітою Галичини – польськими магнатами, шляхтою та католицькою церквою, яку також контролювали поляки. Як прояв нового ставлення австрійського уряду, 1812 року було скасовано обов'язкову початкову освіту. Ті школи, що залишилися, перейшли під контроль римо-католицької церкви, внаслідок чого вже в 1817 році у всіх сільських початкових школах

(тривіюмах) Галичини навчання проводилося польською мовою. Це призвело до протестів з боку греко-католицької ієрархії, котра в 1818 році домоглася від імперського уряду декрету, за яким мовою навчання у греко-католицьких школах мала бути руська (словеноруська). Стаenom на 1843 рік у Східній Галичині було 2132 початкових школи, 938 з яких вживали руську, польську та німецьку, 921 – тільки руську, 190 – тільки польську і 81 – тільки німецьку мови. У п'яти гімназіях викладали німецькою та латиною, а згодом німецькою і польською. У Львівському університеті основною мовою була німецька.

При розгляді освітньої системи в Галичині у першій половині XIX століття потрібно пам'ятати, що українську або застарілу книжну так звану словеноруську мову вивчали лише в початкових греко-католицьких школах, а на рівні середньої освіти єдиною мовою, крім офіційної відносно нейтральної німецької, була польська. За відсутності Студіюму Рутенуму і в контексті високого соціального статусу польської знаті та римокатолицької церкви, польська мова, як і раніше, була престижнішою. На практиці це призводило до того, що чимраз більше молодих греко-католицьких семінаристів, єдиних потенційних українських лідерів, потрапляло під вплив польської культури.

У цей період траплялися спроби протидіяти цій полофілії, але це більше не була справа рук австрійського уряду. Тепер ініціати́ва належала нечисленним інтелектуалам, переважно з церковного середовища. Їхня діяльність стала початком збиральницької стадії інтелігентського різновиду націоналізму серед українців Східної Галичини.

Стадія збирання спадщини в Галичині

Першим центром збиральницької стадії українського національного руху був Перемишль. Цей рух виник у середовищі членів консисторії місцевої греко-католицької єпархії під проводом єпископів Михайла Левицького (служив у 1816–1858 рр.) та Івана Снігурського (служив у 1818–1847 рр.). Серед

найбільш активних діячів були священики Іван Могильницький, Йосиф Левицький, Йосиф Лозинський та Антін Добрянський. Ще у 1816 році ця група священиків спробувала організувати в Перемишлі товариство для створення і підтримки українських шкіл, але ці зусилля так і не мали успіху. Однак того ж року греко-католицька консисторія створила заклад для публікації підручників для початкових шкіл і справді видала кілька серій підручників словеноруською мовою.

Також почали з'являтися праці, присвячені місцевій історії. Варто зазначити, що найбільш рання з них належала перу не галицького українця, а австрійського чиновника Йогана Кристіяна фон Енгеля, який опублікував у 1792–1793 рр. німецькою мовою двотомну історію Галицько-Волинського королівства. Згодом її було перевидано у 1796 р. як частину багатотомної всесвітньої історії, написаної в дусі просвітництва й універсалізму, поширених у тогочасній Німеччині. Енгель зобразив Галичину як частину угорської патримонії, яка, за його словами, була століттями окупована Польщею, а тоді справедливо повернулася до Угорщини (звісно, це був офіційний погляд Габсбурзької імперії). Незважаючи на ідеологічну тенденційність, позитивним ефектом історії Енгеля стала поява в галицьких українців гордості за своє минуле.

Перші серйозні дослідження історії галичанина-українця належали Денису Зубрицькому, одному з небагатьох позацерковних інтелектуалів. Він опублікував декілька історичних праць, серед них загальний огляд історії руського народу (1836 р.) та історію міста Львова (1844 р.). Всі його роботи були написані польською або німецькою, деякі пізні – ще й російською мовами. Цей факт пояснюється тим, що Зубрицький зневажливо ставився до говірки галицьких українців, яку він вважав «мовою пастухів». Такі погляди частково були наслідком його листування з російськими науковцями, скажімо, Михайлом Погодіним, який пропагував ідею існування єдиного руського народу з трьома відгалуженнями – великоросами, білоросами

і малоросами. Контакти з науковцями Наддніпрянської України також сприяли зміцненню проросійських або русофільських поглядів Зубрицького. Саме в листі до Зубрицького у 1840 році відомий наддніпрянській етнограф і перший ректор Київського університету святого Володимира Михайло Максимович стверджував, що хоча й існують окремі письменники, що пишуть малоросійським діалектом, поява малоросійської літератури неможлива (див. розділ 28).

Важливою рисою галицько-українського національного відродження була співпраця між іншими слов'янськими лідерами Російської чи Австрійської імперій. Наприклад, саме польські науковці – Вацлав Залеський (Вацлав з Олеська) та Жегота Паулі – опублікували перші збірки галицько-українських народних пісень. Вплив чеських та словацьких авторів – Йосефа Добровського, Карела Запа, Яна Колара, Павела Шафарика, а також словенця Єрнея (Варфоломея) Копітара – був не менш суттєвим. Взагалі, чеський національний рух був своєрідною моделлю для слов'янського культурного відродження, а їхній провідний лінгвіст і духовний батько панславізму Йосиф Добровський, разом зі словенцем Єрнеєм Копітаром (обоє викладали у Відні) найгрунтовніше вплинули на погляди галицьких українців у мовному питанні.

Саме мова привертала увагу активістів галицько-українського національного руху до 1848 року більше, ніж історія, етнографія і література. У певному сенсі, мовна проблема стояла перед галицькими українцями від самого початку, поставши як один з аспектів реформ Йосифа та Марії Терези. Ці реформи запроваджували обов'язкову початкову освіту народною мовою, назвавши народну мову галицьких українців *ruthenisch*, тобто русинською. Відразу виникло питання, що це за мова. Згідно з поглядами місцевої інтелігенції, русинська була галицько-українським варіантом церковнослов'янської, відомої на той час як словеноруська. Оскільки ця мова вживалася греко-католицькою церквою та в старих книжках і манускриптах, вона була

шанованою, а отже – прийнятною. Відповідно, її вживали як мову викладання у Барбареумі, Студіюмі Рутенумі та початкових школах.

Згодом з приходом Романтизму з'явився інтерес до національних культур та місцевих мов. Публікації галицько-українських народних пісень, праць Добровського та Копітара, а також приклад інших слов'янських народів наштовхнули на думку (можливо, це сталося й раніше), що книжна словеноруська була дуже далекою від народної галицько-української мови. Мало того, виявилось, що словеноруська здебільшого нездатна висловлювати сучасні концепції та світські ідеї. Ці, здавалося б, невинні лінгвістичні міркування актуалізували питання національної ідентичності, і невдовзі мовна тематика призвела до важливих політичних наслідків.

Частково дебати зосередилися навколо питання, чи була народна українська мова взагалі придатна для публікації. Дехто з інтелектуалів вважав, що народній мові бракує належного статусу та престижу, властивих словеноруській мові. Отож, якщо ця застаріла церковнослов'янська мова мала певні обмеження, треба прийняти іншу книжну мову, російську чи навіть польську. Перед тими, хто підтримував ідею народної мови, постало інше суперечливе питання. Прибічники народної мови не приймали словеноруську не лише тому, що вона була, по суті, мертвою літургійною мовою, але й тому, що вона вживала церковнослов'янську абетку – кирилицю. Більш прийнятним було б модернізоване кириличне письмо, так звана «гражданка». Дехто закликав взагалі відмовитися від кириличної абетки і прийняти натомість латиницю, базовану на польській орфографії. Не дивно, що прихильників такої ідеї звинувачували у сприянні національній асиміляції з поляками, хоч ці звинувачення не були цілком справедливими. Кожен з мовних таборів – прибічники словеноруської, народної мови латинською абеткою, або народної «гражданської» кириличною абеткою – створив власну граматику.

Саме в ході цієї суперечки з приводу абетки вперше вийшов на публічну сцену

найвизначніший галицько-український діяч того періоду – Маркіян Шашкевич. У полемічному трактаті, опублікованому в 1836 році («Азбука і abecadło»), Шашкевич відкинув можливість ужитку латинської абетки, запевняючи, що вона непристосована до мови галицьких українців. Спроби запровадити латинські літери тривали, але безуспішно.

У 1830 роках Шашкевич був студентом греко-католицької семінарії у Львові і разом з двома іншими студентами – Яковом Головацьким та Іваном Вагилевичем – створив гурток, що називався «Руська трійця». В романтичній любові до свого народу, наслідуючи приклад інших слов'янських народів Габсбурзької імперії, члени «Руської трійці» збирали народні пісні та складали вірші народною галицько-українською мовою.

Однак місцеві греко-католицькі ієрархи, а також австрійська влада, насторожена новою ситуацією на європейському континенті, ставилися з підозрою до діяльності «Руської трійці». Наприкінці XVIII століття Відень підтримував різні народи імперії, зокрема й українців, але в десятих роках XIX століття його політика почала змінюватися. Провідні європейські країни – Росія, Прусія та Австрія – після наполеонівських війн зосередилися на стримуванні Франції та збереженні політичного статус-кво, досягнутого на Віденському конгресі 1815 року. Ці три авторитарні держави, відомі як Священний союз, прагнули контролювати й викорінювати всі можливі революційні ідеї, що здебільшого асоціювалися з французьким демократичним лібералізмом та німецьким романтичним націоналізмом.

Провідним представником цієї консервативної, навіть реакційної течії був впливовий австрійський міністр закордонних справ, князь Клеменс фон Метерніх. За його наказом посилили цензуру, а поліція встановила широку агентурну мережу. Керівна еліта у Відні з великою підозрою ставилася до всього нового й була особливо занепокоєна станом справ у Галичині, де поляки, які у 1830–1831 роках підтримали невдале повстання проти Росії, продовжували вести таємну ре-

волюційну діяльність. Отже, «Руська трійця» з пропозиціями досить невинних мовних змін опинилася в невідповідному місці у невдалий час.

Отже, найбільш відоме видання «Руської трійці» «Русалка Дністрова» (1837 р.) з'явилося не в Галичині, а в «іншій частині» Австрійської імперії, у столиці Угорщини Буді, де цензура була менш суворою. Оскільки книжку в Галичині було заборонено, до українського читача потрапили лише кілька її примірників. Сьогоднішній читач не побачить у «Русалці» нічого надзвичайного ні з літературного, ні з політичного погляду. У ній було вміщено українські пісні, кілька оригінальних літературних творів та переклади сербських і чеських пісень. Однак це була «революційна» публікація, адже там вперше використано народну мову галицьких українців з модерною кириличною абеткою. Цю орфографічну модель було згодом прийнято українським національним рухом у Галичині.

Протягом десяти років після появи «Русалки Дністрової» у галицько-українському культурному просторі з'явилося лише декілька публікацій, зокрема історичні праці Дениса Зубрицького, кілька граматик, кожна з різною лінгвістичною та орфографічною орієнтацією (Іван Вагилевич, 1845 р.; Йосиф Лозинський, 1846 р.) та перша в Галичині двотомна антологія нової літератури народною мовою («Вінок русинам на обжинки», 1845–1847 рр.). Крім того, у 1840 роках Вагилевич, Головацький, Зубрицький та Левицький, твори котрих публікувалися у Санкт-Петербурзі, Москві, Варшаві, Празі та Ляйпцигу, вперше ознайомили інші слов'янські народи з українським питанням з його історичної та сучасної перспективи.

Буковина і Закарпаття до 1848 року

Українці, які жили у найбільш віддаленій південній частині Галичини, колишній османській території Молдавії – Буковині, до 1848 року не пройшли жодної стадії національного відродження. Початкова освіта перебувала під наглядом римо-католицької

діоцезії у Львові, а в нечисленних початкових школах мовою навчання була німецька або румунська. У трьох гімназіях, педагогічному училищі й теологічному інституті в адміністративному центрі – Чернівцях – викладали німецькою або латиною. Навіть після 1818 року, коли під тиском греко-католицького львівського єпископа народну мову було дозволено вживати у початкових класах, всі доступні православному населенню Австрії тексти були написані сербською.

Єдиною надзвичайною подією серед українців Буковини було селянське повстання під проводом гуцула Лук'яна Кобилиці. Повстання 1843 року було спрямовано переважно проти румунських землевласників і поширилося до такої міри, що наступного року для його придушення застосували австрійське військо.

Закарпаття, регіон на південь від Галичини по той бік Карпат, на відміну від Буковини, пройшло початкову стадію національного пробудження. Східнослов'янські мешканці Закарпаття і сьогоднішньої Північно-Східної Словаччини протягом століть нелегко заробляли на життя, випасаючи худобу та відробляючи панщину в гірських долинах Північно-Східної Угорщини. Подібно до українців сусідньої Галичини, вони називали себе русинами або вживали місцеву назву «руснаки». У 1843 р. закарпатські русини нараховували 470 тисяч осіб і відрізнялися від інших мешканців Угорщини діалектом східнослов'янської мови та приналежністю до греко-католицької церкви.

Стимулом для національного пробудження в Закарпатті була низка проблем, пов'язаних з греко-католицькою церквою. Попри те, що греко-католицька церква в регіоні існувала з 1646 року, єпископи залишалися під юрисдикцією угорського римокатолицького єпископа в Егері. У середині XVIII століття закарпатські ієрархи, зокрема єпископ Михайло Ольшавський (посідав катедру у 1743–1767 рр.), розгорнули активну боротьбу за незалежність від єпископа з Егера. У цій боротьбі їх підтримували історики-аматори, здебільшого священники, які

шукали у старовинних хроніках і грамотах правового обґрунтування для відновлення незалежної Мукачівської єпархії. Результатом їхніх пошуків стали публікації перших праць з історії Закарпаття, написаних латиною, серед них трьохтомна праця (1799–1805 рр.) Іоанікія Базилевича.

Відень мав не менший вплив на національний рух Закарпаття, ніж Галичини. З ініціативи імператриці Марії Терези 1771 року в Мукачеві було створено греко-католицьку єпархію (з 1775 року її центром став Ужгород). Також було засновано початкові школи та семінарію з викладанням словенською мовою, тобто приблизно тим самим варіантом церковнослов'янської, що вживався у тогочасній Галичині. Особливо спричинився до піднесення культурного рівня закарпатського духовенства єпископ Андрій Бачинський (посідав катедру у 1773–1809 рр.). Молодих семінаристів виряджали до Барбареума у Відні, а кілька інших закарпатців (Михайло Щавницький, Петро Лодій) викладали у Студіюмі Рутенумі у Львові. 1807 року єпископ Бачинський спробував зробити Закарпатську єпархію частиною греко-католицької Галицько-Руської митрополії, що була відновлена наступного року, та його зусиллям перешкодила угорська влада.

Закарпатське пробудження обмежувалося досягненнями місцевої греко-католицької церкви в царині юрисдикційної незалежності та освіти деяких священників. Загалом, Північно-Східна Угорщина була відсталим регіоном. Наприклад, у найбільшому місті Закарпаття, Ужгороді, на початку XIX століття мешкало лише 3 тисячі осіб. Тобто місцевих інтелектуалів спонукала робити кар'єру за кордоном не примусова національна асиміляція угорською владою (політика мядяризації не була серйозною проблемою до середини XIX століття), а нерозвине не соціально-економічне середовище. Головним напрямком стала Російська імперія, де на початку XIX століття було засновано нові університети та ліцеї – і в Наддніпрянщині, і в самій Росії. Невдовзі у нових освітніх установах Російської імперії вихідці з Закарпаття

посіли деякі чільні посади. Іван Орлай очолив Ніжинську гімназію, а згодом Ришельєвський ліцей в Одесі; Петро Лодій був деканом Львівського університету, а пізніше деканом юридичного факультету Санкт-Петербурзького університету; мабуть, найвизначнішим вихідцем із Закарпаття був Михайло Балудянський – перший ректор Санкт-Петербурзького університету та провідний радник з питань правової реформи у царському уряді. В контексті національного руху всі ці закарпатці погодилися з концепцією кількох лояльностей, себто, вважали себе росіянами з Малоросії. Деякі, наприклад, Орлай, висловлювали свої русофільські погляди в публікаціях. Це згодом вплинуло на їхню батьківщину – Закарпаття, – де в першій половині XIX століття поширилося уявлення, що місцеве східнослов'янське населення буцімто належало до «загально-російської» народности.

Окрім інтелектуалів-емігрантів, кілька закарпатських авторів, зокрема історик та автор граматики Михайло Лучкай та філософ і поет Василь Добрович, обстоювали своєрідність східнослов'янської культурної спадщини регіону у своїх творах (лише деякі з них були опубліковані за їхнього життя) та спілкуванні з закордонними слов'янськими

діячами. Однак до 1848 року в Закарпатті не було культурних організацій, а місцеві інтелектуали до кінця не розвинули усвідомлення окремих національної ідентичності.

Хоча галицько-український та, певною мірою, закарпатський національний рух так успішно дебютував в царині освіти і церковної організації після 1772 року за допомоги австрійського уряду, в перші десятиліття XIX ст. ці здобутки було, здебільшого, втрачено. У Галичині нове консервативне політичне і соціальне оточення дозволило польській шляхті повернути собі панівну позицію і сприяло поступовій асиміляції з польською культурою і мовою освічених людей незалежно від їхнього національного походження. В Угорщині провінційний стиль життя в Закарпатті гальмував будь-які прояви культурної активності, незалежно від орієнтації, що спонукало місцеву інтелектуальну еліту емігрувати. За браком певної реальної організаційної структури збиранням спадщини (історіописанням, етнографією та мовою) самотужки займалася інтелігенція. Проте для зміцнення національного руху потрібні були глибинні зміни політичної та соціальної ситуації. Ці зміни відбулися в ході революції 1848 року.

Революція 1848 року

1848 рік вважають поворотним пунктом в європейській історії Нового часу. Підставою для цього є низка революцій, що відбулися одночасно у багатьох країнах Європи і справили величезний вплив на майбутній розвиток довоєнних суспільств. Особливо важливим 1848 рік став для Центрально-Східної Європи – і для німецьких, і для слов'янських та угорських земель у складі Пруссії й Австрійської імперії.

Причини революцій – політичні, соціально-економічні чи національні – були різні. У деяких місцевостях, наприклад, в Австрійській імперії, актуальними були всі три причини, хоча якраз національне питання відразу було певним трибом вирішено. Тому революція 1848 року відома, принаймні в Центрально-Східній Європі, як «Весна народів».

Вислів «Весна народів» перетворився на кліше, але й кліше іноді відображає істину, а у випадку українців в Австрійській імперії це кліше є цілковито правдивим. 1848 року на землях, підвладних Габсбургам, українське життя справді відродилося у всіх сферах. Лише за один рік українці створили першу політичну структуру, першу газету, першу культурну організацію та перші сучасні військові частини. Крім того, вони вперше взяли участь у виборах. Однак найважливішим був той факт, що переважну більшість українців, понад 95% яких були селянами, було звільнено з кріпацтва. У певному сенсі, відродження пережила соціальна верства, що представляла майже всю націю. Вперше за кілька століть після запровадження кріпацтва до селян поставилися як до людей. Відтепер з ними треба було рахуватися в політичному, культурному, соціальному та економічному житті. З огляду на всі ці фак-

тори, 1848 рік був справжньою весною для українців в Австрії.

Революція в Австрії

Що привело Австрійську імперію до революційної ситуації? Після 1815 року вона фактично перетворилася на поліційну державу, яка з усіх сил прагла зберегти статус-кво як в межах власних кордонів, так і в цілій Європі. Головний ідеолог цієї мети, князь Метерніх, мав потужний вплив на імператора Франца I (правив у 1792–1835 рр.), а особливо на його наступника, недоумкуватого Фердинанда (правив у 1835–1848 рр.).

За іронією долі, у першій половині XIX століття Галичина була проблемною територією Австрійської імперії. У західній, польській частині, особливо в автономній республіці у Кракові процвітала революційна діяльність, спрямована на відновлення польської державности. Справді, польські патріоти вважали Краків П'ємонтом, територією, з якої пізніше мала утворитися відновлена незалежна Польща. Отже, Краків залишився центром революційної активності навіть після поразки польського повстання проти Росії у 1830–1831 роках.

Однак у 1830-х рр. окремі польські діячі в Галичині, на Правобережжі та в інших підвладних Росії землях відчували, що майбутній успіх у справі відновлення Польської держави великою мірою залежатиме від підтримки селянства. Зі свого боку, польські селяни продовжували дивитися на панів з підозрою, і не мали наміру під час революції приєднуватися до тих, кого вважали експлуататорами. Тому коли декілька польських шляхтичів-активістів 1846 року проявили в Галичині національну та соціальну непокору,

польські селяни, не без згоди австрійського уряду, виступили проти шляхтичів та влаштували різанину. Врешті-решт австрійський гарнізон придушив повстання, але вже після того, як селяни власноруч знищили недавню загрозу польської революції. Щоб помститися, Відень скасував автономний статус Кракова, який відтоді став невіддільною частиною Галичини. Отже, у 1846 році польські селяни несвідомо допомогли зберегти соціальний і політичний статус-кво австрійської Галичини.

Через два роки, у 1848 р., заворушення виявилися занадто масштабними з огляду на сили австрійської влади. Революція, що розпочалася в березні у Відні, була зумовлена цілою низкою причин: звістками про лютневу революцію в Парижі, які розбурхали громадську думку у Відні; заворушеннями у північно-італійських провінціях Ломбардії та Венеції, підвладних Австрії; радикальною агітацією в угорському парламенті; підготовою до виборів у загальнонімецьку Національну асамблею у Франкфурті; затяжною економічною кризою в австрійських містах тощо. Всі ці фактори стали підґрунтям для подій, що відбулися з 6 по 12 березня, коли декілька представників високоосвічених міщан (юристів, лікарів, професорів) та студентів у Відні почали розповсюджувати петиції з закликом негайно запровадити громадянську свободу (свободу преси, суд присяжних, громадянські права, академічну свободу), звільнити селян та створити конституційний представницький уряд. Кульмінацією стало 13 березня, коли студенти та ліберальна міська еліта зіткнулися з військами перед будинком парламенту Нижньої Австрії. Зі страху перед поширенням революції у містах імперський уряд відправив у відставку Метерніха, який став уособленням бюрократичної поліційної держави. У той самий день було проголошено скасування цензури друку та дозволено заснування національної гвардії. У квітні уряд дозволив скликати конституційну асамблею (Райхстагу), проте виборче право мали тільки власники нерухомого майна, а це об-

межувало участь міського робітничого класу. Нарешті, у травні уряд проголосив скасування кріпацтва. Тобто протягом менше ніж двох місяців після 13 березня 1848 року влада Австрійської імперії розпочала низку реформ згори в надії запобігти революції внизу. Однак зроблено було замало і вже запізно.

Не дивно, що найбільше проблем виникло в Угорщині. У 1840-х роках пристрасний оратор угорського парламенту Лайош Кошут розбудив серед угорців патріотичний запал. Протягом трьох днів після подій 13 березня у Відні угорці висунули вимогу створити національний парламент, щоб керувати справами королівства, а також національної армії (гонведів) для його захисту. У відповідь Відень відрядив військо в Угорщину, де щойно створена національна армія під проводом Кошута довела, що імперські «загарбники» зустрінуть спротив.

У жовтні, коли загроза війни з Угорщиною ще більше загострилася, у Відні повстали робітники і солдати. Імператор Фердинанд утік зі столиці ще у травні, і хоча після жовтневого повстання в місті нарешті було відновлено лад, найближчі радники переконали слабого монарха зректися влади на користь його вісімнадцятирічного племінника архикнязя Франца. Передача влади відбулася 2 грудня 1848 року. З поваги до ліберального духу тих часів новий монарх взяв друге ім'я Йосиф – символічний жест, що асоціювався з просвіченим лібералізмом його попередника у XVIII столітті. Молодому імператору Францу Йосифу судилося правити Австрією упродовж наступних шістдесяти восьми років (до 1916 року) – він лише два роки не дожив до остаточного падіння Габсбурзької імперії.

Сходження на трон нового монарха надало угорцям під проводом Кошута легальний шанс продовжувати політичний курс на незалежність: оскільки Франца Йосифа, згідно з традицією, не коронували в Угорщині – цього не дозволили тогочасні революційні обставини, – угорці відмовилися визнати його своїм сувереном.

Новий наступ австрійського війська змусив Кошута відійти у східне місто Дебрецен, де у квітні 1849 року він проголосив Угорщину незалежною республікою. Жорстока боротьба з імперською армією тривала до літа. Лише після того, як Франц Йосиф звернувся по допомогу до російського царя Ніколая I, а російське військо перейшло Карпати й об'єдналося з австрійським військом, у серпні 1849 року угорську революцію було придушено. З поразкою угорців від об'єднаних сил Росії та Австрії було усунуто єдину загрозу існуванню Австрійської імперії.

Революція в Галичині та українці

Революція 1848 року справила чималий вплив на політичне, соціально-економічне, а надто культурне життя українців в Австрійській імперії. Українці активно працювали у цих трьох царинах не тільки в Галичині, але й у столиці імперії Відні, а також у Празі. Упродовж 1848 року австрійський уряд підтримував і зусилля українців заявити про себе як про національність, і спроби здобути політичні й культурні права. Вдячні українські інтелектуали, своєю чергою, закривали очі на політичну реакцію та репресивні заходи, які в той час влада застосовувала щодо деяких інших народів імперії. Схильність австрійського уряду підтримувати вимоги українців насправді проявилася ще 1847 року, коли після невдалої польської революції в Галичині Відень призначив губернатором провінції енергійного та ініціативного графа Франца Стадіона. Австрійська влада не довіряла польській шляхті та інтелігенції. Відповідно, губернатор Стадіон був готовий використати будь-кого – польських чи українських селян, або, як побачимо далі, українських інтелігентів – на протидію польській шляхті. Дехто інтерпретує цю поведінку як класичну політику «розподіляй і володарюй» (*divide et impera*), але цей погляд ґрунтується на хибному припущенні, мовляв польська шляхта була пов'язана з польським або українським селянством, чи з українською інтелігенцією. Насправді ж

політика Стадіона полягала в тому, щоб укласти союз із будь-якою силою, яка зміцнила б Австрійську державу. У цьому сенсі в 1848 році австрійські й українські інтереси збіглися.

Отже, коли в березні 1848 року новини про революційні події у Відні досягли Галичини, і у відповідь поляки негайно створили Центральну раду народову, вимагаючи широкої автономії для землі, яку вони вважали суто польською, Стадіон переконав українських лідерів сформулювати власні вимоги. Результатом стала українська петиція до австрійського імператора від 19 квітня, що закликала до визнання їхньої національності та поділу Галичини на українську і польську частини – цю пропозицію губернатор Стадіон висував ще в 1847 році. Після того, 2 травня 1848 року під проводом львівського греко-католицького єпископа Григорія Яхимовича (у 1860–1863 рр. – львівський митрополит) було створено першу українську політичну організацію – Головну Руську Раду. Через тиждень, 10 травня, Головна Руська Рада проголосила відозву, яка стверджувала, що українці були народом, відмінним від поляків і росіян, і належали «до великого руського народу, котрий одним говорить язиком і 15 мільонів виносить, з котрого пілтреття мільона землю Галицьку замешкує»¹. Рада незабаром розрослася до тридцяти чотирьох відділів у Східній Галичині, а 15 травня почала видавати (за підтримки губернатора Стадіона) першу в історії українську газету – «Зоря галицка» (1848–1857 рр.).

Польські діячі в Галичині були незадоволені таким розвитком подій, і майже відразу з'явилося кілька полемічних памфлетів, де галицьких русинів було названо поляками греко-католицької віри, а українську мову – діалектом польської. Крім того, на противагу Головній Руській Раді полонізовані шляхтичі українського походження, котрі вважали себе істинними представниками українського населення Галичини, 23 травня утворили інший орган – Руський Собор, який видавав власну газету «Dnewnyk ruskij» (Львів, 1848 р.) українською мовою (латинською

Головна Руська Рада

Перша українська політична організація – Головна Руська Рада – виголосила 10 травня 1848 року у Львові відоzву до русинів, яка окреслила ідеологічні засновки та політичні цілі.

Браття!

Відомо вам, що Найясніший Цісар Австрійський і Король наш надали ласкаво всім народам своєї держави і нам Русинам землі Галицької, патентом з дня 25 березня 1848 Конституцію то значить: таку фундаментальну уставу, котра цілому народови нашому через вибраних і завірення маючих мужів уділ в праводавстві своїм дозволяє, і тим способом свободи і добрий бит нам забезпечає.

Межи тими свободами надали нам те особливе право, що можемо збирати ся на наради над спільним добром нашим, розпізнавати потреби народа і краю нашого і такові Найяснішому Панови предкладати...

Ми Русини Галицькі належимо до великого руського народу, котрий одним говорить язиком і 15 мільонів виносить, з котрого пілтреття мільона землю Галицьку замешкує. Той нарід бил колись самодільний, рівнял ся во славі найможнійшим народам Европи, мал свій письменний язик, свої власні устави, своїх власних князів... Через неприязні судьби і різні політичні нещастя распал ся поволи той великий нарід, страгил свою самодільність, своїх князів і прийшол під чуже панованне.

Такі нещастя склонили з часом много можних панів відступити від руського обрядку отець своїх, а з ним виречися мови руської і опустити свій нарід, хоть тая зміна обрядку народности перемінити не могла, і кров руська в жилах їх плинути не перестала...

Але як все на світі з часом ся миняє, як по зимі прикрій весна наступає, так Браття! І той стан смутний нині змінил ся через Конституцію...

а) Первим заданнем нашим буде заховати віру і поставити на рівні обрядок наш і права церкви і священників наших з правами других обрядків;

б) Розвивати і възсодити народність нашу во всіх єї частях: видосконаленнем язика нашого, запровадженнем его в школах низших і висших, видаваннем письм часових, утримованнем кореспонденцій з письменними так нашими, як иншими до щепу славянського належачими, розширеннем добрих і ужиточних книжок в язичі руським і усильним стараннем впровадити і на рівні поставити язик наш з иншими в урядах публічних і т. д.;

в) Будем чувати над нашими правами конституційними, розпізнавати потреби народу нашого і поправлення биту нашого на дорозі конституційній шукати, а права нашi від всякої напасти і оскорблення стало і силно хоронити...

А тепер Браття завірте нам Русинам! І будьте переконані, що тільки на такій дорозі станемося тим, — чим бити повиннисьмо, — станемося честним, просвіщеним свободним народом!!!

Джерело: «Зоря галицка», 15 травня 1848, цит. за: Кость Левицький, *Історія політичної думки галицьких українців, 1848–1914*, т. 1 (Львів, 1926), с. 21–24.

абеткою, заснованою на польській ортографії і кирилицею під назвою «Дневникъ Русскій»). Газету редагував Іван Вагилевич – колишній член «Руської трійці», який на 1848 рік перетворився на завзятого прихильника польсько-української співпраці. Речники поляків особливо неприємно ставилися до галицького губернатора Стадіона і стверджували, що було б краще, якби Стадіон не «видавав русинів».

Зрештою, ці польські протести виявилися марними. Оскільки ситуація швидко змінялася, українські діячі, здебільшого священники, були втягнені в політичний процес. Мало того, нові обставини змусили їх обґрунтувати своє існування як групи, відмінної від колишніх панів-поляків. Отже, Весна народів 1848 року впевнено винесла українців на політичну й національну арену Галичини і, як побачимо далі, всієї імперії Габсбургів.

Заслугою губернатора Стадіона також було те, що в Галичині досить скоро дізналися про рішення імперського уряду скасувати всі трудові повинності, пов'язані з кріпацтвом. Хоча імператорський декрет було видано лише 15 травня 1848 р., Стадіон оголосив про цей намір імператора ще 22 квітня з метою підірвати позиції поляків, які сподівалися обстоювати скасування кріпацтва як одну зі своїх політичних вимог. Усі кріпацькі повинності було ліквідовано, але селяни мусили сплатити своїм колишнім панам компенсацію. Не дивно, що така вимога спричинила гірке нарікання серед селян. Незважаючи на це, найбільший прошарок українського населення, селянство, після визволення цілком раптово стало важливим гравцем у політичному житті. І справді, щойно звільнені кріпаки почали виконувати нову для них роль вже у червні 1848 року під час виборів до першого австрійського парламенту.

Конституція, видана імператором 25 квітня 1848 р., передбачала створення двопалатного парламенту – Державної Ради (Райхстагу), що складалася з Палати панів, яких призначав імператор, та Палати депутатів, що їх обирали власники нерухо-

мого майна. Австрійський парламент мав розділяти з імператором законодавчу владу та готувати проєкт нової конституції. До виборної палати входило 383 депутати, і хоча міські робітники були позбавлені виборчого права, селяни мали більше повноважень, бо були власниками землі. Фактично, понад третина депутатів були селянами. Галичина (за винятком Буковини) обирала 100 депутатів, з них 25 були українцями: 15 селян, 8 греко-католицьких священників і 2 представників так званої світської інтелігенції. Отже, українська парламентська делегація від Галичини у відсотковому співвідношенні приблизно відтворювала тогочасну соціальну структуру східної частини провінції. Попри обмежене знання німецької мови або його повну відсутність, українські селяни брали участь у парламентських дебатах. Не дивно, що на першому місці для них було питання компенсації за землю, отриману після скасування кріпацтва. Одна з найбільш пам'ятних промов першого австрійського парламенту належала галицько-українському селянину Іванові Капущаку і була присвячена цій проблемі. Ламаною німецькою, але надзвичайно емоційно Капущак означив різницю між «добрим імператором», який ініціював звільнення селян, та злісними намірами політиків з його оточення, котрі навмисне спотворили добрі інтенції імператора. Розповівши про селянські повинності попередніх століть, Капущак заявив, що якщо хтось і має щось компенсувати, то це пани, які ще не відшкодували селянської праці.

Ще одним важливим питанням у парламенті було обговорення конституційної та адміністративної системи Австрії. Активну участь у створенні остаточного проєкту взяли такі провідні діячі того часу, як чехи Франтишек Палацький та Франтишек Ригер, поляк Францішек Смолка, австрійські німці Франц Шузьелька і Каєтан Маєр тощо. Врешті, між прибічниками централізму (переважно німцями) і федералізму (здебільшого слов'янами) вдалося досягти компромісу.

Однак вся парламентська робота виявилася марною. Після повстання у Відні (жовтень 1848 року) законодавчий орган переїхав до маленького моравського міста Кромєриж. Оскільки німецькою місто називалося Кремзир, цей орган в австрійській історії відомий як Кремзирський парламент. Та хоч якою була назва, його долю визначило відновлення імператорської влади, принаймні поза межами Угорщини, на початку 1849 року – 7 березня Кремзирський парламент було розпущено, проєкт Конституції покладено до шухляди, натомість запроваджено згори нову Конституцію (написану галицьким губернатором Стадіоном), відому як Конституція 4 березня 1849 року. Селяни й далі були зобов'язані сплатити компенсацію своїм колишнім панам, але її обсяг та термін мали визначити майбутні закони. Так чи так, селянські делегати залишилися задоволені, отримавши землю і звільнення від повинностей перед поміщиками після імператорського декрету за 15 травня 1848 року.

Попри те, що конституційний проєкт першого австрійського виборного органу не було прийнято, а розгляд питання селянської компенсації відклали, не варто применшувати значення Кремзирського парламенту. Протягом кількох місяців його існування українці з Галичини (зокрема селяни, які пів року тому ще були кріпаками) вперше брали участь у новочасному політичному процесі. Вони засвоїли важливий урок.

Окрім парламентських дискусій у Відні та Кремзирі, галицькі українці взяли участь у Слов'янському конгресі, що відбувся у Празі. Конгрес зібрався як відповідь на скликання Загальнонімецької асамблеї, що мала на меті обговорити у Франкфурті проблеми німецьких земель. Коли до Франкфурту запросили чеських діячів Палацького і Ригера (німці вважали Богемію й Моравію власними землями), чехи навідріз відмовилися від запрошення. Вони, натомість, запросили слов'янських лідерів з Австрії та з закордону зустрітися в червні 1848 року на конгресі у Празі. Метою Слов'янського конгресу було обговорити шляхи реструктуризації Австрійської

імперії в інтересах слов'янської більшості її мешканців. Орієнтація Слов'янського конгресу була далека від радикалізму. Хай він й уособлював слов'янську єдність, його делегати водночас були беззаперечно вірними Габсбурзькій імперії. Доказом цього є знаменитий лист-відмова Палацького до Загальнонімецької асамблеї у Франкфурті: «Воистину, – писав він, – якби Австрії не існувало, то в інтересах Європи і навіть людськості треба б її якнайшвидше створити»².

Галицькі українці також приїхали до Праги. Своїх делегатів відрядила і Головна Руська Рада (трьох осіб), і пропольський Руський Собор (п'ятеро осіб). Участь українців у цьому першому вияві слов'янської солідарності свідчила, що вони були повноправною національністю. Насправді, одна з трьох секцій конгресу була присвячена польсько-українським стосункам, зокрема проблемі Галичини. Спочатку польські делегати наполягали, щоби вся Галичина стала невіддільною частиною відновленої Польщі, а українці бажали бути визнаними як окрема національність, і щоби Галичина, адміністративно поділена на польську та українську провінції, залишалася у складі Австрії. Після дебатів 7 червня було досягнуто компромісу, що закликав вживати польську мову у школах тих регіонів, де польське населення переважало, й українську там, де більшістю були українці. Хай українці й не домоглися поділу Галичини, інші слов'яни визнали їх за окрему народність. Це досягнення мало важливі психологічні та політичні наслідки, що відчувалися далеко за межами конгресової зали. 12 червня, менше ніж через два тижні після скликання Слов'янського конгресу, його було розпущено після того, як імперське військо обстріляло й окупувало Прагу.

Галицько-український національний рух: організаційна стадія

Здобутки українців у царині культури виявилися більш тривкими, ніж політична діяльність. Перша українська газета, «Зоря галицька», яка з'явилася у травні 1848 року, продовжувала виходити до 1857 року. Інші

періодичні видання почали виникати у 1849 році у Львові («Галичо-руській вѣсникъ», «Новини», «Пчола») та у Вільні в 1850 році («Вѣсникъ для русиновъ австрійської держави»). Загальне зростання кількості українських видань стало очевидним. Лише 1848 року було опубліковано 156 назв, що майже у п'ятеро перевищувало найбільші показники попередніх років у Галичині (скажімо, в 1847 р. з'явилося лише 32 назви), не кажучи про Наддніпрянську Україну у складі Російської імперії, де того самого року українською мовою було видано лише одну книжку та кілька сторінок іншої книжки. Показник 1848 року набирає ще більшої ваги, якщо зауважити, що він був рекордним аж до 1879 року. Мало того, переважно більшість періодичних видань та чимало книг і памфлетів було написано галицько-українською народною, а не словеноруською книжною мовою. Проте у цих виданнях надалі використовували церковнослов'янську абетку.

У жовтні 1848 року у Львові постало перше галицько-українське культурне товариство – Собор руських учених. Дев'яносто дев'ять його учасників обговорювали проблеми освіти, науки та мови, хоч це й не мало безпосередніх результатів. Більш стійкою була «Галицько-руська матиця» – товариство, створене у Львові для поширення освіти і народної культури. У 1860 роках «Галицько-руська матиця» почала видавати важливий науковий та літературний журнал. Окрім участі в політичній діяльності, Головна Руська Рада заснувала культурну організацію під назвою Народний Дім. Спочатку, з 1849 року організація містилася в будинку наданому австрійським урядом, але з 1851 по 1864 рік було зібрано фонди, що дозволили побудувати нове приміщення, де розташувався музей, друкарня та бібліотека. Окрім символічного та практичного значення Народного Дому як місця заходів української культури у Львові, цей орган видавав книжки та надавав стипендії студентам.

Інший важливий культурний набуток був наслідком рішення імперського уряду в груд-

ні 1848 р. створити катедру руської мови та літератури на факультеті філософії Львівського університету. Цей факультет був не лише найстаршим, але й найвитривалішим з усіх університетських факультетів українстики і проіснував він до початку Другої світової війни у 1939 році. Першим цей факультет очолив колишній член «Руської трійці» Яків Головацький. Він негайно заходився доводити на своїх лекціях (деякі з них були опубліковані), що руська або українська мова була окремою слов'янською мовою з довою літературною історією.

І нарешті, галицькі українці сформували власні військові частини. У відповідь на заклик імператора створити у провінціях частини національної гвардії (вперше цей заклик прозвучав у березні і був повторений восени 1848 року) українці організувалися у дві частини: прикордонну селянську самооборону (листопад 1848 року) та батальйон Руських гірських стрільців (Ruthenische Bergschutzen, січень 1849 року). Обидві частини склалися з добровольців і були виявом відданості імператору. Найважливіша з них, Руські гірські стрільці, поставила собі за мету перемогти «пихатих» і «зарозумілих» угорських революціонерів. Стрільці супроводжували австрійську регулярну армію в Угорщину, щоб захистити батьківщину, але прибули в епіцентр подій після серпня 1849 року, тобто занадто пізно, щоб мати можливість пролити кров за імператора.

Революція 1848 року на Буковині і Закарпатті

Оскільки Буковина територіально була частиною Галичини, у червні 1848 року буковинці брали участь у виборах до першого австрійського парламенту. З восьми депутатів від регіону п'ятеро були українцями, зокрема селянський лідер Лук'ян Кобилиця, лише недавно звільнений з в'язниці. Кобилиця невдовзі розчарувався ходом справ у Відні, повернувся додому й організував два селянські мітинги наприкінці 1848 року. Однак його знову арештували за революційну агітацію серед селян.

Невдоволення Кобилиці та його послідовників-українців було наслідком нерозв'язаної проблеми земельної компенсації (офіційне звільнення селян Буковини відбулося у серпні 1848 року, водночас в інших частинах Галичини кріпаки одержали свободу на чотири місяці раніше) і спротиву румунам, які прагнули відокремити Буковину від Галичини. За імперською Конституцією від 4 березня 1849 року Буковина стала окремою провінцією Австрійської корони. Ця подія, однак, не вплинула на національний рух, і за винятком кількох публікацій, потрясіння 1848 року не принесли українцям Буковини жодних культурних здобутків.

Проте в Закарпатті ситуація була цілкомовито інакшою. Наприкінці травня 1848 року, коли новини про революційні події в Будапешті досягли культурного та релігійного центру Закарпаття – Ужгорода, місцева греко-католицька ієрархія благословила молодих семінаристів, які вирішили вступити до угорської національної гвардії. Ще одна, хоч і невелика група закарпатців, очолена інженером з гірничої справи Адольфом Добрянським, поставила перед собою іншу мету: у січні 1849 року, коли боротьба угорців проти Габсбургів переросла у поважний військовий конфлікт, Добрянський вирушив до Відня і передав імператору Францу Йосифу меморандум, що закликав до єдності з галицькими русинами. Відтак Добрянський поїхав до Львова, де його з ентузіазмом зустріла Головна Руська Рада, яка внесла у свою програму намір об'єднатися з Закарпаттям.

У результаті, від самого початку політичне й національне відродження у Закарпатті (як його сформулював Добрянський) асоціювалося з Віднем, а отже, було спрямоване проти революційних зусиль Угорщини. Зв'язок з Віднем посилювався після того, як імперський уряд призначив Добрянського представником Австрії у війську царської Росії, яке прибуло влітку 1849 року для боротьби з угорцями. Отже, цей закарпатський діяч мав відіграти важливу роль, допомагаючи силам, що придушували угорську революцію.

Іншим аспектом діяльності Добрянського, а також його сучасника, популярного письменника Олександра Духновича, було русофільство. Сповідуючи переконання тих закарпатців, які на початку століття виїхали до Російської імперії, Добрянський і Духнович вірили, що вони та їхній народ – це частина російського народу. Тож деякі закарпатські діячі були глибоко зворушені присутністю царських військ, які перейшли Карпати, щоб приборкати угорських революціонерів.

Австрія у той час не переслідувала русофільство. Тому після приборкання угорської революції та проведення адміністративної реорганізації Угорщини, північно-східну частину країни, де мешкали переважно русини/українці, австрійська влада перетворила на Ужгородський округ, Добрянського було призначено начебто заступником адміністратора, а насправді – адміністратором округу. Протягом недовгого існування округу з листопада 1849 до березня 1850 року Добрянський сподівався зробити з нього напівавтономне національне утворення у складі імперії.

Між 1847 та 1850 рр. з'явилися перші підручники та літературні альманахи закарпатською народною говіркою, а також перші культурні товариства. Крім того, в цей час вийшов друком вірш, який пізніше став національним гімном закарпатських русинів. Майже всі ці культурні здобутки були результатом зусиль енергійного греко-католицького священика Олександра Духновича.

Отже, 1848 рік став справжнім початком національного відродження у Закарпатті та приніс культурні і навіть певні політичні досягнення. Було також нав'язано контакти з Галичиною. Однак закарпатський національний рух мав дві особливості: 1) залежність від Відня у ворожому угорському оточенні; 2) популяризацію ідеї, що місцеве слов'янське населення, яке називало себе русинами або руснаками, є частиною російського народу.

Значення революційного 1848 року для українців Австрійської імперії важко пере-

оцінити. У той час, коли в Наддніпрянській Україні було зупинено першу спробу створити українську організацію – Кирило-Методіївське братство, а провідні представники української інтелігенції (Шевченко, Костомаров і Куліш) були заслані за межі батьківщини, українці в австрійській Галичині і меншою мірою в угорському Закарпатті досягли значного прогресу в національному житті. У Галичині українці заснували політичні і культурні організації, газети та інші видання, а також мали власних представників у національному парламенті. Найбільша соціальна група – селянство – була звільнена з

кріпацтва, а її представники почали брати участь у політичному житті. Українці також контактували з іншими слов'янськими народами Австрійської імперії, а в Галичині було навіть створено окремі військові частини. Ба більше, всі ці події відбулися за сприяння, заохочення, а іноді навіть з ініціативи імперського уряду та його представників.

¹ Цит. за Кость Левицький, *Історія політичної думки галицьких українців, 1848–1914*, т. 1 (Львів 1926), с. 21.

² Цит. за С. А. Macartney, *The Habsburg Empire, 1790–1918* (New York 1969), p. 353.

Адміністративна та соціально-економічна структура українських земель в Австрійській імперії, 1849–1914 роки

Після революції, яка почалася у березні 1848 року і була врешті придушена у серпні 1849 року, та після остаточної поразки угорців Австрія вступила у період неоабсолютизму – добу, коли імперська адміністрація у Відні намагалася ліквідувати здобутки революції 1848 року і відновити абсолютну владу імператора. Протягом двох наступних десятиліть, з 1849 до 1868 року, було здійснено кілька спроб реструктуризації Австрійської імперії. Усі ці спроби стали безпосереднім результатом взаємодії зовнішніх і внутрішніх сил, тобто зовнішньополітичної ситуації і тиску з боку численних народів імперії, особливо угорців. Процес можна поділити на три фази: перша, неоабсолютистська фаза тривала з 1849 по 1859 рік, коли імперією управляли лише з Відня; друга фаза, з 1860 по 1866 рік, явила конституційний експеримент; нарешті, третя фаза, з 1867 по 1868 рік, стала періодом створення дуалістичної Австро-Угорської монархії, яка існувала аж до розпаду Габсбурзької імперії у 1918 році. Кожна фаза безпосередньо позначилася на адміністративній структурі Галичини, Буковини і Закарпаття, а отже, й на українцях, які там жили.

Адміністративна структура

Кремзирський парламент, скликаний під час революційних подій, було розпущено у березні 1849 року, а його конституційний проект відкладено на далеке майбутнє. Навіть Конституція, яка передбачала набагато більшу централізацію влади і була проголошена імператором того ж місяця, так і не втілилася в життя, бо її скасували 31 грудня 1851 року. З поверненням неоабсолютизму надії на австрійський парламент втрапили

грунт. Імперією правив безпосередньо з Відня імператорський двір, а окремі місцевості, зокрема Галичину й Угорщину, ще й контролювала імперська армія за законами воєнного стану. Воєнний стан у Галичині тривав аж до 1854 року, коли там було створено імперську цивільну адміністрацію на чолі з намісником (нім. – Statthalter), якого призначав імператор, і той був підзвітний лише йому. Всю провінцію також було реорганізовано: у 1867 році замість дев'ятнадцяти округів (Kreise) було створено сімдесят чотири, а згодом вісімдесят три повіти (Bezirke), кожен повітову адміністрацію очолював староста. Окрім повітів існували також два самоврядних міста – Львів і Краків.

Статус Буковини залишався невизначеним. Імперська Конституція від 4 березня 1849 року передбачала, що Буковина є окремою провінцією, але ця Конституція так і не набула чинності. Отже, повне адміністративне відокремлення Буковини від Галичини відбулося лише 1854 року. Однак 1860 року цей крок було переглянуто, і Буковина знову стала частиною Галичини. Щодо Закарпаття, там, як і в усій Угорщині, діяли закони воєнного стану, хоча Ужгород був центром одного з військових округів, а отже, частина закарпатського населення була об'єднана під номінальною владою місцевого лідера Адольфа Добрянського. Проте Ужгородський або «Руський» округ проіснував тільки п'ять місяців, і після його розформування у березні 1850 року закарпатці не мали окремого адміністративного статусу. Їхня батьківщина була, як і раніше, розділена між кількома угорськими графствами (угорською: «тегеу»; українською: «комітати» або «жупи»), якими управляли угорські чиновники.

У Галичині першим намісником за нової централізованої системи австрійського правління був польський граф Агенор Голуховський – багатий землевласник з Галичини, довірена особа імператора Франца Йосифа з найближчого цісарського оточення. Голуховський також був представником невеликої групи польських діячів, які вважали, що майбутнє поляків не в революційній діяльності, а, радше, в органічній культурній та економічній праці з широкими масами польського населення та співпраці з трьома імперіями, до складу яких входили польські землі. Голуховський був переконаний, що Австрія пропонує полякам найкращий політичний вибір. Тому він був більш ніж готовий до співпраці з Габсбургами за умови, що Відень визнає всю Галичину польською землею і надасть повну культурну, якщо не політичну автономію полякам, котрі в ній живуть.

Голуховський, який займав провідну позицію впродовж усього зазначеного періоду, з 1849 по 1875 рік тричі був намісником Галичини, а з 1859 по 1861 рік – австрійським міністром внутрішніх справ. Імператор потребував надійних адміністраторів і довіряв Голуховському. Знаючи це і користаючись слабкістю Відня у певні моменти, Голуховський зміг пролобіювати польське питання і перетворити Галичину на край, де поляки монополізували вищі ешелони адміністрації, освітньої системи та економічного життя – така ситуація зберігалася до Першої світової війни. Протягом періоду імперського адміністративного правління до 1859 року Голуховський успішно руйнував наміри Відня поділити Галичину на дві частини, що означало б утворення української та польської провінцій. Йому також вдалося усунути багатьох німецьких чиновників, замінити німецьку мову польською в гімназіях та протидіяти зросту чисельности українських шкіл. У 1859 році він навіть спробував запровадити латиницю для українських друкованих видань, але відмовився від цієї ідеї після енергійних протестів українських діячів.

Міжнародні стосунки і внутрішня політика Австрії

1859 рік став поворотним пунктом для Австрії після того, як вона програла війну проти Франції та італійської держави Сардинія-П'ємонт, що ставала дедалі сильнішою. Ця поразка засвідчила внутрішню слабкість Австрії, тому незабаром з'явилися плани реструктуризації імперії. Неefективність централізованого правління з Відня була очевидною. Під впливом графа Голуховського, який був на той час міністром внутрішніх справ, австрійський уряд знайшов нове розв'язання. Це означало початок доби конституціоналізму і представницького правління в Австрійській імперії. Кожна з австрійських провінцій отримала власний сейм (нім. – Landtag), а у Відні було створено центральний парламент – Державну Раду (Reichsrat) з представниками від усіх провінцій. У 1861 році також відбулося відновлення статусу Буковини як окремого краю, який зберігався до розпаду імперії. Отже, від початку австрійського конституціоналізму українці Галичини і Буковини стали активними учасниками політичного процесу як на місцевому, так і на імперському рівні.

Наступним поворотним пунктом в австрійській історії став 1866 рік, коли сусідня Прусія під проводом енергійного канцлера Отто фон Бісмарка перемогла Австрію у війні, що тривала лише шість тижнів. Ця перемога Прусії ліквідувала вплив Габсбургів на німецькі землі у Центральній Європі. Через п'ять років, у 1871 р., Бісмарк об'єднав німецькі держави під проводом Прусії у складі Німецької імперії. Поразку Австрії від Прусії у 1866 році пояснили небажанням угорців підтримати імперію під час війни. Отже, зовнішні події знову підштовхували Відень розв'язати угорську проблему та відреагувати на вимоги інших народів імперії.

У травні 1867 року з угорцями було досягнуто компромісу, відомого як Ausgleich, згідно з яким Угорське королівство отримувало

Мапа 30. Українські землі у складі Австро-Угорщини (бл. 1875 р.)

вало самоврядування, за винятком зовнішніх стосунків, деяких економічних аспектів (валюта, тарифи) та військових справ, які залишалися у компетенції імперії. Щодо інших «королівств і земель, представлених в парламенті» (офіційна, хоч і незграбна назва австрійських, або неугорських територій), у грудні 1867 року було видано поправлену Конституцію. Цей документ гарантував усім громадянам рівність перед законом; свободу преси, слова та зібрань; захист інтересів усіх народів, зокрема рівні права для всіх мов у школах, місцевих адміністраціях і громадському житті. З запровадженням *Ausgleich* 1867 року Австрійська імперія перетворилася на так звану Габсбурзьку дуалістичну монархію, або Австро-Угорщину.

Тимчасом після поразки Австрії від Пруссії у 1866 році граф Голуховський повернувся на посаду намісника Галичини. Відень знову потребував його підтримки, і Голуховський знову був готовий її надати, за умови, що в Галичині будуть підтримуватися польські інтереси. *Ausgleich* розв'язував одну з проблем імперії, але водночас провокував претензії з боку інших народів. Скажімо, якщо Угорщина отримала самоврядування, чому його не могло отримати «польське» Королівство Галичина й Лодомерія, або «чеське» Королівство Богемія й Моравія? Поляки виклали свою програму у так званій Галицькій резолюції 1868 року, що вимагала для краю широкої політичної автономії, серед іншого законодавчих повноважень для місцевого сейму, окремого верховного суду та підзвітності намісника сейму. Відень не був готовий піти так далеко, справедливо побоюючись, що задоволення цих вимог заохотить подібні вимоги з боку інших народів і призведе до розпаду імперії. Однак якщо Голуховський мав продовжувати підтримувати Відень, треба було якось заспокоїти прибічників Галицької резолюції. Тому австрійська влада погодилася на певні адміністративні зміни у провінції. Польська ставала мовою внутрішньої адміністрації, гімназій та Львівського універси-

тету. Крайова шкільна рада, яка теоретично була підзвітною місцевому сейму, стала незалежним органом та інструментом подальшої колонізації освітньої системи. Окрім того, у 1871 році у Відні було створено міністерство у справах Галичини, що мало представляти інтереси провінції в імперському уряді.

Від заснування міністерства у 1871 році аж до розпаду імперії у 1918 р. усі міністри були поляками.

Отже, якщо українці були учасниками політичної системи і мали певні права стосовно підтримки своєї національної культури, реалії австрійського політичного життя, як всередині імперії, так і на міжнародному фронті, змушували центральний уряд залежати від провідної верстви Галичини, що складалася майже винятково з поляків. У результаті, українці в Галичині стали меншиною, яка мусила відчайдушно боротися за кожну поступку в національному житті, дуже часто зустрічаючись з рішучою опозицією поляків. Такий стан справ, що зберігався до 1918 року, мабуть, найкраще підсумовує українсько-канадський науковець Іван Лисяк-Рудницький:

«Панівне становище польської національності підтримувалося соціальними привілеями земельної аристократії та верхівки середнього класу. І навпаки, для українців боротьба за національне і соціальне визволення була єдиною. [...] Поза зіткненням справжніх суспільних інтересів існував окремий конфлікт психологічного характеру. Світогляд польської інтелігенції і середнього класу великою мірою формувала шляхетська традиція. Українська інтелігенція була плебейського походження; кожен освічений українець стояв на віддалі лише одного-двох поколінь від будинку парафіяльного священика або селянської хати. Отже, навіть ті польські й українські групи, формальна освіта й умови життя яких були подібними між собою, виказували

різну суспільну ментальність. Обидві спільноти дивилися на свій теперішній конфлікт крізь призму великої війни XVII ст. між польською шляхтою й українським козацтвом»¹.

Соціальна структура й економічний розвиток

У першій половині XIX століття Галичина була відсталим аграрним регіоном, який

Структура австрійського парламенту

Коли у 1861 році було створено Галицький сейм, він налічував 150 місць. Після 1861 року це число зросло до 161, а після 1911 р. – до 228 місць. Буковинський сейм протягом майже всього періоду свого існування мав 31 місце і лише у 1911 році збільшився до 63 депутатів. До крайових сеймів депутати обиралися згідно з куріяльною системою, в якій за чотирма соціальними верствами була закріплена певна кількість місць. 44 депутатів до галицького сейму обирали великі землевласники, 3 депутатів – торговельні палати, 20 – міста і 74 – містечкові і сільські громади. До крайових сеймів також входили так звані вірилісти – представники церкви і науки. У Галичині після 1875 року депутатами були семеро єпископів (3 римо-католицьких, 3 греко-католицьких і 1 вірменський); 2 ректори університетів і, після 1900 року президент Польської Академії наук, а також ректор Львівської Політехніки. У сеймі головували маршалок і віце-маршалок, яких призначав цісар. Влада сеймів була обмеженою і зводилася здебільшого до справ місцевого сільського господарства, а пізніше – промислового розвитку, гігієни, початкових та середніх шкіл. До 1873 року сейми також обирали депутатів до щойно створеного центрального парламенту у Відні.

Центральний парламент Австрії також постав у 1861 році. Він складався з двох палат: палати панів (Herrenhaus), членів якої призначав імператор, і більш впливової палати депутатів (Abgeordnetenhaus). До 1873 року членів палати депутатів спершу обирали крайові сейми; відтак, згідно з куріяльною системою, це право перейшло до виборців; і нарешті, після запровадження загального виборчого права у 1907 році, – всі дорослі чоловіки. Кількість депутатів австрійського парламенту постійно зростала, з 203 – у 1861 р. до 516 – у 1907 році.

Результат правління намісника Голуховського чітко проявився у новій адміністративній структурі Галичини. Хоча українці складали майже половину населення провінції, аж до розпаду імперії вони не обирали більше ніж третину депутатів до галицького сейму. (Найбільше представництво українців становило 66 з 228 депутатів у 1914 році, та 49 зі 150 у 1861 р.) У Буковині, де українці також складали майже половину населення, вони взагалі не мали своїх представників у крайовому сеймі аж до 1890 року. Після того найбільшу їх кількість було зафіксовано в буковинському сеймі 1911 року – 17 з 63 депутатів.

У палаті депутатів австрійського парламенту українці мали максимально чверть місць, закріплених за Галичиною (найбільше представництво становило 27 зі 106 місць у 1907 році). Мало того, відколи Голуховський у 1871–1875 роках втретє правив у Галичині, всі наступні галицькі намісники, як і маршалки галицького сейму та повітові старости, були тільки поляками.

забезпечував індустріально розвинуті провінції у західній частині Габсбурзької імперії. Ця характеристика справедлива і для другої половини XIX століття. Проте в останні десятиліття XIX ст. відбулася певна індустрі-

ялізація, яка змінила ще недавно суто сільськогосподарську економіку Галичини.

Населення Галичини у другій половині XIX століття істотно зросло – з 4,9 мільйона у 1849 році до 7,9 мільйона у 1910 році.

Проблема статистики

У другій половині XIX століття деякі європейські країни почали раз у десять років проводити загальні переписи населення. Ці переписи є джерелом різноманітних статистичних даних. Серед найбільш контроверсійних, особливо у багатонаціональних Австро-Угорщині та Російській імперії, були питання, пов'язані з національною ідентичністю. Точніше, питання переписів як в Австро-Угорщині, так і в Росії стосувалися рідної мови («рідна мова» або «мова щоденного спілкування»), але тогочасні політичні активісти використовували відповіді на ці питання (як це використовують сучасні науковці) для визначення національного складу цих держав. Не дивно, що речники кожної національності прагнули досягти якнайбільшого показника для своєї групи, щоб обґрунтувати вимоги ширшого політичного представництва, більшої кількості шкіл, соціальних гарантій і культурних інституцій, що їх могли надати іншій національній групі.

Мовна графа перепису може бути корисною для тих, хто хоче дізнатися про мовний склад населення. Однак постають труднощі, коли мовні дані використовують як підставу для визначення національної приналежності. Наприклад, австрійські статистичні дані за 1910 рік про мови в Галичині такі:

Польська	4 672 000	58,5%
Українська	3 208 000	40,2%
Німецька	90 000	1,1%
Інші	10 000	0,1%

Якщо на ці цифри спиратися у визначенні кількості поляків або українців – як це часто і роблять – можна помітити значні невідповідності. Наприклад, виявляється, що в Галичині не було євреїв, хоча з релігійної статистики ми знаємо, що у 1910 році їх там було зареєстровано 872 тисячі. Та сама статистика свідчить, що переважна більшість євреїв (808 тисячі) вважала рідною мовою польську, таким чином збільшуючи кількість поляків, а невелике число євреїв називало рідною мовою німецьку (26 тисяч) або українську (22 тисячі), також збільшуючи, бодай і незначно, чисельність цих народів. Так само 235 тисяч греко-католиків за даними перепису використовували польську мову як розмовну, коли чимало з них, очевидно, були етнічними українцями. Таблиця 33.1 є спробою виправити ці невідповідності, вживаючи як мовні, так і релігійні дані для приблизного визначення кількісного складу народів Галичини.

Ці дані є приблизними, оскільки до всієї статистики, а особливо тієї, що стосується національної ідентичності в багатонаціональних державах, треба ставитися дуже обережно. Не можна вірити в абсолютну точність цифр; вони, у крайньому разі, є лише приблизною оцінкою.

Кількісні пропорції між двома найбільшими народами краю – поляками й українцями – також зазнали змін, хоч і не тією мірою, як це засвідчує австрійська урядова статистика, де мова щоденного спілкування є критерієм національної ідентичності. Таблиця 33.1 подає більш реалістичні підрахунки, ґрунтовані на поєднанні мовної та релігійної статистики. Ці дані дають підставу припустити, що між 1849 і 1910 роками відсоток поляків у Галичині залишався незмінним, а відсоток українців дещо зменшився – з 47% до 43%. Зменшення чисельності українців стало ще більш відчутним у Східній Галичині – з 71% до 62%. Причиною такої зміни була: 1) міграція поляків з західної до східної частини Галичини; 2) масштабна еміграція українців за кордон, що почалася у 1880 роках.

Таблиця 33.1

**Національний склад Галичини,
1910 рік**

	Кількість	Відсоток
Поляки	3 864 000	45,4
Українці	3 817 000	42,9
Євреї	855 000	10,9
Німці	64 000	0,8
Чехи	9 000	0,0
Інші	1 400	0,0
Разом	7 980 000	100

Незважаючи на істотне зростання населення Галичини, її економічне становище помітно не змінилося. Хоча кількість мешканців Львова – столиці провінції – у другій половині XIX століття зросла вчетверо, у 1910 році це було ще відносно невелике місто з населенням 207 тисяч осіб, понад 80% були поляками або євреями. Наступними за розміром містами Східної Галичини були Перемишль і Коломия з населенням майже 40 тисяч у кожному, а також Тернопіль і Станіславів (нині Івано-Франківськ), що налічували майже по 30 тисяч жителів. Як свідчать ці дані, переважна більшість мешканців Галичини проживала в селі.

Понад три п'ятих населення провінції займалися сільським господарством. Хоча кріпаки були у 1848 році юридично звільнені від повинностей, вони, у певному сенсі, залишалися економічно залежними. На це було кілька причин. Після визволення селяни втратили право користуватися панськими лісами й павовиськами (традиційний сервітут) і відтепер мусили за це платити. Єдиним джерелом прибутків для них були земельні наділи, за надто малі, щоб з них можна було прожити. Селяни мусили робити позики і незабаром потрапляли у хронічну заборгованість. Унаслідок постійного поділу земельних паїв між спадкоємцями ця ситуація тільки погіршувалася. У 1859 році 66% тих, хто займався у Галичині сільським господарством, входили до категорії власників дрібних земельних ділянок (менше ніж 5,7 гектара), а ще 25% були власниками середніх за розміром наділів (до 11,5 гектара). У подальші роки середній розмір селянського паю постійно зменшувався, з 5 гектарів у 1859 році до 3 гектарів у 1880 р. і, нарешті, 2,5 гектара у 1900 році. Щоправда, за цей період дещо зросла загальна кількість орних земель, проте це не мало впливу з огляду на швидкий демографічний зріст. У деяких місцевостях Галичини, наприклад, на Поділлі (у південно-східній частині провінції) економічне становище селян в останні десятиліття XIX століття стабілізувалося і навіть покращилося. Однак на більшості територій Галичини селяни потерпали від боргів, подрібнення земельних ділянок і швидкого демографічного зросту.

Складна економічна ситуація породжувала численні селянські заворушення, зокрема на початку XX століття. Багато селян шукало порятунку на еміграції. Починаючи з 1880 років, галицькі селяни пробували щастя в Новому світі, де оселялися в чужому індустріялізованому середовищі на північному сході Сполучених Штатів. На зламі століть емігранти також подалися в Канаду і Бразилію, хоча в цих країнах вони селилися переважно у сільській місцевості, яка давала їм можливість вести звичний спосіб життя. Між 1881 і 1912 роками приблизно 430 тисяч се-

лян виїхали з Галичини і Буковини, і ще 170 тисяч – з Закарпаття. Еміграція зросла до таких розмірів, що австрійська й угорська влада, побоюючись повного опустіння окремих регіонів, намагалася – хоч без особливого успіху – контролювати виїзд за кордон.

Єдиним реальним шляхом зупинити еміграцію було покращення економічної ситуації в Галичині. Попри те, що загальне ставлення до Галичини як джерела сировини для західних провінцій імперії та ринку збуту їхніх промислових товарів не змінилося, тут розпочався процес індустріалізації. Зокрема у 1880 роках економічному розвитку цього регіону сприяв енергійний маршалок галицького сейму Микола Зиблікевич. Спорудження залізниць почалося вже у 1860 роках, і до 1914 року Галичина разом з Буковиною мала досить розвинуту залізничну мережу загальною довжиною у 3,7 тисячі кілометрів. Про-

те поява залізниць, як і в інших частинах Центрально-Східної Європи, справила, принаймні спочатку, негативний вплив на місцеву економіку. Відколи у 1861 році залізниця поєднала Львів з Віднем через Краків, в Галичину ринув ще небачений потік товарів з західних індустріалізованих регіонів. Адміністрація краю намагалася подолати таку економічну диспропорцію, зокрема заохочувала розвиток кредитної і банківської системи в Галичині. Інвесторів запрошували не лише з Відня, але й з закордону – з Франції, Англії, Сполучених Штатів і Канади. Емігранти також почали надсилати гроші додому, що збільшувало грошовий обіг у краї. У 1900 р. іноземні інвестиції в Галичині сягли 1,3 мільярда крон, коли весь бюджет краю становив лише 20,5 мільярда.

Унаслідок цих процесів у Галичині відбулося певне індустріальне зростання. На 1902

Українська діаспора

Міграція не була чимось новим для народів України. У XVI столітті українці, невдоволені економічною і культурною політикою Польщі, емігрували на схід до Московії. Перша політична еміграція припала на початок XVIII століття, коли козацький гетьман Пилип Орлик та його оточення втекли на захід з-під влади Московії. На початку XIX століття окремі особи з Закарпаття з кар'єрних міркувань виїжджали до Російської імперії. Через кілька десятиліть українські культурні діячі, зокрема Михайло Драгоманов, внаслідок політичних переслідувань були змушені емігрувати з Російської імперії до Західної Європи.

Масштабне переселення 1880 років, переважно з західноукраїнських земель, відрізнялося від попередніх еміграцій кількісно і якісно. Ті, хто покинув українські землі під час тієї хвилі еміграції (до 1914 року їх налічувалося близько 600 тисяч осіб), згуртувалися у Сполучених Штатах, а згодом Канаді. Ці національні емігрантські громади існують і досі, більше ніж сто років по тому.

Американський і канадський досвід сприяв також ще одному фактору національного розвитку. Більшість східнослов'янських емігрантів з Галичини і Буковини мали нечітку, або не мали жодної національної ідентичності, коли покидали батьківщину. Згодом, вже у Сполучених Штатах і Канаді, потрапивши в оточення інших народів з Європи та всього світу, вони почали плекати національну свідомість – пізнавши свою українську ідентичність, передавали її дітям та онукам. Трохи іншим був шлях вихідців із Закарпаття (зокрема з сьогодишньої Північно-Східної Словаччини). Вони мали дуже слабе почуття національної ідентичності і в 1890 роках відокремилися від галичан і буковинців та сформували у Сполучених Штатах та деінде окрему карпато-русинську громаду, яка існує й донині.

Процес поширення національної свідомості у Північній Америці охопив і світські організації. Найстарша і доти найбільша з них, Українська національна асоціація, була створена 1894 року у Джерсі-Ситі, штат Нью-Джерсі, на протилежному від Нью-Йорку березі річки. Ця та інші організації діяли не лише як страхові компанії, захищаючи робітників-іммігрантів, котрі могли захворіти або отримати травму, але й пропагували українську культуру та національну свідомість, організовуючи культурні події та публікуючи україномовні газети, календарі та книжки.

Однією з найважливіших українських інституцій у Північній Америці була церква. Хоча головною її метою було спасіння душ, невдовзі церква та парафіяльні священики у Північній Америці почали виконувати ті самі функції, що й на батьківщині, зокрема в Галичині, – вони були так само зацікавлені у збереженні української мови та вихованні української ідентичності, як і в суто релігійній діяльності. Майже всі перші українські церкви були греко-католицькими, оскільки 80% емігрантів перед Першою світовою війною походили з Галичини і Закарпаття, де греко-католицька релігія панувала до 1918 року.

Окрім небагатьох православних іммігрантів з Буковини, в 1890-х роках у Сполучених Штатах розпочався православний рух, до якого протягом наступних трьох десятиліть приєдналися тисячі греко-католиків. Майже всі, хто був навернений у православ'я і належав до Російської Православної Церкви, відмовилися або так і не сформували української ідентичності. Українське православ'я постало в Північній Америці лише у 1920 роках, коли нові іммігранти-втікачі від советської влади з Наддніпрянської України знову заснували Українську Автокефальну Православну Церкву. Українські іммігранти, зокрема у Північній Америці, протягом більшої частини ХХ століття були єдиним середовищем, яке зуміло зберегти деякі українські церкви, особливо після того, як Советський Союз заборонив у 1930 році УАПЦ, а в 1946 році – Українську Греко-Католицьку Церкву.

Невіддільною частиною процесу українського національного будівництва у Північній Америці був безперервний інтерес до європейської батьківщини. Однак цей інтерес не мав пасивного, суто інформативного характеру. Вихідці з України та їхні нащадки прагли вплинути на економічний, а особливо політичний розвиток своєї батьківщини. Українська діаспора, а також карпатські русини у Північній Америці особливо активно лобювали українські інтереси в американському та канадському урядах, обстоювали необхідність економічної допомоги різним політичним силам у ході української революції та переділу кордонів після Першої світової війни. У міжвоєнні роки іммігранти викривали зловживання польського режиму в Галичині і намагалися привернути увагу світової громадськості до голодоморів 1921 і 1933 років у Советському Союзі. Напередодні і протягом Другої світової війни вони протестували проти угорської окупації Карпатської України та анексії Східної Галичини Советським Союзом. Коли СРСР і США стали військовими союзниками, антисоветські погляди більшості українських іммігрантів втратили підтримку з боку американського і канадського урядів. Але з початком Холодної війни українській діаспорі вдалося переправити до Північної Америки тисячі так званих переміщених осіб (displaced persons), багато з яких воювало проти советської влади. Згодом, протя-

гом майже чотирьох десятиліть до розпаду Советського Союзу вони провадили нескінченну публічну кампанію проти «советської окупації України». Нарешті з початком доби горбачовських реформ у 1985 році українська діаспора мобілізувала свої зусилля на допомогу жертвам Чорнобильської катастрофи та підтримку демократичного процесу під проводом таких організацій, як Рух.

Масштабна українська еміграція до Північної Америки, характерна для десятиліть перед Першою світовою війною, більше не повторилася. На це було кілька причин: запровадження урядом Сполучених Штатів обмежень щодо імміграції з Південної і Східної Європи у 1924 році; негативний вплив світової економічної депресії 1930 років; суворий контроль за виїздом з підконтрольних советській владі територій.

Окрім великої кількості емігрантів, які покидали батьківщину переважно з економічних причин, у XX столітті чимало політичних і релігійних діячів мусили шукати притулку закордоном – у Північній Америці або, частіше, ближче до батьківщини, у Центрально-Східній і Західній Європі. Серед багатьох вигнанців були втікачі від царської, советської і польської влади, серед них Вячеслав Липинський та Дмитро Донцов перед Першою світовою війною; Михайло Грушевський, Симон Петлюра, Володимир Винниченко, Павло Скоропадський, Дмитро Дорошенко, Нестор Махно, Євген Петрушевич та Євген Коновалець у міжвоєнні роки; Андрій Мельник, Степан Бандера, Мстислав Скрипник, Іван Кедрин-Рудницький, Юрій Шевельов та Володимир Кубійович під час Другої світової війни; Йосип Сліпий, Валентин Мороз, Леонід Плющ та Йосип Тереля протягом останніх десятиліть советської влади.

Побоюючись впливу цих та багатьох інших політичних, релігійних і культурних діячів, Советський Союз постійно стежив за українськими емігрантами, хоч би де вони були, за допомогою прослуховування та добре розвиненої шпигунської мережі закордоном. Причина була проста: у час, коли советський режим заперечував існування деяких аспектів української культури, забороняв українські церкви та релігійні ордени, замовчував певні історичні події та забороняв рухи, які підтримували ідею незалежної української державності, українські іммігранти та їхні нащадки у діаспорі плекали всі ці елементи.

Діаспора виконувала роль берегині української культури і національної свідомості – у Західній Європі та Північній Америці було засновано кілька освітніх і наукових інституцій, наприклад, міжвоєнний Український вільний університет, що був створений у Відні і продовжував свою діяльність у Празі та Мюнхені, а в повоєнні роки – Наукове товариство імені Шевченка та Українську Академію наук у Нью-Йорку; Український католицький університет святого Климента в Римі; проект Української енциклопедії в Сарселі неподалік Парижа; програму українських студій при Гарвардському університеті в місті Кембридж, штат Масачусетс; Канадський інститут українських студій при університеті провінції Алберта в місті Едмонтон; катедру українських студій та видання англійською мовою «Encyclopedia of Ukraine» в Університеті Торонта в Канаді. Стисло кажучи, українська діаспора, попри численні внутрішні конфлікти, зберегла для нащадків всі ті елементи української культурної спадщини, що були заборонені на батьківщині.

рік тут було 335 заводів (мінімум 20 робітників на кожному), де працювало 26 тисяч робітників; на 1910 рік це число зросло до 448 заводів та 36 тисяч робітників. Робітники працювали у харчовій (34%), деревообробній (20%), легкій (16%) та гірничій промисловості – здебільшого на видобутку нафти (15%), а також машинобудуванні і металообробці (10%). Найбільш відчутним зростання було в нафтовій промисловості після того, як у 1870-х роках у Східній Галичині поблизу Дрогобича і Борислава було відкрито родовища нафти. Під керівництвом та за фінансування австрійських, французьких й англійських компаній видобуток нафти з 1875 по 1910 рік зріс у вісім разів. Перед початком Першої світової війни 1914 року у Східній Галичині видобували майже чотири відсотки світового обсягу нафти. Натомість, досі невеликий видобуток залізної руди і вугілля в Галичині між 1858 і 1889 роками ще зменшився майже на 50%.

Врешті-решт, незважаючи на певний промисловий розвиток, Галичина за австрійського правління залишалася відсталим аграрним регіоном. Ще більше це стосувалося інших українських земель Австро-Угорської імперії – Буковини і Закарпаття: тут до Першої світової війни практично не було промислових підприємств.

Інші народи Східної Галичини і Буковини

Руськими адміністративного, торговельного та промислового розвитку в Галичині наприкінці XIX були не українці, а, здебільшого, поляки та євреї. Чисельність поляків продовжувала зростати, не лише на захід від Сяну, але й у східній, «українській» частині. Причиною такого стрімкого зростання була постійна міграція поляків із Західної до Східної Галичини. Вони оселялися у сільськогосподарських громадах поміж українців, а також у маленьких і великих містах, особливо у Львові. На 1890 рік третина поляків, що мешкали у Східній Галичині, були іммігрантами з-за Сяну. У 1910 році у Східній Галичині проживало 890 тисяч поляків, 68% з них були се-

лянами; 16% працювали у промисловості; 8,5% займалися торгівлею і транспортними перевезеннями; 7,5% працювали в адміністрації, сфері послуг.

Поляки не лише домінували в адміністративному й економічному житті Галичини, а й перетворили більшість її східної частини, зокрема міста, в оази польської культури. Отже, у відносно ліберальних умовах Австрійської імперії Львів став одним із провідних центрів польського національного відродження на землях колишньої Речі Посполитої. Окрім великої кількості польських газет, видавництв, театрів, культурних товариств та шкіл, у Львові був власний польськомовний університет, польське історичне товариство та знаменита бібліотека і дослідницький центр Осолінеум. Це місто було домішкою провідних польських істориків (Освальд Бальцер, Міхал Бобжинський), етнографів (Вацлав Залеський, Паулі Жегота) та письменників (Ян Лям, Ян Захарясевіч); крім того, вихідцем зі Східної Галичини був видатний комедіограф-поляк граф Александер Фредро (дід по матері майбутнього греко-католицького митрополита Андрея Шептицького).

Отже, не дивно, що поляки в Австрійській імперії XIX століття цілком природно вважали Львів – і всю Галичину – невіддільною частиною польської вітчизни. Ідею «хай буде, як бувало» беззастережно підтримувала група польських землевласників зі Східної Галичини, відомих як подоляки. Ці самозвані речники польської автономії були переконані, що майбутнє краю найкраще складеться тоді, коли в руках польських магнатів залишиться базована на землеволодінні політична та економічна влада – жодних експериментів з індустріалізацією.

Інший впливовий народ Галичини, євреї, також продовжував кількісно й економічно зростати у другій половині XIX століття. Якщо 1849 року в Галичині було 328 тисяч євреїв, то на 1910 рік їхня чисельність більше ніж подвоїлася і становила 872 тисячі, тобто 11% від усього населення провінції. Три чверті євреїв Галичини жили у східній час-

тині провінції – і в великих і маленьких містах (76,2%), і в навколишніх українських селах. Чисельність євреїв зросла завдяки високому рівню народжуваності і втечам від погромів з сусідніх західних губерній Російської імперії.

Євреї були важливим складником економічного життя Галичини. У 1910 р. 77% євреїв працювали в торгівлі, промисловості та займалися дрібним ремеслом. З початком індустріального розвитку в останні десятиліття XIX століття невелика кількість євреїв змогла заробити чималий капітал на галицьких банках, нафтових підприємствах, промисловості і навіть великих земельних ділянках. Однак такі успіхи були, радше, винятком. Переважна більшість євреїв, частково внаслідок швидкого демографічного зростання і відносно обмежених економічних можливостей краю, залишалися незможними. Тому євреї, як і їхні сусіди-українці, почали масово емігрувати, спочатку до сусідньої Угорщини (Закарпаття та Східної Словаччини), згодом до столиці імперії Відня і, нарешті, до північно-східної частини Сполучених Штатів, де між 1881 і 1910 роками 237 тисяч так званих єврейських Galit-siyaner (з них 173 тисячі були вихідцями зі Східної Галичини) намагалися поліпшити своє економічне становище.

Попри чималу хвилю емігрантів, Галичина у другій половині XIX століття була центром активного єврейського політичного і культурного життя. Євреї мали власні політичні партії та представників у галицькому сеймі і віденському парламенті, а також особливо широке представництво у повітових радах і магістратах. Хоча вони завжди охоче співпрацювали з поляками, на початку XX століття багато єврейських кандидатів зближувалися з українцями, прагнучи протидіяти політичному домінуванню поляків.

Незважаючи на те, що переважна більшість галицьких євреїв залишалися хасидами-традиціоналістами, які утримувалися від контактів з християнським світом, культура на еліта віддавала перевагу асиміляції. У пев-

ному сенсі, єврейська еліта нагадувала тих українців, що прийняли принцип кількох лояльностей. Вони мали вибір – стати німцем або поляком єврейського походження. Українська опція не була такою бажаною, однак у 1910 році 22 тисячі євреїв визнали українську рідною мовою і тому були класифіковані як українці. Проте євреї-українофіли становили меншість. Щодо германофілів і полонофілів, то після 1870 року переважали останні. Євреї-полонофіли навчалися в польських школах і приймали польську ідентичність.

У політиці деякі євреї-полонофіли самовіддано приєднувалися до польського національного табору (Вільгельм Фельдман), інші об'єднувалися з польськими і українськими соціалістами, для яких першочерговою метою була трансформація соціально-економічної системи Галичини. Існувала також ще одна фракція, котра відкидала будь-яку можливість покращення становища євреїв у Галичині і взагалі в Центрально-Східній чи Східній Європі – це були сіоністи, які від часу заснування їхньої першої галицької організації у Перемишлі 1874 року бачили єдиний шлях спасіння євреїв – еміграцію до Палестини. Однак зваживши на реалії османського правління, негайне переселення до Палестини не видавалося можливим, і частина галицьких сіоністів сформулювала концепцію емансипації – участі у місцевому політичному житті, що мала на меті покращити становище євреїв, доки вони перебували в Європі.

Одним з аспектів емансипації було нове ставлення до місцевої культури євреїв Австро-Угорської імперії та Східної Європи. Сусідня Буковина, а саме Чернівці, були батьківщиною засновника театру мовою їдиш Аврагама Гольдфадена і місцем проведення першого світового конгресу мови і культури їдиш. Організований Натаном Бірнбавмом та іншими лідерами сіоністів мовний конгрес у Чернівцях, незважаючи на запеклу опозицію з боку прихильників гебрейської, розпочав процес усталення їдиш як окремої літературної мови. Отже, галицькі євреї,

більшість яких жила у східній частині краю, протягом останніх сімдесяти п'яти років австрійського правління активно брали участь у політичній, соціально-економічній та культурній діяльності, іноді за сприяння, а іноді в суперництві з українцями і поляками, поміж яких вони жили.

Чернівці також були головним центром буковинських румунів. Хоча у 1900 році вони становили лише 14,3% населення міста, у Чернівцях (рум. – *Sernauci*) на той час було декілька румунських шкіл, культурних організацій, газет і політичних утворень. Серед свідомої частини румунського населення великі землевласники під проводом австрійських чиновників Евдоксіу Гурмузакі та Александру Петрино були цілком задоволені централізованим правлінням Габсбургів. Однак в останні двадцять років XIX століття в опозицію до них стали інтелектуали, заснувавши 1892 року Румунську національну партію. Партія закликала до запровадження ширшої автономії для Буковини і покращення економічного становища румунських селян провінції.

Найстаршою і найважливішою культурною організацією було Товариство румунської літератури і культури в Буковині (*Societate pentru Literatura și Cultura Română în Bucovina*), засноване 1863 року в Чернівцях. Протягом наступних п'яти десятиліть воно видавало літературні журнали («*Foiaia*», 1865–1869

pp.; «*Aurora Romana*», 1881–1884 pp.), надавало стипендії учням румунських гімназій, сприяло утворенню факультету румунської мови і літератури у новозаснованому Чернівецькому університеті (1875 р.), а 1897 року відкрило друкарню для публікації румунських книжок, підручників і газет. Окрім того, Товариство невпинно тиснуло на австрійський уряд, прагнувши поширити румунськомовну освіту в Буковині, внаслідок чого в 1900 році румунською навчали у 115 початкових школах, що складало 35% від усіх початкових шкіл провінції.

Протягом останніх трьох десятиліть правління Габсбургів румунські діячі переймалися двома речами: по-перше, зростом місцевого українського руху, що, як вони боялися, витіснить румунів з їхнього «власного краю». Іншою проблемою був румунський іредентизм у сусідній Румунії. Молдавія і Валахія об'єдналися у 1859 році, а через два десятиліття (з 1881 р.) отримали незалежність від Османської імперії як Румунське королівство. Іредентисти розглядали це досягнення лише як перший крок до майбутнього об'єднання усіх «румунських» земель, зокрема угорської Трансильванії, російської Бессарабії й австрійської Буковини. Та попри заклики іредентистів з півдня, румуни Буковини залишалися, здебільшого, задоволені чимраз більшою культурною й адміністративною автономією, якою вони користалися за габсбурзького правління.

Інші діаспори з України

Оскільки Україна була домівною багатьох різних народів, вона породила інші українські діаспори, або точніше – вихідців з українських земель. За чисельністю найважливішою з них була єврейська. Сотні тисяч євреїв з українських територій Австро-Угорщини і Російської імперії почали емігрувати до північно-східних міст Сполучених Штатів водночас з українцями між 1881 та 1914 роками. Протягом перших десятиліть євреї заснували багато організацій (*landsmanshaften*), які об'єднували іммігрантів з різних громад. Наприклад, у 1940-х роках у Сполучених Штатах існувала 31 організація євреїв з самої лише Одеси та близько 800 груп, що входили у строкате об'єднання під назвою Національна конференція українських єврейських організацій. Національна конференція виявляла особливу активність, намагаючись допомогти родичам

своїх членів у Советській Україні під час Другої світової війни через Єврейську раду допомоги жертвам війни в Росії.

Кілька видатних євреїв з України змогли втримати контакти зі своєю культурною і географічною батьківщиною, яку вони всі без винятку називали «Росія». Це, зокрема, стосується музикантів, як Натан Мільшейн, всесвітньо відомий скрипаль з Одеси, та Владімір Горовіц, піаніст-віртуоз, який навчався у Києві і після шістдесяти років життя закордоном здійснив свою давню мрію і наприкінці 1980-х прибув з концертами на батьківщину, яку називав «моя Росія».

Рід професійної діяльності дозволяв декому з євреїв зберігати тривалі безпосередні зв'язки з Україною навіть у роки сталінізму, коли контакти з Заходом були суворо обмежені. Сол Гурок, наприклад, був нью-йоркським імпресарію, який протягом кількох десятиліть після Другої світової війни привозив на Захід численні ансамблі виконавців з Советського Союзу (зокрема з України). Ще знаменитішим був Арманд Гамер, що народився в Америці у родині успішних підприємців, які до Першої світової війни жили на півдні України, і сам став багатим промисловцем і колекціонером творів мистецтва. У 1920-х роках Гамер приїхав у СРСР і з особистого благословення Леніна керував кількома заводами в часи НЕПу. Після повернення до Сполучених Штатів він не втратив інтересу до Советського Союзу і в роки Холодної війни був в авангарді торгових контактів американців із комуністичним світом. Гамер пишався тим, що в 1986 році, через шістдесят п'ять років після свого першого візиту до Советського Союзу, він зумів повернутися туди, щоб допомагати «росіянам» після Чорнобильської катастрофи.

Представниками іншого типу єврейських емігрантів є німецькомовні письменники Манес Шпербер (зі Східної Галичини) та Пауль Целян (з Північної Буковини). З 1930-х років вони обидва збагатили австрійську літературу творами, де в той чи той спосіб йдеться про місце їхнього народження – маленькі єврейські штетли в Україні.

Проте ці музиканти, бізнесмени й письменники є винятками з огляду на ставлення до батьківщини своїх предків, хоч як вони її називали. До 1914 року більшість євреїв емігрували з України у прагненні покращити своє економічне становище, однак їхні нащадки, народжені в діаспорі, вважали погроми та інші форми переслідування головною причиною, що змусила їхніх предків і загалом всіх євреїв шукати притулку закордоном. На поглядах єврейської діаспори на батьківщину їхніх предків в Україні та в інших частинах Східної Європи негативно позначилися ще й події Другої світової війни та Голокосту – масового знищення цілих родин і громад. У результаті, поширений сьогодні образ України і Східної Європи серед людей єврейського походження у Північній Америці та інших країнах переважно негативний. Таке ставлення іноді спричиняло тертя між єврейськими та українськими організаціями, коли дві громади в діаспорі зіштовхувалися навколо політичних проблем, зокрема еміграційної політики щодо колишнього Советського Союзу та проблем переслідування підозрюваних у військових злочинах, що постали перед урядами Сполучених Штатів, Канади й Ізраїлю в 1970-х та 1980 роках.

Іншу впливову діаспору з України складали люди східнослов'янського походження (часто народжені в україномовних родинях), які вважали себе росіянами.

Хоч би де ці люди жили, вони зберігали ієрархію кількох лояльностей, поширену в Україні у XIX столітті. Іншими словами, це були росіяни або малороси з України.

Більшість цих малоросів були частиною масштабної хвилі емігрантів з Російської імперії після більшовицької революції і громадянської війни в Росії (1917–1920 рр.). Вони не створили окремих малоросійських організацій, а цілковито інтегрувались у громаду російських іммігрантів Центральної та Західної Європи чи Північної Америки. Дехто з них легко адаптувався і зробив кар'єру на новій батьківщині, наприклад, біолог Теодосій Добжанський, хімік Юрій Кістяковський та історик Михайл Флорінський у Сполучених Штатах, а також дипломат Юрій Ігнат'єв у Канаді. Інші, зокрема професор історії Єльського університету Георгій Вернадський (син першого голови Української Академії наук) та православний священник і теолог Георгій Флоровський, який багато років викладав у Парижі та в Гарвардському і Принстонському університетах, присвятили більшість своїх досліджень українській тематиці. Однак вони незмінно називали її «Західною Росією», а отже, невіддільною частиною єдиної російської цивілізації.

Нерідко малоросійські емігранти з ностальгією думали і писали про Україну як свою «російську» батьківщину, яка, хай і була окупована більшовиками, але одного дня неодмінно повернеться до складу «єдиної і неподільної» демократичної Росії. Були також малороси менш толерантні і навіть відверто ворожі до ідеї, що Україна колись може стати суверенною державою, вони заперечували навіть сам факт існування українців як окремої національності. Такі погляди пропагувались в численних книжках і памфлетах, популярних у певних колах російської імміграції, наприклад, «Le plus grand mensonge du XX siècle: l'Ukraine» (Найбільша брехня XX століття: Україна, 1939 р.) Васілія Шульгіна та «Ukraine, a Russian Land» (Україна, російська земля, 1940 р.), співавтором якої був Сергей Оболенський. У часи Холодної війни, коли російські патріоти закордоном відчували, що їхню батьківщину несправедливо ототожнюють з комунізмом і советським ворогом, деякі з них жорстко критикували американських політичних лідерів, які, на їхню думку, повірили у «пропаганду українських емігрантів-спеціалістів» і визнали Україну законним, хоч і окупованим утворенням, і членом організацій на зразок мюнхенського Антибільшовицького блоку націй.

Малороси брали особливо активну участь у діяльності російських православних церков різного підпорядкування, які успішно існували в Західній Європі та Північній Америці як до, так і після більшовицької революції. Першим напевне греко-католиком, якого пізніше прославляли як «батька православ'я в Америці» став Св. Олексій (Алексис Тот), виходець з русино-української Пряшівщини у Північно-Східній Словаччині. Він провадив активну діяльність серед емігрантів зі Східної Галичини та Закарпаття, що оселилися на північному сході Сполучених Штатів. У міжвоєнні роки багато представників російського духовенства на еміграції або мали українське коріння, або працювали в Україні на високих церковних посадах допоки громадянська війна не зірвала їх з місця. Серед останніх був митрополит Антоній (Алексей Храповицький, посідав катедру у 1920–1927 рр.), голова Закордонного Синоду, розташованого в югославському місті Сремські Карловіці, та митрополит Євлогій (Васілій Георгієвський, посідав катедру у 1921–1946 рр.), голова Західноєвропейського екзархату з центром у Парижі, який спочатку належав до Московського, а згодом до Константино-

польського патріархату. Митрополити Антоній та Євлогій були типовими церковниками з «Малоросії», які заперечували існування окремого українського народу та називали шкідливими й антирелігійними усі спроби створити Українську Автокефальну Православну Церкву. Донині Православна церква Америки (колишня Російська Православна Церква Сполучених Штатів) та Російська Закордонна Православна Церква (тобто Синодальна церква, чий митрополичий престол розташований у Нью-Йорку) складаються здебільшого з духовенства і вірних, які в першому або другому поколінні є вихідцями з України, але вважають себе росіянами.

Відносно пізніша діаспора з України складалася з поляків родом зі Східної Галичини та Західної Волині, котрі були змушені втікати у 1939–1946 роках, коли їхню батьківщину, що до Другої світової війни була частиною Польщі, анексував Советський Союз. Більша частина півмільйонного польського населення, що залишалося наприкінці Другої світової війни на території вже Советської України, згідно з советсько-польською угодою, була переселена до повоєнної Польщі, зокрема до Силезії та інших територій, анексованих у переможеної Німеччини. Війна також розкидала тисячі поляків з Галичини і Волині по різних частинах Європи й Північної Америки, де вони залишилися назавжди. Серед польської діаспори з України було багато колишніх львів'ян. Відразу після війни вони заснували у Лондоні «Коло львів'ян» («Koło Lwowian»), чії лекції й публікації мали на меті зберегти пам'ять про польський Львів. Майже всі поляки зі Львова та інших східних земель (kresyw) вкрай вороже ставилися до українців, котрі, як вони вважали, узурпували їхню польську батьківщину завдяки советській військовій силі. Таке ставлення нерідко призводило до конфліктів між поляками й українцями у діаспорі, зокрема під час обговорення в закордонній польській пресі та інших виданнях діяльності Української Повстанської Армії.

Поляки з України, які опинилися у повоєнній Польщі, десятки років не мали права публічно згадувати про долю їхньої батьківщини. Проте «східняки» потай поділяли з іншими поляками вороже ставлення до советської влади, зокрема до українців, котрі, на їхню думку, відібрали у поляків вітчизну. Замовчуванню спогадів про Галичину і Волинь було покладено край з приходом політичних змін, розпочатих Горбачовим у середині 1980-х років. З того часу колишні східні землі були об'єктом наймовірнішого інтересу серед поляків. З'явилися численні монографії, памфлети, передруки і журнали, присвячені «польській» Західній Україні. Львів, зокрема, став центром уваги десятка товариств «друзів Львова», заснованих по всій Польщі після 1989 року.

Здається, що представники польської діаспори з України, як і їхні нащадки та симпатички, нарешті примирилися з реальністю, що встановлені у 1945 році міжнародні кордони не підлягають перегляду. Водночас вони сподіваються, що визнання нової незалежної держави Україна дасть їм можливість наполягати на відновленні польських пам'яток та позитивній оцінці польського внеску до історії і культури Західної України.

¹ Ivan L. Rudnytsky, 'The Ukrainians in Galicia under Austrian Rule', *Austrian History Yearbook*, III, pt. 2 (Houston 1967), pp. 406-407.

Український національний рух в Австро-Угорщині, 1848–1914 роки

Можливість такого розквіту в українському культурному, організаційному і політичному житті під час революції 1848–1849 року виникла досить несподівано й була здебільшого ініційована згори австрійським імперським урядом у Відні. Зі свого боку, українське населення ще не дозріло до світу модерної політики. Потрібно було провести велику роботу в царині освіти та економічного розвитку, а також набути необхідного досвіду у сфері політики, що і відбувалося протягом другої половини XIX століття та перших двох десятиліть XX століття, тобто з 1849 року до початку Першої світової війни у 1914 р. Упродовж цього періоду український національний рух, особливо в Галичині, пройшов другу, організаційну, і третю, політичну стадію інтелігентського національного руху. Однак перед тим рух потребував ідеологічної єдності, тобто чіткого розуміння, ким було слов'янське населення Східної Галичини, Північної Буковини і Закарпаття. Доки український національний рух охоплював вузьке коло симпатиків, проблема національної ідентичності була актуальна лише для обмеженого числа інтелектуалів, які до 1848 року дискутували навколо питання мови. Але після 1848 року, коли українці вступили в активну політичну, освітню й організаційну стадію життя, ставки зросли і потреба чіткого розуміння національної ідентичності стала особливо нагальною.

У пошуках національної ідентичності

Наприкінці XIX століття у більшості викладів про Галичину, меншою мірою про Буковину і Закарпаття українська пробле-

ма і питання національності розглядаються у контексті боротьби між двома протилежними орієнтаціями – русофілами й українофілами. Такий підхід є спрощенням. До 1848 року серед галицько-української освіченої еліти існувало два типи національної ідентичності: полонофіли та руські патріоти.

Полонофіли погоджувалися з ідеєю, що східні слов'яни Галичини були *gente Rutheni, natione Poloni*, тобто русинами польської національності. Це означало, що хоча східнослов'янське населення Галичини – і всієї України – говорило окремим діалектом і дотримувалося східнохристиянського обряду, за культурою і національністю воно ототожнювало себе з Польською державою.

Під цим кутом зору українці уподібнювалися, наприклад, до поляків-мешканців Мазур чи інших регіонів. Себто, українці вважалися поляками (греко-візантійського, а не римського обряду), які розмовляли русинським (українським) діалектом польської мови і вживали літературну польську в інтелектуальному дискурсі.

Натомість руські патріоти вірили, що мова і культура східнослов'янського населення була не польською, а радше належала до ширшого східнослов'янського світу у складі Російської імперії. Після революції 1848 року полонофільська орієнтація втратила свою привабливість серед галицьких українців, натомість серед церковної і світської еліти, чисельність якої постійно зростала, побільшало прихильників руської концепції. Однак ще не було ясно, як ці руські патріоти ба-

чать свої стосунки з ширшим східнослов'янським світом.

Визначаючи ці взаємини у другій половині XIX століття, руські інтелектуали сповідували три орієнтації: 1) старорусини, 2) українофіли, 3) русофіли. У певному сенсі, на початку цього періоду всі руські патріоти були старорусинами. І хоча українофільські тенденції серед окремих діячів спостерігалися вже в 1830-х роках, а русофільські – у 1850-х рр., чіткий розподіл між цими позиціями з'явився щонайменше наприкінці 1860-х років.

Як ці орієнтації відрізнялися одна від одної і в чому були подібні? Їхні основні відмінності полягали у відмінній інтерпретації історичного минулого та ставленні до національної мови. Водночас прихильники усіх орієнтацій погоджувалися, що східні слов'яни Австрійської імперії походять із середньовічної Київської Русі, а також усі три однаково називали себе і свою культуру: вони були русинами і розмовляли руською мовою.

Хоча ці три орієнтації спиралися на одне термінологічне підґрунтя, вони по-різному тлумачили деякі терміни. Українофіли твердили, що назви «русини» і «руський» були застарілими формами сучасніших «українці» та «український».

Отже, мову слід було називати українською, а народ – українцями. Русофіли стверджували, що терміни «русини» і «руський» були місцевими варіантами форм «русские» і «русский». Відповідно, мешканці були росіянами, а мова, якою вони розмовляли, російською, точніше, «малоросійським діалектом» («малорусским нарѣчіем») російської мови.

Врешті тільки старорусини продовжували вживати оригінальні терміни «русин» і «руський» («рускій/ русскій»), що обмежувало поняття «русинство» східними слов'янами Австро-Угорської імперії. Хоча галицькі старорусини ніколи не вважали себе окремою національністю, їхня тожність не виходила за межі Габсбурзької держави.

Мова як символ ідентичности

Найпоказовішим свідченням окресленої вище схеми є еволюція мовного питання. В одному представники усіх трьох орієнтацій погоджувалися: письмова мова галицьких українців не повинна використовувати латиницю. Запровадити латиницю спробував у 1848 році колишній член «Руської трійці» Іван Вагилевич у польській газеті Руського Собору «Дневник руський», яка виходила дуже недовго, а в 1859 році – польський намісник Галичини Агенор Голуховський, який обстоював варіант латиниці, базований на чеській ортографії. Однак обидві спроби зазнали невдачі, тож переважна більшість українських публікацій у Галичині виходила кирилицею, спочатку церковнослов'янським шрифтом, а з кінця 1850-х років – модерною «гражданкою».

У питанні мови тривало давнє протистояння «високої» книжної мови та «низької» народної, яка викликала асоціації з селянською говіркою. У 1848 році Головна Руська Рада закликала до запровадження у школах та друкованих виданнях «тієї мови, якою говорить наш народ»¹, і спочатку до цього заклик прислухалися. Та після того, як церковні ієрархи-консерватори перебрали на себе провідну роль у національному русі, відбулося повернення до словеноруської книжної мови, яка, фактично, була церковнослов'янською мовою, тільки з меншою кількістю розмовних елементів та частішими запозиченнями з російської. Деякі діячі, наприклад, Іван Наумович, навіть твердили, що великоруська літературна мова, яку вживали московити, насправді була створена малоросами, а отже, галичани просто повертали собі те, що їм колись по праву належало. Зрештою, у друкованих виданнях, найвідомішим з яких була газета «Слово» (Львів, 1861–1887 рр.), старорусини використовували галицьку «русскую» версію церковнослов'янської мови. Вони вважали, що говорять «руською» (самі казали

Старорусини, русофіли та українофіли

Хоча це може здаватися лише семантичною маніпуляцією або грою слів, але між трьома фракціями української інтелігенції в Австро-Угорщині існувала засаднича відмінність, особливо між русофілами й українофілами. І старорусини, і русофіли вважали три гілки східних слов'ян – великоросів, малоросів і білоросів – частинами єдиної загальноросійської національності. Старорусини і русофіли погоджувалися, що між трьома компонентами «общерусского народа» існували видимі культурні та лінгвістичні відмінності. Однак русофіли пішли далі, твердячи, що представники усіх трьох гілок східнослов'янського народу мають вважати себе росіянами і вживати в інтелектуальному дискурсі єдину літературну мову – російську. У цьому сенсі русофіли Австрійської імперії нагадували тих українців, або малоросів Наддніпрянщини, які дотримувалися ієрархії кількох лояльностей. Тобто вважали себе росіянами з Галичини.

Натомість українофіли трактували ідею єдиної загальноруської національності як ідеологічну фантазію. На їхню думку, східні слов'яни Австро-Угорщини належали до окремої української національності, яка жила на компактній етнографічній території, що простягалася від Карпатських гір на заході до Кавказу на сході. Це останнє, географічне формулювання було висунуто на противагу русофільській тезі, що єдиний російський народ жив на землях, що простягалися від Карпат до Тихого океану.

Ідеологічним підґрунтям трьох національних орієнтацій у Галичині були різні інтерпретації історії східних слов'ян. Усі три базувалися на твердженні, що Київська Русь слугувала вихідним пунктом в історії східних слов'ян і що одним з важливих складових цієї середньовічної держави було Галицько-Волинське князівство, а згодом королівство. Проте події після розпаду Київської Русі в XIII столітті та історію Галицько-Волинського королівства в XIV столітті прихильники кожної орієнтації трактували по-своєму. Старорусини, по суті, обмежували свою територію Східною Галичиною, немов вона була окремим територіальним чи навіть етнокультурним утворенням. Доба польського панування з 1340 по 1772 роки була для них негативним, а австрійське правління позитивним феноменом.

Водночас і русофіли, й українофіли вважали Галичину частиною ширшого, хоч і різного, утворення. Русофіли погоджувалися з поширеним у Російській імперії уявленням про єдність історичного розвитку східних слов'ян під гегемонією північноруських князів, а згодом Москвії, про що йшлося у лінійній теорії переміщення політичних центрів: з Києва до Володимира-на-Клязьмі, згодом до Москви і нарешті до Санкт-Петербурга (див. розділ 2). За цією схемою Галичина вважалася «російською» землею, чия єдність з середньовічною «Київською Росією» тимчасово порушила польська й австрійська окупації, але в майбутньому вона буде «воз'єднана» з «матір'ю Росією».

Українофіли відкидали лінійну теорію переміщення політичних центрів, у якій Україна (Південна Росія або Малоросія) розглядалася лише як провінція. Вони, натомість, стверджували, що Київська Русь сформувала основу окремої цивілізації з центром на українських землях, яку успадкувало Галицько-Волинське королівство, а згодом – козацька держава. Історична тяглість України-Русі збереглася до XIX століття в мові та фольклорі, тобто в колективному дусі українського народу. Східна Галичина, як і Північна Буковина та Закарпаття, була частиною ширшого українського цілого. Тому нема нічого дивного в тому, що саме у Львові, адміністративному центрі Галичини, українська позиція була найкраще обґрунтована в історичних працях Михайла Грушевського наприкінці XIX та початку XX століття.

«руській», пізніше – «русскій языкъ»), але її так і не кодифікували і не встановили правил, тож українофіли і русофіли, противники цієї мови, називали її «язичієм», тобто макаронічним жаргоном.

У 1860-х роках до тих діячів, які виступали за використання місцевої народної мови і не припиняли діяльності з 1848 року, приєдналися молоді галичани. Джерелом їхнього натхнення були твори наддніпрянського українця Тараса Шевченка, про котрого лише недавно довідалися в Галичині. Через інтерес цих галичан до селян та народної мови їх називали «народовцями». Перші спроби народовців видавати журнали галицькою народною мовою («Вечерниця», 1862–1863 рр.; «Мета», 1863–1866 рр.; «Нива», 1865 р.; «Русалка», 1866 р.) виявилися недовговічними. Однак після того, як у 1863 та 1876 роках у Російській імперії були запроваджені обмеження на українські публікації, кілька українців з Наддніпрянщини під проводом Пантелеймона Куліша та Олександра Кониського надали підтримку галицьким народовцям і заснували два друкованих органи – «Правду» (1867–1896 рр.) і «Зорю» (1880–1897 рр.), наступником цих видань став журнал «Літературно-науковий вістник» (1898–1932 роки). Хоча ці видання публікувалися у Львові, вони слугували і галичанам, і українцям Наддніпрянщини, ставши провідними органами друку українських літературних творів та політичної, соціальної і культурної публіцистики. Галицькі українофіли також заснували власну газету народною мовою «Діло» (1880–1939 рр.), яка з 1888 року стала щоденною.

Хоча галицькі українофіли-народовці вірили в етнолінгвістичну єдність з українцями Російської імперії, вони вживали слово «русин» і «руський» на позначення своєї національності та мови аж до кінця століття. Лише наприкінці 1890-х років і вже більш впевнено на початку ХХ століття народовська інтелігенція почала називати себе і свою мову «українською».

Тоді ж відбулися спроби кодифікації галицької народної мови – було опубліковано граматики (Михайла Осадци, 1863 р.; Омеляна Огоновського, 1880 р., 1889 р.; Степана Смаль-Стоцького та Федора Гартнера, 1893, 1907, 1914 роки) та перші великі словники української, або як тоді казали, руської мови (Омеляна Партицького, 1867 р.; Євгена Желехівського, 1886 р.). Особливим стимулом для українофілів-народовців стало затвердження 1892 року австрійською шкільною адміністрацією в Галичині та Буковині народної мови з фонетичним правописом (за моделлю словника Желехівського) для вжитку у школах та офіційного спілкування. Не менш важливим для мовних успіхів українофілів був той факт, що до їхнього руху належали кілька видатних письменників. Не лише провідні автори Наддніпрянської України (Кониський, Коцюбинський, Нечуй-Левицький, Леся Українка, Грінченко) публікували свої твори на сторінках галицьких журналів, Галичина також породила власного літературного генія в особі Івана Франка. Хоча Франко розпочав як старорусин, пишучи «язичієм», він досить рано звернувся до народної мови, якою створив надзвичайно велику кількість прозових, поетичних та драматичних творів, перекладів, есеїв та наукових праць. Багатогранний талант Франка засвідчив, що галицький варіант української мови був життєздатним інструментом інтелектуальної праці.

Після успіхів народників-українофілів у мовному питанні деякі представники старорусинського табору (Филип Свистун, Осип Марков, Осип Мончаловський, Юліян Яворський, Семен Бендасюк) відмовилися від некодифікованої словеноруської книжної мови («язичія») і прийняли натомість літературну російську. З 1890 років вони публікували кілька газет і журналів («Бесѣда», 1887–1897 рр., «Прикарпатская Русь», 1909–1915 рр.), а на початку ХХ століття очолили старорусинські культурні організації (Народний Дім, «Галицько-руська матиця») і русифікували їхні видання. Ця діяльність

засвідчила появу в Галичині окремого русофільського руху.

Не можна чітко встановити, коли з'явилися галицькі старорусини, українофіли та русофіли і коли вони зникли. Ба більше, нерідко можна було зустріти прихильників однієї орієнтації, котрі приєднувалися до одного або й двох суперницьких таборів на різних стадіях своєї діяльності. Однак назагал можна припустити, що для більшості галицьких інтелектуалів до 1860-х років були характерні старорусинські провінційні національні погляди. Згодом, протягом 1860-х і особливо 1870-х років від них відокремилися народовці, відомі пізніше як українофіли. Хоча русофіли вже проводили певну діяльність у 1850-х рр., їхня відмінність від старорусинів стала очевидно лише у роках 1890-х. Але незважаючи на запропоновану хронологічну схему, таких діячів, як Денис Зубрицький у першій половині XIX століття можна вважати русофілами, а «Руську трійцю» (Шашкевич, Головацький та Вагилевич) – українофілами, а в другій половині століття визнати, що колишній член «Руської трійці» Головацький, а також декілька провідних старорусинів (Іван Наумович, Венедикт Площанський) стали русофілами задовго до розквіту русофільського руху в 1890-х рр. З іншого боку, ідеологічно національний рух у Галичині наприкінці XIX століття здебільшого розвивався рівномірно.

Національний рух у Галичині: організаційна стадія

Український національний рух у Галичині в другій половині XIX століття розвивався досить бурхливо. Найстарші організації – Ставропігійський інститут, Народний Дім та «Галицько-руська матиця» і далі перебували в руках старорусинів. Кожна з цих організацій утримувала бібліотеку, музей, архів і друкарню у Львові, і кожна видавала газети, журнали, наукові праці та шкільні підручники. Утім, зазвичай вони не мали прямих контактів з народними масами на селі.

Молоді народовці сподівалися виправити ситуацію у 1860-х роках, і коли їм не вдалося перебрати лідерство у старорусинських організаціях, вони створили власні. Однією з перших була «Руська бесіда», заснована у Львові 1861 року як певний клуб. Через три роки «Руська бесіда» заклала перший в історії стаціонарний український театр, де актори з Галичини й Наддніпрянщини пропагували народну мову, використовуючи її у постановках на сценах Львова та в довколишніх селах.

Найбільш впливовою організацією поміж ширших кіл українського населення була «Просвіта», заснована у Львові 1868 року з метою підтримки культури й освіти на популярному і науковому рівні. Однак з 1870-х років вона зосередила майже всі зусилля на народній культурі та праці з народом, створюючи навчальні класи для дорослих, засновуючи сільські читальні, видаючи підручники і книжки з української літератури та історії. У 1890 роках «Просвіта» вийшла на економічну арену, відкривши крамниці, громадські склади, ощадні та кредитні банки, сільськогосподарські та торгові кооперативи. У 1906 р. «Просвіта», крім головної будівлі у Львові, мала широку мережу з 39 філій, 1700 читалень та 10 тисяч членів по всій Східній Галичині. У рамках програми публікацій з 1869-го по 1914 рік «Просвіта» видала 82 найменування загальним обсягом у 655 тисяч примірників. Усі вони були надруковані народною українською мовою.

Зусилля «Просвіти» у важливій економічній сфері не були поодинокі. У 1890-х роках поширився кооперативний рух, внаслідок чого напередодні Першої світової війни існувало понад 500 українських кооперативів і кредитових товариств. Серед найвидатніших були «Народна торгівля» (утворена 1883 року), Товариство пожежного страхування «Дністер» (1892 р.), «Сільський господар» (1898 р.), Крайовий кредитовий союз (1898 р.), Крайовий ревізійний союз (1904 р.) та «Маслосоюз» (1907 р.). Кооперативи, до яких входили

українці, допомагали селянам і торговцям отримувати позики, тобто засоби для виробництва і продажу продукції. Отже, кооперативний рух уможливив процес органічного соціального зростання, а водночас із підвищенням економічного становища зміцнювалась українська національна свідомість.

Після того, як «Просвіта» зосередилася на народній освіті, українофіли-народовці створили нову організацію для підтримки літератури і письменництва. У 1873 році у Львові було засновано Товариство імені Шевченка з ініціативи та фінансової підтримки діячів з Наддніпрянської України, де на той час українська наука не могла розвиватися внаслідок обмежень, накладених царським урядом. Суто літературне спрямування Товариства імені Шевченка у 1892 році було доповнено науковою діяльністю, знову з ініціативи наддніпрянських українців, зокрема Володимира Антоновича й Олександра Кониського. Організацію було перейменовано у Наукове товариство імені Шевченка (НТШ). Через п'ять років, у 1897 р., новим Президентом товариства став енергійний історик з Наддніпрянщини Михайло Грушевський, який на той час очолював катедру української історії Львівського університету.

Під керівництвом Грушевського, який обіймав пост до 1913 року, Наукове товариство імені Шевченка стало неофіційною українською академією наук, що мала постійних членів-вихідців з усіх українських земель та контактувала з ними листовно. За зразком Віденської Імператорської академії наук, Товариство мало три секції: історико-філософську, філологічну та математично-природничо-медичну. Кожна з секцій випускала щонайменше одне періодичне видання, публікувала серію наукових монографій, зокрема авторитетні «Записки» історико-філософської секції (Львів, 1892–1939 рр.). За винятком, мабуть, наукових здобутків короткого періоду українізації у Советській Україні 1920-х рр., праці Наукового товариств

ва імені Шевченка в австрійській Галичині є вершиною українських наукових досягнень.

Старорусини і русофіли не могли змагатися з організаційним талантом українофілів-народовців. Старорусинський Народний Дім і «Галицько-руська матиця» мали певні наукові амбіції, але у 1880-х роках їхні журнали перетворилися на місце публікації сухих і застарілих історичних компіляцій пера нечисленних авторів (Богдана Дідицького й особливо Антона Петрушевича). На початку ХХ століття до керівництва цих організацій прийшли молодші русофіли (Филип Свистун, Осип Мончаловський) і спробували відродити науку в «галицько-російському» ідеологічному та лінгвістичному річищі, але їхня діяльність обмежувалась вузьким колом прихильників.

Старорусини, також наслідуючи приклад «Просвіти», заснували 1874 року в Коломиї Товариство імені Михайла Качковського (Общество имени Михаила Качковского). Через два роки його керівництво переїхало до Львова. З ініціативи Івана Наумовича, старорусина з явним русофільським ухилом, Товариство імені Качковського почало видавати народною мовою науково-популярний журнал «Наука» (1871–1914 рр.), який набув великого розголосу. Журнал подавав інформацію про культуру й економіку мовою, доступною для народних мас. Окрім головної будівлі у Львові, 1906 року Товариство імені Качковського мало 26 філій, 1261 читальню та налічувало понад 9 тисяч членів. З 1875 по 1914 рік Товариство видало 400 книжок накладом від 5 до 10 тисяч примірників. Хоча ці цифри майже збігаються з показниками «Просвіти», ані у старорусинів, ані пізніше в русофілів не було нічого на кшталт театру українофілів-народовців та широкої мережі українських кооперативів і кредитових спілок.

У сфері освіти українці в Галичині не мали рівних прав з поляками, незважаючи на приблизно однакову чисельність. Та як-

що оцінювати відносно і зважити на те, що в усій Російській імперії взагалі не було українських шкіл, галицькі українці у другій половині XIX століття досягли істотних успіхів. На 1914 рік у Східній Галичині (зокрема на Лемківщині) існувало близько 3600 початкових шкіл, 71% з яких (2500) були українськими. Середня освіта була представлена шістьма державними гімназіями (двома у Львові і по одній у Перемишлі, Коломиї, Тернополі та Станіславові), українці заснували окремі класи для своїх учнів у двох польських гімназіях (у Бережанах та Стрию) та 15 приватних гімназій. У Галичині також існувало 10 педагогічних училищ, де викладали і польською, й українською. Вирішальним у дискусії про відповідну національну орієнтацію стало рішення австрійського уряду від 1892 року визнати народну українську (руську) мову з фонетичним правописом за основу для навчання. Це рішення усунуло старорусинську та русофільську орієнтації з надзвичайно важливої освітньої системи.

Хоча українці не мали власного університету, на деяких катедрах Львівського університету предмети, пов'язані з українською культурою, а також окремі загальні дисципліни (право і теологія) викладалися українською мовою. До катедри руської мови і літератури, створеної 1848 року, згодом приєдналося кілька нових українських кафедр, і в 1914 р. їхня чисельність зросла до десяти. Найвпливовішою була кафедра, де читали українську історію. Офіційно вона мала назву «Друга кафедра світової історії з особливою увагою до історії Східної Європи» і була створена 1894 року. Оскільки першим нею завідував науковець з Наддніпрянщини Михайло Грушевський, головним напрямком викладання і дослідницької роботи кафедри стала історія України.

Греко-католицька церква мала особливі взаємини з національним рухом. З першої половини XIX століття семінаристи і сільські священики були першими

проповідниками національного духу і до 1848 року майже одноосібно представляли національний рух. Навіть у подальші десятиліття, коли цей рух зростав, а лідерство перебрали на себе світські діячі, священики як носії національної свідомості серед сільського люду продовжували грати визначальну роль. Часто церковники навчали молодь у сільських школах і зверталися до парафіян різного віку церковнослов'янською або народною мовою. Навіть їхня мова нагадувала вірним про приналежність до східного, руського світу. На відміну від своїх римо-католицьких колег, що дотримувалися celibату, одружені греко-католицькі священики поширювали свій патріотичний запал на власні сім'ї. Не дивно, що навіть у перших десятиліттях XX століття багато з провідних діячів національного руху – старорусинської, українофільської чи русофільської орієнтації – були дружинами, синами і дочками сільських священиків.

Взаємини греко-католицької ієрархії з національним рухом були значно складнішими. Протягом майже всієї другої половини XX століття чимало єпископів та їхніх підлеглих у Львівській та Перемиській єпархіях займало досить обережну і навіть стриману позицію. У цьому немає нічого дивного – націоналізм, як і релігія, є ідеологією, яка на той час у Галичині привертала чимраз більше послідовників, котрі могли би спрямувати свою енергію (і фінансову підтримку) на суто церковні потреби. Крім того, всередині національного руху існувало чимало різних орієнтацій і потенційних розбіжностей між священиками. До 1860-х років це не створювало проблем, оскільки провідну роль ще грало греко-католицьке духовенство, багато з представників якого були членами митрополичої консисторії при Соборі святого Юра у Львові. Ця група, відома під назвою «святоюрці», стала бастионом старорусинської орієнтації, наполягаючи на вживанні словеноруської (церковнослов'янської) мови та старослов'янської абетки, її

представники були переконані, що для збереження руської ідентичності в Галичині потрібно насамперед бути правовірним греко-католиком. Традиціоналістський підхід греко-католицької церкви пояснював підозріле і навіть вороже ставлення її представників до світських українофілів-народовців, особливо до таких відомих соціалістичних діячів, як Іван Франко та Михайло Павлик.

Греко-католицька церковна ієрархія почала змінювати свою позицію лише на початку ХХ століття. Зміни були істотною мірою пов'язані з призначенням 1900 року митрополитом Андрея Шептицького (обіймав престол у 1900–1944 роках). Шептицький був титанічною постаттю (як за статусом, так і за соціокультурним впливом), походив з колонізованої української родини і, виявивши своє руське коріння, щиро приєднався до українського національного табору. Завдяки аристократичному походженню Шептицького його радо приймала польська й австрійська соціальна та політична еліта. Хоча митрополит толерантно ставився до старорусинів й окремих священиків-русофілів, він рішуче відкинув русофільське бачення національної ідентичності. Українофіли прийняли Шептицького, хай і з певним скептицизмом, бо вбачали у ньому лідера, здатного відновити історичний зв'язок між релігією і національністю. В результаті греко-католицька ієрархія в Галичині під керівництвом Шептицького поступово змінила свою позицію і на початку ХХ століття стала бастионом українства.

Національний рух у Галичині: політична стадія

Політичний розвиток відбився на національному русі у другій половині ХХ століття на різних рівнях: місцевому (галицькому), імперському та міжнародному. На місцевому рівні в українському політичному житті велася боротьба за досягнення кількох цілей: 1) поділу провінції на дві частини, кожна з власним сеймом, адмі-

ністрацією; 2) рівню української та польської мов у публічному житті; 3) створення університету; 4) запровадження загального виборчого права. За вдовців і загального виборчого права, українці «Галичі» вдалося досягти жодної з цих політичних цілей. Однак вони чимало здобули в чотирьох напрямках.

На місці сухопутних українців в Галичині українцям незмішані перемішалися поляки, чий власний польський інтерес здебільшого були діаметрально протилежними. Польсько-українські орґанки коливалися від цілковитого ізоляціонізму до спроб компромісу і зближення. Спочатку речниками українськими були організації з широкою інґвістичною на кшталт Головної Руської Ради обмеженого року. Внаслідок післяреволюційких змін у Австрійській державі дусини, тотизму Головна Руська Рада була «світливі», та саморозпустилася у 1853 році. Об'єднані громадські діячі намагалися відновити (Общецей орган, створивши 1870 року). Черне об'єднання Руська Рада. Нарешті, зумівши налагодити контакт з австрійською владою, у 1885 році створили владний ухилодну Раду. Всі ці організації з того часу почали до 1914 року, проте жодна з них не мала суттєвого впливу на політичний розвиток.

Більшість з них були політичні партії, які почали з'являтися у 1890-х роках – період напруженої боротьби в Європі, коли на обрії з'явилася зльвові, війни з Російською імперією. У тагоського сфері Відень заохочував поляків до налаштування згоди з українцями. Оскільки до 1914 року міцно трималися антипольські настрої, поляки під проводом намісників. Хоча чини Казимежа Бадені звернулися до українців – одного з найсильніших ані пізнань, на чолі якого на той час стояв дшталт австрійського парламенту Юліян та широк, що представляв Народну Радувів і креадою деяких надднірянських діячів освіти і чук погодився на співпрацю з пцх прав з прагнучи досягти ладу у провінції. Вно однараця знаменувала поча-

ток так званої «нової ери», коли галицькі українці досягли певного прогресу у сфері освіти (зокрема створення Другої катедри всесвітньої історії у Львівському університеті). Однак результати компромісу не виправдали сподівань, і цей короткий період польсько-українського зближення завершився ще до кінця століття.

Дехто з українофілів від початку виступав проти співпраці з місцевою адміністра-

цією, де домінували поляки, та її прибічниками. Такими були соціялісти Іван Франко і Михайло Павлик, котрі 1890 року заснували Русько-українську радикальну партію. Нова партія закликала до повної трансформації суспільства на соціалістичних засадах, а 1895 року проголосила необхідність об'єднання українців по обидва боки австро-російського кордону і створення незалежної держави. За незалеж-

Незалежність для України

«Україна irredenta» Юліяна Бачинського, що закликала до незалежності України, була готова до публікації вже у 1893 році. Однак книга вийшла друком лише наприкінці 1895 року, коли Русько-українська радикальна партія нарешті внесла постулат про досягнення незалежності України у свою партійну платформу. Бачинський писав:

Я хочу вже раз поставити на денний порядок справу будучності української нації – взагалі, не лише виключно в Австрії, але і в Росії. [...]

Щодо російської України, то ту перше діло – виборене конституції в Росії. [...] Але попри боротьбу з російським абсолютизмом, потреба вже тепер почати тій малій горстці свідомих уже українців будити серед української суспільності в Росії, о скільки се лише можливо, і думки про політичну самостійність України. [...]

Се дуже багато буде залежати від того, як поставить себе Україна в даній хвилі, при вибореню конституції в Росії, у справі, яка зараз стане на денному порядку – у справі реорганізації внутрішнього устрою Росії. Від становища, яке займуть тоді українці і від результатів, які вони зможуть тоді добути, будуть саме залежати лекші чи тяжші умовини дальшої боротьби за політичну самостійність України. [...]

Що ж до Галичини [...] Все зводить ся там до двох річий: до боротьби з нинішнім австрійським централізмом і до зміни виборчої ординації до сойму і до парламенту [...]

Так якже тепер з огляду на се, з огляду на сю політично-партійну трансформацію української суспільності в Галичині, стоїть справа з ідеєю політичної незалежності українського народу – справа боротьби за цю ідею?

Перша партія, що ідеал політичної самостійности українського народу поклала за одну з головних цілей своїх змагань, була партія радикальна. [...] Адже здійснене тих економічних постулатів і культурних ідеалів, неможливе без політичної самостійности України. [...] Ідея політичної самостійности українського народу придбала нові круги прихильників: українську-галицьку «інтелігенцію» й український-галицький пролетаріят.

Джерело: Тарас Гунчак і Роман Сольчаник (ред.), *Українська суспільно-політична думка в 20 столітті: документи і матеріали* (Нью-Йорк 1983), Том 1, с. 27–33.

ність України вперше виступив Вячеслав Будзиновський на установчому конгресі Радикальної партії, а згодом ще один активіст партії Юліян Бачинський – у книжці під назвою «Україна irredenta» (1895 р.). Це була перша в історії декларація прагнення досягти незалежності України. Вона майже на десять років випередила подібне формулювання Миколою Міхновським, що його як свою програму прийняла Революційна українська партія у Наддніпрянській Україні.

Після завершення «нової ери» та спроб досягнення польсько-українського компромісу наприкінці XIX століття політична ситуація Галичини змінилася. Романчук і демократичні народовці, до яких долучилися кілька колишніх соціалістів-радикалів (серед них Іван Франко), у 1899 році створили Народно-демократичну партію. Ця партія мала на меті легальними політичними методами домогтися поділу Галичини на дві провінції. Поділ мав бути тільки першим кроком, після якого Східна Галичина мусила возз'єднатися з Наддніпрянською Україною в незалежній державі. Натомість Радикальна партія та нова Українська соціал-демократична партія (створена 1900 року) прагнули не так національної єдності, як повної соціально-економічної трансформації галицького суспільства. Водночас русофіли об'єдналися з деякими старорусинами, щоб утворити «Русскую народную партию» (1900 р.). Проте старорусинсько-русофільські взаємини протривали недовго, оскільки русофіли не цуралися співпрацювати з поляками, а також в їхньому середовищі збільшувалися антиавстрійські настрої. Це викликало спротив з боку старорусинів, але було потенційно привабливим для поляків, занепокоєних зростанням українофільського руху. Відповідно, польський намісник Галичини граф Анджей Потоцький і деякі провідні польські діячі підтримали місцевих русофілів. Отже, на початку XX століття український політикум був поділений між поміркованими і лівими ук-

раїнофілами, з одного боку, та старорусинами, число яких постійно зменшувалося, і молодшими, більш завзятими русофілами, з іншого.

Після поразки польсько-українського компромісу стосунки між двома народами ставали дедалі напруженішими. Особливе загострення відбулося після запровадження 1907 року загального виборчого права в австрійській частині імперії. Того ж року на виборах до імперського парламенту українофіли здобули двадцять два портфелі, а русофіли – п'ять. Проте в Галичині вибори до місцевого сейму відбувалися за старою куріяльною системою, тому поляки й далі контролювали цей орган. Невдоволення українців зросло ще більше внаслідок численних випадків корупції під час виборів до сейму 1908 року, що супроводжувалися смертю кількох українських селян. Ці фактори, а також рішення поляків підтримати русофілів призвели до конфлікту, кульмінацією якого стало вбивство у квітні 1908 року галицького намісника Анджая Потоцького, яке здійснив український студент Мирослав Січинський. Процес Січинського став першою демонстрацією українофільського руху, а його ув'язнення лише спровокувало подальші конфлікти між польськими та українськими студентами упродовж кількох наступних років.

Національний рух у Галичині мав також важливі міжнародні наслідки. Уряд царської Росії вже давно пристає на доводи русофілів, що Галичина разом з Північною Буковиною та Закарпаттям були частиною спадщини Київської Русі, тож одного дня вони мають бути «возз'єднані з матір'ю Росією». Санкт-Петербург був готовий підтримати будь-кого в Галичині, хто ставив перед собою таку мету. Скажімо, в Емському указі 1876 року, який забороняв українську мову в Російській імперії, містився окремий пункт про підтримку галицької старорусинської газети «Слово». Галицькі симпатичні «возз'єднання» справді отримували фінансову та мо-

ральну підтримку від Міхаїла Раєвського, православного священника при російському посольстві у Відні, а також з листів від публіцистів-слов'янофілів з Російської імперії. Внаслідок таких контактів перший завідувач катедри руської мови і літератури Львівського університету Яків Головацький був позбавлений професорської посади і можливості повернутися в Австрійську імперію після участі в науковій конференції у Росії.

Головацький був відомим колись народовцем-українофілом, який з віком став русофілом. Однією з важливих причин зміни його позиції, а також поглядів кількох інших старорусинів було їхнє розчарування роллю Австрії та позірним занепадом її міжнародного статусу у 1860-х роках. Ба більше, Відень перестав сприяти українському національному руху в 1850-х роках, а згодом почав підтримувати поляків та їхнього впливового намісника Агенора Голуховського. Крім того, Австрія нещодавно програла війну проти Сардинії-П'ємонту і Франції (1859 р.), а також проти Пруссії (1866 р.). Все це дало деяким старорусинам підстави думати, що Австрійська імперія занепадала, і невдовзі прийде той день, коли царська Росія пануватиме в Галичині.

Такі русофільські настрої (та симпатія до православ'я) проявилися серед старорусинських лідерів у 1882 році, коли австрійська влада у Львові організувала судовий процес, в якому кілька старорусинських діячів і закарпатський активіст-русофіл Адольф Добрянський були звинувачені у популяризації православ'я і прагненні від'єднати українські землі від Австрії. Хоча звинувачених виправдали, шкоду було заподіяно. Старорусинську орієнтацію було затавровано в очах більшості галичан й австрійських державців; дехто зі старорусинів втратив посаду (наприклад, греко-католицький митрополит Йосиф Сембратович); інші були змушені емігрувати до Росії (зокрема голова Товариства імені Качковського отець Іван

Наумович та редактор «Слова» Венедикт Площанський).

Після поразки старорусинів Санкт-Петербург нарешті знайшов нових союзників серед молодшої групи галицьких русофілів. Багато з них відверто висловлювали сподівання, що Галичина увійде до складу Росії; інші мовчки поділяли ці надії. У ході антиавстрійської кампанії, що набирала обертів, царський уряд надавав чималу фінансову підтримку на пропаганду православ'я серед греко-католиків у Галичині й Закарпатті, а особливо серед іммігрантів з цих регіонів у Сполучених Штатах. І справді швидке поширення російського православ'я у Сполучених Штатах було результатом царської політики протягом двох десятиліть до початку Першої світової війни, а після повернення додому православні іммігранти привозили свою віру в рідні села. Карпатський регіон, звідки походило багато іммігрантів, виявився особливо плідним ґрунтом. Буковина завжди була православною, тож тепер православ'я почало сягати гірських регіонів Південно-Західної Галичини (Лемківщини) і Закарпаття, де воно ототожнювалося з вірою в царя і російським народом. Для поширення православ'я було створено Галицько-руське благодійне товариство (Галицько-русское благотворительное общество) у Санкт-Петербурзі 1908 року, а 1913 року в Києві заснували Карпато-руський визвольний комітет (Карпато-русскій освободительный комитетъ). Отже, в Австро-Угорщині напередодні Першої світової війни русофільство у формі православ'я зазнало нового піднесення.

На українофілів-народовців також впливали процеси, що відбувалися за межами Галичини, – цьому сприяла співпраця між національними лідерами Наддніпрянської України та їхніми колегами в Австро-Угорщині. Найважливішою фігурою в цих відносинах був Михайло Драгоманов, професор Київського університету святого Володимира, який мусив покинути Наддніпрянщину після виходу Емського указу

1876 року. Драгоманов відвідав Галичину та Закарпаття і на вигнанні у Швейцарії, а пізніше в Болгарії підтримував тісний зв'язок зі своїми галицькими послідовниками. Найбільш відданими серед цих послідовників були Іван Франко, Михайло Павлик й Остап Терлецький, яких Драгоманов переконав, що українська політична незалежність неможлива без економічної самодостатності та культурної свідомості. Спершу, однак, необхідно було трансформувати галицьке суспільство на соціалістичних засадах.

Більш консервативним, але не менш впливовим був Пантелеймон Куліш, який на початку 1880-х років заохочував українців у Галичині досягти компромісу з поляками. Ту саму мету наприкінці цього ж десятиліття пропагували Олександр Кониський та Володимир Антонович, чий вплив зумовив спробу компромісу між галицькими українцями й поляками, відому як «нова ера».

Ще однією важливою постаттю серед наддніпрянських українців був Михайло Грушевський, який, на відміну від своїх співвітчизників, справді жив і працював у Галичині протягом досить довгого часу. Його наукова й організаційна робота на посаді професора Львівського університету і президента Наукового товариства імені Шевченка мала величезний вплив на культурне життя Галичини і всієї України. Грушевський більш стримано ставився до ідеї співпраці з поляками. Він вважав, що у відносно ліберальному австрійському середовищі галицькі українці повинні збудувати міцну національно-культурну соціальну структуру, яка могла б послужити П'ємонтом для майбутньої незалежної держави. Коли в Російській імперії завдяки революції 1905 року нарешті повияв вітер політичних змін, Грушевський та інші діячі зосередили свою увагу на українському відродженні у Києві. Але надії, покладені на Наддніпрянщину, не виправдалися. Через кілька років на зміну постреволуційному ліберальному періоду в Росії знову прийшов царський абсолютизм, і

знову українська культура зазнала утисків. За таких обставин австрійська Галичина здавалася єдиним можливим місцем для розвитку українського національного життя. У цьому контексті політичний лідер Наддніпрянської України Євген Чикаленко пізніше писав:

«Галичина була для нас зразком боротьби за своє національне відродження, який підтримував в нас віру і надію на краще будуче; Галичина була для України справжнім П'ємонтом, бо до 1906 року тільки там могла розвиватися українська преса, наука і взагалі національне життя...»².

Та попри визнання Галичини П'ємонтом української національності, у перші десятиліття ХХ століття незалежна Українська держава видавалася можливою лише у далекому майбутньому. Адже Австро-Угорська імперія, незважаючи на всі свої проблеми, ще була життєздатним політичним організмом, і галицькі українці цілком це усвідомлювали. Відповідно, вони назагал залишалися вірними підданцями імператора Франца Йосифа, а їхнім обов'язком було збереження цілісності габсбурзької Австрії. Навіть галицько-українські політики, які іноді в парламенті і місцевому сеймі дозволяли собі різку й антиімперську риторику, частково переосмислили деякі аспекти правління Габсбургів, що в контексті всієї української території видавалися досить позитивними. Тож не дивно, що представники усіх українських політичних партій у Галичині на зборах у грудні 1912 року могли задекларувати: «З огляду на добробут і майбутнє українського народу по обидва боки кордону, у випадку війни між Австрією і Росією вся українська суспільність одностайно і рішуче стане на стороні Австрії, а проти Російської імперії як найбільшого ворога України»³.

В останні місяці перед початком Першої світової війни безперервний конфлікт з поляками також, здавалося, був близький до розв'язання. Переговори між ук-

На дні національної ієрархії

Як у відносному, так і в абсолютному вимірі українці в габсбурзькій Австрії (Галичина і Буковина) на кінець XIX століття мали більше політичних і національних прав, ніж українці в інших землях. Це частково пояснює, чому навіть через десятки років після розпаду Австро-Угорщини колишні українські піддани Габсбургів продовжували добрим словом згадувати про «старі часи» за імператора Франца Йосифа.

Проте здебільшого у ностальгійних спогадах менш приємні моменти швидко забуваються. Про деякі з них нещодавно нагадав схвалений критикою німецькомовний фільм угорського режисера Іштвана Сабо. Фільм «Полковник Редль» ґрунтується на вільному трактуванні життя реальної особи на ім'я Альфред Редль – професійного військового, якого напередодні Першої світової війни усунули з високої посади начальника військової розвідки, що приблизно відповідає посаді сучасного голови ЦРУ у Сполучених Штатах. На початку фільму стає очевидно, що Редль народився у Львові, або Лемберзі, як його називали німецькою мовою, і що він за національністю руський (ruthenisch), хоча родина його батька іммігрувала в Галичину з Угорщини десь на початку XIX століття.

Редль та його начальник – ніхто інший, як спадкоємець трону Франц Фердинанд, який увійшов в історію лише тому, що його вбили у Сараєві 1914 року, – занепокоєні корупцією та занепадом дисципліни в офіцерському корпусі. Вони вирішують подати приклад, влаштувавши показовий процес, що викривав би діяльність зрадників, і став би пересторогою для офіцерів, котрі мали виправити свою поведінку. Редль ретельно проглядає матеріали розвідки і відбирає, на його думку, п'ять ідеальних досьє, на основі яких можна сфабрикувати потрібний процес.

«Чудова ідея, Редлю, – зазначає спадкоємець трону Франц Фердинанд, – «Але все залежить від конкретної особи».

Редль пропонує капітана Макса фон Дорнгайма або підполковника Дьордя фон Ком'яти з Будапешту.

На що Франц Фердинанд відповідає: «Розумієте, полковнику Редль, цей процес має продемонструвати армії та офіцерському корпусу, що ворог серед нас і що ми безжально покараємо того, хто занедбав свій обов'язок. Ми також покажемо народам монархії і всьому світу єдину сильну армію Австро-Угорщини. Це, передусім, політична справа».

Тому звинувачений не може бути австрійцем, тим більше австрійським аристократом, бо це могло б послабити довіру до верховного командування.

Він також не може бути угорцем. Адже ми живемо в дуалістичній монархії. Нерозумно було б дратувати внутрішнього ворога.

Він напевно не може бути чехом. У них завжди демонстрації, парламентські скандали та національні рухи. Вони вважатимуть такий процес прямою провокацією.

Він в жодному разі не може бути євреєм. Справа Дрейфуса [в якій офіцера єврейського походження у французькій армії звинуватили у зраді, а згодом виправдали] розділила Європу. Ми накличемо гнів міжнародної спільноти, не ка-

жучи вже, що це ускладнить стосунки нашого імператора з банком Ротшильдів, життєво важливим для монархії.

І нарешті, він не може бути сербом чи хорватом. Цей регіон занадто небезпечний.

Потрібно шукати в іншому місці».

«У ваших жилах тече угорська кров?» – продовжує Франц Фердинанд.

«Русинська», – відповідає Редль.

«Бачите, це якраз те, що нам потрібно – русин. Знайдіть свого абсолютного двійника, Редлю».

«Потрібно пошукати в Галичині», – відповідає Редль.

«То пошукайте. Знайдіть когось з подібним походженням, кар'єрою і зв'язками. І ви матимете потрібну людину!».

Автор сценарію, який протягом фільму підкреслює конфлікти й тертя між офіцерами різних національностей, влучно відобразив справжній дух Габсбурзької імперії. У вирішальний момент для найвищих правителів було ясно, хто перебував на дні австро-угорської національної ієрархії і нічого не вирішував – русини або українці.

раїнськими і польськими представниками в галицькому сеймі призвели до ухвалення на початку 1914 року нового крайового статуту. Виборчий закон було змінено, і віднині в сеймі мали бути окремі українська і польська палати. Окрім того, Крайова шкільна рада мусила бути поділена на українську і польську частини, а імперський уряд у Відні погодився вирішити проблему відсутності українського університету в найближчі чотири роки. Ці реформи, здавалося, мали нарешті задовольнити обидві національні групи, й українці Галичини могли сподіватися на успіх у близькому майбутньому. Однак ішов 1914 рік. У серпні Європу роздерла на частини війна, що згодом поширилася на інші частини світу і зумовила врешті повну трансформацію українського суспільства.

Національний рух у Буковині

Населення Буковини, яка стала окремою провінцією 1861 року, за останні сімдесят п'ять років австрійського правління зросло майже удвічі – з 447 тисяч у 1851 році до 795 тисяч у 1910 році. Протягом цього періоду відсоток українців дещо

зменшився – з 42% до 38%. Іншими чисельно важливими групами станом на 1910 рік були румуни (34%), євреї (12%), німці (8%) та поляки (4%). У північній частині провінції (якщо ділити її приблизно вздовж сучасного україно-румунського кордону) українці традиційно становили більшість (58% у 1910 році), наступною за чисельністю групою були румуни (17%), тоді євреї (15%), німці (6%) і поляки (5%). Українці жили переважно у сільських регіонах і в долинах гір Північної та Західної Буковини; кілька маленьких міст і одне велике – Чернівці (85 тисяч мешканців у 1910 р.) – населяли здебільшого євреї, румуни, поляки, німці, а іноді також так звані «ліповани» – російські старообрядці, що іммігрували сюди у XVIII столітті.

З усіх українських земель Австро-Угорської імперії Буковина пережила національне відродження останньою. Так сталося передусім тому, що православна церква, до якої належали українці Буковини, протягом довгого часу перебувала під контролем румунських ієрархів, які не були зацікавлені у збереженні і плеканні руської культури серед мешканців північної частини провінції.

Перші національні організації були створені лише у 1860-х роках. Серед них – «Руська бесіда», заснована 1869 року в Чернівцях для підтримки народної культури, та Руська Рада, створена наступного року як політична група, що мала захищати національні інтереси українців і готувати їх до участі у виборах у буковинський сейм й австрійський парламент. Спочатку обидві організації були під контролем старорусинів і русофілів (священників Василя Продана, Сидора Воробкевича та Івана Плібовицького), тому не дивно, що їхні перші видання і журнали («Буковинська зоря», 1870–1871 рр.) були написані традиційною словеноруською книжною мовою.

У 1880 роках діяльність українофілів-народовців у сусідній Галичині слугувала добрим прикладом для буковинців, і згодом «Руська бесіда» й Руська Рада перейшли в руки народовців. Після 1884 року «Руська бесіда» стала для Буковини тим, чим для Галичини була «Просвіта». Вона розрослася у мережу культурних організацій по всій провінції – у 1914 р., окрім головного центру в Чернівцях, «Руська бесіда» налічувала 9 філій та 150 читалень і майже 13 тисяч зареєстрованих членів. У цей період також один із перших письменників Буковини, який писав народною мовою, Осип Федькович, почав редагувати народницький літературний журнал «Буковина» (Чернівці, 1885–1918 рр.). «Руська бесіда» видавала «Буковину», кілька інших періодичних видань, оригінальні твори і деякі переклади – всі українською народною мовою. «Руська бесіда» уможливила створення кількох інших культурних груп і багато зробила для відкриття катедри руської мови і літератури у перший рік після заснування Францом Йосифом Чернівецького університету 1875 року. Друга українська катедра (теологічна) в тому самому університеті почала свою роботу 1899 року.

На рівні початкової освіти, який є найважливішим, українцям Буковини велося

досить добре. Вони мали власного інспектора (Омеяна Поповича) у крайовому Управлінні освіти, діяльність якого забезпечувала стабільне зростання кількості українських початкових шкіл, зі 165 у 1896 році (131 українська та 34 україно-німецькі або україно-румунські) до 216 у 1910 році (паралельно з 177 румунськими, 82 німецькими, 12 польськими та 5 угорськими). Існували також три українські гімназії (Чернівці, 1896 р.; Кіцмань, 1904 р.; Вижиця, 1908 р.), а також державне (1871 р.) і приватне (1909 р.) педагогічні училища в Чернівцях.

У політичному житті до керівництва у Руській Раді в середині 1880-х років прийшли народовці-українофіли (Юстин та Єротеї Пігуляки, Іван Тимінський, Омелян Попович). Тоді старорусини та русофіли створили власну Народну Раду (Общество «Народная Рада») і продовжували видавати газети словеноруською та російською мовами («Православная Буковина», 1893–1901 рр.; «Православная Русь», 1909–1910 рр.; «Русская правда», 1910–1914 рр.). Проте старорусинська та русофільська фракції залишалися в меншості, навіть після того, як Санкт-Петербург посилив допомогу православному руху на початку ХХ століття і знайшов прихильників серед місцевих молодих русофілів (зокрема братів Геровських).

Отже, політичне поле було відкрите для українофілів, чільне місце серед яких займали Степан Смаль-Стоцький (народився в Галичині, а з 1885 року очолив катедру руської мови і літератури Чернівецького університету) та його політичний конкурент, місцевий землевласник барон Микола Василько. У 1890-х роках українці вперше досягли політичного представництва: вони мали трьох депутатів у буковинському сеймі та одного депутата в австрійському парламенті. У 1911 році Буковина зазнала політичної реорганізації, за якою стару куріяльну систему було замінено новою, базованою на національностях та професіях. Це означало, що попри

наявну електоральну силу, українцям було гарантовано 17 з 63 місць у парламенті, поруч із 22 місцями для румунів, 10 для євреїв, 6 для австро-німців, 6 для поляків та 2 для всіх інших. Такі адміністративні спроби відображали наміри Австро-Угорщини вирішувати національні проблеми в межах своїх кордонів. Буковина мала стати моделлю для інших австрійських провінцій, і протягом певного часу термін «*homo Bukovinensis*» вживався в австро-німецькій літературі для означення толерантної і висококультурної людини. У такій сприятливій атмосфері в останню чверть століття перед Першою світовою війною процвітав український національний рух у Буковині.

Національний рух у Закарпатті

Помітний занепад національного руху в Закарпатті у другій половині XIX століття різке контрастував з ситуацією в Галичині та Буковині. Після революції 1848 року і недовгого пореволюційного періоду, коли під проводом енергійного Адольфа Добрянського та Олександра Духновича вдалося досягти певного культурного і політичного прогресу, закарпатський національний рух поступово слабнув. Це стало особливо помітно після 1867 року, коли в результаті австро-угорського компромісу (*Ausgleich*) Угорське королівство нарешті здобуло право контролювати власні внутрішні справи без втручання Відня. Духнович помер у 1865 році, а Добрянський, котрий допомагав армії царської Росії під час окупації Угорщини 1848 року, через чотири роки по смерті Духновича мусив залишити країну. Русофільство, що його пропагували обидва лідери, було популярне серед вкрай нечисленних греко-католицьких священників та письменників (Анатолія Кралицького, Івана Сильва, Олександра Митрака, Юлія Старовського-Попрадова та Євгена Фенцика). Ця група спромоглася навіть на видання кількох газет («Свѣтъ», 1867–1871 рр.; «Новый свѣтъ», 1871–1873 рр.; «Карпатъ», 1873–1886 рр.;

«Листоць», 1885–1903 рр.) традиційною словеноруською книжною мовою або місцевим варіантом російської. У 1860-х роках також було створено кілька організацій, які мали на меті допомагати студентам та підвищувати культурний рівень населення (Товариство святого Івана Хрестителя у Прешові, 1862 р.; Товариство святого Василя Великого в Ужгороді, 1866 р.), перше видавництво, що використовувало кириличну абетку в Ужгороді (1863 р.), було здійснено також декілька спроб викладання словеноруською мовою в початкових школах.

Політичний компроміс між Австрією й Угорщиною мав виразно негативний вплив на національний рух у Закарпатті. У 1868 році угорський уряд прийняв закон під назвою «Про рівність прав національностей». Рівність, згідно з законом, означала, що оскільки «всі громадяни Угорщини складають єдину націю, неподільну і цілісну мадьярську націю... кожен громадянин, хоч до якої національності він належав, є рівноправним членом»⁴. Протягом довгого часу мадяри були меншістю в Угорському королівстві, і тепер їхні лідери рішуче намагалися змінити ситуацію, яку вважали небезпечною. У певному сенсі, політика Угорщини була ліберальною, оскільки згідно з її уявленнями про рівність, жодна особа – словак, румун, німець, серб чи русин – не зазнавала дискримінації. Ставши угорцем, кожен мав рівні права на все, що могло запропонувати угорське суспільство. Тому багато освічених представників різних національностей Угорщини, зокрема русини/українці, цілковито приймали мадьярську ідентичність. У колі русинів їх кликали образливим прізвиськом «мадярони», оскільки ті часто працювали у державній адміністрації та школах свого регіону і були палкими прихильниками насильної мадьяризації немадьярського населення.

Оскільки слов'янська національна інтелігенція в Закарпатті завжди була в меншості, для більшості освічених руси-

нів/українців мадяризація не була важкою або неприродною. Такі «мадярони» обіймали найвищі посади в місцевій греко-католицькій церкві, як у Мукачівській єпархії (з центром в Ужгороді), так і в Пряшівській (на території сучасної Словаччини), заснованій 1818 року. Як казав мукачівський греко-католицький єпископ Стефан Панкович (посідав катедру у 1867–1874 рр.): «Якщо живемо під владою мадярів, ми повинні стати мадярами»⁵.

Але попри суцільне угорське оточення, в останні десять років XIX століття на Закарпатті все-таки з'явився певний народницький рух. Кілька молодших діячів (Євменій Сабов, Юрій Жаткович, Августин Волошин, Михайло Врабель) спробували протидіяти асиміляції, видаючи свої твори не застарілою словеноруською мовою чи іноземною російською, а місцевою народною говіркою. Скажімо, на зламі XIX століття закарпатською говіркою було видано кілька граматик і популярних журналів («Наука», 1897–1914 рр.; «Недѣля», 1898–1918 рр.). Це також сприяло переконанню, що закарпатці не були ні росіянами, ні українцями, а радше окремою підкарпатською русинською народністю. Закарпатські національні лідери, які завжди підтримували контакти з Галичиною (особливо зі старорусинами), були незадоволені зростанням українофільства. Навіть Августин Волошин, який згодом став одним з провідних закарпатських українофілів, у 1910 році писав про «жахливу хворобу українізму і радикалізму, що недавно поширилася в Галичині, спричинила постійні суперечки і віддалила русина від його церкви, його мови і навіть від його імені “русин”»⁶. Незалежно від того, чи була така оцінка справедливою, деякі закарпатські діячі в неї вірили.

Однак національно свідомо інтелігенція на Закарпатті, русофіли чи незалежні русини, була у меншості. Асиміляційний тиск з боку угорського уряду зростав, і це виразно відбилася на шкільній системі. Після виходу нового закону про школи, ухваленого 1907 року, кількість закарпат-

ських шкіл зі словеноруською або народною мовою викладання різко впала. Для прикладу, якщо 1874 року таких шкіл було 571, після 1907 року не залишилося жодної. Збереглися тільки двомовні мадяро-русинські школи, але навіть їхня чисельність зменшилася з 255 1896 року до 34 у 1913 році. Переважна більшість духовної та світської інтелігенції була готова асимілюватися з угорською культурою і вважати себе мадярами греко-католицького віросповідання.

У контексті українського національного руху в Австро-Угорській імперії Закарпаття було винятком. Процеси, що відбувалися в Галичині і меншою мірою в Буковині протягом 1848–1914 року, уможливили збереження української національної ідеї. Це відчували і галичани, й українці Наддніпрянщини.

У той час, коли в Російській імперії українство придушувалося, в австрійській Галичині було закладено всі необхідні основи національного життя – історична ідеологія, мова, література, культурні організації, освіта, релігія і політика.

Габсбурзькі правителі та імперська влада вживали німецьку як функціональний засіб комунікації, але вони не отожднювали себе з жодною національністю імперії. Тому українці могли існувати всередині прийнятної структури ієрархії кількох лояльностей, не відмовляючись від власної національної ідентичності. Іншими словами, галичанин або буковинець міг бути водночас українським національним патріотом і лояльним підданим Австрійської імперії. Дві ідентичності можна було поєднувати. Отож, ситуація в Австро-Угорській імперії різко відрізнялася від Російської імперії, де прийняття ідеї ієрархії кількох лояльностей означало, що східний слов'янин в Україні (або Малоросії) міг бути лише росіянином з Малоросії або просто росіянином. Бути українцем, тобто особою іншої національності, в Російській імперії озна-

чало відкинути панівні соціальні та політичні цінності царського суспільства, а отже відкинути себе, щонайменше, на маргінеси соціуму.

Незважаючи на численні проблеми – економічну нерівність, національні конфлікти між поляками та українцями, внутрішні суперечки серед різних угруповань національної інтелігенції – в австрійській Галичині кінця ХІХ століття було доведено, що українська національність існує і може пристосуватися та розвиватися в модерних соціальних умовах. Однак довга доба австрійського правління – *Rex Austriae*, що уможливила для українців чималі соціальні й національні зрушення – мала незабаром завершитися. Незважаючи на всі позитиви цісарського панування, у 1914 році Австрія вступила у

війну, яка через чотири роки завершилася розпадом Габсбурзької імперії і змінила обличчя Європи.

¹ Див.: Василь Лев, 'Боротьба за українську літературну мову в Галичині та характер її', *Науковий збірник Українського наукового університету*, VII (Мюнхен 1974), с. 73.

² Євген Чикаленко, *Спогади, 1861–1907*, 2-ге вид. (Нью-Йорк 1955), с. 336.

³ Кость Левицький, *Історія політичної думки галицький українців, 1848–1914*, Том. II (Львів 1927), с. 634.

⁴ Cited in С. А. Macartney, *The Habsburg Empire, 1790–1918* (New York 1969), p. 560.

⁵ Див.: Іван Сильвай, 'Автобіографія' (1898), в его *Избранные произведения* (Братислава 1957), с. 144.

⁶ *Місяцослов на 1919*, ред. Августин Волошин (Ужгород 1908), с. 34.

Частина восьма

Перша світова війна
та боротьба
за незалежність

Перша світова війна та Західна Україна

Серпень 1914 року став визначальним для новітньої історії. Тоді люди не усвідомлювали, що впродовж одного доленосного місяця сталося кілька подій, що призвели до спалаху війни – Першої *світової* війни. Війни, що змінить обличчя Європи та створить підґрунтя для наступного конфлікту, який за два десятиліття змінить обличчя світу. За іронією долі, 1914 року більшість європейців очікували (а дехто навіть сподівався) на початок війни. Та мало хто зміг (якщо це взагалі комусь вдалося) передбачити її наслідки. Впродовж наступних чотирьох років більшість європейських країн, а також Сполучені Штати, Канаду, Японію та Близький Схід було втягнуто в конфлікт, який мобілізував нечувану кількість людей – 65 мільйонів (із них 8,4 мільйона було вбито, а 21 – поранено). Статистика вражає. Досі жодна війна не коштувала стільки людських життів.

Початок війни

В буквальному сенсі війну розпочато з Австро-Угорщини після вбивства спадкоємця трону Франца Фердинанда сербським націоналістом у червні 1914 року. В ширшому ж розумінні війна стала наслідком політики сили – улюбленої впродовж століть гри для європейських держав. На кінець XIX століття наймогутнішими в Європі були Велика Британія, Франція, Німеччина, Італія, Росія та Австро-Угорщина. Окремою силою була Османська імперія. Та, попри великі території, вона була слабша за модерніші європейські держави. Сильні ж гравці боялися, що конкуренти скористаються зі слабкості Османської імперії, тому кожна з держав готова була допомогти, хоча б дипломатичними засобами, цій «хворій» частині Європи.

На початок XX століття вже склалися міжнаціональні союзи: Велика Британія, Франція та Росія протидіяли Німеччині, Австро-Угорщині та Італії. Як і в попередні десятиліття, кожна зі сторін блокувала будь-які наступальні зусилля суперників щодо Османської імперії. Звісно, склад союзних блоків не був непорушно-сакральним, тож за наявності більш-менш вагомих підстав будь-який член союзу міг перейти на бік супротивника.

Кожна з держав відстоювала свої інтереси. Велика Британія сподівалася стримати зростання військової могутності Німеччини. Сама ж Німеччина прагнула дорівнятися до Великої Британії (або й перевершити її) у військовій силі, особливо на морі. Франція мала територіальні претензії: вона хотіла повернути східні території (Альзас і Лотарингію), що після франко-прусської війни 1870–1871 років перейшли до Німеччини. Італія протистояла Габсбургам ще з часів боротьби за возз'єднання та незалежність італійських земель, а нині претендувала на Південний Тироль і території на північному узбережжі Адріатичного моря, що й далі належали Австро-Угорщині. Але на той час Італія докладала зусиль і до створення власних колоній у Північній і Східній Африці. Там її інтереси зіткнулися з французькими, тож суперники Франції – Німеччина та Австро-Угорщина – стали союзниками Італії.

Росія й надалі прагнула ослаблювати Османську імперію, продовжуючи таким чином свою кількасотлітню зовнішню політику. Крім тепловодних чорноморських портів, здобутих наприкінці XVIII століття, Росія хотіла безперешкодного доступу, а то й цілковитого контролю над вузькими протоками

між Чорним та Егейським морями (Босфор і Дарданели), які були під турками. Такий доступ або контроль давав Росії легкий прохід до середземноморських торгових шляхів. Але від прямих нападів на Османську імперію Росію стримували союзники (передусім Велика Британія), тож вона зосередилася на розпаленні національних та іредентистських конфліктів на Балканах. Там слов'яни та румуни боролися за незалежність від Османської імперії, а коли їй здобували її, висували подальші територіяльні претензії на підконтрольні туркам землі. Діяльність Росії на Балканах відповідала певним чином духові панславізму, невід'ємному складнику російської інтелектуальної та політичної думки впродовж XIX ст. Зрештою, наслідками прямого чи опосередкованого впливу з Санкт-Петербурга було те, що Сербія (1817), Греція (1829–1830), Румунія (1858–1862), Чорногорія (1878) та Болгарія (1878) здобули автономію, а потім і незалежність від турків. Росія та її менші балканські союзники мали також плани визволяти «пригноблених» слов'ян Австро-Угорської імперії. Тож не дивно, що Австро-Угорщину насторожувало зростання російського впливу на Балканах, а також наслідки цього впливу на слов'янські народи в межах її кордонів.

Балкани стали місцем найбільшої політичної напруги в Європі, адже крім суперництва великих гравців, конфлікти в регіоні виникали й між самими балканськими державами. Дві війни 1912 та 1913 років стали відображенням запеклого місцевого суперництва між Болгарією, Сербією та Грецією за територіяльне розширення (головним чином, на підвладну туркам Македонію). Такі напруження та конфлікти давали підстави тогочасним оглядачам називати Балкани «пороховою діжкою Європи». 1914 року гніт цієї діжки нарешті запалили.

В червні 1914 року спадкоємець габсбурзького трону Австро-Угорщини Франц Фердинанд перебував із офіційним візитом у Боснії та Герцеговіні. Ці балканські землі, що колись належали туркам, 1878 року окупувала Габсбурзька імперія. Зрештою, 1908

року їх було анексовано та взято під спільний контроль Австрії та Угорщини. Коли Франц Фердинанд і його дружина їхали на відкритій машині вулицями адміністративно-го центру Боснії Сараєво, їх убив молодий терорист, член націоналістичної організації з сусідньої незалежної Сербії.

Частина керівництва з габсбурзького Відня (передусім військова) була певна, що прийшов час покарати «маленьку Сербію» раз і назавжди. Як і їхні колеги з інших європейських країн, військовики Австро-Угорщини вірили в ефективність короткої «превентивної війни». Суть її полягала в тому, щоб уразити ворога якнайшвидше, ослабивши його ще до того, як він становитиме реальну загрозу. Перекоаний у здійсненності швидкої превентивної війни, габсбурзький уряд отримав підтримку з боку німецького союзника, а потім висунув Сербії ультиматум. У відповідь східний слов'янський «брат» Сербії, царська Росія, урочисто пообіцяв підтримати zagrożеного балканського союзника. Всі спроби примирення, зроблені навіть в останні хвилини (включно з тим, що Сербія прийняла більшість австрійських вимог), не мали успіху. Тож 28 липня 1914 року Австро-Угорщина оголосила Сербії війну. Росія почала мобілізацію вздовж своїх кордонів із Німеччиною та Австро-Угорщиною. У відповідь першого серпня Німеччина оголосила війну Росії. На 12 серпня кожна з великих держав оголосила війну одна одній, а довоєнні коаліції вилилися в Антанту (Велика Британія, Франція, Росія) та блок Центральних держав (Німеччина та Австро-Угорщина). Згодом Османська імперія та Болгарія приєдналися до Центральних держав, а Італія, що спершу намагалася зберегти нейтралітет, вступила в Антанту 1915 року. Врешті 1917 року на боці Антанти до війни приєдналися Сполучені Штати.

Наслідки цієї війни добре відомі. Коли «об одинадцятій годині одинадцятого дня одинадцятого місяця» (листопад 1918 року) мирну угоду нарешті підписали, Центральні держави здалися. На час мирної угоди всі великі монархії Центральних держав розпали-

ся, а правлячий режим третього провідного члена Антанти в її первісному вигляді – Російської імперії – двічі змінювався через революції в березні та листопаді 1917 року. Наслідком другої з них, більшовицької, був вихід Росії з війни. Але як ця, за висловом колишнього канцлера Західної Німеччини Вілі Брандта, «перша велика громадянська війна Європи ХХ століття» вплинула на українців?

Наступ Росії на Галичину та Буковину

Саме українці Австро-Угорщини, а не Наддніпрянської України, першими відчули вплив війни. Вже 1 серпня 1914 року декілька лідерів галицько-українських партій (7 націонал-демократів, 4 радикали, 4 соціал-демократи) об'єдналися для створення безпартійної організації під назвою Головна Українська Рада. Ця Рада, очолювана австрійським парламентарем Костем Левицьким, задекларувала вірність Австрії та видала відозву з закликом об'єднати зусилля проти Російської імперії. Вже за тиждень після створення Головна Українська Рада шукала добровольців до австрійської армії. Та хоча близько 28 тисяч зголосилися на самому початку, тільки 2,5 тисячі осіб відібрали для служби у військовій формації, відомій як Українські Січові Стрільці. В австрійських лавах вони воювали проти російської армії на Східному фронті.

Східний фронт невдовзі оточив Галичину та Буковину. Оскільки ж ці провінції межували з Російською імперією, а в останні роки місцеві русофіли виявляли солідарність із росіянами, то на початку 1914 року як угорський, так і австрійський уряди провели судові процеси проти «зрадників» – русофільських та православних підривних елементів на Закарпатті (Мармарош-Сигіт, грудень 1913 – березень 1914 рр.) та в Галичині (Львів, березень 1914 р.). Потім, із початком війни в серпні, німісник-поляк у Галичині наказав заарештувати кількох русофілів, підозрюваних (а в кількох випадках і справедливо підозрюваних) у підривній діяльності в Австрії.

В перші дні серпня австро-угорська армія під командуванням фельдмаршала Конрада фон Гетцендорфа наважилася ввійти на російську територію, але вже з п'ятого серпня серія швидких російських контратак не лише відкинула габсбурзькі війська назад, але й уможливила росіянам вступ до Австро-Угорщини. Російський наступ був швидким: 3 вересня російські війська взяли Львів, а через два дні досягли річки Сян. Це означало, що вся заселена українцями Галичина, а також Буковина опинилися під російським контролем. Під час свого швидкого та ганебного відступу габсбурзькі війська, особливо частини угорської національної армії (*honvéds*), помстилися за поразку на багатьох місцевих мешканцях, яких вважали російськими шпигунами. Цілком природно, що селяни в Східній Галичині ідентифікували себе, коли їх про це запитували, як *руські* (в значенні *русини*), але для ненавчених австрійських та угорських вух це звучало як «росіяни» (*русские*). Як наслідок, кілька тисяч людей – русофілів, українофілів і довірливих греко-католицьких або православних селян – без суду присяжних було розстріляно, повішено чи зігнано до таборів для інтернованих осіб у західній частині імперії (найбезславнішим із цих таборів був Талергоф, поблизу Граца у Штирії). Саме з тих часів і з'явилася ненависть між українофілами та русофілами в Галичині, адже кожна сторона звинувачувала іншу в допомозі та сприянні місцевим полякам та австрійцям у їхньому «антиросійському» завзятті.

Царська армія просунулася в Галичину ще далі на захід, дійшовши впродовж вересня до річки Дунаець, і після кількох поразок у Буковині здобула цю провінцію в листопаді. Російські війська навіть прорвалися через кілька карпатських перевалів і дісталися до кількох гірських місцевостей північно-східної Угорщини (нинішня Східна Словаччина та Закарпаття), заселених русинами. Та саме захоплення Східної Галичини та Північної Буковини росіяни вважали великим політичним і військовим досягненням. Ці території в російському суспільстві сприймали

Мапа 31. Західна Україна під час Першої світової війни

як питома російські землі, «тимчасово відлучені від батьківщини», а нині, після століть, нарешті «возз'єднані» з «матір'ю-Росією». Щоб наголосити на цьому, цар Ніколай II сам здійснив тріумфальний візит до Львова на весні 1915 року.

На новоздобутих галицьких територіях російська влада встановила цивільну адміністрацію, очолювану графом Георгієм Бобринським. Він був двоюрідним братом голови Галицько-російського благодійного товариства (*Галицько-руське благодійне товариство*), заснованого в Санкт-Петербурзі перед війною. Царські чиновники звернулися по допомогу до місцевих русофілів (Семена Бендасюка, Володимира Дудикевича, Юліяна Яворського), що або залишалися в Галичині, або щойно повернулися з Російської імперії, куди емігрували перед війною

чи втекли після спалаху ворожості. Навіть деякі місцеві польські лідери (професор Станіслав Грабський і колишній намісник Леон Пінінський) співпрацювали з росіянами, сподіваючись, що ті посприяють створенню Польської держави. На Буковині російську армію вітали місцеві русофіли (особливо брати Геровські – Олексій та Георгій), а також православна ієрархія в Чернівцях, яка вимагала від своїх священників «молитися за царя та за перемогу російських військ, що прийшли не як вороги, а як рятівники від австрійського гніту»¹.

Українофілів царські чиновники вважали ворогами. Українські культурні інституції та кооперативи були закриті, в школах російська мова замінила українську, а в Галичині розробляли плани ліквідації греко-католицької церкви. Тих діячів, що раніше не

втекли на захід перед наступом російської армії, було арештовано й вислано до Російської імперії. Така доля спіткала, зокрема, греко-католицького митрополита Андрія Шептицького та професора Михайла Грушевського, до останнього дня голови Наукового Товариства імені Шевченка, якого заарештували в Києві невдовзі після його повернення (кінець 1914 року). Та російські зусилля, спрямовані на знищення українського руху в Східній Галичині, несподівано припинилися в червні 1915 року, коли австро-угорська армія, з німецькою допомогою, викинула російські сили з більшої частини Галичини та Буковини. Під час швидкого відступу росіян місцеві провідники русофілів переконали понад 25 тисяч галичан втекти на схід. Царський режим розселив цю групу навколо Ростова, поблизу гирла річки Дон, де вони залишалися до кінця війни. Проте російська армія не цілковито залишила Галичину – їй вдалося втриматися між річками Серет та Збруч (в тому числі й у Тернополі) майже всю війну.

З поверненням австрійської влади на більшість галицьких та буковинських земель улітку 1915 року багатьох осіб, запідозрених у співпраці з росіянами, заарештували й депортували до талергофського табору. У Відні відбулося два нових судових процеси проти зрадників (1915 та 1916 рр.), на яких понад тридцятьох русофілів із Галичини та Буковини, в тому числі й двох депутатів парламенту (Дмитра Маркова та Володимира Куриловича), визнали винними й засудили на смерть. Вироки замінили на пожиттєве ув'язнення, а вже 1917 року всіх випустили з в'язниці. На цих процесах кілька українофілів давали свідчення, загостривши тим ще більше протистояння між двома національними орієнтаціями.

З другого боку, після повернення австрійської влади, знову запрацювали українські інституції. Тимчасова перерва в їхній роботі відбулася влітку 1916 року, коли успішний російський наступ під командою генерала Алексія Брусілова повернув більшість Буковини та майже третину Східної Галичини під

російський контроль. Але за кілька місяців російські сили було відкинуто назад, хоча вони й далі утримували тернопільську частину Галичини, між річками Серет і Збруч, а також майже всю Буковину. На обох територіях росіяни знову встановили цивільну адміністрацію. Та цього разу місцевий українофільський рух постраждав менше, бо серед російських адміністраторів було кілька наддніпрянських українців (з-поміж них – історик Дмитро Дорошенко, якого 1917 року Тимчасовий уряд призначив крайовим комісаром, із правами генерал-губернатора, на підконтрольних росіянам територіях Буковини та Східної Галичини). Російська влада на цих землях тривала до кінця 1917 року – тобто більшу частину війни Галичина та Буковина були зонами військових дій Східного фронту.

Українська політична діяльність у Відні

Оскільки Галичина та Буковина були зонами військових дій, то центр українського політичного життя в Австро-Угорській імперії перемістився до столиці імперії – Відня. З прогресуванням війни тьмяніла військова фортуна Австро-Угорщини, а українські політичні вимоги зростали. Та слід пам'ятати, що абсолютна більшість українських лідерів залишалися вірними ідеї Габсбурзької імперії аж до останніх місяців війни.

Відень був також центром для емігрантів із Наддніпрянської України та новим центром Союзу визволення України, заснованого у Львові в серпні 1914 року. Оскільки Союз мав зобов'язання перед Австрією за гостинність і навіть певну фінансову допомогу від габсбурзького уряду, то проєктована ним визволена Україна не могла включати Галичину, Буковину чи Закарпаття. На практиці ж, організація займалася освітньою роботою, щоб підвищити рівень національної свідомості серед військовополонених із Наддніпрянської України, утримуваних в Австрії.

Натомість українці з Галичини та Буковини проводили політичну діяльність. Вони

заснували у Відні 5 травня 1915 року Загальну Українську Раду. Очолювана депутатом парламенту Костем Левицьким, ця група вимагала створення незалежної української держави на території Російської імперії, а на Галичині та Буковині – тільки автономії. З цією метою ЗУР намагалася втілити в життя стару вимогу про поділ Галичини на польську та українську провінції.

Попри те, що австро-угорський уряд схвалював ідею створення незалежної держави на Наддніпрянській Україні (це б ослабило російського ворога), та він аж ніяк не планував санкціонувати поділ Галичини. Такий вчинок, без сумніву, міг відвернути від Відня поляків як із Галичини, так і з-поза її меж, а Габсбурги потребували цієї підтримки. Й справді, в листопаді 1916 року Австрія та Німеччина оголосили про намір створити Польське королівство на землях, забраних від Російської імперії. Хоча Відень і не планував заходити так далеко й включати Галичину до нового Польського королівства, та провінція мусила отримати більшу автономію. При проведенні цього більшого сценарію про українські вимоги окремої провінції в Східній Галичині не могло й бути мови. Галицько-українські політики рішуче протестували, а за кілька тижнів після смерті імператора Франца Йосифа 21 листопада 1916 року новий імператор Карл (1916–1918 рр.) пообіцяв, що українські вимоги врахують, але вже після війни. Ще раз Відень прийняв рішення, що відображало його стандартну реакцію на політичні проблеми, – відкладання.

Проте національні меншини в складі Австрії більше не мали настрою чекати та тішитися обіцянками. Це стало очевидним

1917 року, коли австрійському парламентові, закритому імператорським указом на початку війни, дозволили знову зібратися. Депутати від кожної національності в імперії одразу ж висунули вимоги ширшої автономії. Українська Парламентарна Репрезентація, очолювана Євгеном Петрушевичем, недвозначно заявила, що тривале підпорядкування її народу полякам у межах кордонів однієї провінції є зневажанням їхніх національних прав, а також принципу самовизначення націй. Уряд спробував угамувати Петрушевича та його колег, призначивши вперше за всю історію першого українця до імперського кабінету: Іван Горбачевський став міністром охорони здоров'я.

Вже 1917 року безентузіастичні зусилля Австрії дійти компромісу викликали все менший інтерес, адже важливі події відбувалися в інших місцях. Це були події, що змінять майбутнє Європи, а також глибоко вплинуть на долю українців як у межах Австро-Угорської імперії, так і поза нею. Військова мета Антанти була проста: звільнити слов'ян і румунів від іноземного панування – себто від влади Габсбургів. У квітні 1917 року Сполучені Штати приєдналися до Антанти, надавши допомогу матеріальними ресурсами та військами. Але ще важливішими були події 1917 року в Російській імперії. Тут у березні спалахнула революція, що покінчила з віковичним царським режимом. Після цього сталися також інші події, що затьмарили процеси в Габсбурзькій імперії та мали сильний і тривалий вплив на українців, незалежно від місця їхнього проживання.

¹ О. Попович, *Відродження Буковини* (Львів 1933), с. 78.

Революції в Російській імперії

Різанина Першої світової війни, якій, здавалося, не буде кінця, стала величезним тягарем для суспільства та економіки європейських країн, безпосередньо втягнених у цей конфлікт. Напруження було особливо відчутним у тих державах, які мали слабкі соціально-економічні структури перед 1914 роком. Однією з найслабших була Росія, тож не дивно, що саме царська імперія першою постраждала від війни.

На 1917 рік Російська імперія зазнала найбільших втрат з-поміж усіх сторін конфлікту. З п'ятнадцяти мільйонів людей, яких мобілізувала царська Росія, більш ніж половина вибула з гри: 1,6 мільйона було вбито, 3,8 мільйона поранено, 2,4 мільйона потрапило в полон. Але ці приголомшливі цифри не відображають не менш страшних втрат цивільного населення, а також майна, транспортних засобів і домашньої худоби (особливо в західних губерніях імперії). До військових втрат додалася й та обставина, що слабку економічну структуру Росії по суті було зруйновано, внаслідок чого виникав сильний брак продовольства, передусім у містах.

Перша революція в Росії 1917 року

На початку 1917 року економічна ситуація значно погіршалася. В столиці імперії Петрограді (колишню назву – Санкт-Петербург – змінили 1914 року, адже зі зростанням патріотичної істерії вона почала звучати надто по-німецьки) голодні бунти, страйки та інші демонстрації стали звичним явищем. Уряд зазнавав жорстокої критики з боку політиків, особливо від лівої опозиції в російському парламенті, Державній Думі. Криза сягнула межі 8 березня 1917 року, ко-

ли відбувся масовий протест проти нестачі продовольства в Петрограді, очолений жінками. Тоді викликали імперські війська, та вони відмовилися стріляти в натовп. Навпаки, солдати приєдналися до робітників, утворивши 12 березня разом із ними Раду робітничих і солдатських депутатів. Приклад Петроградської Ради невдовзі почали наслідувати по містах і містечках всієї імперії. Ради вимагали негайного припинення війни, розпуску імперської армії та заміни монархії державним устроєм, який мав спиратися на виборні ради (*советы*). Із заснуванням робітничих і солдатських рад розпочато першу революцію 1917 року в Росії. (Хоча самі події розпочалися в березні, в літературі цей період називають «лютневою революцією», відповідно до поширеного в Російській імперії юліанського календаря.)

Попри стрімке зростання кількості та впливу робітничих і солдатських рад у містах і містечках імперії, ради не виявили ініціативи в Лютневій революції, підпорядкувавшись групі думських депутатів. Ця група під керівництвом князя Георгія Львова взялася вести переговори з імператором про критичну ситуацію в політичній та соціальній сферах. Разом із найвищим командуванням російської армії представники Думи переконали царя Ніколая II зректися від престолу. Після певних вагань цар погодився, тож 15 березня 1917 року без жодного пострілу російська монархія припинила своє існування.

Після загибелі монархії ліберально налаштовані думські депутати планували перетворити Росію на парламентську демократію західноєвропейського зразка. Проте остаточне рішення щодо нової форми правління мусило зачекати до скликання вибор-

них Установчих Зборів. Тимчасом думські представники, очолені князем Львовим, самі сформували Тимчасовий уряд для керування державними справами. Цей ніким не обраний перехідний уряд перейняв повноваження від уже розпущеної Думи, найвищого армійського командування та неформальних угод із громадськими організаціями (такими, як Земський Союз та Воєнно-Промисловий комітет).

Антанта відразу визнала Тимчасовий уряд, який користався старою царською бюрократією для виконання своїх указів. Упродовж перехідного періоду Тимчасовий уряд ставив собі за мету підготувати вибори до Установчих Зборів, які б вирішили майбутній устрій Росії. Він відразу ж ліквідував царську цензуру та інші обмеження громадських свобод, демократизував місцеве управління та запровадив широку політичну амністію.

Проте дві головні проблеми, з якими зіткнувся царський режим, лишилися – війна та брак продовольства. Навіть більше, Тимчасовий уряд мав великі проблеми з упровадженням своєї влади по всій величезній Російській імперії. Одним із головних каменів спотикання була проблема «двовладдя». Принаймні дві сили претендували на керування всією постцарською Російською імперією: 1) Тимчасовий уряд і 2) ради робітничих і солдатських депутатів. Окрім них, було ще кілька національних урядів, які виникли в окремих регіонах. Спочатку стосунки між цими дуже різними суб'єктами були обачно толерантними. Дехто навіть займав посади відразу в кількох органах. Скажімо, заступник голови Петроградської ради Александр Керенський став членом, а пізніше й головою Тимчасового уряду. Та влітку 1917 року цю обачливу взаємну толерантність між радами й Тимчасовим урядом заступили взаємні підозри та протистояння. Коли ж невдовзі фактична влада в більшості міст (в тому числі й у столиці – Петрограді) перейшла до місцевих рад робітничих і солдатських депутатів, то ці ради здебільшого блокували будь-які укази, видані Тимчасо-

вим урядом. Найсуперечливішим для двох органів було рішення Тимчасового уряду залишатися вірним союзником Антанти й продовжувати військові дії проти Центральних держав. Ради від початку прогидіяли, а згодом і відкрито підривали таку політику.

Попри нестійку позицію, Тимчасовий уряд, від 21 липня очолюваний військовим міністром Александром Керенським, утримався при владі майже впродовж усього 1917 року. За короткий час свого існування урядові вдалося пережити спроби повалення як із боку лівих – більшовиків (липень), так і правих – військовиків (вересень). Але Тимчасовий уряд так і не зміг вирішити проблем, які спричинилися до занепаду імперії, – економіки та війни. Так само не досягнув він успіху й у скликанні Установчих Зборів (що спершу проголосив своєю головною метою). Впродовж 1917 року маси, побачивши, як виглядає бездіяльність уряду, стали ще нетерплячішими, а їхні політичні настрої ще радикальнішими. Вони збільшили свої вимоги: селяни – щодо землі, робітники – щодо харчів і контролю над заводами, солдати – щодо термінів закінчення війни, а національні меншини – щодо автономії чи незалежності.

Революція на Наддніпрянській Україні

У певному сенсі точніше говорити про революції (в множині), коли йдеться про Російську імперію 1917 року. Були не лише дві російські революції – в березні та листопаді, – але й декілька революцій на територіях імперії, заселених іншими національностями. Слідом за першою російською революцією прийшла українська.

Українську революцію було розпочато в березні 1917 року, коли в Російській імперії сталися перші політичні зміни. Вона тривала до жовтня 1920 року, коли міжнародну ситуацію в Східній Європі нарешті було стабілізовано. На той час українці опинилися в межах чотирьох держав – советської України, Польщі, Чехословаччини та Румунії. Революційний період від березня 1917 до жовтня

1920 року став вирішальним для модерної українській історії та позначився кількома спробами створення незалежної української держави. Й хоча спроби ці виявилися в кінцевому підсумку безуспішними, про них не забули, відродивши їх уже в наступні десятиліття.

В революційний період народилася також советська українська держава, що в тісному союзі з советською Росією пережила часи революції й на другу половину ХХ століття об'єднала під собою майже всі українські землі. Зрештою, всі процеси революційного періоду 1917–1920 років розгорталися в дуже складній атмосфері, позначеній боротьбою та змаганнями між українськими урядами, селянськими повстаннями, зовнішніми вторгненнями та громадянською війною. Зважаючи на важливість цього революційного періоду, розглянемо його детальніше. Щоб доступно пояснити всю його складність, розділимо період на три фази: 1) від березня 1917 до квітня 1918 року – Центральна Рада; 2) від квітня до грудня 1918 року – Гетьманат; 3) від січня 1919 до жовтня 1920 року – Директорія, громадянська війна та більшовики.

Центральна Рада

Початком першої фази українського революційного періоду вважаємо 13 березня 1917 року, коли новини про події в столиці імперії Петрограді сягнули Києва. Місцеві діячі відреагували на це миттєвим утворенням нових організацій, аби бути готовими до сподіваних державних змін або підтримання порядку за відсутності іншої влади. Три такі організації представляли, відповідно, Тимчасовий уряд, місцеві ради та український національний рух.

Першими проявили ініціативу громадянські та політичні лідери Києва, створивши Виконавчий комітет Ради об'єднаних громадських організацій (*Исполнительный комитет Совета объединенных общественных организаций* – скорочено ИКСООО). Крім колишніх царських функціонерів, до складу ИКСООО входили окремі політичні

партії та громадські організації, кожна з яких була зацікавлена в збереженні громадського порядку. Всі складники ИКСООО підтримував Тимчасовий уряд. До другої організації входили різноманітні ради робітничих і солдатських депутатів, створені, крім Петрограду та інших частин імперії, також і в кількох містах Наддніпрянської України. Перші ради сформували в Харкові 15 березня та в Києві наступного дня. Третя організація представляла українських національних лідерів, які 17 березня заснували в Києві Центральну Раду. До складу Центральної Ради входили українські лідери з довоєнного Товариства українських поступовців (ТУП), а також представники україно-орієнтованих професійних груп, громадських організацій і політичних партій (передусім відновленої Української соціал-демократичної робітничої партії та новоствореної Української партії соціалістів-революціонерів). 20 березня Центральна Рада заочно обрала відсутнього Михайла Грушевського, колишнього професора Львівського університету в австрійській Галичині, своїм головою. Завдяки скасуванню обмежень із початком Лютневої революції, Грушевський отримав змогу залишити Москву, де він провів роки війни під царським поліційним наглядом після свого арешту 1914 року.

Якщо в Петрограді та інших російських містах два центри влади змагалися за владу, то на Наддніпрянській Україні розподіл влади між трьома силами – ИКСООО, Київською Радою робітничих і солдатських депутатів та Центральною Радою – був нечітким. Скажімо, Київська Рада співпрацювала з ИКСООО, обговорюючи також можливу співпрацю з Центральною Радою. Членства в Київській та Центральній Радах часто збігалися, адже багато людей вірили, що обидві організації були радами робітників і селян. До того ж, усі три органи від початку визнали владу петроградського Тимчасового уряду. Центральна Рада навіть привітала Тимчасовий уряд із його утворенням, висловивши при цьому сподівання, що він підтримає ідею місцевої автономії в Україні.

Зі свого боку, Тимчасовий уряд настільки заглибився в проблеми Петрограда, що спершу взагалі не звертав уваги на Центральну Раду та Наддніпрянську Україну. Тож Центральна Рада, а також усі інші ради, почали формувати владу не лише в Києві, але й по сільських місцевостях України. Цей процес почався вже після того, як кожен із трьох органів висловив претензії на представництво українських (у територіальному значенні) інтересів: 1) Тимчасовий уряд, до складу якого входили колишні імперські чиновники, військовики і який підтримали на місцевому рівні члени ИКСООО; 2) ради робітничих і солдатських депутатів у всіх міських регіонах Наддніпрянської України (вони представляли головним чином російський та зрусифікований промисловий пролетаріат); 3) Центральна Рада, яку підтримували національно свідомі українські лідери та організації. Теоретично Центральну Раду вважали органом Тимчасового уряду, тож його владу визнавали й ради. Та насправді, особливо в 1917 році, Центральна Рада, ради та Тимчасовий уряд дедалі більше віддалялися одне від одного й змагалися між собою за лояльність мас і контроль над територією Наддніпрянської України.

Полишена в спокої, Центральна Рада, завдяки наполегливим зусиллям Грушевського, стала верховним представницьким органом українських земель. Її швидко перетворили з «віча» різноманітних українських національних організацій у політичний орган, що мав на меті представляти всіх мешканців Наддніпрянської України, незалежно від їхньої національності. Теоретично мета Центральної Ради була досяжна, адже революційне середовище сприяло відродженню українського політичного життя, завмерлого ще 1908 року. Прагнучи віддзеркалювати регіональне, соціальне та національне розмаїття Наддніпрянської України, Центральна Рада перетворилася на винятково великі загальні збори (інколи в них брало участь понад 900 членів). Центральна Рада збиралася рідко, тож для оперативного прийняття рішень було створено Малу Раду (близько 60

членів), що стала фактично виконавчим комітетом, який вирішував законодавчі та поточні державні справи. В червні 1917 року Центральна Рада обрала Генеральний Секретаріат для виконання функцій урядового кабінету (він мав від восьми до чотирнадцяти міністрів-секретарів).

У складі Центральної Ради домінували ліві політичні угруповання. Найбільший блок становили представники рад робітничих, солдатських і селянських депутатів (57%). Наступними за чисельністю були представники соціалістичних політичних партій (13%) або партій російської, єврейської, польської та української національної орієнтації. Провідними українськими партіями були відроджена Українська соціал-демократична робітничача партія (на чолі з Володимиром Винниченком, Миколою Поршем та Симоном Петлюрою), новостворена Українська партія соціалістів-революціонерів (на чолі з Михайлом Грушевським, Павлом Христюком та Миколою Ковалевським) і Українська партія соціалістів-федералістів (на чолі з Сергієм Єфремовим, Дмитром Дорошенком та Олександром Шульгиним). Третю було створено з Товариства українських поступовців (ТУП) – групи, що відіграла важливу роль у створенні Центральної Ради. Спільною метою цих партій, а відтак і Центральної Ради загалом, було проведення далекосяжних соціальних реформ і піднесення престижу української культури та мови.

Серед перших кроків щодо українських інтересів було скликання 19–21 квітня 1917 року Всеукраїнського національного конгресу, на який приїхали майже 900 делегатів із усіх частин Наддніпрянської України, а також близько 600 інших учасників. Центральна Рада також реорганізувалася, щоб стати ще репрезентативнішим органом, і прийняла резолюцію, в якій закликала надати Україні статус автономії в межах Росії. Конкретніше це означало відокремлення дев'яти «українських» губерній в окрему адміністративну одиницю, українізацію освітньої системи та створення української армії. Коли на початку червня Центральна Рада вислала де-

Перший Універсал Української Центральної Ради до українського народу, на Україні і поза Україною суцього

Народе Український! Народе селян, робітників, трудящого люду!

Волею своєю ти поставив нас, Українську Центральну Раду, на сторожі прав і вольностей української землі.

Найкращі сини твої, виборні люди від сіл, від фабрик, від солдатських казарм, од усіх громад і товариств українських вибрали нас, Українську Центральну Раду, і наказали нам стояти й боротися за ті права та вольності.

Твої, народе, виборні люди заявили свою волю так:

Хай буде Україна вільною. Не одділяючись від всієї Росії, не розриваючи з державою Російською, хай народ український на своїй землі має право сам порядкувати своїм життям. Хай порядок і лад на Україні дають вибрані вселюдним, рівним, прямим і тайним голосуванням Всенародні Українські Збори (Сойм). Всі закони, що повинні дати той лад тут у нас, на Україні, мають право видавати тільки наші Українські Збори.

Ті ж закони, що мають лад давати по всій російській державі, повинні видаватися у Всеросійським Парламенті.

Ніхто краще нас не може знати, чого нам треба і які закони для нас кращі.

Ніхто краще наших селян не може знати, як порядкувати своєю землею. І через те ми хочемо, щоб після того, як буде одібрано по всій Росії поміщицькі, казенні, царські, монастирські та інші землі у власність народів, як буде видано про це закон на Всеросійському Учредительному Зібранні, право порядкування нашими українськими землями, право користування ними належало тільки нам самим, нашим Українським Зборам (Соймові).

Так сказали виборні люди з усієї Землі Української.

Сказавши так, вони вибрали з-поміж себе нас, Українську Центральну Раду, і наказали нам бути на чолі нашого народу, стояти за його права і творити новий лад вільної автономної України.

І ми, Українська Центральна Рада, вволили волю свого народу, взяли на себе великий тягар будови нового життя і приступили до тієї великої роботи.

Ми гадали, що Центральне Російське Правительство простягне нам руку в сій роботі, що в згоді з ним ми, Українська Центральна Рада, зможемо дати лад нашій землі.

Але Тимчасове Російське Правительство одкинуло всі наші домагання, одіпхнуло простягнену руку українського народу.

Ми вислали до Петрограду своїх делегатів (послів), щоб вони представили Російському Тимчасовому Правительству наші домагання.

А найголовніші домагання ті були такі:

Щоб Російське Правительство прилюдно окремим актом заявило, що воно не стоїть проти національної волі України, проти права нашого народу на автономію.

Щоб Центральне Російське Правительство по всіх справах, що торкаються України, мало при собі нашого комісара по українських справах.

Щоб місцева власть на Україні була об'єднана одним представником від Центрального Російського Правительства, себто вибраним нами комісаром на Україні.

Щоб певна частина грошей, які збираються у Центральну Казну з нашого народу, була віддана нам, представникам свого народу, на національно-культурні потреби його.

Всі ці домагання наші Центральне Російське Правительство одкинуло.

Воно не схотіло сказати, чи признає за нашим народом право на автономію, право самому порядкувати своїм життям. Воно ухилилось од відповіді, одіславши нас до майбутнього Всеросійського Учредительного Зібрання.

Центральне Російське Правительство не схотіло мати при собі нашого комісара, не схотіло разом з нами творити новий лад.

Так само не схотіло признати комісара на Україну, щоб ми могли разом з ним вести наш край до ладу й порядку.

І гроші, що збираються з нашої землі, одмовилось повернути на потреби нашої школи, освіти й організації.

І тепер, Народе Український, нас приневолено, щоб ми самі творили нашу долю. Ми не можемо допустити край наш на безладдя та занепад. Коли Тимчасове Російське Правительство не може дати ладу нас, коли не хоче стати разом з нами до великої роботи, то ми самі повинні взяти її на себе. Се наш обов'язок перед нашим краєм і перед тими народами, що живуть на нашій землі.

І через те ми, Українська Центральна Рада, видаємо сей Універсал до всього нашого народу і оповіщаємо: однині самі будемо творити наше життя.

Отже, хай кожен член нашої нації, кожен громадянин села чи города однині знає, що настав час великої роботи.

Од сього часу кожне село, кожна волость, кожна управа городська чи земська, яка стоїть за інтереси українського народу, повинна мати найтісніші організаційні зносини з Центральною Радою.

Там, де через якісь причини адміністративна влада зосталась в руках людей, ворожих до українства, приписуємо нашим громадянам повести широку дужу організацію та освідмлення народу, і тоді перевибрати адміністрацію.

В городах і тих місцях, де українська людність живе всуміш з іншими національностями, приписуємо нашим громадянам негайно прийти до згоди і порозуміння з демократією тих національностей і разом з ними приступити до підготовки нового правильного життя.

Центральна Рада покладає надію, що народи неукраїнські, що живуть на нашій землі, також дбатимуть про лад та спокій в нашім краю і в сей тяжкий час вседержавного безладдя дружно, одностайно з нами стануть до праці коло організації автономії України.

І коли ми зробимо сю підготовчу організаційну роботу, ми скличемо представників від усіх народів Землі Української і виробимо закони для неї. Ті закони, той увесь лад, який ми підготовимо, Всеросійське Учредительне Зібрання має затвердити своїм законом.

Народе Український! Перед твоїм вибраним органом – Українською Центральною Радою стоїть велика і висока стіна, яку їй треба повалити, щоб вивести народ свій на вільний шлях.

Треба сил для того. Треба дужих, сміливих рук. Треба великої народної праці. А для успіху тої праці насамперед потрібні великі кошти (гроші). До сього часу український народ всі кошти свої оддавав у Всеросійську Центральну Казну, а сам не мав, та не має й тепер від неї того, що повинен би мати за се.

І через те ми, Українська Центральна Рада, приписуємо всім організованим громадянам сіл і городів, всім українським громадським управам і установам з 1 числа місяця липня (юля) накласти на людність особливий податок на рідну справу і точно, негайно й регулярно пересилати його в скарбницю Української Центральної Ради.

Народе Український! В твоїх руках доля твоя. В сей трудний час всесвітнього безладдя й розпаду докажи своєю одностайністю і державним розумом, що ти, народ, народ хліборобів, можеш гордо і достойно стати поруч з кожним організованим, державним народом, як рівний з рівним.

Ухвалено: У Києві. Року 1917, місяця червня (юня) числа 10.

Джерело: *Українська Центральна Рада. Документи і матеріали у двох томах*, Том I (Київ 1996), с. 101–105 (там, зокрема, наведено й фотокопію цього універсалу).

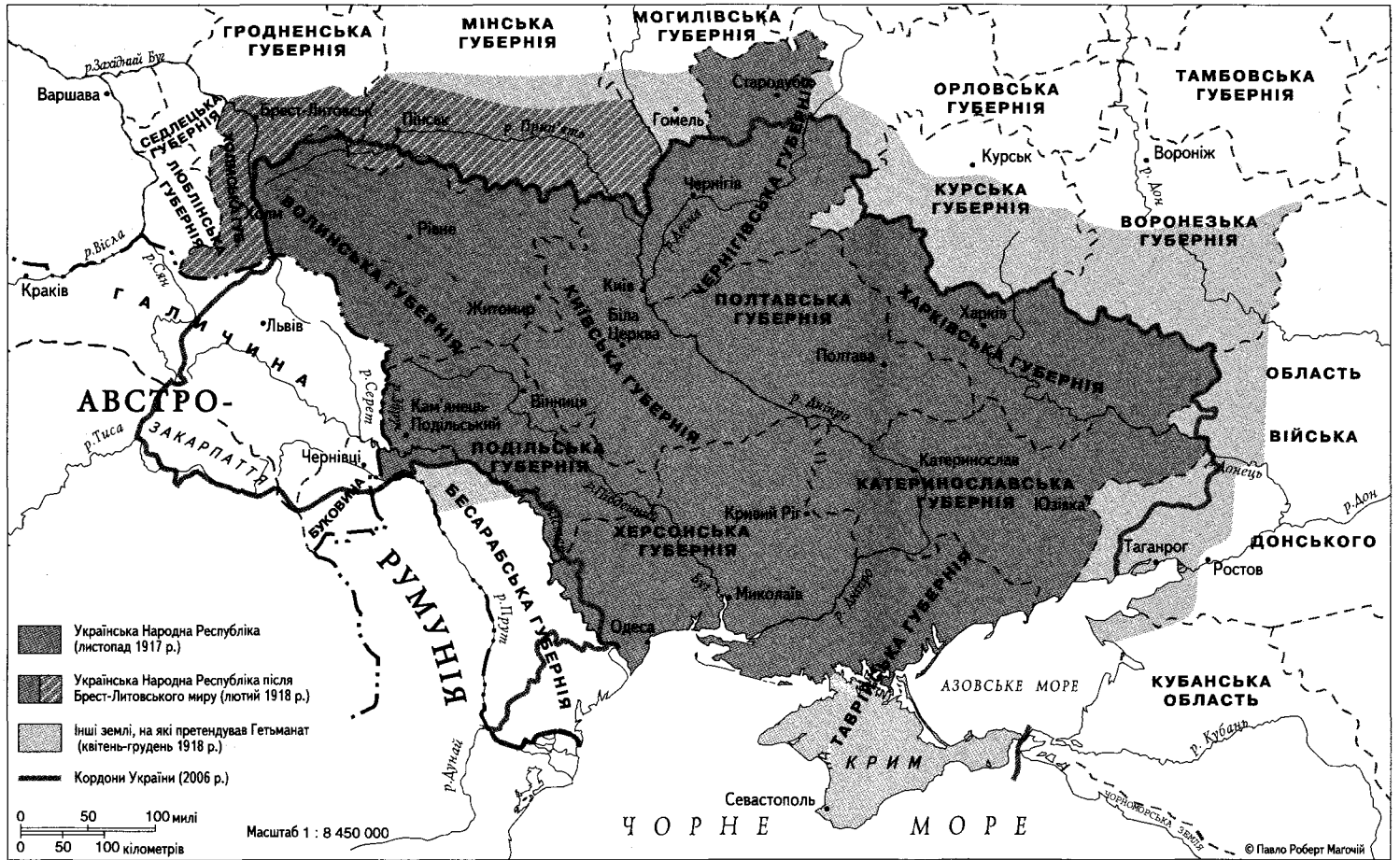
легацію, щоб поінформувати Тимчасовий уряд про свої дії, то отримала двозначну відповідь. Мовляв, Петроград не може визнати Центральну Раду, оскільки ці питання належать до компетенції майбутніх Всеросійських Установчих Зборів. Але Рада на цьому не спинилася. Вона й далі поширювала свій вплив на всю Наддніпрянську Україну.

Водночас національний ентузіазм почав ширитися й поміж українських солдатів у російській армії. Деякі частини вживали українську як мову команд, орієнтуючись на накази київської Центральної Ради, а не петроградського Тимчасового уряду. Зрештою, в середині травня Перший Всеукраїнський військовий з'їзд визнав Раду легітимним представником Наддніпрянської України та схвалив подальше формування українських національних частин у колишній російській імперській армії.

Підбадьорена такими обговореннями на Першому Всеукраїнському військовому з'їзді, Центральна Рада вислала наприкінці травня до Петрограда делегацію, наполягаючи

на схваленні ідеї української автономії в межах федеративної російської держави. Й Тимчасовий уряд знову відповів, що жодного рішення не може прийняти до скликання Всеросійських Установчих Зборів. Водночас Тимчасовий уряд відмовився надати дозвіл на скликання другого Всеукраїнського військового з'їзду.

Українців стривожила відсутність інтересу з боку Тимчасового уряду. Та все ж Другий Всеукраїнський військовий з'їзд зібрався. Й коли він скінчився, 23 червня Центральна Рада видала свій Перший універсал. У пам'ять про історичні відзови минулих козацьких гетьманів (термін *універсал* використовував Хмельницький і Мазепа для своїх офіційних указів) Перший універсал Центральної Ради проголосив Україну автономною територією в межах федеративної Росії та закликав населення платити спеціальний податок для підтримки національної справи. Проголошення автономії захоплено підтримав Перший Всеукраїнський селянський з'їзд, що в ті дні збирався в Києві (23–29 червня). Щоб керувати країною, 28 червня Цент-

Мапа 32. Україна в 1917–1918 рр.

ральна Рада створила керівний орган, Генеральний Секретаріат, у складі дев'яти членів під керівництвом письменника та політика-соціаліста Володимира Винниченка.

Росіян як у Києві, так і в Петрограді, приголомшило проголошення автономії та створення Генерального Секретаріату. Майже відразу російська преса означила ці дії Центральної Ради як «удар у спину Росії» та «удар [по] революції»¹. Щоб уникнути подальшої напруги, в середині липня Тимчасовий уряд надіслав до Києва делегацію на чолі з його майбутнім головою Александром Керенським. Компромісу було досягнуто: Центральна Рада погодилася не висувати подальших вимог щодо автономії до скликання Всеросійських Установчих Зборів. Тимчасом, утворений Центральною Радою Генеральний Секретаріат міг правити на Наддніпрянській Україні, та лише в межах тих повноважень, які було визначено в «Інструкції» Тимчасового уряду. Компроміс із Тимчасовим урядом відображено в Другому універсалі, виданому Центральною Радою 16 липня. Влада Центральної Ради відтепер обмежилася п'ятьма губерніями: Волинською, Подільською, Київською, Полтавською та Чернігівською (за винятком чотирьох північних повітів).

Насправді ж угода мало вплинула на відносини між Петроградом та Києвом, адже конфлікти між Тимчасовим урядом та Генеральним Секретаріатом Центральної Ради наростали. Але публічне визнання Центральної Ради та Генерального Секретаріату піднесло імідж цих інституцій в очах національних меншин Наддніпрянської України. Їх і набагато раніше запрошували приєднатися до Центральної Ради, але тільки тепер вони погодилися на це. Наприкінці липня 1917 року, коли Рада нараховувала 822 члени, 15% місць належало росіянам, євреям і полякам (вони мали також 18 із 54 місць у Малій Раді). Для подальшого піднесення іміджу Центральної Ради наприкінці вересня скликала в Києві З'їзд народів. Присутність на з'їзді делегатів від різних національностей із багатьох частин колишньої імперії створила

відчуття єдиного фронту. З'їзд сподівався вмовити Тимчасовий уряд на поступки щодо більших прав для неросійських народів. Але на початку осені Тимчасовий уряд зіткнувся з проблемами, набагато серйознішими, ніж проблеми неросійських народів.

Більшовицька революція

Найбільшим викликом для Тимчасового уряду й далі була війна. В червні 1917 року військовий міністр Керенський віддав наказ розпочати новий військовий наступ. Спочатку успіх був на боці російської армії, та в липні німці контратакували. Російські війська було розгромлено, дисципліну зруйновано, дезертирство зростало. Почався остаточний занепад військ.

Інша загроза для Тимчасового уряду існувала з боку лівого крила російських соціалістичних партій. Одна з них, Російська соціал-демократична робітничка партія, мала дві фракції – меншовиків, які становили більшість (попри свою назву), та більшовиків. Як перші, так і другі відстоювали ідею повалення царського режиму та запровадження індустріялізованої соціалістичної держави, в якій засоби виробництва та земля перебуватимуть у руках трудового пролетаріату (промислового чи аграрного). Уряд мали очолювати лідери пролетаріату та партії. Фракції різнилися лише тактикою досягнення мети. Більшовики хотіли дати волю «професійним революціонерам», які мали б провести пролетарські маси до перемоги. Натомість меншовики були не такими радикальними, наголошуючи на тому, що революційні зміни в Російській імперії неможливі принаймні найближчі десять років.

Урешті стало зрозумілим, що жодній із груп не доведеться втілити в життя своє бачення соціальних змін, адже репресивна царська політика перед Першою світовою війною спричинилася до того, що провідні революціонери опинилися на засланні, в ув'язненні або ж мусили виїхати закордон. Із падінням монархії російських революціонерів звільнили, й вони поспішали до Петрограда й Москви з Сибіру та з закордону.

Лідер більшовицької гілки РСДРП Владі-мир Ульянов, відомий як Ленін, перебував у вигнанні в Швейцарії, де Східний фронт заблокував йому шлях до Росії. Руйнівний потенціал Леніна як противника Тимчасового уряду німці усвідомлювали, тому й дозволили йому проїзд своєю територією в «запломбованому вагоні» (насправді ж – у замкнутому пасажирському вагоні під охороною). Це робилося для того, щоб нібито відвернути більшовицьке «зараження» Німеччини. Прибувши на Фінський вокзал Петрограда 16 квітня 1917 року, Ленін закликав до скинення Тимчасового уряду. Невдовзі його підтримали кілька колишніх суперників-меншовиків, серед них і народжений в Україні талановитий революційний діяч єврейського походження Лев Троцький.

Основна тактика більшовиків полягала в розширенні партійних рядів і введенні якнайбільшої кількості своїх членів у Петроградську Раду та кожен іншу раду робітничих і солдатських депутатів по всій імперії. Кожна рада мала власну озброєну міліційну частину, які разом утворювали Червону гвардію. Таким чином більшовики сподівалися здобути владу над країною. Їхня тактика виявилася успішною, тому вже на початок осені більшовики склали більшість у Петроградській та Московській радах. Символом і запорукою успіху більшовиків була маніпуляція лозунгами, два з яких стали найпопулярнішими 1917 року. Гасло «Мир, земля та хліб» дуже імпонувало людям, тож за час від лютого до жовтня більшовицька партія зросла від 24 до 350 тисяч членів. А заклики «Уся влада Радам» відображав мету партії – здобути політичне домінування.

Натомість більшовиків у Наддніпрянській Україні було досить небагато – коло 22 тисяч на серпень 1917 року. Навіть більше, партію розділили на три окремі конкурентні групи: харківсько-катеринославську, київську та зовсім крихітну одеську.

Тимчасом у Росії більшовицька тактика нібито спрацювала, й окрилені успіхом більшовики в липні зробили спробу скинути Тимчасовий уряд. Їх розгромили, тож Ленін

знову мусив іти у вигнання. Цього разу він рушив до сусідньої Фінляндії, автономний статус якої Тимчасовий уряд визнав у березні.

Але навіть за відсутності Леніна виклик Тимчасовому урядові кинули ще раз – на початку вересня. Цього разу переворот планували праві військовики, очолювані генералом Лавром Корніловим. Тимчасовий уряд подолав і цю загрозу, та було зрозуміло, що існувати йому недовго. Армія розпадалася, продовольча ситуація суттєво погіршала, вимоги неросійських народів зростали. Інакше кажучи, країна перебувала на межі хаосу.

А хаос був саме тим, чого потребували більшовики. 20 жовтня Ленін таємно прибуває до Петрограда. Він знову закликає до всенародного повстання й планує скористатися Другим загальноросійським з'їздом рад у Петрограді для досягнення цієї мети. 7 листопада 1917 року більшовики на з'їзді рад проголошують себе легітимною владою в Росії. Тієї ж ночі й наступного ранку з допомогою Червоних гвардій петроградської ради вони виганяють Тимчасовий уряд. Із того моменту курс російської та європейської історії зазнав кардинальних змін. Проголошений більшовиками новий устрій мала очолити Рада народних комісарів, на чолі якої опинилися Ленін (голова) й Троцький (комісар міжнародних справ). Третьюю за важливістю фігурою – комісаром у справах національностей – стає Іосіф Сталін (псевдонім грузина за походженням Йосифа Джугашвілі), недовзі найважливіша персона в більшовицькій ієрархії.

Більшовицький переворот у Петрограді відразу позначився на Наддніпрянській Україні. Серйозну боротьбу за владу розпочали прихильники трьох сторін – Тимчасового уряду, Київської ради робітничих і солдатських депутатів та Центральної Ради. Більшовики прагнули здобути контроль над радами й таким чином легітимізувати владу своєї партії. Найближчою загрозою планам більшовиків була, як видається, присутність місцевих представників Тимчасового уряду. Ще не готові діяти самостійно, більшовики

вирішили не просто співпрацювати, але й приєднатися до Центральної Ради, яка 12 листопада без особливих труднощів перебрала владу в Києві від цілком знесиленої військової та місцевої адміністрації Тимчасового уряду. По інших містах і містечках Наддніпрянської України владу вже взяли місцеві ради робітничих, солдатських і селянських депутатів. До складу багатьох із них входили як українські національні, так і більшовицькі групи.

Та видавалося, що співпраця між прихильниками націоналістів і більшовиків не триватиме довго, адже Центральна Рада вже 9 листопада засудила переворот у Петрограді та оголосила про намір чинити опір будь-яким аналогічним спробам у Наддніпрянській Україні. В умовах такого владно-політичного вакууму 20 листопада 1917 року Центральна Рада видала свій Третій універсал. Цим документом було вперше проголошено існування Української Народної Республіки, хоча йшлося не про повну незалежність, а лише федерацію з Росією. Нова Українська Народна Республіка мала охоплювати дев'ять колишніх імперських губерній: Київську, Подільську, Волинську, Чернігівську, Полтавську, Харківську, Катеринославську, Херсонську й Таврійську (за винятком Криму). Хоча Центральна Рада й не обрала повну незалежність, вона таки відчула п'яний революційний запал. Саме тому в Третньому універсалі проголошено: 1) конфіскацію поміщицьких та церковних земель і розподіл їх між селянами; 2) введення восьмигодинного робочого дня; 3) націоналізацію промисловости; 4) надання національно-персональної (не територіальної) автономії національним меншинам; 5) скасування смертної кари; 6) розширення місцевого самоврядування; 7) вживання конкретних заходів щодо закінчення війни. Врешті Третій універсал проголосив 9 січня 1918 року днем виборів до Українських Установчих Зборів, які мали зібратися 22 січня. Впродовж листопада та грудня 1917 року Центральна Рада робила спроби зміцнити владу. Вона мала підтримку з боку київських і кіль-

кох інших місцевих рад (у тому числі, в Катеринославі, Одесі та Миколаєві). Лише харківська рада відмовилася визнати Раду, визнаючи тільки петроградську владу.

Українська Народна Республіка

Співпраці між Центральною Радою Наддніпрянської України та місцевими більшовиками, лояльними до советської Ради народних Комісарів, не судилося бути довгою. Рада суперечила Петроградіві, відмовляючись визнавати більшовицьке підпорядкування українських частин російської армії, а також ставлячи під сумнів право більшовиків діяти від імені загальноросійського уряду. Тож у Петрограді написали ультиматум (отриманий у Києві 17 грудня), вимагаючи від Центральної Ради припинити діяльність упродовж сорока восьми годин. Інакше «Рада Народних Комісарів вважатиме Раду в стані відкритої війни проти Радянської влади в Росії і в Україні»². Більшовики Наддніпрянської України планували скликати Всеукраїнський з'їзд Рад робітничих, солдатських і селянських депутатів на 17 грудня. Там вони сподівалися отримати більшість і здобути владу в усій країні. Знаючи цю більшовицьку тактику, вже неодноразово застосовувану в Петрограді, Центральна Рада спершу відмовлялася від цієї ідеї. Та врешті вона пристала на неї, а відтак закликала своїх прихильників із Наддніпрянської України долучитися до проведення з'їзду.

Як і було заплановано, з'їзд рад розпочався в Києві 17 грудня 1917 року. Більшовики мали щонайбільше 100 з 2,5 тисячі делегатів, тож вони відразу усвідомили кількісну перевагу прихильників Центральної Ради. Коли ж з'їзд відкинув ультиматум петроградського советського уряду, більшовики, разом із кількома іншими делегатами, поїхали до Харкова. Там делегати місцевих рад із промислових регіонів Донбасу та Криворіжжя вже проводили свій з'їзд, який успішно перейменували на «Перший Всеукраїнський з'їзд рад робітничих, солдатських і селянських депутатів». Попри тертя між «київською» та іншими делегаціями, 25 грудня 1917 року харківський з'їзд проголосив Україну

Третій Універсал Української Центральної Ради (преамбула)

Народе український і всі народи України!

Тяжка і трудна година впала на землю республіки Російської. На півночі в столицях іде межиусобна і кривава боротьба. Центрального правительства нема, і по державі шириться безвластя, безлад і руїна.

Наш край так само в небезпеці. Без власти дужої, єдиної, народної Україна теж може впасти в безодню усобищ, різни, занепаду.

Народе український! Ти разом з братніми народами України поставив нас берегти права, здобуті боротьбою, творити лад і будувати все життя на нашій землі. І ми, Українська Центральна Рада, твоєю волею во ім'я творення ладу в нашій країні, во ім'я рятування всієї Росії, оповіщаємо:

Віднині Україна стає Українською Народною Республікою.

Не відділяючись від республіки Російської і зберігаючи єдність її, ми твердо станемо на нашій землі, щоб силами нашими допомогти всій Росії, щоб вся республіка Російська стала федерацією рівних і вільних народів.

До Установчих зборів України вся власть творити лад на землях наших, давати закони і правити належить нам, Українській Центральній Раді, і нашому правительству – Генеральному Секретаріатові України.

Маючи силу і власть на рідній землі, ми тою силою і властю станемо на сторожі прав і революції не тільки нашої землі, але і всієї Росії.

Джерело: Українська Центральна Рада. Документи і матеріали. У 2-х т. – Т. II. 10 грудня 1917 р. – 29 квітня 1918 р. / Упор. В. Ф. Верстюк та ін. – К.: Наук. думка, 1997 – С.398–401 (там, зокрема, наведено і фотокопію цього універсалу).

«республікою рад» і обрав Всеукраїнський Центральний Виконавчий Комітет. Саме ВЦВК невдовзі створив уряд советської України – Народний секретаріат у складі 12 міністрів (секретарів). За одним винятком, всі його члени були більшовиками. Найбільший вплив мав Микола Скрипник (пізніше він стане головою секретаріату). Отже, на кінець 1917 року майже річна боротьба за політичну владу на Наддніпрянській Україні завершилася протистоянням двох конкурентних сил: 1) Української Народної Республіки, покликаної до життя Центральною Радою в Києві, та 2) советським українським урядом, створеним на Всеукраїнському з'їзді рад робітничих, солдатських і селянських депутатів у Харкові (за участі більшовицько орієнтованих робітників зі Східної України).

Український советський уряд у Харкові визнав підпорядкування Петроградіві й за його підтримки розпочав боротьбу з Центральною Радою та Українською Народною Республікою, спершу підриваючи їх політично, а потім усунувши із Києва військовою силою. Українські установи в Києві більшовики називали «ворожими народові». Вирішальним для харківського советського уряду стало прибуття 25 грудня російської армії на чолі з Володимиром Антоновим-Овсієнком. Разом із місцевими загонами Червоної гвардії Харкова та інших східноукраїнських міст Антонов-Овсієнко рушив на Київ. Оборона ж Центральної Ради залежала від сукупності дуже строкатих сил: кількох загонів вільних козаків, робітничих батальйонів та інших груп (Гайдамацького Коша під командуван-

ням Симона Петлюри та Галицько-Буковинського куреня січових стрільців, сформованого з колишніх австрійських військовополонених, під командуванням Євгена Коновальця). Більшовицьке вторгнення на чолі з Антоновим-Овсієнком на початку 1918 року ознаменувало початок збройної боротьби за владу в Наддніпрянській Україні.

У відповідь на захоплення більшої частини Лівобережжя й Донбасу Червоною армією та неможливість ведення подальших переговорів із більшовицьким урядом Росії Центральна Рада зібралася в Києві 22 січня 1918 року (цей день, відповідно до Третього універсалу, мав стати днем скликання Українських Установчих Зборів). 25 січня Центральна Рада видала Четвертий універсал, у якому проголошувала створення незалежної Української Народної Республіки. (На документі поставили дату 22 січня, тож українська діаспора й галичани аж до 1991 року вшановували цей день як День Незалежності.) Та для більшовиків, які продовжували свій наступ на Київ, Четвертий універсал нічого не важив. Місцеві більшовицькі елементи спробували здійснити переворот 29 січня, але це вдалося їм лише за 10 днів до вторгнення Червоної армії Антонова-Овсієнка. А тим часом Центральна Рада щойно проголошеної Української Народної Республіки мусила рятуватися втечею й осісти західніше, в Житомирі. 9 лютого більшовики взяли Київ.

Петроградський советський уряд виконав свою обіцянку – покінчити з участю Росії в світовій війні. В грудні 1917 року він розпочав мирні переговори з Німеччиною та Австро-Угорщиною: делегати обох сторін зустрічалися в Брест-Литовську. Більшовики потребували миру, щоб зміцнити свою владу над країною. Центральні держави також прагнули ліквідації Східного фронту (таким чином Німеччина могла б об'єднати сили проти Франції та Італії на заході). Ба більше, Німеччина, а тим паче Австро-Угорщина, відчували нагальну потребу в продовольстві й сировині, які сподівалися знайти в Наддніпрянській Україні. Саме тому Центральні

держави вітали присутність делегатів від Центральної Ради Української Народної Республіки, а також Фінляндії, Польщі та прибалтійських держав, кожна з яких або щойно проголосила незалежність від Росії, або хоча б планувала це. Німецькі, австро-угорські та українські інтереси збігалися, тому 9 лютого 1918 року Центральні держави підписали з Українською Народною Республікою договір у Брест-Литовську.

Советський делегат від Росії Лев Троцький люто протестував проти розподілу колишньої царської імперії (так само, як і українські більшовики, які, попри московські накази, й далі вели партизанську боротьбу проти німців). Зрештою, останнє слово було за Ленінінм. Вкрай потребуючи миру, советський уряд підписав Брест-Литовський договір 3 березня 1918 року. Згідно з ним, більшовики погоджувалися «укласти негайний мир з Українською Народною Республікою» та очистити територію від просоветських військ. Переговори між советським російським урядом та Українською Народною Республікою тривали впродовж наступних п'яти місяців, але так і не ввінчалися успіхом. З іншого боку, Центральна Рада визнала Україну незалежною державою й між лютим та вереснем 1918 року уклала ряд додаткових угод. З-поміж них був і договір Центральних держав.

Згідно з Брест-Литовським договором, а також додатковими договорами та угодами, підписаними в період між лютим–вереснем 1918 року, як советська Росія, так і Центральні держави визнали Україну суверенною державою. Советська Росія взяла на себе зобов'язання негайно укласти мир із Українською Народною Республікою та очистити її територію від просоветських військ. Центральні держави погодилися повернути українських військовополонених (яких було особливо багато в німецьких та австрійських таборах) та озброїти їх для самозахисту й будь-якої боротьби, що може відбутися з більшовиками.

До території української держави, визначеної в Брест-Литовську, входили не лише

Мирний договір, укладений між Україною та Центральними державами

Підписано в Брест-Литовську 9 лютого 1918 року.

Оскільки український народ у ході війни задекларував свою незалежність, а Українська Народна Республіка виявила бажання підтримувати Центральні держави у війні з Росією, уряди Німеччини, Австро-Угорщини, Болгарії та Туреччини вирішили укласти мирний договір із урядом Української Народної Республіки. Таким чином вони хочуть зробити перший крок до тривалого миру в світі, визнаного всіма сторонами. Це не лише покладе кінець жахіттям війни, але й сприятиме відновленню дружніх відносин між народами в політичній, правовій, економічній та інтелектуальній сфері. <...>

Пункт I

Німеччина, Австро-Угорщина, Болгарія та Туреччина з одного боку та Українська Народна Республіка – з другого визнають стан миру між собою як dokonаний факт. Відтак сторони-учасниці беруть на себе зобов'язання жити в мирі та злагоді між собою.

Пункт II

1. Доки Австро-Угорщина з одного боку та Українська Народна Республіка з другого матимуть спільні кордони, обидві держави беруть на себе зобов'язання визнавати кордони, встановлені попередньо між Австро-угорською імперією та Росією, аж до завершення війни.

2. На півночі кордони Української Народної Республіки, починаючи від Тарнограду, встановлено по загальній лінії Білгорай – Щебрешин – Красностав – Пугашов – Радзін – Межиріччя – Сарнаки – Мельник – Високо-Литовськ – Кам'янець-Литовськ – Прушани – Видоновське озеро. Кордони буде уточнено спільною комісією з урахуванням етнографічних умов і побажань місцевих жителів. <...>

Пункт III

Евакуацію окупованих територій має бути почато негайно після ратифікації цього мирного договору. <...>

Пункт IV

Дипломатичні та консульські відносини між сторонами-учасницями має бути встановлено негайно після ратифікації цього мирного договору.

Щоб забезпечити якнайширший доступ консулів, можливим є укладення спеціальних договорів із обох сторін.

Пункт V

Сторони-учасниці обіцяють не вимагати відшкодування воєнних витрат (витрат держави на ведення війни), а також від плати за завдані шкоди (збитки, спричинені ними та їхніми громадянами на воєнних територіях військовими засобами та через реквізиції на ворожих територіях).

Пункт VI

Військовополонених обох сторін має бути повернено на їхні батьківщини, якщо вони не виявлять бажання (зі згоди країни, в якій вони перебувають) залишитися або перебратися до іншої країни. <...>

Пункт VII

<...>

I.

Сторони-учасниці беруть на себе зобов'язання негайно вступити в економічні відносини та організувати обмін товарів, із урахуванням таких умов:

До 31 червня цього року взаємний обмін надлишку найважливіших сільсько-господарських та промислових товарів для забезпечення взаємних потреб має стати ефективнішим завдяки таким заходам:

Кількість та якість товарів обміну <...> буде визначати спільна комісія, сформована з однакової кількості представників обох сторін. Комісію буде сформовано негайно після укладення мирного договору. <...>

Обмін товарів, не зазначених в угоді, буде ефективно налагоджено згаданими комісіями на основі вільної торгівлі. <...>

II.

<...>

В.

Економічні відносини між Болгарією та Українською Народною Республікою до укладення остаточного торговельного договору будуть визначені та врегульовані через найсприятливіші для обох націй домовленості. <...>

Г.

Економічні відносини між Османською імперією та Українською Народною Республікою до укладення остаточного торговельного договору будуть визначені та врегульовані через найсприятливіші для обох націй домовленості. <...>

IV.

Українська Народна Республіка не має претензій до привілейованого договору, який Німеччина гарантує Австро-Угорщині чи будь-якій іншій країні, що підписала з нею Торговельний союз, має з нею безпосередні кордони або ж кордони, опосередковані іншою державою, що підписала з нею або Австро-Угорщиною Торговельний союз. Українська Народна Республіка не має претензій і до привілейованого договору, який Німеччина гарантує власним колоніям, іноземним володінням та протекторатам, а також країнам, які підписали з нею Торговельний союз.

Німеччина не має претензій до привілейованих договорів, укладених Українською Народною Республікою з іншими державами. <...>

Пункт VIII

Встановлення публічних та таємних правових відносин, обмін військовополоненими та інтернованим цивільним населенням, питання амністії, а також питання договору про торговельне судноплавство на ворожих територіях буде визначено окремими договорами з Українською Народною Республікою, які займатимуть значну частину цього Мирного договору, негайно вступлять у силу й діятимуть упродовж всього часу договору. <...>

Прикінцеве положення

Цей мирний договір буде ратифіковано. Ратифікація відбудеться у найближчий можливий момент у Відні.

Мирний договір вступає в силу після ратифікації, якщо не виникнуть умови, що суперечитимуть до викладеного в договорі. <...>

Позірні таємні статті
Звіт Держдепартаменту США
20 червня 1918 року

Згідно з повідомленням зі Стокгольма, ці таємні статті включили в договір, підписаний між Центральними державами та Українською Радою 9 лютого 1918 року. Метою їх було спрощення майбутніх відносин уздовж національних кордонів.

а) Україна відмовляється від усіх претензій щодо районів на захід від Дністра, а також на всі українські території в Східній Галичині.

б) Врегулювання буде проведено в Австрії відносно її кордону на схід від Галичини. Район Лемберга [Львова] стає західною межею Східної Галичини. Розподіл буде проведено по мовних кордонах.

Таємна угода
(так, як її подано, у віденській газеті
«Neue Freie Presse» 7 липня 1918 року)

Зважаючи на те, що українці надали національним меншинам на території України, серед них і полякам, широкую автономію та можливості для культурного розвитку, ми [австро-угорський уряд] також проголошуємо: для забезпечення національно-культурного розвитку тієї частини українського народу, що проживає на австрійській території, а також із метою посилення зв'язків між нашими державами, не пізніше, ніж 31 липня на обговорення в парламент буде винесено законопроект про створення окремого коронного краю на землях Буковини та тієї частини Східної Галичини, що заселена переважно [sic] українцями. Австрійський уряд використає всі можливі конституційні засоби, щоб цей законопроект набув законної сили через парламентський акт.

Джерело: *Texts of the Ukraine 'Peace'* (Washington, D. C., 1918), p. 9–25.

дев'ять колишніх імперських губерній, на які раніше претендувала Центральна Рада (Волинська, Подільська, Київська, Чернігівська, Полтавська, Харківська, Херсонська, Катеринославська та північ Таврійської), але й колишня Холмська губернія та південна частина Мінської та Гродненської губерній (включно з самим Брест-Литовським). Українські делегати ще під час переговорів у Брест-Литовську висловили претензії на заселені українцями території Австро-Угорщини. Але найбільше, що вони здобули, був таємний протокол, згідно з яким австрійський уряд неохоче погодився до 31 липня 1918 року винести на розгляд у парламент законопроект про створення окремого коронно-

го краю на землях Буковини й тієї частини Східної Галичини, що заселена переважно українцями³. Проте втілення в життя цього протоколу залежало від здатності України виконати свої договірні зобов'язання (в тому числі забезпечити постачання одного мільйона тон зерна Центральним державам до 31 липня 1918 року).

Брест-Литовський договір було підписано того ж дня (9 лютого), коли більшовики захопили Київ. На цей час усі головні центри Лівобережжя (Харків, Чернігів, Полтава, Катеринослав) були в руках советської Червоної Армії. В такій ситуації Центральна Рада звернулася по допомогу до Центральних держав. Німецькі та австрійські війська швидко

увійшли на українську територію. Завдяки їхній підтримці Збройні сили Української Народної Республіки 2 березня зуміли вигнати більшовиків. Отже, перша більшовицька окупація Києва тривала лише 20 днів. У передчутті німецького наступу советський український уряд, все ще чітко розділений на київську та харківську фракції (остання в лютому створила власну Донецько-Криворізьку советську республіку), втік до советської Росії.

Молода Українська Народна Республіка тепер опинилася перед дилемою. Оскільки більшовики загрожували самому її існуванню (боротьба з ними тривала на території Східної України до кінця квітня), Центральна Рада могла вижити лише з німецькою допомогою. Та за це від України вимагали забезпечувати велетенську кількість зерна та іншого продовольства, отримати яке від непоступливого українського селянства було досить важко. Понад рік проживши в революційній атмосфері при малоєфективній державній владі, селянство не мало намірів віддавати своє зерно. Тим паче, на вимогу якогось далекого уряду в Києві, який твердив, що представляє українські національні інтереси.

Як наслідок, між селом та урядом Української Народної Республіки, а також між Центральною Радою та німецьким військовим керівництвом виникло напруження. Німці швидко переконалися, що український уряд не зможе забезпечити обіцяні сировину та продовольство й почали вибудовувати плани, яким чином встановити «власний» ук-

раїнський уряд. 28 квітня 1918 року німецькі війська скинули Центральну Раду Української Народної Республіки.

Тож через 14 місяців після початку революції в лютому 1917 року в Російській імперії першу фазу українського революційного періоду було закінчено. Серед конкурентних політичних, а пізніше й військових угруповань на українських територіях Центральна Рада на чолі з Михайлом Грушевським стала як сила, що вимагала спочатку автономії, а потім і незалежності для Української Народної Республіки. Після другої російської – більшовицької – революції в листопаді 1917 року Центральна Рада співпрацювала з місцевими більшовиками. Та їхні відносини невдовзі погіршали, й Центральна Рада мусила покинути Київ перед загрозою більшовицьких військ, які нібито представляли український советський уряд у Харкові. Як український советський уряд залежав від військової підтримки советської Росії, Центральна Рада Української Народної Республіки також потребувала допомоги зовнішньої військової сили – німецької армії. Та коли політика Центральної Ради перестала влаштовувати німців, її (Раду) було повалено.

¹ Дмитро Дорошенко, *Історія України 1917–1923 рр.*, Том I: Доба Центральної Ради (Ужгород 1932), с. 95.

² Цит. за: *Національні відносини в Україні у ХХ ст. Зб. док. і мат.* (Київ 1994), с. 62.

³ *Texts of the Ukraine 'Peace'* (Washington, D. C. 1918), p. 141.

Гетьманат

Друга фаза української революції була коротша за першу. Вона тривала менш ніж вісім місяців, – від кінця квітня до середини грудня 1918 року. Ця фаза увійшла в історію як період Гетьманату, оскільки уряд, що змінив Центральну Раду, очолював глава держави, який мав титул гетьмана. Прихід до влади нового режиму на Наддніпрянській Україні був безпосередньо пов'язаний із потребами Центральних держав.

Встановлення Гетьманату

Коли Німеччина та Австро-Угорщина вже не могли витримувати «відсутність ентузіазму» Центральної Ради щодо забезпечення продовольства, 24 квітня 1918 року голова штабу німецької армії в Наддніпрянській Україні генерал Вільгельм Гренер вирішив діяти. Він зустрівся з Павлом Скоропадським – генерал-лейтенантом колишньої царської армії, запропонувавши йому стати правителем України. Умови, висунуті німецькими військовиками, означали фактичну відмову України від суверенності на користь держав-окупантів. Німці вже самі почали реквізиції зерна в селян. Та вони воліли все ж мати «український» уряд, який міг би зробити значно більше. Скоропадському висунули чимало умов. Серед них: 1) прийняття Брест-Литовського договору; 2) відмова від скликання Установчих Зборів Центральної Ради; 3) німецький контроль над розмірами та розташуванням української армії; 4) погодження з німцями кандидатур усіх урядових міністрів; 5) скасування обмежень на експорт сировини чи промислових товарів; 6) визнання прав великих землевласників; 7) у разі розділення земель за них потрібно заплатити. Скоропадський погодився.

Те, що Скоропадський прийняв німецькі умови, спричинилося до повороту вправо в політичному спектрі української революції. Крім обмеження суверенності України, Гетьманат повернув також назагал ліву орієнтацію Центральної Ради щодо соціальних питань та власності на землю, означену в III універсалі від 20 листопада 1917 року. Скоропадський відповідав майже всім потребам традиційної еліти Наддніпрянської України, що опинилася в тіні через революційні події, та все ж була силою, про яку не могли забути. До цієї еліти належали великі землевласники, промисловці, комерсанти, а також службовці, що в переважній більшості були росіянами або русифікованими українцями (росіянами-«малоросами»). Спочатку вони були спантеличені та потім люто протистояли українській національній і радикальній соціалістичній позиції Центральної Ради. Фактично саме ця еліта – група з понад 6400 делегатів із семи «українських» губерній (Київської, Полтавської, Чернігівської, Подільської, Волинської, Херсонської та Харківської), що зібралася в Києві на конгресі хліборобів 29 квітня 1918 року, – привітала Скоропадського й надала йому титул гетьмана.

Скоропадський був нащадком гетьмана початку XVIII століття, Івана Скоропадського, наступного після зради Мазепи кандидата від царя Петра I на цю найвищу козацьку посаду. Інакше кажучи, Павло Скоропадський мав давній і відомий козацький шляхетський (старшинський) рід і належав до тієї соціальної верстви, що свідомо вступила до російської імперської знаті й почала правити в Наддніпрянській Україні XIX століття. Саме ця козацька шляхта найлегше

сприйняла ієрархію багатьох ідентичностей. Інакше кажучи, її представники вважали себе водночас і малоросами, й росіянами, й вірнопідданими царя. Попри таке соціально-культурне підґрунття, саме Скоропадський на хвилі першої революції в Російській імперії влітку 1917 року почав українізувати свій 34 корпус. Переіменований невдовзі на «Перший український корпус», він захистив Центральну Раду в Києві від демобілізованих збільшовизованих солдатів, які поверталися додому після розпаду імперської армії. Та українізація корпусу не означає, що Скоропадський був симпатиком національних чи соціальних ідей Центральної Ради. Багато її членів і далі бачили в ньому «руського [російського] генерала малоросійського походження».¹ По суті Скоропадський був завжди проти революції в будь-якій формі: чи то національній, чи то соціалістичній. Через це він виглядав як ідеальний лідер для фінансової та соціальної еліти, представлені в конгресі землевласників.

29 квітня, після зборів конгресу, Скоропадський проголосив себе Гетьманом Усієї України. Його вітала й інша частина Наддніпрянщини, що також прагнула політичної та соціальної стабільності, – православна церква. Як і конгрес землевласників, вона була не надто захоплена Центральною Радою, яка Третім універсалом від листопаду 1917 року конфіскувала церковні землі. Сподіваючись на повернення стабільності й порядку, православний київський єпископ Никодим благословив нового гетьмана під час окремої відправи (*молебня*), проведеного в Софійському соборі. Тож Скоропадський мав схвалення церкви й панівних економічних та соціальних верств суспільства Наддніпрянської України. За підтримки місцевого істеблішменту та німецьких військовиків Скоропадський розпочав розпуск Центральної Ради, що саме проводила зібрання в іншому приміщенні в Києві. Він також негайно відновив право приватної власності, згідно з дореволюційними умовами. Теоретично Скоропадський вважався головою Тимчасового уряду, який невдовзі мали змі-

нити на виборний український парламент. Насправді ж, вибори так ніколи й не провели, а Скоропадський правив як диктатор. Вся влада – законодавча, виконавча, а також контроль над військом – належала йому.

Нема нічого дивного в тому, що Гетьманові Скоропадського протистояли всі ліво-центристські політичні партії, незалежно від того, симпатизували вони українським національним ідеям чи ні. Як наслідок, жодна зі спроб ввести в гетьманський уряд соціал-демократів, соціалістів-революціонерів або навіть поміркованих соціалістів-федералістів – партії, що домінували в Центральній Раді, – не вдалася. Не маючи іншої альтернативи, Скоропадський мусив створити уряд із осіб, яких Дмитро Дорошенко (один із його членів, а в подальшому й апологет) описав так: «зложене здебільшого з т. зв. Малоросів, цеб-то індивідумів української крові, але з московською душею»². Інакше кажучи, члени уряду були малоросами дореволюційного імперського зразка. Та п'ятеро членів із першого складу кабінету таки були свідомими українцями, хоча й належали до правоцентристського політичного спектру. Найважливішою постаттю в цій групі був Дмитро Дорошенко, довоєнний український політичний діяч та історик, що за правління Скоропадського був міністром зовнішніх справ.

Німецькі військовики, що уможливили прихід Скоропадського до влади, тепер мали вільні руки для отримання зерна, якого Центральні держави (особливо ж Австро-Угорщина) вкрай потребували. За мовчазної згоди великих землевласників, підрозділи німецької армії проводили каральні експедиції проти непокірних селян, які відмовлялися співпрацювати. Влітку 1918 року насильницькі збори штрафів і розстріли заручників стали звичною справою. Зіткнувшись із таким примусом, II Всеукраїнський селянський з'їзд у Києві (8–10 травня) висловив протест проти політики уряду Скоропадського, а таємно проведений Всеукраїнський територіальний робітничий з'їзд (13–14 травня 1918 року) та п'ятий з'їзд Української соціал-демократичної робітничої партії (13–14 трав-

ня) закликали до скинення Гетьманату й створення конституційної Української Народної Республіки. Опозиційні сили створили нову організацію, названу в кінцевому підсумку Українським Національним Союзом, до складу якого ввійшли представники більшості політичних партій, працівники пошти, телеграфу, залізничники та Всеукраїнський союз земств (на чолі з Симоном Петлюрою), що представляв сільську місцевість. Скоропадський намагався співпрацювати з цими групами, та його ініціативи були невдалими, особливо після частішого нападів селян на німецьких солдат і вбивства їхнього керівника в Україні, фельдмаршала Германа фон Айхгорна, 30 липня 1918 року.

Авторитарна за формою, українська за змістом

Хоча правління Скоропадського й спиралося ззовні на німецьку військову присутність, а зсередини – на підтримку традиційної еліти наддніпрянсько-українського суспільства, та період Гетьманату мав і позитивний вплив на український національний розвиток. Вже те, що Скоропадський підписав на вимогу Центральних держав Брест-Литовський договір, засвідчувало, що він представляє визнану міжнародною спільнотою державу під назвою «Україна».

Та українською ця держава була не лише за назвою. Освітні реформи, започатковані Центральною Радою 1917 року, згідно з якими було розпочато українізацію початкових шкіл і гімназій, організацію українських курсів для вчителів і видання українських підручників, – все це тривало й у добу Гетьманату. По суті, 1917–1918 роки стали часом правдивого ренесансу українського слова. Лише впродовж цих двох років було опубліковано понад 1800 україномовних видань накладом у 16,2 мільйона примірників (показники, не досяжні аж до 1930 року). Не менш грандіозними були здобутки в сфері вищої освіти. В жовтні 1918 року було відкрито нові україномовні університети в Києві та Кам'янці-Подільському, а також історико-філологічний факультет у Полтаві. Кожен із цих закладів мав україно-

знавчі катедри. Катедри української мови, історії, українського мистецтва та історії українського права також було відкрито в давніших університетах – Київському (Святого Володимира), Харківському та Одеському. Восени 1918 року в Києві відкрили, крім того, Українську Національну Бібліотеку, Державний Український Архів та Українську Академію Наук (14 листопада). Тож Гетьманат виявився доволі успішним у творенні інтелектуального та освітнього підґрунтя для української держави.

Проте достатньо двозначним залишався аспект українських релігійних відносин за часів Гетьманату. Релігійні справи в Україні неминуче залежали від того, що діялося в Російській Православній Церкві. Революційні події 1917 року спонукали до змін. Церква знову повернулася під владу Московського патріархату. А на початку 1918 року радянський уряд розпустив Святий Синод, який керував церквою ще з часів Петра I. У Наддніпрянській Україні певна група православного духовенства прагнула повернути своїй церкві український характер. Окремі священики сподівалися здобути автономію всередині Російської Православної Церкви. Інші були ще радикальнішими та закликали до цілковитої юрисдикційної незалежності (автокефалії) від відновленого московського патріархату.

«Автономісти» та «автокефалісти» зібралися на Першому Всеукраїнському Православному Церковному Соборі в Києві в січні 1918 року. Та компромісу не було досягнуто, бо через раптову більшовицьку навалу зі сходу Собор припинили. Коли проводили наступний церковний з'їзд за сім місяців, у липні, то прихильників автокефалії відсторонили від участі, а делегати, що лишилися, визнали юрисдикційне підпорядкування московському патріарху Тіхону. Київський митрополит Антоній Храповицький (1918–1919) мав тісні контакти з гетьманом Скоропадським, який 22 липня схвалив утворення автономного православного екзархату в Україні. Це означало, що 1) було дозволено українську мову в проповідях та окремих частинах

літургії; 2) обирати митрополита Київського та Галицького відтепер мала українська рада єпископів (собор); 3) внутрішні призначення український екзархат міг робити сам, але після благословення верховної влади церкви – московського патріарха. Не всі представники православного духовенства та світські прибічники були задоволені автономією всередині Російської Православної Церкви. В листопаді міністр ісповідань Гетьманату Олександр Лотоцький почав відкрито вимагати автокефалії для українського православ'я. Проте найважливіші кроки автокефальний рух зробив уже після падіння Гетьманату.

Падіння Гетьманату

На осінь 1918 року стало зрозуміло, що Гетьманат існуватиме не довго. Оскільки він справді залежав від Німеччини і був, так би мовити, її клієнтом, то з послабленням військової могутності Центральних держав зазнавав і статус держави Скоропадського. Маючи перед собою такі похмурі перспективи, міністр зовнішніх справ Гетьманату Дмитро Дорошенко почав переговори з Антантою, що протистояла більшовикам, але підтримувала ідею територіальної цілісності колишньої Російської імперії. Інакше кажучи, Антанта була проти незалежної української держави. Гетьманат почав переговори і з опозиційним Українським Національним Союзом, очолюваним тоді Володимиром Винниченком. Ці переговори виявились успішними, й наприкінці жовтня було сформовано новий кабінет, у якому члени УНС отримали п'ять портфелів. Розпочалися підготовчі заходи до земельної реформи, а урядові доручили скликати парламент.

Та вже за кілька тижнів взаємини уряду та опозиції погіршали настільки, що УНС вирішив організувати повстання проти Скоропадського. Крім того, українські більшовики, після невдалого повстання проти Гетьманату в серпні, й далі наживали політичний капітал на невдоволенні українських селян, а також поширювали революційну пропаганду серед замучених війною німецьких сол-

датів. Врешті всі зрозуміли, що війні прийдє кінець, а повернення німецької армії додому є лише питанням часу. Тож Скоропадський невдовзі лишиться без жодної підтримки. В передчутті такого розвитку подій представники Гетьманату активно шукали підтримки в Антанті (через французів в Одесі). Намагаючись урятувати ситуацію, Скоропадський здійснив власний переворот. Він призначив новий кабінет і відмовився від ідеї української державности, намагаючись таким чином заспокоїти Антанту, а крім того, здобути військову підтримку від антибільшовицьких білогвардійців. 14 листопада він проголосив федеративний союз України з майбутньою небільшовицькою Росією.

Союз Скоропадського з Росією тільки ще більше переконав опозицію, що пора діяти. Український Національний Союз сформував власний уряд на чолі з Володимиром Винниченком і Симоном Петлюрою, назвавши його Директорією. Винниченко домігся гарантії нейтралітету від військ Центральних держав, а також уклав угоду з представниками советського російського уряду (Християном Раковським і Дмитром Мануїльським), які ще з весни перебували в Києві, начебто ведучи переговори про укладення мирного договору зі Скоропадським. Винниченко отримав запевнення від советських представників, що Москва визнає Директорію в обмін на гарантію того, що більшовицька партія зможе діяти на українській території. Отже, Директорія вчинила так само, як Центральна Рада рік тому, співпрацюючи з більшовиками проти нового спільного ворога, яким цього разу виявився Скоропадський.

Повстання Директорії розпочалося 14–15 листопада 1918 року. Її представники вимагали від Скоропадського та його прибічників капітуляції. Для здобуття військової підтримки Винниченко та Петлюра вирушили з Києва на захід – до Білої Церкви. Там вони здобули підтримку незадоволених селян і – що не менш важливо – добре організованих добровольців – січових стрільців, колишніх галицьких і буковинських військовополонених зі Східного фронту (на чолі з

полковником Євгеном Коновальцем та Андрієм Мельником). Лідери Директорії та їхня армія 21 листопада підійшли до Києва, але взяти місто не змогли, адже його захищали окремі, вірні Скоропадському, українські частини, німці та російські добровольці. Директорія та Гетьманат упродовж трьох наступних тижнів перебували в патовій ситуації.

Водночас 11 листопада 1918 року Німеччина підписала мир із Антантою, поклавши таким чином кінець Першій світовій війні. Німецькі війська на Наддніпрянській Україні врешті могли повертатися додому. 14 грудня вони покинули Київ. Директорія забезпечила німцям безпечний прохід, а потім і сама ввійшла до міста 19 грудня. Скоропадський зрікся влади й утік до Німеччини, а Директорія проголосила відновлення Української Народної Республіки.

Тож попри авторитарний характер і залежність від зрусифікованої еліти Наддніпрянської України, Гетьманат за час свого восьмимісячного існування зумів бути українським не лише за формою, але й за

змістом (принаймні в освітніх та культурних інституціях). Але Скоропадський так ніколи й не розв'язав проблему селянського невдоволення німецькими реквізіціями, а також не зумів досягнути стійкого *modus vivendi* з політичною опозицією. Його режим робив марні зусилля здобути підтримку від Антанти, а потім у листопаді – передсмертну спробу створити союз із антибільшовицькою Росією. Та всі ці спроби порятунку не вдалися, а наприкінці 1918 року від Скоропадського відійшли і німецькі захисники. На місці Гетьманату постала відновлена Українська Народна Республіка під керівництвом Директорії. Її полишили сам на сам не лише з білогвардійцями, але й зі значно більшою загрозою – більшовиками-червоними.

¹ Володимир Винниченко, *Відродження нації*. У 3-х т. (Відень 1920), с. 16; Репринт цього видання був здійснений 1990 року в Києві.

² Дмитро Дорошенко, *Історія України 1917–1923 рр.* Том II: Українська Гетьманська Держава 1918 року (Ужгород 1930), с. 110.

Директорія, громадянська війна та більшовики

З падінням Гетьманату Скоропадського та відновленням Української Народної Республіки під керівництвом Директорії Наддніпрянська Україна увійшла в третю, її кінцеву, фазу революційного періоду. Вона тривала від самого початку 1919-го до жовтня 1920 року, коли советський режим остаточно утвердився по всій країні. Події цього періоду були дуже заплутаними. Мабуть, найкраще описав їх американський історик-русист, Ричард Пайпс:

1919 рік був для України періодом цілковитої анархії. Вся територія розпалася на частини, на безліч зон, ізольованих як одна від одної, так і від решти світу, де безкарно діяли озброєні банди селян або грабіжників. У самому Києві уряди приходили та йшли геть, видавали укази, розв'язували урядові кризи, вели дипломатичні переговори. Решта ж країни жила власним життям, де єдиним дієвим засобом був револьвер або рушниця. Жодна з влад, що претендувала на Україну впродовж року після повалення Скоропадського, не мала за цей час справжнього впливу. Комуністи, які від початку занепокоєно стежили за подіями та робили все можливе, щоб здобути владний контроль, не були успішнішими за своїх суперників – українських націоналістів і білих росіян¹.

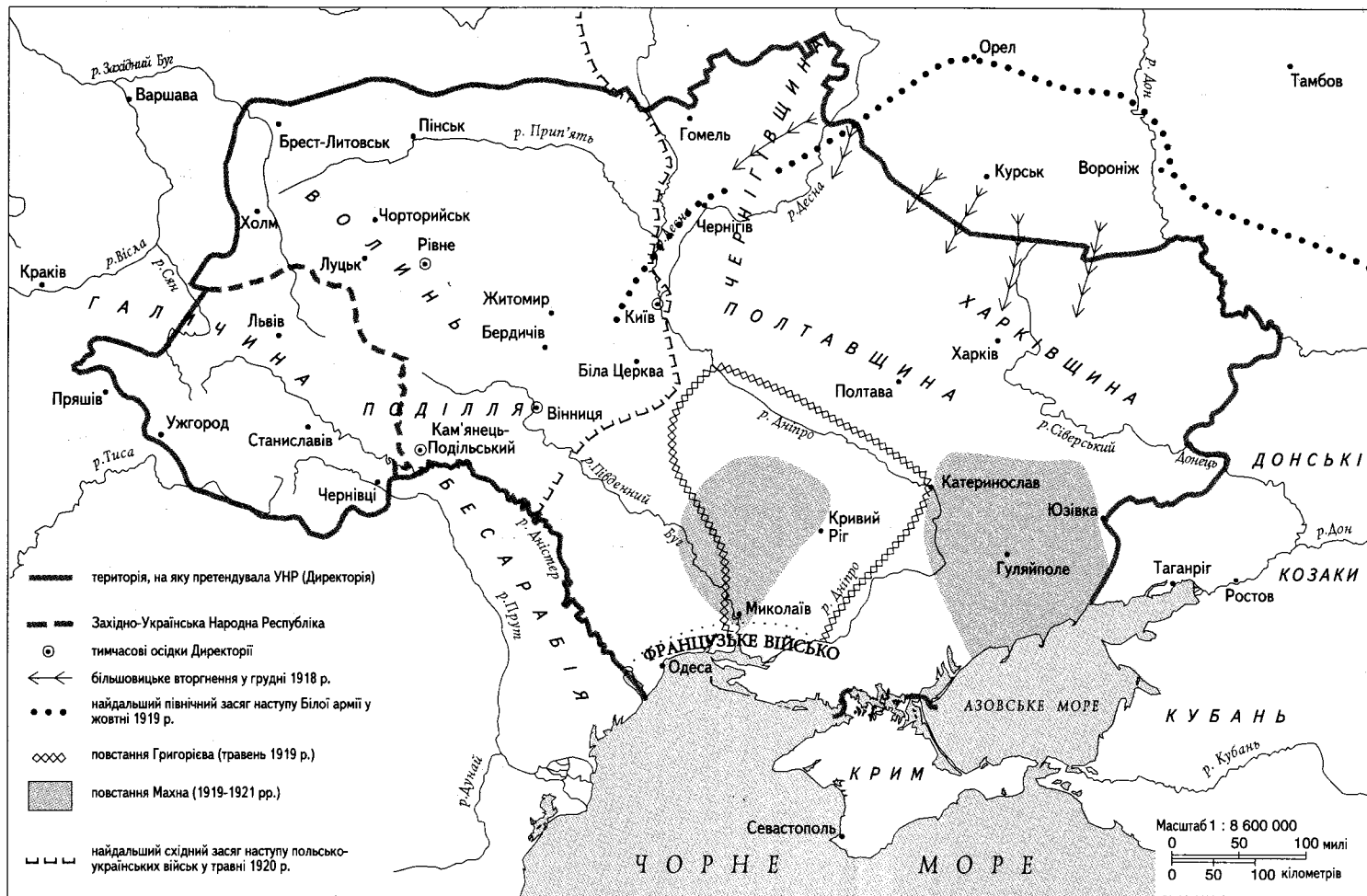
Цю характеристику 1919 року можна застосувати й щодо більшої частини 1920-го, хоча тоді внутрішня анархія посилилася навіть більше через зовнішні втручання червоних росіян, білих і польських сил. Через плутанину в час третьої – та останньої – фази революційного руху в Наддніпрянській Україні було б важко подати прямий хронологічний огляд

подій. Доречнішим видається тематичний підхід. І хоча наведені нижче теми чи фактори взаємопов'язані, кожен із них розглядатимемо окремо й відмежовано від україн заплутаної історичної мозаїки того часу. Цими факторами були: 1) Директорія Української Народної Республіки; 2) Більшовицька, або комуністична, партія в Росії та в Наддніпрянській Україні; 3) селянська революція; 4) антибільшовицький Білий рух; 5) Антанта; 6) Західноукраїнська Народна Республіка; 7) Польща. Після цього вестимемо мову про те, як неукраїнські народи Наддніпрянської України пережили революційний період.

Директорія Української Народної Республіки

Українська Народна Республіка, прийшовши до влади в Києві під керівництвом Директорії, мала кілька конкретних планів щодо правління країною. Володимир Винниченко, лідер Директорії (кращий у ролі письменника, ніж політика), був соціалістом із достатньо туманними ідеями про державу, яка спиралася б на ради робітників. Та він був символом соціально-політичного повороту вліво після Гетьманату Скоропадського. Директорія спершу здобула підтримку з боку мас, головним чином через обіцянки конфіскувати землі держави, церкви та великих землевласників і розподілити їх між селянами. Легітимізацію своїм діям Українська Народна Республіка знайшла на Трудовому конгресі, зібраному в Києві 23 січня 1919 року.

З національної точки зору найважливішим актом Директорії було об'єднання з Західноукраїнською Народною Республікою. В розділі 39 буде детально описано історію незалежної Західноукраїнської На-

© Павло Роберт Марич

Мапа 33. Україна в 1919–1920 рр.

родної Республіки, що виникла в листопаді 1918 року в австрійській Галичині. Важливо те, що галицькі й наддніпрянські українці проголосили об'єднання (*соборність*) усіх українських земель на урочистій церемонії в Києві 22 січня 1919 року, рівно через рік після першого проголошення української незалежності на Наддніпрянщині. Цей акт 28 січня було затверджено Трудовим конгресом у Києві (близькою до парламенту інституцією).

Хоча проголошення української соборності 22 січня 1919 року стало дуже врочистою подією, та фактична сила цього акту була лише трохи більша за символічну. Галицькі та наддніпрянські українці дотримувалися відмінних, а часто і конфліктних, політичних і військових поглядів. Але ще загрозливішим для Директорії було те, що її з усіх боків оточили вороги, а за два тижні взагалі вигнали з Києва. Найсерйознішим ворогом були більшовики.

Більшовики

У 36 розділі йшлося про те, як більшовики спершу співпрацювали з Центральною Радою в листопаді 1917 року. Невдовзі вони сформували советський український уряд і з допомогою більшовиків Росії викинули свого колишнього союзника, Центральну Раду, з Києва. Їхня влада над містом тривала лише три тижні лютого 1918 року, доки німецька армія не витіснила їх спочатку з Києва, а невдовзі з Наддніпрянської України взагалі. Через рік сценарій повторився. Цього разу Директорія співпрацювала з більшовиками в скинненні Скоропадського. Як тільки мети було досягнуто, українські та російські більшовики вирішили ввійти в Наддніпрянську Україну вдруге й усунути свого недовговічного союзника – Директорію.

Від часу перших спроб правління в Наддніпрянській Україні (лютий 1918 року) українські більшовики мали достатньо часу для оцінки ситуації. Та консенсусу так і не було досягнуто, й партія була розділена на кілька конфліктних фракцій. Основна розбіжність стосувалася відношення україн-

ських більшовиків до всеросійської більшовицької партії. Одна українська фракція схилалася до незалежної партійної політики, інша воліла визнати підпорядкування всеросійському керівництву, яке в березні 1918 року перемістило столицю до Москви та перейменувало партію на Російську Комуністичну партію (більшовиків).

Внутрішня фракційність сягнула критичної точки після того, як німецька армія зі своїм союзником гетьманом Скоропадським повністю витіснила українських більшовиків із Наддніпрянської України. Вони перегрупувалися в Таганрозі, місті на узбережжі Азовського моря, де 18 квітня розпустили Народний Секретаріат і замінили його Всеукраїнським бюро керування повстанською боротьбою проти німецьких окупантів (т. зв. «Повстанська дев'ятка»). Тепер різні фракції конфліктували через питання стратегічної політики, а також короткотермінової тактики. Ліве крило, «самостійники», здебільшого з Києва (Георгій Пятаков, Микола Скрипник, Володимир Затонський) вимагали створити окрему українську більшовицьку партію, тоді як праве крило, «інтернаціоналісти», головним чином із Харкова та Катеринослава (Еммануїл Квіринг та Яків Епштейн), чинили опір будь-яким ідеям окремої української партії. В кінцевому підсумку обидві групи прийшли до компромісу. 19–20 квітня 1918 року було засновано окрему Комуністичну партію (більшовиків) України (КП(б)У), хоча вона дедалі більше залежала від Російської Комуністичної партії. Фракції й надалі мали різне бачення тактики: ліві «незалежники» пропонували союз із селянством і негайне повстання проти Скоропадського та німців; праві «інтернаціоналісти» хотіли покладатися на керівництво промислового пролетаріату й очікувати початку неминучої світової революції, підпорядковуючись при цьому директивам всеросійської комуністичної партії.

Крім цих двох фракцій усередині Комуністичної партії (більшовиків) України, були й інші небільшовицькі українські ко-

муністи. Серед них – і колишні українські соціалісти-революціонери (есери), які в травні 1918 року сформували небільшовицьку Українську партію соціалістів-революціонерів (або скорочено – боротьбистів) і не приймали більшовицьку ідею монолітної партійно-державної системи. Боротьбисти залишалися в Наддніпрянській Україні впродовж усього 1919 року й навіть створили окремий уряд за підтримки селянської армії отамана Матвія Григорьєва.

Комуністична партія (більшовиків) України фактично припинила існування на українських землях: вона нараховувала лише 4300 членів на середину 1918 року. Керівництво перенесло свій екзильний центр із Таганрога до Москви. Тут, у советській столиці, Ленін тиснув на різні фракції, доки КП(б)У нарешті погодилася підпорядковуватися Російській Комуністичній партії. Та внутрішні чвари між лівим і правим крилом українських більшовиків тривали й далі. Особливо критичними стали вони після падіння режиму Скоропадського в середині грудня 1918 року. Ліве крило українських більшовиків як ніколи прагнуло діяти, в разі необхідності – навіть без урахування московських вказівок. Вони перебували вже близько від українського кордону біля Курська, коли 28 листопада 1918 року сформували «тимчасовий» советський український уряд (Тимчасовий робітничо-селянський уряд України), щоб увійти в Наддніпрянську Україну. Ці плани реалізовувалися в той час, коли советські представники з Москви (Християн Раковський і Дмитро Мануїльський) запевняли Винниченка, що співпрацюватимуть із Директорією та визнають її владу в «пост-скоропадській» Україні.

Врешті-решт український советський уряд у Курську розпочав наступ на Директорію. Вторгнення розпочалося в середині грудня й відбувалося так швидко, що вже в лютому 1919 року – менш ніж за два місяці після приходу до влади – Директорію вигнали з Києва. В Києві запанував більшовицький «тимчасовий» уряд, який ще 6 січня 1919 року дав советській Україні нову назву – Ук-

раїнська Соціалістична Радянська Республіка (УСРР). Ця друга присутність більшовиків у Києві виявилася довшою, ніж перша, й тривала з лютого по серпень 1919 року. Вона була успішнішою, ніж попередня, в установленні влади.

УСРР була українською в територіальному, але не в національному сенсі. Очолював її Християн Раковський, болгарин-русофіл румунського походження, в управлінському апараті якого панували головним чином російські або зрусифіковані українські більшовики, що мали небагато (або й узагалі не мали) симпатії до українських культурних прагнень. Ще проблематичнішим для більшовиків був грубий підхід українського советського уряду до примхливого земельного питання. Замість розподілу земель між селянами (головне більшовицьке гасло від часу повернення Леніна до Росії в квітні 1917 року) український советський уряд конфіскував усі землі, а потім почав перетворювати їх у колективні державні господарства. Ця політика викликала сильне незадоволення й призвела до повстання частини селян, що переросло в явище української селянської жакерії.

Селянська революція

Попри політичний інтерес численних суспільних і національних фракцій, земельне питання було головною проблемою як у Наддніпрянській Україні, так і на більшій частині колишньої Російської імперії. За час революційних дій в Україні кожен правлячий уряд – Українська Народна Республіка, Гетьманат і більшовики – робили спроби вирішити земельне питання. Та в період революційних змін і загального розпаду влади селяни не мали намірів довго очікувати на вгамування земельного голоду. Тож коли в квітні 1918 року соціалістичний режим Центральної Ради було замінено консервативнішим Гетьманатом, селяни швидко зреагували на те, що вони розцінили як спробу повернути колесо соціальної історії назад, на користь великих землевласників. Лише за час від квітня до червня 1918 року спалахнули численні селянські по-

встання, в яких загинуло майже 15 тисяч німецьких військовослужбовців. Селяни були віддані ідеї скинення Скоропадського та його німецьких покровителів і масово приєднувалися до стотисячної армії, що підтримувала Директорію в її повстанні проти Гетьманату.

Ця армія, хоч і найбільша на той час з-поміж усіх у Наддніпрянській Україні, напевно, таки не була єдиною силою, що діяла згідно з наказами військового голови (Головного Отамана) Директорії Симона Петлюри. Це була радше строката маса селян, сільських старост і шкільних учителів, очолюваних самопроголошеними лідерами (*отаманами*) та офіцерами, яких насправді об'єднувало тільки одне – опозиція до правління Скоропадського. Пізніше, коли селяни зрозуміли, що Директорія не задовольнить їхні потреби, вони її покинули та приєдналися до наступу більшовиків у перші місяці 1919 року.

Фактично саме українські селяни на чолі з Матвієм Грігор'євим і Нестором Махном становили абсолютну більшість т. зв. Червоної Армії, очолюваної більшовицьким командиром Антоновим-Овсієнком. Її наприкінці 1918 року послав на Київ більшовицький уряд, що тоді базувався в Курську. Попри співпрацю з «червоними», селянські командири (*отамани*), не кажучи вже про маси новобранців, не мали поняття, чим більшовизм був насправді.

Командири уявляли себе нащадками запорозьких козаків і гайдамаків, а своїм обов'язком вважали звільнити людей від усіх, кого вони вважали своїми гнобителями, – чи то землевласників, чи то російських націоналістів, українських «буржуазних» націоналістів, євреїв або навіть більшовиків. Здебільшого місцеві командири були тільки трохи кращими, ніж мародери, які, скориставшись станом анархії в Наддніпрянській Україні, чинили розбій, грабували заможних землевласників, торговців, ремісників і навіть бідних селян, які траплялися на їхньому «військовому» шляху.

Хоча селяни не були задоволені Центральною Радою (особливо Гетьманатом Скоропадського), невдовзі вони почали зневажати й більшовиків. Більшовицька політика керування через підзвітні ради (*со-*

вети), створення колективних господарств і здійснення насильницької конфіскації зерна для Червоної Армії советської Росії швидко відштовхнула селянство. На квітень 1919 року селянські повстання знову стали звичною справою, а наступного місяця Григор'єв і Махно, що боролися разом з більшовиками, тепер повернулися проти них. Убивства більшовицьких службовців, погроми євреїв, німців та інших заможних елементів (1236 погромів було зафіксовано впродовж 1918–1919 років), а також напади на міста стали рутинною. Анархія цілковито запанувала по всій українській сільській місцевості.

Та насправді саме селяни, чи, точніше, різні селянські армії, були тими, хто на літо 1919 року контролював більшість Наддніпрянської України. В найкращому разі більшовицька влада обмежувалася містами, але навіть тут їй кидали виклик. У серпні більшовиків удруге вигнали з Києва, а потім знову з Наддніпрянської України взагалі. На відміну від початку 1918 року, коли більшовиків витіснила німецька армія, цього разу це зробили білі росіяни зі сходу та вірні Українській Народній Республіці війська із заходу.

Білогвардійці

Ким були білі росіяни та яке відношення мали вони до Наддніпрянської України? Попри обставини в Петрограді, які спричинилися до Лютневої революції 1917 року та зречення царя від престолу, більшість населення не звертала уваги на політичні зміни або ж активно протистояла ліберально-демократичній орієнтації Тимчасового уряду (особливо радикальному соціалізмові, висунутому більшовиками). Однією з найконсервативніших сил, що була прихильником ідеї монархії, виявилися генерали колишньої імперської армії, яким у грудні 1917 року довелося припинити військові дії проти німців.

Впродовж 1917 року чисельність армії істотно скоротилася, бо рекрути, бажаючи повернутися додому, покидали її лави. Та навесні 1918 року вона знову зросла. Цього разу армія об'єднала дуже різні елементи, спільним для яких було тільки одне – ненависть до

більшовиків. Через антагонізм із більшовиками – червоними – їх почали називати білогвардійцями, або білими. В травні 1918 року білі генерали взяли контроль над більшістю периферійних територій колишньої Російської імперії, та майже відразу зіткнулися з новоствореною Червоною Армією більшовиків, під командуванням Льва Троцького, соратника Леніна в революції. Російську громадянську війну було розпочато.

Джерелом сили для білих були головним чином прибалтійський регіон (генерал Николай Юденіч), Сибір (адмірал Александр Колчак) та землі донських козаків (генерал Антон Денікін). Хоч би де білі здобували владу, вони відразу створювали уряди, що претендували на законне представлення інтересів усієї Росії в межах її колишніх імперських кордонів. Сила білих сягнула апогею влітку 1919 року, коли їм майже вдалося витіснити советський уряд із Москви.

В Наддніпрянській Україні найважливішим був рух білих на чолі з генералом Антоном Денікіним, чия Добровольча армія (саме під такою назвою її знали) базувалася на сусідніх землях донських козаків. Самі донські козаки мали привілейоване становище за царських часів як військова каста з високим ступенем самоврядування. Хоча цей по суті автономний статус більшовики скасували. У відповідь донські козаки 16 травня 1917 року проголосили незалежну республіку та масово почали приєднуватися до білих сил генерала Денікіна. Рухаючись на північ і захід від своєї бази на землях донських козаків, Добровольча армія Денікіна на вересень 1919 року витіснила Червону Армію з Наддніпрянської України та перебувала на шляху до Москви.

Антанта

Зростання успіху білих 1919 року пов'язане зі ще одним моментом – інтервенцією Антанти в Росію та Україну. Хоча Перша світова війна й досі тривала, держави Антанти висадили війська в Росії (принаймні в одному випадку це було узгоджено з советським

урядом), щоб перекрити німцям доступ до військового спорядження. Та після спалаху громадянської війни Антанта зважилася втрутитися. Вона мала чіткий намір підтримати білих, чії генерали під час війни воювали на боці Антанти, а тепер боролися за звільнення себе від «чуми більшовизму та світової революції» (так це явище охрестили на Заході). Тож Британія, Франція та Сполучені Штати висадили війська в північній Росії, а Японія та Сполучені Штати зробили те ж саме вздовж тихоокеанського узбережжя Східного Сибіру. В грудні 1918 року французькі експедиційні війська висадилися в Одесі та спільно з місцевими білими почали контролювати чорноморське узбережжя Наддніпрянської України між гирлами Дністра та Дніпра.

В цей час Директорія Української Народної Республіки, змушена відступити з Києва напередодні нападу більшовиків у лютому 1919 року, відновила своє врядування в окремих містах, де військова ситуація створювала сприятливі умови, – особливо на Поділлі (Вінниця, Кам'янець-Подільський) та Волині (Рівне). Винниченко пішов у відставку, а його місце посів Симон Петлюра, що став головою Директорії та командувачем Збройними силами Української Народної Республіки. Петлюра мав три цілі: 1) продовжувати боротьбу проти більшовиків; 2) досягнути згоди з Антантою; 3) співпрацювати з галичанами із Західноукраїнської Народної Республіки. В усіх трьох він зазнав невдачі. Фактично Петлюра мав успіх лише в одному: він дійшов згоди з новим урядом Польщі.

Ведучи переговори з Антантою, Петлюра швидко зрозумів, що західноєвропейські держави (особливо Франція, з її військами вздовж узбережжя Чорного моря коло Одеси) лишаються відданими ідеї єдиної Росії. Відповідно Антанта була проти української незалежної держави в будь-якій формі та вимагала від українців співпраці з білими. Та це було неможливим, адже генерал Денікін, як і інші білі російські генерали, відстоював ідею «неділимої» Росії та був вороже нала-

штований до вимог неросійських національностей. На серпень 1919 року Денікін здобув контроль над більшою частиною Лівобережжя Наддніпрянської України та вигнав советський український уряд з Києва. Впродовж двох наступних місяців політичні переконання білих підтвердили їхні дії: арешти українських національних діячів і прихильників більшовиків, повернення власності великим поміщикам, єврейські погроми. Така політика навряд чи могла прихилити місцеве населення та зробити білих прийнятними союзниками для українського національного уряду Петлюри, що й далі вів боротьбу.

Західноукраїнська Народна Республіка та Наддніпрянська Україна

Відносини між Петлюрою та Західноукраїнською Народною Республікою, з якою 22 січня 1919 року об'єдналася Українська Народна Республіка, виявилися не кращими, ніж із білими. Західноукраїнська Народна Республіка, розташована в колишній австрійській Галичині, очолювана Євгеном Петрушевичем, була цілковито перейнята власними справами. З листопада 1918 року західних українців утягнули в люту війну з поляками за контроль над Галичиною. Врешті-решт, у липні 1919 року українські галицькі війська та уряд було витіснено. З добре вишколеною Українською Галицькою Армією Петрушевич приєднався до Петлюри на Поділлі. Та як особистості, так і політичні цілі двох лідерів виявилися діаметрально протилежними. Галичани сподівалися отримати допомогу від Антанти, тож не дивно, що вони прихильно поставилися до співпраці з генералом Денікіним, білим російським союзником Заходу. Петлюра, з іншого боку, не очікуючи жодної допомоги від Антанти, віддавав перевагу співпраці з Польщею – смертельним ворогом Західноукраїнської Народної Республіки.

Тож Петлюра таки продовжив переговори з Польщею. Через рік він підписав перемир'я (червень 1919 року), домовився про кордони (грудень 1919 року) та затвердив до-

говір про взаємну співпрацю, підписавши його у Варшаві (квітень 1920 року). Зі свого боку, Українська Галицька Армія, хоч і не мала жодного дозволу від Петрушевича, в листопаді 1919 року уклала власну угоду з генералом Денікіним. Згідно з нею, УГА ставала частиною «Збройних сил Півдня Росії» Денікіна. Отже, урочисте єднання галицьких та наддніпрянських українців на початку 1919 року виявилось безрезультатним, тільки-но обидві сторони спробували працювати разом. Внутрішні суперечки, що виникали через політичні розходження та особисті конфлікти, а також несприятливий розклад зовнішніх сил призвели до остаточного припинення співпраці між Українською Народною Республікою Петлюри та Західноукраїнською Народною Республікою Петрушевича.

Та на кінець 1919 року трагічна незгода між двома українськими національними формаціями стала менш очевидною. Адміністрація генерала Денікіна викликала серйозний гнів населення Наддніпрянської України. Селянські армії на чолі з Махном та Григорьевим знову були на марші. В грудні 1919 року повернулася Червона Армія та оперативно зайняла більшу частину Наддніпрянської України. Ще до кінця року генерал Денікін відступив до Криму та узбережжя Чорного моря. Сили ж Української Народної Республіки, що лишилися в Петлюри, відступили до північно-західного кутка Волині, а в січні 1920 року рештки Української Галицької Армії на Поділлі, що зовсім недавно воювала на боці білих, приєдналися заради виживання до більшовиків (відтепер – як Червона Українська Галицька Армія). Наслідком цього хаосу став політичний вакуум, який дав змогу Червоній Армії на лютий 1920 року взяти під контроль більшу частину Наддніпрянської України. Захищена Червоною Армією, Українська Соціалістична Советська Республіка під керівництвом Комуністичної партії (більшовиків) України знову відродилася. Це означувало остаточний успіх більшовиків, адже, за певними винятками, Наддніпрянська

Україна від лютого 1920 року опинилася під владою Української Соціалістичної Республіки, що своєю чергою перебувала в найтіснішому союзі з Советською Росією.

Польща та Наддніпрянська Україна

11 листопада 1918 року, того ж дня, коли було підписано мир, який поклав кінець Першій світовій війні, виникла й Польська республіка. Проте східних кордонів нової країни ще не визначили. Лідери Польщі мали різні погляди на вирішення цієї проблеми. Багато хто (включно з першим головою держави генералом Юзефом Пілсудським) сподівався приєднати землі хоча б до Дніпра. Вони належали Польщі ще до поділів наприкінці XVIII століття, внаслідок яких було знищено Річ Посполиту.

В липні 1919 року поляки, після кривавої війни з Західноукраїнською Народною Республікою, захопили всю Галичину (див. розділ 39). Скориставшись громадянською війною в Росії, польські сили просунулися далі на схід і захопили також значну частину Волині та Поділля. Оточена ворогами, Українська Народна Республіка на чолі з Петлюрою, поставлена перед загрозою більшовицького наступу, а пізніше також наступу білих зі сходу та поляків з заходу, вступила в переговори саме з польською стороною. На квітень 1920 року було укладено договір у Варшаві між урядом Петлюри та Польщею. Серед умов Варшавського договору було й визнання за Польщею всієї Галичини, а також Західної Волині. Ця угода цілковито відвернула західноукраїнських лідерів від Петлюри.

Невдовзі після підписання Варшавського договору війська Петлюри приєдналися до поляків під час вторгнення на Наддніпрянську Україну. Їхній швидкий наступ привів їх до Києва у перший же місяць війни (травень) – війни, що стала відома під назвою польсько-советська. Проте спільний польсько-український наступ був нетривалим, адже советська Червона Армія, завдяки під-

тримці кавалерії під командуванням Семена Будьонного, організувала успішну контратаку. 11 червня Червона Армія вигнала поляків із Києва, а в серпні просунулася на захід аж до Варшави. Советський український уряд знову здобув владу, а советська Росія уклала мир із Польщею в жовтні 1920 року. Попри підпільну військову діяльність частин, вірних Українській Народній Республіці Петлюри, яка тривала до 1921 року, сама УНР не становила жодної серйозної загрози пануванню советського режиму в Україні.

Отже, у жовтні 1920 року третя й остання фаза української революції завершилася. Вона була позначена військовими вторгненнями більшовиків, білих, Антанти та поляків. Впродовж усього періоду селянські повстання та мародерські анархістські заго-ни панували в сільських місцевостях, тоді як ізольований в окремих містах уряд Української Народної Республіки марно намагався дійти згоди зі своїми галицькими побратимами, а часом і з іноземними загарбниками. Врешті країна була цілковито виснажена, й лише українські більшовики, маючи підтримку советської Росії, змогли утвердити тривалу владу. Українці, що не підтримували більшовиків (прихильники або Центральної Ради, або Гетьманату Скоропадського, або Української Народної Республіки Петлюри), змушені були піти у вигнання, де в країнах Центрально-Східної та Західної Європи вони намагалися зберігати атрибути державности (з кабінетами, гетьманами або президентами, дипломатичними місіями) в надії, що з часом зможуть повернутися додому, щоби взяти владу в свої руки.

Революція та інші національності Наддніпрянської України

Яким чином вплинув революційний період на інші національності Наддніпрянської України? І яким було їхнє ставлення до українських національно-державних прагнень (якщо це взагалі їх зачіпало)? Як і українці, жодна з національних меншин не зуміла

сформувати спільний політичний фронт. Кожна група була розділена на різні політичні фракції, окремі з яких – як-от ліві – навіть зрікалися власної національної ідентичності. Та можемо зробити висновок, що, за окремими винятками, більшість національностей – чи то євреї, чи то росіяни, чи поляки – перебували в опозиції до ідеї незалежності України та її відокремлення від Росії.

Усвідомлюючи таке негативне ставлення до українських політичних прагнень, Центральна Рада 1917 року все ж проводила ліберальну політику. Вона створила навіть Секретаріат міжнародних справ, щоб привабити національні меншини. Засвоївши теорії нації австрійських соціал-демократів Отто Бавера та Карла Ренера, Центральна Рада в січні 1918 року прийняла закон про національно-персональну автономію. Національно-персональна, або національно-культурна, автономія надавала певні права, що гарантували особі захист її мови та культури, незалежно від місця проживання. Ця автономія відмінна від територіальної, що надає спеціально визначеній території статус автономії. Серед прав, гарантованих національно-персональною автономією, були школи, культурні інституції та релігійні товариства. Всі вони мали отримувати фінансову підтримку від центрального уряду, який своєю чергою встановлював податок на прибуток відповідно до фінансового плану, розробленого самими національностями. Цікаво, що лише євреї, росіяни та поляки були визнаними такими, що мають право на національно-персональну автономію. Сім інших груп (білоруси, чехи, румуни, німці, татари, греки та болгары) мали спершу подати заяву, а вже потім отримати схвалення уряду. Євреї, росіяни та поляки – всі вони отримали власні міністерства та певну гарантовану кількість місць у Центральній та Малій Раді.

Євреї мали п'ятдесят депутатів у Центральній Раді (порівну поділені між п'ятьма єврейськими політичними партіями) та п'ять депутатів у Малій Раді. Вони отримали також посади в Генеральному Секретаріаті, а пізніше й у Раді Народних Міністрів Ук-

раїнської Народної Республіки. Там було створено й Міністерство єврейських справ (очолюване в різні часи Мойсеєм Зильберфарбом, Вольфом Лацьким-Бертольдів, Аврагамом Ревуцьким та Пінхасом Красним). Ідиш визнали офіційною мовою (він навіть з'явився на паперових грошах Української Народної Республіки). Було засновано єврейські школи та катедру єврейської мови та літератури в Кам'янець-Подільському університеті. Склалися плани з відродження історичних єврейських самоврядних громад (кагалів), ліквідованих царським режимом 1844 року. З єврейських політичних партій першими співпрацю з Центральною Радою почали соціалісти. За ними пішли й усі інші (включно з сіоністами). Та все ж єврейські партії були категорично налаштовані до ідеї незалежної України. Тому під час голосування за Четвертий універсал вони або утрималися, або голосували проти.

Оптимістична та перспективна атмосфера співпраці в єврейсько-українських відносинах за першої фази революційного періоду в Наддніпрянській Україні змінилася за другої фази – Гетьманату. І вже зовсім припинилася ця співпраця в часи анархії та громадянської війни 1919–1920 років. Уряд гетьмана Скоропадського фактично покінчив із експериментом єврейської автономії, але хоча б утримував атмосферу суспільної стабільності в містах та частині сільської місцевості. Та вже за третьої фази революційного періоду підтримка такої стабільності виявилася просто недосяжною для Директорії, поставленої перед загрозою зовнішніх вторгнень, громадянською війною та селянськими повстаннями. Хоча й було відновлено Міністерство єврейських справ та єврейську автономію, це мало вплинуло на євреїв Наддніпрянської України, що опинилися під хвилею погромів і т. зв. «ексцесів» (нападів, що зазвичай не призводили до смерті), які почастишали після травня 1919 року. З 1236 погромів та «ексцесів» у 524 місцевостях, зафіксованих за час від 1917 до початку 1921 року в Наддніпрянській Україні, 75% було здійснено впродовж 1919 року (особливо ба-

Петлюра та погроми

... Старшина й козацтво! Час нам знати, що єврейство, так само як і більшість нашого українського населення, зазнало лиха від большевицько-комуністичного навалу і зрозуміло вже, де правда. Найкращі єврейські партії, як ось: «Бунд», «Об'єднані», «Поале-Ціон», «Фолкс-Партей», рішуче стали на бік Української Самостійної Державности і руч-об-руч з нами працюють на користь їй. Час вже розуміти, що мирне єврейське населення – їхні діти, їхні жінки, так само як і ми, – були зневолені і позбавлені своєї національної волі. Йому нікуди йти від нас, воно залишається з нами з давніх давен, поділяючи з нами долю й недолю нашу. Лицарське військо, що несе всім націям України братерство, рівність і волю, не повинно спокійно слухати всяких проїдисвітів і провокаторів, жадаючих людського мяса. Так само воно не може спричинитися до тяжкої недолі Євреїв. Хто ж допускається такого тяжкого злочину, той є зрадником і ворогом нашого краю і мусить бути усунений від людського співжиття.

... Всіх же, що підбурюватимуть вас на погроми, рішуче наказую викидати геть з вашого війська і віддавати під суд, яко зрадників Вітчизни. Суд же нехай судить їх по їхніх вчинках, не жалючі для злочинців найсуворіших кар закону*.

Цей уривок взято з наказу Петлюри військам Української Народної Республіки, виданого 26 серпня 1919 року. Попри цей та інші заходи, вжиті цього ж року для допомоги єврейському населенню, ставлення Петлюри до погромів 1919 року залишається до кінця не з'ясованим. Погляди на цю тему в пізнішій літературі суттєво розбігаються, залежно від того, мають автори українські чи єврейські витоки. Нижче наводимо свідчення кардинально протилежних поглядів на діяльність Петлюри.

1976 року єврейський автор Сол Фридман опублікував книгу про вбивство Петлюри під провокаційною назвою «Погромник», в якій зроблено висновок на десять пунктів, чому Петлюра має «нести відповідальність за погроми». Серед них і такі:

1. Симон Петлюра був головою держави, Головним Отаманом, мав реальну можливість діяти, якби він цього прагнув. Жоден інший український лідер не знав такої поваги й відданості та не мав такої влади, як він.

2. Підрозділи української армії під його безпосереднім наглядом учинили численні злодіяння. Замість того, щоб бути покараними, командири цих підрозділів (Удовиченко, Палієнко, Ангел, Петрів, Шандрук) отримали підвищення.

3. Повстанці, залежні від фінансової та військової підтримки Петлюри, вчиняли погроми в його ім'я. Петлюра утримував спеціальне відомство для координації діяльності цих партизан. Замість того, щоб покарати їх, він приймав їхніх ватажків із почестями в своїй столиці.

6. Є всі підстави вважати, що саме Петлюра дав згоду на погроми в Проскурові та Житомирі в перші місяці 1919 року й що Головний Отаман перебував не-

*Христок П. Замітки і матеріали до історії української революції 1917–1920 рр. – Т. IV. – Відень, 1922. – С.167–168.

далеко від цих міст, коли там лютували погроми. До того ж, він не зробив нічого, щоб стати їм на перешкоді. Також він не наказав швидко покарати головних винуватців.

7. Відомі накази Петлюри від 26 та 27 серпня 1919 року, які забороняли погроми, було видано з запізненням на вісім місяців, у час, коли Головний Отаман не мав уже реальної влади. Їх було призначено спеціально для закордонного вжитку.

8. Кошти, виділені для допомоги жертвам погромів, були дріб'язковими, порівняно з реальними потребами та тими коштами, які було вкрадено в євреїв. Як і решта знаменитих наказів Петлюри, вони були надто несуттєві та запізнілі**.

У 1969–1970 роки американський науковий журнал «Jewish Social Studies» опублікував дискусію на тему «Петлюра та євреї під час революційних років». Український американський історик Тарас Гунчак прийшов до наступних висновків:

Часто повторювані звинувачення, що Петлюра був антисемітом, безглузді. Владімір Жаботинський, певно, один із найвидатніших євреїв ХХ століття, – людина, добре обізнана з проблемами східноєвропейського єврейства, – категорично відкидав ідею про злобу Петлюри до євреїв <...>

Не менш безглуздими видаються спроби окремих дослідників довести співучасть Петлюри у погромах українського єврейства. Особливо тривожним є нещодавня спроба Ганни Арендт провести порівняння між Петлюрою та Адольфом Ейхманом, горезвісним поплічником Гітлера <...>

Зважаючи на представлені докази, винесення вироку Петлюрі за трагедію, що сталася з українським єврейством, вірнозначене засудженню невинної людини та викривленню історії українсько-єврейських відносин***.»

** Saul S. Friedman, *Pogromchik* (New York 1976), p. 372–373.

*** Taras Hunczak, *A Reappraisal of Symon Petliura and Jewish-Ukrainian relations, 1917–1921*, *Jewish Social Studies*, XXXI (New York 1969), p. 182–183.

гато – між травнем та вереснем). Що ж до кількості вбитих у погромах, дані коливаються від 30 до 60 тисяч. Незалежно від того, були ці погроми та ексцеси справою рук білих росіян, більшовиків чи прихильників Української Народної Республіки, або ж їх здійснювали неконтрольовані мародерські банди чи військові отамани-самозванці (на шталт Григор'єва та Махна), саме на Директорію Української Народної Республіки, а особливо її лідера Симона Петлюру, було покладено провину за них у пізніших єврейських писаннях. Погроми так затьмарили історичні факти, що навіть авторитетні видання – скажімо, «Encyclopedia Judaica» – ро-

били висновки, що жоден український уряд (ні Центральна Рада, ні Гетьманат, ні Директорія) не був щирим у питаннях єврейської автономії та не зробив нічого для формування «нового та справді конструктивного ставлення до євреїв»². Та хоч би хто був відповідальним за погроми 1919–1920 років у Наддніпрянській Україні, нема жодного сумніву, що вони дуже отруїли єврейсько-українські відносини впродовж наступних десятиліть як на батьківщині, так і в діаспорі.

Російська меншина Наддніпрянської України незмінно опиралась ідеї відокремлення від Росії. Це стосувалося всього політичного спектра: від лівих більшовиків, які фактично

становили більшість Комуністичної Партії (більшовиків) України, – до правих монархістів із Позапартійного блоку російських виборців (*Внепартійний блок русских избирателей*), що видавали російськомовну українофобську щоденну газету «Киевлянин» (Київ, 1864–1919 рр.), редактором і видавцем якої був Василій Шульгін. Коли в липні 1917 року Центральну Раду було відкрито для національних меншин, росіяни отримали в ній 54 депутатські мандати, а в Малій Раді – 8. У різні часи росіяни мали також декілька міністерських портфельів у Генеральному секретаріаті Народної Республіки та Раді міністрів (включно з постом міністра з російських справ, який обійняв Дмитрій Одінець). Коли ж Центральна Рада впритул наблизилася до проголошення автономії, а потім і незалежності України, російські депутати почали залишати Раду, поки не лишилося тільки 4 соціалісти-революціонери та міністр Одінець. Після встановлення Гетьманату в квітні 1918 року більшість росіян, особливо з центральної та правої частин політичного спектру, заявили про підтримку нового українського уряду. Ці ж групи вітали спроби Добровольчої армії генерала Денікіна відновити російський контроль над Україною (1919).

Таке ставлення росіян до українських прагнень не виглядає несподіваним. На їхнє переконання, вони проживали в Малоросії, невід’ємній частці російської вітчизни. Що ж до українства, то більшість росіян вважали його такою собі політичною ідеєю, спродукованою кількома ошуканими інтелектуалами, або побічним продуктом антиросійських планів іноземних держав (головним чином Австро-Угорщини та Німеччини). Відповідно до такого сценарію, селянські маси були не українцями, а малоросами. Для росіян (як і для русифікованих українців) було просто незбагненним, що їхня улюблена Малоросія може коли-небудь відійти від матері-Росії та перетворитися в «штучну» незалежну українську державу.

Поляки в Наддніпрянській Україні виявляли неоднозначну реакцію на події рево-

люційного періоду. З одного боку, саме через світову війну кількість їх у Наддніпрянській Україні зростає. Це було наслідком багаточисельних втеч на схід із Конгресової Польщі – населеної поляками найзахіднішої частини Російської імперії, утримуваної довгий час Центральними державами. Під час цього напливу в міста Правобережжя прибуло багато поляків. Їх кількість у тому ж Києві сягнула 43 тисяч, що становило 9,5% населення міста на 1917 рік.

Після Лютневої революції в Російській імперії поляки Наддніпрянської України утворили дві групи. Польський виконавчий комітет на Русі (*Polski Komitet Wykonawczy na Rusi*), очолюваний Йоахімом Бартошевичем, представляв інтереси класу землевласників і консервативних національних демократів (*Narodowa Demokracja «Endecja»*), що симпатизували польському визвольному рухові. Польський Націонал-Демократичний Централ (об’єднання кількох партій, очолюване Мечиславом Міцкевичем, Романом Кнолом і Станіславом Стемповським) представляв ліберальніші політичні течії, хоча підтримував також інтереси польських землевласників і поділяв їхню ідею незалежної польської держави. Лідери Польського Націонал-Демократичного Централу скористалися з запрошення Центральної Ради взяти участь у керуванні справами й отримали місця для двадцяти депутатів Центральної Ради та двох – у Малій Раді. Після проголошення Четвертого універсалу в січні 1918 року було створено посаду міністра польських справ (ним став Міцкевич) у складі Ради Народних Міністрів Української Народної Республіки.

Міністерство польських справ припинило існування з падінням Центральної Ради в квітні 1918 року. Гетьманат співпрацював натомість із Польським Виконавчим Комітетом, який схвалював консервативний намір гетьманського уряду відновити велику земельну власність. Але дні польських великих землевласників та їхніх володінь у сільській місцевості Правобережжя добігали кінця. У відповідь на селянські бунти та анархію

1919–1920 років, після встановлення советської влади над Наддніпрянською Україною чимало поляків втекло на захід до нової Польської держави. Як наслідок, чисельність поляків у Наддніпрянській Україні зменшилася принаймні на третину – від 685 тисяч 1909 року до 410 тисяч 1926 року.

Єдиною чисельною меншиною, яка цілковито ухилилася від співпраці з Центральною Радою та іншими небільшовицькими режимами Наддніпрянської України, були німці. Зберігаючи статус відчуження, притаманний їм із царських часів, німці лишалися в своїх сільських громадах і намагалися існувати відокремлено як від українців, так і росіян у селах та містах. Але через всеохопні зміни та катастрофічні події революційного періоду німці не змогли довго перебувати поза грою. В певному сенсі вони постраждали найбільше з-поміж усіх народів Наддніпрянської України.

Вже під час Першої світової війни німців, які проживали на землях, найближчих до фронту – Волині та Холмщині – царський режим депортував 1915 року (переважно до Сибіру). Вони виглядали підозріло в очах російського чиновництва, яке побоювалося їхньої можливої колаборації з німецькою армією. Впродовж 1919 року і в час спустошливих нападів селянського лідера Махна багато німецьких сіл (особливо в Катеринославській губернії) було атаковано та нищівно розгромлено. Місцевих жителів або вбивали, або ж вони самі тікали до Німеччини та Сполучених Штатів. Паціфісти-меноніти та їхні прибуткові сільські ферми виявилися особливо легкими мішенями для анархістських банд Махна. Через депортації під час Першої світової війни та еміграцію закордон, що стала результатом втрати власності, чисельність німців у Наддніпрянській Україні зменшилася майже на дві п'яті: від 750 тисяч 1914 року – до 514 тисяч у 1926 році.

Невелика чеська спільнота (близько 30 тисяч), яка проживала переважно на волинських землях, підтримувала добрі взаємини з царським режимом і наступними українськими урядами. Вона також брала ак-

тивну участь у політичному та воєнному рухах, наслідком яких стало проголошення наприкінці 1918 року незалежної Чехословаччини. Зокрема Київ став центром чеського руху всієї Російської імперії. Тут було створено добродійну організацію («Dobročinný»), Освітнє товариство ім. Коменського та газету «Чехословак» («Čechoslovan»). Крім того, в серпні 1914 року тут сформували добровільний загін чеських солдатів для боротьби в лавах російської армії проти «спільного ворога всіх слов'ян» – Німеччини та Австро-Угорщини.

В ході війни чехи з різних частин Російської імперії, а також із екзилу в Австро-Угорщині прямували до Києва. Найвідомішим з-поміж них був письменник Ярослав Гашек, який від 1916 року жив у Києві та видав тут перші наклади свого невдовзі дуже популярного роману «Пригоди бравого вояка Швейка». З початком більшовицької революції та виходом Росії з війни в грудні 1917 року чеський військовий добровільний загін «Česká družina» (до нього приєдналися також чеські та словацькі військовополонені) було трансформовано в так званий Чехословацький легіон. Легіон мав і далі боротися проти Центральних держав до проголошення повної незалежності Чехословаччини. Крім того, 1917 року українські чехи створили відгалуження Чехословацької народної ради в Парижі та наприкінці року вітали свого лідера та майбутнього президента Томаша Масарика в Києві. Масарик звернув увагу на сприятливі взаємини Української Народної Республіки та забезпечив прохід чехословацьких легіонерів, які вирішили покинути територію України в лютому 1918 року. Чехи, які лишалися в своїх домівках на Волині, планували й далі активно діяти як національна меншина в складі Української Народної Республіки, проте крах Директорії і наступ більшовиків унеможливили ці плани.

Татари відрізнялися від інших народів Наддніпрянської України. Вони населяли Крим, на який Гетьманат мав свої територіальні претензії. Та жоден із українських урядів не спромігся за революційний період

Меноніти у вирі революції

Реакцію місцевих німецьких жителів України – зокрема менонітів – яскраво представлено в майже щоденникових спогадах Дитриха Нойфельда за 1919–1920 роки, пізніше опублікованих під назвою «Російський танець смерті» (1977). Особливий інтерес у книзі складає розповідь про те, як меноніти розуміли своє місце в колишній Російській імперії, що думали про анархістського ватажка Махна, про українських сусідів (яких вони називали росіянами) і, зрештою, що змусило їх взятися до зброї, попри те, що вони були пацифістами.

Навіть мирні менонітські поселенці, що досі були дуже далекими від будь-яких історичних подій, перейнялися станом загального піднесення. Вони не могли більше насолоджуватися віковичним спокоєм степу, як і не могли існувати в ізоляції від світу.

<...>

Махно? Хто не воював у ті часи? Це ім'я не одне покоління асоціюватиме з нелюдською жорстокістю. <...> Він відкрито заявив про свою ціль – знищити всіх «капіталістів». Навіть більшовики, що присвятили себе тій самій справі, але все ж більше враховували людський фактор, були для Махна надто пасивними. Його шлях справді залито кров'ю.

<...>

Скоріше за все, махновці грабували людей через надто «підозрілу» симпатію тих до Денікіна. Не можна забувати той факт, що колоністи, сповідуючи нейтралітет, не надто симпатизували селянам. Доки селяни протистояли відновленню старого режиму, вони [менонітські поселенці] залишалися лояльними й навіть записувалися до денікінської армії. Та, властиво, їх надурили, запевнивши, що братимуть їх лише в підрозділи місцевої самооборони.

Чимало молодих людей, виробивши в часи німецької окупації дуже негативне ставлення до росіян, були готові до помсти за мародерство та страждання, завдані нашому народові [1918 року, перед прибуттям німецьких загонів]. <...> Вони підтримували німецьку армію під час окупації, а в окремих випадках були настільки недалекоглядними, що надавали інформацію проти конкретних революційних лідерів.

<...>

Можна критикувати менонітів із Заградовки за те, що вони здалися, замість того, щоб до кінця відстоювати свої принципи. Як добрі християни, вони не мали права показувати ненависть до сусіда. Їхнім обов'язком було любити його навіть тоді, коли він свідомо помиляється. Підстав для відмови від християнських принципів було чимало: достатньо пригадати солдатів, які плондрували та вбивали (хоча не було підстав підозрювати менонітів у такому ж бракові самообмеження та самоконтролю) <...>

Меноніти із Заградовки взяли за зброю без вагань. Пізніше їх двічі за це звинуватили. Крім того, це справді суперечило проголошеній раніше ідеї нонконформізму. Російські селяни звернули на це протиріччя увагу й почали називати менонітів лицемірами. Гірку правду принесли [менонітським] колоністам: «Коли нашої Росії, нашим жінкам і дітям загрожував напад 1914 року, ви відмовилися

стати на наш захист. А тепер питання нашої власности ви хочете вирішувати власноруч». Звісно, це був справжній сором, що [менонітські] дії не були спричинені ані бажанням захистити вітчизну, ані справжнім християнським духом.

<...>

Ми, меноніти, – чужинці на цій землі. Коли б ми не усвідомили цього перед війною, то по війні це все одно стало б відчутним. Наші російські сусіди дивляться на нас як на «проклятих німців», які почали процвітати на їхніх територіях. Вони цілковито ігнорують той факт, що наших предків запросили сюди [сто тридцять] років тому, щоб вони обживали величезні степи, тоді ще не заселені людьми. Вони відмовляються визнати, що наші фермери мали більше, ніж росіяни, досягнень у розвитку промисловості, політшуючи організацію та управління, а не керуючись політичними інтересами...

Та тепер це вже не наша домівка. Ми хочемо виїхати! Магічне слово «еміграція» мандрує з місця на місце, як буран. Якщо двоє чи троє колоністів зберуться разом, нема сумніву, що в розмові йтиметься про еміграцію. Це єдина ідея, що дає нам сили, наша єдина надія.

Джерело: Dietrich Neufeld. *A Russian Dance of Death: Revolution and Civil War in the Ukraine*, translated by Al Riemer (Winnipeg 1977), p. 11, 18–19, 26–27, 63–64, 73–79.

утвердити тут свою владу. За царського правління татари зазнавали культурної дискримінації. Їхніх національних лідерів переслідували й вони мусили тікати закордон – зазвичай через Чорне море до османської столиці Стамбула. Там вони формували конспіративні націоналістичні організації, найважливішою з яких була «Ватан», що відстоювала ідею незалежності Криму.

Після лютневої революції 1917 року кілька татарських національних лідерів повернулися з вигнання й у березні приєдналися до своїх кримських побратимів, утворивши Мусульманський Виконавчий Комітет. Очолюваний недавніми вигнанцями Нуманом Челебі Джиханом і Джафером Сейдаметом Киримером, Комітет вимагав культурної автономії для татар. У травні вимоги зросли вже до територіальної автономії, а в липні, після створення Кримсько-татарської Національної Партії (Мілі Фірка), йшлося вже про перебудову Російської імперії на федеративній основі. Десь так само, як Українська Центральна Рада в Києві, кримські татари поступово перейшли від ідеї автономії до повної незалежності. Кульмінація цього процесу настала в грудні 1917 року, зі ство-

ренням Установчих Зборів кримських татар (Курултай) у Бахчисараї з власним урядом на чолі з Нуманом Челебі Джиханом.

Впродовж усього 1917 року кримське керівництво мало приятні взаємини з Центральною Радою, яка підтримувала татарські вимоги територіальної та культурної автономії. Проте росіяни та українці Криму протистояли кримсько-татарській національній діяльності. Цікаво, що кримські татари наптовхнулися також на сильну протидію з боку інших тюркських груп Російської імперії – особливо волзьких та уральських татар. Після приходу більшовиків до влади в листопаді 1917 року, ради стали важливим політичним фактором у Криму, особливо в портовому місті Севастополі. Ради ж були також в опозиції до татарського національного руху.

В січні 1918 року більшовики вигнали щойно створений Курултай з Бахчисараю та встановили советську владу. Та вона проіснувала лише до травня, коли німецькі війська з Наддніпрянської України прибули на півострів. Хоча німці й вигнали більшовиків, та вони також не визнали татарський національний рух. Навпаки, німці призначили мусульманина-військового (литовського тата-

рина Сулькевіча), який слугував їхнім інтересам. Після відходу німців із Наддніпрянської України наприкінці 1918 року в Криму послідовно правили: 1) проросійський ліберальний уряд (на чолі з кримським лідером кадетської партії караїмом Соломоном Кримом), який проіснував до квітня 1919 року; 2) советська Кримська Республіка, яка співпрацювала з Міллі Фірка (до червня 1919 року); 3) білі армії під командуванням генерала Денікіна та його наступника Петра Врангеля, який відступив до Криму через наступ советської Червоної Армії.

Коли в жовтні 1920 року білих нарешті вигнали з їхньої останньої європейської твердині – Криму, – більшовики повернулися на півострів втретє і востаннє. Вони

відразу затаврували колишніх союзників – Кримсько-татарську Національну Партію (Міллі Фірка) як контрреволюційну та проголосили підпорядкування советському уряду в Москві. Через рік, у жовтні 1921 року, Москва створила Кримську Автономну Советську Соціалістичну Республіку, що стала частиною Російської Советської Федеративної Соціалістичної Республіки. Тобто, восени 1920 року й Наддніпрянська Україна, й Крим опинилися в межах советської орбіти, центром якої була Москва.

¹ Richard Pipes, *The Formation of the Soviet Union*, 2nd rev. ed. (New York 1968), p. 137.

² Benzion Denur, 'Ukraine', in *Encyclopedia Judaica*. Vol. XV (Jerusalem 1972), p. 1518.

Західноукраїнська Народна Республіка

Від самого початку Першої світової війни в серпні 1914 року західноукраїнські землі – особливо Галичина та Буковина – були в центрі військових подій уздовж Східного фронту. Внаслідок цього галицьке та буковинське політичне життя було обмежене переважно діяльністю їхніх лідерів, які провели більшість воєнних років у імперській габсбурзькій столиці – Відні. Коли австрійський парламент знову скликали в травні 1917 року, Українська парламентарна репрезентація, очолювана Юліаном Романчуком, категорично стала заперечувати будь-який політичний статус, який продовжив би подальше співіснування українців Галичини та поляків у межах однієї провінції. Як наслідок, стару вимогу поділу Галичини повторили знову, хоча тепер це була мінімальна вимога українських лідерів. Австрійська відповідь була такою самою – зволікання. Габсбурзький уряд і далі стверджував, що жодних внутрішніх структурних змін в імперії не буде до закінчення війни. В лютому 1918 року, на переговорах із укладення Брест-Литовського договору, австрійський уряд пообіцяв, що закон про поділ Галичини буде підготовано до липня цього року. Хоча далі обіцянки справа не зрушилася. Та все ж багато галицьких українців сподівалися, що Габсбурзька імперія може задовольнити їхні політичні прагнення.

Українці Австро-Угорщини готуються до свого повоєнного майбутнього

Проте восени 1918 року, коли стало очевидним, що Центральні держави програли війну, деякі галицькі та буковинські українці почали готуватися до неминучих змін в Австро-Угорській імперії. Наприкінці 1918 року міжнародна ситуація кардинально змінилася.

Держави Антанти вже затвердили так звану мирну програму «14 пунктів», яку видав у січні 1918 року американський президент Вудро Вілсон. Тут було проголошено, що при укладенні майбутнього миру слід керуватися принципом національного самовизначення. Один із 14 пунктів Вілсона давав незалежність відновленій Польщі. Інший вимагав автономії для всіх народів Австро-Угорщини (хоча в імперії усвідомлювали, що «автономія» означатиме національне самовизначення – себто незалежність). Українці, як і всі народи Габсбурзької імперії, серйозно сприйняли декларації Антанти. Першими, хто відповів на нову політичну ситуацію, були українські офіцери австро-угорської армії, які у вересні 1918 року організували у Львові, спільно з українськими січовими стрільцями, що тоді перебували в Буковині, Центральний Військовий Комітет для координації планів щодо ймовірного захоплення влади.

Усвідомлюючи, що старий лад приречений, 16 жовтня 1918 року імператор Карл (1916–1918) видав маніфест, яким передбачав трансформацію Австро-Угорської імперії на федеративну державу. В ньому він закликав нації готуватися до майбутніх перетворень. Відень ще раз відповів на політичну кризу неадекватним та запізнаним рішенням. Федералізм навряд чи був прийнятною пропозицією для національних рухів, які почали самостійно рухатися до незалежності, а тому діяли так, ніби імперія вже припинила своє існування. Натомість українці, як і завжди, покладалися на рішення Габсбургів, а тому відповіли.

За тиждень до маніфесту 16 жовтня найвідоміші галицькі українські лідери – Євген Петрушевич, Юліан Романчук та митропо-

лит Андрей Шептицький (що повернувся додому після звільнення з-під утримання в російському монастирі) – зібралися, щоб ухвалити плани зі скликання українських Установчих Зборів. Маніфест імператора, як видавалося, засвідчував легальність таких зборів. Спільно з іншими політичними та церковними лідерами Галичини та Буковини, у Львові 18 жовтня було створено Українську Національну Раду. Вона вибрала Євгена Петрушевича своїм президентом і, покладаючись на принцип самовизначення націй, проголосила 19 жовтня створення держави з усіх українських земель Австро-Угорщини. Закарпаття також приєднала до майбутньої Української держави, хоча жоден представник цього регіону не був присутнім на львівській Українській Національній Раді. Попри проголошення української державності, в документах не було жодної згадки про відокремлення від Австро-Угорщини. Це означало, що українці допускали можливість приєднатися до федерації, утвореної зі старої Габсбурзької імперії. Інакше кажучи, вони діяли в межах «законних» директив імператорського маніфесту від 16 жовтня.

Західноукраїнська незалежність і війна

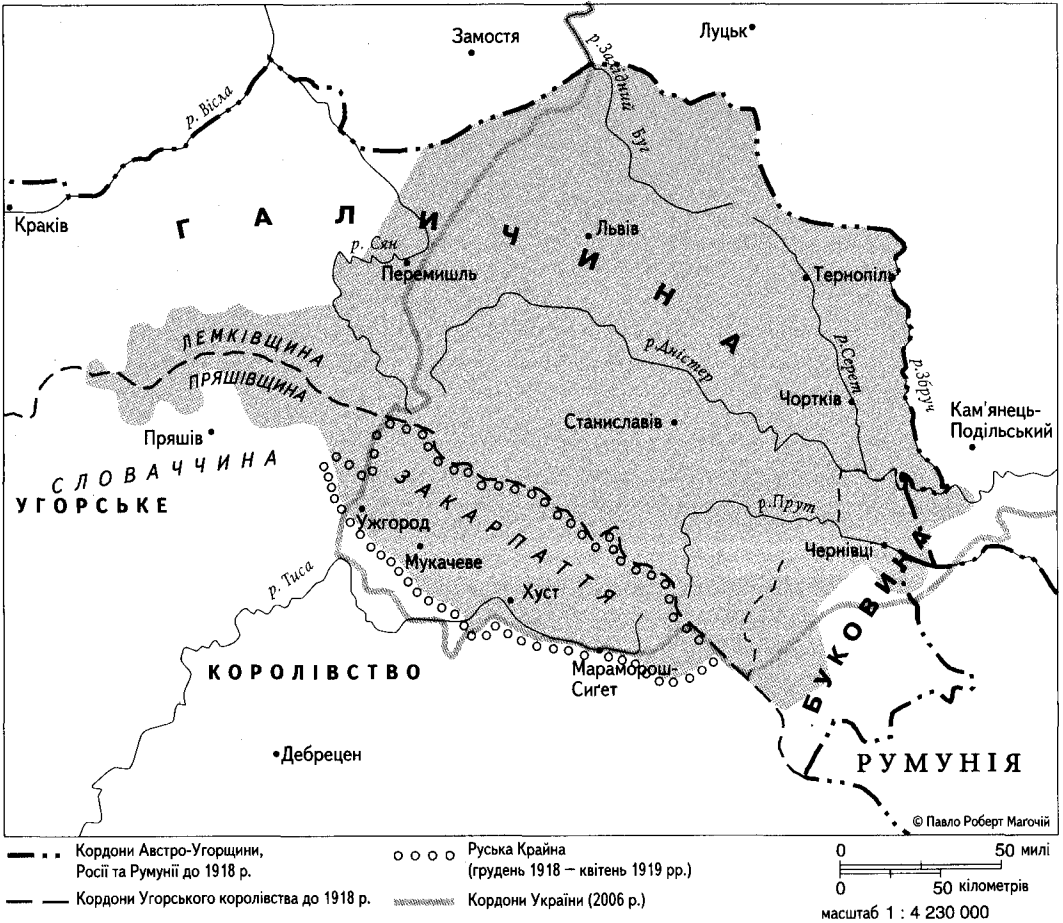
Українська Національна Рада таки заявила про своє право керувати визначеними територіями, а 1 листопада почала вимагати від намісника Галичини (Карла фон Гуйна) зректися влади. Перед загрозою натиску українських частин імперської армії останній габсбурзький намісник передав свої відомства українцям. Цього ж дня Національна Рада проголосила, що держава, про яку вперше заговорили 19 жовтня, віднині є незалежною країною. Отже, 1 листопада 1918 року стало «другим» українським днем незалежності. За тиждень нова держава отримала назву Західноукраїнська Народна Республіка.

На перший погляд, західноукраїнська незалежність, народжена на уламках імперії, далася без особливих зусиль. Та це була лише видимість. Поляки не планували віддава-

ти українцям те, що вони вважали власною національною спадщиною, – Галичину (як українську східну частину, так і польську західну). Декілька польських організацій у Львові самостійно озброїлися, тож 1 листопада – того дня, коли австрійці здали кермо влади, – українці виявилися вплутаними у війну з місцевими поляками. Спочатку вони втримували Львів та інші міста Східної Галичини, але 21 листопада українців витіснили з нової столиці й вони змушені були перевести свій уряд спершу до Тернополя, а на початку січня – до Станиславова.

Посеред війни з поляками Українська Національна Рада 13 листопада 1918 року прийняла тимчасовий основний закон, який офіційно проголошував утворення самостійної Західноукраїнської Народної Республіки з постійним військом – Українською Галицькою Армією. До складу нової держави входили населені українцями землі Галичини (переважно на схід від річки Сян), Буковини та Закарпаття (частини семи округів північно-східної Угорщини). Та лише в Східній Галичині українці зуміли – хоча б тимчасово – встановити свою адміністрацію. Натомість Буковину 11 листопада вже окупували румунські війська. Закарпаття ж – коли не враховувати короткотривалу присутність невеликої частини військ – ніколи не перейшло під контроль ЗУНР.

До скликання парламенту (*сойму*), вибори до якого було заплановано на червень 1919 року, верховна влада в Західноукраїнській Народній Республіці лишалася в руках Національної Ради, очолюваної Петрушевичем. Для керування підвладними землями 9 листопада 1918 року вона створила тимчасовий Державний Секретаріят, очолюваний спершу Костем Левицьким, а потім – вже з нового року – Сидором Голубовичем. До складу цього парламенту, що ніколи так і не зібрався, мало ввійти 226 депутатів, 66 із яких – представники національних меншин (33 поляки, 27 євреїв і 6 німців). Крім того, ще 10 листопада 1918 року Українська Національна Рада доручила Державному Секретаріатові зробити все можливе для об'єд-

Мапа 34. Західноукраїнська Народна республіка (1918–1919 рр.)

нання зі своїми побратимами – українцями з Наддніпрянської України. 3 січня 1919 року Національна Рада, зібравшись у Станиславові, затвердила договір про об'єднання Західноукраїнської Народної Республіки з Українською Народною Республікою Наддніпрянської України. Галичани вислали делегацію до Києва, де 22 січня 1919 року («третій» український день незалежності) на величезній національній маніфестації перед Софіївським собором було проголошено: «Віднині воедино зливаються століттями відірвані одна від одної частини єдиної України – Західноукраїнська Народна Республіка (Галичина, Буковина й Угорська

Русь [Закарпаття]) й Наддніпрянська Велика Україна»¹. Теоретично Західноукраїнська Народна Республіка стала Західною областю Української Народної Республіки. Та насправді західні українці вели самостійне політичне, військове та дипломатичне життя.

Щоправда до весни 1919 року таке існування почало виглядати дедалі загрозливішим. У той час Українська Галицька Армія (під командуванням генерала Михайла Омеляновича-Павленка) проявила себе як ефективна бойова сила та зуміла до лютого 1919 року відкинути поляків назад і взяти в облогу Львів. Та ці зусилля було зведено

навівець військовою та дипломатичною перевагою їхнього ворога.

В світі міжнародної політики Україна мала велику проблему. Як Наддніпрянська Україна, так і Східна Галичина були маловідомі на Заході. Польща натомість мала сильну підтримку з боку Антанти, яка на початку 1918 року визначила незалежність Польщі як одну з найважливіших цілей війни. Як і за старих часів австрійської Галичини, коли габсбурзький уряд у критичні моменти віддавав перевагу польським інтересам над українськими, так і 1919 року польські інтереси переважили інтереси маловідомих (а тому ні для кого не важливих) галицьких українців.

Це не означає, що про галицьких українців узагалі нічого не чули. Провідні держави Антанти, що зібралися на Паризькій мирній конференції на початку 1919 року, мали власних «східних експертів». Деякі з них не просто знали про українські вимоги, але й симпатизували їм. Українці зі свого боку мали дипломатичних представників, що готували меморандуми в Парижі, а також емігрантів у Сполучених Штатах і Канаді, які лобіювали в своїх урядах питання щодо визнання української незалежності чи то Галичини, чи Наддніпрянської України. Зрештою, життєствердний вілсонівський принцип самовизначення націй можна було, без сумніву, застосувати й до українців Східної Галичини.

Та коли українці мали обмежений доступ до меморандумів і декларацій, поляки офіційно представляли свої інтереси на Паризькій мирній конференції та могли вести свою справу публічно, передовсім через відомого на Заході делегата, концертного піаніста та першого польського міністра закордонних справ Ігнація Яна Падеревського. Від початку 1919 року Падеревський, як справжній демагог, доводив, що ідеї української державності є лише свідченням банкрутства політичних цілей німецького та австрійського ворога, який сподівався розділити та правити західними регіонами колишньої Російської імперії. Ці території – переконував він – мають по праву стати східними землями

відновленої Польської держави. Що ж до українців, то – вважав Падеревський – усі вони були більшовиками. Цим він мав на увазі, що вони становлять велику небезпеку для Антанти та європейської стабільності загалом. Але не всіх миротворців у Парижі ввела в оману пишномовна риторика Падеревського. Вже навесні 1919 року було здійснено кілька спроб установити мир між українськими та польськими військами (це мало лишити хоча б якусь частину Східної Галичини в руках українців). Та ці втручання так і не принесли користі.

Зрештою, в квітні 1919 року добре вишколена та оснащена стотисячна польська армія під командуванням генерала Юзефа Галера прибула до Польщі. Ця армія, з досвідом ведення бойових дій на боці Антанти у Франції, мала відвернути загрозу західного наступу советської Росії. Цю ідею Антанта, без сумніву, вітала. Та польський уряд послав Галера з військами в Галичину. Попри запеклий опір із боку української Галицької Армії (особливо під час так званого Чортківського наступу в червні), поляки досягнули успіху. Вже 16–18 липня 1919 року УГА та уряд ЗОУНР залишили Галичину.

А що ж із вілсонівським принципом про право націй на самовизначення? Його принесли в жертву тому, що вважали на той час більшою небезпекою, – більшовизму. Про цю небезпеку писали в паризькій ноті від 25 червня 1919 року держави Антанти до уряду Польщі у Варшаві:

Для захисту осіб і майна мирного населення Східної Галичини від загрози з боку більшовицьких банд [sic] Верховна Рада союзницьких та об'єднаних сил дозволяє військам Польської республіки провести операції на річці Збруч <...> Цей дозвіл жодним чином не впливає на рішення щодо устрою та політичного статусу Галичини, які Верховна Рада прийматиме пізніше².

Попри застереження в ноті, Польща по суті отримала санкцію від Антанти на окупацію всієї Галичини.

Західноукраїнський уряд у Наддніпрянській Україні

В умовах все гіршої військової ситуації Національна Рада Західноукраїнської Народної Республіки надала своєму президентові Євгену Петрушевичеві повноваження диктатора. Це надавало йому повну владу щодо визначення політичного та військового курсу Західноукраїнської Народної Республіки. Після поразки в боротьбі з поляками Петрушевич залишив Галичину, подавшись на схід через річку Збруч до сусіднього Кам'янець-Подільського, де очолювана Петлюрою Українська Народна Республіка робила відчайдушні спроби вижити перед загрозою більшовицького наступу, внаслідок якого було взято під контроль більшу частину Наддніпрянської України.

Згідно з актом про об'єднання українців від січня 1919 року, Петрушевич і його уряд ставали частиною Української Народної Республіки Петлюри. В Кам'янець-Подільському галицькі та наддніпрянські українці отримали змогу перевірити на міць проголошену єдність. Та їхня нездатність співпрацювати виявилася справді незвичайною. В 38 розділі вже йшлося про те, як Петлюра планував укласти союз із Польщею, щоб відбити більшовицький та білий наступи зі сходу. Ще відчуваючи смак гіркої військової поразки, Петрушевич не хотів мати нічого спільного з поляками, а частина його прихильників – передусім військових – узагалі схилилася до того, щоб укласти союз з одним із запеклих ворогів Петлюри – білим генералом Денікіним.

Окрім цих тактичних розбіжностей, були й інші причини, через які галичани не хотіли співпрацювати з наддніпрянцями. Петрушевич із оточенням відчував, що Галичина була найрозвинутішим регіоном України в плані національної культури, а також – на той час це, мабуть, було найважливіше – в плані дійової військової сили. Стара теорія «Галичина – П'ємонт України» все ще впливала на їхню свідомість. Інакше кажучи, Галичину треба зробити сильною,

незалежною українською державою, тоді інші українські землі підуть її шляхом. Зрештою, галичани й далі довіряли Антанті та Паризькій мирній конференції, від яких сподівалися почути підтвердження своїх національних прав. Вони не усвідомлювали, що політичні маневри, які принесли їм певні успіхи в Австрії перед 1914 роком, нічого не означали в 1918–1919 роках, коли тільки військова сила та дипломатичні засоби мали якесь значення. А як першого, так і другого гостро потребували й галичани, й решта українців.

Такими були причини невдалої співпраці між Західноукраїнською Народною Республікою Галичини та Українською Народною Республікою. Наприкінці 1919 року обидві республіки перебували в стані хаосу. Петлюра вирушив до Польщі, аби підготуватися до ще одного (останнього) зіткнення з більшовиками. Петрушевич поїхав до Відня, щоб уже звідти провадити дипломатичну боротьбу в західно- та східноєвропейських столицях від імені своєї батьківщини, окупованої поляками. На жаль, і ці спроби виявилися марними.

Буковина та Закарпаття

Хоча від часу свого створення наприкінці 1918 року Західноукраїнська Народна Республіка заявляла про свій суверенітет не лише над Східною Галичиною, але й над Буковиною та Закарпаттям, долі цих двох територій по війні були цілком різними. Українське політичне керівництво Буковини тісно співпрацювало з галичанами Відня в роки війни, а потім брало участь у роботі Української національної ради у Львові, яка 1 листопада проголосила незалежність усіх українських земель занепакої Австро-Угорської імперії. Паралельно до подій у Галичині, в адміністративному центрі Буковини, Чернівцях, 25 жовтня 1918 року створили Український крайовий комітет Буковини під керівництвом Омеляна Поповича, українського депутата австрійського імперського парламенту. Два дні потому румунські депутати з австрійського та буковинського пар-

ламентів створили Румунську національну раду. В цей час Українська національна рада відкликала з австрійської армії загопи українських січових стрільців з Буковини до Львова. Відбувши 1 листопада, вони залишили буковинських українців без будь-якої підтримки.

Члени Українського крайового комітету Буковини на чолі з Поповичем вели переговори з румунськими колегами, та змогли домовитися тільки з депутатом парламенту Аврелем Ончулом, який мав лише обмежений вплив на буковинських румунів. 6 листопада австрійське керівництво передало владу Поповичеві та Ончулу, які діяли від імені Українського комітету (тепер – Національної Ради) та Румунської національної ради. Ці дві інституції мали керувати, відповідно, тими частинами Буковини, де їхня національність становила більшість. Але ці домовленості не надто вплинули на перебіг подій, адже більшість румунських лідерів Буковини мала інші плани.

Румунська національна рада на чолі з Янку Флондором насправді не хотіла ділити владу з українцями, адже сподівалася на її швидке «воз'єднання» з Румунією. Тому коли австрійці відмовилися від влади 6 листопада, Флондор звернувся до Румунії з проханням вислати війська. За п'ять днів румунська армія ввійшла в Чернівці. Українці, що не мали серйозних військових сил, не могли протистояти, тож Румунія анексувала всю Буковину.

В Закарпатті ситуація була значно складнішою. Як й інші частини колишньої Габсбурзької імперії, закарпатські русини/українці утворили кілька народних рад наприкінці 1918 року для обговорення долі своєї батьківщини. Угорці також не марнували часу. 31 жовтня політичні діячі, на чолі з графом Міхаєм Карої, сформуvalи революційний уряд у Будапешті, а за два тижні (16 листопада) Угорщину проголосили незалежною республікою. Ця нова республіка заявила претензії на всі території під колишньою юрисдикцією Угорського королівства, включно з Закарпаттям.

Національні меншини Угорщини були незадоволені таким поворотом і склали плани щодо відокремлення від своїх колишніх правителів. З-поміж кількох народних рад, які збиралися в Закарпатті в листопаді та грудні 1918 року, виокремилися три політичні спрямування. Ужгородська рада схилилася до того, щоб лишитися з Угорщиною, дві інші шукали підтримки з іншого боку й погоджувалися приєднатися або до щойно проголошеної держави Чехословаччина (Пряшів), або ж до незалежної України (Мараморос-Сигет). Аби перешкодити другим і третім, нова Угорська республіка 21 грудня 1918 року прийняла закон про створення автономної провінції під назвою Руська Країна. Як автономна частина Угорщини, Руська Країна в лютому 1919 року отримала свого урядового міністра (Ореста Сабова) та місцевого губернатора (Агоштона Штефана), а в березні там було проведено вибори до парламенту автономії, що містився в Мукачеві.

Коли Угорська республіка намагалася зберегти контроль над Закарпаттям, двоє місцевих лідерів вирушили до Галичини, де 3 січня 1919 року попросили допомоги від Західноукраїнської Народної Республіки. 21 січня понад 1200 русинів/українців зібралися в невеличкому місті Хуст, аби засвідчити свою готовність приєднатися до соборної України. Невелика частина Закарпаття – далека східна Гуцульщина – навіть проголосила незалежну Гуцульську республіку на початку січня та прийняла допомогу від Західноукраїнської Народної Республіки. Гуцульській республіці вдалося проіснувати шість місяців, доки її не ліквідували румунські війська.

Та ні угорська, ні українська орієнтації не здобули перемогу в Закарпатті. Несподіваний чинник призвів до вирішальної зміни в політичному майбутньому регіону. Цим чинником стали Сполучені Штати Америки, а зокрема – емігранти з Закарпаття. Угро-русини (себе русини з Угорщини) в липні 1918 року обрали молодого адвоката з Пітсбурга Григорія Жатковича представляти інтереси їхньої батьківщини. Спершу Жаткович схилився до ідеї незалежної Русинської держави

(Русинії), та після зустрічі з президентом Вілсоном і чеським лідером Масариком (він перебував у Сполучених Штатах, вирішуючи долю майбутньої незалежної Чехословаччини) русинсько-американський лідер віддав перевагу чехословацькому варіантові. Він провів у грудні 1918 року плебісцит серед емігрантів у Сполучених Штатах, під час якого 68% проголосували за приєднання до Чехословацької республіки.

Натхненний рішенням американських русинів, новий уряд у Празі, на чолі з президентом Масариком, вислав війська наприкінці грудня 1918 року, щоб зайняти Закарпаття. В січні чехословацькі війська дійшли лише до Ужгорода (недалеко від сучасного українського кордону з Словаччиною), адже рештою регіону керував проугорський уряд автономної Руської країни. Пізніше, в березні, коли Угорщина перетворилася на советську республіку, очолювану Белою Куном, автономія опинилася під більшовицьким контролем. Комуністична загроза Дунайському басейнові спричинила війну між угорською советською армією та чехословацькими й румунськими військами. Зрештою, угорські комуністи зазнали поразки, й влітку 1919 року чехословацькі та румунські війська окупували все Закарпаття. 8 травня 1919 року в Ужгороді збиралася Центральна Руська Народна Рада й підтвердила рішення русинів-емігрантів у Сполучених Штатах, заявивши про добровільне приєднання до Чехословаччини, з тією тільки поправкою, що всі населені русинами території на південь від Карпат отримують політичну та культурну автономію.

Українська революція: успіх чи невдача?

На літо 1919 року кожна з трьох українських територій колишньої Австро-Угорської імперії вже була в складі нових країн. Східна Галичина відійшла до Польщі, Північна Буковина – до Румунії, а Закарпаття – до Чехословаччини. Та лише в Закарпатті нову політичну ситуацію підтримало місцеве населення. Проте жодна з цих тери-

торіальних змін ще не отримала міжнародного визнання. На нього очікували від Мирної конференції в Парижі, де лідери Антанти засідали з початку 1919 року, вимальовуючи нові лінії на політичній мапі Європи.

З приєднанням *de facto* західноукраїнських земель до Польщі, Румунії та Чехословаччини в середині 1919 року та з приходом більшовицької влади в Наддніпрянську Україну на початку 1920 року боротьба за створення суверенної Української держави, яка охопила б усі населені українцями території та була б незалежною від навколишніх держав, добігла свого кінця. Бачачи такий результат, більшість немарксистських авторів згодом визначила український революційний період як невдалий. Їхнє пояснення? Українці не зуміли досягнути остаточної мети всіх національних рухів – державної незалежності. Факти ж тих революційних 1917–1920 років було ґрунтовно вивчено для того, щоб знайти причини поразки.

Їх відшукали багато: 1) політична недосвідченість і, як наслідок, згубна внутрішня боротьба й відсутність сталого керівництва; 2) цілковитий провал у співпраці між галичанами та наддніпрянцями; 3) підкорення іноземним державам (особливо Німеччині); 4) вторгнення білих і більшовиків; 5) відмова Антанти допомогти українській справі; 6) невдалі спроби вирішити земельне питання й небажання селянських мас підтримувати «власні українські» уряди та їхнє приєднання до численних мародерських банд; 7) опозиція багатьох національних меншин на українській території до ідеї української незалежності. Зрештою, найважливішою причиною поразки вважають те, що українці на 1917–1920 роки ще не були свідомою нацією, а тому й не мали бажання боротися та жертвувати собою заради української державности.

З іншого ж боку, український революційний період був успішним. Можна лише дивуватися, чому так багато українців боролися й поклали свої життя за ідею незалежності. Це особливо дивно для центрально-східної – себто Наддніпрянської – України, де український рух фактично не існував (у

найкращому разі він був дуже нечисленним). Несподівано після 1917 року стався справжній енергетичний вибух у політичній, соціальної, культурній та військовій сферах. І навіть коли всі ці зусилля не призвели до жаданої незалежності, революційний досвід прищепив українцям міцне відчуття національної мети, яку досягнули, до того ж, не після кількох поколінь мирної культурної праці, а менш, ніж за п'ятдесят років. Із такої перспективи українська революція видається дивовижним успіхом.

З іншого боку, апологети Української Советської Соціалістичної Республіки цей період ніколи не вважали невдалим. Зрештою, саме революційні часи утвердили советський український режим, який після

трьох спроб нарешті встановив свою владу на більшості українських етнічних земель. Тому в советському розумінні незалежність прийшла до більшої частини Наддніпрянської України в 1917–1920 роки. Єдине, чого вимагали від наступних поколінь, – це принести такі ж досягнення на всі українські землі. В наступних п'яти розділах з'ясуємо вплив советської та несветської влади на українських територіях, які й далі по-різному сприймали як наслідки, так і цілі революційного періоду.

¹ *Національні відносини в Україні у XX ст. Збірник документів і матеріалів* (Київ 1994), с. 92.

² Цит за: John S. Reshetar, Jr. *The Ukrainian Revolution, 1917–1920* (Princeton, N. J. 1952), p. 283.

Частина дев'ята

Міжвоєнні роки

Повоєнні договори та поділ українських земель

Осінь 1918 року свідчила про завершення Першої світової війни, коли одна по одній Центральні держави – Болгарія (29 вересня), Туреччина (30 жовтня), Австро-Угорщина (3 листопада) й нарешті Німеччина (11 листопада) – погодилися укласти мир до кінця військових дій. Зі свого боку, члени Антанти, відомі під назвою «Союзні та об'єднані держави» (Велика Британія, Франція, Італія, Сполучені Штати та Японія), погодилися зібратися в Парижі, аби підписати офіційні мирні договори. В січні 1919 року голови чотирьох Союзних держав, задіяних в європейському театрі воєнних дій, – прем'єр-міністр Великої Британії Дейвід Ллойд Джордж, прем'єр Франції Жорж Клемансо, президент Сполучених Штатів Вудро Вільсон і прем'єр Італії Віторіо Емануель Орландо – прибули в Париж, аби взяти участь у роботі мирної конференції.

Хоча Перша світова війна закінчилася наприкінці 1918 року, а мирні переговори тривали вже від початку 1919-го, військові дії в Східній Європі не припинилися. На українських землях вони тривали принаймні ще два наступні роки, до кінця 1920-го. Попри те, що деякі паризькі рішення миротворців напряду стосувались українських територій (особливо земель колишньої Австро-Угорської імперії), дипломатичні пропозиції з Парижа з'являлися зазвичай після завершення військових дій: їх паризькі миротворці фактично не контролювали. Скажімо, Союзні держави, проголосивши себе правителями на землях колишньої Австро-Угорської імперії, відчували обов'язок утрутитися в польсько-українську війну, що лютувала в Східній Галичині з листопада 1918 по липень 1919 року. Та їхні спроби укласти мир проігнорували як поляки, так і українці. Тож те, що Союзні дер-

жави дозволили польським військам окупувати Галичину до її східного кордону по річці Збруч від червня 1919 року, було тільки визнанням уже доконаного факту. Іншими словами, ні добра воля деяких союзних лідерів у Парижі, резонно занепокоєних і навіть наляканих польським захопленням Східної Галичини, ні протести дипломатичної місії Західноукраїнської Народної Республіки, адресовані миротворцям, не мали жодного впливу на події в Україні. Коли ж її роботу нарешті було скінчено, Паризька мирна конференція лише затвердила на папері те, що вже вирішили на полі битви: розподіл західноукраїнських (колишніх австро-угорських) територій між новими державами – Польщею та Чехословаччиною, а також розширеним Румунським королівством.

Паризька мирна конференція

Для встановлення нових політичних реалій у кількох палацах недалеко від столиці Франції було підписано серію мирних угод між союзниками (Антантою) та переможеними Центральними державами. Це й отримало назву Паризької мирної конференції. Першою та, зрештою, найполемічнішою, була угода, підписана з Німеччиною 28 червня 1919 року в колишньому палаці Людовика XIV – Версалі. Версальський договір прямо не стосувався українських територій (за винятком того, що рішення про східні кордони Польщі відклали на потім: їх мали «пізніше визначити головні Союзні та об'єднані держави»¹). Та Польща мусила підписати договір у Версалі, що гарантував повні права й численні релігійні, освітні, мовні та інші привілеї своїм меншинам.

Мапа 35. Українські землі в 1923 р.

© Павло Роберт Магочій

Наступний договір було підписано з Австрією 10 вересня 1919 року в палаці Сен-Жермен-ан-Лей. Сен-жерменський договір прямо стосувався Північної Буковини та Закарпаття. Всю Буковину, включно з Чернівцями та північною, населеною українцями, частиною колишньої австрійської провінції, було визнано частиною Румунського королівства. Так само всю «русинську територію на південь від Карпат» визнавали частиною нової Чехословацької республіки та обіцяли їй «найвищий ступінь самоврядування, який не суперечить єдності Чехо-Словацької держави»². Пізніше сен-жерменське рішення щодо Закарпаття затвердили ще й в окремому договорі, підписаному з Угорщиною в Трієні 4 червня 1920 року.

Щодо Східної Галичини, то сен-жерменський договір, попри поширену думку, не віддавав цю територію Польщі. В 91 статті йшлося лише про те, що Польща є стосовно всієї Галичини військовим окупантом, а її чинним сувереном і надалі є Союзні та об'єднані держави. Через неврегульований міжнародний статус Галичини, що зачіпав і питання східного кордону Польщі, паризька місія Західноукраїнської Народної Республіки (очолювана Василем Панейком, а пізніше Степаном Витвицьким) наполегливо лобювала сприятливий варіант щодо східної половини колишньої габсбурзької провінції. У вересні 1919 року комісія з польських справ при Раді послів мирної конференції запропонувала навіть надати Східній Галичині статус автономної провінції, та поляки через три місяці відкинули цю ідею.

В 1921–1922 роках галицьке питання обговорювали в щойно створеній Лізі націй у Женеві та на кількох міжнародних конференціях у Західній Європі (Генуя, Прага, Лондон). 1923 року Рада послів, перевантажена нагальнішими проблемами в Західній Європі, вже не мала сил на вирішення галицького питання. В березні цього року вона просто поступилася своєю теоретичною владою над регіоном і віддала Польщі всю Галичину від Кракова до річки Збруч. Лише тоді стало зрозуміло, що непохитна віра

лідерів Західноукраїнської Народної Республіки в Союзні держави була марною. Після 1923 року Галичину на міжнародному рівні визнали польською територією.

Советська Україна та Советський Союз

Якщо влада паризьких миротворців на західноукраїнських землях була щонайменш уявна, то в Наддніпрянській Україні її взагалі не було. Тут рішення про кордони визначили результати війни між Польщею та советською Росією, що в неї в якості союзника Росії було втягнуто й Україну. Внаслідок мирної угоди, укладеної в жовтні 1920 року, та заключного договору, підписаного в Ризі 18 березня 1921 року, Польща погодилася визнати як советську Росію, так і советську Україну. Та визначений польсько-український кордон залишив за Польщею населену українцями Східну Галичину, Південне Підляшшя, Західну Волинь і Західне Полісся.

Щодо советської України, то умовно вона була незалежною. З советською Росією (офіційна назва – Російська Советська Федеративна Соціалістична Республіка) її пов'язував лише договір про союз, укладений 28 грудня 1920 року. Та суттєво, що цей договір між двома напозір незалежними державами насправді узалежнював як українське військо, так і українську економіку (включно з внутрішньою та зовнішньою торгівлею) від рішень Всеросійської Комуністичної партії (більшовиків) у Москві. Спочатку в українській сфері повноважень лишалася зовнішня політика, сільське господарство, юстиція та освіта. Попри формальний статус незалежної держави, дипломатичну діяльність советської України було припинено чи не відразу. Пізніше, в лютому 1922 року, дипломатичні прерогативи советської України (як і в інших «суверенних» советських республіках) було делеговано советській Росії. По суті, советська Україна та її державний апарат, керований Комуністичною партією (більшовиків) України (що існувала фактично завдяки присутності Червоної Армії), повністю підпорядкувалися Всеросійській Ко-

*Союзний робітничо-селянський договір між Російською Советською Федеративною Соціалістичною Республікою та Українською Советською Соціалістичною Республікою **

28 грудня 1920 року

Керівництво Російської Соціалістичної Федеративної Советської республіки, з одного боку, та керівництво Української Соціалістичної Советської Республіки, з іншого, згідно з проголошеним пролетарською революцією правом народів на самовизначення, визнаючи незалежність і суверенність кожної зі сторін та усвідомлюючи необхідність об'єднання зусиль задля оборони, а також в інтересах господарського будівництва, вирішили укласти цей союзний робітничо-селянський договір і уповноважити від свого імені:

Советський російський уряд (голову Ради Народних Комісарів Володимира Ілліча Леніна та Народного Комісара з іноземних справ Георгія Чічеріна) та Советський український уряд (голову Ради народних комісарів і народного комісара з іноземних справ Християна Георгійовича Раковського).

Ці вповноважені, перевіривши надані їм повноваження та визнавши їх достатніми, дійшли такого висновку:

1. Російська Соціалістична Федеративна Республіка та Українська Соціалістична Советська Республіка укладають між собою воєнний та господарський союз.

2. Обидві держави вважають за необхідне проголосити, що загальні обов'язки, які вони й надалі братимуть на себе щодо інших держав, можуть бути зумовлені тільки спільністю інтересів робітників та селян (включно з цим союзним договором республік). Факт попередньої належності території Української Соціалістичної Советської Республіки до колишньої Російської імперії не накладає на Українську Соціалістичну Советську Республіку жодних зобов'язань щодо будь-кого.

3. Для кращої реалізації мети, вказаної в пункті 1, обидві держави проголошують об'єднання таких комісаріятів: 1) військових і морських сил; 2) Вищу раду народного господарства; 3) зовнішньої торгівлі; 4) фінансів; 5) праці; 6) шляхів сполучення і 7) пошти та телеграфу.

4. Об'єднані народні комісаріяти обох республік входять до складу Ради Народних Комісарів Російської Соціалістичної Федеративної Советської Республіки й мають в Раді Народних Комісарів Української Соціалістичної Советської Республіки своїх уповноважених, яких затверджують і контролюють Український Центральний Виконавчий Комітет і з'їзд Рад.

5. Порядок і форму внутрішнього керування об'єднаними комісаріятами буде встановлено особливими угодами між двома урядами.

* Радянське будівництво на Україні в роки громадянської війни (1919–1920): Збірник документів і матеріалів. – К.: Вид-во АН УРСР, 1957. – С. 182–183.

6. Керівництво та контроль за об'єднаними комісаріятами здійснюватимуть через Всеросійські з'їзди Рад депутатів робітників, селян і червоноармійців, а також і [через] Всеросійський Центральний Виконавчий Комітет, до якого Українська Соціалістична Советська Республіка делегує своїх представників на основі постанови Всеросійського з'їзду Рад.

7. Цей договір підлягає ратифікації відповідних вищих законодавчих органів обох Республік.

Оригінал складено й підписано в двох примірниках російською та українською мовою в Москві 28 грудня тисяча дев'ятсот двадцятого року.

муністичній партії (більшовиків) і советському уряду в Москві. Відносини України та інших советських республік із советською Росією було врегульовано за кілька місяців після створення в грудні 1922 року Союзу Советських Соціалістичних Республік. Новий Советський Союз номінально був федеративною державою в складі чотирьох советських соціалістичних республік: Російської Советської Федеративної Соціалістичної Республіки, Української ССР, Білоруської ССР та Закавказької СФСР. Пізніше з Російської СФСР було виокремлено три нові республіки – Туркменську ССР (1925), Узбекику ССР (1925) і Таджикику ССР (1929). Закавказьку СФСР було розділено на три окремі республіки – Азербайджан, Вірменію та Грузію. Тобто 1929 року до складу Советського Союзу входило дев'ять республік.

Згідно з першою Конституцією Советського Союзу, прийнятою 31 січня 1924 року, державну владу номінально розподілили між Москвою (федеральний рівень) та республіками (в тому числі й советською Україною). Проте повноважень лишалося дедалі менше. Наприклад, договір про союз від грудня 1920

року між Росією та Україною вже віддавав військові та економічні справи в руки Москви. Советська конституція 1924 року ще більше обмежила повноваження советської України, передавши центральному урядові: 1) повноваження встановлювати загальні норми щодо освіти, юстиції та охорони здоров'я; 2) контроль над видобутком природних ресурсів і використанням земель; 3) право анулювати рішення союзних республік; 4) повноваження керувати зовнішніми справами кожної республіки. Отже, на початок 1924 року советська Україна та інші советські республіки перетворилися на майже регіональні утворення в складі Союзу Советських Соціалістичних Республік, а головну роль тут відіграла Москва. Та принаймні в перші кілька років існування Советського Союзу советська Україна тримала певний контроль над власною економічною, політичною та, особливо, культурною долею. Саме до цих аспектів українського розвитку ми й звернемося.

¹ *La paix de Versailles. Article 87* (Paris 1930), Vol. XII, p. 358.

² *Traité entre les Principales Puissances Alliées et Accociées et la Tchecoslovaquie* (Paris 1919), p. 26.

Советська Україна: боротьба за автономію

Восени 1920 року советський український уряд, підтримуваний Червоною Армією, контролював більшість українських територій, що раніше належали Російській імперії. В новому «революційному» советському суспільстві Україна мала отримати нову управлінську структуру. Та було незрозуміло, чи новий український уряд має бути подібним до всесоюзного, має він бути самостійний чи підпорядкований Москві. Відповіді на ці питання було знайдено в наступні два десятиліття – від 1920 року до вибуху Другої світової війни 1939 року. За цей час советська Україна рухалася в двох напрямках. Один із них – боротьба за політичну, економічну та культурну автономію; інший – спроби інтеграції українського життя (в усіх можливих проявах) у ширше советське суспільство.

Й хоча ці по суті антагоністичні процеси були одночасними, можемо розмежувати їх за хронологічним принципом. Для цього з'ясуємо, які ж тенденції – до автономії чи інтеграції – переважали в кожен окремих період. 1920–1927 роки можна вважати періодом найбільшого тяжіння до автономізації. Після цього тривав перехідний період 1928–1932 років, коли центральний советський уряд і советська Україна почали змінювати свою політику та пріоритети. Згодом, у 1933–1939 роки, сталася низка подій, що остаточно визначили для України шлях повної інтеграції з усім советським суспільством.

Уряд советської України

Політична основа советського українського суспільства корінилася в революційній ері та спиралася на ради робітничих, селянських і солдатських депутатів (пізніше –

просто ради робітничих депутатів). Кожна адміністративна одиниця (від найменшої до найбільшої: село, містечко, місто, район, область) мала свою раду робітничих депутатів. Найвищим законодавчим органом країни був однопалатний парламент, який спершу називали З'їздом рад робітничих, селянських і солдатських депутатів, а пізніше – Верховною Радою советської України. Коли Верховна Рада не засідала (вона проводила зібрання лише двічі на рік по кілька днів), її законодавчі функції виконувала президія (15 членів). Також існували Народні комісаріати – міністерства, що керували різними гілками державного апарату. Й нарешті існувала Рада народних комісарів (пізніше – Рада міністрів). Раду очолював голова, посаді якого приблизно відповідала посада прем'єра в європейських парламентських демократіях. Рада міністрів мала формулювати закони, які пізніше виносили на розгляд Верховної Ради, та виконувати рішення, прийняті всесоюзним урядом у Москві.

Вирішальне значення мали відносини советської України з Москвою, але якщо на початку все виглядало досить невизначено, то вже від 1922 року ситуація змінилася цілковито. Першу Конституцію советської України прийняли в березні 1919 року – саме тоді, коли вирішили встановити найтісніші економічні та управлінські зв'язки з советською Росією. На практиці це означало, що советські українські комісаріати (міністерства) оборони, зв'язку та народного господарства будуть підпорядковані центральним комісаріатам у Москві. Цю домовленість оформили як договір і підписали 28 грудня 1920 року. За договором встановлювали економічний та військовий союз між Росією та

Україною. Та советська Україна була «суверенною державою», залишаючи за собою право встановлювати дипломатичні зв'язки з іншими державами. Не дивно, що межа поважень між Росією та Україною часто була розмита. Чіткості не було до грудня 1922 року (до створення Союзу Советських Соціалістичних Республік) та січня 1924 року (коли прийняли конституцію нової держави).

В новому союзі советська Україна стала однією з чотирьох республік (поряд із Російською, Білоруською та Закавказькою). Найвищим законодавчим органом держави був З'їзд рад (пізніше — Верховна Рада) в складі двох палат: 1) Ради Союзу, членів якої обирали незалежно від національного чи республіканського походження (1 депутат від кожних 300 тисяч чоловік); та 2) Ради національностей, що представляла 60 національностей, із фіксованою квотою депутатів від союзних республік, автономних республік, автономних областей та національних районів. З'їзд рад обирав президію в складі 37 членів, що фактично була найвищим постійним органом державної влади. Президію очолював голова (за аналогією до посади президента в інших країнах), а функція самого органу полягала в керуванні головними внутрішніми та всіма зовнішніми справами держави. Законодавчі рішення, прийняті Верховною Радою, виконувала Рада народних комісарів (пізніше Рада міністрів) — найвищий орган державної влади.

Фактична діяльність державної адміністрації реалізувалася через комісаріати — тобто міністерства, які, залежно від напрямку роботи, були всесоюзними чи союзно-республіканськими. Всередині цієї нової державної структури депутати та чиновники советської України могли служити (що вони й робили) на різних рівнях республіканського та всесоюзного уряду. Теоретично Советський Союз був добровільним федеративним утворенням, члени якого (республіки) мали право на від'єднання. На практиці легітимний вихід був неможливим, адже

будь-які зміни в союзі міг запроваджувати лише загальнодержавний уряд.

Комуністична партія (більшовиків) України

Попри існування советського українського уряду з різними рівнями влади, рішення про відносини між советськими Україною та Росією приймали не уряди цих країн, а відповідні комуністичні (більшовицькі) партії. Причина була простою. Від початку існування республіки найважливішим елементом, головним джерелом усієї влади в советській Україні була Комуністична Партія (більшовиків) України (КП(б)У). Вибори до різних робітничих рад і Верховної Ради таки проводили, але виборці отримували один список кандидатів, більшість у якому (коли не весь склад) становили комуністи. Звісно, всі члени президії Верховної Ради, Ради міністрів і голови різних міністерств мали бути комуністами. Тому хоча советський український уряд міг бути структурно окремою одиницею, його персонал відбирали з лав КП(б)У. Відповідно ж до більшовицької практики, визначеної Леніним, партія мала бути міцною організацією відданих професіоналів, які мали дотримуватися чітких засад і військової дисципліни, а також виконувати накази партії. Іншими словами, урядові керівники та службовці були просто виконавцями курсу КП(б)У.

Проте політика КП(б)У не завжди була чітко окресленою, особливо на початку 1920-х років. Сама по собі ця партія в Україні була чужоземною. Від найменшої кількості (менш ніж 5 тисяч членів) в середині 1918 року ряди КП(б)У почали знову зростати 1919 року. Та більшість нових членів становили не жителі Наддніпрянської України, а переважно демобілізовані російські солдати, які воювали в Червоній Армії під час революції. Ще 1922 року неукраїнці становили 77% з 56-тисячного складу КП(б)У. За кількома винятками, неукраїнське керівництво та рядові члени партії неприхильно ставилися до ідеї окремого українського політичного чи культурного організму, навіть якби він був комуністичним.

Через ігнорування поглядів своїх членів, КП(б)У не була незалежною партією (як інші комуністичні партії в Європі), а лише гілкою Російської Комуністичної партії (більшовиків) у Москві, директиви якої вона мусила виконувати. Та попри більшовицькі принципи партійної дисципліни та підпорядкування московському керівництву, в КП(б)У все ж були керівники та рядові члени, які прагнули створити партію та советський український уряд, не залежний від Москви. По-революційне советське українське життя було й далі позначене постійними змінами й навіть певним ступенем плюралізму. Й хоча некомуністичні партії було заборонено, советська Україна мала, крім КП(б)У, ще дві комуністичні партії, що певний час діяли відкрито.

Другу комуністичну партію було створено на початку травня 1918 року, коли ліве крило Української партії соціалістів-революціонерів утворило небільшовицьку Українську партію соціалістів-революціонерів-боротьбистів (комуністів). Пов'язані з журналом «Боротьба», відомі як *боротьбисти*, вони спиралися на селянство та відстоювали право незалежності від більшовицького російського керівництва. Після невдалої спроби дійти компромісу з КП(б)У, боротьбисти та інші ліві елементи створили Українську комуністичну партію боротьбистів. Ця нова партія нараховувала 15 тисяч членів – дець стільки ж, як і КП(б)У, до якої на той час входило 16 500 членів. Боротьбисти й далі вимагали більшої автономії для України, а на початку 1920 року спробували навіть увійти в якості окремої партії до Комінтерну – самопроголошеного комуністичного керівництва світового соціалістичного руху з центром у Москві. Заяву боротьбистів про вступ до Комінтерну відкинув Ленін, а в березні 1920 року партію розпустили. Понад 4 тисячі її членів вступили до лав КП(б)У. Серед боротьбистів, які приєдналися до колишньої партії-конкурента, були Василь Блакитний, Олександр Шумський та Григорій Гринько. Ці та інші колишні боротьбисти будуть зсередини КП(б)У боро-

тися за федералізацію та, пізніше, культурну автономію для советської України.

Третя партія була відома під назвою Українська комуністична партія, або – скорочено від початкових літер – партія *укаїстів*. Створена в січні 1920 року, вона об'єднала українських соціал-демократів-незалежників, колишніх боротьбистів, що не приєдналися до більшовиків, а також окремих членів федералістської опозиції (Юрій Лапчинський), що залишили КП(б)У. Хоча укаїсти були марксистською партією, вони твердо стояли за незалежність України від Росії. Як опозиційна група (представлена газетою «Червоний прапор»), вони критикували політику советського українського уряду аж до 1925 року, доки їх, так само як боротьбистів, не розпустили за наказами Комінтерну.

В такій атмосфері відстоювати ідею автономії можна було лише зсередини панівної партії КП(б)У. В той час опозицію до централізму затаврували як «націоналістичний ухил», хоча в советській Україні її очолювали більшовики з дореволюційним стажем (скажімо, Християн Раковський та Микола Скрипник, які були та залишалися опонентами українського націоналізму). Прихильники федералізму вірили, що комунізм у советській Україні можна поліпшити, якщо дозволити країні існувати не залежно від нового советського російського уряду та партійної бюрократії в Москві. Будучи головою уряду, колишній інтернаціоналіст Раковський наприкінці 1921 року почав розширювати межі федералізму, заохочуючи советську українську дипломатичну діяльність. Наприклад, у 1920–1923 роках советська Україна уклала 48 міжнародних договорів, *de jure* її суверенність визнали дев'ять країн (включно з Німеччиною, Польщею, Італією та Туреччиною), а *de facto* ще три (в тому числі Велика Британія) та Ліга Націй. Хоча насправді жодного договору советська Україна не підписувала без попереднього схвалення з Москви, та сам факт існування зовнішніх відносин підбадьорював тих українських комуністів, що схилилися до тієї чи тієї форми політичної автономії або до федеративної рівноправності з Росією.

Раковський та Скрипник взяли активну участь у дискусіях всередині Всеросійської Комуністичної партії (більшовиків) у Москві щодо відносин між різними советськими республіками. Дискусії на цю тему посилювалися 1922 року, коли новий генеральний секретар ВКП (б) Іосіф Сталін почав акцентувати на ідеї об'єднання різних советських республік. Він відкрито критикував «право націй на самовизначення» та пропонував, щоб Україна та інші советські республіки ввійшли до Російської СФСР з певними правами автономії. План Сталіна, відомий як «автономізація», наштотувався на опір із боку більшовицьких керівників різних республік. Але ще показовіше, що ці наміри критикував навіть Ленін, який вважав підхід Сталіна та його прихильників рівнозначним великоросійському шовінізму та відродженню ідеї «єдиної і неделимої» Росії.

У відповідь на критику Леніна Сталін відступив від ідеї автономізації та зробив вигляд, що стає на бік республіканських керівників, які вимагали створення нової державної структури. Нова держава побачила світ у грудні 1922 року під назвою Союз Советських Соціалістичних Республік – Советський Союз. Попри те, що республіки – як теоретично рівні члени нового союзу – зберігали свої особливості, вирішальними були взаємини між всесоюзним центром та союзними республіками. Цю проблему мали вирішити 1923 року під час дебатів довкола конституції нової держави. На цей час Ленін був уже недієздатним (з березня 1923 року він не міг говорити, а в січні 1924 року помер), тож Сталін зміг відновити спроби трансформації Советського Союзу в якомога централізованішу державу. За відсутності Леніна «федералістську» опозицію звели головним чином до республіканських керівників, найпопліднішими з яких були грузинські більшовики та Раковський із Скрипником із советської України.

Врешті перемогу здобули Сталін і центристи. На союзний уряд у Москві було покладено відповідальність за всі міжнародні відносини, внутрішню та зовнішню торгів-

лю, збройні сили, господарський розвиток (в тому числі й за використання всіх наземних і підземних природних ресурсів), судочинство, грошову та банківську систему, податки на союзному, республіканському та місцевому рівнях. Зі створенням Советського Союзу та остаточним ухваленням його конституції в січні 1924 року стало зрозумілим, що будь-які подальші спроби здобути серйозну політичну автономію для советської України будуть марними. Відтак прихильники автономії зосередили увагу на іншій сфері – культурі. Наслідком цього стала українізація.

Українізація

В найпростіших словах українізація – це політика, запроваджена влітку 1923 року, за допомогою якої КП(б)У сподівалася легітимізувати своє правління в советській Україні, залучивши до своїх рядів ширший спектр місцевого населення. Крім цього аспекту українізації («коренізації»), акцентували також на сприятні розвитку української мови та культури. З погляду Російської Комуністичної партії та КП(б)У, коренізація була логічно виправдана, адже в разі успіху забезпечувала централізований контроль над сільською місцевістю через місцеві «домашні» кадри. Але в так званому революційному суспільстві соціальну та економічну трансформацію потрібно було здійснювати в якомога більш раціональний та ефективний спосіб, у тому числі практично використовуючи єдиний засіб спілкування – російську мову. Чому советська держава мала перейматися підтримкою неросійських мов та культур? Чи не простіше – а в перспективі й менш проблематично – продовжити вже усталену політику русифікації, розпочату за царів? Політику, яку ще ефективніше можна було здійснювати через систему загальної освіти, обіцяну новою соціалістичною державою?

Дехто міг твердити (що, зрештою, робили окремі тогочасні більшовицькі вожді), що через Першу світову війну та український революційний період, під час яких мільйони

Комунізм і національне питання

Советською Україною, за прикладом советської Росії, керувала комуністична партія, ідеологічні корені якої беруть свій початок від німецького політичного філософа XIX століття та засновника наукового соціалізму Карла Маркса та його однодумця Фридриха Енгельса. Марксистська філософія справила величезний вплив на соціалістів у колишній Російській імперії, серед яких був і лідер більшовиків Владімір Ленін. Ленін пристосував марксизм до умов царської Росії, створивши власну ідеологію – «практичний посібник» із політичної діяльності, відомий як марксизм-ленінізм.

Маркс та Енгельс створили філософську систему, що аналізувала людський історичний розвиток і постулювала універсальний комплекс соціальних теорем, що нібито можуть не тільки описати попередній розвиток людства, але й передбачити та визначити його майбутнє. З-поміж найважливіших принципів марксистської філософії був діалектичний матеріалізм. Матеріалізм – це теорія, яка твердить, що існує лише матерія та що все матеріальне можна вивчити й науково пояснити. Щодо людського суспільства, Маркс вірив, що найважливішим фактором у ньому є економічний: діяльність кожного індивіда зумовлена його економічним станом та інтересами. В економічних термінах, в кожному суспільстві є дві категорії людей, що різняться своїм відношенням до засобів виробництва. Хтось володіє землею, капіталом, фабриками чи крамницями, хтось – ні. Відтак усі суспільства можна поділити на два класи: власників (або експлуаторів) і тих, хто працює (або експлуатованих).

Діалектичний аспект матеріалізму надавав філософії Маркса динамізму. Все в житті змінюється, й ці зміни відповідають законам діалектики: від тези до антитези та, зрештою, до синтези. Навіть більше, такі «соціальні» закони відповідають точній та науково визначеній моделі. Щодо історичного та соціально-економічного розвитку, є кілька стадій, через які кожне суспільство мусить пройти: рабовласницька стадія, феодальна, буржуазно-капіталістична, соціалізм і комунізм. Остання та якісно найвища стадія – комунізм – обіцяє соціальне оточення, в якому люди будуть рівними, а відтак один клас не експлуатуватиме інший.

Таку філософську систему Маркса та Енгельса Ленін пристосував до умов Росії. Оскільки ж Російська імперія відставала від більш розвинених західноєвропейських суспільств і перебувала десь на межі між феодалізмом і буржуазним капіталізмом, Ленін доводив, що революція прискорить невідворотний діалектичний хід історії. Ідеї про революцію Ленін розвинув після 1903 року, після конфлікту в Російській соціал-демократичній робітничій партії, розколотій на більшовиків (на чолі з Ленінім) та меншовиків. Для здійснення революції, що прискорить еволюційний процес і призведе до виникнення комуністичного суспільства, Ленін створив міцну групу професійних революціонерів – так званий авангард пролетаріату. Цей авангард мав привести «трудящих» – себто експлуатовані класи – в нову історичну еру.

Коли в листопаді 1917 року більшовики з Ленінім доволі несподівано взяли кермо влади в Російській імперії, вони почали особливо акцентувати на ролі більшовицької партії як безперечного лідера в диктатурі пролетаріату. Вважа-

лося, що цей період буде недовгим і триватиме лише до досягнення безкласового, комуністичного суспільства. Одним із необхідних моментів диктатури пролетаріату для Леніна було встановлення в партії безжалісної дисципліни. Ця дисципліна була виправдана ідеологією, а досягнення її було можливим через створення розгалуженої системи таємної поліції. Щодо ідеології, марксизм пропонував філософську конструкцію, ґрунтовану на наукових «законах». Оскільки марксизм-ленінізм був наукою, кожному, хто протистояв йому, можна було аргументовано довести, що він помиляється. Опоненти, хоча б хто вони були, або 1) мали брак знань, тому їх увела в оману інша філософія (вада, яку можна було виправити через «перевиховання» у в'язницях та примусових трудових таборах), або 2) були невірними класовими ворогами нового ладу. Оскільки ж новий лад відображав невідворотний хід історії, класових ворогів – як перешкоду на шляху науково визначеного соціального прогресу – при потребі можна будь-коли та в будь-який спосіб виправдано знищити. Ліквідацію справжніх або уявних класових ворогів здійснювала таємна поліція, заснована більшовицьким режимом ще 7 січня 1918 року. Від того часу, й аж до розпаду Советського Союзу в 1991 році, таємна поліція мала кілька різних назв – ЧК (1918), ГПУ (1922), ОГПУ (1923), НКВД (1934), НКГБ (1941), МГБ (1946) і КГБ (1954).

Марксизм-ленінізм як філософська система претендував на всеохопність, тож не дивно, що в умовах російського та східноєвропейського суспільства він пропонував ідеологічні настанови щодо національної проблеми. Як Ленін, так і його більшовицький колега Сталін, що найчастіше писав на цю тему, вважали, що від самого початку права націй були не ізольованим, окремим питанням, а частиною загального питання*. До того ж, лише пролетаріат, на думку більшовиків, міг представляти націю. Буржуазія, феодальна аристократія та підприємці до неї не належали.

Оскільки «справжні» нації були пролетарськими, більшовики протистояли утискам національностей або національних меншин, які проживали в багатонаціональних державах або імперіях. Аргументи проти національного гноблення Сталін навів 1913 року в брошурі «Марксизм і національне питання», де він прийняв те, що називав «правом на самовизначення». «Право на самовизначення, – писав Сталін, – [означає, що] нація може устроїтись за своїм бажанням. Вона має право побудувати своє життя на началах автономії. Вона має право вступити з іншими націями у федеративні відносини. Вона має право зовсім відокремитись. Нація суверенна, і всі нації рівноправні»**. Через це твердження може здатися, що національні інтереси є важливішими, ніж класові. Та не всі національні вимоги мали бути підтримані. «Навпаки, – писав далі Сталін, – соціал-демократія повинна вести таку агітацію і вплинути на волю націй так, щоб нації устроїлись у формі, яка найбільше відповідає інтересам пролетаріата»***.

Очевидну суперечність між більшовицькими деклараціями в ім'я права націй на самовизначення та їхньою незмінною підтримкою інтересів пролетарського

* Див.: Йосиф Сталін, *Марксизм і національне питання* у кн. Йосиф Сталін, *Твори* (Київ 1947), Том 2: 1907–1913, с. 312.

** Там само, с. 304.

*** Там само, с. 348.

класу можна легко пояснити в контексті марксистського діалектичного бачення історії. Як твердив Ленін, націоналізм (як і нації, що його породжують) є тільки однією фазою історії. Тож усі нації зрештою «відімруть». На їхньому місці постануть безнаціональні міжнародні спільноти «трудящих», об'єднані довкола спільних класових пролетарських інтересів, що зуміють подолати будь-які мовні та національні відмінності.

Насправді Ленін визначав два типи націоналізму: 1) націоналізм країн-гнобителів, що був виявом суперництва, спричиненого змаганням за колоніальні ринки; та 2) націоналізм підкорених народів, яких експлуатували колоніальні режими. Коли ленінську формулу застосовувати до Східної Європи, царський російський режим є тут гнобителем, а український націоналізм – підкореним. Зрештою, обидві форми націоналізму марксистсько-ленінисти вважали минулими явищами капіталістичної ери історії. Відповідно, обидва мали бути поборені, як такі, що не мають справжньої цінності, а є лише реакційними та шкідливими для єдності революційного класового руху.

Та доки капіталістична та імперіалістична епохи історії не минули й доки нова соціалістична та комуністична ера борються за право на існування, можна співпрацювати й навіть заохочувати підкорений тип націоналізму (особливо, коли така співпраця сприятиме справі соціалізму). В своїх творах про імперіалізм Ленін навіть припустив, що революції можуть відбуватися на територіях, населених національно пригнобленими народами (іх він називав «найслабшими ланками» імперіалістичної системи).

Саме потенційна політична важливість націоналізму пригноблених спонукала російських та українських більшовиків при нагоді співпрацювати з українськими урядами – як із Центральною Радою, так і з Директорією. Навіть більше, коли друга спроба встановлення советського українського уряду (від лютого по липень 1919 року) зазнала поразки, спричиненої також і не зважанням на національні інтереси населення, Ленін на VIII з'їзді Російської Комуністичної партії (більшовиків) у грудні 1919 року запропонував резолюцію, що зобов'язувала всіх членів партії «всіма засобами сприяти усуненню всіх перешкод для вільного розвитку української мови та культури»*. Боротьбістська опозиція вимагала такої політики від початку. Тепер Ленін, не без опозиції з боку інтернаціоналістичних елементів у КП(б)У, виступав за використання української мови, яка мала слугувати «зброєю комуністичної освіти трудящих мас». Марксистсько-ленінські ідеологічні аргументи врешті перемогли. Як наслідок, 27 лютого 1920 року КП(б)У прийняла рішення, що гарантувало українській мові рівний статус із російською в усіх сферах життя.

* *Восьмая конференция РКП(б). Декабрь 1919 года. Протоколы* (Москва 1961), с. 189.

українських селян-новобранців взаємодіяли з іншими національностями та відкрили для себе існування міжнаціональних відмінностей, велика частина сільського населення стала національно свідомою. Відтак асиміляція їй не загрожувала. Попри це, дії советського уряду зумовлювала передовсім суворі ідеологічна критика, що стала нас-

лідком специфічного розуміння комунізму та національного питання.

Це не означало, що КП(б)У раптом змінилася та відійшла від ідеї традиційного інтернаціоналізму та індиферентності до української та інших неросійських мов і культур. Насправді, в партії надалі домінувала неукраїнська більшість, лідери якої чи-

нили особливий опір культурному та мовному аспектам українізації. Цю групу очолював перший секретар КП(б)У волзький німець Еммануїл Квіринг і другий секретар – уродженець України Дмитро Лебідь. Лебідь підтримував теорію «боротьби двох культур», згідно з якою «вища» російська культура міського пролетаріату має й надалі бути домінуючою в суспільстві. В жодному разі її не може замінити «нижча» українська культура відсталого селянства. Щоб нав'язати свої погляди, інтернаціоналісти почали звинувачувати своїх опонентів, особливо колишніх боротьбистів і національно свідомих українців Шумського та Блакитного, в «національному ухилі», а також таврували їх та їхніх прихильників ярликами «шумськізму».

Тим часом Москва загалом і Сталін зокрема підтримували українізацію – особливо програму коренізації, що, як вони сподівалися, посилить вплив КП(б)У на селі, де до цього часу її позиції були доволі слабкими. Тож, попри протидію Квіринга та Лебеда, влітку 1923 року КП(б)У ухвалила програму українізації партійного апарату, шкіл і культурно-освітніх організацій. Відтоді КП(б)У сама допомагала трансформувати советську республіку, на чолі якої перебувала, в країну, що була б українською не лише за назвою, але й за суттю.

Поширення українізації позначилося на кількох процесах: 1) змінах у державному керівництві та в адміністративній та демографічній структурі країни; 2) поверненні видатних культурних діячів із еміграції; 3) дивовижних досягненнях в освіті та всіх сферах новітньої української культури.

Українізація, керівна еліта та демографічні зміни

Квіринг і Лебідь далі очолювали КП(б)У, а головою советського українського уряду в липні 1923 року призначили Власа Чубаря. Чубар був першим етнічним українцем, що обійняв цю посаду, й дуже симпатизував програмі українізації. Саме за його керів-

ництва було опубліковано перший указ про українізацію (1 серпня 1923 року), що ставив за мету «забезпечити українській мові місце, відповідне числу та питомій вазі українського народу на території УСРР»¹.

Та попри підтримку на найвищому рівні, українізація стартувала повільно. Щоб прискорити втілення нової політики, в квітні 1925 року інтернаціоналіста Квіринга на посаді першого секретаря КП(б)У замінив Лазар Каганович, народжений в Україні єврей та довірений спільник Сталіна. Кагановича послали з Москви для активнішого впровадження українізації партії та державного апарату. Він енергійно домагався свого й навіть наполягав на українізації частин Червоної Армії, розташованих у советській Україні. Колишні національно налаштовані боротьбисти, звільнені з КП(б)У 1922 року за «націоналістичний ухил», знову були в політичній пошані. З-поміж них були Олександр Шумський, якого призначили на впливову посаду комісара освіти, та Григорій Гринько, що став комісаром державного планування.

Українізація партії, що від початку була інтернаціоналістською за орієнтацією, стала можлива не лише внаслідок призначення окремих проукраїнських лідерів на чільні позиції, а й через зміни в складі рядових членів. Програма коренізації означала «укорінення» партії на місцевих територіях. І саме так усе й сталося. Скажімо, якщо 1924 року лише 33% членів КП(б)У були українцями, то 1933 року ця цифра зросла майже вдвічі, сягнувши 60%. Водночас кількість українців у Комуністичному союзі молоді (комсомолі) зросла від 59% (1925 рік) до 72% (1933).

Зміни в адміністративній структурі советської України були також пов'язані з загальною тенденцією українізації. Впродовж перших років советського правління існували колишні царські губернії, а також було утворено декілька нових. Ба більше, як і в царські часи, центральний советський уряд у Москві часто вів справи безпосередньо з губерніями, оминаючи таким чином україн-

Українізація

Українізацію супроводжувала публікація кількох внутрішніх службових і відкритих публічних постанов. У червні 1923 року Центральний комітет КП(б)У прийняв ряд резолюцій про українізацію в партійній роботі, а в липні оприлюднив постанову, що стосувалася шкіл і навчальних закладів. Ці директиви об'єднали в резолюцію, датовану 1 серпня 1923 року й ухвалену Радою народних комісарів та Українським виконавчим комітетом советського українського уряду. Після преамбули резолюції йшли 26 параграфів, які окреслювали принципи та заходи, що мали забезпечувати українізацію. Щодо мови, то всіх державних службовців, які за рік від дня публікації постанови й далі не знатимуть української мови, мали звільнити. Вони, крім того, не змогли б обіймати жодну державну посаду до здобуття «знань української» (параграфи 21 і 22). Нижче наводимо витяг із преамбули резолюції від 1 серпня*.

«Ті спокійні обставини, що склалися після перемоги над контрреволюцією і над голодом [1921 року], дають радянській владі змогу розвинути той визвольний національний процес, що почала Жовтнева революція через скинення влади поміщиків і капіталістів, які разом з царською бюрократією були на території України не тільки експлуататорами робітників і селян, але й русифікаторами, що переслідували та пригнічували українську національність.

За короткий час існування Радвлади на Україні, незважаючи на відтягнення всіх сил культурного фронту, зроблено вже багато в справі розвитку української культури, в справі школи та книжки. Але ця робота не могла усунути нерівності культур, що створилася внаслідок вікового утиску.

Через те найближчим завданням Уряду мусить бути усунення цієї нерівності в галузі національної культури. [...] Для цього треба збільшити українізацію всього державного апарату.

[...] Робітничо-селянський уряд України визнає за потрібне все ж таки протягом найближчого часу зосередити увагу держави на поширенні знання української мови. Формальна відмінність, що визнавалася до цього часу між двома найбільш поширеними на Україні мовами — українською та російською, — недостатня. Внаслідок відносно слабого розвитку української школи і української культури взагалі, внаслідок відсутності потрібних підручників для навчання, відсутності підготовленого до певної міри персоналу — життя, як ми бачимо на досвіді, приводить до фактичної переваги російської мови.

Щоб усунути таку нерівність, робітничо-селянський уряд вживає низку практичних заходів, які, додержуючи рівноправність мов усіх національностей, що є на території України, мусять забезпечити українській мові місце, відповідне числу та питомій вазі українського народу на території УСРР».

* Про заходи забезпечення рівноправності мов і про допомогу розвитку української мови. Постанова ВУЦВК і РНК УСРР від 1 серпня 1923 р., у кн. *Українська суспільно-політична думка в 20 столітті: документи і матеріали у 3-х томах*, упор. Тарас Гунчак і Роман Сольчаник (Нью-Йорк 1983), Том 2, с. 77—78.

ський республіканський урядовий рівень. 1923 року Україну перерозподілили на 53 *округи*, які, своєю чергою, поділялися на *райони* (на зміну колишнім царським *волостям*). Зрештою, 1925 року губернії було скасовано й статус советської України зріс. Всесоюзний уряд у Москві відтепер мав вести справи напряму з советським українським урядом, адже вже не було можливості звернутися до іншої адміністративної ланки.

Та початок процесу, який можна назвати демографічною революцією (особливо міграції з сільської місцевості в міста), в перспективі був навіть важливішим, ніж адміністративні зміни. Ще з XIX століття національні лідери добре усвідомлювали: щоб вижити, їхні рухи мають контролювати урбанізовані райони. Інакше кажучи, національна культура та мова, якими вони опікувалися, мали стати природним засобом спілкування в містах і містечках, де приймали рішення про управлінську, економічну, культурну та освітню орієнтацію країни. Тому контроль над містами мав вирішальне значення для національностей, що виходили на арену. В цьому розумінні українському рухові сприяла загальна советська політика індустріалізації (див. розділ 42) та політика українізації советської України.

За часів війни та революційного періоду (при постійних нападах на міста та містечка й нестачі продуктів через руйнування сільськогосподарських обмінних зв'язків) можна було спостерігати помітне зменшення загальної кількості міського населення Наддніпрянської України – з 5,6 млн. у 1914 р. до 4,2 млн. у 1920 р. Але відбудова 1920-х років уможливила швидке зростання чисельності міського населення, тож 1928 року міста советської України досягли свого довоєнного рівня. Й цей ріст тривав: якщо 1920 року лише 15% населення советської України проживало в містах, то 1939 року ця цифра подвоїлася, зросла вдвічі, сягнувши 36,2%.

Наплив українців із сільської місцевості, а також повернення частини зрусифікованих міських мешканців до ідентичності

свої предків із сіл, не лише збільшив їхню частку, але й істотно змінив національний склад міст. Якщо 1920 року українці становили лише 32% міського населення країни, то 1926 року їхня кількість зросла до 47%, а 1939-го – до понад 58%. Відсоток українців відчутно зріс не лише в Києві (42% в 1926 року) та інших правобережних містах, але й на промисловому сході, де традиційно домінували росіяни. Відповідно, 1933 року в трьох із п'яти найбільших промислових центрів (Харків, Луганськ і Запоріжжя) українці становили понад половину населення, тоді як у четвертому – Катеринославі/Дніпропетровську – їхня кількість складала 48%.

Вигляд міст советської України також змінився. Як сказав член політбюро КП(б)У Володимир Затонський, підсумовуючи позицію уряду 1920 років, «ми гарантуватимемо, що українець <...> коли він прийде до міста, не буде зрусифікований <...> словом, ми перепишемо вивіски в містах»². Закони, прийняті 1925 року, прискорили процес, через який українську мову почали вживати в державній роботі, публічних оголошеннях, на плакатах та в інших офіційних сферах. Символом нового міського середовища стала заміна багатьох назв, пов'язаних із революційними царськими часами: Катеринослав став Дніпропетровськом, Олександрівськ – Запоріжжям, Юзівка – Сталіно, Луганськ – Ворошиловградом, Бахмут – Артемівськом, Єлисаветград – Зінов'ївськом, а пізніше – Кіровоградом.

Збільшення україномовних публікацій було яскравим свідченням поширення українізації не лише в містах, але й у містечках та селах. На початку 1920-х років показник випуску книжкової продукції впав набагато нижче за революційний рівень. Скажімо, 1918 року україномовні назви складали 70% усіх книжок, та далі так не було, доки 1925 року українізація не охопила книговидавничу індустрію. Тож лише 1930 року україномовна продукція перевищила показник революційних часів. Україномовні газети пройшли такий самий шлях: їхня кількість

Частина дев'ятого Міжвоєнного роки

Мапа 36. Советська Україна (1932 р.)

різко зменшилася від 84 назв за часів революції до лише однієї (наклад якої становив не більш ніж 2 тисячі примірників) в 1922 році. Ситуація почала змінюватися 1925 року: на той час уже існувала 31 україномовна газета (це складало 21% загального накладу). Зрештою, 1929 року мова преси вже пропорційно відображала національний склад советської України. На цей рік було 54 україномовні газети (порівняно з 20 російськими та 11 іншими мовами), що становило 65% загального накладу. Найвищого рівня досягнули 1931 року, коли 89% газет країни виходили українською мовою.

Українізація та повернення політичних емігрантів

Повернення визначних політиків і науковців із еміграції з різних країн Європи та підвладної полякам Галичини – друга ознака українізації. Ті, хто повернувся, зробили свій внесок у реалізацію цієї політики. Ще 1920 року колишнього голову Директорії Української Народної Республіки Володимира Винниченка запросили повернутися додому й запропонували посаду заступника прем'єра та комісара закордонних справ у советському українському уряді. Хоча він швидко втратив ілюзії та після короткого візиту повернувся в еміграцію на Захід, сам факт запрошення, здавалося б, свідчив про толерантніше ставлення з боку советського українського уряду та спричинив багато дискусій в емігрантських колах Західної та Центрально-Східної Європи, а також у Галичині. Чимало емігрантів серйозно замислилися над перспективою повернення на українську батьківщину, навіть коли й советську. Політика українізації справляла, зокрема, враження, що советське правління терпиме й навіть привабливе. Серед тих, хто повернувся, були колишні політичні діячі Української Народної Республіки (Павло Христюк, Микола Чечель, Юрій Тютюнник) та Західноукраїнської Народної Республіки (Михайло Лозинський, Степан Рудницький), багато з яких були видатними науковцями й зайняли

провідні позиції в культурній еліті советської України.

Безперечно, найважливішим із тих, хто повернувся, був славетний історик, колишній голова Наукового товариства імені Тараса Шевченка у Львові й голова Центральної Ради Михайло Грушевський. Приїзд Грушевського до Києва 1924 року ознаменував початок досягнень в освіті та культурі, що стали третім свідченням українізації та стимулювали її надалі. Присутність Грушевського була особливо важливою для Всеукраїнської Академії Наук. В Академії він відродив старий історичний відділ довоєнного Українського наукового товариства, очоливши його, а також Археографічну комісію. Він відновив або заснував кілька нових наукових журналів, у яких разом із учнями публікував результати своїх досліджень.

Самій академії, заснованій 1918 року, за часів Гетьманату, вдалося пережити період урізань 1920–1922 років. За нових умов українізації кількість штатних дослідників зросла до 164 (1924). За часів президентства видатного ботаніка Володимира Липського, який обіймав цю посаду з 1922 по 1928 роки, та за перебування на посаді неодмінного секретаря славетного лінгвіста та орієнталіста Агатангела Кримського (1918–1929), кількість опублікованих академією наукових праць постійно зростала: з 22 1923 року до 136 – 1929-го. Діяльність академії сприяла стандартизації української мови, тож у певних сферах (особливо в природничих науках) українську вживали чи не вперше. Навіть більше, академія досліджувала універсальні аспекти гуманітарного знання. Вона встановлювала контакти з іншими науковими інституціями по всьому світі й підтримувала дослідження (наприклад скажімо, з арабської, іранської, єврейської та візантійської культур). У власне українських темах найвиразніших успіхів було досягнуто в українській лінгвістиці (чимало словників було або опубліковано, або принаймні розпочато) та історії (сфері, де домінували Грушевський та його школа). Крім Всеукраїнсь-

кої Академії Наук, всі університети (перейменовані 1920 року на інститути народної освіти) мали кафедри з українознавчих предметів, очолювані провідними довоєнними вченими – такими, як Дмитро Багалій у Харкові, Михайло Слабченко в Одесі та Олександр Оглоблин у Києві. Тобто період українізації, розпочатий 1923 року, уможливив розвиток українських гуманітарних наук на найвищому рівні, неперевершеному й досі. Науковці советської України змогли продовжити традиції, закладені в австрійській Галичині до Першої світової війни. А принаймні до 1928 року їм дозволяли працювати в порівняно вільній інтелектуальній атмосфері.

Українізація в освіті

Майбутнє гуманітарних наук, як і майбутнє української нації загалом, залежало від молодших поколінь, чії позиції визначала головним чином отримана формальна освіта. Тут, під керуванням советського українського уряду, також досягнули значного прогресу. Це було наслідком: 1) загальної уваги до освіти в Советському Союзі заради ліквідації неписьменности до 1927 року; 2) спеціальної політики комісаріату освіти советської України, який після 1923 року втілював урядову політику українізації. Саме цього року прийняли перший освітній закон, за яким у місцях переважання українців дітей мали навчати українською мовою, а в місцях, де національні меншини проживали в компактних групах, держава гарантувала освіту відповідними рідними мовами. Незалежно від основної мови навчання, українська та російська були обов'язковими предметами в усіх школах советської України.

Наслідки вражали. 1933 року загальна кількість учнів і вчителів утричі перевищила довоєнний рівень. Не забули також і про дорослих. Широку мережу шкіл письменности (лікпункти) було сформовано по всій країні. Як наслідок, рівень письменности дуже швидко почав зростати (1897 року він становив

лише 28%). А вже 1926 року 64% всього населення советської України та 42% її українських жителів були письменними.

Оскільки правлячий режим організував наступ на неписьменність, неминуче постало питання, яку мову вживати в створюваних навчальних закладах. До 1923 року теорія «боротьби двох культур», сповідувана абсолютною більшістю КП(б)У, віддавала перевагу російській мові в школах для дорослих. Але за українізації відбулася зміна мовної політики, внаслідок чого 1925 року 81% усіх шкіл письменности для дорослих почав послугуватися українською. З погляду україномовности початковим школам жилося навіть краще. В 1927–1928 навчальному році в 82% усіх шкіл початкового рівня використовували українську мову та 76% усіх учнів відвідували україномовні школи. З іншого боку, 1929 року понад 97% усіх учнів-українців початкових шкіл зарахували до україномовних шкіл. Українізація середніх шкіл (профшкіл) також вражала. Якщо 1922 року менш ніж 1% середніх шкіл використовував українську як мову навчання, то 1929-го цей показник становив уже 66% (поряд із 16%, які послугувалися як українською, так і російською).

Найвищий рівень освітньої системи советської України складала так звані вузи, яких було три типи: 1) інститути народної освіти (колишні університети); 2) технічні училища; 3) підготовчі школи для робітників. Треті створили для підготовки низькокваліфікованих учнів до вступу в інститути (університети). 1928 року понад 35 тисяч студентів (близько 57% загальної кількості студентів, записаних до вищих шкіл) були українцями. Через небажання викладачів відмовитися від російської мови викладання, відсоток студентів, які здобували освіту українською мовою, зростав поступово, становлячи лише 42% 1928 року. Проте всі студенти мусили вивчати українську історію, мову, літературу та економічну географію, тож задовго до кінця десятиліття знання української мови стало необхідною умовою для вступу до всіх закладів вищої

освіти. Справді, на кінець 1920 років у Наддніпрянській Україні вперше з'явилася численна українська інтелігенція. Це була група людей, що здобула освіту українською мовою, а тепер могла робити кар'єру в міському середовищі, яке ставало дедалі більш українським як за змістом, так і за формою.

Українізація в мистецтві

Період українізації приніс відчутні зміни в інші сфери культури. Всі наймодерніші течії в літературі, малярстві, скульптурі, театрі, музиці та кінематографі проклали собі шлях в советську Україну, де митці, хоч до якої б сфери вони належали, прагнули створити нові ідеї, часто комбінуючи традиційні лейтмотиви з авангардними шуканнями. Зрештою, 1920-ті роки стали періодом великих сподівань, у тому числі, й надії на створення егалітарної соціально-політичної системи. Така надія жила в багатьох верствах советського суспільства, а митці особливо перейняли дух оптимізму.

Нова творча атмосфера найяскравіше проявила себе в експериментальному театрі «Березіль» (створеному 1922 року) режисера-постановника Леся Курбаса, в модерністських полотнах таких художників, як Михайло Бойчук та Анатоль Петрицький, у музичних творах Левка Ревуцького та Бориса Лятошинського, а також текстах музикознавця Миколи Грінченка, який закликав українських композиторів уникати впливу російської музики. Цілковитим новим мистецьким полем – кінематограф – також з'явилось в 1920-ті. Кінематограф советська влада сприйняла особливо натхненно через його здатність доносити політичні та соціальні ідеї візуальними засобами, доступними великій кількості неписьменних або напівписьменних людей. Одним із передових світових режисерів цього періоду був українець Олександр Довженко, що не тільки творив на батьківщині, але й використав українські теми в своїх найславніших фільмах: «Звенигора» (1927), «Арсенал»

(1929) та в міжнародно визнаній кінокласиці «Земля» (1930).

Окрема проблема, з якою зіткнулася творча та наукова інтелігенція советської України, – з'ясування міри розходження нових форм українського мистецтва з традиційною формальною залежністю від російських зразків. Сам Центральний комітет КП(б)У в червні 1926 року закликав до пошуку суто українських форм культурного вираження. Хоча партія підтримувала взаємодію з культурами інших народів, але чітко визначала, що стоїть за «самостійний розвиток української культури, за виявлення всіх творчих сил українського народу. Партія бореться за широке використання українською соціалістичною культурою, що будується, всіх цінностей світової культури, за рішучий її розрив з традиціями провінціальної обмеженості та рабського наслідування, за створення нових культурних цінностей, гідних творчості великого класу»³.

В пошуках нових культурних цінностей, що зроблять соціалістичну культуру адекватною потребам селянства та пролетаріату, українські письменники створювали численні літературні угруповання: Спілка революційних селянських письменників «Плуг» (1922–1932) на чолі з Сергієм Пилипенком, Спілка пролетарських письменників «Гарт» (1923–1925), заснована Василем Блакитним (псевдонім Василя Елланського), Вільна Академія Пролетарської Літератури (ВАПЛІТЕ, 1925–1928) на чолі з Миколою Хвильовим. Саме ВАПЛІТЕ розвивало культурні горизонти українізації. В квітні 1925 року Микола Хвильовий висунув вимогу цілковитої духовної незалежності України. Під цим Хвильовий розумів поворот «геть від Москви» до Західної Європи, де українська культура відшукає своє справжнє натхнення. Позиція Хвильового та інших письменників, пов'язаних із ВАПЛІТЕ, видавалася настільки радикальною, що привернула увагу РКП(б) у Москві. 1926 року Сталін сам засудив Хвильового в листі до першого секретаря української компартії Кагановича.

Релігія

В советській Україні була принаймні одна галузь, яку уряд не використовував у програмі суспільної трансформації. Це була церква. Більшовики від початку засвоїли погляд Маркса, що релігія – «опіум народу», наркотик, який згодовували масам феодалній та капіталістичній класи, аби відвернути їхню увагу від спротиву експлуатації. В Советському Союзі, першому в світі егалітарному соціалістичному суспільстві, таким «експлуататорським ідеологіям», як релігія, не було місця. Натомість атеїзм став офіційним світоглядом і джерелом інтелектуальної підтримки. Хоча релігію не оголосили поза законом, діяльність усіх церков було жорстко обмежено, а частину з них зовсім заборонили.

Крім несприятливої атмосфери, стан православ'я в советській Україні ускладнювало й відступництво від російської православної церкви та створення альтернативних церков. Однією з причин невдоволення була автокефалія – себто питання незалежності православ'я в Україні. В революційний період російська православна церква під керівництвом патріярха Тіхона в липні 1918 року створила екзархат України. Очолюваний митрополитом, екзархат мав певні автономні права, та юрисдикційно був підпорядкований московському патріярхатові. Це було неприйнятним для «автокефалістського» духовенства, схильного до проголошення цілком незалежної церкви. Хоча в січні 1919 року автокефалію назагал підтримувала Директорія Української Народної Республіки, її не змогли запровадити через громадянську війну та анархію 1919–1920 років.

Тепер автокефальний рух міг скористатися з відносної стабільності, принесеної більшовицькою владою, та відновити свою діяльність. Створена в Києві в травні 1920 року Всеукраїнська православна церковна рада проголосила створення автокефальної (незалежної) Української православної церкви. Нова церква об'єднувала парафії,

створені групами мирян (для утворення парафії потрібно було хоча б 20 осіб), що часто займали колишні будівлі українського екзархату Російської православної церкви (в тому числі, й Софіївський собор у Києві). Ці привласнення визнавала советська влада, що раніше сама забрала церковні споруди з-під контролю єпископів. Советський уряд підтримував українських автокефалістів у їхніх намаганнях провести реформу «знизу», щоб у такий спосіб послабити Російську православну церкву, патріярх якої (Тіхон) не прагнув примирення з новими правителями.

В жовтні 1921 року Українська автокефальна православна церква обрала митрополита протоієрея Василя Липківського. Його призначення відбулося за екстраординарних обставин. Коли жоден православний єпископ не погодився висвятити Липківського, миряни та духовенство на раді в жовтні 1921 року висвятили його через давній ритуал «рукопокладення». Цей акт самопосвячення був радикальним відхиленням від православної практики й відчувив окремих українських прихильників автокефалії та ізолював церкву від решти православного світу, який вважав цю дію неканонічною (не відповідну до церковного закону).

Такі деталі мало важили для советських властей, що від початку дозволили Українській автокефальній православній церкві зростати. На момент свого найвищого розвитку (початок 1924 року) церква заявляла, що нараховує від 3 до 6 мільйонів прихильників у тисячі парафій, керованих 30 єпископами та 1500 священниками й дияконами. Церква мала особливу підтримку з боку національно налаштованих інтелектуалів та інших патріотів, що вірили в її важливість як української інституції. Її прихильники вірили, що автокефальна православна церква представляє авангард вільної України. Інакше кажучи, вона доповнювала ті сили всередині нового режиму, що прагнули створити окрему українську одиницю всередині великої советської федерації.

Та ще більше більшовики підривали авторитет патріяршої Російської православної церкви, підтримуючи так звану обновленську церкву, створену 1922 року групою окремих православних фракцій, опозиційних до патріярха Тіхона. «Обновленців» по всьому Советському Союзу цілковито підтримував комуністичний уряд, віддаючи їм церковні будівлі, раніше утримувані патріяршою церквою. Обновленський рух знайшов підтримку й у советській Україні, де 1923 року створив незалежну структуру – українську православну синодальну церкву (живу церкву). Отже, на початку 1920-х років православні в советській Україні були розділені на три групи: 1) вірні українського екзархату Російської православної церкви московського патріярха (тихонівці); 2) Української автокефальної православної церкви (липківці) та 3) Православної автокефальної (синодальної) церкви (обновленці). Стосунки між ними трьома були позначені взаємними звинуваченнями та конфліктами за контроль над церковним майном.

Советський український уряд волів бачити автокефальну церкву митрополита Липківського об'єднаною з політично поступливішими «обновленцями». Коли цього не сталося, влада примусила Всеукраїнську православну церковну раду саморозпуститися, а потім чинила тиск на неї з метою усунення митрополита Липківського (зрештою, його змістили 1927 року). Це був лише початок дедалі більшого тиску на церкву, що призвів до її остаточної ліквідації.

Українізація в перехідний період

Усунення митрополита Липківського від керування національно орієнтованою релігійною структурою засвідчило, що советський режим занепокоївся тенденціями українізації. Під питанням ще не стояла сама політика, а тільки спосіб її здійснення (що певною мірою залежав і від орієнтовної мети). Серед тих, хто визначав політичний курс КП(б)У, ніколи не було консенсусу щодо основних цілей українізації.

Для когось українізація була засобом легітимізації комуністичного режиму без загрози уніфікованій та централізованій структурі Советського Союзу. Прихильники такого погляду енергійно підтримували коренізаційні аспекти українізації. Інші бачили в ній засіб трансформації країни та її населення в національно свідомий український організм, що довів би доцільність створення советської Української республіки, автономної, коли взагалі не цілковито незалежної, від Росії. Прихильники цього погляду особливо підтримували культурну, освітню та ідеологічну діяльність осіб та інституцій, що працювали над піднесенням рівня українського культурного життя.

За дилему пошуків «правильного курсу» українізації КП(б)У взялася ще влітку 1926 року, коли Каганович представив центральному комітетові партії доповідь під назвою «Про наслідки українізації». Хоча вона й «перевихваляла» досягнення в освіті, державному управлінні, розбудові партії, та водночас критикувала таких письменників, як Хвильовий і Микола Зеров за їхні спроби звільнити українську літературу від російського впливу, зусилля, які, за словами Кагановича, пов'язані з «ростом капіталізму» внаслідок нової економічної політики (див. розділ 42). Першою жертвою зміни цілей партії став комісар освіти та активний українізатор Олександр Шумський, якого зняли з посади на початку 1927 року. Після цього його засудили за «національний ухил» усього керівництва комуністичної партії Західної України та її виключення з Комінтерну на початку 1928 року (див. розділ 44).

По суті, 1928 рік став початком перехідного періоду для Советської України. Хоча політику українізації ще певний час проводили, й вона мала чимало позитивних наслідків для української культури та розширення сфери вжитку української мови, ставало зрозумілим, що КП(б)У почала відходити від «радикальної» українізаторської політики середини 1920-х років. Наступні п'ять

років – від 1928 по 1932 – визначають, чи Со-
ветській Україні дозволено буде продовжу-
вати власну політику на підтримку окремого
українського життя, чи країна втратить кон-
троль над своєю долею, цілковито інтегру-
вавшись у Советський Союз.

¹ Про заходи забезпечення рівноправності мов і про
допомогу розвитку української мови. Постанова
ВУЦВК і РНК УСРР від 1 серпня 1923 р., у кн. *Ук-
раїнська суспільно-політична думка в 20 столітті:*

документи і матеріяли у 3-х томах, упор. Тарас
Гунчак і Роман Сольчаник (Нью-Йорк 1983), Том 2,
с. 78.

² Цит. за: Богдан Кравченко, *Соціяльні зміни і
національна свідомість в Україні ХХ століття*
(Київ 1997), с. 81.

³ Про підсумки українізації. З резолюції Пленуму ЦК
Культура і КП(б)У 2–6 червня 1926 року (пункти 6,
8–12) у кн. *Культурне будівництво в Українській
РСР. Важливі рішення комуністичної партії і ра-
дянського уряду (1917–1959). Збірник документів.
Том 1 (1917–1941)* (Київ 1959), с. 316–317.

Советська Україна: економічна, політична та культурна інтеграція

Перехідний період у советському українському суспільстві, що почався 1928 року, відобразив генеральну зміну в політиці всього Советського Союзу. Цей період зазвичай називають сталінізмом або «сталінською революцією». Зміни в політиці були інспіровані Іосифом Сталіним, що, як генеральний секретар Всеросійської комуністичної партії (більшовиків), і надалі зміцнював і нарощував свою силу. В 1930-ті роки він став фактичним диктатором, новим царем советської імперії. Зміни, запроваджені після 1928 року, було спрямовано насамперед на советську економіку. Хоча вони, зрозуміло ж, глибоко вплинули й на політичну, національну та культурну сфери.

Воєнний комунізм і нова економічна політика (НЕП)

Акцент на економіці не був несподіваним, адже через економічну трансформацію марксистсько-ленінські ідеологи обіцяли створити егалітарне суспільство, в якому засоби виробництва мали бути зосереджені в руках трудового пролетаріату. Держава, на чолі з революційною елітою, мала представляти його інтереси, керуючись принципами «диктатури пролетаріату». Держава «трудящих» мусила виробити раціональну структуру економічного виробництва та його розподілу задля задоволення особистих потреб усіх працівників. Уже в червні 1918 року – трохи більше, ніж за півроку після приходу більшовиків до влади, – було здійснено спробу трансформації російського суспільства (чи хоча б тих територій колишньої царської імперії, що перебували під контролем більшовиків) у ідеальне безкласове комуністичне суспільство. Всі галузі промисловості бу-

ло націоналізовано – себто привласнено державі й поставлено під керівництво оплачуваних технічних фахівців, які виконували директиви центрального уряду з Москви. Націоналізації зазнали легка та важка промисловість, транспорт, зв'язок і землі на селі, де великі землеволодіння не розділили, а навпаки, зберегли у вигляді державних і колективних господарств. Гроші заборонили, а натовість встановили бартерні розрахунки між галузями промисловості й між промисловістю та сільськогосподарським сектором. Такий радикальний підхід до економіки отримав назву «воєнного комунізму».

Наслідки воєнного комунізму були катастрофічними. Він призвів до майже цілковитого паралічу в промисловому секторі, фантастичного зростання інфляції та селянського опору примусовим реквізиціям зерна й одержавлення землі. Невдовзі більшовицьке керівництво усвідомило, що політика воєнного комунізму зазнала невдачі. Тому в березні 1921 року на X з'їзді Комуністичної партії Советського Союзу Ленін вирішив зробити те, що сам назвав «стратегічним відступом» у революції. Це не означало повної відмови від націоналізації промисловості чи усупільнення землі як остаточної мети. Просто саму ціль було відсунено в часі аж до кінцевого сформування нового советського суспільства. Тож знаменитий вислів Леніна «крок назад – два кроки вперед» було реалізовано. Символічним кроком назад стало повернення до ринкової економіки, відоме під назвою «нової економічної політики» (скорочено – НЕП).

НЕП було запроваджено 1921 року, з завершенням примусових зернових реквізицій та введенням на їх зміну натурального по-

датку. Незабаром провели й інші заходи, які дали змогу селяням вільно використовувати надлишки своєї продукції та уможливили процвітання місцевого сільськогосподарського ринку й торгівлі. Також було денационалізовано легку промисловість, кінцевим вислідом чого стало виникнення нового класу дрібних підприємців – так званих непманів. Нову економічну політику, проваджену від 1921 до 1928 року, опоненти охрестили «державним капіталізмом». Та хоч як би її називали, нема сумніву, що НЕП вивів советську економіку на шлях оздоровлення. Тож уже на середину 1920-х років було знову досягнуто того рівня виробництва, який існував у Російській імперії напередодні Першої світової війни.

НЕП у советській Україні

У советській Україні економічну політику проводили за зразком, прийнятим в інших регіонах, контрольованих більшовиками. Різновид воєнного комунізму було запроваджено під час другого більшовицького правління 1919 року (лютий—серпень), а потім відновлено після третього та останнього советського наступу на початку 1920 року. Найпроблематичнішим було земельне питання. 1919 року землі, конфісковані у великих власників, не передали селянам, а переважно перерозподілили між сільськими комунами та державними господарствами. Натомість советський український уряд, повернувшись до Києва в лютому 1920 року, розпочав нову політику. Він одразу видав закон, за яким уся земля мала належати тим, хто на ній працював. На практиці це означало, що селяни отримували право на землю колишніх маєтків на період до дев'яти років.

Уряд також заохочував бідніших селян і безземельних сільськогосподарських поденників змагатися в умовах нової системи з заможнішими селянами за землю. Інколи наслідок був саме таким, на який сподівалися більшовицькі ідеологи, – чвари й, зрештою, сутички, що відображали «класову боротьбу» між багатими та бідними селянами. Згодом советський український уряд відчув

обов'язок утрутитися та відновити порядок, усунувши «антиреволюційних» селян. У жовтні 1920 року з'явився закон, що виправдовував захоплення земель так званих куркулів. На той час до куркулів зараховували всіх, хто мав понад 80 акрів землі (32,5 га). Хоча селяни отримали десь 30 мільйонів акрів (12 мільйонів га) перерозподілених земель, їх не влаштував той нечесний спосіб, у який процес відбувався. Але особливу лють викликала доти чинна воєнно-комуністична політика реквізицій. Згідно з нею, від селян вимагали передати більшість зерна державі (понад 30 фунтів – себто 14 кг на місяць) без компенсації. А щоб забезпечити перевезення зерна та для здійснення реквізицій із міст надсилали озброєні загони (як правило, до них входили більшовики-росіяни чи русифіковані промислові робітники).

Запровадження НЕПу 1921 року, заохочення місцевих ринків і припинення реквізицій спершу не принесло бажаних позитивних наслідків на українському селі. Це можна пояснити тим, що реквізиції замінили великим натуральним податком (продподатком), за яким селяни мали віддавати державі харчові продукти в обсязі, що становив фактично половину їхнього врожаю. Для покари неплатників у сільських районах було створено «революційні суди». Податковий тягар і розпалювана владою класова війна проти куркулів породили нову «селянську війну» проти советської влади, що виникала стихійно чи під головуванням «армій» (таких, як загони Нестора Махна, що діяли від початку громадянської війни). Ще в квітні 1921 року аж 102 озброєні банди діяли в селах України та в Криму. Обтяжливі податки, класова війна, збройні повстання. Можна пригадати й кілька засух у 1921 році, що знищили половину врожаю. Наслідком цього став голод, який тривав майже два роки, забравши від 800 тисяч (за офіційними даними) до 1,5–2 мільйонів життів. Щодо більшовицьких обіцянок раціональної та егалітарної «держави трудящих», то народна приповідка підсумувала справжні погляди українських мас: «За царських часів були

хліб і паляниці – тепер із комуністами нема що їсти».

Лише з 1923 року, після скасування податку, становище советського українського села почало стабілізуватися. НЕП, завдяки аграрним ринкам і повторному введенню капіталізму в легкий промисловий сектор (наслідком чого були конкуренція, вільна торгівля, нестійкі ціни, а також безробіття), почав оздоровлювати українську економіку. 1927 року валовий національний продукт советської України нарешті сягнув свого довоєнного рівня.

Кінець НЕПу

Попри успішність, нова економічна політика була лише тимчасовим заходом для стабілізації економіки, що зазнавала поступових руйнувань аж від 1914 року. Руйнувань через Першу світову війну, громадянську війну та абсурдні крайнощі військового комунізму. НЕП, що, за приповідкою, був «одним кроком назад», мав позитивні наслідки. Тепер, здавалося б, прийшов час – за тією ж приповідкою – на перший із двох кроків уперед. Ленін, який помер 1924 року, вже не міг очолити цей процес. Завдання відтак було покладене на його наступника Іосіфа Сталіна.

Економічна революція Сталіна була до великої міри пов'язана з його боротьбою за здобуття незаперечної політичної влади. Відповідно, заклики до зміни економічної політики були для Сталіна часто лише засобом для дискредитації політичної опозиції. Методи усунення тих, кого Сталін уважав суперниками чи загрозою своїй владі, часто були брутальними, а процес ліквідації тривав принаймні до початку Другої світової війни. Він розпочався 1926 року, коли всіх старих більшовицьких вождів (починаючи з близьких колег Леніна Льва Троцького та Ґрігорія Зінов'єва) було усунено від посад, притягнуто до суду, заслано або страчено.

В економічній сфері 1928 року Сталін запровадив концепцію планової командної економіки. Всі рішення приймали в центрі, в Москві, а потім виконували по всьому Советському Союзу (що був одним економіч-

ним цілим). Такий всеохопний та напозір раціональніший підхід до економічного розвитку став негайним кінцем НЕПу. Замість нього запровадили так званий перший п'ятирічний план, який визначав усі аспекти советського сільського господарства та особливо промисловости, а також виробничі плани та завдання, які треба було досягнути до завершення п'ятирічного терміну. Новий підхід означав не лише кінець НЕПу, але й відмову всіх союзних республік від будь-яких власних економічних претензій, на які вони, згідно з советською конституцією 1924 року, нібито й мали право.

1927 року для нагляду за економікою було створено державну планову комісію (*рос-план*). Щоб забезпечити координацію, 1927–1932 року було здійснено певні структурні зміни у відносинах між республіками та центральним урядом. Право на всю землю перебрав центральний уряд (1928). Республіканські ж комісаріати сільського господарства підпорядковувалися центральному комісаріату сільського господарства (1929). Всю важку, лісову та лісообробну промисловість було виведено з-під республіканського контролю та поставлено під контроль центральних комісаріатів (1932). Технічні навчальні заклади та наукові установи, а також заклади охорони здоров'я (в тому числі, госпіталі та санаторії) мали підпорядковуватися центральному комісаріатам. І, нарешті, по всій країні було створено нові економічні регіони (області), над якими Москва мала прямий контроль, не потребуючи більше посередництва відповідних советських республік. У советській Україні ця адміністративна реорганізація збіглася в часі зі скасуванням 1932 року менших округів та заміною їх сімома більшими областями – Київською, Харківською, Вінницькою, Дніпропетровською, Одеською, Чернігівською та Сталінською. Встановивши прямий контроль над цими областями, центральний советський уряд у Москві фактично відродив практику управління, яка переважала в царські часи та в перші роки советської влади (до 1925 року).

Кінцевою метою першого п'ятирічного плану (1928–1932) була швидка індустріалізація. Щоб віднайти грошові ресурси (капітал) для фінансування, центральний уряд вирішив покінчити з НЕПом через націоналізацію всіх секторів економіки, що лишилися, та колективізацію сільськогосподарського сектору. Прибуток від цього мала отримувати держава. Завдяки такому в усіх аспектах найпростішому нагромадженню капіталу уряд планував отримати засоби, які можна було б інвестувати в індустріалізацію. Скасування НЕПу було доволі легким. Колективізація ж сільського господарства стала справжнім викликом. Зважаючи на відставання советської економіки та збережені глибокі селянські традиції, повна колективізація вимагала керівництва з непохитною волею, готового заплатити будь-яку ціну за досягнення мети. Й навіть коли б Сталін не відповідав іміджеві сталевого лідера, він міг легітимізувати свої дії через політичну аргументацію, що спиралася, хай і дотично, на «залізні закони» марксистсько-ленінської ідеології.

Центральне планування та індустріалізація

Що стосується України, то в першому п'ятирічному плані найбільший акцент було зроблено на розвитку важкої промисловості. Це мало перетворити республіку на провідний індустріальний центр Советського Союзу з вуглевидобування та металургії, а також на основне джерело зерна, цукру та жирів. Другий п'ятирічний план (1933–1937) мав завершити технологічну перебудову промисловості, транспортних засобів і сільського господарства через введення колективних господарств і вдосконалення централізованого контролю над промисловістю. Третій п'ятирічний план (1938–1941, перерваний Другою світовою війною) був зосереджений головним чином на розвитку хімічної та машинобудівної промисловості Советської України.

Централізоване планування таки перетворило советську Україну на частково

індустріалізоване суспільство. Та ця трансформація позначилася лише на певних зонах: переважно на урбанізованому трикутнику Нижнього Подніпров'я (Дніпропетровськ–Кривий Ріг–Запоріжжя) та Донецькому басейні (Донбасі), промислова база яких була закладена ще в останні роки царської влади. В той час як Советський Союз розвивав цю базу, решта країни й далі залишалася в статусі аграрного суспільства.

Навіть по тому, як 1927 року було погоджено рішення про початок першого п'ятирічного плану, а в квітні 1929 року схвалено його остаточний текст, дискусії на найвищому рівні Всесоюзної комуністичної партії тривали. Запекла політична боротьба щодо загальної суті плану спершу йшла між Сталіним і прибічниками Троцького. Та навіть після поразки троцькістів полеміка про пріоритетність окремих советських регіонів, як об'єктів капіталовкладень для важкої промисловості, не вщухала. Зрештою, в травні 1930 року Центральний комітет Всесоюзної комуністичної партії вирішив, що Советська Україна буде одним із двох найбільших ареалів для капіталовкладень.

Забезпечена Москвою, Україна почала розвивати інфраструктуру для важкої промисловості. Було завершено будівництво кількох електростанцій (включно з величезною Дніпровською гідроелектростанцією, будівництво якої було розпочате 1927 року, та місцевими електростанціями в Зуївці, Сіверодонецьку та Кривому Розі). На рахунок цих та інших електростанцій майже десятикратне збільшення виробництва електроенергії в Советській Україні в 1928–1940 роках. Було збудовано майже 400 величезних заводів із виробництва тракторів, комбайнів і гірничого устаткування, хоча більшість обладнання для них доводилося імпортувати з-за кордону.

Транспортну систему також розширили. За міжвоєнні роки було прокладено близько 4 тисяч кілометрів залізниці – особливо в Донбасі та промислового трикутнику Нижнього Подніпров'я. Хоча будівництво автошляхів відставало впродовж 1920-х років,

швидкість його розширення зросла більш ніж утричі після запровадження центрального плану: від 3 900 кілометрів у 1928 році – до 13 700 кілометрів у 1940. Зростання кількості автомашин було ще відчутнішим: від 11 400 у 1932 році – до 84 300 у 1937 (три чверті з них були вантажівками, використовуваними в колективізованому сільському господарстві).

Якими ж були наслідки централізованого планування для України? Повіримо ми советським статистичним даним або критичним несоветським, наслідки в кожному разі вражатимуть. На кінець другої п'ятирічки (1937) промислове виробництво советської України було в 5,5 (советські дані) або в 3,4 (несоветські дані) рази більшим, ніж на початку першої п'ятирічки 1928 року. Що ж до схеми промислового розвитку, то вона лишалася такою ж. За рахунок промислових товарів та продуктів харчування більше уваги приділяли сферам важкої промисловости (залізо, сталь, вугілля, будівельні матеріали), а особливо машинобудуванню.

Скажімо, між 1928 та 1937 роками виробництво в машинобудуванні та металообробці зросло в 6,1 разу, а промислових товарів – в 3,1, тоді як виробництво харчових продуктів – лише в 1,4 рази. Найбільший економічний приріст був у виробництві мінеральних добрив (17,7 разу), електроенергії (9,8 разу) та будівельних матеріалів (5,2 разу). У виробництві харчових продуктів був лише один значний приріст: виробництво нерозведеного спирту за перші дві п'ятирічки зросло фактично вчетверо.

В контексті всього Советського Союзу темп промислового виробництва в Україні в 1928–1940 роках в більшості галузей важкої промисловости знизився (за винятком машинобудування та металообробки, де частка продукції Советської України справді зросла від 17,5 до 19,6%). Але навіть у тих видах продукції, що нібито зменшили обороти, українська частка складала майже половину (коли не більше) виробничої бази всього Советського Союзу (див. таблицю 42.1).

Колективізація сільського господарства

Сталінська «революція згори» та перший п'ятирічний план 1928 року стали кінцем порівняно вільної ринкової системи, що панувала в селах України в період нової економічної політики. Крок назад, яким став НЕП, треба було компенсувати двома кроками вперед – індустріалізацією та колективізацією. Теоретичним виправданням для колективізації було те, що вона усуне вади НЕПу. Згідно з советською ідеологією, ці вади виникли внаслідок того, що НЕП: 1) підтримував схему низької продуктивності та формування капіталу на невеликих селянських господарствах; 2) унеможлилював застосування нових технологічних винаходів; 3) стояв на шляху інтеграції в планову економіку. Й, певно, найсуттєвіше – 4) сприяв капіталістичній ринковій економіці, що становила головну загрозу побудові соціалізму та комунізму. Крім теорії, уряд мав нагальну потребу в дешевих харчових продуктах, аби нагодувати чимраз більшу міську робочу силу, а також у надлишках зерна, які можна було вивезти на експорт як плату за устаткування, закуплене за кордоном і встановлене на нових промислових підприємствах країни. Аби вирішити ці та інші проблеми, советські центральні плановики вирішили, що сільськогосподарську землю за будь-яку ціну треба якомога швидше колективізувати.

Хоча від колективізації як ідеальної мети ніколи не відмовлялися, в період НЕПу вона залежала лише від доброї волі селян. Тому на жовтень 1928 року в советській Україні було колективізовано лише 3,4% селянських господарств (що становило 3,8% орних земель). Поставлені перед такою очевидною реальністю, а також маючи серйозні сумніви в тому, що селяни добровільно відмовляться від своєї землі, економічні плановики додали до першого п'ятирічного плану завдання в розмірі 12% (потім переглянуто на 25%) орних земель, які мають бути колективізовані на 1932 рік. Але навіть такі честолюбні за-

вдання здалися Москві занадто поміркованими. Відтак у лютому 1929 року ЦК ВКП (б) зажадав здійснення примусової колективізації. На березень 1930 року в советській Україні було примусово колективізовано 65% селянських господарств і 70% домашньої худоби. В багатьох випадках для колгоспу було експропрійовано навіть предмети домашнього вжитку та корів і кур, що належали сільським сім'ям. Після короткої перерви в другій половині 1930 року, коли селяни отримали дозвіл залишати колгоспи (а більшість саме так і зробила), темпи колективізації стали ще швидшими. Як наслідок, на кінець першої п'ятирічки (1932 рік) 70% селянських господарств було колективізовано. Остаточний успіх проголосили в жовтні 1935 року, коли 91,3% селянських господарств советської України (це становило 98% орних земель) було колективізовано.

По суті, два утворення виникли на орних землях: державні та колективні господарства. Державними господарствами (*радгоспами*) завідувала влада через найманих робітників. Советські керівники оголошували їх взірцевими сільськогосподарськими установами. Як правило, вони були великі за розміром (понад 5 тисяч акрів – себто 2 тисячі гектарів) і добре забезпечені сільськогосподарськими машинами. На відміну від них, колективні господарства (*колгоспи*) були начебто добровільними кооперативами, де селяни працювали на землі, що належала колективові, та використовували реманент, що також належав колективові. Селяни виконували квоти з вирощування сільськогосподарських культур, установлені державою, а отримували все те, що лишалося. Розподіл цих залишків продуктів харчування розраховували на основі тих трудоднів, які відпрацьовувала кожна особа.

Для механізації радгоспів і колгоспів, починаючи з 1929 року, по всій сільській місцевості створювали так звані машинно-тракторні станції (МТС). Кожна МТС виставляла від 30 до 60 тракторів та інших господарських машин, вироблених машинобудівною промисловістю советської України. З 1930-го по

Таблиця 42.1

Окремі галузі промислового виробництва України впродовж 1928–1940 років

(відсоток від загального советського виробництва)¹

Продукт	1928	1940
Кокс	95,7	74,5
Кальцинована сода	81,6	81,0
Залізна руда	77,0	67,6
Чавун	71,9	64,7
Вугілля	69,9	50,5
Металопрокат	58,1	49,7
Сталь у зливках	56,7	48,8

1940 рік кількість МТС у советській Україні зросла від 47 до понад 1 тисячі (що включало 85 тисяч тракторів, 50 тисяч вантажівок і 31 тисячу комбайнів). На 1938 рік МТС обслуговували до 99% усіх оброблюваних земель. Окрім своєї безпосередньої мети, МТС стали центрами впливу та пропаганди комуністичної партії в часто ворожому сільському середовищі.

Попри те, що режим віддавав перевагу радгоспам, саме колгоспи становили абсолютну більшість у советській Україні. Згідно з даними за 1938 рік, 79% земель займали колгоспи, тоді як лише 9,7% – радгоспи (в тому числі й дослідні станції). Щодо решти, то 8,3% складали державні ліси та лише 0,4% – індивідуальні домашні господарства.

Якими ж були наслідки швидкої колективізації початку 1930 років у критеріях сільськогосподарського виробництва? На жаль, ми не маємо порівняльних даних за 1928 та 1940 роки, щоб побачити, який ефект (коли він узагалі був) справила колективізація, порівняно з НЕПом. Але маємо дані за 1940 рік (кінець цього періоду) та за 1913 рік (останній нормальний рік царського правління). Ці цифри показують, що між 1913 та 1940 роками земельні площі, на яких вирощували продовольче збіжжя (пшеницю, жито, кукурудзу, ячмінь, овес, просо, гречку, овочі), скоротилися з 61 до 53 мільйонів акрів (від 24,7 до 21,4 мільйона гектарів).

Найбільше вражало 85-відсоткове зниження обсягу вирощеної ярової пшениці, що лише частково компенсувало подвоєння посівів озимої пшениці, проса та бобових. Але поряд із загальним спадом у вирощуванні продовольчого збіжжя в понад 2,5 разу, зросло культивування технічних і кормових культур (цукрових буряків, льону, коноплі, соняшнику, бавовни, рицини, рапсу, тютюну) – від 2,2 до 6,7 млн. акрів (від 0,9 до 2,7 млн. га) між 1913-м та 1940 роком. Отже, колективізацію українського сільського господарства супроводжували успіхи в продуктивності, особливо технічних культур. Але за яку ціну?

Крім статистики, в колективізації був і людський складник. Українські селяни, як усі селяни в Советському Союзі, вороже ставилися до перспективи віддавати те, що було майже містичною частиною їх самих, – землю. Селяни також не планували віддавати свою землю без боротьби. Їхні протести набували різноманітних форм: забивання худоби, спалення посівів, вигнання колгоспних службовців (ці акції часто очолювали жінки – так звані бабські бунти) і, зрештою, збройні повстання. Коли всі ці заходи зазнали невдачі, селяни почали втікати до міст, що швидко переповнювалися. Втечі стали настільки серйозними, що влада в грудні 1932 року запровадила систему внутрішніх паспортів. Новий документ можна було отримати лише за початковим місцем проживання, а факт переселення мав бути зафіксованим у внутрішньому паспорті. Ця система не тільки допомогла протидіяти міграції, але й полегшила таємній поліції стеження за переселеннями людей.

Попри різні форми протесту, колективізація тривала. Зрештою, колективізація, як і індустріялізація, була частиною «плану», складеного в Москві нібито для більшого блага соціалістичного чи комуністичного суспільства. Якщо для виконання плану слід було розірвати зв'язок між селянином та його землею, то так і мало бути. А якщо цей зв'язок не могли розірвати «добровільно», то в інтересах «більшого блага» – здійснення

плану – непокірних селян можна було знизити. З цього моменту теорія ставала практикою.

Розкуркулювання та голодомор

Марксизм-ленінізм завжди проповідував класову боротьбу як вираження історичної діалектики, що неминуче призведе до світової соціалістичної революції. Класова боротьба відтепер стала частиною советської кампанії колективізації. В советській Україні, як і в інших регіонах Советського Союзу (особливо в багатих сільськогосподарських регіонах Дону, Нижнього Поволжя та долини р. Кубань на північ від Кавказьких гір), порівняно заможних селян, які збільшили свої земельні ділянки після реформ 1906 року, називали на російській манір *кулаками* (куркулями). Оскільки вони протистояли колективізації, то були затавровані більшовиками як «вороги народу», й советська пропаганда впродовж 1920-х років називала їх багатіями-загарбниками земель, експлуаторами побратимів селян. Замість такої запальної та непевної риторики, советська влада спробувала конкретно пояснити, кого вона кваліфікувала як куркулів. Згідно з постановою від травня 1929 року, куркулем був той, хто мав мінімальний прибуток у 300 карбованців (або 1,5 тис. крб. на сім'ю), використовував найманих робітників і володів будь-яким видом моторизованих господарських механізмів. Відповідно до цих критеріїв, на час виходу постанови в советській Україні було 71 500 куркулів (що складало лише 1,4% усіх домогосподарств). Що ж стосується так званого куркульського достатку, то прикметно, що середній прибуток міського робітника – 300–500 крб. – був таким самим (коли не більшим), як куркульський мінімум, але включав, крім того, переваги соціального захисту, недосяжні для сільських господарів. Ба більше, майже всі господарства, де застосовували найману працю, належали інвалідам війни чи вдовам, а не заможним селянам-підприємцям. Коротше кажучи, термін куркуль і навіть ще розмитіша категорія

підкуркульник стосувалися не стільки дійсного достатку, скільки свідчили про нагальну потребу советської влади знайти універсальний спосіб затаврувати всіх тих, кого вона вважала ворогом на селі.

Власті мали намір ліквідувати куркулів. Від 1927 року їх примусили сплачувати тяжкі податки. Наступного року їх позбавили виборчого права, як і священників, колишніх жандармів та всіх, кого визнали антисоветськими елементами ще раніше. Куркулів почали переслідувати й члени місцевої молодіжної організації (комсомолу) та представники так званих *комнезамів* (комітетів селянської бідноти-незаможників), пришвидшуючи цим неunikненну («за логікою історії») класову війну. Врешті-решт, у січні 1930 року Центральний комітет Всесоюзної Комуністичної партії в Москві розпорядився «ліквідувати куркулів як клас». Їх зігнали, як худобу (спершу чоловіків, а потім жінок і дітей), і заслали в Центральні Азію, Сибір та на советський Далекий Схід. Під час примусового перевезення тисячі з них загинули. Проте це видавалося несуттєвим, адже ненависний «клас» змогли знищити. До березня 1930 року за період розкуркулення близько 62 тис. куркульських сімей – або майже чверть мільйона людей – було вислано з советської України.

Хоча куркулів уже не було, лишилася численна селянська маса. Впродовж 1931–1932 років вона створювала особливі проблеми. Це був період, позначений опором колективізації (через відмову здавати зерно в колгоспи та радгоспи). Зрештою, самі колгоспи стали центрами опозиції, адже їх голови намагалися доводити нереальність запланованих обсягів урожаю. Та це мало важило для Сталіна та центральної влади, що турбувалися лише про індустріалізацію країни. Ні він, ні найвища партійна ієрархія не допускали неефективності місцевих чиновників або впертості селян. А єдину користь від селян вони вбачали в тому, що ті забезпечували харчовими продуктами міських промислових робітників – справжній авангард революції. Відтак Москва закликала міських робітників іти на

село виконувати рішення уряду. Це були так звані 25 тисяч «найкращих синів вітчизни», з яких сім тисяч прибули саме з советської України. В 1929–1931 роках 10 тисяч цих «двадцятип'ятитисячників» працювали в українських селах, відігравши фатальну роль при конфіскації куркульського майна, організації колгоспів і нагляді за відправленням зерна. Підтримувані солдатами й таємною поліцією, ці партійні функціонери просто наказували конфісковувати зерно. Будь-який голос протесту оголошували «куркульським» або «підкуркульським» – себто ворожим до революції. Багато таких «нових» куркулів було вислано до Сибіру та інших віддалених частин Советського Союзу. Інших було ув'язнено, вбито, або ж вони втікали й переховувалися в містах. «Двадцятип'ятитисячники» відповідальні за знищення та депортацію на селі в 1931–1932 роках майже одного мільйона чоловіків, жінок і дітей.

Примусове вивезення куркулів і повернення до політики насильної колективізації в другій половині 1930 року негативно вплинуло на врожай. Врожай зерна, що 1930 року склав 18,4 млн. тонн, знизився 1931 року до 16,7 млн. тонн, з яких 30–40% було втрачено під час збору врожаю. Колгоспами, до складу яких входили головним чином селяни-чорнороби, не надто охочі до праці на чужій землі, керували погано. Водночас квота, встановлена центральним урядом на поставлення зерна, залишалася однаковою і в 1930, і в 1931 році – 7 млн. тонн, а це вдвічі перевищувало кількість, яку вимагали всередині 1920-х років, коли соціально-політичні умови на селі були порівняно стабільними.

Урядова політика таки викликала «класову війну», яку більшовики завжди «пророкували». Це була війна, в якій бідне селянство, за підтримки партійних чиновників та армії, нацьковували на противників колективізації та реквізицій (їх тепер усіх таврували ганебною назвою куркулі). Наслідком стало те, що вже 1932 року українські села опинилися в жахливій скруті. Навесні спалахнув голод, а урожай зерна ще впавав: зібрали тільки 13,7 млн. тонн, мало було

зерна навіть для посівів. Ситуація гіршала й далі, тож узимку й навесні голод на селі став нормою.

Зі свого боку, чиновники в Москві твердили, що селяни просто приховують зерно. Відповідно, в серпні 1932 року було прийнято закон про недоторканність соціалістичної власності, за яким крадіжка з колгоспу – навіть колоска пшениці чи зламаного кореня цукрового буряка – могла й часто таки спричинювала конфіскацію майна, десятирічне ув'язнення чи навіть страту. Але й тоді, коли голод лютував у сільськогосподарському центрі країни (в Наддніпрянській Україні, а також у сусідній Кубані та на Північному Кавказі), Советський Союз експортував зерно за кордон. Іншими словами, офіційно жодного голодомору ніколи не було. Через це майже неможливо дізнатися, хоча б приблизно, яку ціну в людських життях було заплачено. До того ж, думки щодо причин голодомору суттєво розходяться. Чи був він наслідком бюрократичних перекручень під час кампанії колективізації? Чи частиною чіткої політики проти непокірного селянства будь-яких національностей? Чи спробою ліквідувати національну опозицію на всіх просторах, які були важливими для Советського Союзу (голод був серед донських козаків Північного Кавказу, німців Середнього Поволжя, а також у Советській Україні)? Чи він був актом геноциду, спрямованим спеціально проти українців?

Хоча дослідники цього періоду й досі не мають остаточних відповідей на питання про причини голодомору, вони одностайні в тому, що кілька мільйонів людей таки померли в Советській Україні під час голодомору 1933 року. Навіть найскромніша оцінка кількості жертв голодомору чи то від голодування, чи від захворювань, пов'язаних із недоїданням, складає 4,8 млн. людей. Це 15% населення України на той час. Навіть ці «обережні» дані засвідчують, що за весну–літо цього фатального 1933 року 25 тисяч людей умирало щодня, 1 тисяча людей – щогодини, 17 людей – щохвилини.

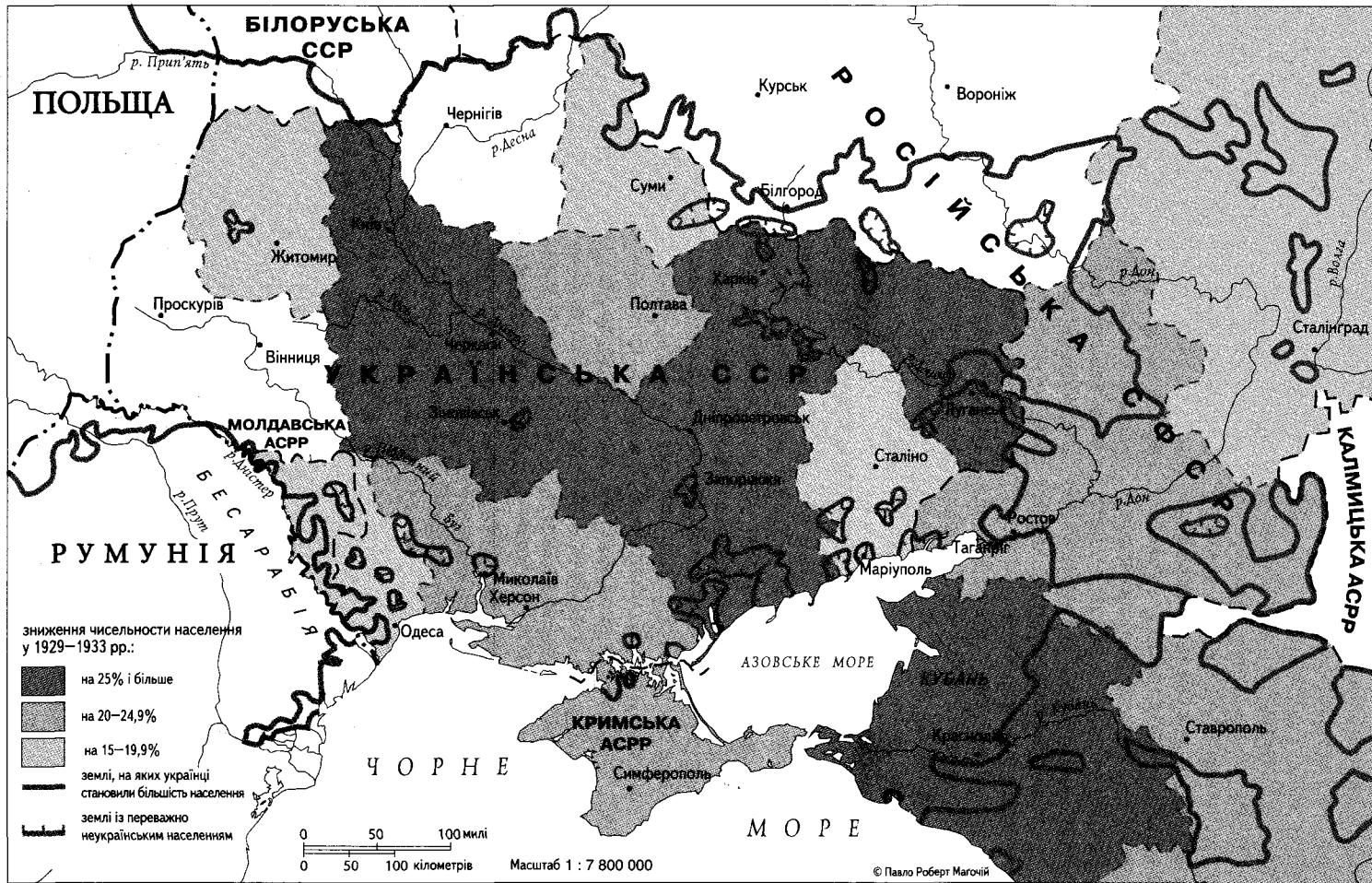
Апогей та занепад українізації

Величезні зміни, принесені сталінською революцією 1928 року, сягнули кульмінації 1933 року, з запровадженням другого п'ятирічного плану та фактичною ліквідацією приватних землеволодінь у сільськогосподарському секторі. Перехідні 1928–1932 роки також дали відповідь на важке питання, чи стане Советська Україна справді окремою республікою, чи лише ще черговою підпорядкованою одиницею в складі Советського Союзу. В добу ідеологічних крайнощів, здавалося, середнього не могло й бути. На 1933 рік стало зрозумілим, що Україну чекає повна інтеграція в Советський Союз.

Проте період 1928–1932 років усе ж був перехідним. Це означає, що два суперечливі процеси відбувалися водночас. Українізація культурного життя – процес, серйозно розпочатий усередині 1920-х років, – на початок 1930-х мав найбільші свої досягнення. Водночас комуністичних, а пізніше й некоммуністичних інтелектуальних кадрів, які уможливлювали українізацію, було методично усунуто від влади й у кінцевому підсумку ув'язнено та / або вбито.

Перехідний період почався з кадрових змін у советському українському уряді та КП(б)У. Голову партії Кагановича замінив Станіслав Косіор, поляк за походженням. Але дійсну владу й вплив як у партії, так і в уряді мав Микола Скрипник, старий більшовик, посланий у Наддніпрянську Україну за часів революції ще самим Ленініним. Формально Скрипник обіймав посаду, з якої усунули Шумського, – комісара освіти. Насправді ж він став, як написав один автор, «свого роду комісаром з національного питання»² та основним авторитетом із питань українізації, української культури та українського політичного життя взагалі. Отже, 1928–1933 роки можна означити як добу Скрипника в советській українській історії.

Мета Скрипника була простою. Він ніколи не був українським націоналістом. Навпаки, будучи пролетарським інтернаціоналіс-

Мапа 37. Голодомор

«Український голокост»: голодомор 1933 року

Советська влада не тільки заперечувала факт голодомору в Україні, але й десятиліттями не втомлювалася стверджувати, що будь-які розмови про голод 1933 року є частиною міжнародної змови з метою «очорнення» доброго імені Советського Союзу – змови, підтримуваної українськими емігрантами на «імперіалістичному Заході». Напередодні п'ятдесятих роковин голоду, 1983 року, науковці та публіцисти на Заході (Роберт Конквест, Джеймс Мейс, Марко Царинник) почали відкривати реальність гуманітарної катастрофи. Згодом конгрес Сполучених Штатів Америки створив спеціальну комісію з українського голодомору, яка 1990 року опублікувала зібрані нею дані в багатотомній праці. Після початку горбачовської революції всередині 1980-х років советські українські науковці (Станіслав Кульчицький, Володимир Маняк) змогли вперше відкрито заявити, що голод на початку 1930-х справді був. Нові дослідження, здійснені наприкінці 1980-х, відкрили величезну кількість жакликих даних (в тому числі, й свідчення, за якими кількість жертв коливається від 4,5–5 млн. смертей лише в 1933-му – до 10 млн. смертей впродовж решти 1930-х).

Ми, мабуть, ніколи не дізнаємося, скільки смертей прямо чи опосередковано спричинив голодомор. У будь-якому разі, цифри не передають повного уявлення про цю трагедію, особливо для тих, хто жив у ХХ ст. Здатність людей знищувати одне одного може тільки приголомшувати. Замість подальшої статистики, подаємо свідчення очевидця, які, можливо, краще зуміють пояснити, як голод ушпивав на життя звичайних чоловіків, жінок і дітей. Опис узято з посмертного роману російського письменника єврейського походження, народженого в Україні, «Все тече» Васілія Гроссмана. Це оцінка подій, подана росіянокою та пізніше активісткою комуністичної партії, яку послали в советську Україну 1928 року сприяти справі колективізації.

«Мене, як активістку, послали в Україну для скріплення колгоспів. “У них, — пояснювали нам, — дух приватної власності сильніший, ніж у Ресефесер” (тобто — ніж у Російській СФСР). І правда, у них іще гірше, ніж у нас, ішла справа. Послали мене не далеко, — ми ж на границі з Україною, менше трьох годин їзди від нас до того місця, куди мене послали. А місце гарне. Приїхала я туди — люди, як люди. І стала я в їхньому (колгоспному) правлінні за рахівника...

Як було? Після розкуркулювання дуже засівні площі зменшилися і врожайність стала низькою. А відомості подавали, що без куркулів, мовляв, відразу життя наше розквітло. Сільрада бреше в район, район — в область, а область у Москву.. І дали нам у село “заготівлю” — за десять років не виконаеш!.. Видно, Москва найбільше на Україну надію поклала. А до того ж на Україну також найбільш злости було. Мова відома: не виконав (завдання щодо хлібзаготівлі), значить — “недобитий куркуль”.

Звичайно, завдання хлібоздачі не можна було виконати. Площі зменшилися, врожайність занепада, звідки ж його взяти — ціле море колгоспного зерна? Значить — сховали! “Недобиті куркулі, ледацюги! Куркулів усунули геть, а куркульський дух залишився. Приватня власність у хахла в голові господиня”.

Хто вбивство масове підписав? Невже Сталін?.. Такого наказу не то що цар, а й татари, і німецькі окупанти не підписували. А наказ означав: убити голодом селян в Україні, на Дону, на Кубані, убити з малими дітьми. Вказівка була — за-

брати навіть і весь насінневий фонд. Шукали зерно так, немов би це не хліб, а бомби, кулемети. Землю протикали штиками, шомполами, всі льохи перекопали, всі дощані підлоги порозламували, в городах шукали. У декого познаходили й позабирали те зерно, що в хатах було — в горшках чи в ночвах насипане. В однієї жінки навіть печений хліб забрали, на підводі склали й також до району відвезли. Вдень і вночі підводи скрипіли, курява над усією землею, а навколо вартові ходили. Зерно до зими від дощу намокло, горіти стало — не вистачило в советської влади брезенту, щоб селянський хліб прикрити...

От саме тоді я зрозуміла: перше для советської влади — це плян. Виконай плян! Здай, що за пляном призначене! Найперша справа — це держава, а люди — “нуль без палочки”... Батьки й матері хотіли дітей рятувати, хоч трохи хліба приховати, а їм кажуть: це у вас люта ненависть до країни соціалізму, ви плян хочете зірвати, дармоїди, підкуркульники, гади. Між іншим, коли забирали хліб, то пояснювали активові, що потім із фондів годувати будуть. Неправда це була, ні зернини голодним не дали. Хто відбирав хліб? Здебільшого свої ж — із райвиконкому, райкому партії, ну комсомол, звичайно — міліція, енкаведе, подекуди навіть військо було, я одного московського мобілізованого бачила...

Ну от, а потім осінь прийшла без дощів, а потім зима з великим снігом. А хліба нема... Забрали хліб до останньої зернини. Яровини нічим сіяти, насінневий фонд геть чисто забрали. Вся надія на озимину. Озимина під снігом ще, весни й не видно, а вже село в голод входить. М'ясо (з худоби, що її порізали) поїли, пшоно, яке де було, картоплю, в кого родини більші, — все поїли. Жах охопив людей. Матері дивляться на дітей і від страху кричати починають. Діти по хатах від самого ранку плачуть — хліба просять. А що мати їм дасть — снігу? А допомоги ні від кого. Відповідь у партійних одна — “працювати треба було, а не лайдакувати”. А ще відповідали так: “Самі в себе пошукайте, у вашому селі хліба закопано на три роки”.

Коли ж почав розтавати сніг, увійшло село по горло в голод. Діти кричать, не сплять і вночі хліба просять. У людей обличчя, як земля, очі мутні, п'яні. І ходять сновидами, ногою землю намацують, рукою за стіну тримаються, хитає голод людей. Менше стали ходити, все більше лежати почали... На той час уже ні котів, ні собак не залишилось — позабивали. Та й ловити їх стало тяжче — вони вже лякалися людей, очі в них дикі стали. Варили їх, але самі жили сухі були з них, а з голів холодець виварювали.

Розтанув сніг — і стали люди пухнути, обличчя понабрякали, ноги, як подушки, в животі вода. А селянські діти! Чи бачив ти в газеті друкували — діти в німецьких таборах? Всі однакові: голови, як тяжкі ядра, шиї тоненькі, як у лелек, на руках і ногах видно, як кожна кісточка під шкірою ходить, увесь кістяк шкірою, мов жовтою марлею обтягнутий. А личка в дітей старенькі, вимучені, мов би дітки по сімдесят років на світі вже прожили. А очі, Господи!..

Чого тільки не їли тоді люди — мишей ловили, щурів ловили, гадюк, горобців, мурашок, земляних хробаків викопували, кістки на борошно товкли, шкіру із взуття, підощви — старі, вонючі — на локшину різали, клей виварювали. А коли трава підросла, стали копати коріння, варити листя, бруньки — все на їжу пішло: і кульбаби, і лопухи, і дзвіночки, і яглиця, і борщовик, і кропива, і за-яча капуста... А допомоги нема»*.

* В. Гршико, Український «Голокост», 1933 (Нью-Йорк, Торонто 1978), с. 62–65.

том і твердо вірячи в більшовицьку ідеологію, він був певний, що окрема советська українська держава має бути рівноправною з Советською Росією, аби після «світової революції» об'єднатися з іншими советськими державами (такими, як Німеччина та Франція). Готуючись до такої можливості, Скрипник й далі сприяв українізації, а відтак і українським національним інтересам.

Через те, що Скрипник мав змогу відстоювати свою концепцію, українізація за його часів досягнула нових успіхів. Програма освіти дорослих й далі скорочувала неписьменність, тож уже 1938 року оголосили, що 98% населення советської України письменне. Приймаючи цю цифру (чи навіть більш вірогідну – в 80–85%), зауважимо також, що навчання в школах письменности для дорослих провадили майже винятково українською мовою. Українізація регулярної шкільної системи також сягнула свого апогею в 1932–1933 роки, коли 88% усіх учнів советської України отримували освіту українською. Відсоток українських видань у цей час також був найвищим: 1930 року близько 80% усіх книг друкували українською, а 1931 року українською виходило 90% всіх газет.

Але й тоді, коли українізація була в розквіті, діяльність українських культурних інституцій та окремих діячів було підірвано. 1928 рік став провісником майбутніх подій. У лютому марксиста-економіста Михайла Волобуєва, який доводив, що советська Україна зможе процвітати лише тоді, коли матиме економічну незалежність, публічно засудили за «еретичні» погляди, аж доки він не «покаявся». В березні в Советському Союзі було проведено перший великий показовий процес у російському Шахтинському районі на сході Донбасу, саме за українським кордоном. Понад 50 інженерів і техніків було засуджено як «буржуазних спеціалістів», звинувачено в співпраці з зовнішніми силами, щоб «шкодити» на промисловому виробництві. Підсудних виставили як символ «внутрішньої опозиції» (справжньої чи вигаданої), до боротьби з якою режим був сповнений рішучості. В такій опозиції підозрювали й ук-

раїнську інтелігенцію. Тож не виглядає несподіваним звинувачення наприкінці 1928 року голови Українського інституту марксизму-ленінізму Матвія Яворського. Офіційною причиною переслідувань стало його тлумачення причин виникнення КП(б)У в місцевих умовах, а також твердження, що українська партія гідна вести країну окремим шляхом до соціалізму. Такі думки були «ухилом» від загальноприйнятої тогочасної советської істини.

Волобуєв та Яворський були переконаними марксистами. Коли вже їх звинуватили в «національному ухилі», заарештували та заслали до трудових таборів у Сибіру (де вони, зрештою, й померли), то прийшов час націлитися на немарксистську інтелектуальну еліту, що входила до Всеукраїнської Академії Наук. Заявити про існування контрреволюційних організацій, а потім викрити їхніх агентів для таємної поліції було лише справою техніки. В листопаді 1929 року було «викрито» фіктивну Спілку визволення України (СВУ), а наступного місяця Українську Автокефальну Православну Церкву пов'язали з цією уявною змовою. Внаслідок «причетности» УАПЦ до цієї справи, її змусили саморозпуститися в січні 1930 року.

Щодо Всеукраїнської Академії Наук, її лави поріділи під час судового процесу проти СВУ навесні 1930 року. Половина з 45 підсудних була пов'язана з Автокефальною Православною Церквою. Чотирнадцять інших були членами Академії Наук, у тому числі й такі відомі науковці, як історики Йосип Гермайзе та Михайло Слабченко, лінгвісти Всеволод Іанцов, Григорій Голоскевич і Григорій Холодний, а також уявний головний змовник СВУ, віце-президент академії з 1923 року Сергій Єфремов. Усі, за винятком 9 звинувачених, отримали довгі терміни ув'язнення, а більшість із них уже не повернулися з в'язниці. Щодо Автокефальної православної церкви, то будь-які спроби її духовенства продовжувати діяльність після «самоліквідації» 1930 року придушували советські органи безпеки. Впродовж наступних восьми років 2 митрополити, 26 єпископів і

1150 священників були заарештовані або зникли в трудових таборах. Навіть 300 парафій, яким дозволили самовідновитися у формі нової організації під назвою Української православної церкви, до 1936 року поступово ліквідували.

Не кажучи про особисті трагедії підсудних, цей перший політичний «показовий» процес став зручним засобом для попередження всіх інших, що контакти з українцями в Польщі та з емігрантами будь-де, а також критика урядової політики індустріалізації та колективізації мусять припинитися. Суд над СВУ також слугував для того, щоб прирівняти націоналізм до державної зради. Це порівняння повторювали наступні кілька років, і за цей час було «виявлено» майже п'ятнадцять нових контрреволюційних організацій. Деякі з цих викриттів закінчилися судовими процесами, що дали владі змогу втовкмачити своє послання громадськості: «буржуазний націоналізм» – одна з найбільших небезпек для советського суспільства. Так само, як селянин ставав «контрреволюційним куркулем», якщо не погоджувався з колективізацією та примусовими реквізиціями зерна, так й інтелектуал ставав «контрреволюційним буржуазним націоналістом», коли не схвалював мінливий підхід партії до національного питання.

Переконані в тому, що «буржуазні націоналісти» були ворогами народу, советські власті в 1931–1934 роках звільнили з посад головних світочів української інтелігенції, незважаючи на те, були вони комуністами чи ні. Їхньою подальшою долею часто було ув'язнення, заслання чи навіть страта. Не було жодних сумнівів у тому, що некоммуністів треба замінити (починаючи з Михайла Грушевського, якого 1931 року усунули з посади у Всеукраїнській Академії Наук і вислали до Росії, де він і помер 1934 року). Але Грушевського хоча б не ув'язнювали. Багатьом його колегам не так пощастило. Видатних лінгвістів (О. Курило, Є. Тимченко, О. Синявський, М. Сулима), істориків (В. Базилевич, Ф. Ернст, О. Грушевський, В. Міяковський, Ф. Савченко), письменників (В. Підмо-

гильний, Є. Плужник, М. Семенко, Б. Антоненко-Давидович), небільшовицьких політиків, а також усіх колишніх боротьбистів та укаїстів, які пізніше приєдналися до КП(б)У (О. Шумський, А. Річицький), а також некоммуністів, що повернулися з еміграції (М. Чечель, М. Шраг, П. Христюк), було заарештовано, страчено чи заслано до Сибіру. Про них ніколи більше не чули. На організаційному рівні Інститут марксизму-ленінізму було закрито (1931). Всі незалежні спілки письменників ліквідували, надалі дозволивши існувати лише Спілці советських письменників України (1934). Всеукраїнську Академію Наук повністю реорганізували, а від її гуманітарних відділень відтоді вимагали розробляти лише пролетарські теми.

Скрипник не особливо переймався цими «ідеологічними чистками» та переслідуваннями некоммуністичної інтелігенції. Він навіть відкрито виступав на судовому процесі СВУ, нападаючи на підсудних, яких звинувачували в «національних ухилах» у питаннях української мови, хоча обачно уникав коментарів щодо суті їхніх дій. Зрештою, те, що вони робили, підтримував сам Скрипник, і надалі відданий ідеї розвитку українізації. Він вірив, що цей розвиток оберігатиме здобутки більшовицької революції.

Хоча політику українізації, як і раніше, офіційно підтримувала КП(б)У, інтернаціоналістські елементи в партії обговорювали головним чином проблему протегування національних меншин. Вони доводили, що росіяни мають лишатися домінантною демографічною силою в міських і промислових районах (цьому треба сприяти, русифікуючи, коли це буде необхідним, українців, які перебувають із сіл). І це застереження потрібно враховувати при проведенні українізації. Партійні інтернаціоналісти обґрунтовували це тим, що український націоналізм пов'язаний із куркулями та селянською проблемою, а відтак становить навіть більшу загрозу, ніж великоросійський шовінізм. Скрипник відповів на аргументи інтернаціоналістів закликом до більших капіталовкладень у советську Україну зі всесоюзного бюджету та до

інтенсивнішої українізації в сферах освіти, видавництва та державного управління. Його ідеологічне обґрунтування лишилося простим: соціалізм можна досягнути в Україні лише після створення міцної національно-культурної бази, а будь-які спроби русифікації українців-городян лише загострять національне питання. В часи всіх цих дебатів Сталін удавав, що лишається осторонь. А на XVI з'їзді Всесоюзної комуністичної партії в червні 1930 року він навіть підтвердив, що партія прихильно ставиться до ідеї національних республік і занепокоєна загостреннями великоросійського шовінізму.

Кінець українізації

Однак 1933 року суспільна та політична нестабільність у советській Україні стала виправданням чимраз більшої уваги до неї. В січні 1933 року у відповідь на скарги керівництва КП(б)У, що зернові квоти та примусова колективізація справили руйнівний вплив на країну, Сталін надіслав до України Павла Постишева, більшовика російського походження, що деякий час працював головою КП(б)У в Харкові (до того, як його відкликали до Москви). Призначений другим секретарем КП(б)У й теоретично підпорядкований Косіору, Постишев фактично отримав повну свободу в справі викорінення з партії всіх осіб, запідозрених у «національному ухилі». Мета таких дій була простою – розгромити будь-яку опозицію, що існувала всередині української партії.

Цапа-відбувайла за всі труднощі КП(б)У знайшли в особі Скрипника. Не пізніше, ніж за місяць після прибуття до Советської України, Постишев усунув Скрипника з посади комісара освіти, а в червні на партійному пленумі його піддали критиці за наповнення комісаріату «шкідливими, контрреволюційними, націоналістичними елементами»³. Оскільки мова за традицією прирівнювалася до збереження національної окремішності, то не дивно, що одним із найбільших гріхів Скрипника стала підтримка реформ в українській мові (включно з ідеєю лінгвістично-

го пуризму та нової орфографії, відомої як скрипниківка, затвердженої 1928 року). Напозір суто академічні проблеми набули яскравого політичного забарвлення: виправлена українська абетка й пошук «чистого» українського словника стали очевидним доказом того, що, за словами одного критика, «товариш Скрипник став на шлях відчуження української мови від російської та наближення її до польської мови»⁴.

На відміну від інших українських марксистів, звинувачених у «національному ухилі», Скрипник відмовився від покаяння, вчинивши в липні 1933 року самогубство, за місяць після того, як застрелився інший «націоналіст», письменник Микола Хвильовий. Зі смертю Скрипника українізація, як і будь-яка перспектива створення советської України, незалежної від решти Советського Союзу, добігли кінця. На самому початку 1933 року перехідний період, що тривав від 1928 року, завершився, й стало очевидним, що в наступні роки буде докладено максимальних зусиль для трансформації советської України в державу, що економічно, політично та культурно буде невід'ємною частиною Советського Союзу.

Чистки та інтеграція

Великомасштабні чистки в КП(б)У та державних установах советської України, розпочаті за Постишева 1933 року, стали в певному сенсі прелюдією до того, що відбуватиметься в решті регіонів Советського Союзу. Сталін був одержимий прагненням тотального контролю, що, як він відчував, можливий лише після ліквідації всіх «невірних». 1934 року розпочалася так звана «велика чистка», яка принесла арешти, заслання або смерть мільйонам людей, переважно комуністам і службовцям советської влади та промисловості. Майже всіх старих більшовицьких вождів змусили зізнатися на химерних показових судових процесах у 1936–1938 роках, а напередодні Другої світової війни було розстріляно провідних генералів Червоної Армії. Страх і підозра в ці сталінські роки, які

один із західних спеціалістів Роберт Конквест означив як добу «великого терору», в Советському Союзі стали нормою. Ніхто не міг бути впевненим, що сусід, колега, навіть член родини не є інформатором таємної поліції, готовим викрити його як контрреволюціонера за якусь необережну оцінку чи жарт у повсякденному житті, або – хоч би як абсурдно це звучало – за підтримку літери «г» із «абетки Скрипника». В перший рік присутності Постишева в советській Україні майже 100 тисяч людей було вичищено з партії. Цей процес тривав і в 1934–1938 роках, коли партія втратила ще 168 тисяч членів – себто 37% свого загального складу. Багато вакантних посад заповнили відданими сталіністами з Росії, внаслідок чого всі зусилля 1920-х років укорінити партію на місцях (коренізаційний аспект українізації) були марними. Одного разу запущений механізм чисток, здавалося, почав жити власним життям, підтверджуючи поширений вислів, що революція часто пожирає своїх дітей. Самого Постишева на початку 1937 року усунули з посади (потім його розстріляли), а впродовж року чистки зазнала вся ієрархія (політбюро та секретаріат) КП(б)У. Щоб відбудувати партію, Сталін відправив у советську Україну Никіту Хрущова, але Москві довелося призначити його виконавцем обов'язків першого секретаря, адже зі складу ЦК КП(б)У нікого не залишилося для його обрання.

Що стосується культурного життя, то головним завданням після 1933 року стала зміна курсу попередніх років, коли «підла» політика Шумського та Скрипника призвела до «примусової українізації». Дедалі більше значення надавали російській культурі та російській мові, що стали посередниками в створенні «першої соціалістичної держави» в світі. 1933 року скасували абетку та мовні реформи, запроваджені 1928 року, прийняли укази, в яких ішлося про те, що за абеткою, лексикою та граматику українська мова має поступово наближатися до російської. 1937 року советські ідеологи запропонували ідею злиття двох мов, а наступного року було прийнято закон про запровадження чіт-

кої системи мовного навчання, внаслідок якої всі українці могли б вільно володіти російською, хай то в місті чи на селі.

Щоб відповідати новим директивам, освітня система не могла далі розвиватися в напрямку примусової українізації. Хоча відсоток учнів, які навчалися українською в загальних школах наприкінці 1930-х, був навіть більшим, ніж наприкінці 1920-х, у березні 1938 року постали нові освітні умови, коли вивчення російської зробили обов'язковим в усіх неросійських школах Советського Союзу. В інших сферах російська мова також витісняла українську. В 1931–1940 роках відсоток україномовних газет, які виходили в советській Україні, скоротився з 89% до 69%, а за половину цього періоду кількість російськомовних театрів зроста з 9 до 30.

Обґрунтування нового підходу знаходило в зверненні першого секретаря Хрущова до XIV з'їзду КП(б)У від червня 1938 року:

Товариші, тепер усі народи будуть вивчати російську мову, тому що російські робітники... підняли прапор повстання. Російські робітники показали приклад робітникам і селянам усього світу...

[...] Народи всіх країн вивчають і вивчатимуть російську мову для того, щоб краще опанувати вчення Леніна-Сталіна, навчитися перемагати своїх ворогів. Буржуазні націоналісти, польські, німецькі шпигуни, що пролізли на різні ділянки культурного фронту, прекрасно розуміли силу впливу російської мови, російської культури, вплив учення Леніна-Сталіна на уми українського народу. Ось чому вони витравлювали з шкіл російську мову. Але український народ, який протягом багатьох віків разом з російськими робітниками і селянами боровся проти своїх ворогів, до кінця відданий загальним прагненням робітничого класу радянської країни. Він кровними узами зв'язаний з великим російським народом і буде разом з ним боротися під прапором Леніна-Сталіна до повної перемоги комунізму⁵.

Чистки

В березні 1938 року в Москві відбулися останні великі показові судові процеси проти уявних або справжніх політичних ворогів Сталіна. Звинувачували 21 члена т. зв. Правої опозиції, що чинила опір сталінській політиці швидкої індустріалізації через центральне планування та примусову колективізацію. Крім еретичних поглядів на советське суспільство, підсудних звинувачували також у шпигунстві на користь Німеччини та Японії, намагання розчленувати Советський Союз та в змові знищити все советське керівництво. Найвідомішого підсудного, Ніколая Бухаріна, також звинуватили в змові з метою вбивства Леніна та Сталіна ще 1918 року.

Серед звинувачуваних були двоє, які впродовж 1920-х років відігравали провідні ролі в советській Україні: колишній голова уряду до українізації Християн Раковський та колишній комісар державного планування за перших років українізації Григорій Гринько. Обидва згодом займали високі пости в центральному советському уряді та партійній ієрархії в Москві. В своєму останньому свідченні перед засудженням до страти Гринько розповів судові, що советські власті хотіли, аби громадськість знала про нібито «мерзений» період українізації. Сталін і ті його прибічники, які ще були живими, були настільки задоволені інформацією, «виявленою» на процесі, що всю судову справу було перекладено та видано англійською. Це робили для того, щоб світ дізнався, до якої міри Советському Союзові загрожують небезпеки зсередини, як і ззовні. Останнє публічне зізнання Гринька стало для советських пропагандистів справжнім набутком, адже містило опис «загроз» українського націоналізму.

«Аби зрозумілим став той шлях, яким я дійшов до цілої низки злочинів проти советської влади та батьківщини, до зради батьківщині, нагадаю, що ввійшов я в комуністичну партію в складі боротьбистів – української націоналістичної організації. Саме ядро керівного складу боротьбистів (Шумський, Полоз, Блакитний, я, Гринько, Любченко та інші), впливись у КП(б)У, зберегло, а потім і загострило свої буржуазно-націоналістичні позиції.

Я можу назвати головні етапи розвитку націоналістичної, змовницької, контрреволюційної роботи цього боротьбистського ядра.

Перший етап припадає десь на 1925–1926-ті роки. Це так званий період шумськізму. По суті, вже тоді шумськізм пропонував програму виходу України з ССРСР, а також програму буржуазно-націоналістичної реставрації в Україні. Вже тоді це була така собі велика політична розвідка націоналістів, проба сил, вимога дискредитації російських міст в Україні, дискредитації російських кадрів тощо.

Шумськізм розгромили й політично підірвали організаційно. [...]

Після розгрому цієї націоналістичної організації [боротьбистів] від неї лишилися тільки уламки. Та вже десь на 1929 рік у Москві відродилася націоналістична організація в складі Шумського, мене, Полоза, Максимовича, Солодуба та ще декого. Ця організація вже інакше підходила до своєї програми й тактики, ніж у перший період. [...]

У цей період націоналістична організація давала директиви своїм членам збирати сили та провадити активну боротьбу передовсім проти колективізації (в то-

му числі й організувати повстання). В цій боротьбі ми вже мали зв'язки з окремими колами однієї ворожої Советському Союзові держави. Ці наші союзники допомагали нам. Для підтримки партизанської боротьби вони почали посилено пересилати в Україну диверсантів, петлорівських емісарів, зброю та ін. [...]

Цей період завершився на початку 1933 року в зв'язку з арештом майже всієї цієї групи. Тоді не арештували тільки мене. Проте я не склав націоналістичної зброї в своїй боротьбі проти советської влади. [...]

На початку 1935 року від Любченка мені стало відомо про створення в Україні націонал-фашистської організації, що поставила собі за мету відділити Україну від СРСР [...]. Коли я дізнався про цю організацію, я дав згоду на вступ до неї.

1935 та на початку 1936 року я здебільшого виконав ті завдання, які на мене поклала українська організація. Я встановив зв'язки з право-троцькістським центром [...].

... Я взяв останнє слово не для того, аби захищатися перед Верховним Судом. Я не маю що сказати на свій захист. Я скористаюся цим словом навіть не для того, щоб просити про пом'якшення вироку. Я не маю права на пом'якшення вироку. Я цілковито погоджуюся з тією кваліфікацією та політичною оцінкою як наших спільних злочинів, так і моїх злочинів зокрема, про які йшлося в промові Прокурора СРСР [...].

Я стою перед Верховним Судом як зрадник вітчизни, як активний учасник право-троцькістської змови [...].

Не можу нічого додати до цього списку злодіянь. [...] Ловити буржуазних націоналістів і чинити політичний вплив на нестійкі політичні елементи в національних республіках є давньою впертою тактикою троцькістів і правих.

[...] Як один із організаторів української націонал-фашистської організації, я діяв, зокрема, в Україні – себто коло головних воріт, крізь які німецький фашизм готує свій удар проти СРСР [...].

Ця українська націонал-фашистська організація – Любченко, Порайко та інші – завершує собою довгу, розпочату ще на зорі революції низку злочинів різних фракцій українського буржуазного націоналізму проти українського народу.

Прокурор СРСР мав рацію, коли казав, що під керівництвом більшовицької партії та советської влади на шляхах лєнінсько-сталінської національної політики український народ піднявся на таку висоту, якої він ніколи не мав за свою історію. Більшовицька партія та советська влада створили українську державу, зробили Україну найбагатшою індустріальною та колгоспною країною, підняли на небувалу висоту національну культуру України. Й ось ця українська націонал-фашистська організація, представляючи яку перед судом я маю печальну честь, завдяки фальшивим лозунгам національної «незалежності», вела український народ у ярмо німецьких фашистів і польської шляхти. [...]

З дрібнобуржуазного болота підняла мене партія, дала мені високу державну посаду, високе суспільне становище, довірила мені державні таємниці та контроль над державними засобами СРСР [...].

І на все це я відповів зрадою, чорною, як ніч, і партії, і батьківщині, й Сталінові».

* Перекладено за: Судебный отчет по делу антисоветского «Право-троцкистского блока», рассмотренному Военной коллегией Верховного суда Союза ССР 2-13 марта 1938 г.: Полный текст стенографического отчета (Москва 1938), с. 66-70.

Відтоді російську мову пов'язували з ідеальним світом майбутнього, обіцанням у комуністичних приписах Маркса, Леніна та Сталіна.

Отже, за два десятиріччя комуністи в Наддніпрянській Україні замкнули коло. Вони почали 1919 року зі спроби створення міжнародного соціалістичного російськомовного суспільства без національних відмінностей. Через два десятиліття вони повернулися до того, з чого починали. В певному сенсі це не дивно, адже українізація, як і економічний експеримент НЕПу, була для більшовиків (інтернаціоналістів за світоглядом) лише тимчасовим вирішенням проблеми. Один крок назад уже зробили, тож і два велетенських кроки вперед виглядали здійсненими. Йшов 1939 рік. Над Європою нависали нові хмари. Незабаром у війну буде втягнуто біль-

шість країн світу, а советські лідери змушені будуть робити більше кроків назад, аніж це міг уявити навіть крайній прагматик Ленін.

¹ I. Koropeckyj, *Industry*, in *Encyclopedia of Ukraine*, Vol. II, ed. Volodymyr Kubijovyč (Toronto, Buffalo, and London 1988), p. 314.

² Іван Кошелівець, Микола Скрипник (Мюнхен 1972), с. 67.

³ Відкриття і розгром націоналістичного ухилу в КП(б)У – неодмінна умова для ліквідації прориву в сільському господарстві України. Промова на Пленумі ЦК КП(б)У 10 червня 1933 р., у кн. Павло Постишев, *В боротьбі за ленінсько-сталінську національну політику партії* (Київ 1935), с.19.

⁴ Стаття з газети «Вісті ВУЦВК» (30 червня 1933 р.) «Стан на мовному фронті. Доповідь тов. Хвилі». Цит за: James E. Mace, *Communism and the Dilemmas of National Liberation* (Cambridge, Mass. 1983), p. 298.

⁵ Звітна доповідь тов. М.С.Хрущова XIV з'їздові КП(б)У, *Більшовик України* (1938, № 7), с. 6–7.

Національні меншини в советській Україні

Зі встановленням советської (більшовицької) влади над Наддніпрянською Україною етнічні українці перестали бути національною меншиною. Це сталося внаслідок численних спроб Леніна розв'язати національну проблему в колишній Російській імперії через забезпечення всіх народів територіяльними та адміністративними утвореннями різного типу. Прийняту систему розвивав Сталін після створення Советського Союзу в грудні 1922 року.

Національний устрій у Советському Союзі

До складу Советського Союзу входили спершу чотири, а з 1929 року – дев'ять республік, у самих назвах яких було відображено державні чи титульні нації, що в них проживали. Крім національних республік був також інший адміністративний поділ, що в принципі також ґрунтувався на національному критерії, – автономні республіки, автономні області, автономні регіони, національні райони та національні сільські ради. Кількість, розміри та кордони цих адміністративних одиниць впродовж міжвоєнних років часто змінювалися.

В складі советської України було лише кілька адміністративних утворень. 1924 року біля кордону з Румунією на невеликій смузі на схід від річки Дністер було створено Молдавську Автономну Советську Соціалістичну Республіку (АССР). Ще більше було національних районів і національних сільрад. У другій половині 1920 років у советській Україні було 26 національних районів і 1097 національних сільрад (див. таблицю 43.1).

Національні райони та сільради створювали для того, щоб підвищити статус мен-

шин на місцях, де вони складали більшість населення. Для цього їм гарантували самостійний культурний розвиток, початкову освіту рідною мовою, самовираження в місцевих державних інституціях, включно з правом використовувати рідну мову в судах та адміністративних установах. Вид і кількість територіяльних одиниць, створюваних для національних меншин, зазвичай відповідали їхній величині та тенденціям розселення (див. таблицю 43.2)

Таблиця 43.1

Адміністративні одиниці національних меншин у советській Україні близько 1930 року

Національність	Районів	Сільрад
Росіяни	9	450
Німці	7	254
Євреї	3	156
Поляки	1	151
Болгари	3	43
Греки	3	30
Молдавани (за межами Молдавської АССР)		14
Чехи		12
Білоруси		4
Албанці		3

Не дивно, що на статус різних національних меншин у міжвоєнні роки безпосередньо впливала політика советського українського уряду та КП (б) У щодо титулярної нації держави – українців. Тож коли розпочалася українізація, подібні політичні курси було запроваджено й серед окремих меншин – євреїзація, полонізація, татарізація, елінізація. Еволюції та долі цих процесів багато в чому були аналогічними до еволюції та долі українізації.

Мапа 38. Національні райони в советській Україні (1931 р.)

Таблиця 43.2

**Національний склад советської України
на 1926 рік¹**

Національність	Чисельність	Відсоток
Українці	23 219 000	80,0
Росіяни	2 677 000	9,2
Євреї	1 577 000	5,4
Поляки	476 000	1,6
Німці	394 000	1,4
Молдавани/румун	259 000	0,9
Греки	108 000	0,4
Болгари	93 000	0,3
Білоруси	76 000	0,3
Інші	139 000	0,5
Разом	29 018 000	100,0

Росіяни

З усіх національних меншин советської України росіяни й надалі мали особливий статус. Вже їхня кількість – близько 2,7 млн. на 1926 рік – була своєрідною гарантією того, що вони відіграватимуть значну роль у советському українському суспільстві. Найочевиднішим це було в тих географічних регіонах, де густо на їхнього проживання була найвищою (особливо в східних індустріальних районах довкола Харкова та в Донбасі, де вони становили 31,4% населення). Росіяни мали 9 національних районів і аж 450 сільрад, де в школах, судах та інших адміністративних органах використовували лише російську мову.

Попри численність і адміністративний статус, росіяни ніколи не вважали себе національною меншиною. Вони й далі вважали себе представниками панівної культури та мови в «малоросійській» батьківщині. Якщо російська мова та культура домінували вже за царських часів, то за більшовиків статус російської мови (як засобу комунікації в часи світової революції) став іще вищим. Революцію мав очолити промисловий пролетаріят, і це пророцтво, здавалося, цілком відповідало соціальному статусові росіян у советській Україні, 37% з яких були міськими жителями. Крім російської промислової робочої сили, великий відсоток державної бюрократії та інтелектуальної еліти, особливо в

університетах, теж складали росіяни або русифіковані українці та євреї, що й далі діяли в сфері мови та культурного вибору так, наче більшовицької революції ніколи не було.

Не дивно, що з таким ставленням для багатьох росіян мовні аспекти українізації виглядали щонайменше обридими. Ба більше, вони відчували, що укази можна проігнорувати до того часу, доки український «соціальний експеримент» не добіжить кінця. Коли ж у другій половині 1930-х років так і сталося й советський український уряд і КП(б)У відмовилися від політики «примусової українізації», росіяни, здавалося б, відновили в Наддніпрянській Україні привілейоване ще від царських часів становище. Хоча були окремі росіяни, що активно підтримували ідею більшого визнання України та її культури. Одним із найвідоміших серед них був економіст-теоретик Михайло Волобуєв, який у 1920-ті доводив, що советська Україна має сама контролювати свій економічний розвиток.

Євреї

Другою найбільшою за чисельністю меншиною советської України міжвоєнного періоду були євреї. Хоча советська теорія націй (у формулюванні Леніна та Сталіна) визнавала потребу в захисті національних меншин, вона все ж відмовляла євреям у цьому праві. Це було наслідком того, що євреї не мали власної території – однієї з чотирьох невід'ємних ознак (поруч із мовою, економічним життям і спільністю культури), що, як уважав Сталін, визначали існування нації. Скажімо, ще перед більшовицькою революцією Ленін твердив: «Євреї в Галичині і в Росії не нація, вони, на жаль, [...] тут ще каста»². Такі касти, як євреї, доводив Ленін, мають бути асимільовані.

В теорії асиміляція виглядала найідеальним варіантом. Але, прийшовши до влади, більшовики побачили, що кілька мільйонів євреїв розмовляють окремою мовою (ідішем), мають свій спосіб життя, власну культуру й навіть проживають компактно на окремих територіях, особливо вздовж західних кордонів колишньої Російської імперії. 1926 року нараховували близько 1,6 млн. євреїв,

що становило 5,4% населення советської України. Та найбільше їх проживало на Правобережжі та в причорноморських районах (особливо довкола Одеси), хоча не менше і загалом в усіх інших частинах республіки. Майже три чверті проживало в містах, становлячи особливо великий відсоток населення в Одесі (36,5%), Києві (27,3%), Дніпропетровську (26,7%) та Харкові (19,5%).

Коли за перших років советської влади приватне підприємництво, навіть найменше, було ліквідовано, євреї переживали безробіття та злидні. 1924 року, намагаючись полегшити умови, створені советською політикою, всесоюзний уряд заснував спеціальні організації (комзет та озет), що мали заохочувати переселення євреїв до сільської місцевості. Лише за 1924–1930 роки було організовано 162 нові єврейські сільськогосподарські колонії в українській сільській місцевості, що, разом із попередніми, складало 210. Ще 40 єврейських сільськогосподарських колоній було в Криму. Цей рух до землі, що на 1931 рік охоплював 172 тис. українських євреїв, зайнятих у сільському господарстві, був наслідком як урядової політики, так і приватної ініціативи, підтриманої організаціями з Заходу, такими як Американський єврейський об'єднаний розподільчий комітет (American Jewish Joint Distribution Committee). Деякі советські ентузіясти навіть вважали, що єврейську національну вітчизну можна створити в степах Південної України.

Статус євреїв за советської влади суттєво змінювався впродовж міжвоєнних років і був напряму пов'язаним із мінливою політикою уряду та партії щодо національного питання. В часи «воєнного комунізму» (1918–1921) більшовики були певні, що зможуть швидко створити інтернаціоналістське (читай: безнаціональне) суспільство. Озброєні такою ідеологічною певністю, вони негативно сприйняли традиційно замкнуті єврейські громади (*штетли*), керовані рабинами. Як наслідок, більшість громадських організацій було скасовано, синагоги закрито, релігійну освіту, проваджену на івриті, заборонено, а

кількість видань на їдиші скорочено. Чимало євреїв, особливо власників крамниць і дрібних підприємців, переживали економічні труднощі в перші роки, коли вільну ринкову торгівлю було поставлено поза законом, а приватний бізнес націоналізовано.

Та за советськими законами євреї стали повністю рівноправними з іншими народами. Для тих, хто приймав нові суспільні та політичні правила, справді з'являлися вигоди. До КП (б) У – що, як й інші республіканські компартії, мала спеціальну єврейську секцію (*євсекцію*), – вступило чимало людей, із надією пристосуватися до нових умов. Але хоча частка євреїв у КП(б)У (13,6% на 1922 рік) була більшою, ніж частка в населенні советської України (5,4% на 1926 рік), відсоток євреїв-комуністів залишався дуже малим – менш ніж один відсоток від усієї групи. Попри таку статистику, в советському українському суспільстві поширилося уявлення, що євреї домінували (коли взагалі не панували) в партійних та урядових структурах.

Окремі традиційні форми єврейського життя пережили друге народження після завершення періоду інтернаціоналізму та воєнного комунізму. Скажімо, із запровадженням НЕПу 1921 року відродилася комерційна активність євреїв. 1926 року 13% усіх євреїв були втягнені в різні форми бізнесу й володіли 78% всіх приватних підприємств. Хоча для окремих євреїв НЕП став вельми вигідним, проблему безробіття для тисяч українських євреїв він не вирішив.

Але як національна – хоча й не релігійна – меншина євреї отримали право на самоврядування. На 1930 рік вони мали три національні райони (Калініндорф, Новий Златопіль, Сталіндорф), розміщені в степових районах і засновані в часи руху євреїв до землі. Згодом ще два єврейські національні райони було створено в сусідній Кримській АССР (Фрейдорф – 1931 року; Лариндорф – 1935). На початку 1930-х як у цих національних районах, так і поза ними євреї мали 168 національних сільрад і 46 єврейських відділів у советських судах по всій советській Україні. У Калініндорфському районі (єдиному,

де євреї справді становили більшість населення), так само як і в сільрадах, їдиш був основною мовою місцевої адміністрації, шкіл, газет і сільських театрів.

Після запровадження 1923 року політики коренізації в советській Україні свій ренесанс пережив й їдиш. Відкидаючи іврит через його тісну асоціацію з єврейською релігією, більшовицькі ідеологи підтримували їдиш як засіб для формування нової єврейської пролетарської культури. Щоб створити нових «советських» євреїв, було організовано систему освіти мовою їдиш, що включала 4 педагогічних інститути, Інститут народної освіти в Одесі, а на 1931 рік – і 831 школу всіх рівнів, де навчалось 94 тис. учнів. Ця остання цифра становить приблизно одну третину всіх єврейських учнів у школах советської України. На вищому рівні єврейські студії заохочували й у Всеукраїнській Академії Наук, де були давньоєврейська історико-археологічна комісія та катедра, перетворена 1926 року на Інститут єврейської культури.

Було створено й інші заклади, що не лише підтримували єврейську культуру, але й робили її досягнення доступними ширшій публіці. Серед них – Всеукраїнський музей єврейської культури в Одесі, Центральна єврейська бібліотека в Києві та 11 єврейських театрів (в тому числі й постійні театри в Одесі та Києві). Поезія та проза на їдиші розквітали, особливо впродовж 1920-х років, коли творили такі автори, як Лейб Квітко, Іцик Фефер, Пінхас Каганович (Дер Ністер) та інші. Деякі єврейські письменники з України залишили слід і в російській літературі. Найвидатнішим із них був прозаїк Ісаак Бабель, чий короткий оповідання про рідну Одесу та відомий роман «Конармія» (1926) було написано в Україні. Єврейські інтелектуали взяли активну участь в українському культурному ренесансі (зокрема письменники Леонід Первомайський, Абрам Кацнельсон та Натан Рибак; літературознавець Ієремія Айзеншток; історик Йосип Гермайзе та мовознавець Олена Курило). Зрештою, процвітала також і єврейська преса на їдиші: численні журнали та десять газет (на 1935 рік),

найбільшою з яких була «Der Shtern» (1925–1941 pp.) – харківський щоденний орган Центрального комітету КП(б)У.

Після сталінської революції 1928 року та переходу до централізованішого й інтегрованішого Советського Союзу розпочалася руйнація єврейських, як і українських, культурних здобутків. Євреїв-власників малого бізнесу та дрібних фабрик із кінцем НЕПу позбавили їхнього прожитку. Водночас насильницька колективізація та ліквідація куркульства поклали край невпинному рухові на село. Євреї, що вели сільське господарство й зуміли вижити після колективізації та голодомору, повернулися до міст. Хоча національні райони та сільради існували до 1941 року, кількість євреїв у селах різко скоротилася, в більшості випадків становлячи менше мінімального, теоретично необхідного, відсотка – 50%.

В політичному та культурному житті єврейських діячів переслідували в той самий час і спосіб, що й інших інтелектуалів советської Україні, підозрюючи їх у «національних ухилах». 1930 року єврейську секцію КП(б)У розпустили, а більшість її лідерів потрапила під чистки. Наступні роки стали свідками закриття чи скорочення багатьох єврейських інституцій, унаслідок чого наприкінці 1930-х було лише п'ять газет мовою їдиш, чотири театри, а кількість учнів у школах з викладанням на їдиші постійно зменшувалася. Отже, сприятливе середовище для єврейської культури в советській Україні, що превалювало в 1920-ті роки (хай у світській, антирелігійній, їдишомовній формі), на кінець 1930-х було переважно ліквідоване.

Поляки

В советський період не лише скоротилася кількість поляків у Наддніпрянській Україні, але й різко занепав їхній соціально-економічний та культурний вплив. Революція, громадянська та польсько-советська війна 1920 року сприяли масштабному виходові поляків із їхньої традиційної твердині – Правобережжя та Києва. Особливо тікали на захід до нової Польської держави багаті землевласники

та міські інтелектуали. Скажімо, якщо на 1919 рік у советській Україні було 685 тис. поляків, то на 1926 рік їхня кількість скоротилася до 476 тис. Як і раніше, аж 86% проживало на Правобережжі.

Традиційні польські політичні, культурні та громадські організації, а також новіші, що виникли під час революції, було скасовано советською владою, яка мала намір створити нову пролетарську структуру для польської меншини. Полякам надали власну секцію (бюро) в Центральному комітеті КП (б) У, а також у партійних організаціях на регіональному та сільському рівнях, де вони переважали. На кінець 1920-х років поляки мали 1 національний район (Мархлевський, із центром у Довбиші на східній Волині), 151 сільраду та 6 польськомовних судів.

У сфері культури на 1926 рік поляки мали 337 шкіл (з 20550 учнями), польське бюро в Народному комісаріаті освіти, Центральну польську бібліотеку в Києві й навіть недовговічний Інститут польської пролетарської культури в рамках Всеукраїнської Академії Наук. Того року було видано багато польських книжок, а також виходило сімнадцять газет, в тому числі й одна щоденна («Siegr», пізніше «Głos Radziecki»).

1933 року поляки, як й українці та більшість інших народів советської України, відчули негативні наслідки сталінського повороту до більшої централізації та підпорядкованості. Провідні польські комуністи з КП(б)У потрапили під чистки, національний район та сільради було скасовано, вся культурна діяльність припинилася (зокрема й кількість польських шкіл 1936 року зменшилася до 134). Провалили навіть показовий судовий процес проти вичищених із КП(б)У членів партії, яких звинуватили в приналежності до т. зв. Польської воєнної організації, що нібито планувала змову з метою повалення советської влади в Україні на користь «реакційної» Польської держави. Численні польські селяни на Правобережжі також стали жертвами колективізації сільського господарства 1929 року, а непокірних польських куркулів, як і українських, було депортовано.

Та найбільшого тиску поляки зазнали впродовж 1937–1938 років, у часи так званої польської операції, проваджені НКВД проти тих, кого вважали ймовірними членами (як виявилось пізніше, вигаданої) Польської збройної організації. На середину 1938 року близько 135 тисяч поляків (майже половина України та Білорусі) арештували. З них 67 тисяч стратили, решту відправили в ГУЛАГ чи відселили в Казахстан.

Німці

Як і в ситуації з поляками, відсоток німців, що проживав у Наддніпрянській Україні, знизився внаслідок Першої світової війни, революції та громадянської війни. Якщо 1911 року їх нараховували 489 тис., то 1926 року в советській Україні проживало лише 394 тисячі. Найбільше скоротилася їхня кількість на Волині. Більш ніж половина німецької меншини (206 тисяч) проживала в степовому регіоні, а 91,3% із них – у сільських фермерських областях. Але навіть у степу їхня чисельність скоротилася, особливо серед менонітів, які впродовж 1920-х років організували товариства для допомоги двадцятьом тисячам своїх одновірців, які намагалися емігрувати переважно до Канади.

Внаслідок такої концентрації в сільських районах, німці мали більшу кількість національних районів (7) і сільських рад (254), ніж чисельно більші єврейська та польська меншини. Хоча й робилися зусилля знайти місцевих керівників, більшість національних районів очолювали німці з Німеччини або Австро-Угорщини, які опинилися в Російській імперії під час Першої світової війни та приєдналися до більшовицьких рядів. Німцям також дозволили створювати власні соціалістичні кооперативи та культурні організації. Німецька преса, хоча й комуністична за духом, й далі виходила. Церквам – євангелістській, римо-католицькій та менонітській – принаймні в 1920-ті роки дозволили існувати (вони навіть переживали своєрідне відродження). Та німецькомовна освіта, традиційна сфера впливу церкви, перейшла до рук держави. Вишкіл учителів забезпечував

державний Німецький педагогічний інститут Одеси. Хоча німці були переважно дистанційовані від українського відродження 1920-х років, німець Освальд Бургардт, який творив під псевдонімом Юрія Клена, став значним українським поетом, перекладачем і дослідником літератури.

Після революції виник *modus vivendi* між советською владою та німцями, що жили в сільській місцевості; влада дозволила їм існування, що по суті нічим не відрізнялося від царських часів. Але ситуація радикально змінилася внаслідок суспільно-економічних перетворень і колективізації 1929 року. Оскільки німці були переважно заможними господарями, особливо порівняно зі своїми слов'янськими сусідами, то відсоток німців, яких уважали куркулями, був значно більшим. Близько десяти відсотків причорноморських німців депортували під час розкуркулювання, а тисячі з них померли під час голоду 1932–1933 років.

У другій половині 1930-х німецьке релігійне життя в советській Україні зазнало майже цілковитого руйнування. Протестантських і римо-католицьких священників та єпископів заарештували, а багато церков готичного стилю в стелу перетворили на склади чи почали використовувати в інших нерелігійних цілях. Водночас німецьких інтелектуалів – вчителів, духовенство, письменників – заарештували, а багато німців-хліборобів через таку непевну атмосферу повтікало до міста. Отже, ще до завершення міжвоєнного періоду окремих німецький спосіб життя в советській Україні по суті ліквідували.

Татари

Серед великих національних меншин, які проживали на території України в міжвоєнний період, татари посідали особливе місце. Всі вони проживали на Кримському півострові, що в той час навіть не був частиною советської України. В жовтні 1921 року, коли постреволуційна політична ситуація в Криму стала, зрештою, дещо зрозумілішою (див. розділ 38), півострів став Кримською Автономною Советською Соціалістичною Республікою (АССР) у

складі Російської СФСР. Кримською АССР керувала Республіканська Рада робітників, селян і Чорноморського флоту, що, своєю чергою, обирала виконавчий орган – Кримський центральний виконавчий комітет. Керування здійснювала Рада народних комісарів у складі 12 членів, яку обирав Центральний виконавчий комітет.

Попри те, що Крим вже не одне століття асоціювали саме з татарами, на 1920-ті роки вони насправді становили лише одну четверту населення (див. таблицю 43.3). Будучи чисельно меншістю, татари принаймні певний час домінували в політичному та культурному житті Кримської АССР. Це було відчутним до такої міри, що період 1923–1928 років у татарських еміграційних колах почали називати золотим віком советського Криму.

Таблиця 43.3

Національний склад Кримської АССР на 1926 рік³

Національність	Чисельність	Відсоток
Росіяни	301000	42,2
Татари	179 000	25,1
Українці	77 000	10,8
Німці	44 000	6,1
Євреї	40 000	5,6
Греки	16 000	2,3
Болгари	11 000	1,6
Вірмени	11 000	1,5
Інші	34 000	4,8
Разом	713 000	100,0

Цей процес багато в чому завдячує діяльності Велі Ібраїмова, колишнього члена кримської татарської Національної партії (Мілі Фірка), що 1920 року став відданим більшовиком і націонал-комуністом. Москва довірила Ібраїмову політичну та соціальну відбудову Криму, який за період воєнного комунізму та голоду 1921–1922 років утратив 21% населення. Як голова Центрального комітету кримської комуністичної партії та урядової Ради народних комісарів Ібраїмов наглядав за впровадженням НЕПу на всьому півострові, а на політичному та культурному фронтах стежив і за місцевою версією колонізації – татаризацією.

Ібраїмов досягав своїх цілей різними шляхами. Він поставив татарів на всіх урядових рівнях Криму – це було частиною політики коренізації. Більшість із нових чиновників були, як і сам Ібраїмов, колишніми членами Мілі Фірка, некомуністичної національної партії, оголошеної поза законом 1921 року. В економічній сфері він сприяв поверненню землі її колишнім власникам (або великим землевласникам) і селянам, а промислових підприємств – будь-якому колишньому керівництву, яке було поблизу. Зрештою, в сфері культури він підтримував політику татаризації.

Татаризація набрала різних форм. Було відкрито початкові школи, де мовою навчання була кримськотатарська (вона все ще використовувала арабський алфавіт). 1924 року було відкрито Таврійський університет у Симферополі (його дозволили називати колишньою татарською назвою Ак-Мечеть), при якому наступного року створили Східнознавчий інститут для вивчення кримськотатарської мови та літератури. Також було засновано чотири кримськотатарських педагогічних інститути. Загалом татаризація була спрямована на збереження культури – особливо на порятунк татарських культурних і релігійних пам'яток, які зазнали руйнувань у царські часи. Як частина цих зусиль, новостворене кримське державне видавництво видавало літературні твори та наукові дослідження кримськотатарською мовою, сприяло публікаціям народних казок, систематично зібраних групою підготовлених науковців. Кримський уряд навіть намагався зупинити постійний вплив росіян, українців та інших поселенців із півночі, присутність яких підважувала татарський характер півострова. Татарам, що втекли під час громадянської війни та в період воєнного комунізму (здебільшого до Туреччини), гарантували повну амністію та заохочували їхнє повернення додому.

Татаризація советського Криму ослабла зі сталінською революцією 1928 року. В січні того року Ібраїмова заарештували нібито за незгоду з рішенням Москви поселити в Кри-

му кілька тисяч євреїв із Білорусії. Через чотири місяці його стратили за звинуваченням у буржуазному націоналізмі, а його політику цілковито дискредитували. Отже, запровадження сталінізму в Кримській АССР почалося навіть раніше ніж у сусідній советській Україні. Наслідки все ж були однаковими. У 1928–1929 роках розкуркулювання призвело до виселення від 35 до 40 тисяч селян. Далі розпочалася примусова колективізація та реквізиції зерна, що призвело до окремих збройних повстань і відмов сїяти зерно. Радикальне скорочення сільськогосподарського виробництва, в поєднанні з державними конфіскаціями зерна, спричинилося до тривалого голоду в 1931–1933 роках та до втрати майже 100 тисяч життів – росіян, українців та інших жителів Криму (так само, як і татар). Як і в советській Україні, влада відмовилася визнати факт голоду чи надати постраждалим будь-яку допомогу.

Після падіння Ібраїмова було проведено чистки в уряді, школах та інших інституціях серед усіх татар, підозрюваних у тому, що вони перебувають під впливом «вєліібраїмовізму». Було арештовано татарських інтелектуалів, окремі татарські літературні журнали заборонили, а для того, щоб зробити татарську культуру більш відповідною до «сучасних соціалістичних» течій, традиційну арабську абетку кримськотатарської мови замінили на латиницю. Кількість татарських газет і журналів стрімко скоротилася від 23 у 1935 – до 9 в 1938 році. Через рік татарські видання могли вже виходити кириличною абеткою. Нові лінгвістичні тенденції навіть призвели до введення в кримськотатарську мову окремих російських слів і правил граматики. Наслідком таких фундаментальних лінгвістичних змін за такий короткий час була освітня плутанина й, зрештою, ізоляція нової генерації татар від багатства дореволюційної та першої постреволуційної татарської літератури з традиційним арабським шрифтом. Коротше кажучи, всі досягнення доби татаризації, яку до 1928 року проводив Вєлі Ібраїмов, на кінець 1930-х років було зведено нанівець.

Греки

Зі 108 тисяч греків советської України (1926) близько 60% мешкали у далекому південно-східному куточку країни, здебільшого – в 29 великих селах між Маріуполем і Сталіно. Ще 16 тисяч проживали в Кримській АССР, переважно в прибережних містах Чорного моря. На відміну від останнього півстоліття царської влади, коли греки втратили свої національні інституції та швидко зрусифікувалися, міжвоєнний період став свідком спроб заохотити відродження національного життя (відомого під назвою *елінізація*).

Впродовж 1920-х років навчання грецькою провадили в кількох початкових школах, а вчителів для них готували в педагогічному технікумі Маріуполя. В цьому місті були також грецька сільськогосподарська школа, грецька газета та видавництво «Колегієвістіс» («Колектив»). Існувала також невелика група грецьких письменників України, очолювана Георгієм Костопрвом, що спершу писав роїською, а 1931 року повернувся до мови предків. У адміністративній сфері греки мали 30 сілрад та на кінець 1920-х років — 3 національні райони.

Попри узгоджені зусилля в грецькому культурному відродженні України, наслідки, принаймні щодо збереження мови, були мінімальними. Три чверті всіх грецьких дітей відвідували російськомовні школи, й навіть випускники грецького педагогічного технікуму, як повідомляли, не досконало володіли «власною» мовою. Але навіть мінімальний прогрес елінізації закінчився під час сталінських політичних репресій 1930-х років. Національні райони, що й так недовго проіснували, було скасовано, всі грецькі школи закрито, провідних членів заново сформованої грецької інтелігенції (в тому

числі й Костоправа) заарештували та засудили до тривалих ув'язнень за «націоналістичну підривну діяльність» проти советського суспільства. Грецькі сільськогосподарські поселення в районі Маріуполя, як і багато інших сільськогосподарських ареалів советської України, зазнали важких ударів розкуркулювання, примусової колективізації та голоду.

Отже, за винятком росіян, усі національні меншини советської України, а також татари Кримської АССР, у міжвоєнний період мали подібну долю. До 1928 року советський режим дозволяв досить високий рівень вільного культурного та економічного розвитку, який сприяв розвитку кожної нації (як української, так і єврейської, польської, німецької, кримськотатарської та грецької). Та з початком сталінської революції 1928 року, що робила акцент на централізованому плануванні, колективізації сільського господарства та повсюдній суворій адміністративній регламентації всіх сторін советського життя, національні меншини мали виконувати директиви компартії з Москви чи потерпали від їх наслідків. Більш-менш спільним для всіх було знищення світських і релігійних лідерів меншин та депортація багатьох сільськогосподарських виробників. Із різноманітних національних культур советської України ослабли всі, а деякі – як, скажімо, німецька чи кримськотатарська, – не зуміли пережити такі радикальні зміни.

¹ *Всесоюзная перепись населения 1926 года* (Москва 1929), с. 8, 14, 18, 38.

² Володимир Ленін, *Критичні замітки з національного питання*, у кн. В. Ленін, *Твори*. 4-те вид (Київ 1950), Том 20: Грудень 1913 – серпень 1914, с. 12.

³ 'Crimea,' in *Encyclopedia of Ukraine*, Vol. I, ed. Volodymyr Kubijovyč (Toronto, Buffalo, and London 1984), p. 615.

Українські землі в міжвоєнній Польщі

Внаслідок згоди, досягнутої на Паризькій мирній конференції та в Ризькому договорі, відновлена Польська держава здобула між липнем 1919 й березнем 1921 років території, населені чотирма-п'ятьма мільйонами українців. 1931 року, згідно з офіційною статистикою, кількість українців становила 4,4 млн. (14% населення Польщі). За неофіційними даними, їх було від п'яти до шести мільйонів. Як національна меншина українці отримали гарантію рівності перед законом, право утримувати власні школи та послуговуватися українською мовою в громадському житті та в початкових школах. Ці права закріпили у Версальському (28 червня 1919) та Ризькому (18 березня 1921) договорах, а також у польській конституції, проголошеній 17 березня 1921 року (статті 108 і 109).

Адміністративний статус населених українцями земель

Українські території в Польщі складалися зі: 1) східної половини колишньої австрійської провінції Галичина (включно з Лемківщиною вздовж гребеня Карпатських гір у «західній» Галичині) й 2) так званих північних регіонів, населених українцями, – Західної Волині, Південного Підляшшя, Полісся та Холмщини, які до 1914 року були частиною Російської імперії. Оскільки східна половина колишньої австрійської Галичини наприкінці 1918 року стала Західноукраїнською Народною Республікою і, відповідно до міжнародного права, до 1923 року не вважалася частиною Польщі, Східна Галичина й упродовж усього міжвоєнного періоду розвивалася в напрямку, багато в чому відмінному від напрямку розвитку «північних» українських земель Польщі.

Відновлена польська держава була республікою, якою керували двопалатний законодавчий орган (у складі виборної палати депутатів (Sejm) і сенату) та президент, обраний на семирічний термін. Польща була централізованою державою, адміністративно поділеною на воєводства (województwa), до складу яких входили менші райони (powiaty), що своєю чергою поділялися на громади (gminy). Воєводства не були пов'язані з жодними історичними одиницями. Й жодне з них, за винятком Силезького, не мало хоч якогось автономного статусу.

Але й до того, як Східну Галичину міжнародно визнали частиною Польщі, її територію розділили на три воєводства: Львівське, Станіславівське та Тернопільське. Спершу польський уряд вважав населену українцями Східну Галичину окремим територіальним утворенням, а з березня 1920 року закріпив за нею польську назву Małopolska Wschodnia (Східна Малопольща). Зрештою, у вересні 1922 року польський сейм ухвалив закон, який пропонував самоврядування для кожного з трьох населених українцями воєводств. Але цей закон ніколи не ратифікував польський уряд. Інші населені українцями землі – Західну Волинь, Полісся, Південне Підляшшя та Холмщину – розділили між Луцьким, Брестським і Люблінським польськими воєводствами.

Економічний стан населених українцями земель

Соціально-економічний розвиток українських земель у складі міжвоєнної Польщі відбувався в спосіб, цілковито контрастний до ситуації в сусідній советській Україні. Східна Галичина та інші українські те-

Мапа 39. Українські землі в складі Польщі (бл. 1930 р.)

риторії в Польщі по суті були тим, чим і за часів австрійської та російської влади до 1914 року. Іншими словами, їх вважали територіями, в яких можна отримати сировину й де виробити з промислово розвиненіших західних та центральних частин Польщі могли знайти ринок збуту. Та загалом польська

економіка була аграрною за своєю природою, тож залишалася слабкою та нестабільною впродовж усього міжвоєнного періоду. Особливого удару їй завдала світова економічна криза 1930 років. За цих обставин було мало надії, що польський уряд зуміє хоч якось покращити економіку «пе-

риферійних» східних регіонів, населених українцями.

Скажімо, 1939 року п'ятимільйонна Східна Галичина мала всього 44 тисячі робітників, які працювали на 534 промислових підприємствах. У цей малий індустріальний сектор входили переважно фабрики деревообробної (35,2%), харчової (20,9%) галузей, будівельних матеріалів (14%) та металообробних (12,5%) галузей. Нафтові райони в Східній Галичині (навколо Борислава та Дрогобича), що напередодні Першої світової війни досягли дивовижного прогресу (виробляючи майже 4% світового видобутку), ніколи вже не повторили своїх довоєнних показників. Найвищий видобуток за часів польської влади (1923 р. – 737 тис. тонн або 670 тис. метричних тонн) становив лише третину від найвищого довоєнного рівня. Потім почалася світова економічна депресія та спад традиційних зовнішніх інвестицій, що разом із поступовим виснаженням нафтових родовищ суттєво зменшило видобуток. 1938 року на родовищах Східної Галичини було вироблено менш ніж половину від показника 1923 року. Ще нижчим був індустріальний розвиток північних територій – Волині, Підляшшя та Полісся, де було щонайбільше 8 тисяч промислових робітників із постійним місцем праці та ще 11 тисяч сезонних робітників на базальтових і гранітних заводах та в лісообробній галузі.

Оскільки сільське господарство було домінуючим елементом економіки українських земель Польщі, аграрна проблема потребувала якнайшвидшого вирішення. Всі селяни в Польщі, незалежно від національності, сподівалися отримати вигоду з нової політичної ситуації та одержати землю. В липні 1919 року тимчасовий польський парламент зобов'язався провести аграрну реформу. Впродовж року парламент розглядав закон, який передбачав примусовий розподіл великих земельних маєтків, що на той час становили 47% усіх орних земель країни. Та запропоноване рішення блокували опоненти аж до грудня 1925 року, коли польський парламент досягнув успіху, прийняв-

ши закон, який справді вимагав розподілу великих маєтків, але тільки на добровільній основі.

Попри добровільний характер реформи, землю таки поділили. На 1938 рік близько 2 млн. акрів (приблизно 800 тис. га) перерозподілили й на населених українцями територіях. Але цей перерозподіл не обов'язково означав допомогу місцевому українському населенню. Скажімо, ще 1920 року 39% розподілюваної землі на Волині та Поліссі (771 тис. акрів – 312 тис. га) отримали ветерани «війни за незалежність» Польщі як свідчення державної опіки та в якості нагороди. А в Східній Галичині багато земель (494 тис. акрів – 200 тис. га) віддали спраглим до землі польським селянам із західних воєводств країни. Це означало, що в 1930-х роках кількість поляків, які проживали на суміжній українській етнографічній території, зросла приблизно на 300 тисяч. Іншими словами, етнічні поляки становили 40% міського та 21% сільського населення в Східній Галичині та 29% міського та 20% сільського населення на «північних» українських землях. Ці зростання були наслідком не лише напливу поляків, але й зменшення кількості українців через еміграцію за кордон. За міжвоєнний період приблизно 150 тисяч залишили Польщу, й переважна більшість виїхала – через обмеження, введені Сполученими Штатами після 1924 року, – до Канади, Аргентини та Франції.

Розміри індивідуальних українських землеволодінь як у Східній Галичині, так і на північних територіях, залишалися малими (див. таблицю 44.1). А для добробуту господаря це мало вирішальне значення. Тогочасні оглядачі дійшли висновку, що земельної ділянки, меншої ніж 12 акрів (5 га), було недостатньо, аби прогодувати одну сім'ю. Крім того, й збут на місцевому ринку надлишків якоїсь однієї культури не давав достатньо готівки, щоб придбати харчі, яких не вирощували вдома. Також і тварини, що належали дрібному землевласникові, не могли компенсувати цього дефіциту. Це означало, що господарі, які мали менш ніж 12 акрів (5 га)

землі – а вони склали 79% всіх землевласників Східної Галичини, – мусили хоча б на кілька місяців у році шукати додаткову роботу, щоб вижити.

Таблиця 44.1

Землеволодіння в міжвоєнній Східній Галичині на 1931 рік¹

Розмір селянських господарств	Відсоток
Менше 5 акрів (2 га)	45
5–12 акрів (2–5 га)	34
12–25 акрів (5–10 га)	8
понад 25 акрів (10 га)	2
немає даних	11
Разом	100

Крім малоземелля, українські фермери в Польщі – принаймні на початку – страждали також через збитки, завдані Першою світовою війною. Скажімо, 20% сільського населення втратило свої домівки та господарські будівлі, було знищено 38% коней, 36% худоби та 77% свиней.

Початкова політика Польщі та українська відповідь

Із завершенням Першої світової війни Польща підписала міжнародні угоди щодо рівноправності своїх національних меншин і ввела гарантії для них у конституцію 1921 року. Може, такі домовленості були прийнятними для групи, що сама себе вважала національною меншиною. Та українці Східної Галичини фактично досягли рівноправності з поляками ще за австрійської влади впродовж перших десятиліть ХХ століття. Потім, коли імперія Габсбургів упала, вони створили й боролися за незалежну західноукраїнську державу (1918–1919). Навіть Союзні держави спочатку (офіційно принаймні до 1923 року) зберігали можливість якогось самоуправління для українців у Східній Галичині. За цих обставин українці Польщі – особливо Галичини – не хотіли погоджуватися зі статусом національної меншини на землі, яку вони вважали своєю батьківщиною. Це було б рівноцінно до переведення годинника історії назад. І це було саме те, що Польща намагалася зробити.

Щоправда окремі польські лідери (в тому числі й легендарний національний визволитель країни маршал Юзеф Пілсудський) інколи розглядали можливість відновлення троїстої федеративної Польської держави за моделлю Речі Посполитої до поділів ХVІІІ ст., яка впродовж століть об'єднувала під одним скіпетром поляків, литовців та українців. Уявлення, зіперті на моделі минулого, вимагали, звісно, щоб кордони Польщі сягали принаймні Києва та включали також Білорусь і Литву. Втрати Польщі у війні зі совєтською Росією в 1920 році та створення Білоруської та Української совєтських республік розвіяли будь-які надії на відродження колишньої Речі Посполитої на троїстій федеративній основі. Після втиснення Польщі в менші кордони, її лідери вирішили перетворити ті території, які вони таки контролювали, в унітарну національну державу й керувати народами східного прикордоння (в тому числі, білорусами, частиною литовців та українцями) як меншинами, що проживали на «польській» території.

Не дивно, що багато українських лідерів, особливо з Галичини, зреагували на нову ситуацію так, наче війна тривала. Фактично польські війська, які зайняли провінцію в середині липня 1919 року, інтернували впродовж перших місяців кілька тисяч українців, що воювали проти них (або яких просто підозрювали в цьому). У відповідь на звинувачення українців, які приписували полякам жорстокість та переслідування, поляки звинуватили українців у провадженні підривної діяльності та в поширенні голослівних чуток про український терор у Галичині. Справді, українці розпочали підпільну війну, особливо після короткого повернення до Східної Галичини 1921 року Євгена Коновальця. Коновалець був командиром Галицько-Буковинського батальйону січових стрільців, який до свого розпуску на початку 1920 року воював у складі військ Української Народної Республіки в Наддніпрянській Україні. В «окупованій» Східній Галичині Коновалець створив Українську Військову Організацію (УВО), яка впро-

довж 1921–1922 років провадила боротьбу, що включала й підпали польських маєтків, знищення польських урядових будівель, залізниць і телеграфних ліній та політичні вбивства. Щодо вбивств, то до них можна зарахувати й невдалу спробу застрелити маршала Пілсудського під час його візиту як голови держави до Львова у вересні 1921 року та вбивство в жовтні 1922 року українського політичного лідера (Сидора Твердохліба), який підтримував співпрацю з поляками та участь у виборах до нового польського парламенту.

Внаслідок напруженої ситуації на міжнародному фронті, більшість галицько-українських політичних лідерів виконували інструкції еміграційного західноукраїнського уряду у Відні, очолюваного Євгеном Петрушевичем. Наслідком стало ігнорування перших виборів до польського парламенту, проведених у листопаді 1922 року. Та в північних негалицьких землях українці таки пішли на виборчі дільниці й обрали двадцять представників до палати депутатів (сейму) та п'ятьох до сенату. Хоча ці перші українські депутати та сенатори польського парламенту знову стверджували, що їхня головна мета – незалежна українська держава, вони заявили про готовність (аж до повної реалізації мети) співпрацювати з поляками в разі невтручання Варшави в їхнє національне життя.

Перші роки польської влади також негативно вплинули на українське культурне життя Галичини. Польська адміністрація закрила багато читалень народного товариства «Просвіта» – акція, що в поєднанні з руйнуваннями воєнних років, призвела до значного зменшення кількості читалень від 2879 (1914) до лише 843 (1923).

Щодо системи освіти, то провінційну шкільну адміністрацію з часів Австро-Угорщини, з центром у Львові й із окремим українським представництвом, у січні 1921 року скасували. Всі рішення відтоді приймали у Варшаві, а виконували їх службовці в місцевих шкільних районах. Українці опинилися в складі шести різних шкільних

районів (Львівського, Волинського, Польського, Краківського, Люблінського та Бялостоцького), хоча – принаймні спочатку – українська шкільна система, особливо на початковому рівні, залишалася непорушеною.

На вищих рівнях українська освіта постраждала більше. Хоча за австрійської влади українці мали підстави для невдоволення, їхні вимоги україномовних кафедр у Львівському університеті таки врахували. На конституційні вимоги окремого українського університету Відень ще до війни пообіцяв створити його до 1916 року. Тепер за польської влади парламентську рекомендацію щодо створення українського університету було проігноровано, а 1919 року всі українські катедри Львівського університету, за винятком однієї, ліквідували. Цей виняток становила стара, заснована ще 1848 року, катедра руської (української) мови та літератури. Та навіть посада її голови залишалася вакантною аж до 1927 року, доки її посів поляк, шанований лінгвіст Ян Янов. Поставлені в таку ситуацію українці заснували нелегальний університет, відомий як Український таємний університет. Він мав три факультети, діяв із 1921 по 1925 рік, а в найкращі свої часи нараховував 1,5 тисячі студентів. Але під тиском польського уряду він змушений був припинити існування. Багатьом студентам, як і іншим молодим галицьким українцям, було закрито доступ до польського університету Львова, адже вони не боролися за Польщу під час польсько-української війни, а виїхали за кордон. Сусідня Чехословаччина була найпопулярнішим місцем, де вони відвідували або Український Вільний Університет, або всесвітньо відомий Карлів університет у Празі.

1923 року стало зрозумілим, що дипломатична діяльність еміграційного західноукраїнського уряду та підпільна підривна діяльність Української Військової Організації зазнали поразки у витісненні польської влади зі Східної Галичини. Зрештою, українські політичні лідери змушені були адаптуватися до реальності польської влади. Впродовж

п'ятнадцятирічного періоду, до спалаху Другої світової війни 1939 року, українці в Польщі дали різні відповіді на цю ситуацію. Вони відображені по суті в трьох підходах: 1) кооперативний рух, який мовчки погодився з польською владою та працював у її межах, аби створити тверді економічні та культурні підвалини для української меншини; 2) активна участь у польському житті через політичні партії, які лобіювали легальними засобами інтереси українських кооперативів, шкіл і церков; 3) збройний опір парамілітарних груп, які від початку не визнавали польського правління та намагалися в будь-який можливий спосіб дестабілізувати суспільство.

Кооперативний рух

Здебільшого гнітючий стан сільського господарства на українських землях у складі Польщі був стерпним тільки завдяки дивовижним успіхам кооперативів і кредитних спілок. Напередодні Першої світової війни українці в Галичині мали загалом 609 кооперативів. Хоча їх кількість скоротилася через Першу світову війну (579 на 1921 рік), наступні роки стали свідками відродження, внаслідок якого 1939 року було вже 3455 кооперативів. Вони були в усьому регіоні та в об'єднаних під прикриттям Резервної спілки українських кооперативах. Спершу Резервна спілка заснувала кооперативи на Волині та Поліссі, але 1934 року польський уряд прийняв закон, згідно з яким українські кооперативи за межами Східної Галичини (Львівське, Станіславівське та Тернопільське воєводства) мали об'єднатися з місцевими польськими спілками.

Кооперативи в Східній Галичині, які 1923 року нараховували 600 тисяч членів, сприяли використанню сучасної техніки та устаткування в сільському господарстві. Та найважливішим було те, що вони забезпечували фінансову й ринкову підтримку. Найвпливовішим з-поміж усіх був союз олійниць «Маслосоюз», заснований ще до Першої світової війни. «Маслосоюз» постійно розширювався в міжвоєнні роки, й на 1938 рік до

нього входили 136 районних олійниць, яким постачали продукцію з-понад 200 тисяч господарств. «Маслосоюз» виробляв достатньо олії, аби домінувати на ринку Галичини, а також експортувати її в сусідні Чехословаччину та Австрію. Не менш важливим був і «Сільський господар», який мав шістдесят філій, понад 2 тисячі місцевих підрозділів і 160 тисяч членів (1939) і головним завданням якого було забезпечувати фермерам практичний та теоретичний вишкіл у сфері сільського господарства. Існував також союз кооперативних спілок «Центросоюз», що мав координувати діяльність різних кооперативів. 1938 року «Центросоюз» представляв 173 центральні, регіональні та місцеві кооперативи, яким він продавав споживчі товари, сільськогосподарські машини та будівельні матеріали за оптовими цінами й для яких збував на ринку українську сільськогосподарську продукцію по всій Польщі та за кордоном.

Українські жінки Східної Галичини мали свій кооператив, який діяв як частина «Союзу українок». Заснований 1921 року, жіночий союз швидко зростав і 1936 року мав 45 тисяч членів у приблизно 1,2 тисячі міських і сільських відділень. Окрім курсів для жінок із керування кооперативами та дитячими садками, організація заснувала власний кооператив із метою популяризації та продажу предметів народного мистецтва, виготовлених удома.

Кожна з кооперативних організацій мала також власні україномовні видання. Й нема жодного сумніву, що весь цей рух надихав національний патріотизм. Але в підході до національного питання кооперативний рух та його лідери добре розуміли, що політичні та силові акції в перші повоєнні роки виявилися невдалими. Тому вони доводили, що українське суспільство спершу потребує часу для органічного зростання та посилення економічної бази. Були, проте, й інші представники галицько-українського суспільства, які відчували, що політичні (й навіть силові) дії будуть більш адекватними до ситуації за польської влади.

Жінки та український національний етос

Українці належали до тих бездержавних народів, культуру та мову яких упродовж XIX та XX століть утискали чи – в найкращому разі – просто терпіли. Для більшості ж українців недоступна була навіть формальна освіта, що забезпечувала та оберігала б національну окремішність. У таких умовах роль сім'ї як носія національного духу набувала особливої ваги. Саме через сім'ю передавали українську мову та легенди про національне минуле молодшим поколінням. Оскільки ж жінки були центром сімейного життя, матері та бабусі впродовж XIX і XX століть були первинними та найважливішими носіями національного духу.

Відтак нічого дивного в тому нема, що літературні образи, які виникли під впливом роздумів про українську мову (по суті, й українську національну ідентичність), розробляють мотив матерів і дітей. Скажімо, для багатьох поетів мало не рефреном стає твердження, що вони «всмоктали українську мову з молоком матері».

Бабусі – як носії національного духу – також ставали майже мітичними фігурами. Здається, вони були особливо важливими для онуків, які йшли до школи, а потім залишилися в містах і містечках. Для тих онуків, які зберегли українську ідентичність і потім навіть брали участь у національному відродженні, бабусі ставали справжніми символами України. Вони були в свідомості багатьох українців, які проживали в національно чужому міському середовищі, скарбницями української мови та культури, береженими для майбутніх генерацій у майже незіпсованому сільському середовищі. Урбанізований, інколи з вишуканими манерами, національний інтелектуал міг час від часу перезаряджати свої патріотичні батареї, повертаючись на вікенд або літній відпочинок до матері та бабусі, що, як і раніше, головували в рідній сімейній домівці в селі. Тож не дивно, що найпоширенішим поетичним образом стає образ України-матері.

Крім цієї надзвичайно важливої ролі в сім'ї, українські жінки брали участь і в національному русі через створення формальних структур та організацій. Скажімо, в Східній Галичині наприкінці XIX століття, коли українські національні організації вперше набрали масового характеру, жінки стали активними членами народних товариств «Просвіта», а також членами товариства Качковського. Від кінця 1870 років з'являються перші спеціально жіночі організації – як неформальні групи в Наддніпрянській Україні, так і легально зареєстровані організації в австрійській Галичині. З-поміж других були Товариство руських панянок (створене 1878 року), Клуб руських жінок (1893) та Жіноча громада (1909). Всі вони були у Львові й мали філії по Східній Галичині. Галичина була також батьківщиною Наталії Кобринської – письменниці-новелістки кінця XIX – початку XX століть, яку сьогодні часто називають першою феміністкою в Україні.

Та погляди Кобринської не мали великої популярності. Частково це зумовлено тим, що, на відміну від жіночих рухів в інших частинах Європи та Північної Америки, які тоді переймалися проблемою вивільнення жінок, виборчим правом, філантропією чи боротьбою проти проституції, рух українських жінок-активісток мав інші цілі. Українські жінки спрямовували свою енергію на потреби тодішнього національного руху. Тож як у чоловічих організаціях,

так і в окремих жіночих інституціях, всі працювали над підвищенням статусу українців, намагалися ліквідувати соціальні лиха, спричинені алкоголізмом, неписьменністю та економічною нерівністю. Замість філантропії, українські жіночі організації брали активну участь у «самодопомоговому» – кооперативному – русі.

Український жіночий рух став самоціллю лише після Першої світової війни. Найбільшою та найуспішнішою з-поміж жіночих організацій став Союз українок, який діяв у Східній Галичині з 1921 року до його ліквідації польською владою 1938 року. Двох провідних діячок Союзу – Мілену Рудницьку та Олену Киселівську – двічі обирали до палати депутатів Польщі та до польського сенату. Зі своїх посад вони могли ініціювати програми, що сприяли поліпшенню статусу українців у міжвоєнній Польщі.

Водночас жіночий рух у советській Україні йшов іншим шляхом. Зі встановленням більшовицької влади всі створені раніше неформальні та формальні жіночі організації було скасовано. На їх місці 1920 року створили Жіночий відділ (жінвідділ) Комуністичної партії (більшовиків) України, який перші чотири роки очолювала близька колега Леніна та експерт із жіночого питання по всьому Советському Союзу Александра Коллонтай. Активістки Жіночого відділу працювали над ліквідацією неписьменности та давали жінкам на селі знання про переваги соціалізму. Члени Жіночого відділу, який був такою собі «філією» партії, також мали інформувати про селян, які нерado приймали советську соціально-економічну політику. Інформаторки не чинили дискримінації за статтю, тож жінки – нарівні з чоловіками – часто вмирили внаслідок розкуркулювання, примусової колективізації та голодомору.

1930 року Советський Союз проголосив, що жіночої проблеми більше не існує, тож нема потреби в Жіночому відділі КП(б)У. Зрештою, відповідно до советського законодавства, жінки були рівні з чоловіками, а відтак мали рівний доступ до освіти, соціальної допомоги, працевлаштування та членства в компартії. Така рівність, проте, виявиться двосічним мечем (особливо в сфері працевлаштування).

В аграрному українському суспільстві жінки завжди працювали на полях та випасали худобу поруч із чоловіками. В швидко індустріялізованій советській Україні жінки не лише отримали рівний доступ до роботи – вони мусили працювати повний робочий день, так само, як і чоловіки. Навіть більше, здається, не існувало розмежування праці для чоловіків і жінок. Стало вже звичним бачити жінок на будівельних майданчиках, де вони виконували важку ручну працю (скажімо, вимішували бетон чи прокладали залізничні колії). В наші дні жінки становлять не лише 52% усієї робочої сили України (найвищий відсоток серед усіх розвинених країн світу), а й 80% усіх робітників, зайнятих на фізично важкій і часто неоплачуваній та небезпечній праці.

Проте соціальні реалії ХХ століття не змінили традиційного співвідношення в стосунках між чоловіками та жінками. Від жінок, як і раніше, вимагають виховувати дітей, куховарити, прати, загалом вести хатнє господарство. Це фактично означає, що жінки обтяжені подвійним тягарем – працювати поза домом, аби робити свій внесок у сімейний бюджет, і працювати вдома, щоб задовольняти щоденні потреби сім'ї.

Українські політичні партії, школи та церкви

На середину 1920-х років виникло кілька українських політичних партій. Найвпливовішою стало Українське національне демократичне об'єднання, відоме за абрєвіатурою УНДО. Засноване 1925 року, УНДО об'єднало провідних осіб довоєнного галицько-українського життя, чий політичний досвід сформувався за імперії Габсбургів (Кость Левицький, Володимир Бачинський, Володимир Загайкевич), а також молодших діячів, які почали політичну діяльність за польської влади (Дмитро Левицький, Іван Кедрин-Рудницький, Василь Мудрий). У певному сенсі УНДО було продовженням довоєнної Української національної демократичної партії та, як і його ідеологічний попередник, сподівалося в майбутньому на незалежну українську державу. Тим часом УНДО прагнуло досягти позитивних змін для українців у Польщі легальними засобами. Крім власного партійного органу, УНДО підтримувала впливова галицько-українська щоденна газета «Діло» (Львів, 1880–1939).

Лівішою за політичним спектром була Українська соціалістична радикальна партія (очолювана Львом Бачинським та Іваном Макухом), що стала продовженням довоєнної Української радикальної партії. Соціалісти-радикали підтримували секуляризацію галицько-українського життя та запровадження соціалізму, хоча не в його марксистському різновиді. Ще лівіше стояла Комуністична партія західної України (КПЗУ). Утворена 1921 року як відгалуження комуністичної партії Східної Галичини, вона за наказом Комінтерну приєдналася до комуністичної партії Польщі, ставши її автономним філіялом. Коли 1924 року партію заборонив польський уряд, комуністи пішли в підпілля. Згодом КПЗУ виснажили внутрішні сварки щодо подій у советській Україні. Одна фракція, очолена Осипом Васильковим і теоретиком Романом Роздольським, схвалювала політику «національного комунізму» в Советській

Україні у версії Олександра Шумського (її він провадив до свого усунення з посади на початку 1927 року). Інша фракція дотримувалася ідеї інтернаціональної партійної лояльності та виконання директив із Москви. Суперечка дійшла критичної точки 1928 року з проведенням чистки галицьких «шумськістів». Але внутрішні чвари в КПЗУ виникали й унаслідок суперечок із апаратом польської компартії через невдоволення окремих членів з приводу мінливої советської політики українізації. Москва ж відповідала звинуваченням галичан у гріху «буржуазно-націоналістичного ухилу», доки, зрештою, 1938 року Комінтерн вирішив розпустити КПЗУ.

Проблема советської України хвилювала багатьох українських лідерів Польщі, й не лише комуністів. За найвищого апогею політики українізації в середині 1920 років у Харкові створили спеціальний Західноукраїнський інститут, що привабив кількох лівих емігрантів із Галичини. Навіть голова еміграційного західноукраїнського уряду Євген Петрушевич вважав, що співпраця з Советським Союзом могла б допомогти галицько-українській справі проти Польщі. Кілька інших галицьких інтелектуалів (у тому числі й Михайло Лозинський, Антін Крушельницький, Юліян Бачинський та Олександр Бадан) теж емігрували до советської України, де вони потім опинилися в самому вирі чисток 1930-х років, унаслідок яких і загинули.

Русофіли, принаймні в Східній Галичині, залишалися політичною силою впродовж міжвоєнних років, хоча на національно-культурному фронті українці їх повністю обійшли. Їхні партії – Російська селянська партія (Русская селянская партия) та Російська аграрна партія (Русская аграрная партия), об'єднані 1931 року, – отримували підтримку культурних інституцій, таких як Ставропільський інститут та Народний дім, а також у деяких селах, особливо в найзахіднішій Лемківщині, де товариство Качковського та православний рух були найсильнішими. Була також група галицьких русофілів,

Таблиця 44.2

Україномовні та двомовні школи в міжвоєнній Польщі (1922–1938)²

	Українські школи		Польсько-українські школи	
	1922	1938	1928	1938
Галичина	2426	352	1635	2485
Волинь	443	8	652	520
Полісся	22	0	–	–

які приєдналися до комуністично орієнтованого «Сельсоюзу», що базувався на Волині та Холмщині. Після розколу в цій групі деякі русофіли (Кирило Вальницький та Кузьма Пелехатий) приєдналися до КПЗУ, й хоча остання була українською за своєю орієнтацією, далі просували свої русофільські погляди щодо національної ідентичності.

Ці та інші некомуністичні українські політичні партії брали участь у деяких (коли не в усіх) виборах до польського парламенту, які відбувалися у 1928, 1930, 1935 та 1938 роках. Найсильнішою українською партією як у сеймі, так і в сенаті була УНДО, що чинила опір поселенню поляків на традиційних українських територіях і висувала вимоги щодо статусу українських шкіл, української мови, греко-католицької та православної церков, а також реакції польського уряду на українську терористичну діяльність.

Впродовж 1920-х років ХХ століття польський уряд збільшив загальну кількість шкіл на українських землях, головним чином на колись російських північних територіях – Волині та Поліссі, де кількість початкових шкіл зросла більш ніж утричі: від 1 тисячі за царських часів (1912) до 3100 за останнього повного року під польською владою (1938). В Східній Галичині кількість початкових шкіл зросла від 4030 до 4998 за той же період. Заслугою польської адміністрації було також зниження рівня неписьменності серед осіб, старших за 10 років (від 50% 1921 року – до 35% 1931).

Проте польська політика в галузі освіти мала негативний вплив на вжиток української мови. 1924 року уряд прем'єр-міністра Владислава Грабського, не звернувши увагу на протести українських парламентських представників, видав закон (відомий як *lex Grabski*), що встановлював двомовні українські та польські школи. Наслідком став швидкий занепад одномовних українських шкіл, водночас зі стрімким зростанням польсько-українських двомовних шкіл у Галичині та польських шкіл на Волині (1459 – на 1938 рік) (див. таблицю 44.2).

Українці розглядали двомовні школи як перший крок до національної асиміляції своїх дітей. На практиці польська мова швидко стала головною в двомовних школах. Українською відповіддю стало створення приватних шкіл, переважно середнього рівня. До цих зусиль приєдналося й довоєнне Руське педагогічне товариство (засноване 1881 року), перейменоване на «Рідну школу» 1926 року. На 1937–1938 навчальний рік 59% українських гімназій, педагогічних інститутів і технікумів, де навчалося приблизно 40% усіх українських студентів цих рівнів, перебували в приватній власності.

Оскільки українці в Польщі мали обмежений контроль над формальною освітою своїх дітей, то прищеплювати молоді українську національну ідентичність взявся скаутський рух «Пласт». Пластуни з'явилися ще напередодні Першої світової війни на українських землях як у Російській, так і в Австро-Угорській імперіях, але саме за міжвоєнного періоду їхній рух сягнув найбільших успіхів у Західній Україні (особливо в Галичині та Закарпатті). 1930 року організація нараховувала понад 6 тисяч членів обох статей у філіях в середніх школах Галичини та товариствах «Просвіта» в Західній Волині. Стурбовані надзвичайною популярністю «Пласту» та тією обставиною, що багато його «випускників» після 18 років долучалися до підпільних українських націоналістичних організацій, польські власті дедалі більше обмежували його діяльність, доки 1930 року врешті заборонили цілком. Але він діяв і далі – підпільно або через інші організації – до кінця десятиліття.

На статус українців негативно вплинув й інший закон, прийнятий 1924 року, який відмінив використання української мови в державних органах. Крім того, польський уряд ніколи не живив щодо українського народу та його мови новітню назву *український*. Натомість використовували історичну назву *русинський* (польською *Rusicki*), викликаючи цією зневагою до справжнього національного імені роздратування з боку багатьох українців (особливо галицьких). Зрештою, в 1930-ті роки польський уряд запровадив політику трайбалізації, яка підтримувала ідею, що різні етнографічні групи (лемки, бойки, гуцули), а також старорусини та русофіли, є окремими від української нації. Особливо цю політику підтримували в найзахіднішій Лемківщині, де в державних школах навчання провадили лемківським діалектом і де 1934 року створили окрему лемківську греко-католицьку апостольську адміністрацію.

Українське національне питання в Польщі було пов'язане з процесами в церкві так само, як у політиці та освіті. Ці процеси ускладнювала й та обставина, що українці належали до двох церков. У Східній Галичині вони були здебільшого греко-католиками; в північних, колишніх підросійських, землях – православними.

Відповідно до конкордату між Польщею та Ватиканом, підписаного в лютому 1925 року, було знову підтверджено юрисдикцію греко-католицької галицької митрополії з центром у Львові, хоча її діяльність обмежили трьома єпархіями (Львівською, Перемишльською та Станіславською) в Східній Галичині. Стосовно внутрішніх процесів, то міжвоєнні роки засвідчили загострення полеміки всередині греко-католицької церкви між тими, хто підтримував прийняття західнішої релігійної моделі, включно з celibатом (єпископи Григорій Хомішин і Йосафат Коциловський та Василянський орден), і тими, хто відстоював збереження східного обряду та духовності (митрополит Шептицький, єпископ Іван Бучко). Досить часто в ході полеміки «східняки» показуватимуть се-

бе як патріотів, що захищають українські національні традиції проти західно орієнтованих (критики називатимуть їх пропольськими) «латиниками».

Простіше кажучи, інтелектуальному життю греко-католицької церкви в міжвоєнній Польщі дозволили процвітати. З'являлося чимало теологічних і наукових журналів, а 1928 року у Львові було засновано греко-католицьку Богословську Академію. Очолена владикою Йосипом Сліпим, вона була єдиною українською інституцією вищої освіти в Польщі. Зрештою, статус греко-католицької церкви зростав впродовж усіх міжвоєнних років, адже вона лишалася під керівництвом митрополита Шептицького, «патріярха» українського руху, якого поважали найвищі польські урядові кола та громадськість.

На відміну від греко-католицької церкви в Галичині, православна церква на північних територіях (Волинь, Полісся та Холмщина), маючи понад два мільйони українських вірних, була в менш сприятливому становищі. Історично пов'язана з царською владою та політикою русифікації, православна церква в Польщі все ж намагалася порвати з минулим, здобувши незалежність (автокефалію) 1924 року та власний митрополітчий престол у Варшаві (його посів митрополит Діонісій). Русофільський характер церкви також змінився, адже в православній семінарії в Кременці на Волині та на православному теологічному факультеті Варшавського університету (після 1924 року) почали викладати українською мовою. Українською ж було опубліковано й літургійні матеріали. Та польські власті, особливо на місцевому рівні, вороже ставилися до того, що вони називали «схизматською» церквою з російськими коренями. Внаслідок такого ставлення розпочалася т. зв. кампанія повторного захисту в 1929–1930 роках, а потім знову 1938 року, завданням якої було відібрати в православних ті церкви, що колись були греко-католицькими (до того, як довоєнний царський російський уряд нав'язав православ'я). Ця політика була особливо згубною для православ'я

на Холмщині та Підляшші, де лише за 1929–1930 роки було закрито 111 православних церков, 59 знищено та 150 було перетворено на римо- (не греко-) католицькі церкви. Фізичне руйнування особливо лютувало 1938 року, коли впродовж кількох місяців на Холмщині та Підляшші було знищено майже 150 церков, що викликало протести проти безглуздої культурної дискримінації в польському парламенті.

Збройний опір і паціфікація

Беручи до уваги загалом неприхильне ставлення польської влади до української меншини, особливо очевидне в освітній політиці, обмеженнях на офіційний ужиток української мови та антиправославній дискримінації, та враховуючи неспроможність протидіяти польській політиці з боку українського кооперативного руху та легальних політичних партій, не дивно, що для окремих людей збройний опір був єдиним вартом уваги напрямом діяльності. Впродовж 1920-х років Українська Військова Організація (УВО) продовжувала тактику політичних убивств, підкладання бомб у державні будівлі та диверсій на залізницях і телеграфних лініях.

Така діяльність із боку УВО була спорадична й дедалі менш популярна, в усякому разі, серед галицько-української громади після 1923 року. Для підвищення репутації та ефективності необхідно було створити дисципліновану та ідеологічно стійку організацію. Такий рух з'явився серед української еміграційної молоді та груп студентів у Центрально-Східній та Західній Європі, де після 1922 року діяв лідер УВО Коновалець. На зібранні, проведеному у Відні 1929 року, представники кількох еміграційних груп заснували Організацію Українських Націоналістів (ОУН). Керівник УВО Коновалець став головою нової організації, що незабаром заснувала філії по всіх українських еміграційних центрах, а також на західноукраїнських землях – Галичині, Буковині та Закарпатті. Спочатку існував конфлікт щодо ролей ОУН та УВО, але 1932 року УВО поєд-

налася з галицькою організацією ОУН, припинивши таким чином існування незалежної організації.

ОУН була високодисциплінованим підпільним революційним рухом, що присвятив свою діяльність скиненню польської, румунської та врешті-решт советської влади на українських територіях. Ідеологічно рух насажував Дмитро Донцов, колишній житель Наддніпрянської України, що 1908 року втік до Галичини й поїхав навчатися до Відня. Після війни він оселився у Львові, де редагував провідний галицько-український громадський журнал «Літературно-науковий вістник» (Львів, 1922–1932), потім – «Вісник» (Львів, 1933–1939 рр.). Попри впливовість Донцова, він так і не став членом організації, навіть був критично налаштований до окремих напрямів її діяльності.

Донцов підтримував інтегральний націоналізм – теорію, згідно з якою нація, втілена в незалежній державі, є найвищим ідеалом. Для досягнення цього ідеалу необхідні активна воля та здатність діяти (найкраще – під керівництвом сильного лідера). Такі погляди були звичними на той час у багатьох країнах Європи, зокрема в Італії, Німеччині та Іспанії. В 1930-ті роки, як і раніше, ці країни очолювали всевладні лідери (Мусоліні, Гітлер, Франко), що, здавалося, уособлювали волю своїх націй. ОУН втілила ідею інтегрального націоналізму Донцова в терористичній діяльності, націленій на скинення польської та советської влади, а також створення незалежної України. В 1930-ті роки, особливо після того, як звістки про голодомор 1933 року сягнули Східної Галичини, советська Україна втратила більшість своїх симпатиків серед українців у Польщі. Ці звістки, в поєднанні з польськими репресіями та подальшим погіршенням економічної ситуації, спричинилим світовою депресією, зробили ОУН привабливою альтернативою для великої кількості українських студентів і сільської молоді, що бачили перед собою не надто світле майбутнє.

Задум ОУН був простим: дестабілізувати ситуацію в Польщі, доки влада, зрештою, не

обвалиться. Не дивно, що ОУН була в опозиції до УНДО та інших політичних партій, що працювали через легальні канали. Мало ОУН симпатизувала й конструктивній роботі кооперативного руху, який, як уважали лідери організації, опосередковано, коли не прямо, мирився з польською владою. Впродовж 1930-х років ОУН у Галичині (на чолі якої в різний час перебували Богдан Кравців, Богдан Гнатевич, Богдан Кордюк, Степан Бандера, Лев Ребет) часто вчиняла акти підірвної діяльності. З-поміж них – резонансні політичні вбивства службовця советського консульства у Львові (1933) на знак протесту проти голоду в советській Україні та польського міністра внутрішніх справ Броніслава Перацького в червні 1934 року. Попри популярність серед певних частин населення, найбільш легальні українські політичні партії та інші групи, а також авторитетний греко-католицький митрополит Андрей Шептицький, публічно засудили терористичну діяльність ОУН.

Польський уряд намагався приборкати ОУН. Його першою великою спробою в цьому напрямку була так звана пацифікація (умиротворення), здійснювана з 16 вересня по 30 листопада 1930 року. Бачачи потенційних терористів на кожному розі, загони польських солдатів і поліції проходили по українських селах, затримуючи відомих активістів і навіть ні в чому не винних чоловіків і жінок. Хоча пацифікація не стала причиною багатьох смертей (а тому аж ніяк не можемо порівняти її з колективізацією, серйозно провадженою в цей період у советській Україні), вона поглибила ненависть між українцями та поляками. Це стало справжнім скандалом для багатьох лібералів на Заході, особливо у Великій Британії, де окремі члени палати общин описували поляків як жорстоких гнобителів. Польська політика пацифікації 1930 року, як і пізніші арешти українських діячів (1934 року в Березі Картузькій було створено концент-

раційний табір), лише сприяли зростанню симпатій до ОУН і ще більше відчужили польську та українську громаду.

Та при польській владі були й такі політики, що схилилися до якогось компромісу з українцями. Скажімо, польські депутати-соціалісти намагалися в березні 1931 року обговорити в парламенті питання про автономію для українців. Більш вагомою була урядова спроба компромісу з УНДО, досягнута в липневій угоді 1935 року. Відома як «нормалізація», ця угода гарантувала українцям 19 місць в обох палатах парламенту, амністію ув'язненим націоналістам і кредити українським економічним організаціям. Одним із наслідків нормалізації став розкол у лавах УНДО між тими, хто схилився до співпраці з урядом, і тими, хто протидівав їй. Унаслідок розколу, УНДО ніколи вже не матиме того впливу, який вона мала колись серед українців Польщі. Ба більше, вся політика нормалізації зазнала невдачі вже за кілька років. Провал був наслідком тривалого невдоволення більшості українців польською політикою, безперервними спробами створити внутрішню міцну польську національну державу та зростанням нетерпимості до вимог усіх національних меншин.

Отже, політичний компроміс між українцями та поляками був неможливим. Саме цього й хотіли лідери ОУН: дискредитувати польську владу та особливо тих українців, які віддавали перевагу еволюційному політичному чи економічному розв'язанню проблем свого життя в Польщі. Врешті-решт, ОУН отримала те, чого прагнула – не лише дестабілізацію, але й руйнацію Польщі. Та це сталося не стільки завдяки зусиллям ОУН, скільки через початок Другої світової війни 1 вересня 1939 року.

¹ *Mały rocznik statystyczny* (Warszawa 1938), p. 74-75.

² *Ukraine: A Concise Encyclopedia*, Vol. II, ed. Volodymyr Kubijovyč (Toronto 1971), p. 374.

Українські землі в міжвоєнній Румунії та Чехословаччині

Українці в Румунії

Кількість українців у міжвоєнній Румунії становила за різними підрахунками від 582 тисяч (офіційна статистика) до 1 млн. чоловік (неофіційна). Вони проживали в трьох окремих географічних регіонах – Буковині, Бесарабії та Мараморощині. Найбільша кількість (461 тисяча) населяла Південну Бесарабію, що до Першої світової війни була частиною Російської імперії. Ще 302 тисячі українців проживали переважно в північній частині колишньої австрійської провінції Буковина. Решта українців (17 тисяч) населяли південну частину колишнього угорського округу Мараморощина (по-румунськи – *Maramureş*). Вони були відокремлені від своїх братів на північ від річки Тиса в Підкарпатській Русі (Закарпаття), що 1919 року стала частиною Чехословаччини.

Міжвоєнна Румунія була парламентською монархією, в якій іще з 1866 року незмінно правила династія Гогенцолернів. Упродовж 1920-х років у румунському політичному житті домінувала ліберальна партія, що ставила собі за мету створити централізовану державу. Врешті новоздобуті території, що до війни мали права автономій (Буковина, Трансильванія), опинилися в складі держави, сповненої рішучості ліквідувати рештки самоврядування. Впродовж 1930 років новий король Румунії Кароль II (правив у 1930–1940 роки) зміг успішно послабити парламент, аж доки 1938 року країна стала королівською диктатурою.

Українці Бесарабії першими опинилися під румунською владою. Затиснута між річками Прут і Дністер та доходячи до берегів Чорного моря, Бесарабія була східним регіо-

ном історичної Молдавії, а з 1812 року – провінцією Російської імперії. Після лютневої революції 1917 року Центральна Рада висунула претензії на Бесарабію, а місцеві українці створювали тут школи та культурні товариства (особливо «Просвіти»). У відповідь румуни Бесарабії організували провінційну раду (*Sfatul Tarii*). На початку грудня 1917 року ця рада створила демократичну Молдавську республіку, що перебувала у федеративному зв'язку з Росією. Згодом, наприкінці січня 1918 року, було проголошено незалежність республіки. Тимчасом румунська армія зайняла цей край, а 27 березня 1918 року Молдавія (Бесарабія) оголосила про намір об'єднатися з румунським королівством. Заскочені цим фактом, Франція, Велика Британія, Німеччина, Італія, Японія (та не Советський Союз) 28 жовтня підписали так званий Бесарабський протокол, у якому визнали румунську владу. В міжвоєнні роки українцям Південної Бесарабії дали дозвіл на створення початкових шкіл (120), кількох кооперативів, а також право на представництво в румунському парламенті.

Якщо українці Південної Бесарабії користалися мінімальними культурними та національними правами, ситуація в Північній Буковині була, по суті, протилежною. Колишня австрійська Буковина мала більшу культурну та політичну автономію, ніж усі інші населені українцями землі Габсбурзької імперії. Це було зумовлено також і дотриманням представницького балансу між українцями, румунами, євреями, австрійськими німцями та поляками ще в довоєнному габсбурзькому уряді. Ситуація змінилася з початком румунського правління – з листопадом 1918 року.

Мапа 40. Українські / русинські землі у складі Румунії та Чехо-Словаччини (бл. 1930 р.)

Чернівці, раніше багатонаціональний адміністративний і культурний центр, перетворився – принаймні напозір – на румунське місто. Поряд із довоєнним Товариством румунської літератури та культури, в Буковині заснували силу-силенну нових румунських шкіл, громадських організацій та газет. Лінгвістично «нейтральний» німецькомовний університет, заснований Габсбургами ще 1875 року, було перетворено на цілковито румуномовний заклад. Його навіть перейменували на Чернівецький університет імені короля Кароля I, а один із його найвідоміших ректорів – націоналістичний історик Іон Ністор – всіма засобами намагався переконати студентів у тому, що вони навча-

ються на землях, які врешті-решт повернулися в рідну «велику Румунію». Православна церква, митрополичий центр якої був у Чернівцях, також стала румунською за характером. Мовою внутрішнього управління стала тільки румунська, а від парафій в українських селах традиційну церковнослов'янську літургію вимагали правити в окремих уривках румунською (цієї вказівки все ж рідко дотримувалися). Зрештою, було змінено юрисдикційний статус церкви. 1921 року її назву змінили з грецької східної на православну румунську церкву (ortodox-gomâna), а 1925 року вона стала митрополією Буковини та Хотина в межах автокефальної румунської православної церкви. Її

першим прелатом був українець за походженням, буковинський румунофіл і гарячий захисник усього румунського митрополит Нектарій Котлярчук (1925–1935).

Не дивно, що новий повоєнний порядок негативно вплинув на долю українців Буковини (советські українські автори називали цей період «роками румунсько-болярської окупації»). В цей період їхнє становище було гіршим, ніж в українців із чехословацького Закарпаття чи навіть польської Галичини. Спадщину австрійського періоду – буковинський сейм, провінційну адміністрацію, шкільну раду та окружне самоврядування – все це було скасовано. На папері Буковина ще певний час існувала як адміністративна одиниця, та 1932 року її ліквідували, розділивши на п'ять румунських округів.

Одним із аспектів буковинського життя, що не надто змінився, був економічний статус українського населення. Як і за австрійської влади, абсолютна більшість українців були дрібними фермерами, а деякі з них поповнювали свої прибутки розводячи худобу, особливо овець. Як і Польща та інші країни Центрально-Східної Європи, Румунія провела в 1920 роки програму земельної реформи, що мала на меті зменшити розміри великих землеволодінь. Хоча 186 тисяч акрів (75 500 га) земельних маєтків у Північній Буковині було виставлено на продаж, більшість із них купило не місцеве населення, а румунські емігранти з інших частин країни. Навіть більше – якщо новоприбулі отримали десь по 10 акрів (4 га) землі та 2,5 акра (1 га) пасовищ, українські фермери збільшили свої землеволодіння в середньому тільки на півгектара.

Земля була річчю першої необхідності, адже українці Румунії не мали якихось економічних альтернатив. Як у Північній Буковині, так і в Південній Бесарабії, промисловість була малорозвинена. Скажімо, 1930 року Північна Буковина мала лише 15 тисяч заводських робітників. Це означає, що в міжвоєнні роки румунської влади ці два регіони залишалися економічно відсталими, а українське населення заробляло на життя

переважно дрібним фермерством чи розведенням худоби.

Хоча економічний статус українців не змінився, українське політичне та культурне життя Буковини, що при довоєнній австрійській владі процвітало, тепер майже припинилося. В першу декаду румунської влади (1918–1928) Буковиною керували за законами воєнного часу. Всі українські культурні товариства було закрито, припинено вжиток української мови в судовій системі, заборонено всі українські газети. Систему освіти румунізували. Румунську мову почали запроваджувати як мову навчання в школах ще від початку румунської влади. Проте в 1922–1923 навчальному році все ще існувало 255 українських шкіл. А вже в липні 1924 року було прийнято закон, за яким українців класифікували (за словами ректора Чернівецького університету Іона Ністора) як «румунів, які забули рідну мову своїх предків»¹. Таким «румунам» не дозволяли «посилати своїх дітей до будь-яких шкіл, публічних чи приватних, у яких мовою навчання не є винятково румунська»². По суті, українці втратили статус національної меншини, а румунізація в школах посилилася. На 1927 рік процес був завершеним: на Буковині не існувало жодної української початкової школи. Навчання українською було дозволено лише кілька годин на тиждень, а 1931 року для нагляду за цією мінімальною програмою було призначено двох українських шкільних наглядців. На рівні середньої освіти становище було не кращим: 1920 року було закрито всі українські гімназії та технічні школи, а в Чернівецькому університеті скасовано всі створені за австрійських часів українознавчі кафедри.

Статус українців дещо покращав 1928 року, коли в румунській політиці на декілька років запанувала Національно-селянська партія. Українські кандидати, яких раніше обирали за румунськими виборчими списками (Кость Кракаля, Антін Лукашевич, Юрій Лисан), тепер представляли нову Українську національну партію, засновану 1927 року та очолювану національним провідником та істориком мистецтв Володимиром Зало-

зецьким-Сасом. Також дозволили виходити щоденній україномовній газеті («Час», 1928–1940) та тижневикові («Рідний край», 1926–1930).

Та це короткочасне відродження української політичної та культурної діяльності з поверненням 1933 року ліберальної партії швидко закінчилося. До того ж, наприкінці цього десятиліття парламентська демократія в Румунії стала дуже примарною. Державу трансформували в авторитарну диктатуру під владою короля Кароля II (правив у 1930–1940 роки), уряд якого мало симпатизував національним меншинам країни.

Русини/українці Чехословаччини

На відміну від міжвоєнних Польщі та Румунії, де політичне, культурне та соціально-економічне становище українців погіршало (в порівнянні з довоєнним австрійським періодом), у Чехословаччині становище русинів/українців покращало. Їхній особливий статус був зумовлений кількома факторами. Відомі за своєю історичною назвою *русини*, або *підкарпатські русини*, вони в травні 1919 року добровільно приєдналися до новоствореної Чехословацької республіки. До того ж, вони населяли єдину українську землю, що, згідно з міжнародним правом, отримала спеціальні гарантії самоврядування, окреслені в повоєнних мирних договорах (Сен-Жерменський договір). Зрештою, Чехословацька республіка, очолювана славетним науковцем і публіцистом Томашем Масариком, вважала себе слов'янською державою, а тому доброзичливо ставилася до русинів/українців на Закарпатті, а також до українських емігрантів із Галичини та Наддніпрянської України, що оселялися в цій провінції чи деінде в країні. Чехословацька столиця Прага в міжвоєнний період стала провідним інтелектуальним центром української еміграції в Європі. Отже, русини/українці Закарпаття опинилися в доброзичливому політичному середовищі.

Нова чехословацька держава була створена як республіка. Вона мала двопалатний

центральный парламент у Празі, в складі виборних палати депутатів (*Poslanecká Sněmovna*) і сенату (*Senát*), а також уряду, очолюваного президентом, обраним на сім років. Цю посаду в Чехословаччині в міжвоєнний період обіймали лише два президенти – засновник республіки Масарик (до 1935 року) та багаторічний міністр зовнішніх справ Едуард Бенеш. Прикметно, що по всій Центрально-Східній Європі більшість невеликих «держав-наступниць» (тих нових країн, що виокремилися після розвалу старих імперій) починали шлях як парламентські демократії. Та всі вони (за одним винятком) стали в 1930-ті роки авторитарними диктатурами. Цим винятком була Чехословаччина, що до самого кінця міжвоєнного періоду зберігала ліберальну демократичну систему, з представницьким урядом і верховенством закону. Такий стан справ матиме дуже позитивний вплив на розвиток Закарпаття.

Були, проте, й певні політичні проблеми. Хоча провінцію з окремим губернатором, відому як *Підкарпатська Русь* (*Podkarpatská Rus* чеською мовою), було створено 1920 року, до її складу входили й усі «рутенці (русини), що проживали на південь від Карпат» (як це й вимагали в Сен-Жерменському договорі). З 458 тисяч русинів, зареєстрованих на сході Чехословаччини 1921 року, близько 86 тисяч (тих, які проживали на Пряшівщині), віддали під словацьку адміністрацію. Хоча Підкарпатській Русі було обіцяно автономію, її конкретні обриси не було роз'яснено.

Тож не дивно, що перший губернатор, призначений президентом Масариком для керування Підкарпатською Руссю, русинсько-американський адвокат Григорій Жаткович, зробив питання автономії та об'єднання всіх русинів в одній провінції своєю головною турботою. Він сподівався, що автономію запровадять (із правами, аналогічними до тих, які мають американські штати), а русинів, підпорядкованих словацькій адміністрації, буде об'єднано з Підкарпатською Руссю. Невдача в реалізації цих задумів спонукала губернатора Жатковича на знак протесту піти у відставку ще на початку 1921 року.

Чехословацький підхід у політиці був подібним до колишнього габсбурзького – зволікання. Прага доводила, що автономію не можна запровадити на Підкарпатській Русі, бо місцеве населення недостатньо готове до участі в новітньому демократичному процесі, а багато місцевих лідерів (особливо традиційно впливове греко-католицьке духовенство) підтримує угорську владу та сподівається на її швидке повернення. Доки перехідний – просвітительський – період не буде завершено, Прага має безпосередньо керувати регіоном. Та не було зрозуміло, як довго триватиме цей перехідний період. 1928 року Чехословацьчину поділили на чотири провінції, однією з яких була Підкарпатська Русь (офіційно перейменована на Підкарпаторуську землю – чеською мовою *Země podkarpatoruská*). Кожна з провінцій Чехословацьчини мала свій провінційний парламент. І хоча існували й губернатори Підкарпатської Русі, обрані з місцевого населення (Антоній Бескид (1923–1933), та Константин Грабар (1935–1938), адміністрація перебувала *de facto* в руках чеського віце-губернатора. Отже, політичні вимоги Підкарпаття – автономію та об'єднання всіх русинів/українців – так ніколи й не виконали в період першої Чехословацької республіки.

Однією з причин, чому чехословацький уряд не хотів надати право автономії Підкарпатській Русі, була велика частка мадярського (угорського) населення, яке вважали потенційною загрозою політичній стабільності регіону. Мадяри були другою найбільшою національністю Підкарпатської Русі, становлячи на 1921 рік 192 тисячі (17%) населення. Вони компактно проживали на територіях уздовж кордону з Угорщиною та склали значну частку населення в двох найбільших містах краю – Ужгороді (18%) та Мукачеві (23%). Фактично мадяри проживали на тій самій Угорській рівнині (тільки в іншій її частині), яку міжнародний кордон відділив від того, що лишилося від повоєнної Угорщини. В новій чехословацькій державі мадяри опинилися в ситуації, з якою ніколи раніше не стикалися, – вони були меншиною в своїй вітчизні.

Як національна меншина, мадяри й далі могли здобувати освіту рідною мовою на всіх рівнях (завдяки середній школі – *gymnasium*) та мали всі права, які надавали громадянам демократичної Чехословацьчини – в тому числі на видання мадярськомовної преси, вільної від урядового контролю, та на виборних представників у місцевих законодавчих органах, а також у державному парламенті Праги, де депутати та сенатори виступали угорською. Попри це, багато мадярів Підкарпатської Русі, особливо їхні представники в Національній християнській соціалістичній партії та Мадярській національній партії, вважали, що чехословацьке правління є тимчасовим і рано чи пізно регіон буде повернено Угорщині. До місцевої греко-католицької церкви, особливо на початку 1920-х років, входило дедалі більше проугорських священників та ієрархів, а в 1930-ті роки й місцеві мадярські політики, очолювані графом Яношем Естергазі, почали прихильніше ставитися до сусідньої Угорщини, що агітувала відібрати колишню Верховину (*Félvidek*) на півночі країни (читай: Словацьчину та Підкарпатську Русь).

Хоча політичні вимоги, висунуті русинами/українцями, не було задоволено, жителі Підкарпатської Русі набули конкретного досвіду демократії. Вперше народні маси брали участь у чесних виборах, проведених на сільському, окружному, провінційному та загальнодержавному рівнях. Незалежно від національного походження, підкарпатців обирали до обох палат чехословацького парламенту (1924, 1928 та 1935 року), де вони брали активну участь у законодавчому процесі. З'явилися також політичні партії – як місцеві русинські/українські, так і відгалуження загальночехословацьких партій. Зрештою, були навіть атрибути провінційної ідентичності, що нагадувала державну. Згідно з чехословацьким законодавством, русини були «державною національністю» в Підкарпатській Русі. Вони навіть мали власний національний гімн (на слова поеми «Підкарпатські русини, повстаньте від глибокого сну»), виконуваний на всіх громадських по-

діях, а також офіційний герб підкарпатських русинів, що почав з'являтися на публікаціях та в урядових документах.

Підкарпатська Русь мала особливе геополітичне значення для Чехословаччини. Впродовж міжвоєнного періоду Чехословаччину майже з усіх боків оточували вороги – Польща, Угорщина та, зрештою, Німеччина. Першою за часом суттєвою загрозою стала Угорщина: вона відчувала, що Тріанонський договір 1920 року був глибоко несправедливим. Ревізія кордонів стала головним гаслом міжвоєнної угорської зовнішньої політики, а Підкарпатська Русь, як і Словаччина та румунська Трансильванія, стали головними об'єктами територіальних намірів Будапешта. Щоб захиститися від угорської загрози, Чехословаччина, разом із Румунією та Югославією, утворила так звану Малу Антанту. Її єдиним географічним зв'язком із цими союзниками була Підкарпатська Русь. Отже, провінція, яку чеські та словацькі лідери ніколи не сподівалися здобути під час післявоєнного перерозподілу Європи, тепер стала наріжним геополітичним каменем їхньої зовнішньої політики.

Економічне життя в Підкарпатській Русі складалося не надто добре. Сільське господарство й надалі було опорою економіки регіону, а місцевий промисловий розвиток було майже цілковито задушено. Це було наслідком того, що вигідніше з економічної точки зору було експортувати в Підкарпатську Русь вироби з високоіндустріалізованих західних провінцій Богемії та Моравії-Силезії, а не будувати тут нові заводи. Що ж стосується природних ресурсів, особливо лісоматеріалів із карпатських лісів, то для бізнесу в Богемії та Моравії-Силезії було дешевше й легше імпортувати ліс із сусідньої Словаччини.

Як наслідок, абсолютна більшість русинського/українського населення – 82% на 1930 рік – була зайнята в сільському господарстві чи на роботах, пов'язаних із лісом. Всю торгівлю та дрібну індустрію було зосереджено в руках місцевих мадярів і євреїв

(вони склали, відповідно, 15,4% та 12,8% підкарпатського населення в 1930 році) або чехів, яких ставало все більше (на 1930 рік вони становили 2,9% населення краю).

Та чехословацький уряд все ж робив спроби покращити економічний стан Підкарпатської Русі. По суті, Прага дала більше грошей на побудову гідроелектричної системи та на мережу сучасних доріг і мостів, аніж змогла потім повернути. Державні установи також заохочували нові методи культивування, впроваджували найкращі сорти сільськогосподарських культур і надавали освітню допомогу фермерам і скотарям. До того ж, у 1920 роки було проведено земельну реформу, що частково розформувала найбільші землеволодіння, що колись були власністю угорської аристократії. Та практичні наслідки земельної реформи були обмеженими. Лише 57 тисяч акрів (23 тис. га) було безповоротно перерозподілено поміж 9100 фермерами; 20% земель Підкарпатської Русі (590 тисяч акрів – 239 тис. га) перебували в руках великих землевласників. Також влада не мала успіху в переміщенні русинських/українських фермерів із їхніх гірських селищ на родючіші низини південної частини провінції. Врешті-решт, на кінець 1930-х років аж 70% фермерів Підкарпатської Русі все ще мали менш ніж 5 акрів (2 га) землі, а ще 18% мали від 5 до 12 акрів (2–5 га). Такі клаптики були набагато нижчими за мінімум, необхідний для забезпечення однієї сім'ї.

Це означало, що потреба в додатковій роботі була гострою, як і завжди. Але тепер поставала ще одна проблема, спричинена геополітичною перебудовою повоєнної Центрально-Східної Європи. Нові міжнародні кордони закрили для русинських/українських землеробів сусідню Угорську рівнину, де вони традиційно поповнювали свої прибутки на сезонних роботах. Багатіші провінції Богемія та Моравія-Силезія були, проте, занадто далеко, аби стати економічно вигідними для продажу надлишків сільськогосподарських продуктів із Підкарпатської Русі. Ці нові релії лише погіршали під час світової економічної депресії 1930-х років, коли звичним стало позбавлення боржника права на викуп

закладеного ним майна, права на страйки, а також нестача зерна та голод. Економічне невдоволення обернулося підтримкою підкарпатських комуністів, партія яких у міжвоєнний період була однією з найсильніших. Попри найкращі наміри та зусилля чехословацького уряду, провінція була надзвичайно далекою та занадто слабкою для того, щоб Прага могла впровадити в ній хоч якісь істотні економічні поліпшення.

Саме в культурній сфері чехословацький режим досягнув найвідчутнішого прогресу в Підкарпатській Русі. Не було надто великого контрасту між довоєнним угорським урядом, який керував слаборозвиненим аграрним суспільством і мало цікавився периферійними землями старого королівства (хіба в аспекті мадяризації представників немадярських національностей), та демократичним чехословацьким урядом, що сподівався покращити «відсталі» культурний рівень своїх побратимів-слов'ян на сході республіки.

Таблиця 45.1

Школи у міжвоєнній Підкарпатській Русі³

Тип	Кількість		Кількість з навчанням східнослов'янськими мовами	
	1920	1938	1920	1938
Початкові	475	809	321	469
Міські	10	52	7	23
Гімназії	4	8	3	5
Пед. інститути	3	5	3	4
Проф. і технічні	3	5	3	5
Разом	495	879	337	506

Певно, найсуттєвіші зміни сталися в шкільній системі. За чехословацької влади відчутно зросла кількість шкіл (див. таблицю 45.1). Зростання матеріальної бази супроводжувалося збільшенням учнівства, кількість якого між 1920 та 1938 роками подвоїлася. Цей процес, у поєднанні з програмами освіти для дорослих, скоротив рівень не-

письменності від 78% на 1910 рік (незадовго до кінця угорського правління) до 40% на 1930-й.

Зміни щодо мови навчання були навіть відчутнішими. Впродовж останніх довоєнних років угорської влади існувало лише 34 двомовні початкові школи, в яких дозволяли тільки кілька годин навчання місцевим русинським діалектом. Але чехословацький режим робив узгоджені зусилля, щоб забезпечити навчання якоюсь східнослов'янською мовою (українською, російською чи місцевою русинською говіркою). Як наслідок, 1920 року було понад 300 таких «руських» шкіл усіх категорій, а 1938 року ця цифра зросла до понад 500 (див. таблицю 45.1). На практиці мова навчання в «руських» школах варіювалася (іноді від класу до класу) між українською, російською та русинською, а вибір залежав від уподобань учителя. Мовне розмаїття в школах до великої міри відображало невирішену проблему національної ідентичності підкарпатських русинів. На 1938 рік були також початкові та міські школи, де навчання провадили чеською (206), мадярською (127), німецькою (25), мовою їдиш (7) та румунською (4); чеськомовний педагогічний інститут; гімназії та ремісничі училища з поділом на чеські, угорські та їдиш. Зрештою, Підкарпатська Русь пишалася єдиною в світі школою, де мовою навчання була ромська (циганська).

Перші тривалі культурні організації також виникли за міжвоєнної чехословацької влади. Найважливішими були товариство «Просвіта», засноване 1920 року за зразком такого ж галицького товариства, та товариство імені Духновича, створене 1923 року (воно відображало моделі та національну ідеологію галицьких русофільських організацій). Кожне з цих товариств збудувало свій Народний дім в Ужгороді, адміністративній столиці, та відкрило відділення з читальнями по всій провінції. 1929 року товариство «Просвіта» мало 96 читалень, а товариство імені Духновича – 192. Обидва товариства також видавали численні книги

та інші праці. Найбільш науковим був журнал товариства «Просвіта» «Науковий збірник» (Ужгород, 1922–1938 роки). Ці два провідні культурні товариства підтримував і чехословацький уряд, який 1931 року заснував підкарпатський Русинський національний театр. Дивовижні поліпшення в галузі освіти та зростання кількості культурних організацій супроводжувалося піднесенням літературної діяльності (провідними письменниками були Василь Гренджа-Донський, Андрій Карабелеш, Юлій Боршош-Кум'ятський та Олександр Маркуш). Відтак міжвоєнний період чехословацького правління засвідчив справжній культурний та національний ренесанс Підкарпатської Русі.

Та в культурній сфері все ж були свої проблеми. Одна з них стосувалася релігії та боротьби між конкурентними церквами. За нового демократичного середовища традиційному пануванню греко-католицької церкви виклик кинуло православ'я. Наслідком цього була релігійна війна 1920-х, а також збільшення кількості православних (кількість вірних тут зросла від менш ніж однієї тисячі на початку чехословацького правління – до 90 тисяч на 1930 рік). Частково суперництво між церквами було пов'язане з національним питанням.

Ті, хто приєднався до православної церкви, часто обирали російську національну ідентичність на противагу греко-католицькій церкві, в якій від початку й аж до 1930-х (коли вона стала бастионом русинської національної орієнтації) домінували проугорські (мадяронські) елементи.

По суті, саме проблема національної ідентичності й тісно пов'язане з цим мовне питання були найважчими аспектами громадського життя Підкарпаття. Хоча ці проблеми існували й у ХІХ столітті, вони були другорядними, порівняно з нав'язуванням державою мадяризації та національної асиміляції. Тепер, за Чехословацької республіки, місцеве слов'янське населення та його лідери мали свободу визначати, ким вони є. В постійних дебатах на підкарпатців вплива-

ли емігранти – як українофіли (Іван Панькевич і Володимир Бірчак), так і русофіли (Іларіон Цурканович, Андрей Гагатко та брати Геровські) з Галичини та Буковини. Отже, як у сусідніх Східній Галичині та Північній Буковині наприкінці ХІХ ст., так і тепер у Закарпатті в міжвоєнний період тривала боротьба між українофільськими та русофільськими інтелектуалами за прихильність населення. Тепер існувала також і третя (русинофільська) орієнтація, згідно з якою східнослов'янське населення Закарпаття було ні російським, ні українським, а становило окрему підкарпатську русинську національність.

Всі аспекти міжвоєнного закарпатського життя були пов'язані з наявністю цих трьох орієнтацій – як політичні партії, так і школи, культурні організації й навіть церкви. Хоча чехословацька адміністрація зберігала зазвичай нейтралітет у лінгвістичній та національній суперечці, в 1930-ті роки вона почала чітко підтримувати русинофільську орієнтацію – себто ідею окремої та, як вона сподівалася, прочехословацької підкарпатської русинської національності.

Перший та останній губернатори провінції Григорій Жаткович та Константин Грабар також підтримували русинофільські погляди.

Хоча русофільство та русинофільство існували в культурному житті Підкарпаття вже в ХІХ столітті, українська орієнтація по-справжньому з'явилася лише в 1920-ті роки.

Очолювана талановитими політичними та культурними лідерами (Августин Волошин, Юліян Ревай, Василь Гренджа-Донський), вона невдовзі стала динамічнішою. Та на кінець міжвоєнного періоду всі три національні орієнтації на Закарпатті мали приблизно однаковий політичний вплив.

За міжвоєнні роки закарпатські українці (підкарпатські русини), перебуваючи під владою першої демократичної Чехословацької республіки, досягнули дивовиж-

них успіхів, особливо в політичному та культурному житті. Як наслідок, із-поміж усіх українських територій Закарпаття, хоча й найменше, було єдиним, що в міжвоєнні роки могло якось контролювати своє політичне та національне становище. А оскільки це був найзахідніший край української території, він першим відчув на собі зміни, пов'язані з новою кризою в Європі 1938 року.

¹ Цит. за: В. Курило та ін. *Північна Буковина, її минуле і сучасне* (Ужгород 1969), с. 91.

² Румунський закон про початкову освіту від 1924 року, стаття 8. Цит. за: Macartney С.А. *Hungary and Her Successors: The Treaty of Trianon and Its Consequences, 1919–1937* (London 1937), p. 306.

³ *Školství na Podkarpatské Rusi v přítomnosti* (Praha, 1932); Євген Пеленський, Шкільництво. Культурне життя, *Карпатська Україна* (Львів 1939), с. 125–127

Частина десята

Друга світова війна та повоєнні роки

Наближення Другої світової війни

Від самого початку європейської кризи 1938 року українську територію зачепили процеси, які зумовили спалах ще одного у ХХ ст. великого конфлікту на континенті – Другої світової війни. Закарпаття постраждало першим як частина Чехословаччини – країни, щодо якої у Гітлера були свої плани.

Німеччина та «новий лад» в Європі

Вибух Другої світової війни не був несподіванкою. Європейці, які пережили Першу світову війну і всі наслідки мирних договорів, підписаних у 1919–1920 рр., швидко усвідомили, що вони в найкращому разі домовилися про перемир'я і що рано чи пізно війна спалахне знову. Договори, пов'язані з Паризькою мирною конференцією, у певному сенсі були каральними заходами, спрямованими проти імперій, які обстоювали інтереси переможених, – Німеччини, Австро-Угорщини та Османської Туреччини. Повоєнна Туреччина втратила нетурецькі території, Австро-Угорщина взагалі припинила своє існування, а Німеччина і великою мірою Угорська держава, яка залишилася від колишньої Габсбурзької імперії, відчували, що ці мирні договори небезпечно послабили можливість цих країн існувати як життєздатні політичні утворення на власних землях. Дві третини угорської території було віддано сусіднім державам (Тріянонський договір), а в Чехословаччині, Румунії, Югославії й Австрії залишилися чималі мадярські меншини. Німецькі індустріалізовані провінції Альзас і Лотарингія дісталися Франції, а ще частина земель – Польщі. Найзгубнішим, з погляду Берліна, здавалося те, що Німеччина була обтяжена велетенськими воєнни-

ми репараціями, а багатий промисловий Рурський регіон – окупований французькими військами (Версальський договір).

Протягом 1920-х рр. старі й нові держави Європи намагалися створити найкращий повоєнний політичний устрій за допомогою двосторонніх угод, а також багатосторонніх переговорів у нещодавно заснованому міжнародному органі – Лізі Націй. Проте у 1930-х рр. труднощі, спричинені світовою економічною депресією, призвели до остаточного провалу серйозних спроб мирно вирішити проблеми Європи. Натомість головним завданням Німеччини, Угорщини і меншою мірою Італії стала ревізія повоєнних договорів, внаслідок чого незабаром відновилася характерна для ХІХ ст. система союзів, що базувалася на політиці сили. За часів свого нового керівника канцлера Адольфа Гітлера, який прийшов до влади в 1933 р., Німеччина стала лідером тих держав в Європі (Італії, Угорщини, Болгарії), які виступали за перегляд наявного територіального стану.

Гітлер не здійснював жодних переворотів, а здобув владу як ставленик німецьких націоналістів, що сподівалися маніпулювати ним у власних цілях. Але Гітлер як лідер, вождь (нім. – Führer) популярної Націонал-соціалістичної німецької робітничої партії – скорочено Нацистської партії – по-своєму бачив майбутнє Німеччини. У січні 1933 р. він вступив на посаду канцлера Німеччини, а потім запропонував нові вибори, які через два місяці забезпечили його партії незначну перевагу в парламенті (Reichstag). Майже відразу (27 березня) Гітлер зажадав диктаторських повноважень та повернув Німеччину на новий курс. Скориставшись новітніми політичними тоталітарними техно-

логіями і майстерно використовуючи демагогію, Гітлер і його нацистські прибічники взялися до ліквідації всієї політичної опозиції з допомогою залякувань і, нерідко, жорстокости. Традиційні елементи місцевого німецького самоврядного федералізму було скасовано, преса й культура поставлені під суворий контроль, в життя було втілено нацистську теорію расової вищости, добре розвинену раніше. Її головною мішенню були євреї, яких у 1935 р. позбавили громадянства і чимраз суворіше притискали юридично й соціально-економічно. Отже, за кілька років після свого приходу до влади новий лідер Німеччини фюрер Адольф Гітлер став безперечним диктатором країни.

Гітлер обіцяв збудувати нову Німецьку імперію, цього разу третю – Третій Райх, спадкоємицю Священної Римської та Гюгенцолернівської імперій, яка існуватиме не одне тисячоліття. Німеччина почала переозброюватися, і Гітлер із впевненістю спрямував свою увагу на Францію. Він денонсував ті статті Версальського договору, які стосувалися роззброєння (1935 р.) й увів війська (1936 р.) в Райнську зону між Німеччиною і Францією, що мала залишатися демілітаризованою. Гітлер також знайшов нових союзників в особі фашистського лідера Італії Беніто Мусоліні, разом з яким створив так звану Вісь «Рим-Берлін» (1936 р.), та фашистського керівника Іспанії генерала Франциско Франко, якому допоміг впоратися з громадянською війною в країні (1936–1939 рр.). Поза межами Європи Німеччина підписала союз з Японією, спрямований проти Советського Союзу (1936 р.).

Головним у планах Гітлера щодо нової Німеччини була територіальна експансія, яка мала на меті забезпечити німецький народ достатнім Lebensraum, тобто «життєвим простором». Східна Європа, зокрема українські землі, потрапила в межі майбутнього німецького Lebensraum. Для початку, однак, слід було зайнятися найближчими східними сусідами Німеччини, і 1938 року Гітлер був готовий діяти. Курс на німецьку експансію виразився у гаслі «Heim ins Reich»,

яке фактично вимагало об'єднання всіх етнічних німців (Volksdeutsche) на одній території.

Спершу Гітлер вирушив на німецькомовну Австрію, яку він приєднав у березні 1938 р. Цей акт був цілковитим порушенням Версальського договору, проте він не мав би шансів на реалізацію без співпраці з пронацистськими елементами в самій Австрії. Наступний виступ Гітлера був спрямований проти Чехословаччини, яка, за яскравим висловом німецького диктатора, була кинджалом (що його нагадують обриси її західних кордонів) біля серця Німеччини. Вздовж цього уявного кордону-кинджала проживала німецька меншина, яка, згідно з чехословацьким переписом від 1930 р., нараховувала понад 3,2 млн. осіб. Вони були відомі як судетські німці (від Судетських гір, що вкривали частину території, населеної німецькою меншиною Чехословаччини), і приєднання їх до німецької вітчизни стало новою метою Гітлера. Заклик до об'єднання, як і в Австрії, підтримала зсередини більшість судетських німців, але, на відміну від Австрії, уряд демократичної Чехословаччини – формально слов'янської держави – опирався будь-яким зазіханням на свою територію. Чехословаччина мала союзників в особі Британії і Франції, які з 1919 р. вважали цю державу буфером проти німецької експансії на схід. Советський Союз також був союзником Чехословаччини, що передбачалося взаємним оборонним пактом між ним і Францією. Знаючи це, Гітлер переконав британського і французького лідерів приєднатися до нього та його італійського союзника Мусоліні й обговорити чехословацьку кризу в Мюнхені, куди вони з'їхалися 28–29 вересня 1938 р.

Результатом став Мюнхенський пакт, підписаний 30 вересня 1938 р., за яким Франція і Британія погодилися з вимогами Гітлера приєднати населені німцями судетські землі чехословацьких західних провінцій Богемії та Моравії-Силезії. «Рештки» Чехословаччини було перетворено у федеративну республіку. Це означало, що протягом першого тижня жовтня 1938 р. і Словаччина, і Підкарпатська

Русь (Закарпаття) нарешті отримають довгоочікувану автономію.

Дивовижні успіхи Гітлера протягом 1930 р. у зміцненні своєї влади всередині Німеччини та досягненні без жодного пострілу перших зовнішньополітичних цілей щодо Франції, Австрії й Чехословаччини переконали багатьох людей, особливо в Центрально-Східній Європі, що німецька модель з її авторитарною фашистською системою, очолюваною єдиним лідером (фюрером), є політичним напрямком майбутнього. Тому не дивно, що на кінець десятиліття більшість центрально-східних, а також західних європейських країн, незалежно від того, були вони союзниками Німеччини чи ні, стали однопартійними національними диктатурами, очолюваними схожими на Гітлера вождями. За «нового ладу» на міжнародній арені Німеччина, чіими союзниками були Італія й Іспанія, ставала дедалі привабливішою для Угорщини, Болгарії, Румунії й Туреччини, кожна з яких схилилася до територіальної ревізії. З іншого боку, Німеччині протистояли Франція, Британія та їхні союзники у Східній Європі – Польща, Чехословаччина і Югославія, які сподівалися утримати якомога довше територіальний статус-кво. Советський Союз мав взаємний оборонний договір з Францією, але, приголомшений успіхами Німеччини в зовнішніх справах, сподівався досягнути певної згоди з нацистським лідером.

З-поміж найновіших європейських союзників Німеччини Угорщина першою отримала дивіденди. Через п'ять з лишком тижнів після Мюнхенського пакту (2 листопада 1938 р.) була проведена конференція у Відні, наслідком якої став подальший поділ Чехословаччини. Цього разу зменшилися східні провінції країни – Словаччина та Підкарпатська Русь (Закарпаття). Хоча угорці претендували на більшу частину Словаччини й ціле Закарпаття, їм довелося задовольнитися лише заселеними мадярами південними районами цих двох провінцій, де містилися два головні адміністративні й культурні центри Закарпаття – Ужгород і Мукачів.

Автономія Карпатської України

Підкарпатська Русь і Словаччина, хай і менші територіально, продовжували існувати як автономні одиниці у складі федеративної другої Чехословацької республіки. 11 жовтня 1938 р. на базі рекомендацій, поданих місцевими лідерами, Прага призначила перший урядовий кабінет Закарпаття (шість членів). У кабінеті домінували закарпатські русофіли (на чолі з прем'єром Андрієм Бродієм), але двома тижнями пізніше (26 жовтня) його несподівано було розпущено, коли чехословацький уряд звинуватив провідних членів закарпатського уряду в тому, що вони – угорські (Бродій) і польські (Степан Фенцик) агенти. Після цього Прага звернулася до українофілів, і було сформовано новий кабінет на чолі з шанованим греко-католицьким священиком й освітянином Августином Волошином та популярним міжвоєнним парламентським депутатом Юліаном Реваєм.

Внаслідок Віденського арбітражного рішення 2 листопада 1938 року центральне місто Ужгород та інші заселені мадярами райони на півдні перейшли до Угорщини, і Волошин створив автономний уряд, що базувався в містечку Хуст. Автономну чехословацьку провінцію перейменували на Карпатську Україну; українська мова стала офіційною в уряді й освіті; були складені плани з проведення виборів до парламенту автономії.

Щоб захистити себе від постійних партизанських нападів з боку угорських нерегулярних загонів з півдня та їхніх польських союзників з півночі, карпатоукраїнський уряд у листопаді санкціонував створення Карпатської Січі – збройних сил, якими керували закарпатці (Дмитро Климпуш, Іван Рогач, Степан Росоха), водночас військо поповнилося чималою кількістю українців з Галичини, що перейшли через гори, щоб допомогти маленькій автономній території.

Фактично, протягом кількох місяців існування автономії наприкінці 1938 – на по-

Мапа 41. Карпатська Україна (1938–1939 рр.)

чатку 1939 рр. українці у Східній Галичині, а також в еміграційних колах у Центрально-Східній Європі (Прага, Відень) та Північній Америці сподівалися, що малесенька Карпатська Україна стане П'ємонтом, з якого розвинеться незалежна й соборна Українська держава. Таким ідеям надавали значення навіть у деяких урядових колах нацистської Німеччини, переважно тому, що Берлін сподівався використати українське питання для ослаблення свого советського ворога на сході. З цією метою німецький уряд утримував консульство в Хусті і підписав економічні угоди з карпатоукраїнським урядом.

Проте Гітлер мав грандіозніші плани щодо Східної Європи, а Карпатська Україна просто була надто невливовою, щоби входити у ці плани. Отже, коли в березні 1939 року Гітлер вирішив ліквідувати те, що залишилося від Чехословаччини, коротким експериментом із автономією Карпатської України було пожертвовано заради великих німецьких інтересів. Попереднього місяця, в лютому, карпатські українці вибрали автономний сейм (за однопартійним українським виборчим списком), але незалежність цього краю добігала кінця. 15 березня німецькі війська увійшли в Прагу і федеративна Чехословаччина припинила

своє існування. Гітлер дав словакам вибір: приєднатися до Угорщини або існувати як незалежна словацька держава під німецьким протекторатом. Не дивно, що словаки вибрали державність.

Уряду ж Волошина, з іншого боку, вибору не запропонували. Гітлер дав угорцям зелене світло для нападу на Карпатську Україну. Чехословацька армія, все ще розташована тут, відступила на захід, а напередодні вступу угорської армії карпатоукраїнський сейм проголосив незалежність 15 березня 1939 року. Того ж самого дня угорці досягли Хуста і за кілька днів, після несподівано впертого опору з боку сил Карпатської Січі, їм вдалося зайняти всю Карпатську Україну. Уряд Волошина змушений був утікати закордон, провівши, зрештою, воєнні роки у Словаччині чи в підконтрольній німцям Богемії-Моравії. Кількох українофільських лідерів та їхніх прибічників, які залишилися вдома, заарештували, а згодом угорська влада затримала особовий склад Карпатської Січі, хоча через кілька місяців усіх їх звільнили. Закарпаття знову опинилося під владою Угорщини, цього разу на п'ять з половиною років, і хоча звучали обіцянки надати автономію, жодну з них так ніколи й не виконали. У новому політичному середовищі українофільська національна орієнтація й усі її культурні організації (зокрема «Провіта») й видання було заборонено. На словах угорський уряд підтримував ідею, що східно-сло'янські мешканці Закарпаття становлять окрему, хоч і проугорську «угро-руську» національність, але його справжньою метою було повернення до ситуації, яка існувала до Першої світової війни, – асиміляції на користь угорської культури й національної ідентичності.

Отже, перші територіяльні зміни після Першої світової війни, які викликали збройний конфлікт в Європі, відбулися на Закарпатті в березні 1939 року. Проте це військове зіткнення не мало наслідків поза цим регіоном. Наступний крок Гітлер зробив через шість місяців у вересні 1939 р., він був спрямований проти Польщі. Цього разу ре-

зультат був іншим – вибухнула Друга світова війна.

Падіння Польщі

Покінчивши з Чехословаччиною в березні 1939 року, Гітлер зосередив свою увагу на Польщі. Цього разу Британія і Франція, які, нарешті, усвідомили, як їх обдурили в Мюнхені щодо Чехословаччини (ці переговори відтоді стали символом капітуляції перед зовнішньою загрозою), урочисто заявили, що захищатимуть свого іншого союзника в Центрально-Східній Європі – Польщу.

Для Гітлера обґрунтуванням дедалі агресивнішої антипольської політики був Версальський договір. Згідно з ним, Східна Прусія була відокремлена від решти Німеччини смугою землі, відомою як Польський коридор. На північному кінці цього коридору був розташований балтійський порт і вільне місто-держава Данциг (пол. – Гданськ). Гітлер вважав і Польський коридор, і Данциг німецькими територіями.

Становище Польщі було ще небезпечнішим, оскільки на сході вона межувала з Советським Союзом, якого чимраз більше непокоїли дії Німеччини в Центрально-Східній Європі. Сталін, здавалося, був готовий вітати будь-яку домовленість з Німеччиною. Зі свого боку, Гітлер вважав більшовизм прокляттям; протягом 1930-х рр. нацисти методично знищували колись сильний німецький комуністичний рух. Але розв'язання польської проблеми на той момент видавалося важливішим. Відтак і Сталін, і Гітлер, забувши про ідеологію, дипломатично повернули на 180 градусів і підписали між 19 та 23 серпня 1939 р. договір про ненапад. Ця німецько-советська угода, znana як пакт Молотова-Рибентропа (за прізвищами міністрів зовнішніх справ), передбачала: 1) торговельну угоду, зокрема дворічний німецький кредит Советському Союзу на 180 млн. марок; 2) десятирічний пакт про ненапад; 3) таємну статтю, яка визначала демаркаційну лінію між новими союзниками (вздовж річок Сян, Вісла і Нарва) у випадку війни з Польщею.

Ще до того, як советсько-німецький пакт було підписано, Гітлер сформулював плани нападу на Польщу. Забезпечивши нейтралітет Советського Союзу, німецька армія 1 вересня 1939 р. впевнено розпочала свою першу повномасштабну військову операцію проти Польщі – блискавичний напад («Blitzkrieg»), що передбачав повітряне бомбардування, потужні танкові атаки, використання піхоти й морських висадок. Цього разу Британія і Франція дотрималися своїх союзницьких зобов'язань і 3 вересня одночасно оголосили Німеччині війну. Так почалася Друга світова війна, хоча її оголошення не мало жодного впливу на військові операції Гітлера. У кінцевому підсумку обіцянка Британії і Франції протягом двох тижнів збройно втрутитися в конфлікт так і не була реалізована, оскільки, незважаючи на героїчні зусилля при захисті, збройні сили Польщі були чисельно менші і технічно відсталіші, тож за три тижні Польщу поставили на коліна. Знову, як наприкінці XVIII ст., Польська держава припинила своє існування.

Успіхи німців на заході уможливили советський наступ зі сходу, який почався 17 вересня. Зустрічаючи незначний опір з боку поляків (а часом навіть без жодного опору), советська Червона Армія легко окупувала більшість населених білорусами й українцями земель і таким чином «возз'єднала» їх з советсько-білоруською та советсько-українською вітчизнами. Згідно з новим договором про німецько-советські сфери впливу, населені українцями землі на схід від Сяну і Бугу (тобто Східна Галичина, Західне Полісся й Західна Волинь) стали частиною Советської України, а заселені українцями землі на захід від цих річок (тобто Підляшшя, Холмщина і Лемківщина) – частиною так званого Польського Генерал-губернаторства. Отже, колишні польські землі ввійшли до складу Третього Райху.

«Возз'єднання» Західної України

На територіях, контрольованих советськими військами, 22 жовтня 1939 р. було проведено вибори до Народних Зборів Західної України. Людей заохочували голосувати за

єдиний виборчий список кандидатів, які підтримували приєднання до Советського Союзу. Через чотири дні, під захистом Червоної Армії Народні Збори попросили, щоби Західна Україна була приєднана до Советського Союзу. 1 листопада 1939 р. прохання підтримав всесоюзний уряд у Москві, який прийняв Західну Україну до складу Советської України. Того ж самого дня білоруська територія, яка раніше належала Польщі (зокрема частина населеного українцями Полісся й місто Брест-Литовськ), була приєднана до Советської Білорусії.

Улітку наступного 1940 р., поки Гітлер був зайнятий війною в Західній Європі, Сталін зміцнював контроль над советською сферою впливу у Східній Європі, передбаченою таємними пунктами пакту Молотова-Рибентропа від серпня 1939 р. У червні 1940 р. Советський Союз анексував три прибалтійські держави і створив три нові советські республіки – Естонську ССР, Латвійську ССР та Литовську ССР. Того самого місяця советські війська вступили до румунських Північної Буковини і Бесарабії. Північна Буковина і південні населені українцями частини Бесарабії були приєднані до Советської України. Населені румунами райони Бесарабії приєднали до Молдавської АССР, яку відокремили від Советської України й надали їй республіканський статус Молдавської ССР.

На нових територіях, приєднаних до Советської України, швидко запровадили советський варіант державної й соціально-економічної організації. Було створено шість нових областей, націоналізовано промисловість і торгівлю, а через тиждень після обрання Народні Збори Західної України проголосили конфіскацію великих землеволодінь. Ще до кінця 1939 р. у великих землеволодінь (переважно поляків), колишніх польських держслужбовців, церков та монастирів було експропрійовано близько 2,7 млн. гектарів землі. Менше ніж половину цієї землі (1,1 млн. га) було перерозподілено між безземельними селянами й тими, хто мав не більше ніж 5 гектарів землі. Натомість,

Мапа 42. Західна Україна в 1939–1941 рр.

більшу частину конфіскованої землі віддали новим господарствам советського зразка (до літа 1940 р. їх налічувалося 28) й особливо колгоспам, яких станом на червень 1940 р. було близько 3 тисяч. Хоча жодну з давніх українських церков не було зруйновано, советська влада дедалі активніше боролася з їхнім впливом.

Щодо греко-католицької церкви в Галичині, то влада намагалася за допомогою різних адміністративних засобів послабити роль цієї інституції та її надзвичайно популярного лідера митрополита Шептицького. Уряд поклав край усім церковним виданням, позбавив церкву контролю над школами, навіть ліквідував семінарії, заборонив релігію й релігійну символіку в школах, урізав прибутки, які раніше надходили від широких церковних землеволодінь та іншого нерухомого майна, обклав церкву чималими податками. Православна церква на Західній Волині зіткнулася з такими самими обмеженнями й була ще більше послаблена юрисдикційними суперечками. Деякі парафії та ієрархи перейшли під владу Московського патріархату, інші стали частиною відновленої Української Автокефальної Православної Церкви, що спочатку базувалася в контрольованому німцями Генерал-губернаторстві.

Церкви принаймні вистояли. На інші українські інституції міжвоєнної Польщі чекала значно гірша доля. Всі політичні партії, культурні організації (зокрема товариство «Просвіта» та Наукове товариство ім. Шевченка), кооперативи й газети було заборонено. Руйнування традиційної української організаційної інфраструктури супроводжувалося арештами й депортацією так званих «ворогів народу» до трудових таборів у віддалених східних районах Советського Союзу. Першою в кінці 1939 р. було депортовано соціальну еліту (інтелігенцію, підприємців, чиновників), які не втекли на захід за річку Сян до німецького Генерал-губернаторства. Далі відбулося ще дві хвилі депортацій (квітень 1940 р. та особливо червень 1941 р.), які зачепили кожного підозрюваного у дійс-

ній чи потенційній нелояльності до советського режиму. В селах досить часто на осіб, підозрюваних в антисовєтських настроях, владі доносили їхні сусіди. Донощиками могли бути члени міжвоєнного комуністичного підпілля або просто опортуністи, які сподівалися здобути прихильність нового режиму. Деякими з цих просовєтських елементів були євреї, що зміцнило загальнопоширений серед українців стереотип про Советський Союз як значною мірою витвір «більшовицько-єврейської таємної змови», метою якої було знищення всього українського. Мав цей стереотип підстави чи ні, але фактом є те, що менше ніж за два роки близько півмільйона українців було депортовано з Галичини і Західної Волині до рабських трудових таборів у Сибіру й Казахстані.

Однак советська влада прагнула створити імідж визволительки Західної України від буржуазного польського колоніального правління і, намагаючись «завоювати серце і розум» народу, започаткувала політику українізації. Двомовні школи, організовані в українських селах протягом міжвоєнного польського правління, були українізовані, як і гімназії в більших і менших містах. Польський університет у Львові, перейменований на університет ім. Івана Франка, було українізовано, а також засновано відділення Української Академії Наук. Членами в обох інституціях став дехто з провідних учених-некомуністів міжвоєнного періоду (Іван Крип'якевич, Михайло Возняк, Іларіон Свенціцький).

З советського погляду українізація також означала деполонізацію. Тому всі польські культурні інституції у Львові й інших східногалицьких містах було скасовано як символи феодального і буржуазного минулого. Окрім цих інституційних змін, відбулися також величезні зміни демографічні. Коли в кінці вересня 1939 р. Червона Армія окупувала Східну Польщу, початковий вакуум у владних органах і заклики помститися усім проявам польського правління стали поштовхом до відновлення громадянського конфлікту й кровопролиття між українськи-

ми і польськими селянами. Відновивши порядок, советська влада розпочала політику арештів і примусових депортацій усіх потенційно ненадійних елементів населення.

Депортації відбувалися трьома хвилями протягом першої половини 1940 року. Серед депортованих були: 1) колишні польські посадовці, поліціянти й чиновники; 2) селяни всіх національностей, які проживали вздовж німецько-советської демаркаційної лінії або в конфіскованих маєтках; 3) дрібні торговці (здебільшого євреї); 4) всі польські громадяни (переважно поляки), які втекли на схід від німецького вторгнення у вересні 1939 р. Загалом за 1939–1941 рр. з Західної Волині та Східної Галичини до Сибіру та советської Центральної Азії було депортовано близько 550 тисяч поляків. У результаті такої демографічної інженерії міські центри і чимало сіл Східної Галичини втратили свій польський характер.

Генерал-губернаторство

На захід від річок Сян та Буг русинське/українське населення, що проживало на Лемківщині, Холмщині й Підляшші, ввійшло до складу адміністративної одиниці, яка мала назву Генерал-губернаторство і була частиною Третього Райху, або Великої Німеччини (Grossdeutschland). Лемківщина і Холмщина, зокрема, стали притулком для понад 20 тисяч українських біженців, які втекли з-під советської влади на схід від річок Сян і Буг. На відміну від Советського Союзу, німці дозволили чинним українським інституціям працювати далі, а також було засновано нові українськомовні школи й допомогли організації, відому як Український Центральний Комітет. УЦК на чолі з Володимиром Кубійовичем містився в польському місті Кракові, яке стало центром українського життя в Генерал-губернаторстві.

Українське церковне життя за нацистської німецької влади також процвітало. Український Центральний Комітет домігся того, що сорок православних церков, конфіскованих польською владою протягом міжвоєнних років на Холмщині й Підляшші, бу-

ло повернуто православним. У вересні 1940 р. відновили Українську Автокефальну Православну Церкву, яка на українській території мала дві єпархії. Холмську єпархію очолив наново висвячений єпископ і відомий лінгвіст митрополит Іларіон (Іван Огієнко), під керівництвом якого кількість православних парафій на Холмщині й Підляшші зростала втричі – до 140. Греко-католицька церква, тобто Лемківська адміністрація на захід від річки Сян, отримала українського папського адміністратора Олександра Малиновського, який намагався повністю позбутися традиційних старорусинської й русофільської культурних орієнтацій регіону.

У контрольованому німцями Генерал-губернаторстві було також дозволено існувати Організації Українських Націоналістів (ОУН), галицька гілка якої упродовж 1930-х рр. проводила партизанську боротьбу проти поляків. Однак ефективність ОУН значно зменшилася через внутрішній поділ, спричинений ідеологічними непорозуміннями та зміною поколінь. Старше керівництво, розкидане по всій Європі, часто схилилося до консервативності, засуджувало нацизм і наголошувало на менш авторитарних рисах італійського фашизму. Молодші члени, що залишалися в Галичині й вели підпільну боротьбу протягом 1930-х рр., сподівалися отримати за свою жертвність удома керівні позиції в організації. Вони також вірили, що моделлю для ОУН мають стати фашистські ідеї й методи, до яких вдавалися нацисти.

Ці розбіжності проявилися після вбивства в 1938 р. советським агентом провідника ОУН Коновальця. Під час боротьби за наступництво, яка розв'язалася на зібранні в Римі в серпні 1939 р., консервативне еміграційне керівництво, намагаючись нейтралізувати молодші галицькі кадри, обрало Андрія Мельника новим вождем ОУН. Хоча на час свого обрання Мельник мав близько 50 років, він був шанованим діячем, який у 1920-х роках мешкав у Польщі, де займав посаду голови Української Військової Організації (УВО). Його обрання, проте, не заспокоїло групу членів ОУН, нещодавно звільнених з

в'язниці після падіння Польщі. Вони, на-
томість, висловили свою підтримку т. зв. ре-
волюційному керівництву, очолюваному
Степаном Бандерою. Всі спроби примирити
двох лідерів провалилися, так що навесні
1941 р. ОУН формально розкололася на дві
фракції, відомі як бандерівці (ОУН-Б) та
мельниківці (ОУН-М). Фракції боролися за

вплив на рядових членів, і незабаром дійшло
до збройних конфліктів. Проте внутрішня
боротьба в лавах ОУН та в інших сферах ук-
раїнського життя як у німецькому Генерал-
губернаторстві, так і в Советській Україні
незабаром відійшла на другий план після но-
вого повороту подій – нападу Німеччини на
Советський Союз.

Друга світова війна і нацистське німецьке правління

Пакт Молотова-Рибентропа від серпня 1939 р. було підписано для вирішення нагальних потреб Німеччини і Советського Союзу. Гітлеру цей пакт допоміг нейтралізувати Советський Союз, поки його армії знищували Польщу. Сталіну він дав змогу перевести подих перед поширенням контролю над буферною зоною вздовж західних кордонів його країни та зміцненням збройних сил для очікуваного неминучого конфлікту з Заходом. Тимчасом протягом короткої ери советсько-німецької «дружби», яка ледь протривала два роки – від літа 1939 р. до літа 1941 р., кожна сторона виокремила власну сферу впливу в різних частинах Європи і Близького Сходу. На зіткнення інтересів обох держав довго чекати не довелося. У 1940 р., коли Советський Союз зайняв частину Румунії (Північну Буковину й Бесарабію), німці запротестували, бо планували поширити власний контроль на багаті нафтові родовища Румунії (при Плоешті). Врешті-решт, розходження щодо Румунії виявилось каменем спотикання, оскільки весною 1941 р. Гітлер перестав вдавати, що співпрацює з більшовиками. У травні план воєнної кампанії проти Советського Союзу було завершено (операція «Барбароса»).

Німецько-румунське вторгнення в Україну

22 червня 1941 р. Німеччина розпочала широкий напад на советську територію. Операція, відома під назвою «Барбароса», мала три короткострокові завдання: 1) знищення советських збройних сил; 2) захоплення політичних і промислових центрів Росії (Ленінграда й Москви); 3) окупація цінних на корисні копалини й аграрно багатих земель

України і кавказького регіону. Німці вдалися до тих самих методів, що їх застосовували проти Польщі, – «Blitzkrieg» – комбіновані наземні й повітряні атаки вздовж фронту від Балтійського до Чорного моря. З трьох перерахованих вище завдань, поставлених німецькими військовими стратегами, було досягнуто лише останнє. Хоча німці близько підійшли до Ленінграда і Москви, спроби захопити ці міста провалилися; попри те, що советські війська зазнали великих утрат, вони не були знищені. Однак німецька армія просунулася аж до Онезького озера на півночі (таким чином оточивши Ленінград), взяла Новгород і досягла околиць Москви, просуваючись по центру, а також перейшла Україну й дісталася до передмістя Сталінграда на вигині Волги та передгір'їв Кавказу на півдні. Цієї найдальшої точки німці досягли влітку 1942 р.

Просування німецької армії було таким швидким, що в листопаді 1941 р., лише за чотири місяці від початку вторгнення, майже вся Советська Україна була під німецьким контролем. У відповідь на німецький напад Сталін і советський уряд закликали народ України (14 липня 1941 р.) захищати батьківщину. Для багатьох це звучало фальшиво: люди пам'ятали насильницьку колективізацію, голод і чистки 1930-х рр. Німецький військовий наступ виявився настільки успішним і швидким, що велика кількість советських військ була захоплена в полон у боях або здалася добровільно. У відчаї Сталін звернувся до советського народу по радіо вже 3 липня 1941 р. і закликав сили, що залишилися, «зробити життя в тилу ворога нестерпним». Його «стратегічним планом» було «знищити все, що не можна було вивез-

ти»¹, – тактика випаленої землі, коли советська влада, відступаючи, наказувала знищувати промислові заводи, залізниці, запаси продовольства і води, засіяні поля й інші ресурси. Більшість шахт у Донбасі було затоплено, Дніпровський гідроелектричний завод, його дамби та генератори злетіли у повітря. За поспішного й часто панічного відступу советська влада й не збиралась евакуювати тисячі ув'язнених, яких заарештувала здебільшого в останні місяці правління на Західній Україні. Розв'язком проблеми наприкінці червня – початку липня 1941 р. стало вбивство усіх в'язнів незалежно від того, дрібні чи великі злочини вони вчинили, чи були затримані з політичних причин. Згідно з підрахунками, протягом советського відступу зі Східної Галичини й Західної Волині було знищено від 15 до 40 тис. в'язнів.

Жорстока тактика випаленої землі була б іще більш руйнівною, якби советська влада не мусила відступати так швидко. Певна спланована евакуація виявилася все-таки можливою, особливо на Східній Україні. Вона передбачала переїзд 3,8 млн. людей та близько 850 промислових заводів на советський схід. Серед мешканців, які брали участь у переселенні на схід, було близько 200 тисяч німців, котрі проживали на Лівобережжі та в Криму. Згідно з указом советської влади від 28 серпня 1941 р., вони були примусово депортовані, бо складали потенційну загрозу для советської воєнної боротьби як «диверсанти і шпигуни». Водночас було депортовано німців із сусідньої Німецької АССР на Поволжі, а їхню автономну республіку скасовано. Проте німців, що проживали на Правобережжі та в причорноморських районах на захід від річки Південний Буг, советський відступ не зачепив.

Не всі советські українські території перейшли під німецьку владу. Румуни, які приєдналися до нападу Німеччини на Советський Союз, відразу ж повернули собі Північну Буковину й усю Бесарабію, де вони правили у міжвоєнні роки, а в 1940 р. ці землі перейшли до Советського Союзу. За договором, підписаним з Німеччиною в Тигіні 30

серпня 1941 р., Румунія також одержала землі між річками Дністер і Південний Буг, так зване Придністров'я. Сюди входив великий чорноморський порт Одеса, який румунські війська взяли лише в середині жовтня, зазнавши втрат у 70 тисяч вбитих і поранених. Проте Придністров'я не було приєднано до Румунії, а стало самоврядною провінцією під владою голови держави на воєнний час маршала Йона Антонеску. Місцеву адміністрацію очолював цивільний губернатор Георгіє Алексіану, резиденцією якого було місто Тирасполь.

Нова адміністрація вважала місцевих румунів, які складали лише близько 10% з 2,3 млн. мешканців Придністров'я, за авангард Великої Румунії за річкою Дністер. Для посилення «румунськості» в регіоні було відкрито нові румунськомовні початкові й середні школи, створено Румунський науковий інститут для координації всіх видів культурної діяльності й засновано Румунську православному місію для узгодження роботи 250 священників-місіонерів з інших частин Румунії, які разом із приблизно такою самою кількістю місцевих священників намагалися обслуговувати 700 церков і каплиць, де використовували румунську мову в літургіях. Ці спроби румунізації тривали протягом усієї війни до приходу Червоної Армії 1944 року.

Нацистське панування в Україні

Підвладне румунам Придністров'я і контрольоване угорцями Закарпаття були винятками. Абсолютна більшість українських територій була під німецькою владою, яка розділила свої завоювання на три окремі адміністративні райони: Генерал-губернаторство, Райхскомісаріят Україна та військову зону. Галичина на схід від Сяну, яка напередодні (восени 1939 р.) ввійшла до складу Советської України, 1 серпня 1941 р. стала частиною Генерал-губернаторства. Решта української території здебільшого була реорганізована у так званий Райхскомісаріят Україна (створений 20 серпня 1941 р.), який, по суті, став німецькою зовнішньою колонією і яким керував німецький цивільний

адміністратор (райхскомісар), що мав резиденцію в Рівному. За Райхскомісаріатом була військова зона, яка простягалася на схід настільки, наскільки просунулася німецька армія. Крим, окупований німецькими військами у жовтні-листопаді 1941 р., офіційно був частиною Райхскомісаріату, хоча de facto залишався в німецькій військовій зоні. На відміну від решти України, захоплення Криму виявилось особливо важким для німців. Севастополь, який протримався 250 днів, разом з Москвою і Ленінградом став одним із найславетніших символів советського опору часів війни.

Спочатку деякі українці вітали прихід німців, бо сподівалися, що з кінцем советської влади їхня країна матиме краще життя і, можливо, отримає певну форму національного суверенітету. Ставлення Організації Українських Націоналістів (ОУН) до німців було складнішим і, залежно від розвитку обставин, неоднаковим у двох фракцій організації – бандерівців і мельниківців. Своєю чергою, прагнення українських націоналістів наштовхувалися на різну реакцію з боку німецького нацистського керівництва і військових. Останні вважали, що якийсь співробітництво з ОУН було б корисним на територіях, куди німецька армія збиралася вторгнутись. Нацистське керівництво, з іншого боку, з расових ідеологічних причин (див. нижче) незмінно заперечувало будь-яку серйозну працю з місцевими українськими мешканцями, які, як воно вважало, мають бути підкореними і цілковито підпорядковуватися новому німецькому порядку. Такі погляди зумовили суперечливу, як видавалося, політику щодо українців, особливо протягом перших тижнів німецького нападу на Советський Союз.

Ще 1940 року німецька армія в різних таборах Австрії та Силезії почала підготовку інструкторів для майбутнього вербування українців у поліційні частини на східних територіях (Ostpolizei). Спочатку мельниківці, а пізніше бандерівці взяли участь у цій програмі. Напередодні вторгнення, у квітні 1941 р. німецька армія дозволила сформува-

ти під керівництвом бандерівської фракції два військові підрозділи загальною кількістю близько 600 чоловік, відомих під кодовими назвами «Нахтигаль» і «Роланд». Ці підрозділи склалися з колишніх членів Карпатської Січі, які після того, як угорці звільнили їх з ув'язнення, перебували в Австрії, а пізніше – Силезії, сподіваючись ще за життя взяти участь у військових діях, які звільнять їхню вітчизну від советської влади. На той час ці різні військові групи були відомі як Дружини українських націоналістів. Під час вторгнення в Советський Союз у червні 1941 р. «Нахтигаль» разом із німецькою армією марширував через Галичину і, зрештою, досягнув Поділля; «Роланд» було відіслано на південний захід у Бесарабію.

Крім «Нахтигалю», до Галичини повернулися й інші діячі бандерівської фракції ОУН, очолювані Ярославом Стецьком. Діючи незалежно від німецької армії, бандерівці зібравли групу прихильників, яка 30 червня 1941 р. у Львові проголосила суверенну Українську державу. Стецькові вдалося здобути підтримку для «нової держави» від Ради старійшин, куди входили найповажніші фігури галицько-українського суспільства – митрополит Андрей Шептицький та колишній австрійський парламентар Кость Левицький (нещодавно звільнений з в'язниці у Москві, де він перебував з 1939 року). Бандерівці також організували в Генерал-губернаторстві велику кількість пропагандистів, так звані похідні групи. Таємно подорожуючи на возах, запряжених кінями, чи на велосипедах, близько 1500 молодих чоловіків-активістів (та дехто з жінок), організованих у три похідні групи, вирушали слідом за німцями у Східну Україну, де вони сподівалися поширити свої переконання про необхідність незалежної держави.

До акту проголошення Української держави 30 червня 1941 р. німецькі військові поставилися критично: вони добре знали, що нацистська політика були назагал проти будь-якої, навіть найменшої, поступки українцям. Тому провідники бандерівців були

заарештовані й відіслані до Берліна, зокрема Степан Бандера (який більше ніколи не повернувся в Галичину) та Ярослав Стецько – більшість воєнних років (від липня 1941 р. до вересня 1944 р.) вони провели у німецьких в'язницях і концентраційних таборах. Бандерівську фракцію ОУН таким трибом усунули з Галичини, а вояків «Нахтигалья» і «Роланда», які на той час несли службу на сході й півдні України, в серпні 1941 р. було демобілізовано й відправлено назад на бази в Австрію і Силезію. Обидва підрозділи врешті приєднали до 201 сторожового батальйону, який у березні 1942 р. відправили на боротьбу проти советських партизан у Білорусії. Однак ще до кінця року ця нова одиниця була розформована, а його офіцери запроторені до німецьких в'язниць.

Після досить швидкого охолодження взаємин між бандерівцями та німцями мельниківська фракція ОУН сподівалася налагодити стосунки з новими правителями України. Андрій Мельник, до якого приєдналися колишні офіцери армії Української Народної Республіки, звернувся 6 липня 1941 р. до Гітлера з проханням дозволити їм взяти участь у «хрестовому поході проти більшовицького варварства»². Прохання, однак, пройшло повз вуха німців. Мельниківці лише спромоглися послати з німецькою армією на Східну Україну перекладачів та інших консультантів та без жодного дозволу спорядити похідні групи, подібні до тих, яких вислала бандерівська фракція ОУН. Центром мельниківської активності влітку 1941 р. був Житомир.

Окрім спроб піднести українську національну й політичну свідомість серед жителів окупованої німцями Советської України, дві фракції ОУН люто боролися одна проти одної. Наслідком цього стали вбивства і взаємні звинувачення в них та співучасть у німецьких злочинах. Після вбивства двох відомих лідерів-мельниківців (Омеляна Сеніка й Миколи Сціборського) сили німецької безпеки розбили бандерівців (їх звинуватили у цих нападах), стративши багатьох їхніх активістів і примусивши всі їхні похідні

групи розпуститися. Після знищення бандерівської організації на підконтрольній німцям Україні надії на майбутнє замирення між двома фракціями ОУН не залишилося.

Ліквідувавши радикальні націоналістичні елементи в українському суспільстві, німецька цивільна влада, здавалося, готова була співпрацювати з поміркованішими провідниками. Недавно створена у Львові Рада старійшин 30 липня 1941 р. була реформована в Українську Народну Раду на чолі з митрополитом Шептицьким і Костем Левицьким. Нова рада розширилася – до її лав приєдналися члени довоєнної політичної партії УНДО та кілька греко-католицьких ієрархів – і сподівалася представляти інтереси українців у колишній Польщі (Галичина, Волинь, Холмщина) перед німецькими властями. Насправді Рада була відповідальна лише за українців в окрузі «Галичина» (Distrikt Galizien), виступаючи проти його приєднання до Генерал-губернаторства. Зрештою, в березні 1942 р. після того, як митрополит Шептицький звернувся до німецького уряду з протестом проти геноциду, Українську Народну Раду примусили саморозпуститися. З цього часу українські інтереси у всьому Генерал-губернаторстві представляв лише створений раніше під проводом Володимира Кубійовича Український Центральний Комітет у Кракові.

Під заступництвом Центрального Комітету відродилася певна кількість українських кооперативів, ліквідованих недовговічним советським режимом. Було відновлено діяльність початкових, технічних і середніх шкіл; знову відкрилися осередки культурного товариства «Просвіта». Українцям також було дозволено обіймати посади на нижчих щаблях цивільного й судового адміністративного апарату Генерал-губернаторства. Зрештою, у квітні 1943 р. було створено добровільчу українську військову частину – дивізію СС «Галичина» (нім. – Waffen SS Division Galizien). «Дивізія», як її називали по-українськи, була однією з багатьох ненімецьких частин у складі військового відділення (Waffen) нацистської елітної

парамілітарної організації СС. Вона приваблювала велику частину національно свідомої галицько-української молоді, яка була щиро віддана завданню дивізії «Галичина» – боротися поруч з німецькою армією проти Советського Союзу на Східному фронті.

У багатьох аспектах Український Центральний Комітет і дивізія «Галичина» були прикриттям для німецького контролю – вони створювали враження, ніби українці самі контролюють своє громадське життя. Насправді ж Генерал-губернаторство було протекторатом у складі Великої Німеччини, безпосередньо підпорядковане нацистам. Усі рішення й центральна влада залишилися в руках німецького генерал-губернатора Ганса Франка, резиденцією якого був Краків і який безпосередньо звітував перед фюрером у Берліні. Але нацистський режим часів війни, принаймні в генерал-губернаторському окрузі «Галичина», не був таким жорстким, як деінде, завдяки ставленню місцевого губернатора округу Отто Вехтера. Хоча Вехтер був переконаним нацистом, він походив з аристократичного австрійського роду габсбурзьких часів й усвідомлював необхідність протидіяти польським інтересам, підтримуючи українців Галичини. Впродовж усієї війни німецький губернатор підтримував теплі стосунки з рівним собі габсбурзьким аристократом митрополитом Шептицьким. У результаті українцям та їхнім традиційним організаційним структурам у Галичині було дозволено працювати, і в їхні справи німецька влада втручалася менше, якщо порівнювати з іншими українськими територіями, підвладними німцям і румунам.

Ситуація в німецькому Райхскомісаріяті, який містився на колишній советсько-українській території, була зовсім іншою. Оголошуючи війну Советському Союзу 22 червня 1941 р., Гітлер заявив про звільнення народів від більшовицької влади й визнання свободи релігії і праці. Під цими досить туманними деклараціями протягом перших місяців німецької влади почалося відродження українського національного життя. За перші кілька місяців німецької окупації

з'явилося понад 100 некомуністичних газет, було створено нові видавництва й театри, засновано Товариство українських письменників, а вчителі почали вносити зміни у шкільні навчальні плани з мови, історії й культури, які тепер стали більш проукраїнськими. Дехто з селян почав розподіляти між своїми родинами землю, що належала советським колгоспам, а інші об'єднувалися для створення добровільних сільськогосподарських кооперативів та сільських фінансових установ.

Церкви також змогли відновити свою парафіяльну роботу, не кажучи вже про їхню юрисдикційне суперництво. Автокефальна православна течія, яка в Советській Україні була заборонена від початку 1930-х рр., відновила свою організаційну структуру. Українська Автокефальна Православна Церква, яка недавно відродилася в німецькому Генерал-губернаторстві за митрополита Полікарпа Сікорського (посідав катедру у 1942–1944 рр.), поширилася і на Райхскомісаріят Україна. У першій половині 1942 р. було висвячено шість нових автокефальних єпископів, зокрема переяславського єпископа Мстислава Скрипника (обіймав посаду в 1942–1944 рр.). Однак в Українській Автокефальній Православній Церкві був конкурент в особі так званої Української Автономної Православної Церкви, заснованої при Почаївському монастирі на Волині в серпні 1941 р., яка мала власну ієрархію на чолі з митрополитом Олексієм Громадським (обіймав пост у 1941–1943 рр.). Автономісти спромоглися залучити до своїх рядів духовенство Російської Православної Церкви, оскільки визнали верховенство московського патріарха, хоча вважали себе незалежними, допоки патріархат перебував під советським контролем. Окрім автокефальної й автономістської православних церков, греко-католики, які базувалися в Галичині, також уперше принесли свою єрархічну структуру в Центральну та Східну (колишню советську) Україну. Це було частиною більшого плану митрополита Шептицького щодо втілення в життя християнської єдності

за посередництва греко-католицької церкви. Саме можливість місіонерської діяльності на «Сході» й повалення більшовизму спонукала Шептицького спершу прихильно дивитися на німецьку присутність в Україні.

Зрештою, на політичному фронті на початку жовтня 1941 р. мельниківська фракція ОУН ініціювала створення Української Народної Ради в Києві (на чолі з професором Миколою Величківським), яка мала стати фундаментом майбутнього українського уряду. Всі ці процеси протягом літа й осені 1941 р. спонукали багатьох українців повірити, що німці прийшли як справжні визволителі, які допоможуть їм відродити несоветське національне життя. Однак як виявилось, нацисти, як і советські комуністи до них, були заручниками власної ідеології. Коротко кажучи, нацисти мали власні плани щодо України.

Нацистська расова політика і голокост

Саме під час Другої світової війни Україну почали вважати однією з найважливіших складників німецького Lebensraum – території, де расово чисті німецькі громадяни могли відпочити від «хворобливого міського довкілля» і створити натомість здебільшого аграрне і нібито незіпсоване середовище. Щоб досягнути расової чистоти, потрібно було інтегрувати місцеве населення в нове німецьке суспільство. Якби це не вдавалося, його слід було депортувати або просто знищити. Оскільки нацистська Німеччина була втягнута у війну, формування її Lebensraum залежало від долі її військових кампаній. Так після ліквідації Польщі 1939 року Генерал-губернаторство спершу мало стати резервацією для поляків і євреїв з інших земель, які колись були під Польщею. Через два роки, коли територіальне розширення Німеччини досягло Кавказу, Генерал-губернаторство перейменували на німецьку колонізовану територію Vandalengau (провінція Вандалів), а землі на сході, колишня Советська Україна, також претендувала стати населе-

ною німцями територією під назвою Gotengau (провінція Готів).

Ідеологічне обґрунтування такої глибокої демографічної перебудови Східної Європи давали твори Гітлера й інших нацистів, писані у міжвоєнні роки. На той час вони розвинули ретельно розроблену концепцію, яка класифікувала всі народи й цивілізації в цілому світі. Їхні теорії ґрунтувалися на расових відмінностях. Представників певних «панівних» рас, так званих Herrenvölker, видатними представниками яких були германські арійці, мали обслуговувати «нижчі» раси, так звані Untermenschen («нижчі люди»). Українці, як і всі слов'яни, за цією класифікацією належали до нижчих рас, призначення яких у найкращому разі полягало в обслуговуванні панівних рас. Найнижчими елементами в нацистській расовій ієрархії були євреї та цигани. Обидві групи у Німеччині зазнавали переслідувань упродовж 1930-х рр., але їхня остаточна доля була вирішена лише навесні 1941 р., коли Гітлер вирішив втілити політику, відому під назвою «Остаточне рішення». Як виявилось, «Остаточне рішення» означало фізичне винищення. Оскільки Райхскомісаріят Україна вважався німецькою іноземною колонією, нацистські теорії про вищі й нижчі раси на практиці реалізовувалися тут. Особливо це було помітно після призначення восени 1941 р. райхскомісаром України горезвісного управителя Східної Пруссії Ериха Коха.

Згідно з нацистською теорією рас, на українській території існував тільки один народ, якого можна було вважати вищим, – німці. Ще до нападу Німеччини на Советський Союз десятки тисяч німців, котрі проживали в Україні, скористалися можливістю, передбаченою у статтях про міграцію народів у пакті Молотова-Рибентропа, і за підтримки Берліна почали переселятися на захід. Гітлер мріяв про створення в Центральній Європі Великої Німеччини, куди всі розкидані по континенту німці могли б бути «репатрійовані», і де «панівна раса» пліч-о-пліч зможе збудувати «славний тисячолітній Третій Райх». Щоб забезпечити простір

для нових репатріантів, німецькі кордони було розсунуто далі на схід, передусім на територію колишньої Польщі. Саме в регіоні Західної Польщі вздовж річки Варта, який отримав німецьку назву Warthegau, оселялися німці зі сходу. Першими сюди прибули в 1939–1940 рр. німці з новонабутих колишніх радянських територій Західної Волині (60 тисяч осіб), Південної Буковини (93 тисячі), Північної Буковини (42 тисячі) і Східної Галичини (60 тисяч).

Після того як німецька армія вторглася в Радянський Союз у червні 1941 р. й утворила адміністрацію Райхскомісаріят Україна, німці з Правобережжя, а також німці Причорномор'я, яких не депортували під час радянської евакуації, за «нового ладу» Гітлера отримали привілейоване становище. Німці України були у певному сенсі в авангарді, оскільки вони вже мешкали на території, яка вважалася частиною майбутнього німецького Lebensraum. Але тепер, коли багато з них служили німецькому режиму, який загалом жорстоко ставився до ненімців, між українцями й місцевими німцями, чий сім'ї проживали тут понад століття, уперше виникла глибока ненависть. Тому не дивно, що коли 1943 року німецька армія змушена була відступати перед небезпечним наступом радянських військ, майже 350 тисяч німців утекли на захід, оселившись спершу у Warthegau, а потім у самій Німеччині. (Мабуть десь біля 250 тис. із цих українських німців знову були репатрійовані після 1945 р., цього разу радянськими військами у Східній Німеччині, які відсилали їх на поселення до Комі АССР й Сибіру.) Отже, в результаті Другої світової війни німецькі поселення на українській території, чия історія нерідко сягала кінця XVIII ст., припинили своє існування. Попри такий фінал, німецька меншина в Україні принаймні декілька років займала привілейоване становище.

Найнижчий щабель нацистської расової драбини займали євреї. Під час німецького вторгнення у Радянський Союз багатьом євреям, здебільшого зі східної частини Радянської України, вдалося втекти на схід за

радянською програмою евакуації цивільних, серед яких було багато комуністичних партійних функціонерів, державних службовців, працівників установ і заводських робітників. Проте на західноукраїнських територіях євреям перешкодили втекти на схід або швидкий наступ німецьких військ, або відмова радянських органів безпеки дати дозвіл на перехід кордону з Радянським Союзом, що існував до 1939 р. Ті, хто залишився, опинилися під німецькою владою і відчули на собі наслідки «Остаточного рішення».

Щоб досягти «Остаточного рішення», нацисти створили спеціальні тимчасові винищувальні оперативні групи (Einsatzgruppen), набрані зі складу воїнів СС і німецької таємної поліції (Гестапо). Ці підрозділи мали просуватися позаду німецької армії, очищаючи захоплені території від усіх небажаних груп населення – на українських землях такими групами були комуністи, польська інтелігенція, згодом українські націоналісти і насамперед євреї. На початку німецького вторгнення чистки нерідко були безладними, відповідно до анархічних умов перших тижнів окупації. Німці сприяли чуткам про те, що «євреї-більшовики» причетні до вбивств тисяч українських політичних в'язнів, учинених радянською владою перед її шпінним відступом. Отже, наприклад, у Львові, після створення в'язниць між 30 червня і 7 липня німецькі винищувальні групи за участі, як свідчать певні джерела, «української допоміжної поліції» (Ukrainische Hilfspolizei) знищили близько 4 тисяч євреїв. Серед жертв того тижня був шанований рабин Львова Єзекїль Левін, двоє синів якого опинилися поміж перших 165 євреїв (здебільшого дітей), котрих митрополиту Андрею Шептицькому вдалося переховати в мережі схованок у кількох галицьких греко-католицьких чоловічих і жіночих монастирях. Проте ці врятовані життя були винятком; більш типовою була доля приблизно 24 тисяч євреїв, які загинули під час погромів, учинених в інших містечках і селах по всій Східній Галичині і Західній Волині в липні – серпні.

Не убий

Шанований митрополит Української Греко-Католицької Церкви в Галичині Андрей Шептицький був обурений «диявольською» аморальністю німецької влади і декого з представників власного українського народу та їхньою смертною антиєврейською діяльністю. Він не лише з великим ризиком для себе переховував окремих євреїв, але й на початку 1942 р. написав протест голові нацистських СС Гайнриху Гімлеру, обурюючись, що «українську допоміжну поліцію примушують розстрілювати євреїв». Потім, коли влітку 1942 р. почалися масові депортації євреїв, митрополит відкрито засудив це в листі до папи, датованому 29–31 серпня 1942 р.:

«Визволені німецькою армією з більшовицького ярма, ми відчули певну полегшу. [...] Потроху уряд встановив режим терору і корупції. [...] Сьогодні вся країна погоджується, що німецький режим є можливо до більшої міри, ніж більшовицький режим, злим, майже диявольським. Вже не менше ніж рік немає дня, в якому не були б сповнені страшні злочини. [...] Жиди є першими жертвами того. Число жидів, замордованих у нашому малому краю, напевне перевищує двісті тисяч. [...] У Києві через кілька днів було вбито до сто тридцять тисяч мужчин, жінок і дітей»*.

Зрештою, 21 листопада 1942 р. Шептицький звернувся з листом-посланням, названим «Не убий» – як п'ята заповідь. Його прочитали в усіх церквах та опублікували в офіційних виданнях Львівської греко-католицької архієпархії. Хоча лист стосувався політичного вбивства, з цілого тексту було зрозуміло, що Шептицький засуджує всі різновиди вбивств, зокрема і євреїв.

«Дивним способом обманюють себе і людей ті, що політичне вбивство не вважають гріхом, наче би політика звільняла чоловіка від обов'язку Божого закону та оправдувала злочин, противний людській природі. Так не є. [...] Людина, що проливає неповинну кров свого ворога, політичного противника, є таким самим чоловіківбивником, як людина, що це робить для рабунку**, і так само заслуговує на кару Божу і на клятву церкви»***.

* Документ № 229 [1942 р., 29–31 серпня, Львів. Лист митр. Андрея Шептицького до Папи Пія XII про ситуацію в Архієпархії під час німецької окупації], *Митрополит Андрей Шептицький. Життя і діяльність. Документи і матеріали (1899–1944)*, за ред. А. Кравчука (Львів 1999), Том 2: Церква і суспільне питання; кн. 2: Листування, с. 982. – *Прим. перекл.*

** Рабунк (діалект.) – грабунок.

*** Документ № 16 [1942 р., листопада 21, Львів. Пастирське послання митр. Андрея Шептицького «Не убий»], *Митрополит Андрей Шептицький. Життя і діяльність. Документи і матеріали (1899–1944)*, за ред. А. Кравчука (Львів 1999), Том 2: Церква і суспільне питання; кн. 1: Пастирське вчення та діяльність, с. 262–263. – *Прим. перекл.*

Через декілька днів після окупації і встановлення німецької адміністрації було запроваджено більш системний підхід до ліквідації так званих небажаних елементів. Євреїв спочатку зганяли у визначені місця (гетто), потім їх або відсиляли на ван-

тажівках до таборів смерті (Авшвіца, Белґґа, Майданка, Собібора, Треблінки), де їх труїли газом і спалювали (цей спосіб знищення був поширеним на західноукраїнських землях); або збирали разом на околицях, часто поблизу ями, і розстрілювали –

метод, до якого вдавалися в Центральній і Східній Україні. Масові депортації євреїв із Західної України почалися в березні 1942 р. і протягом наступного року, фактично, завершилися. Найтрагічніший епізод винищення євреїв стався в Києві. В урочищі Бабин Яр 29–30 вересня 1941 р. рівно через тиждень після окупації міста було розстріляно близько 34 тис. євреїв і таким чином ліквідовано більшість представників єврейського роду, які залишилися в Києві. Нацистські винищувальні групи часто намагалися використовувати місцевих українців, росіян, поляків, німців і навіть євреїв (за допомогою так званих єврейських рад (Judengäbe)) для організації і здійснення своїх смертоносних завдань. Дехто з місцевого населення брав у цьому участь або добровільно, або під різними формами примусу. Згідно з договором між Німеччиною і Румунією, до 100 тисяч євреїв було депортовано в 1941–1943 рр. з Буковини й Бесарабії до Придністров'я, де їх утримували в концтаборах і використовували на примусових роботах. Тисячі з них померли внаслідок нестерпних умов життя в таборах або були розстріляні (для прикладу, в жовтні 1941 р., коли румуни відвоювали у советських військ Одесу, було знищено 26 тисяч євреїв).

Нацисти вбили близько 850–900 тис. українських євреїв. Голокост, по суті, ліквідував єврейське населення у Західній Україні і, фактично, стер із пам'яті багатотисячолітню культуру їдишу й івриту, які розвивалися по всій країні. Голокост також мав ще один шкідливий наслідок. Хоча вбивства систематично виконувалися за вказівками нацистських спеціальних винищувальних загонів, євреї, які вижили в ті часи, зауважували у своїх спогадах та інших свідченнях, що українська допоміжна поліція й міліція або просто «українці» (загальна назва, яка насправді охоплювала й осіб неукраїнської національності) брали участь в цьому процесі в ролі поліціантів, вартових у таборах і на допоміжних роботах. Результатом цих спогадів про голокост стала тенденція, домінантна в ізраїльській і світовій єврейській думці після

Другої світової війни, – зображувати українців як антисемітів за природою. Цей стереотип був закріплений у засобах масової інформації і навіть у наукових дослідженнях, особливо в Ізраїлі та Північній Америці.

Нацистська політика щодо українців

Для українського населення в Райхскомісаріяті Україна можливість бурхливого розвитку українського національного життя виявилася недовговічною. У вересні 1941 р. похідні групи, вислані бандерівською фракцією ОУН, а також їхні місцеві прихильники були заарештовані або страчені спеціальними винищувальними групами одночасно з євреями. Процес ліквідації українських націоналістів та їхніх організацій посилювався після прибуття в листопаді 1941 р. Ериха Коха на посаду голови Райхскомісаріату України. Наприкінці року нещодавно створену Українську Національну Раду було заборонено, а тисячі її прибічників-мельниківців заарештовано чи вбито. Товариство «Проросвіта» й кооперативи було скасовано, на початку січня 1942 р. закрили всі школи, які мали класи вище четвертого. Кожна з цих акцій не викликає подиву, оскільки, згідно з нацистською расовою теорією, українці були нижчою расою. Як Untermenschen («нижчі люди») українці не потребували власних організацій, їм необхідно було лише працювати на панівну німецьку расу. Райхскомісар Кох найкраще підсумував нацистську позицію, глузуючи: «якщо я знайду українця, який гідний сидіти за одним столом зі мною, то буду змушений його застрелити»³.

Жорстока політика нацистів викликала різні форми опору. Німці, як правило, реагували на це встановленням колективної відповідальності і знищенням цілих сіл, особливо на Чернігівщині, Волині та в районах недалеко на північ від Києва. Символічно, що Бабин Яр, уперше ставши місцем загибелі більшості київських євреїв у вересні 1941 р., використовували для розстрілів і масових поховань протягом ще двох років, які забрали ще приблизно 100–150 тисяч життів

(разом з євреями знищували советських військовополонених, партизанів, українських націоналістів, циганів). Загальна кількість неєвреїв в Україні, які стали жертвами нацистської політики винищення, сягає близько 3 млн. людей.

Окрім арештів і систематичних убивств, було ще кілька інших моментів у політиці німців, які викликали спротив серед більшості мешканців підконтрольної німцям советської території, навіть тих, які спочатку вітали гітлерівські війська як визволителів від більшовизму. Це стосувалося: військовополонених, колгоспів та примусової депортації цивільного населення. Оскільки Советський Союз не підписав і не визнав попередніх міжнародних угод про правила ведення воєн, німці мали зручне виправдання для утримання советських військовополонених в умовах, фактичною метою яких було замордувати до смерті. З 5,8 млн. советських військовополонених, які потрапили до рук німців у 1941–1944 рр., 1,9 млн. померли, а ще 1,3 млн. зникли безвісти.

Щодо селян, то всі їхні сподівання на повернення землі після падіння советської влади швидко розвіялися. Спочатку дехто з німецької верхівки твердив, що з погляду постачання продовольства до Третього Райху було б ефективніше наділити землею окремих селян. Однак ці пропозиції відкинув райхскомісар Кох, який просто перейменував колишні советські колгоспи на «громадські господарства». Нові «господарства» діяли, як і раніше, і від них вимагалось виконувати встановлені німцями зернові квоти, які в багатьох районах були удвічі більші за останню советську норму.

Зрештою, в Райхскомісаріяті Україна та на інших колишніх советських територіях було розпочато так звану програму остарбайтерів (*Ostarbeiter* – буквально: «робітник зі сходу»). Суть її полягала в примусовій депортації на роботу до Німеччини в 1942–1945 рр. 2,8 млн. цивільного населення. Абсолютна більшість із них – 2,3 млн. – походила з України. Цих людей не просто примушували працювати, над ними встановили дра-

конівську трудову дисципліну. Мало того, на відміну від інших іноземних робітників у Німеччині, зокрема українців з Галичини, остарбайтери з Райхскомісаріату Україна мусили постійно носити нашивки, які вказували, що вони – робітники зі сходу.

Опір нацистській владі

Рух опору німецькій владі з боку населення України почався вже влітку 1941 р. Опір набрав трьох різних форм: 1) стихійна боротьба як самозахист; 2) організований націоналістичний (й антисовєтський) рух; 3) советський партизанський рух. Стихійна боротьба була протидією жорстоким проявам німецької влади, насамперед практиці встановлення колективної відповідальності, в результаті якої знищувалися цілі села та їхні мешканці. Місцеві жителі без певної політичної орієнтації створювали партизанські загони, які часто нападали на німецькі тили. Протягом 1942–1943 рр. кілька таких загонів сформувалися у Східній Україні (Чернігівщина і Донбас).

Організований опір українських націоналістів розпочався на Волині і Поліссі, де партизанський загін, очолюваний Тарасом Бульбою-Боровцем, діяв з літа 1941 р. під егідою Української Народної Республіки у вигнанні. Цей загін спершу боровся з Червоною Армією, яка на той момент відступала, але в березні 1942 р. спрямував свої сили проти німецьких військ і був перейменований на Українську Повстанську Армію (УПА). Протягом наступного року спочатку бандерівська, а згодом і мельниківська фракція ОУН сформували власні загони УПА. Різні загони набирали членів з-поміж активістів ОУН, які втекли від німецького арешту, а також з колишніх солдатів Червоної Армії, що служили в німецькій допоміжній поліції і варті. Остання категорія також охоплювала численну кількість неукраїнців (азербайджанців, узбеків, грузин, татар), котрі, зрештою, утворили власні загони у складі УПА. У листопаді 1943 р. розрізнені загони УПА перейшли під найвище командування бандерівської фракції ОУН. Протягом усього 1943 року

УПА, яка загалом налічувала до 40 тис. солдатів, воювала проти німецької армії, а також советських партизан. Спочатку центром бойових дій була Волинь, але влітку 1944 р. центр перемістився до Галичини, де близько року УПА – кількість вояків якої тоді могла сягати 100 тис. – вела бої за контроль над карпатськими перевалами проти німецьких військ, які відступали, і наступу советської армії.

Іншим аспектом діяльності УПА було її ставлення до поляків – тих польських мешканців, що проживали в окремих селах, розкиданих по всій Західній Волині, Холмщині і Східній Галичині, і до польського руху опору, зокрема Армії Крайової. Політичне напруження між поляками й українцями, яке наростало у міжвоєнні роки, нікуди не зникло. Нацистська німецька окупація і воєнні дії лише погіршили ситуацію, дестабілізувавши її, що таки призвело до поновлення відкритого конфлікту між поляками й українцями. Конфлікт набрав форми атак УПА на польські села, а польських самооборонних загонів та згодом Армії Крайової – на українські. Кожен підпільний рух турбувався про повоєнний статус цих територій, які, як твердила кожна сторона, мають належати або відновленій Польщі, або незалежній Україні. В результаті, напади на невинних цивільних мешканців мали ліквідувати присутність поляків або українців на користь майбутньої держави, яка буде керувати цими територіями.

Питання – хто саме почав цей цикл насильства і відплати – залишається предметом часто емоційних суперечок серед вцілілих очевидців й істориків, але безсумнівно, що декілька сотень тисяч осіб було вигнано з власних домівок (особливо поляків з Волині) і що він спричинив значні втрати з обох боків (50 тис. поляків та 20 тис. українців убитими – найбільш обґрунтовані дані). У 1942 р. українців на Холмщині атакували бійці польського підпілля, нібито у відповідь за українську підтримку нацистського німецького режиму. Восени того року й аж до кінця 1943 р. частини УПА дедалі більше на-

падали на польські села на Волині. Хоча советський фронт постійно просувався на захід, змушуючи німецьку армію відступати, українські й польські підпільні сили продовжували воювати як проти приходу советських військ, так і між собою, внаслідок чого жертви серед польського й українського цивільного населення на Холмщині та Галичині не припинялися впродовж більшої частини 1944 року.

Третьою формою опору нацистській владі був советський партизанський рух, який формально почався наприкінці червня 1941 р. за наказом Центрального Комітету Компартії Союзу протягом першого тижня німецької окупації. Однак насправді рух в Україні не виявив якоїсь значної активності до середини 1943 р. Щоб його розвинути, ЦК КП(б)У, дотримуючись вказівок з Москви, створив 20 червня 1942 року Український штаб партизанського руху зі штаб-квартирою у Ворошиловграді (Луганську) на далекому сході України. Згідно з його звітами, на кінець 1943 р. в Україні діяло понад 43 тис. советських партизан, напади яких були спрямовані проти німецької армії, а пізніше УПА. Серед найвидатніших советських партизанських командирів був Сидір Ковпак, відомий своїм рейдом у травні 1943 р. глибоко в німецький тил аж до Карпат, та Петро Вершигора, який очолював Першу українську партизанську дивізію, що здійснювала рейди вглиб Західної України протягом першої половини 1944 р.

Однак саме Червона Армія, а не різні партизанські рухи, визначила майбутнє України. Советський Союз на кінець 1941 р. домогся зближення з Великою Британією і Сполученими Штатами, результатом чого став воєнний союз і вкрай необхідні надходження військового реманенту переважно зі Сполучених Штатів. Озброєний такою підтримкою й агресивною рішучістю вибити геть нацистського загарбника Советський Союз у листопаді 1942 р. розпочав наступ. Переломним моментом став бій під Сталінградом – містом біля останнього вигину Волги, 300 км на схід від України. Після майже

трьохмісячних запеклих боїв за низької температури Червона Армія завдала поразки досі непереможним німцям і примусила капітулювати 6-ту німецьку армію після неймовірно важкої Сталінградської битви. Коли нарешті 30 січня 1943 р. битва закінчилася, втрати з советського боку були більшими, ніж втрати Сполучених Штатів на всіх фронтах за цілу війну.

Після Сталінграда Червона Армія, долаючи запеклий опір німців та їхніх союзників, проривалася на захід. На початок весни 1943 р. німецькі війська було вигнано з більшої частини Донбасу, а першим звільненим містом України став Ворошиловград (14 лютого). Упродовж другої половини 1943 року, між серпнем і груднем, тривала битва за Дніпро. Протягом цих місяців Червона Армія зайняла все Лівобережжя і частину Правобережжя, і 6 листопада 1943 року кульмінацією стало взяття Києва.

1944 рік розпочався з советської перемоги у великій битві біля Корсуня (24 січня–17 лютого). Після неї німецькі війська швидко відступили з усього Правобережжя. У квітні німців та їхніх румунських союзників було вигна-

но з півдня, з Придністров'я, а після падіння Севастополя 9 травня Червона Армія взяла весь Крим. У середині липня вона готова була увійти в Західну Україну, і ще до кінця місяця було взято Львів і всю Галичину. Саме під час галицької кампанії Червона Армія фактично знищила дивізію «Галичина» – 8 тис. з 11 тис. вояків було вбито або захоплено в полон у битві під Бродами (18 липня 1944 р.). Зрештою, у вересні–жовтні 1944 р. Червона Армія перетнула Карпати й у ході воєнних дій проти німецьких й угорських військ, які обороняли шлях на Будапешт, захопила Закарпаття. Коли восени 1944 р. і ця кампанія завершилася, майже вся українська етнографічна територія вперше опинилась під советським контролем.

¹ Див.: М. Супруненко, Україна напередодні і в Великій Вітчизняній війні проти німецько-фашистських загарбників, *Боротьба українського народу проти німецьких загарбників. Збірка статей* (Уфа 1942), с. 33.

² Цит. за: John A. Armstrong, *Ukrainian Nationalism*, 2nd ed. (Littleton, Colo. 1980), p. 87.

³ Цит. за: Alexander Dallin, *German Rule in Russia, 1941-1945* (New York 1957), p. 67.

Советська Україна до смерти Сталіна

Хоча Друга світова війна в Європі закінчилася лише з капітуляцією німецької армії у травні 1945 р., але німців та їхніх союзників витіснили з українських земель вже протягом лютого 1943 р. – жовтня 1944 р. Першим завданням советського керівництва на відвоєнованих землях було відновлення своєї влади та адміністрації. Це було грандіозне завдання, оскільки війна призвела до значних людських і матеріальних втрат.

Повоєнне спустошення і територіальне розширення

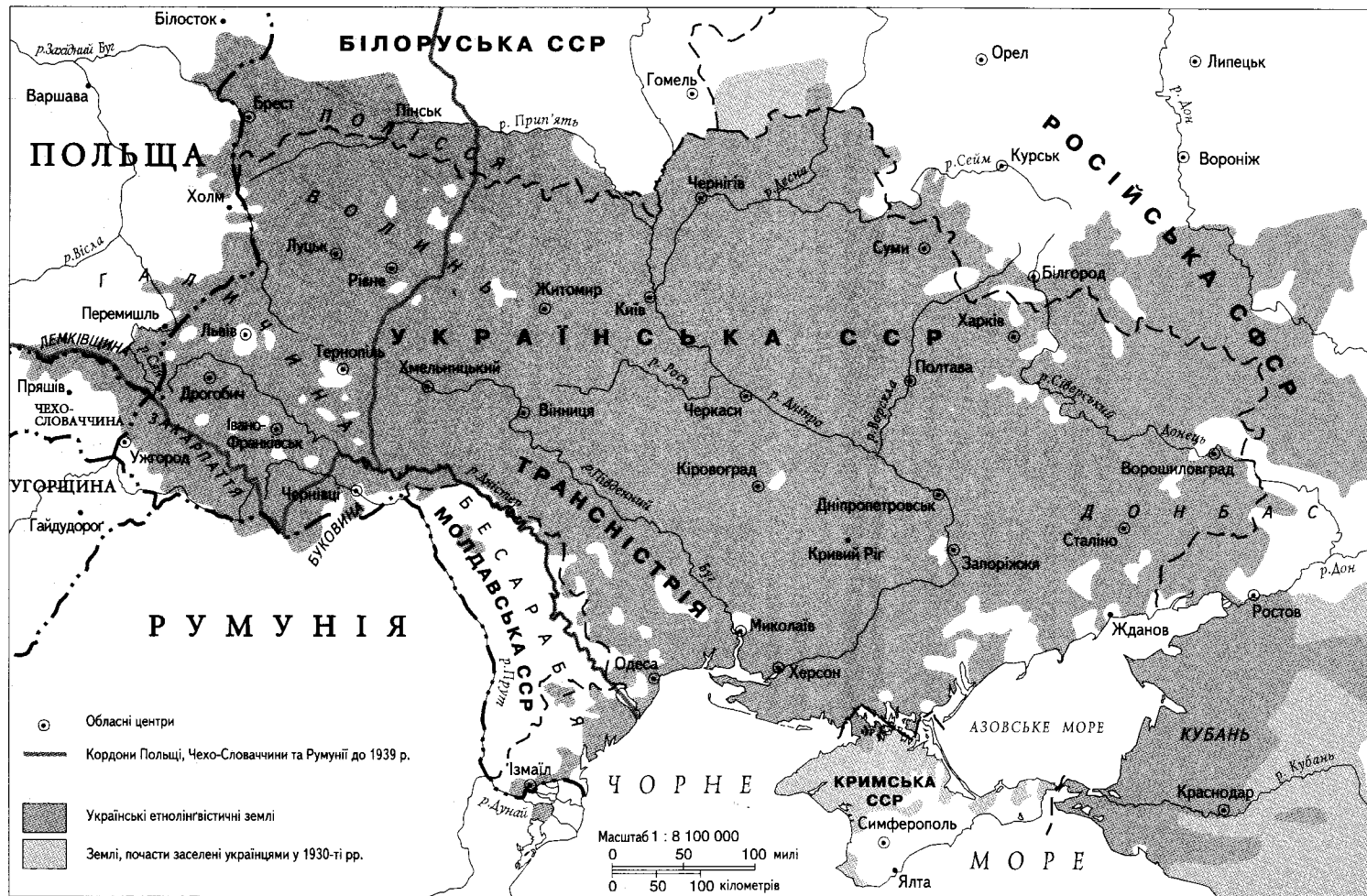
Друга світова війна, яка тривала шість років від вересня 1939 р. до вересня 1945 р., затьмарила навіть Першу світову війну за географією, людськими й матеріальними втратами. Приблизні підрахунки людських жертв коливаються від 35 до 60 млн. життів. У цьому реєстрі жахливої статистики Советський Союз випередив усі інші країни, втративши приблизно 11 млн. військових і 7 млн. цивільних. Оскільки однією з головних арен бойових дій Советського Союзу була Україна, лише вона зазнала близько 4,1 млн. смертей цивільних осіб та 1,4 млн. військового особового складу, вбитих у боях чи взятих у полон. Окрім втрат, які стали результатом військових дій, советська влада евакуювала близько 3,9 млн. українців на схід під час стрімкого наступу німців у 1941–1942 рр., а ще 2,2 млн. було депортовано до Німеччини в ролі оstarбайтерів.

Матеріальні збитки були не менш спустошливими, бо через Україну то в один, то в інший бік рухався фронт. Після советської тактики спаленої землі під час відступу 1941 року Гітлер наказав у 1943 р. німецькому війську, яке тоді вже відступало, створити

«зону руйнувань», щоб затримати просування Червоної Армії. Тому міста (Дніпропетровськ, Полтава, Кременчук) і села, не дуже пошкоджені попередніми нападами, у 1943–1944 рр. були навмисно зруйновані. В результаті навмисних і випадкових спустошень 28 тис. сіл і 714 більших та менших міст були повністю або частково знищені. Наприклад, центр Києва постраждав на 85%, а друге найбільше місто, Харків, лежало в руїнах на 70%. Понад 19 млн. людей опинилися на вулиці.

Індустріальну базу країни, на будівництво якої затратили стільки зусиль, було втрачено. Спочатку в липні–листопаді 1941 р. советська влада повністю демонтувала й евакуювала 544 промислові підприємства. Але швидкий наступ німців і тактика випаленої землі, запроваджена Советським Союзом, а пізніше й німцями, спричинили те, що 16 150 підприємств було пошкоджено чи зовсім знищено, 833 вугільні шахти – підірвано, зруйновано електростанції, греблі, залізничні колії, мости й дороги. У сільськогосподарському секторі знищено 872 радгоспи, 1300 машинно-тракторних станцій і 27 910 колгоспів.

Хоча Друга світова війна завдала Советській Україні величезних матеріальних втрат, її наслідком стало територіальне розширення країни. Це безпосередньо впливало зі зросту міжнародного статусу Советського Союзу, який разом із Китаєм, Францією, Великою Британією і Сполученими Штатами належав до держав-переможниць. Водночас вирішальною поразкою Німеччині та Японії завдали саме Америка, Британія і Советський Союз. Тому лідери цих країн, так звана Велика Трійка – президент Франклін Делано Руз-

Мапа 45. Советська Україна в 1945 р.

вельт, прем'єр-міністр Вінстон Черчил та генеральний секретар Іосіф Сталін – грала вирішальну роль у повоєнній європейській політиці. Фактично, ще до закінчення війни Велика Трійка почала обговорювати відповідні сфери інтересів в Європі.

Сталін був непохитним у тому, що західні советські кордони мають як мінімум охоплювати територію, зайняті під час німецько-советської окупації Польщі у вересні 1939 р., а також інші землі, здобуті пізніше (якщо перелічувати з півночі на південь: Карельський регіон Фінляндії, колишні незалежні держави Естонію, Латвію й Литву, білоруські й українські землі, що були частиною міжвоєнної Польщі, та Північну Буковину й Бесарабію, які належали Румунії).

На першому спільному зібранні в роки війни, проведеному в Тегерані у листопаді 1943 р., Черчил і Рузвельт загалом погодилися з вимогами Сталіна. Нагальною проблемою була Польща. Оскільки вона воювала на боці союзників, її територіяльні втрати на сході мали бути компенсовані. Розв'язання було можливе за рахунок відібраних у Німеччини територій на схід від річок Одер і Найсе (Померанія, Силезія і південна частина Східної Пруссії), які відійшли до відродженої Польської держави.

Щодо України, то новий советсько-польський кордон, про який домовилися Черчил, Рузвельт і Сталін на другій конференції у Ялті (лютий 1945 р.), майже цілком відповідав колишній лінії Керзона, яку Великобританія пропонувала як східний кордон Польщі після Першої світової війни. Це значило, що населені українцями Східна Галичина майже до річки Сян, а також Волинь і Полісся на заході аж до річки Буг ставали частиною Советської України. Далі на півдні Советська Україна знову отримала Північну Буковину й нижню Бесарабію трохи вище від північного рукава Дунаю. Решту Бесарабії було приєднано до невеличкої смуги землі на схід від Дністра, колишньої автономної республіки Молдавія, яка була відокремлена від Советської України й отримала статус нової советської республіки.

Зовсім новим надбанням Советської України стала Закарпатська область. Напередодні Другої світової війни Угорщина насильно знову заволоділа краєм, відібравши його в Чехословаччини у два етапи – в листопаді 1938 р. і березні 1939 р. Пізніше, на початку осені 1944 р., угорців вигнала Червона Армія. Зі свого боку чехословацький еміграційний уряд, який став членом Союзнацької коаліції, домагався відновлення Чехословаччини в межах кордонів, що передували Мюнхенському пакту. Це означало, що ціле Закарпаття (Підкарпатська Русь) знову мало стати чехословацьким. Всі союзники, зокрема Советський Союз, назагал не заперечували – тож коли Червона Армія вступила до краю у жовтні 1944 р., вона дозволила чехословацькій урядовій делегації працювати тут кілька тижнів, невдовзі після чого, однак, її діяльність було суворо обмежено. Місцеві комуністи під захистом Червоної Армії і за підтримки советських державних службовців організували народні ради, які 25–26 листопада 1944 р. висунули вимогу об'єднання регіону з його «советською українською батьківщиною». Щодо решти Чехословаччини, то її було відновлено як суверенну державу, яка, хоч і не була ще цілковито під контролем комуністів, все-таки сповідувала лояльність до свого советського союзника і «визволителя». За таких обставин відновлений уряд у Празі, звичайно, не збирався наражати на небезпеку чехословацько-советські відносини. У результаті, 29 червня 1945 р. тимчасовий парламент Чехословаччини офіційно передав Підкарпатську Русь (Закарпаття) Советській Україні.

Завдяки повоєнному військовому й політичному престижу Советського Союзу, підконтрольна територія України збільшилася на чверть (165 300 кв. км.), а населення зросло приблизно на 11 млн. Як і всюди в країні, нові територіяльні здобутки були поділені на області, які переважно не мали зв'язку з історичними регіонами. У 1946 р. Советська Україна налічувала загалом 24 області. Нові території також охоплювали значну кількість неукраїнців, найбільшою групою

були поляки, які склали близько 1,5 млн. мешканців.

Проблема меншин

Національні меншини були об'єктом особливого занепокоєння для лідерів багатьох повоєнних європейських країн, переконаних, що саме існування меншин – одна з головних причин Другої світової війни. Щоб уникнути майбутніх конфліктів через національні меншини, здавалося, слід було вжити рішучіших заходів. У результаті, багато країн вдалися до політики переміщення населення – добровільних, а частіше примусових депортацій. Найбільшою й найвідомішою депортацією в Європі протягом цього періоду стала висилка 6,3 млн. німців з Польщі та Чехословаччини.

Советський уряд також узяв участь у великих переселеннях, згідно з договорами про обмін населенням з Польщею (1 жовтня 1944 р.) та Чехословаччиною (10 липня 1946 р.). У 1945–1948 рр. відбулося кілька обмінів – і добровільні, і примусові. Найбільшою депортацією з України було виселення близько 1,3 млн. поляків з Волині і Східної Галичини. З земель Волині й Закарпаття виїхали також 53 тис. чехів. Натомість із Польщі прибуло близько 500 тис. українців (зокрема дві третини всіх лемків) і ще 12 тис. українців перебралися з

Добровільне возз'єднання: советський стиль

25–26 листопада 1944 р. 663 делегати від народних комітетів, представляючи близько 80% містечок і сіл Закарпаття, зібралися в місті Мукачеві на Перший Народний З'їзд Народних Комітетів, щоб визначити долю своєї батьківщини. Одногласно прийнятий делегатами маніфест вимагав «возз'єднання Закарпатської України з Советською Україною» і став, як назвав його історик та учасник подій Василь Маркус, «різновидом конституційного акту Закарпатської України до її возз'єднання з Україною»*. Відтоді советський та український постсоветський (1991 р.) уряди твердили, що листопадовий маніфест 1944 р. був вираженням волі народу, яка схвалює відокремлення області від Чехословаччини. Цікаво поглянути на ті події очима двох інших сучасників, які нещодавно разом написали свій спогад:

Мы были студентами Торговой Академии. До школы той осени пушло ся пузно. Вариш треба было дати до порядку, учистити дворы, робити на летищу. Ай-бо родное сталинськoe КГБ уже думало и на политическу культумасову роботу. Нас вели колонами у кино Перемогу (тогда ся звало Скала) позерати фильмы.

Прийшли сьме. Зал повный, бо нагнали люди и из иньшых организаций. Поздоровив усіх перший мер Мукачова тов. Драгула (баци ши же дись за границь-ов?). Открыв гибы мітинг: «Товарищи, мы собрались с вами по очень важному делу, мы хотим оторваться от буржуазной Чехословакии и воссоединить часть ЧСР – Подкарпатскую Русь в лоне великой родины – СССР и ее всемирной столицы Москвы. Кто “за”, пусть поднимет руку!».

Зал гибы спаралізовало. И хоть было тихо, мер каже: «Товарищи, молчание это согласие. Мы единогласно приняли манифест об воссоединении Закарпатской Руси к СССР. Отправим телеграму тов. Сталину»**.

* Василь Маркус, *Приєднання Закарпатської України до Радянської України 1944–1945*. 2-ге вид. (Київ 1992), с. 47.

** *Подкарпатська Русь* (Ужгород), 29 червня 1993 р.

Чехословаччини. Відкритими залишалися питання остарбайтерів, військовополонених і тих, хто вижив у концентраційних таборах. Усі вони після завершення війни опинилися в ролі біженців на німецькій й австрійській територіях, контрольованих чотирма союзницькими державами (Сполученими Штатами, Советським Союзом, Великою Британією, Францією). Союзники домовилися про принцип репатріації, і на середину 1945 р. близько 2 млн. українців уже повернулися, нерідко примусово.

Таблиця 48.1

Національний склад Советської України, 1959 р.¹

	Кількість	Відсоток
Українці	32 158 000	76,8
Росіяни	7 091 000	16,9
Євреї	840 000	2,0
Поляки	363 000	0,9
Молдавани й румуни	342 000	0,8
Білоруси	291 000	0,7
Болгари	219 000	0,5
Угорці	149 000	0,4
Греки	104 000	0,2
Татари	61 000	0,1
Чехи й словаки	28 000	0,1
Вірмени	28 000	0,1
Німці	23 000	0,1
Гагаузи	23 000	0,1
Інші	145 000	0,3
Разом	41 865 000	100,0

Таблиця 48.2

Українці поза Советською Україною 1959 р.
(на прилеглий етнолінгвістичній території),

Російська ССФР	900 000
Молдавська ССР	421 000
Польща	250 000
Білоруська ССР	133 000
Чехословаччина	90 000
Румунія	62 000
Разом	1 856 000

Найбільші страхи репатріантів часто справджувалися. Після повернення десятки тисяч людей без розбору було страчено, а близько 350 тис. тих, кого вважали політично ненадійними, було заслано в трудові табори на советський Далекий Схід або переселено в Центральну Азію. Наприкінці 1947 р., коли про те, що чинить Советський Союз з репатріантами дізналися союзницькі держави, цей процес було зупинено. Однак на той час лише близько 250 тис. українських біженців залишилося в Німеччині, Австрії й інших західноєвропейських країнах. Більшість із них емігрувала протягом кількох років до Канади і Сполучених Штатів як переміщені особи або «ДіПи» (від англ. – displaced persons).

Незважаючи на всі зусилля створити політичні кордони, які б збігалися з етнолінгвістичними, переселяючи мешканців та часто ламаючи людські долі, Советська Україна була далека від етнічно гомогенної країни. Згідно з першим повоєнним переписом, проведеним 1959 року, понад 9,6 млн. осіб, тобто майже чверть жителів країни, були неукраїнцями (див. таблицю 48.1). Водночас не всі українці, що проживали на прилеглий етнолінгвістичній території, перебували в межах Советської України. Близько 1,8 млн. жили якраз поза кордонами України, в шести навколишніх сусідніх державах і в советських республіках (див. таблицю 48.2).

Відбудова промисловости і сільського господарства

Через шкоду, завдану війною, чимало галузей української промисловости і сільського господарства треба було будувати з самого початку. У 1945 р. індустріяльне виробництво становило лише 26% від довоєнного рівня 1940 р. Так само продуктивність сільського господарства складала лише 40% від рівня 1940 р., хоча нові територіяльні здобутки збільшили площу орних земель. Основним завданням для України була відбудова, і цього разу, на відміну від часів після революцій і Першої світової війни, советські планувальники керувалися чіткою моделлю –

досвідом після 1928 року. Сталін був переконаний у тому, що якщо централізоване планування за командної економіки спрацювало раніше, то воно спрацює й тепер. У результаті 1946 року було оголошено четвертий п'ятирічний план, і він справді виявився надзвичайно успішним. У загальних історіях повоєнного періоду часто йдеться про дива західнонімецької і японської відбудови, яка в обох випадках була можлива завдяки західному капіталу (здебільшого американському) та порівняно вільній підприємницькій системі. Не менше подиву протягом тих самих років – і без західної допомоги – викликала відбудова советської промисловости, зокрема промисловости Советської України. Промислову базу республіки відновили, а 1950 року її валова продукція вже перевищила рівень 1940 р. – останнього мирного року до того, як Друга світова війна вдарила по країні.

Як і до війни, найбільше уваги було присвячено важкій промисловості, і хоча виробництво споживчих товарів, легка й харчова промисловості перевищували довоєнний рівень, їхнє зростання складало в середньому лише чверть приросту в секторі важкої промисловости. Відбудові української промисловости також допомогли капіталовкладення і збільшення кількості трудової сили. Протягом четвертого п'ятирічного плану (1946–1950 рр.) 19,3% загального советського бюджету було інвестовано в Советську Україну – кращий відсоток порівняно з цифрою довоєнних планів (15,9% у 1929–1941 рр.). До того ж робоча сила зросла майже утричі – з 1,2 млн. у 1945 р. до 2,9 млн. у 1955 р. Остання цифра свідчить про 33,2-відсотковий зріст порівняно з рівнем 1940 р. У результаті, на кінець п'ятого п'ятирічного плану 1955 року советська українська промисловість виготовляла продукції у 2,2 разу більше ніж у 1940 р., а країна стала вже одним з європейських лідерів у сфері випуску деяких базових товарів. Якщо порівняти українські дані, наприклад, з цифрами Великої Британії, Франції, Західної Німеччини й Італії, Советська Україна займала у вироб-

ництві на душу населення перше місце з виплавлення чавуну та виготовлення цукру, друге – з виплавлення сталі й видобутку залізної руди і третє – з видобутку вугілля.

Попри те, що важка промисловість після 1945 р. досягла вагомих успіхів, сільське господарство залишалося ахілесовою п'ятою советсько-української економіки. Незважаючи на величезні людські втрати, що їх понесло село у 1930-х рр., у головах советських центральних плановиків ніколи не виникало жодних сумнівів щодо колективізованого сільського господарства, тож його й далі розглядали як ідеальний варіант сільськогосподарської організації. Відповідно колгоспи і радгоспи, а також допоміжні МТС, зруйновані під час Другої світової війни, були відбудовані, а в 1947–1950 рр. на нещодавно здобутих західноукраїнських землях повністю панувала колективізація. Отже, загальна кількість колгоспів у Советській Україні зросла від 28 тис. у 1940 р. до 33 тис. у 1949 р. Проте кількість радгоспів, по суті, залишалася незмінною, зупинившись на цифрі 935 у 1950 році. Це означало, що колгоспи, володіючи близько 45 млн. га землі у 1955 р., й надалі за кількістю землі істотно переважали радгоспи, яким належало 4,9 млн. га. Фактично, радгоспи були спеціалізованими закладами, абсолютна більшість із них виробляла молочну продукцію, вирощувала свійську птицю чи овочі. Від 1950 р., почалося об'єднання колгоспів з метою ефективнішого використання сільськогосподарської техніки й інших ресурсів. Тож кількість земель, що належала колгоспам, продовжувала зростати, але кількість колгоспів станом на 1955 р. зменшилася більш ніж удвоє (15400) порівняно з їхньою чисельністю п'ять років тому.

Незважаючи на максимум зусиль центральних плановиків, сільське господарство досі залежало від природних умов. У 1946 р. засуха спричинила дуже низький врожай зернових, а потім переважно у Східній Україні почався голод. Упродовж наступних 20 років погані врожаї траплялися в середньому кожен третій рік. Неefективність цент-

ралізованого планування й загалом низька продуктивність сільськогосподарських виробників, які не володіли власною землею, лише погіршували і без того погану ситуацію. У результаті, на кінець четвертої і п'ятої п'ятирічок (1950 і 1955 р.) сумарні врожаї, зібрані в советському українському сільському господарстві, так і не досягли показників довоєнного рівня 1940 р.

До проблем продуктивності додалася проблема селекції сільськогосподарських культур. Як і в міжвоєнний період, землі під вирощування технічних культур (зокрема цукрового буряка) і кормів для худоби розширювалися, а культивування і збір зернових для продовольчого споживання скорочувалися. Наприклад, урожай продовольчого збіжжя (пшениці й жита) 1950 року становив лише 15,2 млн. тонн порівняно з 16,5 млн. у 1940 р. Крім того, кількість врожаїв продовольчого збіжжя зменшилася якраз тоді, коли населення Советської України зросло від 31,7 млн. жителів у 1939 р. до 41,8 млн. у 1959 р. Результатом цих демографічних і сільськогосподарських тенденцій часто були відчутні нестачі продовольства протягом першої повоєнної декади.

Національне питання

Випробування воєнних років і збільшення української території сприяли актуалізації національного питання у Советській Україні. Хоча до 1938 р. останні сліди українізації було ліквідовано, здавалося, що з кінцем Другої світової війни різним національним культурам Советського Союзу буде дозволено трохи вільніший розвиток. Панував дух оптимізму, пов'язаний з перемогою у війні. Зіткнувшись з німецькою окупацією великих територій країни, Сталін і його оточення вирішили зробити певні символічні поступки національностям, сподіваючись, що такі дії допоможуть мобілізувати патріотичні почуття, які, своєю чергою, можна буде скерувати на широкомасштабну мобілізацію сил для оборони країни. У жовтні 1943 р. советський уряд вирішив віддати

належне дореволюційному національному героєві Богданові Хмельницькому, використавши його ім'я на новому ордені, яким нагороджували за героїзм у бойових діях. Це використання досовєтських національних героїв почалося, фактично, з перших років війни, коли до низки російських захисників батьківщини, починаючи з князя XIII ст. Александра Невського (а також Дмитрія Донського, Дмитрія Пожарського, Александра Суворова і Міхаїла Кутузова), зверталися як до взірців патріотизму й жертвності в ім'я советської батьківщини. Советський уряд навіть почав домагатися прихильності Російської Православної Церкви, припинивши після 1941 р. радикальну атеїстичну пропаганду, а у вересні 1943 р. дозволив обрати нового патріарха Сергія (Івана Страгородського, 1943–1944 рр.).

Що ж до українських національних почуттів, то тут советська влада запровадила деякі косметичні зміни. Національна назва українців була використана для найменування чотирьох фронтів Червоної Армії при контрнаступі на німців. У якомусь сенсі це мало негативні наслідки, оскільки «Українські» армії згодом відповідали за сектори, що охоплювали більшість центрально-східних європейських країн, і внаслідок цього назва «український» почала асоціюватися у свідомості жителів цих країн з «визволенням» у советському стилі. Інша косметична зміна була запроваджена в лютому 1944 р., коли советським республікам повернули право, яке існувало до 1923 р., вступати у безпосередні стосунки з іноземними державами. Советській Білорусії і Советській Україні було дозволено утворити міністерства закордонних справ, а на початку 1945 р. Рузвельт і Черчил погодилися з вимогою Сталіна визнати дві «суверенні» советські країни повноправними членами майбутньої Організації Об'єднаних Націй, яку незабаром буде створено. Тож Советська Україна у квітні 1945 р. стала одним із сорока семи членів-засновників ООН.

Советська Україна також одержала окремі місії Адміністрації допомоги і реконст-

рукції ООН (United Nations Relief and Rehabilitation Administration – UNRRA), які допомогли подолати брак продовольства в країні 1946 року; в Україну надійшли капіталовкладення з міжнародних джерел. Однак жодна іноземна держава – Велика Британія зробила таку спробу 1947 року – ніколи не мала можливості встановити безпосередні контакти з Києвом. Зрештою, Сталін лише «підвищив» міжнародний статус Советської України, щоб одержати більше голосів для советського блоку в новій міжнародній організації. Та незважаючи на те, що в зовнішніх справах вона залишалася цілковито підпорядкованою советському центральному уряду, Україну як члена-засновника Організації Об'єднаних Націй й учасника інших організацій цієї структури (наприклад, UNICEF) стали розпізнавати у світовій спільноті принаймні за назвою.

На внутрішньому фронті будь-які сподівання на зменшення советського російського шовінізму, властивого кінцю міжвоєнного періоду, виявилися ілюзорними. Русифікація продовжувала посилюватись. Сталін власноруч задав тон своїм добре відомим тостом 24 травня 1945 р. за здоров'я російського народу, «великої нації», чий «світлий розум, сильний характер і витримка» зробили його «провідною силою Советського Союзу»². За словами проникливого дослідника Ярослава Білінського, «советська національна політика від 1944 р. до смерті Сталіна [у 1953 р.] може бути описана як безперервне й виразне намагання вселити у свідомість неросійських народів Советського Союзу віру в перевагу росіян»³.

Ці роки стали відомими як період «культу особи», протягом якого Сталіна звеличували як рятівника Советського Союзу. І хоча Советський Союз вважався однією з наймогутніших держав у світі (другою після Сполучених Штатів) або, можливо, внаслідок цього у Сталіна прогресувала параноя, і він вселяв у советське суспільство почуття страху й підозри. Знищення деяких (і запланована чистка ще багатьох) високопоставлених членів партії справді відбулася. Але таких химерних

показових судових процесів й численних нападів на українських інтелектуалів, як у 1930-х роках, після закінчення війни і аж до смерті Сталіна в 1953 р. загалом не було. Хоч якими іншими були методи, остаточна ціль залишалася тією самою: сприяти нівелюванню національних відмінностей усередині советського суспільства й створити нову советську людину (*homo sovieticus*), справою життя якої була б лояльність першому у світі комуністичному суспільству, лояльність, виражена за посередництва єдиної у світі «справді революційної» мови – російської.

Досягнення цієї мети вимагало мобілізації освітньої системи й історичної ідеології. У ході повоєнної відбудови в 1945–1950 рр. у Советській Україні було збудовано близько 3400 нових шкіл. Дітей навчали, що вони є насамперед частиною советської батьківщини. Для підтримки єдності між багатьма народами країни частішим стало викладання російською мовою, як це було в 1930-х рр. У результаті, загальна кількість учнів у Советській Україні, записаних до російських шкіл, зростає від 14% у 1938–1939 рр. до 17,6% у 1950–1951 рр. та майже 25% у 1955–1956 рр.

У сфері історичної ідеології від українців очікували згоди з твердженням, що минулі досягнення в розвитку їхньої країни значною мірою завдячують відносинам України з Росією. З цією метою советська версія марксистської історичної науки стала свого роду релігійною догмою. Усі советські українські історики, а також письменники й публіцисти були зобов'язані узгоджувати свої твори з чотирма основними тезами, розробленими 1954 року і затвердженими Центральним Комітетом Комуністичної партії України у зв'язку з 300-річчям «возз'єднання України з Росією»:

1. Російський, український та білоруський народи походять з єдиного кореня – давньоруського народу (древнеруського народу), який заснував давньоруську державу – Київську Русь.
2. Упродовж своєї історії український, а також білоруський народ прагнули возз'єднання з російським народом.

3. Возз'єднання було прогресивним актом.
 4. Упродовж усієї історії російський народ був старшим братом у сім'ї східнослов'янських народів. Основна заслуга російського народу полягає в тому, що він поклав початок створенню сильного робітничого класу, який, своєю чергою, породив його авангард – Комуністичну партію⁴.

Західна Україна

Західноукраїнські землі, а особливо Галичина, становили своєрідну проблему для советського уряду, який докладав великих зусиль для встановлення соціально-економічної й ідеологічної однорідності. За винятком наполеонівської окупації, Першої світової війни та короткочасного советського правління у Східній Галичині в 1939–1941 рр., західноукраїнські землі ніколи не були частиною Російської чи Советської імперій. У результаті, менталітет галичан, буковинців та закарпатців був центрально-європейський – викуваний десятиліттями австро-угорського, польського або чехословацького правління. Цілком природно, що їхній світогляд і політична культура були зорієнтовані на Європу і часто не відповідали світогляду і політичній культурі східних українців, які століттями жили під царською російською владою, а потім близько трьох десятиліть – під советською. Натомість зі сходом західних українців, особливо галичан, міцно пов'язувало почуття українського націоналізму. Як наслідок, по закінченню Другої світової війни советський уряд зіткнувся з двома серйозними завданнями: 1) відбудувати господарство Західної України відповідно до централізованої панівної моделі; 2) об'єднати в одне ціле національно завзятих галичан і решту українського населення. Все це треба було зробити тоді, коли й далі існував збройний рух опору, який відкрито боровся проти советських військ.

Збройний опір почався під час німецької окупації зі створенням у 1942 р. Української Повстанської Армії (УПА). У 1944 р. УПА мала від 25 тис. до 40 тис. бійців під команду-

ванням генерала Тараса Чупринки (псевдонім Романа Шухевича). УПА не лише проводила бої з німецькими й советськими військами на Волині, Поділлі й Галичині, а й створила у липні 1944 р. Українську Головну Визвольну Раду – тимчасовий уряд, що представляв повстанський рух. З відступом німців восени 1944 р. війська советської таємної поліції (НКВД) сфокусували свою увагу на УПА і взимку 1944–1945 рр. пішли в наступ. Хоча повстанці зуміли встояти, їхні ряди порідшали після бойових втрат і дезертирства тих, хто прийняв амністію, запропоновану советською владою. Проте залишилося невелике ядро з приблизно 6 тис. відданих бійців, які, попри величезну нерівність у силах, продовжували збройну боротьбу, сподіваючись створити несветську незалежну Українську державу.

З кінця 1945 до 1947 р. основні бойові операції УПА відбувалися вздовж нового польсько-советського кордону. Повстанці передусім прагнули зупинити переселення людей, внаслідок якого українці, що проживали на захід від цього кордону, мусили «добровільно» перебиратися в Советську Україну. Намагаючись завадити переселенню, УПА зіткнулася з армією відновленої Польщі, в уряді якої тоді домінували комуністи. Боротьба тривала протягом усього 1946 р. й сягла піку в травні 1947 р., коли через засідку УПА загинув польський віце-міністр оборони генерал Кароль Сверчевський. Цей випадок схилив польську владу до співпраці з советськими, а згодом чехословацькими збройними силами у боротьбі проти УПА й решти українського населення, яке ще не було переселене на схід.

Навесні й улітку 1947 р. було проведено так звану операцію «Вісла» («Akcja Wisła»), за якою 140 тис. українців, зокрема лемків, що проживали в Карпатському регіоні, було примусово депортовано до західних (Силезія) і північних (Прусія) регіонів Польщі, лише недавно відібраних у Німеччини. Ті загони УПА, які вижили, перейшли на советську територію або втекли через чехословацькі землі до американської зони Ні-

меччини. Бійці УПА, які залишилися позаду, до початку 1950 рр. продовжували, як і раніше, партизанську боротьбу в найзахідніших регіонах Советської України, зокрема убивали просоветських активістів (серед них письменника Ярослава Галана) й саботували колективізацію. Незважаючи на це, до 1948 р. загроза з боку УПА советській владі у Західній Україні, практично, зникла. Ветерани армії, які її створювали, опинившись на Заході, сприяли виникненню в українській діаспорі історій про численних бійців УПА, які боролись за свободу, чинили опір як німецькій, так і советській арміям у своїй, зрештою, невдалій спробі визволити батьківщину від іноземної влади.

Доки Польща вела бої з УПА, советська влада була зайнята боротьбою на ідеологічному фронті. Для її успіху всі старі до советські інституції в Західній Україні треба було ліквідувати, зокрема нес советські кооперативи, культурні товариства та школи, що їх відновили буквально кілька років перед тим в німецькому Генерал-губернаторстві. Саме їхнє існування під час війни дозволяло зображати їх як фашистських прислужників.

Основною інституцією, яка асоціювалася з західноукраїнським минулим, була греко-католицька церква. Спочатку, коли прийшли советські війська влітку 1944 р., нічого не змінилося. Але в листопаді помер митрополит Андрей Шептицький, поважний керівник греко-католицької церкви й галицько-українського національного життя загалом. Смерть Шептицького відкрила шлях советській владі для остаточної боротьби супроти того, що вона вважала основним символом «реакційного феодалізму» й «українського буржуазного націоналізму» – Української Греко-Католицької Церкви. У 1839 р. цар Ніколай I ліквідував греко-католицизм в Російській імперії, аргументуючи це тим, що це штучний, інспірований Ватиканом антиросійський витвір Польщі, заснований для підризу «істинної» православної віри руського народу. Советська влада перейняла цю царську й російську позицію, стверджуючи,

що православ'я – це єдина прийнятна релігія для всіх східних слов'ян.

Утім йшлося не лише про православ'я. Нав'язувалося переконання, що всі християни мають належати до визнаної державою Російської Православної Церкви під юрисдикцією московського патріарха. Тож будь-яка інша українська православна церква була непринятною. Протягом 1944 р. дві українські православні церкви, які існували за німецької влади в часи війни, припинили своє існування. Вся ієрархія УАПЦ та багато її священників утекли на Захід, де впродовж наступних 45 років церква продовжувала існувати у США на чолі з митрополитом, пізніше патріархом Мстиславом (Степан Скрипник, обіймав пост у 1969–1994 рр.). Що ж до Української Автономної Церкви, то більшість її ієрархів теж утекла на Захід, а ті, хто залишився, перейшли під юрисдикцію Московського патріархату, який теоретично вони завжди визнавали. Тобто вдруге у XX ст. *українські* православні церкви було ліквідовано й оголошено поза законом в Україні, а також у тих сусідніх країнах (Польщі, Чехословаччині), які після Другої світової війни опинилися під советським домінуванням.

У боротьбі проти українських церков советська влада не завжди діяла сама, оскільки Російська Православна Церква мала власні плани щодо конкурентних християнських церков східного обряду на території, що її Московський патріархат вважав власною сферою впливу. На початку березня 1945 р. Сталін дав згоду на ліквідацію Греко-Католицької Церкви, і від Російської Православної Церкви очікували, що вона підтримає цей процес. Протягом квітня вся греко-католицька ієрархія на чолі з митрополитом Сліпим була заарештована. Серед вірних та духовенства Греко-Католицької Церкви у Західній Україні поширили послання за підписом новообраного московського патріарха Алексея (Сергея Сіманського, правив у 1945–1970 рр.), де Ватикан і покійного митрополита Шептицького було звинувачено в тому, що вони закликали греко-католиків

«прийняти ярмо Гітлера» під час війни, натомість єдиним розумним шляхом є «якомога швидше повернутися в обійми власної матері – Російської Православної Церкви»⁵.

Жоден з арештованих ієрархів не прийняв пропозиції зректися греко-католицької віри й приєднатися до православної церкви. Тому для здійснення советських державних планів була створена ініціативна група за возз'єднання Греко-Католицької Церкви під керівництвом орієнтованого на схід священника й колишньої близької довіреної особи митрополита Шептицького Гавриїла Костельника. У березні 1946 р. ініціативний комітет скликав у Львові «синод» (попри те, що на ньому не було жодного греко-католицького єпископа), який анулював Берестейську унію 1596 р. і підпорядкував Греко-Католицьку Церкву Російській Православній Церкві. З близько 3 тис. греко-католицьких священників понад 1100 підкорилися Російській Православній Церкві, близько 1600 було ув'язнено, а решта пішла в підпілля. У сусідньому Закарпатті на успіх советських планів довелося чекати довше, оскільки спроби організувати синод, щоб покінчити з Ужгородською унією 1646 р., провалилися. Натомість наприкінці 1947 р. було вбито місцевого єпископа Теодора Ромжу, а в серпні 1949 р. кілька місцевих греко-католицьких священників просто заявили про анулювання Ужгородської унії і проголосили «возз'єднання» своєї єпархії з Російською Православною Церквою.

Советську модель різною мірою втілювали в сусідніх країнах, які перебували в советській сфері впливу і ще мали греко-католицькі меншини. Політично інсценоване злиття церков було проведено у Чехословаччині (Пряшів, 28 квітня 1950 р.), а в Румунії Греко-Католицька Церква була просто ліквідована державним указом (грудень 1948 р.). У Польщі українське населення було розосереджене, а ієрархія Перемиської єпархії заарештована й передана советській стороні. Майно Греко-Католицької Церкви потрапило в руки польської Римо-Католицької Церкви. За іронією долі, серед країн

советського блоку лише Угорщина, де існувала досить змадяризована греко-католицька Гайдудорозька єпархія (до 1912 р. – частина закарпатської Мукачівської єпархії), дозволила Греко-Католицькій Церкві легально існувати.

Усунувши зі свого шляху Греко-Католицьку Церкву й УПА, советський уряд зміг легше запроваджувати інші зміни в Західній Україні. Зокрема примусову колективізацію сільськогосподарського сектора в 1948–1951 рр. (під час якої було колективізовано 95,2% земель), формування важкої промисловости й використання природних ресурсів регіону, який доти був переважно аграрним. У 1955 р. промислове виробництво в регіоні зросло учетверо, порівняно з показником міжвоєнних років. Серед нових галузей промисловости були автомобілебудування, газо- і вуглевидобування.

Поряд із соціально-економічними змінами прийшли й демографічні. Зокрема помітно зросла кількість росіян у Західній Україні. Оскільки західноукраїнські землі ніколи не були частиною Російської імперії, число росіян тут до Другої світової війни коливалося від незначного до нуля. Проте вже в 1959 р. росіяни складали 5,2% населення. Зростання їхньої чисельности було наслідком: 1) напливу понад 327 тис. росіян (247 тис. в Галичині, 51 тис. у Північній Буковині і 29 тис. у Закарпатті) до міст, де вони займали місця в партійному апараті та нових промислових галузях (як керівники, так і робітники) та 2) масового виїзду українців. Існувало три категорії українців, які покидали рідну землю: емігранти на Захід, які втекли від наступу Червоної Армії в 1944 р.; близько півмільйона осіб, депортованих до Сибіру й Центральної Азії за те, що вони були політично підозрілими або мали родичів, які служили в німецькому Генерал-губернаторстві чи були пов'язані з УПА; селяни, вислані до Східної України й Донбасу.

На час смерті Сталіна 1953 року Советська Україна зазнала кількох змін. Її економічна інфраструктура була відбудо-

вана до такої межі, що продуктивність, особливо у секторі важкої промисловости, помітно перевищувала довоєнний рівень, а недавно приєднані західноукраїнські землі здебільшого інтегрувалися в решту країни. Національне питання й проблема української ідентичности підлягали однаковій політиці, яку советська центральна влада проводила по цілій величезній багатонаціональній імперії – індивідуальне національне вираження дозволялося лише в контексті марксистсько-ленінської теорії (як її інтерпретував Сталін) як основи для комуністичної соціально-економічної системи і в рамках встановленої політичної думки, що недвозначно погоджувалася з вищістю російської культури і мови як моделі і засобу вираження. Як же сталінський спадок централізованого контролю за всі-

ма сторонами советського життя продовжував існувати в Україні після смерти свого творця?

¹ *Encyclopedia of Ukraine*, Vol. III, ed. Danylo Husar Struk (Toronto, Buffalo, and London, 1993), p. 543

² *Правда*, 25 мая 1945, с.1.

³ Yaroslav Bilinsky, *The Second Soviet Republic: The Ukraine after World War II* (New Brunswick, N.J. 1964), p.12

⁴ За матеріалами публікацій у «Правді» та «Ізвестиях» від 12 січня 1954. Узагальнено в книзі Yaroslav Bilinsky, *The Second Soviet Republic: The Ukraine after World War II* (New Brunswick, N.J. 1964), p. 205–206

⁵ Пастирям і віруючим Греко-католицької церкви, мешканцям західних областей Української РСР. Цит. за: Bohdan Rostyslav Bociurkiw, *The Ukrainian Greek Catholic Church and the Soviet State, 1939-1950* (Edmonton and Toronto 1996) Див. також: *Діяння собору греко-католицької церкви у Львові, 8–10 березня 1946 р.* (Львів 1946).

Від Сталіна
до Брежнєва

5 березня 1953 р. Іосіф Сталін, генеральний секретар Комуністичної партії Советського Союзу (КПСС) та самопроголошений генералісимус Червоної Армії під час Другої світової війни, помер. Починаючи з 1920-х рр., Сталін систематично усував своїх політичних конкурентів, унаслідок чого на момент своєї смерти був абсолютним правителем Советської імперії. Відхід такої всемогутньої фігури з владної арени істотно вплинув не тільки на Советський Союз, але й на території, які після Другої світової війни опинилися під советським домінуванням, особливо в Центральній-Східній Європі (Східна Німеччина, Польща, Чехословаччина, Угорщина, Румунія, Болгарія й Албанія).

Одразу після похорону Сталіна найвищі советські керівники почали критикувати його і боротися за контроль над партією і керівним апаратом. Щоб уникнути ексцесів одноосібної сталінської диктатури, Політбюро вирішило спробувати керувати колективно. На передній план вийшло четверо – Георгій Маленков, Вячеслав Молотов, Лаврентій Берія і Нікіта Хрущов. Але попри нещирі вияви відданості колективному правлінню, ставало дедалі зрозуміліше, що Хрущов, колишній вірний сталініст, який у 1938–1949 рр. очолював КП (б) У, зміцнює свої владні позиції. У вересні 1953 р. Хрущов став першим секретарем ЦК КПСС, а 1958 року зумів усунути всіх своїх конкурентів і стати незаперечним лідером держави.

Починаючи з Хрущова, протягом понад трьох десятиліть наступники Сталіна переймалися здебільшого подальшим зміцненням контролю КПСС над країною так, щоб вона досягла кінцевої мети – трансформації Советського Союзу від стадії соціалізму до по-

вного комунізму. Складником цієї трансформації були експерименти в економічній і політичній сферах. Наприклад, в економічному секторі була спроба вирівняти дисбаланс, який проявлявся у перевазі важкої промисловості над виробництвом товарів широкого вжитку й сільськогосподарських продуктів. За часів Хрущова, який залишався при владі до 1964 р., було проголошено послаблення надмірного партійного контролю над культурним життям, що було характерно для сталінської епохи.

Зміни відбулися вже в 1953 р., коли партійним речником дозволили відкрито критикувати русифікаторську політику Советського Союзу, розпочату в 1930-х рр. за Сталіна. Така критика стала частиною процесу десталінізації, широкого наступу на стиль правління Сталіна, кульмінацією чого стала «таємна» промова Хрущова на XX з'їзді КПСС у лютому 1956 р. Невдоволення національною проблемою було висловлено вже у червні 1953 р. на засіданні Центрального Комітету Комуністичної партії України (слово «більшовиків» зняти роком раніше), коли партія вперше за свою історію обрала українця Олексія Кириченка першим секретарем.

Україна за Хрущова

Після смерті Сталіна 1953 року в Советській Україні, як і скрізь у Советському Союзі, проявилися дві, на вигляд суперечливі, тенденції. З одного боку, були спроби повніше інтегрувати Україну в советську систему, а з іншого – дещо послабився контроль Комуністичної партії, яка за часів Сталіна намагалася чимраз ретельніше контролювати всі сторони суспільного життя. Політика десталінізації, або «відлиги» чітко окресли-

лася після 1958 р., коли Хрущов став основною фігурою в советському уряді і в Комуністичній партії Советського Союзу (КПСС). Підсумком цього двоїстого підходу – інтеграції й відносного ослаблення політичного контролю за центром – стали дві події в Україні, які відбулися 1954 року.

У лютому Крим віддали Советській Україні як ще одне підтвердження «великої братерської любові й довіри російського народу до українського»¹. Це найновіше територіальне надбання додало Советській Україні майже 44 тис. кв. км та 268 тис. жителів (станом на 1959 р.), з яких 22% були українцями і 71% – росіянами. Татарське населення, яке протягом міжвоєнних років складало близько чверти населення Криму, здебільшого, зникло. Коли Советська Армія у травні 1944 р. відвоювала півострів у німців, усе татарське населення – тих, хто співпрацював з німцями, хто боровся з ними, й абсолютну більшість, яка залишалася нейтральною, – було колективно звинувачено в колабораціонізмі з ворогом під час війни і насильно депортовано до Сибіру й советської Центральної Азії. Хоч би чим була депортація – просто помстою за колабораціонізм чи результатом повоєнних зовнішньополітичних інтересів Советського Союзу щодо Туреччини – практичним її наслідком став кінець віковичної татарської присутності в регіоні. Кримську АССР було ліквідовано в червні 1945 р.; півострів понизили до статусу області Російської СФСР; багато пам'яток татарської культури, зокрема кладовища, було зруйновано. Фактично, коли советська влада від імені російського народу вирішила 1954 року піднести Крим як подарунок Україні, його передавали вже як «слов'янську землю».

У 1954 р. по всій Советській Україні було також організовано широкомасштабні святкування 300-ї річниці Переяславської угоди. Переяслав став символом «возз'єднання України з Росією» і саме так його інтерпретували у декількох наукових і популярних історичних роботах. Події в Переяславі три століття тому нібито доводили віковичну

братерську любов українців до росіян і стали прикладом загального марксистсько-ленінського принципу про «дружбу народів». Доктрина «дружби», розроблена за допомогою проектування сучасних інтересів на минуле, наголошувала, що історично різні народи колишньої Російської імперії вітали росіян як братів у своїй багатомісячній боротьбі, яка в ХХ ст. призвела, нарешті, до народження Советського Союзу як «сім'ї народів».

Хрущовська політична відлига також відзначилася кількома амністіями для політичних та інших в'язнів (1953, 1955, 1956 рр.); створенням першого постійного представництва Советської України в ООН у Нью-Йорку (1958 р.); постійним зростанням відсотка українців у КПУ – 60% в партії загалом та 75% у її Центральному Комітеті (1958 р.). Зрештою, центральний советський уряд у Москві почав пом'якшувати свою сувору регламентацію культурної сфери. Наслідком стала хвиля наукової і літературної продукції, яка більше не мусила жорстко відповідати прийнятим стандартам сталінської епохи або мистецькій догмі соціалістичного реалізму. Нові можливості публікуватися прославили в Советському Союзі і за його межами таких письменників, як Борис Пастернак, Євгеній Євтушенко й Александр Солженіцин.

Шістдесятники

Посилена кампанія десталінізації, знаменними для якої стали «таємна» промова Хрущова 1956 р. та винесення тіла Сталіна в 1961 р. з почесного місця поряд з Леніном у мавзолеї на Красній площі, також свідчила про послаблення культурних утисків неросійських націй. Наслідком була поява в Советській Україні творів кількох молодих письменників, найбільш відомими були поети Василь Симоненко, Ліна Костенко, Микола Вінграновський, Віталій Коротич, Іван Драч; прозаїки Григорій Тютюнник, Євген Гуцало, Володимир Дрозд, Валерій Шевчук; літературні критики Іван Дзюба, Іван Світличний, Євген Сверстюк.

Не будучи частиною якогось свідомо організованого руху, ці письменники разом з кількома театральними та кінорежисерами, композиторами й іншими митцями стали відомими як шістдесятники. До них приєдналися деякі літератори старшого покоління – Борис Антоненко-Давидович й Андрій Малишко, спочатку їх також підбадьорювали і підтримували такі знані в літературі постаті, як Максим Рильський та Олесь Гончар. Письменників, пов'язаних із шістдесятниками, об'єднувало заперечення соціалістичного реалізму як провідної ідеології в художній творчості. Натомість вони знову обстоювали переконання, що література, а особливо поезія є, по суті, вираженням особистості. Своїми творами вони імпліцитно й експліцитно прагнули віддзеркалювати традиційні українські культурні цінності й відродити українську мову, яка постраждала від жорсткої советизації та русифікації України протягом сталінської доби. Деякі шістдесятники не лише творили самі, а й активно сприяли реабілітації авторів, праці яких було заборонено в 1930-х рр. (Григорія Косинки, Євгена Плужника, Олекси Слісаренка, Миколи Зерова), та знаходили нове натхнення у творах Тараса Шевченка.

В атмосфері, де відновлення українського минулого вважалося таким важливим для духовного відродження сучасності, не викликає здивування активна роль істориків. Вони почали відкрито висловлювати невдоволення офіційним трактуванням української історії, а в 1957 р. домоглися власного історичного журналу («Український історичний журнал»), який видавався українською мовою Інститутом історії української Академії Наук у Києві під редакцією спеціаліста з козаччини Федора Шевченка. Незабаром з'явилися ще кілька історичних журналів і монографій. У багатьох з них було висловлено ревізійністські погляди на українську історію, які ставили під сумнів советську теорію спільного походження східних слов'ян, підкреслювали безсумнівні подвиги запорозьких козаків протягом XVII ст. та переосмислювали роль України за часів

революції і громадянської війни (1917–1920 рр.). У цих переоцінках особливу увагу було приділено проблемі російсько-українських відносин, відкрито дискутувалося про те, чи можна вважати «об'єднання» (вже не «возз'єднання») – результат Переяславської угоди 1654 р. – реалізацією найвищих ідеалів України.

На інші сфери української науки також вплинули нові обставини. Вже давно відчувалася потреба в загальній енциклопедії, яка б класифікувала всі знання українською мовою. Такий проєкт розроблявся на початку 1930-х рр., але його редакційна колегія стала жертвою чисток у 1934 р., і проєкт було припинено. Еміграційні вчені на Заході почали видавати тематичні й алфавітні українські енциклопедії у 1949 р., і для того щоб протидіяти «перекрученням буржуазних націоналістів», у 1959–1965 рр. була, нарешті, видана у сімнадцяти томах українська енциклопедія («Українська радянська енциклопедія») в советській інтерпретації. За нею незабаром з'явилися менша, тритомна загальна енциклопедія (1966–1968 рр.), чотиритомна енциклопедія історії України (1969–1972 рр.) та двадцятишеститомний детальний опис кожної області Советської України (1967–1974 рр.). Іншими важливими збірниками були розкішна шеститомна історія українського мистецтва (1966–1970 рр.) та восьмитомна історія української літератури (1967–1971 рр.).

Підготовка загальних довідників і комплексних робіт українською мовою в усіх сферах української культури також свідчила про нагальну потребу нормативного багатотомного словника української мови. Такий проєкт було започатковано в період українізації, але й він зазнав несподіваного кінця в результаті чисток 1930-х рр. Наприкінці 1950-х рр. проєкт було відновлено, і цього разу результатом стала поява одинадцятитомного словника української мови (1970–1980 рр.) на 136 тис. слів. Советські українські наукові організації також працювали над новими дисциплінами і 1957 року заснували Комп'ютерний центр, а 1962 року – Інститут кібернетики. Дослі-

дження та публікації цих інституцій, зокрема україномовна двотомна енциклопедія з кібернетики (1973 р.), зробили Україну одним із провідних центрів комп'ютерних наук у Советському Союзі.

Культурна відлига початку 1960-х рр. також вплинула на живопис, декоративне мистецтво, музику й кінематографію. Серед найвідоміших мистецьких досягнень – знятий на київській кіностудії ім. О. Довженка визнаний у цілому світі фільм Сергія Параджанова «Тіні забутих предків» (1964 р.; за однойменним романом Михайла Коцюбинського, написаним у 1913 р.). Фільм ідеалізував традиційну українську культуру й мову у формі, яку за мистецькою й технічною якістю можна сміливо порівнювати з найкращими тогочасними західними фільмами.

Економічні процеси

Після стрімкої повоєнної економічної відбудови, про що 1955 року засвідчило подвоєння обсягів промислового виробництва порівняно з довоєнним періодом (1940 р.), рівень української економіки почав падати. Фактично, протягом наступних шести п'ятирічок (1956–1985 рр.) зафіксовано постійний спад темпів зростання рівня української промисловості – від піку (13,5%) за п'ятої п'ятирічки (1951–1955 рр.) до мінімуму (лише 3,5%) під час одинадцятої (1981–1985 рр.). Проте до 1970-х рр. істотного спаду не було. Досі українська промисловість розвивалася за моделлю, що склалася у десятиріччя повоєнного відновлення. Ця модель передбачала постійний дисбаланс на користь важкої промисловості та поступове зниження виробництва в усіх інших сферах, подальше розширення промислової бази в Західній Україні і спочатку зріст, а згодом вирівнювання кількості робочої сили.

Ці тенденції можна проілюструвати деякими статистичними даними. Якщо у 1950–1965 рр. у багатьох галузях української промисловості було зафіксовано подвійне зростання, то в 1966–1985 рр. цей темп росту впав майже удвічі. Щодо географічного розташу-

вання, то Донбасько-Нижньодніпровський регіон і далі залишався промисловим ядром Советської України. Однак у 1965–1978 рр. рівень промислового розвитку порівняно з країною в цілому тут знизився зі 142 до 129%. Водночас упродовж цього ж періоду у Правобережній і Західній Україні (особливо в Івано-Франківській, Закарпатській, Львівській і Тернопільській областях) кількість відносної промислової продукції збільшилась з 62 до 78%. У 1980 році кількість робітників дорівнювала 14,1 млн. осіб, що було втричі більше за рівень 1940 року. Та хоча щорічний темп росту рівня зайнятості в Україні протягом більшої частини повоєнного періоду (1950–1985 рр.) складав 4,8%, цей показник знизився до 1,9% у 1965–1985 роках.

Повільніший, але сталий зріст промисловості Советської України поєднувався з відчутним збільшенням кількості міського населення, яке потребувало нових ресурсів. У 1956–1972 рр. на Дніпрі було збудовано п'ять водосховищ (Київське, Канівське, Кременчуцьке, Дніпродзержинське й Каховське), що перетворило цей водний шлях на майже безперервну низку озер, які тягнулися від кордону України з Білоруською ССР майже до гирла річки. Крім поліпшення мережі водного транспорту та здатності регулювати весняні повені на греблях, що їх утворювали дніпровські водойми, постали нові електростанції, а це призвело до помітного збільшення виробництва гідроелектроенергії. Водночас ще більше зростання спостерігалось у газовидобувній галузі. Вперше у повоєнні часи економічно вигідний видобуток природного газу було зафіксовано у Західній Україні на родовищах, зосереджених навколо Дашави, на південь від Львова. Важливішим, однак, був розвиток Шебелинського родовища у Донбасі, на південний схід від Харкова. Наприкінці 1960-х рр. тут видобували 68% природного газу всієї Советської України та 30% – цілого Советського Союзу.

Але таких успіхів у гідроелектричній і газовидобувній галузях все одно було недостатньо для задоволення дедалі вищих енер-

гетичних потреб Советської України. Постійні посухи обмежували гідроелектричне виробництво, а чимраз більші видатки спричинили зниження виробництва природного газу. В результаті, у 1985 р. гідроелектрика складала лише 17% від енерговиробництва країни, а природний газ – тільки 18%. Лівову частку (70%) становила енергія, яку виробляли теплові електростанції, що працювали на вугіллі й нафті; водночас продуктивність Донецького вугільного родовища на Донбасі, яке безперервно експлуатувалося з кінця XIX ст., падала.

Щоб протидіяти цим тенденціям і зберегти енергоресурси на майбутнє, Советський Союз розпочав у 1970-х рр. інтенсивну програму виробництва ядерної енергетики. У Советській Україні її наслідком стало зведення 4 атомних електростанцій – поблизу Чорнобиля (1979 р.), Рівного (1979 р.), на північному заході від Миколаєва у Кузнецовську (1982 р.) і біля Запоріжжя (1984 р.); будівництво ще чотирьох станцій було заплановане на кінець 1980-х років. У результаті цих зусиль Советська Україна протягом шести п'ятирічних планів, які виконувалися в 1955–1985 рр., отримала різноманітні енергоресурси для своєї розширеної промислової інфраструктури.

Доки советське українське промислове виробництво зростало, незважаючи на деяку економічну розбалансованість упродовж цих трьох десятиліть, сільськогосподарський сектор країни з самого початку залишався проблемним. У 1950–1960 рр. відбулося феноменальне піднесення виробництва технічних і кормових культур (цукровий буряк і силосна кукурудза), але водночас культури харчового споживання зазнали лише незначного зростання, а часом навіть зниження розвитку. Наслідком були продовольчі кризи в Советській Україні й у всьому Советському Союзі.

Причин сільськогосподарської кризи було чимало: свідомі рішення вкладати капітал у технічні й кормові культури, мінливі погодні умови, фундаментальна неефективність командної економіки з системою рин-

ку збуту, що базувалася на одному покупцеві – державі, яка скуповувала продукти у безлічі колгоспних і радгоспних виробників, чия праця мала дедалі менше мотивації. Зрештою, відсутність ефективної транспортної інфраструктури ускладнювала доставку сільськогосподарських продуктів до споживачів. Часто зібраний урожай залишався незахищеним на відкритих полях і зогнивав до того, як його вивозили. Ніхто з советських керівників не задумувався над вродженими вадами системи, натомість всі намагалися реформувати сільськогосподарську сферу й досягти вищої продуктивності у межах колективізованого сільського господарства.

Хрущов був одним із найенергійніших реформаторів. Спочатку він звернув увагу на промисловість і проблеми управління. У 1957 р. він скасував центральні міністерства в Москві й замінив їх регіональними економічними радами (раднаргоспами). Советську Україну одразу поділили на 14, а згодом на 7 раднаргоспів, а 1960 року було створено координаційний орган для всієї країни. Внаслідок цієї реформи 97% валового промислового виробництва Советської України тепер контролювала республіканська влада – ситуація, яка виразно контрастувала з 1953 р., коли Київ контролював тільки 36% промислових підприємств країни.

Запровадження раднаргоспів також мало і політичний підтекст. З одного боку, децентралізація влади від Москви до республік незабаром дозволила регіональним партійним секретарям стати фактичними господарями-диктаторами, спроможними створювати власні місцеві осередки влади, контролюючи призначення на посади. З іншого боку, демонтаж центральних міністерств у Москві викликав наплив міністерських чиновників до Советської України й інших республік, що обурювало місцеву владу. Насправді советська українська партійна ієрархія й адміністративна еліта отримали більше можливостей для захисту своїх власних законних інтересів, а внаслідок цього – інтересів республіки перед Москвою. Здавалося, що завдяки реформам Хрущова Советська Украї-

на вийшла, зрештою, на шлях досягнення економічної автаркії, яку такі комуністичні ідеологи, як Михайло Волобуєв і Микола Скрипник, даремно намагалися втілити в життя у міжвоєнний період.

Хрущов-реформатор також звернув увагу й на сільське господарство. 1958 року у прагненні збільшити господарську ефективність були ліквідовані машинно-тракторні станції, а їх обладнання продане колгоспам. Сподівалися, що колгоспи будуть ретельніше дбати про сільськогосподарське устаткування. Але ще грандіознішим експериментом стало збільшення земель, відведених під посадку кукурудзи. Після візиту до Сполучених Штатів (першого візиту советського лідера) Хрущов переконався, що саме кукурудза є тією культурою, яка врятує советське сільське господарство. Наприкінці 1950-х рр. лише в Советській Україні кількість землі, засіяної кукурудзою, зросла на 600%. За найбільшого піку «кукурудзяної лихоманки» в 1960–1963 рр. близько третини орної землі в Советській Україні було засіяно цією культурою.

Кукурудзяний бум, однак, спричинив більш ніж подвійне зменшення кількості землі, відведеної під посіви пшениці й жита. Ці заходи були частиною всесоюзного сільськогосподарського плану Хрущова, за яким для вирощування зернових відкривалися «цілині землі» на сході – Зауралля, Сибір і Центральна Азія. Загалом експеримент провалився. Так звана «цілина» у найкращому разі давала врожаї, нижчі за якістю і кількістю. Кукурудза, вирощена у Советській Україні, здебільшого йшла на корми, тож відчутний і досі брак продовольства ще посилювся. Ситуація стала настільки критичною, що 1963 року Советський Союз був змушений зробити безпрецедентний крок – уряд порушив свою давню політику самозабезпечення в мирні часи, імпортуючи зерно з закордону, передусім з Канади. Лише наприкінці 1960–1970-х рр. советське українське виробництво продовольчого збіжжя, а також домашньої худоби зросло (подекуди більш ніж удвічі у

1980 р.), але вже після того, як Хрущов зійшов з політичної сцени.

Брежнев та епоха стабільности

Провал сільськогосподарських експериментів Хрущова у поєднанні з його внеском у розлад советсько-китайських відносин на зовнішній арені зумовили в жовтні 1964 р. його раптове звільнення з посади голови КПСС та уряду Советського Союзу. За принципом колективного керівництва, оголошеного у постсталінську добу, Хрущова замінили двома його колишніми протеже – Леонідом Брежневим на посаді першого (пізніше – генерального) секретаря КПСС та Алексеем Косигіним на посаді голови советського уряду.

Хоча фасад колективного керівництва був збережений, з 1971 р. Брежнев став найважливішою політичною фігурою в Советському Союзі. Він усунув або ізолював своїх провідних конкурентів у партійній ієрархії КПСС і до своєї посади генерального секретаря КПСС додав у 1977 р. титул голови президії Верховної Ради СРСР. Цей пост, хоч і був формальним за суттю, робив його головою держави, що відповідало міжнародному протоколу. Народжений на сході України (росіянин за походженням), Брежнев збудував політичний механізм, який складався з колишніх інженерів, директорів підприємств і чиновників з його рідного регіону. Ця «дніпропетровська мафія», як її стали називати, допомогла Брежневу просуватися вгору в партійній ієрархії, а згодом отримала можливість посісти деякі з найвищих посад у советському уряді й КПСС.

Доба Брежнева, яка тривала до його смерті 1982 року, відзначалася ретельним обєрганям порядку і стабільности, що різко контрастувало з духом соціального експериментування і майже маніякальними адміністративними змінами, властивими епосі Хрущова. Інновації спостерігалися тільки в зовнішній політиці, де Брежнев був твердим прибічником примирення з єдиним і могутнім конкурентом Советського Союзу – Сполученими Штатами. По суті, доба Бреж-

нева збіглася з періодом послаблення напруги у відносинах з Заходом. Водночас прагнення досягти і зберегти внутрішню стабільність супроводжувалося поверненням до чогось схожого на сталінське бюрократичне правління (хоч і без ексцесів), результатом чого під кінець 1970-х рр. стала суцільна економічна й соціальна стагнація у всьому советському суспільстві.

Повернення до суворішого партійного контролю над усіма сторонами советського життя безпосередньо вплинуло і на національності. Було обмежено національну й культурну діяльність, яка не відповідала загальній советській доктрині. Політика щодо багатонаціонального складу советського суспільства базувалася на трьох постулатах: розквіт, зближення, злиття.

Ці постулати, сформульовані раніше Леніним і Сталіним, відображали три стадії, через які, як вважалося, проходить багатонаціональне советське суспільство. «Розквіт» національних культур завдячував заохоченню до апогею свого розвитку в межах советської системи, що визнавала рівноправність усіх національностей. Розквітнувши, окремі національні компоненти будуть природно переживати «зближення», тобто кожна культура в цьому процесі зазнає впливу інших. Під час їхнього «зближення» з усіх культур буде відібрано все найкраще, а остаточною результатом стане «злиття» національних культур в єдину нову революційну советську культуру. Якщо теоретично «злиттям» називали виокремлення, а відтак переплавлення найкращих елементів усіх культур в єдину советську амальгаму, на практиці цей процес означав асиміляцію на користь російських мовних і культурних форм або, щонайменше, їх прийняття. Така русифікація загрожувала близькоспорідненим слов'янським культурам, білоруській та українській, які були вразливими до русифікації, особливо у мовній сфері.

Поза межами теорії залишалася ще практика, а також, скажімо, питання часових меж. Коли, зокрема, відбудеться «злиття»? Згідно з Леніним, цього не може статися раніше від досягнення комунізму в соціаль-

но-економічній сфері. Оскільки Хрущов публічно запевнив на XXII з'їзді КПСС 1961 року, що комунізму буде досягнуто в советському суспільстві 1980 року, треба було готуватися до невідворотного «злиття» національностей Советського Союзу. Відповідно з кінця 1960-х рр. велися інтенсивні дебати між советськими теоретиками й політиками з приводу цього «злиття». У ході цих дискусій деякі комуністи навіть вимагали ліквідації, як їм здавалося зайвих і псевдосуверенних советських республік, які в 1970-х рр., твердили вони, вже вичерпали свою «історичну необхідність».

Врешті ідея «злиття», яке в майбутньому ліквідує національні відмінності і викристалізує єдину советську націю, була замінена більш плюралістичним на вигляд, але абсолютно невизначеним поняттям «нова історична спільнота людей – советський народ». Коли Брежнев висунув цю виправлену концепцію на XXIV з'їзді КПСС (1971 р.), а потім її внесли до тексту нової конституції Советського Союзу (1977 р.), про подальший «розквіт» і «зближення» націй як частину діалектичного ходу історії говорилося й далі. Така невизначеність дозволяла захисникам асиміляції, з одного боку, і прихильникам культурного плюралізму – з іншого, виправдовувати свою діяльність. Отже, якщо советська конституція 1977 року зберегла існування національних республік, то двома роками пізніше проведена в Ташкенті II Всесоюзна конференція з російської мови – «мови дружби та співробітництва народів Советського Союзу» – зажадала обов'язкового вивчення російської мови в усіх неросійських яслах і дитсадках.

Національні утиски в Советській Україні

Протягом останніх років правління Хрущова та перших років епохи Брежнєва, коли «злиття» й далі було ідеалом, чимраз активніша діяльність націй у прагненні більшої культурної самобутності сприймалася як небезпека. Отже, той самий Хрущов, який своїм політичним курсом запровадив період

«відлиги» або «лібералізації» та початок культурного ренесансу шістдесятих у Советській Україні, відродив також теорію «злиття» у питанні національному. Наслідком були нові обмеження національних культур.

Ще 1963 року партійні ідеологи звинуватили групу письменників-шістдесятників у заграванні з «декадентськими західними мистецькими ідеями», ба більше – з українським «буржуазним націоналізмом». Хоча деякі з членів групи змінили свої писання у відповідь на партійні попередження, інші продовжували публікуватися у так званому самвидаві, тобто підпільними підручними методами, де самостійно опубліковані твори нелегально видавалися й розповсюджувалися. Особливо активними були літературні критики й публіцисти Іван Світличний, Євген Сверстюк, Іван Дзюба та Валентин Мороз, а після 1975 р. – інтелектуали, пов'язані з Українською громадською групою сприяння виконанню Гельсинської угоди з прав людини, так званою Гельсинською групою – Микола Руденко, Леонід Плющ, генерал Петро Григоренко та Юрій Бадзьо. На відміну від літературних новаторів-шістдесятників, дисиденти висловлювалися відверто та сміливо й говорили мовою політики. У 1970-х рр. вони зверталися до советського уряду й до Організації Об'єднаних Націй з петиціями про реформи суспільства, де можна було б реалізувати українські культурні й політичні прагнення. Вони пропонували розв'язки проблем, які коливалися від федерації до незалежності і відображали спектр політичних ідеологій від націонал-комунізму (Дзюба) та інтегрального націоналізму (Мороз) до плюралістичної демократії (Гельсинська група). Незважаючи на різні підходи, більшість діячів опиралася на засновок, що політичні зміни в Україні можна і слід розпочати у рамках прав, гарантованих советською конституцією.

Дедалі активніша діяльність українських дисидентів та публікації їхніх творів у сусідній Чехословаччині (до советської інтервенції 1968 року) й на Заході спричиняли труднощі для Брежнєва, який якраз намагав-

ся послабити напругу в міжнародних відносинах і представити Советській Союз респектабельним членом світової спільноти. Однак негативна думка на Заході або у світовому комуністичному русі не могла вплинути на потребу советської влади вести бій із загрозами «буржуазного націоналізму» всередині країни. Наслідком стала низка арештів і повернення (минуло понад десятиліття після смерті Сталіна) політичних судових процесів.

Перша хвиля арештів і процесів у Советській Україні відбулася в 1965–1966 рр. – звинуватили дисидентів-інтелектуалів, єдиним злочином яких була справедлива критика советської системи. Оскільки їхню вину «довели», по суті, ще до суду, було ясно заздалегідь, що такі літературні критики, як Дзюба, Сверстюк, Світличний і Мороз, письменник Михайло Осадчий та журналіст В'ячеслав Чорновіл (він фіксував перебіг перших судів та описував порушення советського законодавства на них), будуть ув'язнені на різні терміни.

У 1971–1972 рр. відбулося ще більше арештів і процесів. Вони вразили не тільки дисидентів, активних у самвидаві, а й науковців і культурних діячів, які протягом 1960-х рр. були в авангарді українського культурного відродження. Цей останній великий державний репресивний захід у Советській Україні збігся з усуненням у травні 1972 р. Петра Шелеста з посади першого секретаря КПУ. Шелест піднявся вгору по партійній драбині за Хрущова, коли київські чиновники мали можливість збільшувати вплив Советської України та особисту владу за допомогою регіональних економічних рад. Як голова бюро КПУ з промисловості й будівництва Шелест сприяв тому, щоб Советська Україна одержала більше економічного самоврядування. Цю політику він продовжував і після того, як в 1963 р. став першим секретарем КПУ. Він також підтримував український культурний розвиток, особливо використання у вищій освіті української мови, яка з 1954 р. перестала бути обов'язковою умовою вступу. Але тенденцію до децент-

ралізації, яка дозволила Шелесту захищати інтереси Советської України, було припинено за Брежнєва і Косигіна, коли 1965 року скасували раднаргоспи. Шелестівська опозиція до економічної централізації на користь Москви, його підтримка українських культурних інтересів й позирна терпимість до українських дисидентів призвели до дедалі глибшого конфлікту між ним та Брежнєвим і його оточенням.

Москва доводила, що жорсткі дії проти українських дисидентів у 1971–1972 роках були необхідною реакцією на нестабільність у Советській Україні. Шелест, отже, мав піти. Публічним приводом для усунення його з посади був той факт, що в 1970 р. він дозволив опублікувати під своїм ім'ям популярну книжку «Україно наша Радянська». Не пізніше, як через рік після того, як у травні 1972 р. його було усунуто з посади першого секретаря, Шелеста звинувачено в «місцевому націоналізмі», оскільки його книга нібито ідеалізувала запорозьких козаків, применшувала «епохальне значення» «возз'єднання» з Росією 1654 року, не критикувала «націоналістичні ухили» в КПУ протягом 1920-х рр. і взагалі підтримувала ідею «економічної автаркії».

Запізнілі відкриті нападки на Шелеста – майже через рік після його звільнення – були частиною кампанії проти залишків «буржуазного націоналізму», керованої його наступником на посаді першого секретаря КПУ Володимиром Щербицьким, лояльним до Москви протеже Брежнєва. Оскільки правильна партійна лінія щодо історичного й культурного минулого України та її місця в советському суспільстві мала бути збережена, усунення від влади Шелеста було зручним приводом водночас зняти з посад багатьох ревізіоністів-науковців і покінути з виданням більшості нещодавно заснованих історичних журналів. Було навіть ужито заходів супроти традиційних народних музичних гуртів (наприклад, «Гурту» у 1971 р.) та виконавців колядок – їхню діяльність заборонили. Тобто звільнення Шелеста стало чітким сигналом. За часів Брежнєва й Щер-

бицького влада була сповнена рішучості ліквідувати будь-який натяк на культурну й адміністративну окремішність України від решти советського суспільства, незалежно від того, чи цей натяк вийшов з-під пера белетристів, дисидентів, науковців чи першого секретаря республіканської компартії.

Арешти та процеси над українськими дисидентами, а також поліційний нагляд над іншими діячами культури виявили постійну дилему національного питання, яка поставала для советського керівництва. Протягом брежнєвської епохи українські дисиденти були ув'язнені не раз, а декого (Мороза, Плюща, Григоренка) насильно вигнали з країни на Захід. Та на відміну від сталінських засланих, вони не вгамувалися. Більше за те, арешти й інші форми занепокоєння лише надихали дисидентів на подальшу діяльність. У певному сенсі дисиденти, здається, вітали свою роль мучеників у боротьбі за те, що вважали власним патріотичним обов'язком перед культурною й національною спадщиною України. Серед «патріотів-мучеників» були діячі греко-католицької церкви, яка, незважаючи на ліквідацію наприкінці 1940-х рр., продовжувала підпільно діяти в Західній Україні, проводячи літургії і висвячуючи духовенство. Викритих віруючих арештовували і зазвичай засуджували до трудових таборів, караючи за антидержавну діяльність.

Хоча переслідування греко-католицьких релігійних і світських діячів (Йосипа Терелі, Василя Кобрини) не припинилися і в 1980-х рр., водночас відбулося певне зняття напруги між советською владою і тими письменниками й інтелектуалами (Володимиром Бровченком, Борисом Олійником, Дмитром Павличком), які бажали працювати в ім'я української культури за советськими вказівками. Декого з директорів академічних і культурних установ, які проводили постшелестівські культурні чистки в 1970-х рр., було замінено, а кільком письменникам, кого цькували за неортодоксальні твори (серед них Ліна Костенко й Іван Драч із шістдесятників), дозволили знову публікуватися і навіть відзначили державними нагородами.

Урбанізація і нова Україна

Останнє десятиліття брежнєвської доби, яке почалося з усунення Шелеста в 1972 р., певною мірою нагадувало період царської Наддніпрянської України. Дисиденти 1970–1980 років (подібно до своїх двійників у XIX ст., які перейняли віру Шевченка в окрему національну ідентичність) теж становили лише мізерну меншість населення Советської України – існують підрахунки, згідно з якими в 1960–1972 рр. у країні з населенням понад 48 млн. налічувалося щонайбільше 975 дисидентів. Тим часом абсолютна більшість громадян Советської України перебувала в економічно кращому становищі, ніж будь-коли раніше – будучи понад третину століття захищеними від зовнішнього вторгнення завдяки оборонному щиту советської військової могутності, ця більшість, здавалося, змиралась чи навіть була задоволена існуванням в системі ієрархії багатьох лояльностей. По суті, можна було одночасно бути українцем і советським громадянином. Хоча українська ідентичність і культурна структура могли існувати за багатьох обставин, але вищі форми культурних й освітніх проявів мусили бути втілені «загальним советським» засобом вираження – російською мовою – лише за цієї умови різні лояльності могли співіснувати.

Незважаючи на цю аналогію, була принаймні, одна вирішальна відмінність між XIX ст. й останніми десятиліттями советської влади. Якщо за царських часів «малоросійські» росіяни часто повністю асимілювалися, то советське українство було формою політичного пристосування без асиміляції. Попри дедалі більше домінування російських форм в українському політичному, суспільному й культурному житті (скажімо, збільшення кількості російськомовних шкіл і видань та заохочування двомовності у початкових школах), советська система водночас продукувала високоосвічену й національно-свідому українську верству населення. Крім того, внаслідок соціально-демографічних змін, саме міста, а не села, особливо у Східній Україні, стали носіями українського духу.

Урбанізація стрімко зростала. Якщо 1959 року в Советській Україні було 25 міст з населенням понад 100 тис. жителів, то в 1979 році їх було вже 46. Протягом того самого періоду кількість міст із населенням понад 1 млн. зростає з одного до п'яти. Сам Київ майже подвоїв своє населення (з 1,1 до 2,1 млн. жителів); за ним йшли Харків, Дніпропетровськ, Одеса й Донецьк, які 1979 року подолали мільйонну позначку.

Феноменальна кількість мігрантів із сіл до міст переселилася у 1970-х роках, що стало епохальним поворотним пунктом для українського суспільства. Вперше в історії більшість етнічних українців проживала в містах (53% у 1979 р.) і тільки меншість була зайнята сільським господарством (37% у 1970 р. супроти 63% промислових робітників і службовців) (див. таблицю 49.1).

Урбанізація, до того ж, не призвела, як прогнозували советські й західні соціологи, до національної асиміляції. Виявилось, що багатокультурне урбаністичне середовище

Таблиця 49.1

Вибрані характеристики етнічних українців у Советській Україні, 1959–1989 рр.²

	1959	1970	1989
Кількість українців (у мільйонах)	32,1	35,2	37,4
Відсоток від загального населення	77	75	73
Кількість тих, хто вважає українську рідною мовою (у млн.)	30,1	32,3	37,4
Відсоток тих, хто вважає українську рідною мовою	93,5	91,4	88
Відсоток жителів міст	37	46	60
Відсоток тих, хто працював промисловими робітниками	34	47	
Відсоток тих, хто працював службовцями	13	16	
Відсоток тих, хто працював у колгоспах	53	37	

було придатнішим радше для посилення, ніж послаблення, етнокультурної свідомости. Тож коли населення Советської України стало чимраз більш урбанізованим, кількість осіб, які називали українську рідною мовою, продовжувала зростати з 30 млн. у 1959 р. до 37,4 млн. у 1989 р. Правда, серед тих, хто визнавав себе українцем за національністю, спостерігався невеликий спад у відсотку тих, хто вважав українську рідною мовою (з 94% до 88% у 1959–1989 рр.). Але такі тенденції не обов'язково означали, що українська мова чи українська ідентичність були під серйозною загрозою, як про це говорилося у тривожних пророцтвах дисидентів-письменників й українських коментаторів на Заході. Ретельний аналіз перепису 1970 р., наприклад, виявляє, що 96% усіх українців знали свою рідну мову.

Зрештою, українська національна ідентичність – подібно до багатьох інших національних ідентичностей – не залежала тільки від активного або навіть пасивного знання української мови. Це стало очевидним у результаті досліджень протягом 1970–1980 рр. нібито «русифікованих» жителів Східної України. Виявилось, що зв'язок із географічною територією (Україна) та її матеріаль-

ною культурою, але не обов'язково з її мовою, вважався свідченням української ідентичности для багатьох людей, які володіли лише російською.

Отже, Советський Союз, чий марксистсько-ленінський ідеологічний імператив вимагав «відмирання» національностей, проводив політику, яка протягом ХХ ст. створила в Советській Україні високоосвічене, двомовне, національно свідоме і значною мірою урбанізоване населення, саме існування якого гарантувало виживання українців та їх еволюцію в окрему життєздатну націю. Таку реальність мав на увазі українсько-канадський політолог Богдан Кравченко, коли, описуючи Советську Україну в середині 1980-х років, дійшов висновку, що «українська нація нині міцніша, ніж будь-коли раніше»³.

¹ Николай Подгорный, Советская Украина в братской семье народов СССР, *Коммунист* (1954, № 8), с. 22

² Див.: Богдан Кравченко, *Соціальні зміни і національна свідомість в Україні ХХ ст.* (Київ 1997), с. 223, 236, 249, 263. Stephen Rapaw, *Ukraine and the Border Issues* (Washington, D. C. 1993), pp. 36 and 40.

³ Богдан Кравченко, *Соціальні зміни і національна свідомість в Україні ХХ ст.* (Київ 1997), с. 252.

Від децентралізації до незалежності

Коли 1982 року помер генеральний секретар КПСС Леонід Брежнев, мало хто, якщо ззагалі такий був, міг передбачити, що через одне десятиліття Советський Союз більше не існуватиме. Але вже до 1 січня 1992 р. не лише було офіційно ліквідовано Советський Союз, а й сама Україна стала незалежною державою. Крім того, все це сталося за відсутності будь-якого військового чи громадянського конфлікту.

Останні роки правління Брежнева були позначені стагнацією економічного й суспільного життя. Мало що змінилося після його смерті, оскільки КПСС вибрала його наступником спочатку недієздатного через слабе здоров'я Юрія Андропова, а потім вісімдесятирічного дідугана Константина Черненка, який помер уже через тринадцять місяців після приходу до влади. Тоді КПСС вчинила несподіване. 10 березня 1985 року Політбюро обрало новим генеральним секретарем партії свого наймолодшого члена, 54-річного Михайла Горбачова. Внаслідок цього вибору Советський Союз і політичні відносини у всьому світі за п'ять років зміняться до невпізнання.

Революція Горбачова

Михайл Горбачов був партійним функціонером, який у 1950 рр. розпочав типову кар'єру комуністичною драбиною. Однак він цілком відрізнявся від усіх своїх попередників, за винятком, можливо, Леніна. Горбачов був добре освіченим, статечним, умів добре формулювати свої думки. Крім того, він поширював навколо себе якесь відчуття впевненості в собі й оптимізму, що викликало відданість з боку його прихильників та повагу з боку супротивників. За першого року

правління він почав замінювати старших чиновників молодшими, яким було притаманне реформаторське мислення. Це був перший крок до його основної мети – оживити советську економіку.

Протягом останніх років влади Брежнева для багатьох советських керівників стало ясно, що їхня країна вступила на шлях економічного занепаду і, якщо не перешкодити, це незабаром призведе до підриву статусу наддержави. Щоб повернути назад низхідний спіралеподібний рух, необхідні були зміни в централізованій командній економіці. І Горбачов закликав до змін, виразивши їх у двох гаслах, які згодом увійшли до світового словника: перебудова і гласність.

Перебудова стосувалася спершу соціально-економічної сфери. Хоча Горбачов ніколи не був сильним у конкретиці, здавалося, що він і його радники-реформатори були сповнені рішучості покінчити з централізованим контролем над економікою та навіть, якщо буде потреба, запровадити якусь форму вільноринкової системи. Горбачов розумів: можна зробити заклик до перебудови одним із багатьох інших порожніх комуністичних закликів, що так часто лунали в минулому, але для того, щоб вона виявилася успішною, все населення – від колгоспника до промислового робітника, керівника підприємства та партійного функціонера – має бути втягненим у цей процес і відчувати, що він або вона грає важливу роль в її успіху. Щоб досягнути такого радикального перелому в думках і почуттях людей, Горбачов стверджував, що советське суспільство мусить віднині управлятися за принципом гласності, тобто відкритості, та її наслідку – демократизації. Фактично, советських грома-

дзян заохочували критикувати власне суспільство. Невдовзі, коли люди усвідомили, що Горбачов дотримується своєї обіцянки й закликає до гласності, не плануючи жодних поліційних репресій, різні верстви населення майже вільно почали критикувати, по суті, всі сторони життя своєї країни.

Зусилля Горбачова щодо внутрішніх реформ доповнювалися цілковитою перебудовою відносин Советського Союзу із зовнішнім світом. Горбачов-реформатор економіки тепер став Горбачовим-політичним мрійником. Советські війська повернулися додому з Афганістану (куди Брежнев відправив їх 1979 року); відносини зі Сполученими Штатами відчутно поліпшилися в результаті готовності Советського Союзу скоротити свої збройні сили та ядерний арсенал; і найдивовижніше з усього – Кремль, фактично, поступився своїм прагненням домінувати в країнах, які після Другої світової війни належали до советського блоку у Східній Європі. Це останнє рішення призвело до однієї з найважливіших подій в історії ХХ століття – революції 1989 року. Лише протягом цього одного року впала залізна завіса; Берлінська стіна була зруйнована; комуністична влада зазнала поразки у Польщі, Угорщині, Східній Німеччині, Чехословаччині й Румунії; почався вивід советських військ з колишніх центральноєвропейських країн-сателітів.

Усі ці монументальні події завдячували великою мірою діям Міхаїла Горбачова, незалежно від того, були їхні наслідки наперед прораховані чи ні. Досить кардинальні зміни відбулися також і в Советському Союзі. Щодо внутрішньої політичної структури країни, то Горбачов зміцнив свою владу в 1988 р., ставши президентом та витіснивши згодом більшість своїх опонентів з Політбюро ЦК КПСС. Потім 1989 року було проведено вибори до Верховної Ради СРСР, яка вперше в советській історії почала діяти як незалежний законодавчий орган під головуванням Міхаїла Горбачова. Але найважливішим був крок Горбачова, зроблений на початку 1990 року – усвідомлюючи, що його зусилля з пропагування перебудови зазнаватимуть протидії з боку кон-

сервативно налаштованих комуністів, він ужив заходів для того, щоби партія втратила свою монополію на владу, а президентській посаді, на яку він був у належний час вже обраний, було надано ще більше повноважень.

Ці дивовижні зміни в советському політичному житті мусили глибоко вплинути на долю національностей країни. Самообмеження московської влади уможливило спалах міжетнічних сутичок, що їх десятиліттями стримували Сталін, Хрущов та Брежнев. Спочатку конфлікт вибухнув на Кавказі і в Центральній Азії: вірмени й азербайджанці почали відкрито боротися за спірну територію (Нагірний Карабах); загострилися чвари грузинів з абхазцями, а узбеки напали на турків-месхетинців, що жили серед них. Полум'я міжетнічних пристрастей, результатом яких стало кровопролиття й вимушене втручання советської армії, супроводжували ще більш політично проблемні процеси: деякі советські республіки вимагали надати їм конституційно гарантоване право на вихід із Союзу. Найсерйозніший виклик надходив від прибалтійських республік, що спричинило кризу в березні 1990 р., коли Литва в односторонньому порядку проголосила свою незалежність.

Навіть у тих республіках, де політичні вимоги обмежувалися наполяганням на децентралізації та більшій автономії, місцеві лідери, особливо з комуністичної й некомуністичної інтелігенції, надихалися Горбачовською вимогою гласності. Їхня критика часто була вимогою надати офіційний статус місцевим мовам всередині республік, повне використання цих мов на всіх рівнях освіти й культурного життя та переписування історії з метою заповнити так звані «білі плями», тобто навмисні пропуски в офіційній советській версії минулого країн. Здебільшого ці «білі плями» пропускали події чи осіб, які боролися за незалежність від царської російської або советської влади. Ліквідація «білих плям», тобто реабілітація національних історій допомагала виправдовувати нові вимоги з боку республік і національностей – автономію чи навіть незалежність від Москви.

Советська спадщина в Україні

На відміну від інших советських республік, кілька років пішло на те, щоб перебудова і гласність досягнули кордонів Советської України. Значною мірою причина була та, що КПУ й далі очолював Володимир Щербицький, ставленик Брежнєва й опонент Горбачова, який заперечував найменшу необхідність фундаментальних змін у його республіці. Однак були численні причини для невдоволення в українському суспільстві, пов'язані з економікою, навколишнім середовищем і культурою.

Саме потреба оживити советську економіку, яка перебувала у стагнації, стала первісним мотивом Горбачовської революції. А в офіційно санкціонованому середовищі, що заохочувало дебати й критику, здавалося, не було дефіциту пропозицій реформ. Проте в керованій Москвою командній економіці, яка ще в 1990 р. контролювала понад 95% промисловості й сільського господарства в Советській Україні, мало що змінилось. Балачки про реформи без жодних реальних змін лише викликали збентеження серед керівників заводів і колгоспів, збільшуючи їхню пасивність. Справи ще погіршилися з частковим кінцем державного цінового контролю, що спричинило інфляцію, яка доповнила економічну й психологічну невпевненість, з якою зіткнувся звичайний советський громадянин. Здавалося, Москві, крім риторики, нічого більше запропонувати: ані технологічні ноу-гау, ані інвестування капіталу для модернізації застарілої промислової інфраструктури Советської України, ані поліпшення її продуктивних потужностей. Не треба багато часу, щоб керівництво і прості громадяни усвідомили неспроможність Москви запровадити реальні зміни. Розчаровані дедалі гіршою економічною ситуацією люди чимраз більше підтримували відвертих критиків, які бачили Советську Україну вільною від советської централізованої бюрократичної системи.

Іншим джерелом невдоволення були проблеми навколишнього середовища. Саме ви-

бух 26 квітня 1986 р. на Чорнобильській атомній електростанції, якраз на північний захід від Києва, повідомив світові про Україну, а українцям допоміг усвідомити, наскільки вони не контролюють власного життя. Початкове небажання уряду Горбачова надати інформацію про загрози для життя радіоактивні опади, можливо, більше ніж будь-що інше відчужило звичайних громадян від советської системи. «Чорнобиль», – за словами одного українського політичного діяча, – «допоміг нам зрозуміти, що ми є колонією»¹. На додаток до свого політичного й культурного імперіалізму щодо Советської України, Москву тепер було звинувачено і в імперському ставленні до навколишнього середовища. Чорнобильська катастрофа не була окремим випадком. Наслідком десятиліть неконтрольованого промислового росту з мінімумом турбот (або й узагалі без них) про контроль викидів у природу стало поширене забруднення річок, запасів води і сільськогосподарських земель. Результатом такої безвідповідальної діяльності був приголомшливо поганий стан здоров'я в Советській Україні у 1980 рр.: хронічні захворювання 46% дітей середньошкільного віку, викидні у 40% вагітних жінок, найнижчий коефіцієнт народжуваності (13,3 на 1 тис. населення) з-поміж усіх советських республік.

Зрештою, існувало сильне занепокоєння майбутнім української нації. Незважаючи на той факт, що у 1980-х рр. певне вічуття української національної ідентичності серед широких верств населення було, мабуть, сильним, як ніколи, советсько-українське статус-кво й далі дискримінаційно впливало на українців у багатьох аспектах. Приїжджих до Києва чи інших міст відразу ж приголомшувало те, що для місцевих українців було звичайним – вони це відчували повсякденно: зневага й висміювання були реакцією на українську мову на вулиці чи в державних установах. Низький престиж української мови, а отже, й української культури був наслідком державної політики, яка мало змінилася з кінця українізації в 1930-х роках.

Наприклад, з часів Другої світової війни тривав постійний спад у кількості виданих українських книжок. Якщо 1958 року українськомовні назви склали 60% книжкової продукції в Советській Україні, то в 1978 р. ця цифра знизилась до лише 27% – найнижчий показник з 1923 року. Особливо невідповідною до потреб найбільшої республіканської національності здавалася освітня система Советської України. Тоді як у 1950–1951 навчальному році 81% учнів початкових шкіл був записаний до українськомовних шкіл, то у 1988–1989 рр. ця цифра складала лише 47,5%. Проблемою був доступ до вищої освіти. Якщо 1939 року Україна посідала четверте місце поміж 15-ма советськими республіками за відсотком населення з середньою або вищою освітою, то в 1970 році – одинадцяте.

Пропорція українців із вищою освітою відносно занепадала з кількох причин: 1) вступна політика сприяла дітям службовців; 2) необхідною умовою вступу було знання російської, що сприяло уродженцям росіянам; 3) контроль за бюджетом і вступом залишався в руках московських центральних міністерств (у 1965 р. лише 50 зі 132 вузів Советської України були під юрисдикцією Києва). Оскільки протягом тих самих років советське українське суспільство ставало дедалі більше урбанізованим і краще освіченим, зростав відповідний запит суспільних сподівань, але для багатьох українців освітня система республіки була просто неспроможною задовольнити ці сподівання.

Гласність в Україні

Однією з перших верств українців, які відгукнулися на Горбачовський заклик до відкритості й конструктивної критики, була творча інтелігенція, представлена передусім Спілкою письменників України. Ця організація традиційно виконувала директиви компартії, але в 1986 р. на конференції, що зібрала близько 1100 членів, політика виконаної Спілки радикально змінилася. З цього часу Спілка письменників активно сприяла відродженню української культури й мови,

заохочуючи створення товариств рідної мови, вимагаючи реабілітації на загальнонаціональному рівні письменників, заборонених за часів Сталіна і Брежнєва, публікуючи нові твори, що відверто описували історичні події, десятиліттями закриті для публічного обговорення. Невдовзі такі письменники, як Іван Драч, Іван Дзюба, Дмитро Павличко й Микола Жулинський будуть грати провідні ролі в суспільній і політичній трансформації України.

Підхопивши заклик, проголошений Спілкою письменників України, письменники й інші діячі створили кілька нових організацій та видань, які зверталися до проблем політики, економіки, навколишнього середовища, культури. Однією з перших була Українська екологічна асоціація «Зелений світ», заснована наприкінці 1987 р., щоб вимагати суворішого контролю влади за навколишнім середовищем та, особливо, без'ядерної України, де у майбутньому не повторяться катастрофи, подібні до Чорнобильської. Через два роки було створено Товариство української мови ім. Тараса Шевченка на чолі з поетом Дмитром Павличком для підвищення статусу української мови та перетворення її на офіційну мову країни. Ця мета була частково досягнута в жовтні 1989 р., коли українська була проголошена державною мовою.

Найбільшою і найважливішою з нових організацій був Народний рух України за перебудову, більше відомий за акронімом – Рух. У лютому 1989 року Рух, на чолі з письменниками Іваном Драчем, Михайлом Горинем і Володимиром Яворівським, опублікував свою програму, яка вимагала «відродження та всебічного розвитку української нації»². Програма наголошувала на необхідності реформ у галузі політики, економіки, навколишнього середовища й культури, а також на гарантіях прав людини. Хоча основний акцент було зроблено на український характер країни, Рух водночас захищав права національних і релігійних меншин. Ця організація доклала чималих зусиль для нейтралізації негативних стереотипів, пов'язаних з традиційними українсько-єврей-

ськими стосунками, засудивши всі форми антисемітизму як ворожі ліберально-демократичному суспільству, яке він бажав створити в Україні. Хоча політичні інтереси й відносини з Москвою посідали головне місце в порядку денному Руху, організація не вимагала незалежності, а радше трансформації Советського Союзу в об'єднання справді суверенних держав з гарантією, що Україна зможе сама вирішувати власні політичні, економічні й культурні справи, без втручання Москви. Навіть до утворення цієї та інших організацій відбувалася активна діяльність на ще одному чутливому фронті – церковному. Десятиліттями греко-католицька церква, оголошена поза законом наприкінці 1940-х рр., продовжувала таємно існувати в Західній Україні, Галичині та Закарпатті. Крім підпільної греко-католицької церкви, Західна Україна мала більшу, ніж деінде в Україні, кількість парафій і монастирів в підпорядкуванні Російської Православної Церкви, і чимало представників духовенства й вірних цієї церкви залишилися прихованими греко-католиками.

З новою атмосферою в Советському Союзі в 1987 р. підпільна греко-католицька ієрархія вирішила «вийти з підпілля». Їхня акція спонукала Ватикан та діаспорних українців збільшити своє лобювання в урядах Сполучених Штатів і західних країн, які, своєю чергою, чинили дипломатичний тиск на Советський Союз. Ці зусилля увінчалися успіхом у грудні 1989 року, коли уряд Горбачова дозволив Українській Греко-Католицькій Церкві реєструвати свої парафії. Водночас влітку 1989 року заборонена советською владою від початку 1930-х рр. Українська Автокефальна Православна Церква розпочала своє відновлення, кульмінація якого настала через рік на церковному соборі, котрий формально відновив церковну ієрархію.

Події в Советській Україні за доби Горбачова мали глибокий вплив на українців скрізь у діаспорі. Будучи десятиліттями відрізненими від своєї батьківщини непривітним советським урядом, некомуністичні західні українські організації (особливо зі Сполучених Штатів та Канади) вперше отримали

можливість сприяти національному відродженню на батьківщині порадами та фінансовою підтримкою. Відновлені контакти з діаспорою були найвиразніші в церковних справах. Хоча єрархи Української Греко-Католицької та Української Автокефальної Православної Церков перебували «тимчасово» (з часів Другої світової війни) на Заході, вони спромоглися відновити свою владу на українській батьківщині. Місцеві єпископи кожної з церков визнавали за свого голову або українського греко-католицького митрополита (дехто сказав би патріярха) Мислава Кардинала Любачівського в Римі або автокефального патріярха Мстислава Скрипника у Нью-Джерсі; обоє сподівалися повернутися додому й очолити свою паству.

Відродження Української Греко-Католицької й Автокефальної Православної Церков у Советській Україні становило пряму загрозу Російській Православній Церкві московського патріярха, котра до Горбачовської революції була єдиною східнохристиянською організацією, якій дозволялося легально діяти. Зіткнувшись із викликом двох відновлених українських церков, Російська Православна Церква 1989 року перейменувала свій Український екзархат в Українську Православну Церкву. На парафіяльному рівні результатом стала трьохвекторна боротьба поміж різними церквами за вірних і – найгірше – за контроль над церковною власністю та використанням церковних споруд. Загалом Українська Греко-Католицька Церква мала найбільший успіх у залученні духовенства й парафіян на Західній Україні (особливо в Галичині), Автокефальна Церква була найсильнішою на Правобережжі та в Центральній Україні.

Окрім діяльності невідконтрольних державі світських і релігійних організацій, феноменально зросла кількість нових видань. Горбачовська гласність, фактично, покінчила з державною цензурою, тобто уможливила майже стихійну появу безлічі газет, журналів, інформаційних бюлетенів і листівок, тематика яких варіювалась від питань політики, релігії й науки до сексу та порад, як

найкраще емігрувати з Советського Союзу. Публіцисти й історики найбільше скористалися з гласности, заповнюючи «білі плями» української історії. Постаті культури минулого були «реабілітовані», зокрема такі національні діячі XIX ст., як Пантелеймон Куліш та Микола Костомаров, культурні й політичні лідери початку XX ст. Михайло Грушевський та Володимир Винниченко, що їх, коли і згадували раніше, то лише як реакційних й антисоветських. Дослідники також старанно працювали над оприлюдненням документальних свідчень про недавні українські національні трагедії, як великий голодомор 1933 р., якого аж до кінця 1980-х рр., за советськими джерелами, ніколи не було, та численних масових убивств українців советською службою безпеки напередодні й під час Другої світової війни (у Вінниці і Львові тощо), які несправедливо приписувалися німецьким окупантам.

Зрештою, гласність вплинула на різні національності, що проживали в Советській Україні. Дехто, наприклад, поляки та євреї, переймалися переважно поліпшенням культурного, мовного й релігійного статусу своїх спільнот. Починаючи з 1988 р., було знято табу на офіційні відносини між Польщею й поляками, що проживали на «kresach» (польська назва найзахідніших частин Советського Союзу). Це означало, що відтепер можна було вести серйозні дискусії щодо виживання поляків як національності під советською владою. Перший конгрес поляків у Советській Україні відбувся 1990 року, він подав стимул для створення упродовж наступних кількох місяців нових польських культурних організацій та польськомовних газет, журналів і радіопрограм. Статус римо-католицької церкви був винятково важливим у соціальному середовищі, для якого й далі характерним було кліше, що «католик – це поляк». У 1991 р. Ватикан відновив польську римо-католицьку ієрархію в Україні, і кількість знову відкритих церков, де служили польською мовою, зросла за кілька років до майже 450.

Євреї зосередили свою увагу на відродженні релігійного життя та їдишу. За фінан-

сової допомоги закордонних єврейських організацій будувалися нові синагоги, було відкрито кілька різних освітніх закладів для навчання основ юдаїзму, а також їдишу, зокрема недільні школи, «ешивас» (релігійні школи для чоловіків) та «улпанс» (єврейські дослідницькі центри). Постає також низка єврейських організацій, які займалися благодійництвом, книговидаванням, громадськими проектами, культурною діяльністю, реституцією власності. Хоча відродження єврейського життя розпочалося за гласности в останні роки советської влади, його зростання та найважливіші досягнення відбулися вже в посткомуністичній незалежній Україні.

Інші національності турбувалися про свій політичний статус так само, як і про культурний. Ще з 1960-х рр. татарські діячі вимагали права на повернення до своєї кримської батьківщини, і про їхню боротьбу добре знали у советських дисидентських колах. Зрештою 1988 року советський уряд дозволив татарам повертатися до Криму, де їхня кількість постійно зростала від близько 38 тис. у 1989 р. до 260 тис. 1993 року. Татарське повернення з різних частин советської Центральної Азії залежало від кримського політичного керівництва, де домінували росіяни, і яке вимагало об'єднання з Росією, якщо структура Советського Союзу колись зміниться. Щоб заявити свою позицію, татари зібралися на з'їзд (Курултай), який у червні 1991 р. проголосив національну суверенність кримськотатарського народу та мету – відновити суверенну татарську державу. Цей самий з'їзд утворив законодавчий орган (меджліс) для відстоювання татарських політичних вимог.

У найзахіднішому кінці Советської України 1990 рік позначився дещо несподіваним відродженням так званого русинського руху на Закарпатті. Його лідери вимагали визнання русинів окремою східнослов'янською національністю, заявляючи, що українська ідентичність була нав'язана місцевому населенню советською владою після Другої світової війни. Водночас Закарпатсь-

ка обласна рада створила комісію, вимагаючи відновлення автономного статусу цього регіону – це було відлунням досвіду перебування Підкарпатської Русі у складі Чехословаччини протягом міжвоєнних років.

Реакція київської влади на закарпатські та кримські вимоги територіальної автономії була різною. З самого початку заяви певних груп у Закарпатті, що русини становлять відмінну від української національність, не

Постанова Верховної Ради Української РСР Про проголошення незалежності України

24 серпня 1991 р.

Верховна Рада Української Радянської Соціалістичної Республіки постановляє:

Проголосити 24 серпня 1991 р. Україну незалежною демократичною державою.

З моменту проголошення незалежності чинними на території України є тільки Конституція, закони, постанови Уряду та інші акти законодавства республіки.

1 грудня 1991 р. провести республіканський референдум на підтвердження акта проголошення незалежності.

Голова Верховної Ради України

Л. Кравчук

АКТ проголошення незалежності України 24 серпня 1991 р.

Виходячи із смертельної небезпеки, яка нависла була над Україною у зв'язку з державним переворотом в СРСР 19 серпня 1991 р.

- продовжуючи тисячолітню традицію державотворення в Україні,
- виходячи з права на самовизначення, передбаченого статутом ООН та іншими міжнародно-правовими документами,
- здійснюючи декларацію про державний суверенітет України, Верховна Рада Української Радянської Соціалістичної Республіки урочисто проголошує:

незалежність України та створення самостійної української держави – України.

Територія України є неподільною та недоторканною.

Віднині на території України мають чинність виключно Конституція і закони України.

Цей акт набирає чинности з моменту його схвалення.

Верховна Рада України*

* Україна на міжнародній арені: Зб. документів і матеріалів у 2-х книгах (1991–1995) (Київ 1998), кн. 1, с. 7.

сприймалися всерйоз, водночас автономія розглядалася як небезпечний крок до можливого відокремлення області від України на користь сусідніх Угорщини або Чехословаччини. Внаслідок цього, результат референдуму 1 грудня 1991 р., на якому 78% мешканців області проголосували за автономію (самоуправу) Закарпаття у складі незалежної України, ніколи не був утілений у життя жодним постсоветським українським урядом. Тимчасом українське керівництво серйозніше поставилося до кримської проблеми. Українська Конституція, прийнята, нарешті, 1996 року, не визнала Крим татарською державою, однак у межах унітарної держави Україна проголосила Автономну Республіку Крим з правом на власну конституцію й законодавчий орган. Татари, які не є домінантною групою серед населення півострова, безсумнівно будуть мати більшу політичну вагу в автономному Криму, ніж в Україні загалом.

Шлях до суверенітету та незалежності

У контексті інтелектуального та громадського збудження, яке охопило чимало сегментів советського українського суспільства, важливий поворотний пункт настав у вересні 1989 р., коли один з останніх Брежнєвських опонентів Горбачова Володимир Щербицький був усунений з Центрального Комітету КПСС та з посади першого секретаря КПУ. З падінням Щербицького темп політичних змін у Советській Україні прискорився. Того ж місяця Рух провів свій перший всенародний з'їзд у Києві і за підтримки близько трьохсот тисяч своїх членів розпочав підготовку до виборів у Верховну Раду Советської України, призначених на березень 1990 р. На цих виборах прорухівські кандидати були частиною Демократичного блоку, який виграв трохи більше 100 з 450 місць. У новому парламенті – як стали називати Верховну Раду – Демократичний блок об'єднав свої сили з «демократичним» крилом комуністів. Разом вони були достатньо потужні, щоб 16 липня 1990 р. парламент проголосив Україну суверенною державою.

1991 року парламент, де раніше домінували комуністи й московські вірнопіддані, був в авангарді процесу творення правової й адміністративної інфраструктури для суверенної держави. Робота парламенту полегшилася після того, як комуністи припинили існувати як єдиний виборчий блок і дехто з них приєднався до опозиції задля розв'язання певних проблем. Зміну напрямку парламенту зумовило великою мірою ще й обрання нового голови Леоніда Кравчука – комуніста, який швидко адаптувався до національно орієнтованих настроїв народу. Советська Україна встановила дипломатичні стосунки з кількома сусідніми державами ще до кінця 1991 року, і Кравчук здійснив кілька візитів до Західної Європи та Північної Америки, поводячись так, ніби він очолював незалежну державу.

Питання стосунків України з Советським Союзом, зрештою, вирішилося в серпні 1991 р., коли консервативні політичні сили в Москві організували невдалий переворот (путч), щоб скинути Горбачова. Після кількох неспіливих засуджень лідерів безуспішного путчу, Кравчук почав діяти рішуче. 24 серпня 1991 р. він підписав резолюцію, яка проголосувала Україну незалежною державою. Декларація також вимагала проведення референдуму про незалежність по всій республіці 1 грудня 1991 року. На той самий день було призначено і президентські вибори.

Протягом підготовчих місяців до референдуму та виборів Кравчук посилював свою репутацію захисника українських інтересів, протидіючи Горбачовським пропозиціям про новий союзний договір, що обмежував би політичну й економічну суверенність його членів. Коли, зрештою, 1 грудня референдум було проведено, його результати стали несподіванкою навіть для найпалкіших прибічників незалежності. Не менше 92% жителів країни проголосували за незалежність. Понад 80% виборців у кожній з нібито русифікованих східних індустриальних областей (Донецької, Дніпропетровської, Запорізької, Харківської) проголосували за незалежність і навіть Крим (який з вересня 1991 р. мав

Мапа 46. Незалежна Україна

свою власну «державну суверенність у складі України») віддав більшості своїх голосів (54%) на користь незалежності. Кравчук виграв президентство з достатньою більшістю голосів, отримавши 62%.

24 серпня 1991 р. ознаменувало вже в шостий раз протягом ХХ ст. оголошення незалежності всієї або частини української території. Умови проголошення незалежності в 1991 р., однак, значно відрізнялися від обставин, які супроводжували попередні проголошення, або зроблені відразу після Першої світової війни (Київ, 1918; Львів, 1918; Київ, 1919), або напередодні чи в ході Другої світової війни (Хуст, 1939; Львів, 1941). Усі ці попередні незалежницькі спроби, стосувалися вони України в цілому чи однієї з її частин (Західна Україна, Карпатська Україна), траплялися в часи громадянської війни та/або вторгнення зовнішніх сил. Більше того, в попередніх випадках з жителями України радилися лише частково або взагалі не зважали на їхню думку про незалежність.

Усе було інакше в 1991 р. Україна, може, й була частиною імперії, яка вироджувалася або розпадалася, але цей процес був, по суті, мирним, і в ньому, за іронією долі, стара комуністична еліта брала участь поряд із значними верствами населення. Внаслідок всемогутності сучасних засобів масової інформації, все це відбувалося під обережним та іноді схвальним поглядом світу. Більше того, проголошення незалежності депутатами парламенту було легітимізовано референдумом, у якому взяли участь 80% тих, хто мав право голосу, і який як зовнішні, так і внутрішні спостерігачі визнали таким, що відповідає загальноприйнятим демократичним нормам. Його результати майже відразу привітала міжнародна спільнота. Незалежна Україна зберегла свій статус повноправного

члена Організації Об'єднаних Націй і за кілька тижнів була визнана більшістю провідних держав світу. Зрештою, той факт, що дев'ять з кожних десяти жителів схвалили незалежність, підтверджував, що українська державність була бажанням не тільки українських націоналістів. Незалежна Україна, видавалося, обіцяла найпривабливішу альтернативу для всіх, хто прагнув змін в політичному, економічному, культурному житті чи навколишньому середовищі.

Проте проголошення незалежності і досягнення державності, яку визнала міжнародна спільнота, ще не були рішенням для давніх проблем, а можливо, навіть створили нові. Наприклад, якими точно будуть відносини України й Росії та інших колишніх советських республік, що стали частиною нечітко окресленого союзу, відомого як Співдружність Незалежних Держав? Україна стане унітарною чи федеративною державою? Її економіка буде розвиватися здебільшого за принципами ринку, чи буде прийнято якийсь варіант державного соціалізму? Чи буде запроваджено нову культурну й освітню політику, яка припинить занепад української мови і перетворить українську тотожність на джерело гордості і самоповаги? Іншими словами, чи спадщина малоросійства, де українство вважається нижчою сходинкою в ієрархії різних лояльностей, буде, нарешті, подолана? Це лише кілька проблем, які постають перед громадянами незалежної України. Однак українці вперше мають можливість вирішувати свої проблеми без втручання інших держав.

¹ Інтерв'ю з Сергієм Осадчим, опубліковане у лондонському журналі «Economist» 17 квітня 1991 р.

² *The Popular Movement of Ukraine for Restructuring – RUKH: Program and Charter* (Kiev 1989), p. 11.

Додатки

Рекомендована література

Нижче наведена література є путівником, який має скерувати зацікавленого читача до інших друкованих матеріалів на теми, що обговорюються в цій книжці. Перелік не є бібліографією і за нечисленними винятками обмежується англомовними публікаціями. Після першого підрозділу, присвяченого довідковим працям і загальним дослідженням, матеріал поділено на частини, які загалом відповідають 11 основним хронологічним розділам цієї книжки.

1. Довідкова література і загальні дослідження
2. Докиївські часи
3. Київський період (бл. 850–1350 pp.)
4. Литовсько-польський період (бл. 1350–1648 pp.)
5. Козацька держава, 1648–1711 роки
6. Україна у XVIII столітті
7. Україна в Російській імперії (бл. 1785–1914 pp.)
8. Україна в Австрійській імперії (бл. 1772–1914 pp.)
9. Перша світова війна, революція та громадянська війна
10. Міжвоєнні роки
11. Друга світова війна
12. Советська доба (1945–1991 pp.)
13. Незалежна Україна

У тексті вживаються такі скорочення:

AUAAS – *Annals of the Ukrainian Academy of Arts and Sciences in the United States*
HUS – *Harvard Ukrainian Studies*
JUS – *Journal of Ukrainian Studies*

1. Довідкова література і загальні дослідження

Англомовні читачі мають аж дві повні багатотомні енциклопедії, що охоплюють всі аспекти минулого України: тематичну енциклопедію, *Ukraine: A Concise Encyclopedia*, 2 vols., ed. Volo-

думуг Kubijovuč (Toronto, 1963–1971); а також енциклопедію за абетковим принципом, *Encyclopedia of Ukraine*, 5 vols., ed. Volodymyr Kubijovuč and Danylo Husar Struk (Toronto, Buffalo and London, 1984–1993). Окрім кількох тисяч статей, присвячених персоналіям, організаціям і подіям, обидві енциклопедії містять цінні бібліографії до тематичних розділів і статей. Є також докладна англомовна енциклопедія, присвячена одному з регіонів України (Закарпаттю) та прилеглим територіям: Paul Robert Magocsi and Ivan Pop, eds., *Encyclopedia of Rusyn History and Culture*, 2nd rev. ed. (Toronto, Buffalo, and London, 2005). Щодо советсько-марксистської перспективи, див. енциклопедичний том «Радянська Україна», ред. М. П. Бажан (Київ, 1969). Також цінним є переклад давнішого підручника, написаного під час Другої світової війни: *Ukraine and its People*, ed. Ivan Mirchuk (Munich, 1949); та Paul Robert Magocsi, *Ukraine: A Historical Atlas*, 2nd rev. ed. (Toronto, 1987).

Читачі, яких цікавлять англомовні дослідження окремих аспектів історії, можуть звернутися до кількох бібліографічних праць. Серед найповніших і найсучасніших анотованих бібліографій, що охоплюють період від 1950-х до 1999 року, слід зазначити книжки Bohdan S. Wynar, *Ukraine: A Bibliographic Guide to English-Language Publications* (Englewood, Colo, 1990) та *Independent Ukraine: A Bibliographic Guide to English-Language Publications, 1989–1999* (Englewood, Colo, 2000). Також важливою, особливо в контексті більш ранніх публікацій, є праця: Eugen Pelenskyj, *Ukrainica: Selected Bibliography on Ukraine in Western European Languages* (Munich, 1948); та Roman Weres, *Ukraine: Selected References in the English Language*, 2nd rev. ed. (Chicago, 1974). Крім того, існують бібліографічні покажчики до історії окремих регіонів, зокрема Західної України: Paul Robert Magocsi, *Galicia: A Historical Survey and Bibliographic Guide* (Toronto, 1983); idem, «An Historiographical Guide to Subcarpathian Rus», *Austrian History Yearbook*, IX–X

(Houston, 1973–1974). – P. 201–265, перевидано у: Harvard Ukrainian Research Institute Offprint Series, No. 1 (Cambridge, Mass. 1975); idem, *Carpatho-Rusyn Studies: An Annotated Bibliography*. – Vol. I: 1975–1984 (New York, 1988). – Vol. II: 1985–1994 (New York, 1998). – Vol. III: 1995–1999 (New York, 2006); а також John Paul Himka, «Буковина» в його книжці *Galicia and Bukovina: Research Handbook about Western Ukraine, Late 19th and 20th Centuries*, Historic Sites Service Occasional Paper, No. 20 (Edmonton, 1990). – P. 198–215. Прорізні аспекти українського життя в Північній Америці див. анотовану бібліографію: Aleksander Sokolyszyn and Vladimir Werstman, *Ukrainians in Canada and the United States: A Guide to Information Services* (Detroit, 1981).

Протягом останніх чотирьох десятиліть у наукових журналах з'явилася величезна кількість статей про Україну, які можна віднайти за допомогою щорічного видання *Annual Bibliography of Slavic and East European Studies* (Bloomington, Ind. and Stanford, Calif. 1957–). У ньому є окремі розділи під назвою «Україна» у частинах, присвячених історії, устрою, праву, політиці, мові й лінгвістиці та літературі. Поза тим, існують три наукові журнали тільки про Україну, зокрема її історію та політику: *Annals of the Ukrainian Academy of Arts and Sciences in the United States – AUAAS* (New York, 1951–), *Journal of Ukrainian [Graduate] Studies – JUS* (Toronto and Edmonton, 1976–); та *Harvard Ukrainian Studies – HUS* (Cambridge, Mass., 1977–). В україномовному журналі «Український історик» (Мюнхен і Нью-Йорк, 1963) також є окремі статті англійською мовою. Існують ще три журнали, де публікуються українські дослідження: *Ukrainian Quarterly* (New York, 1944–), де йдеться здебільшого про недавню історію та політику; *Logos* (Yorkton, Sask. 1950–1983; Ottawa, 1994–), де публікуються головню українські релігійні дослідження; нерегулярне видання *Studia Ukrainica* (Ottawa, 1978–) зосереджене на питаннях літератури.

Розвиток українського історіописання від найдавніших часів до 1956 року подано у повному огляді Дмитра Дорошенка (з додатком, що охоплює 1917–1956 роки авторства Олександра Оглобина), *A Survey of Ukrainian Historiography*, in *AUAAS*, V–VI (1957). Спосіб, у який окремі теми з української історії були висвітлені у польських та російських, а також українських працях, у своїх двох книжках оглядає Стивен Величенко (Stephen Velychenko), *National History as*

Cultural Process: A Survey of the Interpretations of Ukraine's Past in Polish, Russian, and Ukrainian Historical Writing from Earliest Times to 1914 (Edmonton, 1992); *Shaping Identity in Eastern Europe and Russia: Soviet–Russian and Polish Accounts of Ukrainian History, 1914–1991* (New York, 1993). Досить цікавою є полемічна манера, в якій советські українські автори в останні роки комуністичної влади «викривали» українську науку на Заході. Типовим зразком їхнього політично мотивованого критицизму є праця Миколи Варварцева (Nikolai N. Varvartsev), *Ukrainian History in the Distorting Mirror of Sovietology* (Kiev, 1987). Проблеми, перед якими постала історична наука і в Україні, і закордоном внаслідок нещодавніх політичних подій на батьківщині, висвітлює Орест Субтельний (Orest Subtelny), «The Current State of Ukrainian Historiography», *Journal of Ukrainian Studies*, XVIII, 1–2 (Edmonton, 1993). –P. 33–54; а також Марк фон Гаген (Mark von Hagen), «Does Ukraine Have a History?» з коментарями Григорія Грабовича, Андреаса Капелера, Ярослава Ісаєвича, Сергія Плохія та Юрія Слезкіна, *Slavic Review*, LIV, 3 (Cambridge, Mass. 1995). – P. 658–719.

Для тих, кого цікавлять інші загальні огляди української історії, існує кілька англійських книжок. Окремо слід відзначити монументальну працю Михайла Грушевського «Історія України-Руси» (Київ, 1898–1936; перевидання Нью-Йорк, 1954–1968 та Київ, 1991–). Це дослідження, оперте на широке коло різноманітних джерел, охоплює історичний розвиток з первісних часів до 1658 року. Десять томів цього видання нині перекладає англійською Центр українських історичних студій ім. Петра Яцика при університеті Альберти, а ті томи, що вже вийшли, зазначено у відповідних розділах далі.

Михайло Грушевський вважає Україну окремим історичним організмом й обґрунтовує цю позицію у своїй етапній статті, переклад якої можна знайти у виданнях: Mychaylo Hrushevsky, «The Traditional Scheme of «Russian» History and the Problems of a Rational Organization of The History of East Slavs», *AUAAS*, I, 2 (1951). – P. 355–364, перевидання у книжці: *From Kievan Rus' to Modern Ukraine: Formation of the Ukrainian Nation* (Cambridge, Mass., 1984) та окреме видання (Winnipeg, 1965). Його популярна історія, що охоплює події до Першої світової війни (видана 1911 року, доповнена 1921 року) також була перекладена англійською: Michael Hrushevsky, *A*

History of Ukraine (New Haven, Conn. 1941; перевидання 1970). Більш науковий характер має праця Дмитра Дорошенка (Dmytro Doroshenko), *A Survey of Ukrainian History* (Winnipeg, 1975), яка початково охоплювала період з найдавніших часів до 1914 року з додатком Олега Геруса (Oleh W. Gerus) про 1914–1975 роки. На сьогодні застарілою є книга, що описує модерну добу: W.E.D. Allen, *The Ukraine* (Cambridge, 1941). Хронологічно повнішими, але не завжди надійними є такі праці, як «Історія України» Ісидора Нагаєвського (Isidor Nahayevsky, *History of Ukraine* (Philadelphia, 1962) та Nicholas L. Chirovsky, *An Introduction to Ukrainian History*, 3 vols. (New York, 1981–1986). Сучасним однотомним оглядом, що містить інформацію про українців за кордоном і на батьківщині, є книжка Ореста Субтельного (Orest Subtelny), *Ukraine: A History*, 3rd rev. ed. (Toronto, 2000). Цікаве також дослідження Ендрю Вілсона (Andrew Wilson), *The Ukrainians: Unexpected Nation* (New Haven and London, 2000; в українському перекладі: Ендрю Вілсон. Українці: несподівана нація. – К.: 2004), в якому ідею українства простежено в культурі, митах і політиці від середньовіччя до наших днів.

Згадані огляди присвячені переважно історії українського народу, а не території під назвою «Україна», де мешкають як етнічні українці, так і інші народи. Попри те, що українські советські історики прийняли територіальний підхід, вони також зазвичай ігнорували інші народи України. Це стосується навіть великої «Історії Української РСР» у 8-ми томах під ред. Юрія Кондуфора (Київ, 1977–1979), створеної в останні роки комуністичної влади. Хоча ця праця не була – і, здається, не буде – перекладена англійською, існує скорочена однотомна версія: Yuri Kondufor, ed., *A Short History of the Ukraine* (Kiev, 1986). Ця та інші советські марксистські праці є корисними з огляду на велику увагу, яку вони зазвичай приділяють суспільно-економічним факторам, та спроби охопити події у всіх регіонах у межах Української РСР після 1945 року. Однак їм шкодить неадекватне висвітлення або замовчування осіб і подій, які не вважалися належними до «прогресивних сил», та необхідність пристосувати історичний розвиток України до советської марксистської концептуальної схеми.

Існує також кілька історичних оглядів традиційних українських східнохристиянських церков: Ivan Wlasowsky, *Outline History of the Ukrainian Orthodox Church*, 2 vols. [від найдавніших

часів до 1686 року] (New York and South Bound Brook, N.J. – 1974–1979); George Fedoriv, *History of the Church in Ukraine* (Toronto, 1983), а про Закарпаття і сусідні східнослов'янські землі див.: Athanasius B. Pekar, *The History of the Church in Carpathian Rus'* (New York, 1992). Всі три праці наводять цінні фактографічні дані, навіть попри свій відверто апологетичний тон і позицію на захист православної (Власовський) чи греко-католицької церков (Федорів, Пекар). Більш збалансованою є хронологія подій: Osyp Zinkevych and Andrew Sorokowski, comps., *A Thousand Years of Christianity in Ukraine: An Encyclopedic Chronology* (New York, Baltimore and Toronto, 1988); а також проект чотиритомної праці Софії Сенік (Sophia Senyk), *A History of the Church in Ukraine*, перший том якої (присвячений періоду до кінця XIII століття) вже з'явився у серії *Orientalia Christiana Analecta*. – Vol. CCXLIII (Rome, 1993).

Можливо, хтось з читачів захоче звернутися до підставових оглядів і довідкової літератури про сусідні країни, чий розвиток часто був тісно пов'язаний з Україною. Існують численні англійські історії Росії. Серед найкращих слід зазначити такі: Vasily O. Kluchevsky, *A History of Russia*, 5 vols. [до 1850–х років] (New York, 1960); George Vernadsky, *A History of Russia*, 5 vols. [до 1682 року] (New Haven and London, 1943–1969); Michael T. Florinsky, *Russia: A History and Interpretation*, 2 vols. [до 1917 року] (New York, 1947); Nicholas V. Riasanovsky, *A History of Russia*, 5th ed. (New York, 1993); а щодо XX століття – Donald W. Treagold, *Twentieth Century Russia*, 8th ed. (Boulder, Colo. – 1995). Існують також огляди економіки і культури колишньої Російської імперії та Советського Союзу, де значну увагу присвячено східнослов'янським землям: Peter I. Lyashchenko, *History of the National Economy of Russia to the 1917 Revolution* (New York, 1949); Jerome Blum, *Lord and Peasant in Russia* (New York, 1964); та James H. Billington, *The Icon and the Axe* (New York, 1967). Фактичний матеріал про історичні події, організації та осіб (чимало з них пов'язані з Україною) можна знайти у виданні: *The Modern Encyclopedia of Russian and Soviet History*, 58 vols., ed. by Joseph L. Wiczyński et al. (Gulf Breeze, Fla. – 1976–1994).

Щодо Польщі, див.: давнішу *Cambridge History of Poland*, 2 vols. (Cambridge, 1950); Norman Davies, *God's Playground: A History of Poland*, 2 vols. (New York, 1982), а також нещодавно опубліковану енциклопедію історичних подій і поста-

тей: George J. Lerski and Piotr Wróbel, *Historical Dictionary of Poland, 2 vols.: 966–1945 and 1945–1996* (Westport, Conn., and London, 1996–1998). Польський погляд на колишнє східне прикордоння з особливою увагою до Східної Галичини подано в історичному огляді від найдавніших часів до Другої світової війни Адама Жолтовського (Adam Żoltowski), *Border of Europe. A Study of the Polish Eastern Provinces* (London, 1950). Маловідомим, але дуже цінним і багатим на детальну статистичну інформацію про Правобережну Україну та Галичину є видання *Polish Encyclopedia, 3 vols.* (Geneva, 1922–1926). Менше достовірні *Encyclopedia Lituanica, 6 vols.* (Boston, 1970–1978).

2. Докиївські часи

Існує величезна література з археології земель Північного Причорномор'я та історії різних кочових і осілих народів, які там мешкали у першому тисячолітті до нашої ери (до н. е.). Більшість праць присвячені головним чином – а то й винятково – процесам на території України. Вступний огляд, що охоплює перше тисячоліття до н. е. та подальші вісім століть, можна знайти у двох працях Георгія Вернадського: *A History of Russia*. – Vol. I: *Ancient Russia* (New Haven and London, 1943); та *The Origins of Russia* (Oxford, 1959). Взаємини між грецькими поселеннями Чорноморського узбережжя та степовими землями висвітлено у дослідженнях: E. Minns, *Scythians and Greeks: A Survey of Ancient History and Archeology on the North Coast of the Euxine from the Danube to the Caucasus* (Cambridge 1913); Michael Rostovtzeff, *Iranians and Greeks in South Russia* (Oxford, 1922); і з грецької перспективи Marianna Koromila, *The Greeks in the Black Sea from the Bronze Age to the Early Twentieth Century* (Athens, 1991), зокрема розділи 3–4. Існують також монографії про окремі кочові народи, серед них Tadeusz Sulimirski, *The Sarmatians* (New York, 1970); стосовно скитів, чие суспільство і мистецтво є предметом багатьох досліджень, див.: Tamara Rice, *The Scythians* (London, 1957); R. Rolle, *The World of the Scythian Art: Treasures from Scythian Tombs* (New York, 1969); та Mikhail I. Artamanov, *The Splendor of Scythian Art: Treasures from Scythian Tombs* (New York, 1969).

Дослідження про перші вісім століть нашої ери до утворення Київської Русі присвячено здебільшого кочовим народам-завойовникам, для яких частини сучасної української території були тимчасовою домівкою, або слов'янам, чиєю

прабатьківщиною вважається північно-західна і північна Україна. Тогочасні історичні процеси з перспективи української території розглядає Михайло Грушевський у I томі *History of Ukraine-Rus'* (Edmonton and Toronto, 1997), зокрема розділи 3–6, хоча більшість наведеної автором інформації відображає на сьогодні застарілий етап археологічних досліджень початку XX століття.

Монографії про окремі групи та створені ними цивілізації: Alexandr A. Vasiliev, *The Goths in the Crimea* (Cambridge, Mass., 1936); та D.M. Dunlop, *The History of the Jewish Khazars* (Princeton, N.J., 1954). Однак найкраще історію слов'ян висвітлено у працях, ґрунтованих і на археологічних, і на історичних джерелах: Marija Gimbutas, *The Slavs* (London, 1971), Zdeněk Váňa, *The World of the Ancient Slavs* (Detroit, 1983) та Paul M. Bradford, *The Early Slavs: Culture and Society in Early Medieval Eastern Europe* (Ithaca, N.Y., 2001); про лінгвістичну ситуацію див. Zbigniew Gołąb, *The Origins of the Slavs: A Linguist's View* (Columbus, Ohio, 1992) та Alexander M. Schenker, *The Dawn of Slavic: An Introduction to Slavic Philology* (New Haven and London, 1995); про релігійні вірування див. Richard A.E. Mason, *The Ancient Religion of Kyivan' Rus* (Cleveland, Lviv and Ulm, 1994).

3. Київський період, близько 850–1350 рр.

Оскільки Київська Русь мала велике значення для історіографії Росії та Східної Європи в цілому, їй присвячено чимало англomовних праць. Хоча загальні дослідження намагаються охопити всю Київську державу від Балтики до Чорного моря, головну увагу цілком закономірно привертає резиденція великих князів – Київ і навколишні південноруські/українські території.

Хоч і застарілим нині, але ще цінним історіографічним оглядом історичних джерел є праця: Nora K. Chadwick, *The Beginnings of Russian History: An Inquiry into Sources* (Cambridge, 1946; перевидання 1966). Деякі джерела з цього періоду були опубліковані англійською мовою і доповнені коментарями, серед них: *The Russian Primary Chronicle: Laurentian Text* [до 1116 року] переклад Samuel Hazzard Cross and Olgerd P. Sherbowitz-Wetzor (Cambridge, Mass., 1953; перевидання, 1973); *The Galician-Volynian Chronicle* [до 1292 року], переклад George A. Perfecty, 2nd rev. ed. (Cambridge, Mass., 1994); *The Nikonian*

Chronicle, 5 vols., transl. by Serge A. and Betty Jean Zenkowsky (Princeton, N.J., 1984–89), зокрема Т. I та II [до 1240 року]; *Medieval Russian Laws*, переклад George Vernadsky, 2nd ed. (New York, 1969) – зокрема коротка і поширена редакція «Руської правди»; а також Sergei Pushkarev, comp., *A Source Book for Russian History from Early Times to 1917* (New Haven and London, 1972), зокрема розділ 2. Реальний спосіб функціонування права в Київській Русі розглядає Деніел Кайзер (Daniel H. Kaiser) у праці *The Growth of the Law in Medieval Russia* (Princeton, N. J., 1980). Деякі документи й уривки з найкращих монографій, присвячених Київській Русі, можна знайти у книжці: Daniel H. Kaiser and Gary Marker, comps., *Reinterpreting Russian History: Readings, 860–1860s* (New York and Oxford, 1994), розділи 1–8. Безцінна розповідь візантійського імператора X століття Константина Багрянородного з детальним описом Русі, хозарів та інших народів на північ від Чорного моря існує також в англійському перекладі: *De Administrando Imperio*, ред. й переклад Gy. Moravcsik and R.J.H. Jenkins, B. Lewis, 2nd rev. ed. (Washington, D.C. – 1967), та Vol. II: *Commentary*, by F. Dvornik, R.J.H. Jenkins, B. Lewis et. al. (London, 1962). Розлогий коментар з II тому стосовно різних аспектів ранньої історії Русі передруковано у виданні: Dimitrii Obolensky, *Byzantium and the Slavs: Collected Studies* (London, 1971), розділ 5.

Вступні огляди історії Київської Русі з'явилися в низці кількатомних історій Росії, починаючи з дореволюційних класиків російської імперської історіографії XIX ст.: Sergei M. Soloviev, *History of Russia*, Vol. II: *Early Russia. – 1054–1157* (Gulf Breeze, Flo., 2002) та Vol. III: *The Shift Northwards, Kievan Rus; 1154–1228* (Gulf Breeze, Flo. 2000); та Vasily O. Kluchevsky, *A History of Russia. – Vol. I* (New York, 1960); їхню роботу продовжив російський науковець-емігрант Георгій Вернадський (George Vernadsky) *A History of Russia*, Vol. II: *Kievan Russia* (New Haven and London, 1948). Існують однотомні історії з російської марксистської перспективи у книжці Бориса Грекова *Kiev Rus* (Moscow, 1959) та Бориса Рибаківа *Kievan Rus'* (Moscow, 1984). Історія Київської Русі також широко висвітлюється у книжці: Janet Martin, *Medieval Russia, 980–1584* (Cambridge, 1995), зокрема розділи 1–6; особливо цінним є завершальний історіографічний розділ та найповніша на сьогодні бібліографія праць про Київську Русь західними мовами.

Економіку і міську географію розглядає Михайл Тіхоміров (Mikhail Tikhomirov), *The Towns of Ancient Rus* (Moscow, 1959). На додачу до звичайного детального висвітлення економічного розвитку в кожній із згаданих праць, важливими є також статті: Daniel H. Kaiser, «The Economy of Kievan Rus: Evidence from the *Pravda Rus'skaja*»; Peter B. Golden, «Aspects of the Nomadic Factor in the Economic Development of Kievan Rus»; та Thomas S. Noonan, «The Flourishing of Kiev's International and Domestic Trade, ca. 1100–ca. 1240» у книжці I.S. Koropeckyj, ed., *Ukrainian Economic History: Interpretative Essays* (Cambridge, Mass. 1991). – P. 37–146; David B. Miller, «Monumental Building and Its Patrons as Indicators of Economic and Political Trends in Rus 900–1262» *Jahrbücher für Geschichte Osteuropas*, XXXVIII, 3 (Stuttgart 1990). – P. 321–355; та Vladimir I. Mezentsev, «The Territorial and Demographic Development of Medieval Kiev and Other Major Cities of Rus», *Russian Review*, XLVIII, 2 (Columbus, Ohio 1989). – P. 145–170.

Більшість наведених праць охоплюють всю територію Київської Русі, хоча назагал завершують розповідь 1240-ми роками – монгольською навалою. Натомість перші три томи історії Грушевського не лише подають детальний виклад історичних процесів на власне українській території, але й розглядають Галицько-Волинське князівство/королівство як безпосереднє продовження Київської Русі аж до його занепаду 1340 року: Mykhailo Hrushevsky, *History of Ukraine-Rus'*. – Vol. I (Edmonton and Toronto, 1997) та Vols. II–III (у друці).

З усіх тем, що стосуються Київської Русі, найпопулярнішим є питання походження Русі, якому присвячено найчисленнішу кількість монографій та статей англійською та іншими мовами. Найширше висвітлення проблеми походження, а також історії ранніх поселень у Східній Європі загалом й еволюції та диференціації серед східних слов'ян можна знайти у двох книжках Генрика Пашкевіч (Henryk Paszkiewicz): *The Origin of Russia* (London, 1954, перевидання New York, 1969) та *The Making of the Russian Nation* (London, 1963; перевидання Westport, Conn., 1977). Суперечку з приводу можливого скандинавського походження Русі докладно розглядає Александр Рязановський (Alexander Riasanovsky), *The Norman Theory of the Origin of the Russian State: A Critical Analysis* (Stanford, Calif., 1960); аргументи за і проти цієї теорії містяться

в кількох книжках, серед них: Vilhelm Thomsen, *The Relations between Ancient Russia and Scandinavia and the Origin of the Russian State* (Oxford and London, 1877; перевидання New York, 1964); Adolf Stender-Petersen, *Varangica* (Aarhus, 1953); Imre Boba, *Nomads, Northmen and Slavs: Eastern Europe in the Ninth Century* (The Hague, 1967); Omeljan Pritsak, *The Origin of Rus'*. – Vol. I (Cambridge, Mass., 1981); Thomas S. Noonan «Why the Vikings First Came to Russia» *Jahrbücher für Geschichte Osteuropas*, XXXIV, 3 (Wiesbaden and Stuttgart, 1986). – P. 321–348. Походження Русі, формування перших державних структур та перші століття історії Київської Русі оригінально інтерпретовано у книзі Симона Франкліна та Джонатана Шепарда (Simon Franklin, Jonathan Shepard), *The Emergence of Rus, 750–1200* (London and New York, 1996).

Подальшу еволюцію назви «Русь/руська земля» стосовно етнічних груп, географічної території чи ідеологічного міту частково висвітлюють наведені праці з походження Русі. Серед спеціальних праць на цю тему слід зазначити такі: Paul Bushkovitch, «Rus' in the Ethnic Nomenclature of the Povest vremennykh let», *Cahiers du monde russe et soviétique*, XII, 1–2 (Paris, 1971). – P. 296–306; Charles J. Halperin, «The Concept of the Russian Land from the Ninth to the Fourteenth Centuries», *Russian History*, II, 1 (Pittsburgh 1975). – P. 29–38; idem, «The Concept of the *Ruskaia zemlia* and Medieval National Consciousness from the Tenth to the Fifteenth Centuries», *Nationalities Papers*, VII, 1 (Charleston, III, 1980). – P. 75–86.

Існує також велика кількість англійських наукових праць про культурне життя Київської Русі. Багато праць присвячено предмету, який в російській історіографії має назву «древнерусскої» культури та літератури, серед них збірка статей Боріса Грекова (Boris D. Grekov), *The Culture of Kiev Rus* (Moscow, 1947); аналіз кількох літературних творів, зокрема літописів, Дмитрія Ліхачова (Dmitry Likhachev), *The Great Heritage: The Classical Literature of Old Rus* (Moscow, 1981); а також перші розділи описових оглядів Миколи Гудзія (Nikolai K. Gudzy), *History of Early Russian Literature* (New York, 1949) та J. Fennell and A. Stokes, *Early Russian Literature* (Berkeley, Calif., 1974). Український погляд на цей період подано у першій половині книжки Дмитра Чижевського (Dmytro Čyžev's'kyj), *A History of Ukrainian Literature* (Littleton, Colo., 1975), зокрема розділи 2–4.

Кілька літературних творів Київського періоду доступні в перекладі англійською, у складі збірок: *Anthology of Old Russian Literature*, упорядник Adolf Stender-Petersen (New York, 1954); *Medieval Russia's Epics, Chronicles and Tales*, упорядник Serge A. Zenkovsky, 2nd rev. ed. (New York, 1974); *The Hagiography of Kievan Rus'*, переклад Paul Hollingsworth (Cambridge, Mass., 1991); *The Edificatory Prose of Kievan Rus'*, переклад William R. Veder (Cambridge, Mass., 1994); або як окремі твори: *The Paterik of the Kievan Caves Monastery*, переклад Muriel Heppel (Cambridge, Mass., 1989). Особливу увагу присвячено «Слову о полку Ігоревім» у двох (як мінімум) перекладах: *The Song of Ihor's Campaign*, переклад Vladimir Nabokov (New York, 1996) та *The Tale of the Campaign of Ihor*, переклад Robert C. Howes (New York, 1973); а також наукова дискусія щодо того, чи вважати це автентичною пам'яткою кінця XII ст., як доводив Roman Jakobson, «The Puzzles of Ihor' Tale on the 150th Anniversary of its First Edition», in idem, *Selected Writings*, Vol. IV (The Hague, 1971). – P. 380–410 та Omeljan Pritsak, «The Igor' Tale as a Historical Document», *Annals of the Ukrainian Academy of Arts and Science in the U. S.*, XII (New York, 1969–72). – P. 44–61; або літературною підробкою у середньовічному стилі кін. XVIII ст., що доводить Andre Mazon, «Le Slovo d'Igor», *The Slavonic and East European Review*, XXVII [69] (London, 1949). – P. 515–535 та Edward L. Keenan, *Josef Dobrovsky and the Origins of the Igor' Tale* (Cambridge, Mass., 2003). Архітектурні пам'ятки розглянуто в перших розділах книжки Джорджа Гамільтона (George Heard Hamilton), *The Art and Architecture of Russia*, 3rd ed. (New York, 1983); та двох книжках Вільяма Брамфілда (William C. Brumfield), *Gold in Azure* (Boston, 1983) та *A History of Russian Architecture* (Cambridge 1993). Собору святої Софії особливу увагу приділяє Олекса Повстенко (Olexa Powstenko), *The Cathedral of St. Sophia in Kiev*, in AUAAS, III–IV (1954); та Andrzej Poppe, «The Building of the Church of St. Sophia in Kiev», *Journal of Medieval History*, VII, 1 (Amsterdam, 1981), P. 15–66, перевидано у книжці цього ж автора *The Rise of Christian Russia* (London, 1982), розділ 4.

Фундаментальний зв'язок між культурою Київської Русі та її духовним джерелом, Візантією, найкраще дослідив Дмитрій Оболенський (Dmitri Obolensky), *The Byzantine Commonwealth, 500–1453* (London, 1971), зокрема розділи

6–7. Прийняття Києвом християнства та організацію Руської церкви було висвітлено як у наведених загальних історіях церкви (див. підрозділ 1), так і в працях: Yaroslav N. Shcharov, *State and Church in Early Russia, 10th–13th Centuries* (New Rochelle, N. Y., Athens and Moscow, 1993); A. P. Vlasto, *The Entry of the Slavs into Christendom* (Cambridge, 1970), зокрема розділ 5; Andrzej Poppe, *The Rise of Christian Russia* (London, 1982), зокрема розділи 2–3; John Fennell, *A History of the Russian Church to 1448* (New York, 1995); а також розлога збірка статей кількох фахівців з християнізації Русі та низки тем, пов'язаних із візантійським впливом на Київську Русь: *Proceedings of the International Congress Commemorating the Millenium of Christianity in Rus'-Ukraine*, ed. Omeljan Pritsak and Ihor Ševčenko, спеціальний випуск *HUS*, XII–XIII (1988–1989); цю тему також висвітлено в кількох есеях Ігора Шевченка (Ihor Ševčenko), *Ukraine Between East and West* (Edmonton and Toronto, 1996), особливо на ст. 12–111.

Стосунки Києва із завойовниками-кочовиками зі сходу розглянуто у статтях: С. А. Marcantney, «The Pechenegs», *Slavonic and East European Review*, VIII (London, 1929–1930). – P. 342–355; Bruce A. Boswell, «The Kipchak Turks», *ibid.*, VI (London, 1927–1928); Omeljan Pritsak, «The Pecenegs: A Case Study of Social and Economic Transformation», *Archivum Eurasiae Medii Aevi*, I (Lisse, 1975). – P. 211–235; F. E. Wozniak, «Byzantium, the Pechenegs and the Rus'», *ibid.* – P. 299–316; та Omeljan Pritsak, «The Polovcians and Rus'», *ibid.*, II (1982). – P. 321–380. Особливо цінними на цю тему є праці Пітера Голдена (Peter B. Golden), зокрема *Introduction to the History of the Turkic Peoples: Ethnogenesis and State-Formation in Medieval and Early Modern Eurasia and the Middle East* (Wiesbaden, 1992) та «The Cherni Kloubouci,» у книжці: Peter B. Golden ed., *Nomads and their Neighbours in the Russian Steppe: Turks, Khazars, and Qipchaqs* (Ashgate, Eng., 2003), pp. 97–107. Проте найбільшу увагу до себе привернули монголи, наслідком чого став, серед іншого, огляд їхньої історії до і після руйнування Києва, написаний Георгієм Вернадським (George Vernadsky), *A History of Russia*. – Vol. III: *The Mongols and Russia* (New Haven and London, 1953); і дослідження, яке зосереджується на впливі Київської Русі та її держав-наступниць у: Sergei M. Soloviev, *His-*

tory of Russia. – Vol. IV: *Russia under the Tatar Yoke, 1228–1389* (Gulf Breeze, Flo., 2009). Більш варіативними у тлумаченні теперішнього і подальшого впливу монголів на східнослов'янські землі є дві монографії: Charles J. Halperin, *Russia and the Golden Horde* (Bloomington, Ind., 1985) та *idem*, *The Tatar Yoke* (Columbus, Ohio, 1986); та широке дослідження Дональда Островського (Donald Ostrowski), *Muscovy and the Mongols: Cross-Cultural Influences on the Steppe Frontier, 1304–1589* (Cambridge, 1998). Стосунки монголів з останнім незалежним князівством на південноруських землях прослідковано у статті: Michael B. Zdan, «The Dependence of Halych-Volyn' Rus' on the Golden Horde», *Slavonic and East European Review*, XXXV (London, 1957). – P. 505–522.

Три київські великі князі стали об'єктом англомовних біографій. Володимирі Великому присвячено наукову біографію Jukka Korpela, *Prince, Saint and Apostle: Prince Vladimir Svjatoslavič of Kiev* (Wiesbaden, 2001); популярний і досить компетентний історичний роман Владіміра Волкова (Vladimir Volkoff), *Vladimir the Russian King* (London, 1984); та аналіз того, як надалі трактували постать великого князя в українському та російському суспільствах: Francis Butler, *Enlightener of Rus': The Image of Vladimir Svjatoslavich across the Centuries* (Bloomington, Ind., 2002). Див. також Дмитрія Оболенського (Dmitri Obolensky) «Vladimir Monomakh» в його книжці *Six Byzantine Portraits* (Oxford 1988). – P. 83–114; та Мартина Димніка (Martin Dimnik), *Mikhail, Prince of Chernigov and Grand Prince of Kiev, 1224–1246* (Toronto, 1981) – монографія, що ретельно описує становище південноруських земель напередодні монгольської навали. Подальший занепад Києва як політичного і церковного центру розглядається у добрій праці Джона Меєндорфа (John Meyendorff), *Byzantium and the Rise of Russia: A Study of Byzantino-Russian Relations in the Fourteenth Century* (Crestwood, N. Y., 1989); та двох статтях Дмитрія Оболенського (Dmitri Obolensky): «Byzantium, Kiev and Moscow: A Study in Ecclesiastical Relations», *Dumbarton Oaks Papers*, XI (Washington, D.C., 1957). – P. 23–78, перевидано в його книжці *Byzantium and the Slavs: Collected Studies* (London, 1971), розділ 6; а також «Metropolitan Cyprian of Kiev and Moscow», в його книжці *Six Byzantine Portraits* (Oxford, 1988). – P. 173–200.

4. Литовсько-польський період, близько 1350–1648 рр.

Найповніший виклад трьох століть литовського і польського панування міститься у п'яти томах «History of Ukraine-Rus'» (Торонто, у друці) Михайла Грушевського. У цій праці детально висвітлено такі теми: політичні стосунки (Т. IV); соціально-економічний, культурний і релігійний розвиток (Т. V і VI); козацький рух (Т. VII і VIII). Уривки з шістнадцяти документів того періоду, що стосуються Люблінської унії, церковної унії та початків козацтва, доступні в англійському перекладі Сергея Пушкарьова (Sergei Pushkarev), *A Source Book for Russian History from Early Times to 1917* – Vol. I (New Haven and London, 1972), зокрема. – Р. 282–296.

Окрім Грушевського, існує спеціальна література англійською мовою, присвячена окремим темам. Зростання могутності Литви та її суперництво із Золотою ордою за південні землі Київської Русі вивчає Генрик Пашкевіч (Henryk Paszkiewicz), *The Origin of Russia* (London, 1954), розділи 8–9; Jaroslaw Pelenski, «The Contest between Lithuania-Rus' and the Golden Horde in the Fourteenth Century for Supremacy over Eastern Europe», *Archivum Eurasiae Medii Aevi*, II (Wiesbaden 1982). – Р. 300–320; і більш докладно цю тему висвітлює недавня монографія С. Роувела (S. C. Rowell), *Lithuania Ascending: A Pagan Empire within East-Central Europe, 1295–1345* (Cambridge, 1994), де також детально розглядається «Литовська» митрополія Русі.

Вплив литовських, а згодом польських інституцій аналізує Омелян Прицак (Omeljan Pritsak), «Kievan Rus' and 16th–17th-Century Ukraine», в: Ivan L. Rudnytsky, ed., *Rethinking Ukrainian History* (Edmonton, 1981). – Р. 1–28; та Andrzej Kaminski, «Polish-Lithuanian Commonwealth and Its Citizens: Was the Commonwealth a Stepmother for Cossacks and Ruthenians?» in Peter Potichnyj, ed., *Poland and Ukraine: Past and Present* (Edmonton and Toronto, 1980). – Р. 32–57. Правову систему Литви, запроваджену в українських землях, вивчає (на основі тогочасних документів) Karl von Loewe, *The Law of the Grand Duchy of Lithuania: Background and Bibliography* (New York, 1953). Ярослав Пеленський, автор монографії *The Contest for Legacy of Kievan Rus'* (Boulder, Colo. and New York, 1998), присвятив кілька

праць ідеологічним претензіям та політиці Московії, Литви, Золотої орди та Польщі щодо контролю над землями, які колись входили у сферу впливу Київської Русі, а також вивчав підґрунтя для анексування українських земель Польщею 1569 року. До контроверсійного питання ролі центрально-українських земель в міжнародній торгівлі Польщі звертається Стивен Величенко (Stephen Velychenko), «Cossack Ukraine and Baltic Trade, 1600–1648: Some Observations on an Unresolved Issue», in L.S. Koropecky, ed., *Ukrainian Economic History: Interpretive Essays* (Cambridge, Mass., 1991). – Р. 151–171.

Питання української еліти, її поступового розчинення у польській соціополітичній структурі та ступеня, до якого її представники зберігали свою політичну, релігійну і національну окремішність, присвячує три дослідження Франк Сисин (Frank E. Sysyn): «The Problem of Nobilities in the Ukrainian Past: The Polish Period, 1569–1648», in Ivan L. Rudnytsky, ed., *Rethinking Ukrainian History* (Edmonton, 1981). – Р. 29–102; «Ukrainian-Polish Relations in the 17th Century: The Role of National Consciousness and National Conflict in the Khmel'nits'kyi Movement», in Peter J. Potichnyj, ed., *Poland and Ukraine: Past and Present* (Edmonton and Toronto, 1980). – Р. 52–82; and «Regionalism and Political Thought in 17th Century Ukraine: The Nobility's Grievances at the Diet of 1641», *HUS*, VI, 2 (1982). – Р. 167–190; а також вивчає Тереза Хинчевська-Генель (Teresa Chynczewska-Hennel), «The National Consciousness of Ukrainian Nobles and Cossacks from the End of the 16th to the Mid-17th Century», *HUS*, X, 3–4 (1986). – Р. 377–392.

Зміцнення запорозьких козаків у XVI ст. та їх еволюція у впливову соціополітичну силу протягом другої половини XVII ст. детально розглядається у двох ґрунтовних томах Михайла Грушевського (Mykhailo Hrushevsky), *History of Ukraine-Rus'* – Vol. VII: *The Cossack Age to 1625* (Edmonton and Toronto, 1999) та Vol. VIII: *The Cossack Age, 1626-1650* (Edmonton and Toronto, 2002), особливо у розділах 1–8. Цей рух на ранніх стадіях описано у монографії про повстання кінця XVI століття Лінди Гордон (Linda Gordon), *Cossack Rebellions: Social Turmoil in the Sixteenth-Century Ukraine* (Albany, N.Y., 1983); та есеї Владислава Серчика (Wladyslaw Serczyk), «The Commonwealth and the

Cossacks in the First Quarter of the 17th Century» *HUS*, II, 1 (1978), P. 73–93. Особливо цікаве питання піднімає у своїй праці Сергій Плохій (Serhii Plokhyy), *The Cossacks and Religion in Early Modern Ukraine* (Oxford and New York, 2001): як козаків поступово стали асоціювати з обороною православної церкви, в результаті чого їхню політичну та військову діяльність дедалі більше визначала релігійна ідеологія. Роль запорозьких козаків як чорноморських піратів та ставлення до їхніх нападів в Османській імперії детально описує Віктор Остапчук (Victor Ostapchuk), «The Human Landscape of the Ottoman Black Sea in the Face of the Cossack Naval Raids», *Oriente Moderno*, XX [LXXXI], 1 (Rome 2001). – P. 23–95. Особливо цінними є розповіді про козацьке життя очевидця Гійома де Бопляна (Guillaume Le Vasseur, Sieur de Beauplan), *A Description of Ukraine [1660]* (Cambridge, Mass., 1993); та про дипломатичну діяльність козацтва: Lubomyr Wynar, ed., *Habsburgs and Zaporozhian Cossacks: The Diary of Erich Lassota von Steblau, 1594* (Littleton, Colo., 1975).

Еволюцію татар та їхньої держави – Кримського ханства – простежує Алан Фішер (Alan Fisher), *The Crimean Tatars* (Stanford, Calif., 1978), зокрема у розділах 1–5; idem, «The Ottoman Crimea in the Sixteenth Century», *HUS*, V, 2 (1981). – P. 135–170; та Беатрис Манц (Beatrice Forbes Manz), «The Clans of the Crimean Khanate, 1466–1532», *HUS*, II, 3 (1978). – P. 282–310. Ранні поселення євреїв та специфіку їхнього становища вивчає Шмуель Етінгер (Shmuel Ettinger), «The Legal and Social Status of the Jews of Ukraine from the 15th Century to the Cossack Uprising of 1648», *JUS*, XVII, 1–2 (1992). – P. 107–140. Елеонора Надель-Голобіч (Eleonora Nadel-Golobic) досліджує значення євреїв і вірмен в економіці Західної України у праці: «Armenians and Jews in Medieval Lvov; Their Role in Oriental Trade, 1400–1600», *Cahiers du monde russe et soviétique*, XX, 3–4 (Paris 1979). – P. 345–388. Вплив грецьких торговців і науковців на шкільництво і книгодрукування простежує Ярослав Ісаєвич у статті: «Greek Culture in the Ukraine, 1550–1650», *Modern Greek Studies Yearbook*, VI (Minneapolis 1990). – P. 97–122.

Серед різних аспектів того періоду найбільшу увагу присвячено культурному розвитку, в якому провідну роль грала релігія і

церковні діячі. Загальну картину доби, зокрема, східнослов'янського православного світу можна знайти у працях L.R. Lewitter, «Poland, the Ukraine and Russia in the 17th Century» *Slavonic and East European Review*, XXVII (London, 1948–49). – P. 157–171 та 414–429; William K. Medlin and Christos G. Patrinelis, *Renaissance Influences and Religious Reforms in Russia: Western and Post-Byzantine Impacts on Culture and Education* (Geneva 1971); Georges Florovsky, *Ways of Russian Theology*, Pt. 1 (Belmont, Mass., 1979), зокрема розділ 2; Frank E. Sysyn, «The Formation of Modern Ukrainian Religious Culture: The 16th and 17th Centuries» in Geoffrey A. Hosking, ed., *Church, Nation, and State in Russia and Ukraine* (Edmonton, 1990). – P. 1–22; та Yaroslav Isaievych, «Early Modern Belarus, Russia, and Ukraine: Culture and Cultural Relations», *JUS*, XVII, 1–2 (1992). – P. 17–28. Ярослав Ісаєвич приділяє особливу увагу братським школам і книгодрукуванню у працях «Between Eastern Tradition and Influences from the West: Confraternities in Early Modern Ukraine and Byelorussia», *Ricerche Slavistiche*, XXXVII (Rome 1990). – P. 269–293 (новіша версія у книжці: Jerzy Kloczowski and Henryk Gapski, eds., *Belarus, Lithuania, Poland, Ukraine* [Lublin and Rome, 1994]. – P. 175–198); та «Books and Book Printing in Ukraine in the 16th and First Half of the 17th Centuries», *Solanus*, N.S., VII (London, 1993). – P. 69–95.

Спроби створення церковної унії, кульмінацією чого стала Брестська унія 1596 р., досліджено у праці: Oscar Halecki, *From Florence to Brest, 1439–1596*, 2nd ed. (New York, 1968). Цей розвиток у ширшому контексті як частина спроби реформувати православ'я та культуру на тлі протестантської реформації, католицької контрреформації та стосунків з Константинопольським патріархатом розглядаються у ґрунтовній праці Бориса Гудзяка (Bogus A. Gudziak), *Crisis and Reform: The Kyivan Metropolitanate, the Patriarch of Constantinople, and the Genesis of the Union of Brest* (Cambridge, Mass., 1998; в українському перекладі: Борис Гудзяк. Криза і реформа: Київська митрополія, Царгородський патріархат і генеза Берестейської унії. – Львів, 2000). Невеликі дослідження різних аспектів, які спричинили створення Уніятської/Греко-Католицької Церкви можна знайти у Тараса Гунчака (Taras Hunczak), «The Politics of Religion: The Union of

Brest, 1596», *Український історик*, IX, 3–4 (New York, 1972). – С. 97–106; Расела Морозюка (Russel P. Moroziuk), *Politics of a Church Union* (Chicago 1983); Міхаїла Дмитрієва (Mikhail Dmitriev) та Ігоря Шевченка (Ihor Ševčenko) у збірці *Early Modern Ukraine*, спеціальний випуск *JUS*, XVII, 1–2 (1992). – Р. 29–58. Два полемічні твори тієї доби існують в англійському перекладі: *Lev Krevza's «Defense of Church Unity» (1617) and Zaxarija Kopystenskyi's «Palinodija or Book of Defense of the Holy Apostolic Eastern Catholic Church and Holy Patriarchs» (1620–1623)*, translated by Bohdan Struminsky, 2 pts. (Cambridge, Mass., 1995).

Кілька церковних діячів та інтелектуалів того періоду перебувають в центрі уваги трьох досліджень Девіда Фрика (David A. Frick): *Meletij Smotryckyj* (Cambridge, Mass., 1995); «Zyzanij and Smotryc'kyj (Moscow, Constantinople and Kiev): Episodes in Cross-Cultural Misunderstanding», *JUS*, XVII, 1–2 (1992). – Р. 67–94; та «Meletij Smotryc'kyj and the Ruthenian Question in the Early 17th Century», *HUS*, VIII, 3–4 (1984). – Р. 351–375 і IX, 1–2 (1985). – Р. 25–52. Петру Могили присвячено три статті Ігоря Шевченка, Франка Сисина та Матея Казачу (Matei Cazacu) у виданні *HUS*, VIII, 1–2 (1984). – Р. 9–44 та 155–222; а Івану Вишенському – чотири дослідження Дмитра Чижевського (Dmitry Čiževsky) у виданні *AUAAS*, I, 2 (1951). – Р. 113–126, та Гарві Голдблата (Harvey Goldblatt): *HUS*, XV, 1–2 та 3–4 (1991). – Р. 7–34 та 354–382, *HUS*, XVI, 1–2 (1992). – Р. 37–66. Нарешті, маловідомий аспект релігійного життя в Україні детально дослідив Джордж Вільямс (George H. Williams) у статті «Protestants in the Ukraine during the Period of the Polish-Lithuanian Commonwealth», *HUS*, II, 1 and 2 (1978). – Р. 41–72 та 184–210.

5. Козацька держава, 1648–1711 рр.

Найбільше історичної літератури про козацьку добу присвячено революції 1648 року і Богдану Хмельницькому. Найповніший огляд подій, починаючи з десятиліття напередодні революції і до 1650-го, подає Михайло Грушевський (Mykhailo Hrushevsky), *History of Ukraine-Rus'*, Vol. VIII (Edmonton and Toronto, 2002), розділи 6–14. Існує також дві біографії – популярна праця Георгія Вернадського (George Vernadsky), *Bohdan, Hetman of Ukrai-*

ne (New Haven, Conn., 1941); і більш прониклива монографія Франка Сисина (Frank E. Sysyn), *Between Poland and the Ukraine: The Dilemma of Adam Kysil, 1600–1653* (Cambridge, Mass., 1985), де кар'єри Хмельницького та Киселя простежуються в ширшому контексті історичних подій напередодні і на початку революції 1648 року. Уривки документів і договорів між козаками, Польщею та Московією від 1648-го по 1686 рік доступні в англійському перекладі у книжці: Sergei Pushkarev, *A Source Book for Russian History from Early Times to 1917* – Vol. I (New Haven and London, 1972), зокрема Р. 296–306. Структуру новоутвореної козацької держави окреслюють Лев Окіншевич (Leo Okinshevich), *Ukrainian Society and Government, 1648–1781* (Munich, 1978) та Юрій Гаєцький (George Gajecy), *The Cossack Administration of the Hetmanate*, 2 vols. (Cambridge, Mass., 1978). Економічні наслідки встановлення нового режиму стисло оглядає Керол Стівенс (Carol B. Stevens), «Trade and Muscovite Economic Policy toward the Ukraine: The Movement of Cereal Grains during the Second Half of the 17th Century», in I. S. Koropecyky, ed., *Ukrainian Economic History: Interpretive Essays* (Cambridge, Mass., 1991). – Р. 172–185.

Становище євреїв в Україні у часи Хмельниччини привернуло увагу кількох авторів. Яскрава розповідь сучасника – Натана Гановера – існує в англійському перекладі: Nathan Hanover, *Abys of Despair/Even Metzulah: The Famous 17th-Century Chronicle Depicting Jewish Life in Russia and Poland during the Chmielnicki Massacres of 1648–1649* (New Brunswick, NJ, and London, 1983). Про суперечливу цінність цього та інших творів як історичного джерела йдеться у трьох есеях: Bernard D. Weinryb, «The Hebrew Chronicles on Bohdan Khmel'nyts'kyi and the Cossack-Polish War», *HUS*, I, 2 (1977). – Р. 153–177; Jaroslaw Pelenski, «The Cossack Insurrections in Jewish-Ukrainian Relations», in Peter J. Potichnyj and Howard Aster, eds., *Ukrainian-Jewish Relations in Historical Perspective* (Edmonton, 1988). – Р. 31–42; та Frank Sysyn, «The Cossack Insurrections in Jewish-Ukrainian Relations», *ibid.* – Р. 43–56. Результати найновіших досліджень на цю тему можна знайти у спеціальному виданні *Jewish History*, XVII, 2 (Haifa, 2003). – Р. 105–255, присвяченому «євреям, козакам, полякам та селянам в Україні 1948 р.», де опубліковано праці

Шола Стемпфера, Франка Сисина, Зенона Когута, Наталі Яковенко, Гершона Бейкона, Джудит Калік та Моша Росмана. Мало досліджену тему присутності й економічної ролі вірмен вивчає Ярослав Дашкевич (Yaroslav Dashkevych), «Armenians in the Ukraine at the Time of Hetman Bohdan Xmel'nyuc'kyj, 1648–1657», *HUS*, III-IV (1979–1980). – P. 166–188.

Ретельний огляд літератури, присвяченої темі Переяславської угоди 1654 року, здійснив Джон Басараб (John Basarab), *Pereiaslav 1654: A Historiographical Study* (Edmonton, 1982); а також Олександр Оглоблин у своїй монографії *Treaty of Pereiaslav 1654* (Toronto and New York, 1954); і Михайло Браїчевський у книзі *Annexation or Reunification: Critical Notes on One Conception* (Munich, 1974). Про Переяславську угоду в ширшому контексті історії Східної Європи пише Ганс-Йоахим Торке (Hans-Joachim Torke), «The Unloved Alliance: Political Relations between Muscovy and Ukraine in the 17th Century», in Peter J. Potichnyj et al., eds., *Ukraine and Russia in Their Historical Encounter* (Edmonton, 1992). – P. 39–66.

Статус українських земель як об'єкта суперництва між могутніми сусідами після угоди 1654 року детально аналізує Михайло Грушевський (Mykhailo Hrushevsky), *History of Ukraine-Rus'*: – Vol. X (Edmonton and Toronto, у друці); С. Bickford O'Brien, *Muscovy and the Ukraine from the Pereiaslav Agreement to the Truce of Andrusovo, 1654–1667* (Berkeley and Los Angeles 1963); Andrzej Sulima Kaminski, *Republic vs. Autocracy: Poland-Lithuania and Russia, 1686–1697* (Cambridge, Mass., 1993); Orest Subtelny, «Cossack Ukraine and the Turco-Islamic World», in Ivan L. Rudnytsky, ed., *Rethinking Ukrainian History* (Edmonton, 1981). – P. 120–134; та Zbigniew Wojcik, «The Early Period of Pavlo Teterja's Hetmancy in the Right-Bank Ukraine 1661–1663», *HUS*, III-IV (1979–80). – P. 958–992. Останні спроби досягти політичної згоди з Польщею розглядає у своїй статті Януш Тазбір (Janusz Tazbir), «The Political Reversals of Jurij Nemyruc», *HUS*, V, 3 (1981), P. 306–319; та Анджея Камінського (Andrzej Kaminski), «The Cossack Experiment in Szlachta Democracy in the Polish-Lithuanian Commonwealth: The Hadiach (Hadziacz) Union», *HUS*, I, 2 (1977). – P. 178–197.

Києво-Могилянська академія, провідна культурна й освітня інституція України тієї

доби, є предметом трьох досліджень: Alexander Sydorenko, *The Kievan Academy in the Seventeenth Century* (Ottawa, 1977); Frank V. Kortschmaryk, *The Kievan Academy and Its Role in the Organization of Russia at the Turn of the Seventeenth Century* (New York, 1976); та *The Kiev Mohyla Academy*, спеціальний випуск *HUS*, VIII, 1–2 (1984). Ранню кар'єру одного з діячів Київської академії, Теофана Прокоповича, більш відомого завдяки своїй пізнішій церковній діяльності в Московії/Росії прослідковано у статті Джеймса Крекрафта (James Cragraft) «Prokopovyc's Kiev Period Reconsidered», *HUS*, II, 2 (1978). – P. 138–157.

Питання Хмельниччини як національного повстання і проблема ставлення тогочасних інтелектуалів до козацького лідера, створеної ним держави та її стосунку до їхньої національної ідентичності є предметом кількох аналітичних праць Франка Сисина: «The Khmelnytsky Uprising and Ukrainian Nation-Building», *JUS*, XVII, 1–2 (1992). – P. 141–170; «Concepts of Nationhood in Ukrainian History Writing, 1620–1690», *HUS*, X, 3–4 (1986). – P. 393–423; «17th-Century Views on the Causes of the Khmel'nyts'kyi Uprising: An Examination of the «Discourse on the Present Cossack or Peasant War», *HUS*, V, 4 (1981). – P. 430–466, разом з текстом документа та конспектом, *HUS*, V, 2 (1981). – P. 245–257; та «The Cossack Chronicles and the Development of Modern Ukrainian Culture and National Identity», *HUS*, XIV, 3–4 (1990). – P. 592–607. Див. також: Serhii Ploky, «The Symbol of Little Russia: The Pokrova Icon and Early Modern Ukrainian Political Ideology», *JUS*, XVII, 1–2 (1992). – P. 171–188.

Останньому великому козацькому гетьманові того періоду Івану Мазепі присвячено чималу кількість англomовних досліджень. Клэрнс Менінг (Clarence A. Manning) написала популярну біографію *Hetman of Ukraine Ivan Mazepa* (New York, 1957); пізніше Губерт Бабінські (Hubert F. Babinski) у праці *The Mazepa Legend in European Romanticism* (New York, 1974) дослідив відображення легенди про Мазепу в європейській літературі, живописі та музиці. Головні етапи Мазепиної кар'єри вивчає Орест Субтельний у працях: Orest Subtelny, «Mazepa, Peter I, and the Question of Treason», *HUS*, II, 2 (1978). 3 P. 158–183; idem, ed., *On the Eve of Poltava: The Letters of Ivan Mazepa to Adam Sienawski, 1704–1708* (New York, 1975).

6. Україна у XVIII столітті

Структуру і функціонування козацької держави у XVIII столітті розглянено у працях Окіншевича і Гаецького (див. вище, підрозділ 5). Велику увагу також привернули намагання зберегти козацьку автономію в часи Російської імперії. Діяльність Пилипа Орлика, козацького гетьмана у вигнанні, є предметом розгляду у статтях Бориса Крупницького (Borys Krupnytsky), Миколи Василенка (Mykola Vasylenko) та Елі Борщак (Elie Borschak) у періодичному виданні *AUAAS*, VI, 3–4 (1958). – P. 1247–1312; а також монографії Ореста Субтельного (Orest Subtelny), *The Maze-pists: Ukrainian Separatism in the Early Eighteenth Century* (New York, 1981). Існує також більш популярна біографія: Elie Borschak, *Hryhor Orlyk: France's Cossack General* (Toronto, 1956).

Кінець козацької автономії в Російській імперії, пристосування української еліти до російського імперського суспільства та спроби зберегти окрему регіональну/національну ідентичність найкраще висвітлені у чотирьох працях Зенона Когута (Zenon E. Kohut): *Russian Centralism and Ukrainian Autonomy: Imperial Absorption of the Hetmanate, 1760s-1830s* (Cambridge, Mass., 1988); «The Ukrainian Elite in the 18th Century and Its Integration into the Russian Nobility», in Ivo Banac and Paul Bushkovitch, eds., *The Nobility in Russia and Eastern Europe* (New Haven, Conn., 1983). – P. 65–98; «The Development of a Little Russian Identity and Ukrainian Nationbuilding», *HUS*, X, 3–4 (1986), P. 559–576; та «The Problem of Ukrainian Orthodox Church Autonomy in the Hetmanate (1654–1780)», *ibid.*, XIV, 3–4 (1990). – P. 364–376. Занапад культури і соціального становища України за два століття московського панування вивчає Марк Раєф у статті «Ukraine and Imperial Russia: Intellectual and Political Encounters from the 17th to 19th Century», in Peter J. Potichnyj et al., eds., *Ukraine and Russia in Their Historical Encounter* (Edmonton, 1992). – P. 69–85. Останнє велике повстання проти польської влади в Україні розглядає Ярослав Пеленський (Jaroslav Pelenski), «The Haidamak Insurrections and the Old Regimes in Eastern Europe», in *The American and European Revolutions, 1776–1848* (Iowa City, 1980). – P. 228–242.

Економічні зміни на українських землях у складі Російської імперії прослідковує Бог-

дан Кравченко (Bohdan Krawchenko) у праці «Petrine Mercantilist Economic Policies toward the Ukraine», in I.S. Koropeckyj, ed., *Ukrainian Economic History: Interpretive Essays* (Cambridge, Mass., 1991). – P. 186–209. Соціально-демографічні й територіяльні зміни ґрунтовно висвітлені в таких монографіях: N.D. Polon's'ka-Vasylenko, *The Settlement of the Southern Ukraine, 1750–1775*, спеціальне видання *AUAAS*, IV-V (1955); Roger P. Bartlett, *Human Capital: The Settlement of Foreigners in Russia, 1762–1804* (Cambridge, 1980); and Alan W. Fisher, *The Russian Annexation of the Crimea, 1772–1783* (Cambridge, 1970). Мінливий кар'єри провідного інтелектуала України XVIII століття Григорія Сковороди присвячено збірку статей під редакцією Річарда Маршала та Томаса Берда (Richard H. Marshall, Jr., and Thomas E. Bird), *Hryhorij Savyč Skovoroda: An Anthology of Critical Articles* (Edmonton and Toronto, 1994), та спеціальне число про Григорія Сковороду: *JUS*, XXVII, 1–2 (Toronto, 1997), під редакцією Майкла Найдана. – P. 1–144.

7. Україна в Російській імперії, близько 1785–1914 рр.

Чимало англомовних праць присвячено соціально-економічному становищу українських земель у складі Російської імперії. Загальний огляд сільського господарства та раннього індустріального розвитку подає дослідження Константина Кононенка (Konstantyn Kononenko) *Ukraine and Russia: A History of the Economic Relations between Ukraine and Russia, 1654–1917* (Milwaukee, 1958). Цінними, хоча вужчими хронологічно і територіяльно, є такі монографії: Daniel Beauvois, *The Polish Nobility between Tsarist Imperialism and the Ukrainian Masses, 1831–1863* (New York, 1992); Charters Wynn, *Workers, Strikes, and Pogroms: The Donbas-Dnepr Bend in Late Imperial Russia, 1870–1905* (Princeton, N.J., 1992); та Robert Edelman, *Proletarian Peasants: The Revolution of 1905 in Russia's Southwest [the Right Bank]* (Ithaca and London, 1987), зокрема розділ 2.

Існує також кілька есеїв на спеціалізовані теми: праця Роберта Джонса (Robert E. Jones) про торгівлю збіжжям на початку XIX століття, Леоніда Мельника (Leonid Melnyk) і Мартина Шпехлера (Martin C. Spechler) про індустріальний розвиток і Патришії Тєрлігі

(Patricia Herlihy) про південну Україну у збірці I. S. Koropeckyj, ed., *Ukrainian Economic History: Interpretive Essays* (Cambridge, Mass., 1991). – P. 210–227, 246–276, та 310–338; а також Bohdan Krawchenko, «The Social Structure of Ukraine at the Turn of the 20th Century», *East European Quarterly*, XVI (Boulder, Colo., 1982). – P. 171–181. Дослідження про жінок у Наддніпрянській Україні XIX століття, на відміну від збагаченої за останні роки історіографії в інших суспільствах, обмежуються вступним оглядом Марти Богачевської-Хомяк (Martha Bohachevsky-Chomiak), *Feminists Despite Themselves: Women in Ukrainian Community Life, 1884–1939* (Edmonton, 1988), розділ 1; та есеєм Христини Воробець (Christine D. Worobec), «Temptress or Virgin? The Precarious Sexual Position of Women in Postemancipation Ukrainian Peasant Society», *Slavic Review*, XLIX, 2 (Austin, 1990). – P. 227–238, перевидано у збірці Beatrice Farnsworth and Lynne Viola, eds., *Russian Peasant Women* (New York, 1992). – P. 41–53.

Особливу увагу було приділено урбанізації – вийшло друком кілька загальних досліджень: Boris P. Balan, «Urbanization and the Ukrainian Economy in the Mid-19th Century», in I. S. Koropeckyj, ed., *Ukrainian Economic History* (Cambridge, Mass., 1991). – P. 277–309; Patricia Herlihy, «Ukrainian Cities in the 19th Century», in Ivan L. Rudnytsky, ed. *Rethinking Ukrainian History* (Edmonton, 1981). – P. 135–155; було опубліковано статті Роджера Тейда (Roger L. Theide) про Новоросію (Південну Україну) і Фредерика Скінера (Frederick W. Skinner) про місто Одесу у збірці Michael Hamm, ed., *The City in Russian History* (Lexington, K., 1976). – P. 125–149; з'явилися також «біографії» трьох міст: Michael F. Hamm, *Kiev: A Portrait, 1800–1917* (Princeton, N.J., 1993); Patricia Herlihy, *Odessa: A History, 1794–1914* (Cambridge, Mass., 1986); та Theodore H. Friedgut, *Iuzovka and Revolution: Life and Work / Politics and Revolution in Russia's Donbass, 1869–1924*, 2 vols. (Princeton, N.J., 1989–94).

Існує чимало праць про інші народи України. Варто згадати про загальний огляд Алана Фішера (Alan Fisher), *The Crimean Tatars* (Stanford, Calif., 1978), зокрема розділи 6–10 про XIX століття, та портрет провідного кримського національного лідера тієї доби: idem, «Ismail Gaspirali, Model Leader for Asia»,

in Edward Allworth, ed., *Tatars of the Crimea* (Durham, N.C. and London, 1988), P. 11–26; статті Детлефа Брандеса (Detlef Brandes) та Андреаса Капелера (Andreas Karpeler), де йдеться про німецькі поселення та стосунки їхніх мешканців з українцями, у збірці Hans-Joachim Torke and John-Paul Himka, eds., *German-Ukrainian Relations in Historical Perspective* (Edmonton and Toronto, 1994), P. 10–28 та 45–68; крім того, Девід Ремпел (David G. Rempel) описує статус німців в останні роки імперського урядування у статті «The Expropriation of the German Colonists in South Russia during the Great War», *Journal of Modern History*, IV, 1 (Chicago, 1932). – P. 49–67. Історичний огляд життя чехів на Волині можна знайти в: Nad'a Valášková, Zdeněk Uherek та Stanislav Brouček, *Aliens or One's Own People: Czech Immigrants from the Ukraine in the Czech Republic* (Prague, 1997), особл. – P. 9–31.

Значно більше англомовних праць присвячено євреям. Їхні економічні та культурні взаємини з поляками і росіянами на Правобережжі та в Києві розглядає Даніель Бовуа (Daniel Beauvois), «Polish-Jewish Relations in the Territories Annexed by the Russian Empire in the First Half of the 19th Century», in Chimen Abramsky et al., eds., *The Jews in Poland* (Oxford, 1986). – P. 78–90; а також Джон Клір (John Doyle Klier), *Imperial Russia's Jewish Question, 1855–1881* (Cambridge, 1995), зокрема розділи 8–9. Одну з громад детально досліджує Стивен Зиперстейн (Steven J. Zipperstein), *The Jews of Odessa: A Cultural History, 1794–1881* (Stanford, Calif., 1985).

Чимало досліджень заторкують такі дві популярні теми: єврейсько-українські політичні взаємини, описані, для прикладу, у статтях Моше Мішкінські (Moshe Mishkinsky), Івана Лисяка-Рудницького (Ivan L. Rudnytsky), Романа Сербина (Roman Serbyn) та Юрія Бошика (Yury Boshyk), у збірці Peter J. Potichnyj and Howard Aster, eds., *Ukrainian-Jewish Relations in Historical Perspective* (Edmonton, 1988). – P. 57–110 та 173–202; а також статті: Ivan L. Rudnytsky, «Mykhailo Drahomanov and the Problem of Ukrainian-Jewish Relations», *Canadian Slavonic Papers*, XI, 2 (Ottawa, 1969). – P. 182–198; John D. Klier, «Kievlіanin and the Jews: A Decade of Disillusionment, 1864–1873», *HUS*, V, 1 (1981). – P. 83–101; Olga Andriewsky, «Medved' iz berlogi: Vladimir Jabotinsky and the

Ukrainian Question, 1904–1914», *HUS*, XIV, 3–4 (1990). – P. 249–267. Другою темою є погроми, що відбулися на початку 1880-х років і протягом першого десятиліття XX століття: John D. Klier and Shlomo Lambroza, ed., *Pogroms: Anti-Jewish Violence in Modern Russian History* (Cambridge, 1992), зокрема розділи 3–5 та 8–9; J. Michael Aronson, «Geographical and Socio-economic Factors in the 1881 Anti-Jewish Pogroms in Russia», *Russian Review*, XXXIX, 1 (Cambridge, Mass., 1980). – P. 18–31; Omeljan Pritsak, «The Pogroms of 1881», *HUS*, XI, 1–2 (1987). – P. 8–43; та Erich Haberer, *Jews and Revolution in Nineteenth-Century Russia* (Cambridge, 1995), зокрема розділ 10. Всі аспекти процесу Бейліса, що відбувся у Києві 1913 року, висвітлює розповідь очевидця Арнольда Марголіна (Arnold D. Margolin), *The Jews of Eastern Europe* (New York, 1926). – P. 155–247; а також дослідження Maurice Samuel, *Blood Accusation: The Strange History of the Beiliss Case* (New York, 1966); та Ezekiel Leikin, *The Beiliss Transcripts: The Anti-Semitic Trial That Shook the World* (London, 1993).

Найбільша кількість англомовної літератури, присвяченої іншим народам Наддніпрянської України, – це праці про менонітів, яких, проте, на цих землях було небагато. Найкраще ознайомити з темою можуть такі праці: David G. Rempel, «The Mennonite Commonwealth in Russia: A Sketch of Its Founding and Endurance, 1789–1919», *Mennonite Quarterly Review*, XLVII, 4 (Goshen, Ind., 1973). – P. 259–308, XLVIII, 1 (1974). – P. 5–54; монументальний компендіум 1911 року: Peter M. Friesen, *The Mennonite Brotherhood in Russia, 1789–1910* (Fresno, Calif, 1978); синтетична історія: James Urry, *None but Saints: The Transformation of Mennonite Life in Russia, 1789–1889* (Winnipeg, 1989); статті кількох авторів, де йдеться про всі аспекти історії менонітів, у збірці John Friesen, ed., *Mennonites in Russia, 1788–1988* (Winnipeg, 1989). – P. 11–259 (серед них історіографічний огляд Пітера Класена (Peter J. Klassen), P. 339–363); та розгорнуті мемуари про життя менонітів з науковою передмовою, яка визначає місце групи в межах ширшої імперської структури: Harvey L. Dyck, ed., *A Mennonite in Russia: The Diaries of Jacob D. Epp, 1851–1880* (Toronto, Buffalo, and London, 1991).

Про окремі громади менонітів, зокрема Південно-Центральної України, детально роз-

повідають книжки *First Mennonite Villages in Russia, 1789–1943* (Vancouver, 1981); та Heinrich Goerz, *The Molotschna Settlement* (Winnipeg, 1993). Культурне життя громади описане у таких статтях: John B. Toews, «Cultural and Intellectual Aspects of the Mennonite Experience in Russia», *Mennonite Quarterly Review*, LIII, 2 (Goshen, Ind., 1979). – P. 137–159, та David G. Rempel, «An Introduction to Russian Mennonite Historiography», *ibid.*, XLVIII, 4 (1974). – P. 409–446; реакцію громади на права та обмеження за царської влади передано у статтях: James Urry, «Through the Eye of a Needle: Wealth and the Mennonite Experience in Imperial Russia», *Journal of Mennonite Studies*, III (Winnipeg, 1985). – P. 7–35; Harvey L. Dyck, «Russian Mennonitism and the Challenge of Russian Nationalism, 1889», *Mennonite Quarterly Review*, LVI, 4 (Goshen, Ind., 1982). – P. 307–341; Leonard Friesen, «Mennonites in Russia and the Revolution of 1905», *ibid.*, LXII, 1 (1988). – P. 42–55; та Helmut-Harry Loewen and James Urry, «Protecting Mammon: Some Dilemmas of Mennonite Non-Resistance in Late Imperial Russia and the Origins of the Selbstschutz», *Journal of Mennonite Studies*, IX (Winnipeg, 1991). – P. 34–53. До проблеми взаємин – або їхньої відсутності – між менонітами та українцями звертається Г. Епп (G. K. Epp), «Mennonite-Ukrainian Relations, 1789–1945», *ibid.*, VII (1989). – P. 131–144; та Леонард Фризен (Leonard G. Friesen), «Mennonites and Their Peasant Neighbours in Ukraine before 1900», *ibid.*, X (1992). – P. 56–69.

Величезну кількість історичних досліджень присвячено українському національному питанню та його зв'язку з суспільно-економічними та ідеологічними факторами. Концептуальний вступ можна знайти у праці: Paul Robert Magocsi, «The Ukrainian National Revival: A New Analytical Framework», *Canadian Review of Studies in Nationalism*, XVI, 1–2 (Charlottetown, P.E.I. 1989). – P. 45–62. Роман Шпорлюк (Roman Szporluk) у статті «Ukraine: From an Imperial Periphery to a Sovereign State», *Daedalus*, CXXVI, 3 (Boston, 1997). – P. 86–119 подає історію формування української національності в контексті тогочасного статусу етнічних українців серед росіян в Російській імперії та поляків в імперії Габсбургів. Шляхи поглинення російською імперською соціальною структурою української еліти, яка

водночас зберігала певний ступінь регіональної/національної окремішності, вивчає Зенон Когут (Zenon Kohut) у монографії *Russian Centralism and Ukrainian Autonomy: Imperial Absorption of the Hetmanate, 1760–1830s* (Cambridge, Mass., 1988), зокрема у розділі 6; David Saunders, *The Ukrainian Impact on Russian Culture, 1750–1850* (Edmonton, 1985); Andreas Kappeler, «The Ukrainians of the Russian Empire, 1860–1914», in Andreas Kappeler, ed., *The Formation of National Elites, Comparative Studies on Governments and Non-dominant Ethnic Groups in Europe, 1850–1940*. – Vol. VI (Aldershot, 1992). – P. 105–132; Stephen Velychenko, «Identities, Loyalties, and Service in Imperial Russia: Who Administered the Borderlands?», *Russian Review*, LIV, 2 (Columbus, Ohio 1995). – P. 188–208. Ставлення імперського уряду та «використання» ним українського національного руху на його ранніх стадіях розглядає стаття: Orest Pelech, «The State and the Ukrainian Triumvirate in the Russian Empire, 1831–47», in Bohdan Krawchenko, ed., *Ukrainian Past, Ukrainian Present* (London and New York, 1993). – P. 1–17. Практичний шлях пізнішого функціонування українців у новій політичній структурі Російської імперії висвітлено у праці Олега Геруса: Oleh W. Gerus, «The Ukrainian Question in the Russian Duma, 1906–1917: An Overview», in *Studia Ucrainica*. – Vol. II (Ottawa, 1984). – P. 157–174.

Використання історії при формуванні української національної ідеології з різних поглядів розглядають такі праці: Mykhailo S. Hrushevskyy, *The Historical Evolution of the Ukrainian Problem* (Cleveland, 1981); Natalia Polonska-Vasylenko, *Two Conceptions of the History of Ukraine and Russia* (London, 1968); Omeljan Pritsak and John S. Reshetar, Jr., «The Ukraine and the Dialectics of Nationbuilding», *Slavic Review*, XXII, 2 (Seattle, 1963). – P. 5–36, перевидання у збірці Donald W. Treadgold, ed., *The Development of the USSR* (Seattle, 1964), P. 236–267; Ivan L. Rudnytsky and George G. Grabowicz, «Observations [and Further Observations] on the Problem of Historical and Non-historical Nations», *HUS*, V, 3 (1981). – P. 358–388; George G. Grabowicz, «Three Perspectives on the Cossack Past: Gogol', Ševčenko, Kuliš», *HUS*, V, 2 (1981). – P. 171–194; та Stephen Velychenko, *National History as Cultural Process* (Edmonton, 1992), зокрема частина 3. Про цілком відмінні

польські та російські позиції, що заперечували саме існування окремого українського політичного організму, див. там само, частина 1 і 2; а також: Pierre Bregy and Serge Obolensky, *The Ukraine: A Russian Land* (London, 1940). Провокативну версію російської інтерпретації, за якою «всеросійська» культура вважається від початку українською, створеною внаслідок реформ провідного «українізатора» царя Петра I, обстоює Ніколай Трубецькой (Nikolai Sergeevich Trubetzkoj) у статті «The Ukrainian Problem», у своїй книжці *The Legacy of Genghis Khan and Other Essays on Russia's Identity* (Ann Arbor, Mich., 1991). – P. 245–267.

Цінний огляд праць інтелектуалів, які брали участь в українському національному русі подає Іван Лисяк-Рудницький, «The Intellectual Origins of Modern Ukraine», *AUAAS*, VI, 3–4 (1958), P. 1381–1405, перевидано у книжці Ivan L. Rudnytsky, *Essays in Modern Ukrainian History* (Edmonton, 1987), P. 123–141. Найкращий загальний опис інтелектуальних рухів і практичної культурної праці на ранніх стадіях національного відродження належить Юрію Луцькому (George S.N. Luckyj), *Between Gogol' and Ševčenko: Polarity in the Literary Ukraine, 1798–1847* (Munich, 1971). Про ідеологію та обмежену практичну діяльність перших національних організацій Наддніпрянської України див.: Stefan Kozak, «On the Tradition of Cyril and Methodius in Ukraine», *JUS*, XIII, 2 [13] (1988). – P. 29–51; та George S.N. Luckyj, *Young Ukraine: The Brotherhood of Saints Cyril and Methodius in Kiev, 1845–1847* (Ottawa, 1991).

Питання літературних і ширших зв'язків з російською та польською культурою і суспільством піднімає Григорій Грабович в есеї George G. Grabowicz, «Ukrainian-Russian Literary Relations in the 19th Century: A Formulation of the Problem», in Peter J. Potichnyj et al., eds., *Ukraine and Russia in Their Historical Encounter* (Edmonton, 1992). – P. 214–244; idem, «The History of Polish-Ukrainian Literary Relations: A Literary and Cultural Perspective», in Peter J. Potichnyj, ed., *Poland and Ukraine: Past and Present* (Edmonton and Toronto, 1980). – P. 107–131.

Існує також низка біографій та ґрунтовних досліджень про видатних діячів національного руху. Найбільше уваги присвячено Тарасу Шевченку: Volodymyr Mijakovs'kyj, ed., *Taras Ševčenko, 1814–1861: A Symposium* (The Hague, 1962); George S.N. Luckyj, ed., *Shevchenko and*

the Critics 1861–1980 (Toronto, Buffalo and London, 1980); George G. Grabowicz, *The Poet as Mythmaker: A Study of Symbolic Meaning in Taras Ševčenko* (Cambridge, Mass., 1982); Pavlo Zaitsev, *Taras Shevchenko: A Life* (Toronto, Buffalo and London, 1988). Крім того, з'явилися друком біографічні нариси кількох письменників – Григорія Основ'яненка, Пантелеймона Куліша, Марко Вовчок, Осипа-Юрія Федьковича, Івана Нечуя-Левицького, Івана Франка, Лесі Українки – у книзі Юрія Луцького: George S. N. Luckyj, *Seven Lives: Vignettes of Ukrainian Writers in the Nineteenth Century*, спеціальне видання AUAAS, XX (New York, 1998–99); а також повні біографії інших діячів: George Luckyj, *Panteleimon Kulish: A Sketch of His Life and Times* (Boulder, Colo., and New York, 1983); Thomas M. Prymak, *Mykola Kostomarov: A Biography* (Toronto, Buffalo and London, 1996); та збірка есеїв різних авторів про Михайла Драгоманова за редакцією Івана Лисяка-Рудницького у спеціальному випуску AUAAS, II, 1 (1952). Есей Лисяка-Рудницького з цієї збірки, «Драгоманов як політичний теоретик» («Drahomanov as a Political Theorist»), перевидано разом з його ж працею «Перша українська політична програма: Передне слово до “Громади” Михайла Драгоманова» («The First Ukrainian Political Program: Mykhailo Drahomanov's “Introduction” to *Hromada*»), у виданні Ivan L. Rudnytsky, *Essays in Modern Ukrainian History* (Edmonton, 1987). – P. 203–282. Деякі твори цих провідних інтелектуалів також доступні англійською, серед них кілька статей Драгоманова у спеціальному випуску AUAAS, II, 1 (1952). – P. 141–218; та Nikolai Kostomarov, *Books of Genesis of the Ukrainian People* (New York, 1954).

Корисним оглядом російської імперської політики щодо національних меншин у західній частині імперії є книга Теодора Вікса (Theodore R. Weeks), *Nation and State in Imperial Russia: Nationalism and Russification on the Western Frontier, 1863–1914* (De Kalb, III, 1996). Про обмеження діяльності українців див.: Alexei Miller, *The Ukrainian Question: The Russian Empire and Nationalism in the Nineteenth Century* (Budapest, 2003); David Saunders, «Russia and Ukraine under Alexander II: The Valuev Edict of 1863», *International History Review*, XVII, 1 (Burnaby, B.C., 1995). – P. 23–50; George Y. Shevelov, *The Ukrainian Lan-*

guage in the First Half of the Twentieth Century (1900–1941): Its State and Status (Cambridge, Mass., 1989), зокрема розділи 2–3; і Stephen Velychenko, «Tsarist Censorship and Ukrainian Historiography, 1828–1906», *Canadian-American Slavic Studies*, XXIII, 4 (Bakersfield, Calif. 1989). – P. 385–408.

Ставлення російської політичної та інтелектуальної еліти до українського руху висвітлено у праці Алексея Мілера (див. вище), а також: David Saunders, «Russia's Ukrainian Policy (1847–1905): A Demographic Approach», *European History Quarterly*, XXV, 2 (London, 1995). – P. 181–208; idem, «Contemporary Critics of Gogol's *Vechera* and the Debate about Russian *narodnost'*, 1831–1832», *HUS*, V, 1 (1981). – P. 66–82; Thomas M. Prymak, «Herzen on Poland and Ukraine», *JUS*, VII, 1 [12] (1982). – P. 31–40; Stephen Horak, «Alexander Herzen, Poles, and Ukrainians: A Dilemma in Unity and Conflict», *East European Quarterly*, XVII (Boulder, Colo., 1983). – P. 185–212; Alexis E. Pogorelskin, «A.N. Pypin's Defense of Ukraine: Sources and Motivation», in Bohdan Krawchenko, ed., *Ukrainian Past, Ukrainian Present* (London and New York, 1993). – P. 35–54; Richard Pipes, «Peter Struve and Ukrainian Nationalism», *HUS*, III–IV (1979–80). – P. 675–683. Також цікаві спогади одного з провідних київських опонентів українського руху: V.V. Shulgin, *The Years: Memoirs of a Member of the Russian Duma, 1906–1917* (New York, 1984).

8. Україна в Австрійській імперії, близько 1772–1914 рр.

Праці з історії України у складі Австрійської імперії наприкінці XVIII – у XIX столітті можна розподілити відповідно до трьох регіонів, де українці становили більшість населення: Східної Галичини, Північної Буковини і Закарпаття. Переважна більшість матеріалів присвячена найбільшому регіонові – Галичині. Важливим загальним оглядом з особливою увагою до національного руху залишається есей Івана Лисяка-Рудницького «The Ukrainians in Galicia under Austrian Rule», *Austrian History Yearbook*, III, pt. 2 (Houston, 1967). – P. 394–429, передрукований у відредагованому варіанті у виданні Andrei S. Markovits and Frank E. Sysyn, eds., *Nationbuilding and the Politics of Nationalism: Essays on Austrian Galicia* (Cambridge, Mass., 1982). – P. 23–93, та

в книжці Ivan L. Rudnytsky, *Essays in Modern History* (Edmonton, 1987). – P. 315–352.

Серед доступних досліджень суспільно-економічної ситуації в Галичині найкращий загальний огляд здійснено у статтях Ф. Буяка (Francis Bujak), Дж. Розвадовського (John Rozwadowski) та інших у виданні *Polish Encyclopedia*. – Vol. III: *Economic Life of Poland* (Geneva, 1922). – P. 237–361. Особливу увагу українській Східній Галичині, зокрема у другій половині XIX століття, приділяє оглядовий нарис Джона-Пола Химки (John-Paul Himka) «The Background to Emigration: Ukrainians of Galicia and Bukovina, 1848–1914», in Manoly R. Lupul, ed., *A Heritage in Transition* (Toronto, 1982). – P. 11–31. Становище селянства є предметом кількох досліджень – Джон-Пол Химка (John-Paul Himka), «Serfdom in Galicia», *JUS*, IX, 2 (1984). – P. 3–28, підкреслює довготерміновий негативний вплив кріпацтва навіть після його скасування 1848 року. Ревізіоністичний погляд, за яким економічне становище селян, принаймні у деяких регіонах, стабільно покращувалося, пропонує мікроекономічний аналіз Стелі Гринюк (Stella Hryniuk), *Peasants with Promise: Ukrainians in Southeastern Galicia, 1880–1900* (Edmonton, 1991); та її ж інтерпретація у «Polish Lords and Ukrainian Peasants: Conflict, Deference, and Accommodation in Eastern Galicia in the Late Nineteenth Century», *Austrian History Yearbook*, XXIV (Minneapolis, 1993). – P. 119–132. Тогочасне сільське господарство докладно описане у статті Ричарда Рудольфа (Richard L. Rudolph), «The East European Peasant Household and the Beginnings of Industry: East Galicia, 1786–1914», in I.S. Koropeckyj, ed., *Ukrainian Economic History: Interpretive Essays* (Cambridge, Mass., 1991). – P. 339–382. Особливо цінною для розуміння адміністративної та урядової структури, а також підставових економічних складників (одиниці виміру, ваги, грошей) є праця Джона-Пола Химки (John-Paul Himka) *Galicia and Bukovina: A Research Handbook about Western Ukraine, Late 19th and 20th Centuries*, Historic Sites Service Occasional Paper, No. 20 (Edmonton, 1990).

Українському національному питанню в Галичині присвячена чимала кількість літератури. Мультикультурний аспект габсбурзької Галичини – території, на якій співіснували поляки, українці, євреї та австрійські німці –

обговорюється в низці есеїв науковців з Німеччини, України та Північної Америки у книзі: Christopher M. Hann and Paul Robert Magocsi, eds., *Galicia: A Multicultural Land* (Toronto, Buffalo and London, 2005). Найповнішим дослідженням раннього періоду розвитку українського національного руху та його особливостей, зокрема під час революції 1848 року, є праця Яна Козика (Jan Kozik), *The Ukrainian National Movement in Galicia, 1815–1849* (Edmonton, 1986). Існує також стисла розповідь про події революційного року: Martha Bohachevsky-Chomiak, *The Spring of the Nation: The Ukrainians of Eastern Galicia in 1848* (Philadelphia, 1967); есеї, присвячений другій половині століття: Iaroslav Isaievych, «Galicia and Problems of National Identity», in Ritchie Robertson and Edward Timms, eds., *The Habsburg Legacy: National Identity in Historical Perspective* (Edinburgh, 1994). – P. 37–45; та праця, що розглядає перші проекти української незалежності: John-Paul Himka, «Young Radicals and Independent Statehood: The Idea of a Ukrainian Nation-State, 1890–1895», *Slavic Review*, XLI, 2 (Urbana, 111. 1982). – P. 219–235.

Розуміння національної ідентичності у різних угрупованнях української інтелігенції Галичини та серед простолюду вивчають такі дослідження: Paul Robert Magocsi, *The Roots of Ukrainian Nationalism: Galicia as Ukraine's Piedmont* (Toronto, London and Buffalo, 2002); John-Paul Himka, «The Construction of Nationality in Galician Rus': Icarean Flights in Almost All Directions», in Ronald Grigor Suny and Michael D. Kennedy, eds., *Intellectuals and the Articulation of the Nation* (Ann Arbor, Mich., 1999). – P. 109–164; та John-Paul Himka, *Religion and Nationality in Western Ukraine: The Greek Catholic Church and the Ruthenian National Movement in Galicia, 1867–1900* (Montreal and Kingston, Ont., 1999). Детальніше цю проблему висвітлено у таких статтях: Peter Brock, «Ivan Vahylevych (1811–1866) and the Ukrainian National Identity», *Canadian Slavonic Papers*, XIV, 2 (Ottawa, 1972). – P. 153–190, перевидано у книжці: Markovits and Sysyn, *Nationbuilding*, P. 111–148; Ivan L. Rudnytsky, «Hypolit Vladimir Terlecki», in Rudnytsky, *Essays*. – P. 143–172; John-Paul Himka, «Hope in the Tsar: Displaced Naive Monarchism among the Ukrainian Peasants of the Habsburg Empire», *Russian History*, VI, 1–2 (Tempe, Ariz., 1980). – P. 125–138; idem, *Socialism in Galicia: The Emergence*

of Polish Social Democracy and Ukrainian Radicalism, 1860–1890 (Cambridge, Mass., 1983).

Джон-Пол Химка у кількох дослідженнях описує конкретні механізми поширення націоналістичних ідеологій серед сільського населення: John-Paul Himka, *Galician Villagers and the Ukrainian National Movement in the Nineteenth Century* (Edmonton, 1988); «Voluntary Artisan Associations and the Ukrainian National Movement in Galicia (1870s)», in Markovits and Sysyn, *Nationbuilding*. – P. 178–195; «Priests and Peasants: The Greek Catholic Pastor and the Ukrainian National Movement in Austria, 1867–1900», *Canadian Slavonic Papers*, XXI, 1 (Ottawa, 1979). – P. 1–14; «The Greek Catholic Church and Nation-Building in Galicia, 1772–1918», *HUS*, VIII, 3-4 (1984).. – P. 426–452; «Sheptyts'kyi and the Ukrainian National Movement before 1914», in Paul Robert Magocsi, ed., *Morality and Reality: The Life and Times of Andrei Sheptyts'kyi* (Edmonton, 1989). – P. 29–46; та «The Transformation and Formation of Social Strata and Their Place in the Ukrainian National Movement in Nineteenth-Century Galicia», *JUS*, XXIII, 2 (Toronto, 1998). – P. 3–22.

Інші культурні й організаційні механізми українського націобудування в Галичині описані у трьох дослідженнях Пола-Роберта Магочого (Paul Robert Magocsi): «The Language Question as a Factor in the National Movement in Eastern Galicia», in Markovits and Sysyn, *Nationbuilding*. – P. 220–238; «Nationalism and National Bibliography: Ivan E. Levyts'kyi and 19th-Century Galicia», *Harvard Library Bulletin*, XXVIII, 1 (Cambridge, Mass., 1980). – P. 81–109; «The Kachkovs'kyi Society and the National Revival in 19th-Century East Galicia», *HUS*, XV, 1–2 (1991). – P. 48–87, перевидано, *The Roots of Ukrainian Nationalism*; та у таких дослідженнях: Martha Bohachevsky-Chomiak, *Feminists despite Themselves: Women in Ukrainian Community Life, 1884-1939* (Edmonton, 1988), зокрема розділи 5–9; Ann Sirka, *The Nationality Question in Austrian Education: The Case of Ukrainians in Galicia, 1867–1914* (Frankfurt-am-Main, 1980); Stephen M. Horak, «The Shevchenko Scientific Society, 1873–1973», *East European Quarterly*, VII, 3 (Boulder, Colo., 1973). – P. 249–264; Virlana Tkacz, «The Birth of a Director: The Early Development of Les Kurbas and His First Season with the Young Theatre», *JUS*, XII, 1 (1987). – P. 22–54. Досягненням українського

національного руху в реальній політиці присвячено три статті Теодора-Богдана Цюцюри (Theodore Bohdan Ciuciura): «Ukrainian Deputies in the Old Austrian Parliament, 1861–1918», *Mitteilungen*, XIV (Munich, 1977). – P. 38–56; «Galicia and Bukovina as Austrian Crown Provinces: Ukrainian Experience in Representative Institutions, 1861–1918», *Studia Ucrainica*. – Vol. II (Ottawa, 1984). – P. 175–195; та «Provincial Politics in the Habsburg Empire: The Case of Galicia and Bukovyna», *Nationalities Papers*, XIII, 2 (North York, Ont., 1985). – P. 247–273.

З-поміж решти народів Східної Галичини окремі англомовні дослідження вивчають лише становище євреїв. Інтелектуальні течії перших п'ятдесяти років австрійського правління змальовує Рафаель Малер (Raphael Mahler), *Hasidism and the Jewish Enlightenment* (Philadelphia, New York and Jerusalem, 1985), зокрема розділи 1–6. Проблеми ідентичності, економічного становища та політичної активності наприкінці XIX – початку XX століття є предметом таких статей: Piotr Wróbel, «The Jews of Galicia under Austrian-Polish Rule, 1869–1918», *Austrian History Yearbook*, XXV (Minneapolis, 1994). – P. 97–138; Ezra Mendelsohn, «Jewish Assimilation in Lvov: The Case of Wilhelm Feldman», *Slavic Review*, XXVIII (Seattle, 1969). – P. 577–590, перевидано у книжці Markovits and Sysyn, *Nationbuilding*. – P. 94–110; Raphael Mahler, «The Economic Background of Jewish Emigration from Galicia to the United States», *YIVO Annual of Jewish Social Science*, VIII (New York, 1952). – P. 255–267; Jacob Bross, «The Beginnings of the Jewish Labor Movement in Galicia», *ibid.*, V (1950), P. 55–84; та Leila P. Everett, «The Rise of Jewish National Politics in Galicia, 1905–1907», in Markovits and Sysyn, *Nationbuilding*. – P. 149–177.

Література про історію українців у Північній Буковині дуже обмежена. Окрім підручника Химки та згадуваних досліджень Цюцюри про австрійське парламентське життя, де Буковину зображено разом з Галичиною, популярний опис національного життя подано у першій частині книжки: I. M. Nowosiwsky, *Bukovinian Ukrainians: A Historical Background and Their Self-Determination in 1918* (New York, 1970), зокрема P. 23–89. Неукраїнський погляд на останні десятиліття перед Першою світовою війною можна знайти у розділі про Буковину у вичерпному дослідженні Кейт Хичинс

(Keith Hitchins), *Rumania, 1866–1917* (Oxford, 1994). – P. 231–239. Про Закарпаття див.: Paul Robert Magocsi, *The Shaping of a National Identity: Subcarpathian Rus', 1848–1948* (Cambridge, Mass., 1978), зокрема розділи 2–3, та Elaine Ru-sinko, *Straddling Borders: Literature and Identity in Subcarpathian Rus'* (Toronto, Buffalo and London, 2003), особливо розділи 1–4.

9. Перша світова війна, революція і громадянська війна

Наслідки військових кампаній перших років війни, зокрема для Галичини, досить детально розглядає Норман Стоун (Norman Stone) у книзі *The Eastern Front, 1914–1917* (New York, 1975), зокрема в розділах 4–6 та 11. Існують також ґрунтовніші дослідження про діяльність німецьких військ, Антанти (французів) та російської білої армії у Східній і Південній Україні, хоча в центрі уваги цих праць перебуває радше дипломатична й політична роль іноземних армій, аніж їхня військова активність: Oleh S. Fedyshyn, *Germany's Drive to the East and the Ukrainian Revolution, 1917–1918* (New Brunswick, N.J., 1971); George A. Brinkley, *The Volunteer Army and the Allied Intervention in South Russia, 1917–1921* (Notre Dame, Ind., 1966); Peter Kenez, *Civil War in South Russia, 1918: The First Year of the Volunteer Army* (Berkeley, Calif., 1971); idem, *Civil War in South Russia, 1919–1920: The Defeat of the Whites* (Berkeley, Calif., 1977); Anna Procyk, *Russian Nationalism and Ukraine: The Nationality Policy of the Volunteer Army during the Civil War* (Edmonton and Toronto, 1995); Aleksandr Ushakov та Vladimir Fediuk, «The Nationalities Policy of the Whites in the South of Russia in the Civil War Period», у книжці: John Morrison, ed., *Ethnic and National Issues in Russian and East European History* (New York, 2000). – P. 174–191.

Найкращим вступом до революційних часів у цілій Російській імперії є праця Ричарда Пайпса (Richard Pipes), *A Concise History of the Russian Revolution* (New York, 1995). Про особливості розвитку цього руху в Україні див. John S. Reshetar, Jr., *The Ukrainian Revolution, 1917–1920* (Princeton, N.J., 1952; reprinted New York, 1972). Менш цікавою є книжка Ісидора Нагаєвського (Isidore Nahayewsky), *History of the Modern Ukrainian State, 1917–1923* (Munich, 1966); та колективна праця: Matthew Stachiw, Peter G. Stercho, and

Nicholas L.F. Chirovsky, *Ukraine and the European Turmoil, 1917–1919*, 2 vols. (New York, 1973). Досить цінною є збірка статей про різні аспекти цілої доби: Taras Hunczak, ed., *The Ukraine, 1917–1921: A Study in Revolution* (Cambridge, Mass., 1977). Хоча це видання оминає події в Західній Україні, тут є переклад чотирьох універсалів Української Народної Республіки. Існують дві ґрунтовні монографії про перші два роки революції, одна написана з перспективи професійного історика та учасника подій – міністра закордонних справ в уряді Гетьманату Дмитра Дорошенка: Dmytro Doroshenko, *History of Ukraine, 1917–1923*. – Vol. II: *The Hetmanate* (Winnipeg, Toronto and Detroit, 1973); інша – твір емігранта-патріота: Oleh Semenovych Pidhainy, *The Formation of the Ukrainian Republic* (Toronto and New York, 1966). Важливу роль першого голови Центральної Ради Михайла Грушевського простежує безстороння біографія: Thomas M. Prymak, *Mykhailo Hrushevsky: The Politics of National Culture* (Toronto, Buffalo and London, 1987), зокрема у розділах 6–8. Статті Брест-Литовського мирного договору, що стосуються України, перекладені англійською у виданні: *Texts of the Ukraine «Peace»*, ed. Paul R. Magocsi, 2nd ed. (Cleveland, 1981); значення договору аналізує С. Горак (Stephan M. Horak), *The First Treaty of World War I: Ukraine's Treaty with the Central Powers of February 9, 1918* (Boulder, Colo., 1988). Практичний вплив угоди на подальші німецько-українські стосунки обговорює Владзімеж Менджецькі (Włodzimierz Medrzecki) у статті «Germany and Ukraine between the Start of the Brest-Litovsk Peace Talks and Hetman Skoropad'skyi's Coup», *HUS*, XXIII, 1–2 (Cambridge, Mass. 1999), pp. 26–46. Нарешті, спробу Симона Петлюри врятувати Українську Народну Республіку шляхом укладення союзу з новою польською державою детально вивчає М. Палій (Michael Palij), *The Ukrainian-Polish Defensive Alliance, 1919–1921* (Edmonton and Toronto, 1995). Наявну нині історіографію про українські революційні часи обговорює Владислав Верстюк (Vladyslav Verstiuk) у статті «Conceptual Issues in Studying the History of the Ukrainian Revolution», яку широко коментують Марко Бойцун (Marko Bojczun) та Марк Бейкер (Mark Baker) у *JUS*, XXIV, 1 (Toronto, 1999). – P. 5–68.

Історичної літератури про західноукраїнські землі під час революції значно менше. Східна Галичина посідає почесне місце у патріотичній версії подій, викладеній у книжці: Matthew Stachiw and Jaroslaw Sztendera, *Western Ukraine at the Turning Point of Europe's History, 1918–1923*, 2 vols. (New York, 1969–71). Погляд поляків на війну з українцями за контроль над Галичиною подає Роза Бейлі (Rosa Bailly), *A City Fights for Freedom: The Rising of Lwów in 1918–1919* (London, 1956); перспектива України обговорюється у статті Олександра Павлюка (Oleksandr Pavliuk) «Ukrainian-Polish Relations in Galicia in 1918–1919», *JUS*, XXIII, 1 (Toronto, 1998). – P. 1–24. Спроби українців досягти згоди з євреями дуже детально аналізує Н.-М. Гелберг (Nahum Michael Gelber) в есеї «The National Autonomy of Eastern Galician Jewry in the West Ukrainian Republic, 1918–1919», у праці: Isaac Lewin, *A History of Polish Jewry during the Revival of Poland* (New York, 1990). – P. 221–326. Маловідомі дипломатичні обставини анексії Буковини Румунією змальовує Л. Соневицький (Leonid C. Sonevitysky), «Bukovina in the Diplomatic Negotiations of 1914», *AUAAS*, VII, 1–2 (1959). – P. 1586–1629. Про роль Буковини в українській революції та румунську анексію див.: I.M. Nowosiwsky, *Bukovinian Ukrainians: A Historical Background and Their Self-Determination in 1918* (New York, 1970). Румунське бачення цих подій подає книжка: Ion I. Nistor, *The Union of Bucovina with Romania* (Bucharest, 1940). Події на Закарпатті всесторонньо висвітлює у двох статтях Павло Роберт Магочій (Paul Robert Magocsi): «The Political Activity of Rusyn-American Immigrants in 1918», *East European Quarterly*, X, 3 (Boulder, Colo., 1976). – P. 347–365; та «The Ruthenian Decision to Unite with Czechoslovakia», *Slavic Review*, XXXIV, 2 (Seattle, 1975). – P. 360–381.

Кілька аспектів революційної доби привернули до себе особливу увагу. Соціально-демографічну структуру українських земель описано у статтях: Steven L. Guthier, «The Popular Base of Ukrainian Nationalism in 1917», *Slavic Review*, XXXVIII, 1 (Columbus, Ohio, 1979). – P. 30–47; Bohdan Krawchenko, «The Social Structure of the Ukraine in 1917», *HUS*, XIV, 1–2 (1990). – P. 97–112; Rudolf A. Mark, «Social Questions and National Revolution: The

Ukrainian National Republic in 1919–1920», *ibid.* – P. 113–131. Вплив революційних подій на Донбас детально розглядає Т. Фридгут (Theodore H. Friedgut), *Iuzovka and Revolution*. – Vol. II: *Politics and Revolution in Russia's Donbass, 1869–1924* (Princeton, N.J., 1994), зокрема у розділах 8–10. Реакцію селян на різні уряди, які прагли їх репрезентувати, аналізує Всеволод Голубничий (Vsevolod Holubnychy), «The 1917 Agrarian Revolution in Ukraine», in *Selected Works of Vsevolod Holubnychy* (Edmonton, 1982). – P. 3–65; а також Артур Адамс (Arthur E. Adams), «The Great Ukrainian Jacquerie», in Hunczak, *Ukraine, 1917–1921*. – P. 247–270. Нестору Махну – лідерові, який досяг найбільшого успіху в мобілізації селянського невдоволення, присвячено аж п'ять спеціальних досліджень: Peter Arshinov, *A History of the Makhnovist Movement, 1918–1921* (Detroit, 1974); Michael Malet, *Nestor Makhno in the Russian Civil War* (London, 1982); Michael Palij, *The Anarchism of Nestor Makhno, 1918–1921* (Seattle and London, 1976); Victor Peters, *Nestor Makhno: The Life of an Anarchist* (Winnipeg, 1970); та Frank Sysyn, «Nestor Makhno and the Ukrainian Revolution», in Hunczak, *Ukraine, 1917–1921*. – P. 271–304.

Спроби створити національну православну церкву описано в кількох статтях Богдана Боцюркова (Bohdan Bociurkiw): «The Church and the Ukrainian Revolution: The Central Rada Period», in Hunczak, *Ukraine, 1917–1921*. – P. 220–246; «The Issues of Ukrainianization and Autocephaly of the Orthodox Church in Ukrainian-Russian Relations, 1917–1921», in Peter J. Potichnyj et al., eds., *Ukraine and Russia in Their Historical Encounter* (Edmonton, 1992). – P. 245–273; «The Rise of the Ukrainian Autocephalous Orthodox Church, 1919–22», in Geoffrey A. Hosking, ed., *Church, Nation, and State in Russia and Ukraine* (Edmonton, 1990). – P. 228–249.

Дипломатичний інтерес держав Антанти вже у 1921 році змалював колишній український урядовець Арнольд Марголін (Arnold Margolin) у книзі *Ukraine and Policy of the Entente*, 2nd ed. (n.p. 1977). Більша частина його мемуарів також присвячена подіям в Україні під час революції: Arnold Margolin, *From a Political Diary: Russia, Ukraine, and America, 1905–1945* (New York, 1946). Різні аспекти політики держав Антанти згодом досліджував Джордж Бринклі (George A. Brinkley), «Allied

Policy and French Intervention in the Ukraine, 1917–1920», in Hunczak, *Ukraine, 1917–1921*. – P. 323–351; Костянтин Варварів (Constantine Warvariv), «America and the Ukrainian National Cause, 1917–1920», *ibid.* – P. 352–381, та Девід Сондерс (David Saunders), «Britain and the Ukrainian Question, 1912–1920», *English Historical Review*, CIII, 1 (London, 1988). – P. 40–68.

Різні спроби більшовиків зміцнити свій режим в Україні також є предметом кількох досліджень. Ричард Пайпс (Richard Pipes) вивчає події в Україні в ширшому контексті інших земель колишньої Російської імперії у книзі *The Formation of the Soviet Union: Communism and Nationalism, 1917–1923*, 2nd rev. ed. (New York, 1968), зокрема в розділах 1–3. Більш деталізованими є праці Артура Адамса (Arthur E. Adams), *Bolsheviks in the Ukraine: The Second Campaign, 1918–1919* (New Haven and London, 1963); Юрія Бориса (Jurij Borys), *The Sovietization of Ukraine, 1917–1923*, 2nd rev. ed. (Edmonton, 1980); та мемуари двох більшовиків-прибічників українського націонал-комунізму: Serhii Mazlakh and Vasyli' Shakhrai, *On the Current Situation in the Ukraine* (Ann Arbor, Mich., 1970).

Загальний правовий статус меншин окреслює Дж. Лібер (George Liber), «Ukrainian Nationalism and the 1918 Law on National-Personal Autonomy», *Nationalities Papers*, XV, 1 (New York, 1987). – P. 22–42. Становищу євреїв присвячено збірку урядових документів та інших тогочасних матеріалів: F. Pigido, ed., *Material Concerning Ukrainian-Jewish Relations during the Years of the Revolution, 1917–1921* (Munich, 1956); та два дослідження євреїв-дітячів українського уряду: Solomon I. Goldelman, *Jewish National Autonomy in Ukraine, 1917–1920* (Chicago, 1968); та Moses Silberfarb, *The Jewish Ministry and Jewish National Autonomy in Ukraine* (New York, 1993); а також аналітичні праці пізніших істориків: Joseph Schechtman, «Jewish Community Life in the Ukraine, 1917–1919», in Gregor Aronson et al., eds., *Russian Jewry, 1917–1967* (New York, South Brunswick, N.J., and London, 1969), P. 39–57; Henry Abramson, «Jewish Representation in the Independent Ukrainian Governments of 1917–1920», *Slavic Review*, L, 3 (Stanford, Calif., 1991). – P. 542–550; Mattityahu Minc, «Kiev Zionists and the Ukrainian National Movement»; Jonathan Frankel, «The Dilemmas of Jewish Autonomism: The Case of

Ukraine, 1917–1920», in Peter J. Potichnyj and Howard Aster, eds., *Ukrainian-Jewish Relations in Historical Perspective* (Edmonton, 1988). – P. 247–280; M. Mintz, «The Secretariat of Internationality Affairs (*Sekretariat mizhnatsional'nykh sprav*) of the Ukrainian General Secretariat, 1917–1918», *HUS*, VI, 1 (1982). – P. 25–42; та Henry Abramson, *A Prayer for the Government: Ukrainians and Jews in Revolutionary Times, 1917–1920* (Cambridge, Mass., 1999).

Погроми висвітлені в літературі навіть більш докладно. Цінним оглядом, присвяченим такій контрверсійній проблемі, як масштаб погромів та відповідальність українського уряду, є стаття Генрі Абрамсона (Henry Abramson), «Historiography on the Jews and the Ukrainian Revolution», *JUS*, XV, 2 (1990). – P. 33–45. Деякі опубліковані матеріали містять розповіді очевидців або аналіз конкретних статистичних даних: Elias Heifetz, *The Slaughter of the Jews in the Ukraine in 1919* (New York, 1921); Arnold D. Margolin, *The Jews of Eastern Europe* (New York, 1926), зокрема P. 126–152; L. Motzkin, ed., *The Pogroms in the Ukraine 1917–1920 under the Ukrainian Governments: A Historical Survey* (London, 1927); N. Gergel, «The Pogroms in the Ukraine in 1918–21», *YIVO Annual of Jewish Social Science*, Vol. VI (New York, 1951). – P. 237–252; Peter Kenez, «Pogroms and White Ideology in the Russian Civil War», in John D. Klier and Shlomo Lambroza, eds., *Pogroms: Anti-Jewish Violence in Modern Russian History* (Cambridge, 1992). – P. 293–313. Інші матеріали мають більш polemічний характер, основну увагу там присвячено постаті лідера Директорії Симона Петлюри та питанню його провини чи невинності стосовно погромів: Saul S. Friedman, *Pogromchik* (New York, 1976); Taras Hunczak, «A Reappraisal of Simon Petliura and Jewish-Ukrainian Relations, 1917–1921» та Zosa Szajkowski, «A Rebuttal», *Jewish Social Studies*, XXXI (New York, 1969). – P. 163–213. Схвальну оцінку ролі Петлюри під час української революції в цілому дають такі праці: Alain Deroches, *The Ukrainian Problem and Symon Petliura* (Chicago, 1970) та Borys Martchenko, *Simon Petliura* (Paris, 1976).

Меноніти, як і євреї, вважають роки революції та громадянської війни одним з найтрагічніших періодів своєї історії. Дилему, що постала перед громадою, яка дотримується по-

стулатів ненасильства, але опинилася в умовах громадянської війни, розглядає стаття: John B. Toews, «The Origins and Activities of the Mennonite *Selbstschutz* in the Ukraine, 1918–1919», *Mennonite Quarterly Review*, XLVI, 1 (Goshen, Ind. 1972). – P. 5–40. Існують спогади про ті часи: Dietrich Neufeld, *A Russian Dance of Death: Revolution and Civil War in the Ukraine* (Winnipeg, 1977); а також популярна праця про одну окрему громаду: Gerhard Lorenz, *Fire over Zagradovka* (Steinbach, Man., 1983). Зусилля кримських татар у боротьбі за власне національне визволення змальовує Алан Фішер (Alan Fisher), *The Crimean Tatars* (Stanford, Calif., 1978). – P. 109–129.

10. Міжвоєнні роки

Наукову літературу про ХХ століття (як і про ХІХ-те) в цілому можна поділити на праці, присвячені Східній, уже советській Україні, та праці про окремі західноукраїнські землі – Галичину, Буковину і Закарпаття. Існує кілька монографій, що охоплюють весь міжвоєнний період або його частину в советській Україні. Наприклад, книжки Богдана Кравченка (Bohdan Krawczenko) *Social Change and National Consciousness in Twentieth-Century Ukraine* (New York, 1985), зокрема розділи 2–3; та Джорджа Лібера (George Liber) *Soviet Nationality Policy, Urban Growth, and Identity Change in the Ukrainian SSR 1923–1934* (Cambridge and New York, 1992) зосереджуються на аналізі доступних статистичних даних про демографічний розвиток, членство в Комуністичній партії та державну активність у сфері культури й освіти. Ці та інші проблеми висвітлюються у праці Гіроакі Куромії, присвяченій важливому індустріялізованому регіону Східної України у книзі Hiroaki Kuromiya, *Freedom and Terror in the Donbas: A Ukrainian-Russian Borderland, 1870s–1990s* (Cambridge, 1999). Такі дослідження, як: Basil Dmytryshyn, *Moscow and the Ukraine 1918–1953* (New York, 1956); Robert S. Sullivant, *Soviet Politics and the Ukraine, 1917–1957* (New York and London, 1962), esp. chapters 3–5; and James E. Mace, *Communism and the Dilemmas of National Liberation: National Communism in Soviet Ukraine, 1918–1933* (Cambridge, Mass., 1983), аналізують адміністративну політику більшовиків та ідеологізовану реакцію прибічників українського партикуляризму. Історію самої

партії у міжвоєнні роки можна знайти у статті: Vsevolod Holubnychy, «Outline History of the Communist Party of Ukraine» in *Selected Works of Vsevolod Holubnychy*, ed. Ivan S. Koropeckyj (Edmonton, 1982). – P. 66–137. Невдалі спроби марксистів з небільшовицького табору здобути владу оглядає Іван Майстренко (Ivan Majstrenko), *Borotbism: A Chapter in the History of Ukrainian Communism* (New York, 1954); військовий опір советській владі після завершення громадянської війни висвітлює Богдан Нагайло (Bohdan Nahaylo), «Ukrainian National Resistance in Soviet Ukraine during the 1920s», *JUS*, XV, 2 (1990). – P. 1–18. Також були перекладені деякі твори діяча раннього більшовицького уряду в Україні та прибічника федерального устрою Советського Союзу Християна Раковського: Christian Rakovsky, *Selected Writings on Opposition in the USSR, 1923–1930* (London and New York, 1980).

Розвиток за часів НЕПУ та нової командної економіки оглядає Богдан Сомчинський (Bohdan Somchynsky) у статті «National Communism and the Politics of Industrialization in Ukraine, 1923–1928», *JUS*, XIII, 2 [25] (1988). – P. 52–69; І. Коропецький (I.S. Koropeckyj), *Location Problems in Soviet Industry before World War II: The Case of the Ukraine* (Chapel Hill, N.C., 1971); Богдан Кравченко (Bohdan Krawczenko), «The Impact of Industrialization on the Social Structure of Ukraine», *Canadian Slavonic Papers*, XXII, 3 (Ottawa, 1980). – P. 338–357; Steven L. Guthier, «Ukrainian Cities during the Revolution and the Interwar Era», in Ivan L. Rudnytsky, ed., *Rethinking Ukrainian History* (Edmonton, 1981). – P. 156–179; Theodore H. Friedgut, *Iuzovka and Revolution*. – Vol. II: *Politics and Revolution in Russia's Donbass, 1869–1924* (Princeton, N.J., 1994), esp. chapters 11–12; Vsevolod Holubnychy, «On the Rationale of the Soviet Collectivization of Agriculture in 1929», *AUAAS*, IX, 1–2 (1961). – P. 75–109.

Ціна радикальних політичних та економічних змін, запроваджених більшовицьким/советським режимом, зокрема недоля, що спіткала сільське населення, привернула до себе особливу увагу дослідників. Перша криза початку 1920-х років є предметом кількох статей: Kazuo Nakai, «Soviet Agricultural Policies in the Ukraine and the 1921–1922 Famine», *HUS*, VI, (1982). – P. 43–61; Wasyl Veryha, «Famine in Ukraine in 1921–1923 and the Soviet Govern-

ment's Counter-measures», *Nationalities Papers*, XII, 2 (Charleston, 111, 1984). – P. 265–286; Roman Serbyn, «The Famine of 1921–1923: A Model for 1932–1933?», in Roman Serbyn and Bohdan Krawchenko, eds., *Famine in Ukraine, 1932–1933* (Edmonton, 1986), P. 147–178; а також більш ранньої і загальної монографії: Н.Н. Fisher, *The Famine in Soviet Russia, 1919–1923* (Stanford and London, 1935).

Однак найбільше написано про голодомор 1932–1933 років. Деякі автори вважають, що трагедія була природною катастрофою або наслідком бюрократичної недбалості; інші переконані, що советський уряд штучно створив голод, прагнучи покарати всіх селян, які противилися колективізації; дехто твердить, що то був акт геноциду, навмисне скерований проти етнічних українців. Перше серйозне дослідження з цієї теми було опубліковане вже 1936 року іноземним спостерігачем і очевидцем: Ewald Ammende, *Human Life in Russia*, 2nd ed. (Cleveland, 1984). Згодом вийшли друком розповіді очевидців і документи: S.O. Pithainy, V.I. Hryshko, and P.P. Pavlovych, eds., *The Black Deeds of the Kremlin: A White Book*. – Vol. II: *The Great Famine in Ukraine in 1932–1933* (Toronto and Detroit, 1955); D. Solovey, ed., *The Golgotha of Ukraine: Eyewitness Accounts of the Famine in Ukraine* (New York, 1953); та науковий аналіз: Dana Dalrymple, «The Soviet Famine of 1932–1934», *Soviet Studies*, XV, 3 (London, 1964). – P. 250–284.

Та лише з нагоди п'ятдесятої річниці голодомору у 1983 році українці на Заході почали публікувати праці про цю подію. З-поміж них треба виокремити масштабний історіографічний огляд всіх друкованих джерел з цієї теми: James Mace, in *Report to [the U.S.] Congress: Commission on the Ukraine Famine* (Washington, D.C., 1988). – P. 1–133, що являє собою передмову до перекладу добірки оповідей очевидців та повідомлень іноземних дипломатів і консулств з України на початку 1930-х років, *ibid.* – P. 237–523. Інша збірка джерел присвячена реакції західних держав: Marco Carynnyk, Lubomyr Y. Luciuk, and Bohdan S. Kordan, eds., *The Foreign Office and the Famine: British Documents on Ukraine and the Great Famine of 1932–1933* (Kingston, Ont. and Vestal, N.Y., 1988). Серед багатьох нещодавно опублікованих розповідей очевидців особливо цікавими є такі: Wasyl Hryshko, *The Ukrainian Holocaust of 1933*

(Toronto, 1983); та Olexa Woropay, *The Ninth Circle* (Cambridge, Mass., 1983). Найкращим науковим дослідженням є монографія Роберта Конквеста (Robert Conquest), *The Harvest of Sorrow: Soviet Collectivization and the Terror-Famine* (New York and Toronto, 1986); стаття Джеймса Мейса (James E. Mace), «The Famine of 1932–1933: A Watershed in the History of Soviet Nationality Policy», in Henry R. Huttenbach, ed., *Soviet Nationality Policies: Ruling Ethnic Groups in the USSR* (London, 1990). – P. 177–205; а також збірка статей *Famine in Ukraine, 1932–1933*, Roman Serbyn and Bohdan Krawchenko, eds. (Edmonton, 1986). У кількох статтях здійснено огляд різних інтерпретацій цього явища, хоча статистичні дані про нього донедавна були обмежені: Steven Rosefielde, «Excess Collectivization Deaths, 1929–1933: New Demographic Evidence», *Slavic Review*, XLIII, 1 (Stanford, Calif., 1984). – P. 83–88, з коментарями і застереженнями С. Віткрофта (Stephen G. Wheatcroft), С. Поузфілда (Steven S. Rosefielde), Б. Андерсона (Barbara A. Anderson) та Б. Силвера (Brian D. Silver), *ibid.*, XLIV, 3 (1985). – P. 505–536; а також: Mark B. Tauger, «The 1932 Harvest and Famine of 1933», *ibid.*, L, 1 (1991). – P. 70–89; Serhii Pirozhkov, «Population Loss in Ukraine in the 1930s and 1940s», in Bohdan Krawchenko, ed., *Ukrainian Past, Ukrainian Present* (London and New York, 1993). – P. 84–96; та R.W. Davies, M.B. Tauger, and S.G. Wheatcroft, «Stalin, Grain Stocks and the Famine of 1932–1933», *Slavic Review*, LIV, 3 (Cambridge, Mass., 1995). – P. 642–657. Результат найновіших праць, базованих на широкому використанні советських архівів, підсумовано у збірці *The Years of Hunger: Soviet Agriculture, 1931–1933*, R. W. Davies та Stephen G. Wheatcroft, eds. (New York, 2003).

Найкращим вступом до советської політики щодо національних меншин є книга Тері Мартина (Terry Martin), *The Affirmative Action Empire: Nations and Nationalism in the Soviet Union, 1923–1939* (Ithaca, N. Y., 2000). Цікавим є аналіз Мартина щодо витоків коренізації та українізації – їхню роль у появі літературних та інтелектуальних течій системно розглядає Юрій Луцький (George S.N. Luckyj), *Literary Politics in the Soviet Ukraine, 1917–1934*, 2nd rev. ed. (Durham, N.C. and London, 1990); та Мировслав Шкандрій (Myroslav Shkandrij), *Moder-nists, Marxists and the Nation: The Ukrainian Literary Discussion of the 1920s* (Edmonton,

1992; укр. переклад 2006). Вплив подальших змін у советській політиці простежує Григорій Костюк (Hryhory Kostiuk) у монографії *Stalinist Rule in the Ukraine: A Study of a Decade of Terror, 1929–1939* (New York, 1960); Борис Левицький (Borys Levytsky) опублікував збірку з 234 біографій репресованих інтелектуалів: *The Stalinist Terror in the Thirties: Documentation from the Soviet Press* (Stanford, Calif., 1974); та С. О. Підгайний (S.O. Pidhainy) зібрав спогади очевидців у книгу *The Black Deeds of the Kremlin*. – Vol. I: *Book of Testimonies* (Toronto and Detroit, 1953). Англійською було перекладено кілька есеїв провідного інтелектуала того часу – Миколи Хвильового: Мукла Khvylovy, *The Cultural Renaissance in Ukraine: Polemical Pamphlets, 1925–1926* (Edmonton, 1986); існує також дві біографії та збірка статей, присвячена впливовому діячеві найновішої на той час форми мистецтва і пропаганди – кіно: Vance Kepley, Jr., *In the Service of the State: The Cinema of Alexander Dovzhenko* (Madison, Wis., 1986); George O. Liber, *Alexander Dovzhenko: A Life in Soviet Film* (London, 2002) та Bohdan Y. Nebesio, ed., *The Cinema of Alexander Dovzhenko*, спеціальний випуск *JUS*, XIX, 1 (1994). Спосіб, яким влада намагалася маніпулювати історичною пам'яттю, щоб створити лояльних громадян серед українців, обговорюється у монографії Сергія Єкельчука (Serhy Yekelchuk), *Stalin's Empire of Memory: Russian-Ukrainian Relations in the Soviet Historical Imagination* (Toronto, Buffalo and London, 2004; укр. переклад 2006).

Статистичні дані про конкретні механізми культурного виробництва подано у статті Джорджа Лібера (George O. Liber), «Language, Literacy, and Book Publishing in the Ukrainian SSR, 1923–1928», *Slavic Review*, XLI, 4 (Stanford, Calif., 1982). – P. 673–685. Більше уваги живанню мови як інструменту національного розвитку приділяє книжка Юрія Шевельова – George Y. Shevelov, *The Ukrainian Language in the First Half of the Twentieth Century (1900–1914): Its State and Status* (Cambridge, Mass., 1989), зокрема розділи 4–7; та стаття Романа Солчанника (Roman Solchanyk) «Language Politics in the Ukraine», in Isabelle T. Kreindler, ed., *Sociolinguistic Perspectives on Soviet National Languages* (Berlin, New York and Amsterdam, 1985), зокрема P. 57–73.

Також існує кілька досліджень про вплив советської політики на інші народи у міжвоєнній советській Україні. Пізні аспекти єврейського життя висвітлено у таких статтях: Mordechai Altschuler, «Ukrainian-Jewish Relations in the Soviet Milieu in the Interwar Period», in Peter J. Potichnyj and Howard Aster, eds., *Ukrainian-Jewish Relations in Historical Perspective* (Edmonton, 1988). – P. 281–305; та Allan L. Kagedan, «Soviet Jewish Territorial Units and Ukrainian-Jewish Relations», *HUS*, IX, 1–2 (1985). – P. 118–132. Низку праць присвячено кримським татарам: Alan Fisher, *The Crimean Tatars* (Stanford, Calif., 1978), зокрема розділ 12, та Edward Lazzarini, «Crimean Tatar: The Fate of a Severed Tongue», in Isabelle T. Kreindler, ed., *Sociolinguistic Perspectives on Soviet National Languages* (Berlin, New York and Amsterdam, 1985). – P. 109–124; становище менонітів описано у таких статтях: John B. Toews, «Early Communism and Russian Mennonite Peoplehood», in John Friesen, ed., *Mennonites in Russia, 1788–1988* (Winnipeg, 1989). – P. 265–287; idem, «The Russian Mennonites and the Military Question, 1921–1927», *Mennonite Quarterly Review*, XLIII, 1 (Goshen, Ind., 1969). – P. 153–168, та Harry Loewen, «Anti-Menno: Introduction to Early Soviet-Mennonite Literature, 1920–1940», *Journal of Mennonite Studies*, XI (Winnipeg, 1993). – P. 23–42.

Спроби зберегти українську православну церкву автокефальною описує у трьох статтях Богдан Боцюрків (Bohdan Bociurkiw): «The Ukrainian Autocephalous Orthodox Church, 1920–1930», in Dennis Dunn, ed., *Religion and Modernization in the Soviet Union* (Boulder, Colo., 1977). – P. 310–347; «Ukrainianization Movements within the Russian Orthodox Church and the Ukrainian Autocephalous Orthodox Church», *HUS*, III–IV, pt. 1 (1979–80). – P. 92–111; та «The Soviet Destruction of the Ukrainian Orthodox Church, 1929–1936», *HUS*, XII, 1 [22] (Edmonton, 1987). – P. 3–21. Менше літератури присвячено західноукраїнським землям того періоду. Корисним вступним оглядом подій у Галичині, Буковині і Закарпатті є стаття Джона-Пола Химки (John-Paul Himka) «Western Ukraine in the Interwar Period», *Nationalities Papers*, XX, 2 (New York, 1994). – P. 347–364. Українцям у Польщі, зокрема у Східній Галичині, присвячено кілька загальних і спеціальних праць. Загальний огляд політичних, демографічних,

економічних і культурних процесів, доповнений великими детальними мапами здійснено у таких дослідженнях: Bohdan Budurowycz, «Poland and the Ukrainian Problem, 1921–1939», *Canadian Slavonic Papers*, XXV, 4 (Toronto, 1983). – P. 473–500; Stephen Horak, *Poland and Her National Minorities, 1919–1939* (New York, 1961); idem, «Belorussian and Ukrainian Peasants in Poland, 1919–1939», in Ivan Volgyes, ed., *The Peasantry of Eastern Europe*. – Vol. I (New York, 1979). – P. 133–156; Volodymyr Kubijovych, *Western Ukraine within Poland, 1920–1939: Ethnic Relationships* (Chicago, 1963); idem, *Ethnic Groups of the South-Western Ukraine: Halyčyna-Galicia I.I. 1939* (Wiesbaden, 1983). Становище українців з перспективи тогочасних поляків описують М. Фелінський (M. Felinski), *The Ukrainians in Poland* (London, 1931) та С. Льос (Stanislaw Los), «The Ukrainian Question in Poland», *Slavonic and East European Review*, IX [27] (London, 1931). – P. 567–587. Двадцять polemicheskikh памфлетів міжвоєнних років, де представлено українські й польські погляди на Галичину, перевидані у книжці *Seeds of Conflict Series I: Irredentist and National Questions in Central Europe, 1913–1939*. – Vol. VIII: *Poland* (Nendeln, Liechtenstein 1973).

Доля Галичини в дипломатичних переговорах наприкінці Першої світової війни є предметом кількох досліджень: Laurence Orzell, «A “Hotly Disputed” Issue: Eastern Galicia at the Paris Peace Conference», *Polish Review*, XXV, 1 (New York, 1980). – P. 49–68; Leonid C. Sonevytsky, «The Ukrainian Question in R.H. Lord’s Writings on the Paris Peace Conference», *AUAAS*, X, 1–2 (1962–1963). – P. 5–84; Taras Hunczak, «Sir Lewis Namier and the Struggle for Eastern Galicia», *HUS*, I, 2 (1977). – P. 198–210; та Mark Baker, «Lewis Namier and the Problem of Eastern Galicia», *JUS*, XXIII, 2 (Toronto, 1998). – P. 59–104. Пізніші проблеми, пов’язані з польським правлінням, окреслено у збірці розповідей очевидців: Emil Reyvuk, ed., *Polish Atrocities in Ukraine* (New York, 1931); та в безсторонньому аналізі зусиль, спрямованих на досягнення *modus operandi* та політичного компромісу з українцями: Miroslaw Sycz, «Polish Policy toward the Ukrainian Cooperative Movement, 1920–1939», *HUS*, XXIII, 1–2 (Cambridge, Mass., 1999). – P. 25–46; та Edward Wynot, Jr., «The Ukrainians and the Polish Regime, 1937–1939», *Український історик*, VII, 4 (Нью Йорк, 1970). – С. 44–60.

Жіночий рух та вплив греко-католицької церкви досить детально розглядає Марта Богачевська-Хомяк у монографії *Feminists Despite Themselves: Women in Ukrainian Community Life, 1884–1939* (Edmonton, 1988), зокрема в розділах 12–18. Митрополитові Андрею Шептицькому, найвидатнішому церковному і громадському діячеві міжвоєнної Східної Галичини, присвячені статті Б. Будуровича (Bohdan Budurowycz), Р. Тожецького (Ryszard Torzecki), А. Сірки (Ann Sirka) та М. Мудрак (Myroslava M. Mudrak) у збірці Paul Robert Magocsi, ed., *Morality and Reality: The Life and Times of Andrei Sheptyts’kyi* (Edmonton, 1989), зокрема розділи 3, 4 та 12–14. Значення комуністичної партії, яке у міжвоєнний період не було першорядним, але згодом зросло, детально дослідив Роман Солчаник (Roman Solchanyk) у статті «The Foundation of the Communist Movement in Eastern Galicia, 1919–1921», *Slavic Review*, XXX, 4 (Columbus, Ohio, 1971). – P. 774–794; та Януш Радзейовські (Janusz Radziejowski), *The Communist Party of Western Ukraine, 1919–1929* (Edmonton, 1983).

Окремою темою, що лише частково пов’язана зі Східною Галичиною у міжвоєнний період, є українська політична думка. Корисним вступним оглядом є праця Івана Лисяка-Рудницького «Trends in Ukrainian Political Thought» («Напрями української політичної думки»), in Ivan L. Rudnytsky, *Essays in Modern Ukrainian History* (Edmonton, 1987). – P. 91–122. Зв’язок між політичною теорією і діяльністю є предметом монографії Олександра Мотилія (Alexander J. Motyl), *The Turn to the Right: The Ideological Origins and Development of Ukrainian Nationalism, 1919–1929* (New York, 1980). Особливу увагу привернув до себе видатний політичний емігрант XX століття В’ячеслав Липинський. Див.: Jaroslaw Pelenski, ed., *The Political and Social Ideas of Vjačeslav Lypyn’s’kyj*, спеціальний випуск *HUS*, IX, 3–4 (1985); Alexander J. Motyl, «Viacheslav Lypyn’s’kyi and the Ideology and Politics of Ukrainian Monarchism», *Canadian Slavonic Papers*, XXVII, 1 (Toronto, 1985). – P. 31–48.

Історії такої частини Західної України, як Буковина у міжвоєнні роки присвячено лише два дослідження: Irina Livezeanu, *Cultural Politics in Great Romania: Regionalism, Nation Building, and Ethnic Struggle, 1918–1930* (Ithaca and London, 1995), зокрема розділ 2, де автор-

ка подає об'єктивний опис нової шкільної системи, актуальної і для українців, і для румунів; та David Shaary, «Jewish Culture in Multi-national Bukovina between the World Wars», in *Shvut*. – Vol. XVI, edited by Liviu Rotman (Tel Aviv, 1993). – P. 281–296, де йдеться про культурні процеси в єврейській громаді – третій за чисельністю національний меншині регіону.

Водночас література про міжвоєнне Закарпаття є значно багатшою. Найкращим вступним оглядом є розділ «Ruthenia» К. Маркарті (С.А. Macartney) у його книжці *Hungary and Her Successors: The Treaty of Trianon and Its Consequences, 1919–1937* (London, 1937), P. 200–250; та стаття: Oscar Jaszi, «The Problem of Sub-Carpathian Ruthenia», in Robert J. Kerner, ed., *Czechoslovakia* (Berkeley, Calif., 1940). – P. 193–215. У книзі Павла Роберта Магочія *The Shaping of a National Identity: Subcarpathian Rus', 1848–1948* (Cambridge, Mass., 1978), зокрема в розділах 5–11, проаналізовано політичні, культурні та релігійні аспекти національного питання; у розділі 5 монографії Елейн Русінко (Elaine Rusinko), *Straddling Borders: Literature and Identity in Subcarpathian Rus'* (Toronto, Buffalo and London, 2003) авторка вивчає боротьбу між прибічниками русинської, російської та української національних ідентичностей через призму літератури; такі дослідження, як: Peter G. Stercho, *Diplomacy of Double Morality: Europe's Crossroads in Carpatho-Ukraine, 1919–1939* (New York, 1971), зокрема розділ 2, та Walter K. Hanak, *The Subcarpathian-Ruthenian Question, 1918–1945* (Munhall, Pa., 1962) зосереджені на спробах досягти автономії. Економічному, політичному, культурному та релігійному життю євреїв на Закарпатті присвячено три статті А. Соула (Argyeh Sole) та Г. Странські (Hugo Stransky) у виданні *The Jews of Czechoslovakia* (Philadelphia and New York, 1968). – Vol. I, P. 125–154, Vol. II. – P. 347–389 та 401–439; а також більш популярна праця Германа Дикера (Herman Dicker), *Piety and Perseverance: Jews from the Carpathian Mountains* (New York, 1981).

11. Друга світова війна

Загальний огляд подій воєнних років можна знайти у двох збірках статей: Yury Boshyk, ed., *Ukraine during World War II: History and Its Aftermath* (Edmonton, 1986) та Taras Hunczak, ed., *Ukraine: the Challenges of World War II*

(Lanham, Md., 2003). Про національний рух у контексті військових дій найкраще пише Джон А. Армстронг (John A. Armstrong) у детальній монографії *Ukrainian Nationalism, 1939–1945* (New York, 1955; 3rd rev. ed., Littleton, Colo., 1990); ставлення до України з боку Великої Британії та США подано у критичній статті та збірці дипломатичних документів: Lubomyr Y. Luciuk and Bohdan S. Kordan, eds., *Anglo-American Perspectives on the Ukrainian Question, 1938–1951: A Documentary Collection* (Kingston, Ont. and Vestal, N.Y., 1987).

Довоєнні події, що призвели до створення незалежної держави Карпатська Україна, а також її ризиковане становище у мінливому міжнародному середовищі розглядають такі праці: Peter G. Stercho, *Diplomacy of Double Morality: Europe's Crossroads in Carpatho-Ukraine, 1919–1939* (New York, 1971), зокрема розділи 3–8; та Bohdan Budurowycz, «The Ukrainian Problem in International Politics, October 1938 to March 1939», *Canadian Slavonic Papers*, III, 2 (Ottawa, 1959). – P. 59–75. Погляд місцевих політичних лідерів та інших очевидців цих подій, зокрема воєнної окупації Закарпаття Угорщиною, подано у виданні: Augustin Stefan, Julian Revay, Vincent Shandor, and Vasyl Markus, *Carpatho-Ukraine's Struggle*, спеціальний випуск *Ukrainian Quarterly*, X, 3 (New York, 1954). – P. 219–256. Про той самий період зі сторонньої перспективи див: Michael Winch, *Republic for a Day: An Eyewitness Account of the Carpatho-Ukraine Incident* (London, 1939).

Перший етап війни – советську окупацію й анексію Східної Галичини та Західної Волині – та її наслідки для поляків і євреїв ретельно задокументовано у праці: Jan T. Gross, *Revolution from Abroad: The Soviet Conquest of Poland's Western Ukraine and Western Belorussia* (Princeton, N.J., 1988); та збірці статей: Keith Sword, ed., *The Soviet Takeover of the Polish Eastern Provinces, 1939–1941* (London, 1991). Більш докладну інформацію щодо цих наслідків для українців див.: David R. Marples, «Western Ukraine and Western Belorussia under Soviet Occupation: The Development of Socialist Farming, 1939–1941», *Canadian Slavonic Papers*, XXVII, 2 (Toronto, 1985). – P. 158–177; перевидано у книжці цього ж автора *Stalinism in Ukraine in the 1940s* (Edmonton, 1992). –

Р. 24–41; а також Bohdan R. Bociurkiw, «Sheptyts'kyi and the Ukrainian Greek Catholic Church under Soviet Occupation, 1939–1941», in Paul Robert Magocsi, ed., *Morality and Reality: The Life and Times of Andrei Sheptyts'kyi* (Edmonton, 1989). – P. 101–124.

Кілька дуже детальних монографій присвячено самій війні. Добрим оглядом військових кампаній німецької і совєтської армій на українській території є книжка: John Erickson, *The Road to Stalingrad: Stalin's War with Germany* (London, 1975); та також: idem, *The Road to Berlin: Continuing the History of Stalin's War with Germany* (Boulder, Colo., 1983); та Joseph L. Wiczynski, ed., *Operation Barbarossa: The German Attack on the Soviet Union, June 22, 1941* (Salt Lake City, Utah, 1993). Україна також посідає чільне місце у дослідженнях про нацистське панування у Східній Європі: Alexander Dallin, *German Rule in Russia, 1941–1945: A Study in Occupation Policies* (New York, 1957; 2nd rev. ed., Boulder, Colo., 1981); Gerald Reitlinger, *The House Built on Sand: The Conflicts of German Policy in Russia, 1939–1945* (New York, 1960); Ihor Kamenetsky, *Secret Nazi Plans for Eastern Europe: A Study of Lebensraum Policies* (New Haven, Conn., 1961); Theo Schulte, *The German Army and Nazi Policies in Occupied Russia* (New York, 1989); та Timothy Patrick Mulligan, *The Politics of Illusion and Empire: German Occupation Policy in the Soviet Union, 1942–1943* (New York, 1988), зокрема розділи 5 та 7 про Райхскомісаріят Україна. Більшу увагу власне Україні присвячено у працях: Ihor Kamenetsky, *Hitler's Occupation of Ukraine, 1941–1944* (Milwaukee, 1956); та Wolomyr Kosyuk, *The Third Reich and Ukraine* (New York, 1993). Найкращий опис побуту в умовах німецько-фашистської окупації в Рейхскомісаріяті Україна належить Карелу С. Беркову (Karel C. Berkoff) *Harvest of Despair: Life and Death in Ukraine under Nazi Rule* (Cambridge, Mass., 2004). Румунське панування у Придністров'ї у воєнний період описано у праці: Alexander Dallin, *Odessa, 1941–1944: A Case Study of Soviet Territory Under Foreign Rule*, 2nd ed. (Iasi, Romania and Portland, Ore., 1998).

Статус українських церков ретельно досліджено в працях, присвячених релігійно-му відродженню воєнного часу: Wassilij Alekseev and Theofanis G. Stavrou, *The Great Revival: The Russian Church under German*

Occupation (Minneapolis, 1976), зокрема розділ 5; Harvey Fireside, *Icon and Swastika: The Russian Orthodox Church under Nazi and Soviet Control* (Cambridge, Mass., 1971), а також в есеї, що висвітлює ситуацію в самій Україні: Hans-Jakob Stehle, «Sheptyts'kyi and the German Regime», in Magocsi, *Morality and Reality*. – P. 125–144; та Karel C. Berkoff, «Was There a Religious Revival in Soviet Ukraine under the Nazi Regime?», *The Slavonic and East European Review*, LXXVIII, 3 (London, 2000). – P. 536–567.

Багато досліджень присвячено українським військовим формуванням і їхній ролі в боротьбі націоналістів проти армій Свєтського Союзу та нацистської Німеччини. Серед найбільш вичерпних праць слід виокремити такі: Y. Tys-Krokhmaluk, *UPA Warfare in Ukraine: Strategical, Tactical, and Organizational Problems of Ukrainian Resistance in World War II* (New York, 1972); Oleh Martowych [Lev Shankowsky], *The Ukrainian Insurgent Army* (Munich, 1950); Petro R. Sodol, *UPA: They Fought Hitler and Stalin: A Brief Overview of Military Aspects from the History of the Ukrainian Insurgent Army, 1942–1949* (New York, 1987). Ідеологія УПА представлена у збірці документів з коментарями: Peter J. Potichnyj and Yevhen Shtendera, eds., *Political Thought of the Ukrainian Underground, 1943–1951* (Edmonton, 1986); та в записках одного з найголовніших лідерів УПА: Yaroslav Stetsko, *Ukraine and the Subjugated Nations: Their Struggle for National Liberation-Selected Writings and Speeches by a Former Prime Minister of Ukraine* (New York, 1989).

Існує також кілька праць, присвячених українським частинам, що воювали на боці Німеччини: Myroslav Yurkevich, «Galician Ukrainians in German Military Formations and in the German Administration», in Boshyk, *Ukraine during World War II*. – P. 67–88; Richard Landwehr, *Fighting for Freedom: The Ukrainian Volunteer Division of the Waffen-SS* (Silver Spring, Md. 1985); Taras Hunczak, *On the Horns of a Dilemma: The Story of the Ukrainian Division Halychyna* (Lanham, Md., 2000); Michael James Melnyk, *To Battle: The Formation and History of the 14th Galician Waffen-SS Division* (Solihull, U.K., 2002); статті В. Біля (Wolfdieter Bihl), П. Потічного (Peter J. Potichnyj) і Т. Гунчака (Taras Hunczak) у книжці:

Hans-Joachim Torke and John-Paul Himka, eds., *German-Ukrainian Relations in Historical Perspective* (Edmonton and Toronto, 1994). – P. 138–186; а також мемуари німецьких та українських воєняк про дивізію «Галичина»: Wolf-Dietrich Heike, *The Ukrainian Division «Galicia», 1943–45: A Memoir* (Toronto, Paris and Munich, 1988); та Pavlo Shandruk, *Arms of Valor* (New York, 1959). Советська влада та її прибічники на Заході породили велику кількість полемічних звинувачень проти «українських націоналістичних колаборантів»: V. Cherednyuchenko, *Collaborationists* (Kiev, 1975); idem, *Anatomy of Treason* (Kiev, 1984); Yaroslav Halan, *Lest People Forget: Pamphlets, Articles, and Reports* (Kiev, 1986); та Marko Terlytsia, *Here Is the Evidence* (Toronto, 1984). З метою увірогіднити звинувачення совети опублікували збірку документальних доказів: V.N. Denisov and G.I. Changuli, eds., *Nazi Crimes in Ukraine, 1941–1944: Documents and Materials* (Kiev, 1987). Проблему воєнної колаборації в наукових та полемічних творах висвітлює книжка: Marples, *Stalinism in Ukraine*, зокрема розділ 4. Колаборанти іншого роду – ліві чехословацькі та советські дипломати, що домовлялися про приєднання нових земель на південь від Карпат, є предметом історичного аналізу і збірки документів 1944–1945 років у книжці: F Nemes and V. Moudry, *The Soviet Seizure of Subcarpathian Ruthenia* (Toronto, 1955).

Деякі праці присвячено долі євреїв на українських землях під час Другої світової війни. Зміни їхнього традиційного життя в Західній Україні напередодні советської анексії 1939 року досить докладно висвітлено у таких дослідженнях: Ben-Cion Pinchuk, *Shtetl Jews under Soviet Rule: Eastern Poland on the Eve of the Holocaust* (Oxford, 1990); Aharon Weiss, «Some Economic and Social Problems of the Jews of Eastern Galicia in the Period of Soviet Rule», Norman Davies and Antony Polansky, eds., *Jews in Eastern Poland and the USSR, 1939–46* (Basingstoke, Hampshire and London, 1991). – P. 77–109; Jan T. Gross, «The Jewish Community in the Soviet-Annexed Territories on the Eve of the Holocaust», in Lucjan Dobroszycki and Jeffrey S. Gurock, eds., *The Holocaust in the Soviet Union* (Armonk, N.Y. and London, 1993). – P. 155–172.

Наслідки німецького вторгнення і расової політики нацистів стосовно євреїв описані

в таких працях: Philip Friedman, «Ukrainian-Jewish Relations during the Nazi Occupation», *YIVO Annual of Jewish Social Science*, XII (New York, 1958–59). – P. 259–296, перевидано у книжці Philip Friedman, *Roads to Extinction: Essays on the Holocaust* (New York and Philadelphia, 1980). – P. 176–208; Yaroslav Bilinsky, «Methodological Problems and Philosophical Issues in the Study of Jewish-Ukrainian Relations during the Second World War», in Peter J. Potichnyj and Howard Aster, eds., *Ukrainian-Jewish Relations in Historical Perspective* (Edmonton, 1988). – P. 373–408; Taras Hunczak, «Ukrainian-Jewish Relations during the Soviet and Nazi Occupations», in Boshyk, *Ukraine during World War II*. – P. 39–57; Andrzej Zbikowski, «Local and Jewish Pogroms in the Occupied Territories of Eastern Poland», in Dobroszycki and Gurock, *Holocaust in the Soviet Union*. – P. 173–180; а також у кількох спогадах очевидців у книжці: П'яа Ehrenburg and Vasily Grossman, eds., *The Black Book: The Ruthless Murder of Jews by German-Fascist Invaders throughout the Temporarily-Occupied Regions of the Soviet Union and in the Death Camps of Poland during the War of 1941–1945* (New York, 1981), зокрема в частині 1: «Україна». – P. 1–136. Політику советського уряду стосовно євреїв та його ставлення до Голокосту в пізніші роки розглядають у своїх статтях Цві Гітельман (Zvi Gitelman), Лукаш Гіршовіч (Lukasz Hirsowicz), Вільям Корі (William Korey) та Мордехай Альтшулер (Mordechai Altschuler) у книжці: Lucjan Dobroszycki and Jeffrey S. Gurock, *Holocaust in the Soviet Union* (Armonk, N.Y. and London, 1993). – P. 155–172. Дії місцевого нееврейського населення уважно та виважено розглядаються в праці: John-Paul Himka, «Ukrainian Collaboration in the Extermination of the Jews during the Second World War: Sorting Out the Long-Term and Conjunctural Factors,» у книжці: Jonathan Frankel, ed., *The Fate of European Jews, 1939–1945/Studies in Contemporary Jewry: An Annual*. – Vol. XIII (New York and Oxford, 1997). – P. 170–189.

Єврейські громади на західноукраїнських землях привернули особливу увагу – надруковано кілька книжок-мемуарів людей, що пережили Голокост: Leon Weliczker-Wells, *Janowska Road* (New York, 1963); Joachim Schoenfeld, *Holocaust Memoirs: Jews in the Lwow Ghetto, the Janowski Concentration Camp, and as Deportees*

in Siberia (Hoboken, N.J., 1985); Yitzhak Sternberg, *Under Assumed Identity* (Jerusalem, 1986); David Kahane, *Lvov Ghetto Diary* (Amherst, Mass., 1990); Robert Marshall, *In the Sewers of Lvov* (London, 1990); Michael Diment, *The Lone Survivor: A Diary of the Lukacze Ghetto and Svyntukhy, Ukraine* (New York, 1992); Nelly S. Toll, *Behind the Secret Window* (New York, 1993); Kurt I. Lewin, *A Journey Through Illusions* (Santa Barbara, Calif., 1994); та Ya. Khonigsman, *Janovska Hell: Brief Essay on the History of the Janovska Concentration Camp in Lviv* (Lviv, 2003). Також існують наукові дослідження про євреїв у різних західноукраїнських землях. Про східну Галичину та Волинь за німецького панування див.: Philip Friedman, «The Destruction of the Jews of Lwów», у його книжці *Roads to Extinction*. – P. 244–321; Aharon Weiss, «Jewish-Ukrainian Relations in Western Ukraine during the Holocaust», in Potichnyj and Aster, *Ukrainian-Jewish Relations*. – P. 409–420; Shimon Redlich, «Sheptyts'kyi and the Jews», in Magocsi, *Morality and Reality*. – P. 145–162; Shmuel Spector, *The Holocaust of Volhynian Jews, 1941–1944* (Jerusalem, 1990); та Shimon Redlich, *Together and Apart in Brzezany: Poles, Jews, and Ukrainians, 1919–1945* (Bloomington, Ind., 2002). Наслідки угорського правління у Закарпатті описує Лівія Роткірхен (Livia Rothkirchen), «Deep-Rooted Yet Alien: Some Aspects of the History of the Jews in Subcarpathian Ruthenia», *Yad Vashem Studies*, XII (Jerusalem, 1977). – P. 147–191; та Рендольф Брегем (Randolph L. Braham), «The Destruction of the Jews of Carpatho-Ruthenia», in *Hungarian-Jewish Studies* (New York, 1966). – P. 223–235. Румунське правління у Придністров'ї – регіоні поміж Дністром і Південним Бугом – описане у праці: Julius S. Fisher, *Transnistria: The Forgotten Cemetery* (South Brunswick, N.J., New York and London, 1969). Цій темі присвячено кілька есеїв у книжці: Randolph L. Braham, ed., *The Destruction of Romanian and Ukrainian Jews during the Antonescu Era* (Boulder, Colo. and New York, 1997); та Dalie Ofer, «The Holocaust in Transnistria», в дослідженні: Dobrosycki and Gurock, *Holocaust in the Soviet Union*. – P. 133–154.

Долю поляків після першої советської анексії та примусових депортацій і акцій переселення наприкінці війни відображено в науковій монографії: Keith Sword, *Deportation and Exile: Poles in the Soviet Union, 1939–1948*

(New York and London, 1994); та у розповіді очевидця: Zygmunt Sobieski, «Reminiscences from Lwów, 1939–1944», *Journal of Central European Affairs*, VI, 4 (Boulder, Colo., 1947). – P. 350–374. Контroversійне питання польсько-українських стосунків та боротьби партизан та інших воєнних сил обох груп протягом останніх років Другої світової війни та період відразу після закінчення війни ґрунтовно описані в праці Тимоті Снайдера (Timothy Snyder), *The Reconstruction of Nations: Poland, Ukraine, Lithuania, Belarus, 1569–1999* (New Haven and London, 2003), де також йдеться про спроби примирення двох народів в добу комунізму та посткомуністичний період. Сутички воєнних років упереджено та пристрасно описані у праці: Mikolaj Terles, ed., *Ethnic Cleansing of Poles in Volhynia and East Galicia, 1942–1946* (Toronto, 1993), та Tadeusz Piotrowski, *Vengeance of the Swallows: Memoir of a Polish Family's Ordeal under Soviet Aggression, Ukrainian Ethnic Cleansing and Nazi Enslavement, and Their Emigration to America* (Jefferson, N.C. 1994). Історіографію польсько-українських взаємин під час війни та в повоєнні роки в коротких статтях оглядають Ю. Левандовський (Józef Lewandowski) та Дж. Басараб (John Basarab) у збірці: Peter J. Potichnyj, ed., *Poland and Ukraine: Past and Present* (Edmonton and Toronto, 1980). – P. 231–270; та А. Жемба (Andrzej Zięba), «Sheptyts'kyi in Polish Public Opinion» у книжці: Magocsi, *Morality and Reality*. – P. 377–406. Загальну кількість людських жертв документує Стефан Процюк (Stephan G. Prociuk) у статті «Human Losses in the Ukraine in World War I and II», *AUAAS*, XIII (New York, 1973–77). – P. 23–50.

12. Советська доба (1945–1991 рр.)

Література про повоєнний час дуже багата. Добрим історичним оглядом перших двох десятиліть з особливою увагою до адміністративного устрою та ідеології є такі праці: Yaroslav Bilinsky, *The Second Soviet Republic: The Ukraine after World War II* (New Brunswick, N.J., 1964); та Robert S. Sullivant, *Soviet Politics and the Ukraine, 1917–1957* (New York and London, 1962), зокрема розділи 6–7. Опис подій до кінця 1970 років можна знайти у таких книгах: Borys Lewytskyj, *Politics and Society in Soviet Ukraine, 1953–1980* (Edmonton, 1984); Bohdan

Krawchenko, *Social Change and National Consciousness in Twentieth-Century Ukraine* (New York, 1985), зокрема розділ 5; Peter J. Potichnyj, ed., *Ukraine in the Seventies* (Oakville, Ont., 1975); а також Bohdan Krawchenko, ed., *Ukraine after Shelest* (Edmonton, 1983). Окрім того, корисно також поглянути на той самий період з перспективи першого секретаря Комуністичної партії України В.В. Щербицького: V.V. Shcherbitsky, *Soviet Ukraine* (Moscow, 1985).

Спосіб, у який Комуністична партія насправді керувала країною, описано у книжці: John A. Armstrong, *The Soviet Bureaucratic Elite: A Case Study of the Ukrainian Apparatus* (New York, 1959). Український варіант «кремлезнавства» – спроба західних спостерігачів на підставі непрямих доказів пояснити поведінку совєтських лідерів – породив чимало досліджень, автори яких намагалися пояснити внутрішню мотивацію змін у керівництві української Комуністичної партії: Grey Hodnett, «The Views of Petro Shelest», *AUAAS*, XIV (1978–80), P. 209–243; Yaroslav Bilinsky, «Mykola Skrypnyk and Petro Shelest: An Essay on the Persistence and Limits of Ukrainian Nation. – P. 105–143; Lowell Tillett, «Ukrainian Nationalism and the Fall of Shelest», *Slavic Review*, XXXI, 4 (Columbus, Ohio, 1975). – P. 752–768; Yaroslav Bilinsky, «Schcherbytsky, Ukraine and Kremlin Politics», *Problems of Communism*, XXXII, 4 (Washington, D.C., 1983). – P. 1–20.

Особливий статус Советської України як «держави в державі» також привернув увагу кількох дослідників політики і права. Теоретичні проблеми піднято у праці: Theofil I. Kis, *Nationhood, Statehood, and the International Status of the Ukrainian SSR/Ukraine* (Ottawa, London and Paris, 1989). Спосіб функціонування держави на міжнародній арені розглянуто в статтях: Alexander J. Motyl, «The Foreign Relations of the Ukrainian SSR», *HUS*, VI, 1 (1982). – P. 62–78; та Yaroslav Bilinsky, «The Ukrainian SSR in International Affairs after World War II», *AUAAS*, IX, 1–2 (1961). – P. 147–166. Роль Советської України в різних подіях дуже детально проаналізовано у таких дослідженнях: Konstantin Sawczuk, *The Ukraine in the United Nations Organization: A Study in Soviet Foreign Policy, 1944–1950* (Boulder, Colo., 1975); та Grey Hodnett and Peter J. Potichnyj, *The Ukraine and the Cze-*

choslovak Crisis (Canberra, 1970). Економічні й культурні взаємини Советської України з Польщею, а також становище поляків у повоєнній Советській Україні вивчають В. Маркус (Vasyl Markus), В. Бандера (Volodymyr N. Bandera), Дж. Монд (Georges Mond), Б. Левицький (Borys Lewytzkyj) і Р. Шпорлюк (Roman Szporluk) у книжці: Peter J. Potichnyj, ed., *Poland and Ukraine: Past and Present* (Edmonton and Toronto, 1980). – P. 132–227.

Економічний розвиток у повоєнні десятиліття простежують кілька авторів у виданні: I.S. Koropeckyj, ed., *The Ukraine within the USSR: An Economic Balance Sheet* (New York and London, 1977); лише 1970-м роком присвячено дослідження Г. Озорнова (Gennady Ozornov), у книжці: Krawchenko, *Ukraine after Shelest*. – P. 73–100; розвиток сільського господарства оглядає І. Стебельський (Ihor Stebelsky) у книжці: Potichnyj, *Ukraine in the Seventies*. – P. 103–126. Питанню інтеграції України в економіку Советського Союзу особливу увагу приділяє І. С. Коропецький (I.S. Koropeckyj), *Development in the Shadow: Studies in Ukrainian Economics* (Edmonton, 1990); та idem, «A Century of Moscow-Ukraine Economic Relations: An Interpretation», *HUS*, V, 4 (1981). – P. 467–496. Зростання міст і його наслідки для цілого суспільства ретельно аналізує П. Воробі (Peter Woroby), «Effects of Urbanization in the Ukraine», *AUAAS*, XIII (1973–77). – P. 51–115; та Роман Шпорлюк (Roman Szporluk), «Urbanization in Ukraine since the Second World War», in Ivan L. Rudnytsky, ed., *Rethinking Ukrainian History* (Edmonton, 1981). – P. 180–202.

Новоприєднані західноукраїнські землі, зокрема Галичина, є предметом кількох досліджень. Спосіб запровадження советської системи вивчає Д. Марплз (David Marples), «The Kulak in Western Ukraine», *Soviet Studies*, XXXVI, 4 (Glasgow, 1984). – P. 560–570, та «Collectivization in Western Ukraine, 1948–1949», *Nationalities Papers*, XIII, 1 (North York, Ont., 1985). – P. 24–44 – обидві статті, а також його ж дослідження «Хрущов і масова колективізація в Західній Україні, 1950–1951» («Khrushchev and Mass Collectivization in Western Ukraine, 1950–1951»), передруковані у книжці: David R. Marples, *Stalinism in Ukraine in the 1945* (Edmonton, 1992). – P. 97–160. Пізніший вплив більш національно свідомих галицьких

українців на решту країни оглядає Я. Білінський (Yaroslav Bilinsky) у статті «The Incorporation of Western Ukraine and Its Impact on Politics and Society in Soviet Ukraine», in Roman Szporluk, ed., *The Influence of East Europe and the Soviet West on the USSR* (New York, 1976). – P. 180–228.

Знищенню греко-католицької церкви присвячено велику кількість досліджень. Поряд з ранніми розповідями церковних лідерів про ті події та документами у книжці *First Victims of Communism: White Book of the Religious Persecution in Ukraine* (Rome, 1953) з'явилося три наукові статті: Bohdan R. Wociurkiw, «The Uniate Church in the Soviet Ukraine: A Case Study in Soviet Church Policy», *Canadian Slavonic Papers*, VII (Ottawa, 1965). – P. 89–115; D. Dirscherl, «The Soviet Destruction of the Greek Catholic Church», *Journal of Church and State*, XII (Waco, Tex., 1970). – P. 421–439; Dennis J. Dunn, «The Disappearance of the Ukrainian Uniate Church: How and Why?» *Український історик*, IX, 1–2 (Нью-Йорк і Мюнхен, 1972). – С. 57–65; а також загальні дослідження руйнування та виживання «підпільної церкви» в советські часи у книжці: Serge Keleher, *Passion and Resurrection: The Greek Catholic Church in Soviet Ukraine, 1939–1989* (Lviv, 1993); та Bohdan Rostyslav Wociurkiw, *The Ukrainian Greek Catholic Church and the Soviet State, 1939–1950* (Edmonton and Toronto, 1996). Православну і санкціоновану советською владою інтерпретацію тих подій можна знайти у виданні *Lvov Church Council: Documents and Materials, 1946–1981* (Moscow, 1983). Найбільш вичерпним аналізом, опертим на велику кількість документів з нещодавно відкритих советських архівів, є праця: Bohdan Rostyslav Wociurkiw, *The Ukrainian Greek Catholic Church and the Soviet State, 1939–1950* (Edmonton and Toronto, 1996). Деніс Дан подає ширший контекст тогочасних подій, серед іншого, долю греко-католицької церкви у сусідніх комуністичних країнах, див.: Dennis Dunn, *The Catholic Church and the Soviet Government, 1939–1949* (Boulder, Colo., 1977). Знищення церкви в Закарпатті розглянено у статті Майкла Лацко (Michael Lacko), «The Forced Liquidation of the Union of Užhorod», *Slovak Studies*, I (Rome, 1961). – P. 145–185.

Шляхи виживання та еволюції українського націоналізму в умовах повоєнного совет-

ського режиму найкраще зображено у книжці: Kenneth C. Farmer, *Ukrainian Nationalism in the Post-Stalin Era* (The Hague, Boston and London, 1980). Крім того, цінними є розлогі статті Я. Білінського (Yaroslav Bilinsky), «Assimilation and Ethnic Assertiveness among Ukrainians of the Soviet Union», in Eric Goldhagen, ed., *Ethnic Minorities in the Soviet Union* (New York, 1968). – P. 147–184; та Р. Шпорлюка (Roman Szporluk), «The Ukraine and Russia», in Robert Conquest, ed., *The Last Empire: Nationality and the Soviet Future* (Stanford, Calif., 1986). – P. 151–182. Статус мови як політичний фактор і барометр національного виживання вивчають такі автори, як: Paul Wexler, *Purism and Language: A Study of Modern Ukrainian and Belorussian Nationalism, 1940–1967* (Bloomington, Ind., 1974); Роман Солчаник (Roman Solchanyk), «Language Politics in the Ukraine», in Isabelle T. Kreindler, ed., *Sociolinguistic Perspectives on Soviet National Languages* (Berlin, New York and Amsterdam, 1985), esp. P. 73–105; та Роман Шпорлюк, «West Ukraine and West Belorussia: Historical Tradition, Social Communication, and Linguistic Assimilation», *Soviet Studies*, XXXI, 1 (Glasgow, 1979). – P. 76–98.

Спосіб використання української історіографії советськими політиками для виправдання і зміцнення своєї влади є предметом кількох досліджень, серед них: Stephen Velychenko, *Shaping Identity in Eastern Europe and Russia: Soviet Russian and Polish Accounts of Ukrainian History, 1914–1991* (New York, 1993), зокрема розділи 7–8; idem, «The Origins of the Official Soviet Interpretation of Eastern Slavic History: A Case Study of Policy Formulation», *Forschungen zur osteuropäischen Geschichte*, XLVI (Berlin, 1992). – P. 225–253; Roman Szporluk, «National History as a Political Battleground: The Case of Ukraine and Belorussia», in Michael S. Pap, ed., *Russian Empire: Some Aspects of Tsarist and Soviet Colonial Practices* (Cleveland, 1985), P. 131–150; Jaroslaw Pelenski, «Soviet Ukrainian Historiography after World War II», *Jahrbücher für Geschichte Osteuropas*, N.S., XII (Wiesbaden, 1964). – P. 375–418; та Lubomyr R. Wynar, «The Present State of Ukrainian Historiography in Soviet Ukraine: A Brief Overview», *Nationalities Papers*, VII, 1 (Charleston, Ill. 1979). – P. 1–23. Починаючи з середини 1980-х, в часи перебування і після падіння советської влади, історич-

не минуле знову стали використовувати у спробах визначити політичне майбутнє України. Особливу увагу, зокрема, привертає доба Козаччини, що відображено в недавніх статтях Френка Сисина (Frank Sysyn), «The Reemergence of the Ukrainian Nation and Cossack Mythology», *Social Research*, LVIII, 4 (New York, 1991). – P. 845–864; Зенона Когута (Zenon E. Kohut), «Russian-Ukrainian Relations and Historical Consciousness in Contemporary Ukraine» та Сергія Плохія (Serhii M. Plokyh), «Cossack Mythology in the Russian-Ukrainian Border Dispute», in S. Frederick Starr, ed., *The Legacy of History in Russia and the New States of Eurasia* (Armonk, N.Y. and London, 1994). – P. 123–146; та Karel C. Berkoff, «'Brothers, We Are All of Cossack Stock': The Cossack Campaign in Ukrainian Newspapers on the Eve of Independence», *HUS*, XXI, 1–2 (Cambridge, Mass., 1997). – P. 119–140.

Під час Холодної війни й так званої доби застою західні науковці прагнули віднайти будь-які форми опозиції до советської влади, бодай обмеженої та політично нешкідливої. Існує ціла книжка, присвячена бібліографії з цієї теми: George Liber and Anna Mostovych, comp., *Nonconformity and Dissent in the Ukrainian SSR, 1955–1975: An Annotated Bibliography* (Cambridge, Mass., 1978). Всебічним оглядом проблеми соціально-економічного підґрунтя руху дисидентів та реакції на нього советського уряду є праця: Jaroslav Bilocer-kowycz, *Soviet Ukrainian Dissent: A Study of Political Alienation* (Boulder, Colo and London, 1988). Стосовно ідеологічного складника цього руху див.: Ivan L. Rudnytsky, «The Political Thought of Soviet Ukrainian Dissent», *JUS*, VI, 2 [11] (1981). – P. 3–16, перевидано у книжці: Ivan L. Rudnytsky, *Essays in Modern Ukrainian History* (Edmonton, 1987). –P. 477–489; George S.N. Luckyj, «Polarity in Ukrainian Intellectual Dissent», *Canadian Slavonic Papers*, XIV, 2 (Ottawa, 1972). – P. 269–279; та Victor Swoboda, «The Party Guidance of a Soviet Literature: the Case of the Ukraine, 1968–1975», in Evelyn Bristol, ed., *East European Literature: Selected Papers from the Second World Congress for Soviet and Eastern European Studies* (Berkeley, Calif., 1982), P. 85–106. Ставлення дисидентів до інших народів України показано в статтях: Yaroslav Bilinsky, «Political Relations between Russians and Ukrainians in the USSR: The 1970s

and Beyond», in Peter J. Potichnyj et al., *Ukraine and Russia in Their Historical Encounter* (Edmonton, 1992). – P. 165–198; Peter J. Potichnyj, «The Struggle of the Crimean Tatars», *Canadian Slavonic Papers*, XVII, 2–3 (Ottawa, 1975). – P. 302–319; Israel Klejner, «The Present-Day Ukrainian National Movement in the USSR and the Jewish Question», *Soviet Jewish Affairs*, XI, 3 (London, 1981). – P. 3–14.

Чимало творів дисидентів було перекладено англійською і зібрано в антології: Slava Stetsko, ed., *Revolutionary Voices: Ukrainian Political Prisoners Condemn Russian Colonialism*, 2nd rev. ed. (Munich, 1971); Michael Browne, ed., *Ferment in the Ukraine: Documents by V. Chomovil, L. Kandyba, L. Lukyanenko, V. Moroz, and Others* (Woodhaven, N.Y., 1973); *The Ukrainian Herald*, випуски 4–8 (Munich and Baltimore, 1972–77); Lesya Verba and Nina Strokata, eds., *The Human Rights Movement in Ukraine: Documents of the Ukrainian Helsinki Group, 1976–1980* (Baltimore, 1980); або як окремі праці: Iurii Badzo, «An Open Letter to the Presidium of the Supreme Soviet of the USSR and the Central Committee of the CPSU», *JUS*, IX, 1–2 [16–17] (1984). – P. 74–94 та 47–70; Vyacheslav Chornovil, *The Chornovil Papers* (New York and Toronto, 1968); Ivan Dzyuba, *Internationalism or Russification? A Study in the Soviet Nationalities Problem*, 3rd ed. (New York, 1974); Valentyn Moroz, *Report from the Beria Reserve* (Toronto, 1974); idem, *Boomerang: The Works of Valentyn Moroz* (Baltimore, Paris and Toronto, 1974); Mykhaylo Osadchy, *Cataract* (New York, 1976); Leonid Plyushch, *History's Carnival: A Dissident's Autobiography* (New York, 1979); Ivan Sverstiuk, *Clandestine Essays* (Cambridge, Mass., 1976); Danylo Shumuk, *Life Sentence: Memoirs of a Ukrainian Political Prisoner* (Edmonton, 1984).

Окрема форма дисидентства була пов'язана з релігійними віруваннями й церковним життям в Україні. Їй присвячено два загальних дослідження Богдана Боцюрківа (Bohdan Bociurkiw) «Religion and Nationalism in Contemporary Ukraine», in G. Simmonds, ed., *Nationalism in the USSR and Eastern Europe in the Era of Brezhnev and Kosygin* (Detroit, 1977), P. 81–93; та «The Religious Situation in Soviet Ukraine», in Walter Dushnyk, ed., *Ukraine in the Changing World* (New York, 1977), P. 173–194. Особливий статус православ'я розглянуто

у статтях: Bohdan R. Bociurkiw, «The Orthodox Church and the Soviet Regime in the Ukraine, 1953–1971», *Canadian Slavonic Papers*, XIV, 2 (Ottawa, 1972). – P. 191–212; Frank E. Sysyn, «The Ukrainian Orthodox Question in the USSR», *Religion in Communist Lands*, XI, 3 (Keston, England, 1983). – P. 251–263. Значно більше уваги було присвячено забороненій греко-католицькій церкві, зокрема у статтях Б. Боцюрківа та В. Маркуса (Vasyl Markus) у книжці: Bohdan R. Bociurkiw and John Strong, eds., *Religion and Atheism in the USSR and Eastern Europe* (London, 1975). – P. 58–90 and 101–122; у статтях Івана Гвата (Ivan Hvat), «The Ukrainian Catholic Church, the Vatican, and the Soviet Union during the Pontificate of Pope John Paul II», *Religion in Communist Lands*, XI, 3 (Keston, England 1983). – P. 264–279 та Мирослава Татарина (Myroslaw Tataryn), «The Re-emergence of the Ukrainian (Greek) Catholic Church in the USSR», in Sabrina Petra Ramet, ed., *Religious Policy in the Soviet Union* (New York, 1993), P. 319–349; проникливу біографію в'язня, а згодом вимушеного вигнанця – греко-католицького митрополита Йосифа Сліпого написав Ярослав Пелікан (Jaroslav Pelikan), *Confessor between East and West: A Portrait of Ukrainian Cardinal Josyf Slipyj* (Grand Rapids, Mich., 1990); історії церкви також присвячені мемуари провідного дисидента: Josyp Terelya, *Witness to Apparitions and Persecutions in the USSR* (Milford, Ohio, 1991).

Легалізацію деяких церковних організацій наприкінці 1980-х років та проблеми юрисдикції, особливо серед православних у незалежній Україні, проаналізовано у праці: Serhy Plokhly and Frank E. Sysyn, *Religion and Nation in Modern Ukraine* (Edmonton and Toronto, 2003).

13. Незалежна Україна

Чимало наукової літератури присвячено подіям, результатом яких стало здобуття незалежності 1991 року. Вичерпний загальний огляд-хроніку періоду до і після незалежності можна знайти в монографії Богдана Нагайла (Bohdan Nahaylo), *The Ukrainian Resurgence* (Toronto and Buffalo, 1999). Ширшу інтерпретацію тих подій дає Роман Шпорлюк (Roman Szporluk) у праці *Russia, Ukraine, and the Breakup of the Soviet Union* (Stanford, 2000). Детальніший опис правління Горбачова в Советській Україні подано у книзі Тараса Кузя (Та-

ras Kuzio), *Ukraine: Perestroika to Independence*, 2nd ed. (London, 2000); роздуми чільних українських активістів зібрано у таких виданнях: Roman Solchanyk, ed., *Ukraine: From Chernobyl' to Sovereignty: A Collection of Interviews* (Edmonton, 1992) та Leonid Kravchuk, *Our Goal – A Free Ukraine: Speeches, Interviews, Press-Conferences, Briefings* (Kiev, 1993). Д. Марплз (David R. Marples) розглядає чорнобильську ядерну катастрофу та її наслідки для політики й природного середовища у книжках: *Chernobyl and Nuclear Power in the USSR* (Edmonton, 1986) та *Ukraine under Perestroika: Ecology, Economics, and the Workers' Revolt* (London, 1991).

Так званий перехідний період – перше десятиліття української незалежності – обговорюється в низці монографій. Серед найраніших – докладний теоретичний аналіз з прогнозом можливої еволюції нової держави: Aleksander J. Motyl, *Dilemmas of Independence* (New York, 1993). Богдан Гарасимів (Bohdan Harasymiv) у книзі *Post-Communist Ukraine* (Edmonton and Toronto, 2002) описує певні події першої декади незалежності. Про різноманітні аспекти життя та проблеми незалежної України йдеться у багатьох книжках, які щойно з'явилися: Andrew Wilson, *Ukrainian Nationalism in the 1990s: A Minority Faith* (Cambridge, 1997); Theofil Kis, Irena Makaryk et al., eds., *Towards a New Ukraine*, 3 vols. (Ottawa, 1997–2001); Taras Kuzio, *Ukraine: State and Nation Building* (London and New York, 1998); Catherine Wanner, *Burden of Dreams: History and Identity in Post-Soviet Ukraine* (University Park, Pa., 1998); Marta Dyczok, *Ukraine: Movement without Change, Change without Movement* (Amsterdam, 2000); Robert S. Kravchuk, *Renaissance in Blue and Gold: Ukrainian Politics, Economics and Governance 1991–1996* (Basingstoke, Eng., 2000); Taras Kuzio, ed., *Ukraine: A Decade of Independence*, Special issue of *JUS*, XXVI, 1–2 (Toronto, 2001). – P. 1–324; Kataryna Wolczuk, *The Moulding of Ukraine: The Constitutional Politics of State Formation* (Budapest, 2001); Taras Kuzio, Paul D'Anieri, eds., *Dilemmas of State-Led Nation Building in Ukraine* (Westport, Conn. and London, 2002); та Wsewolod W. Isajiw, ed., *Society in Transition: Social Change in Ukraine in Western Perspectives* (Toronto, 2003).

Особливу увагу присвячено економіці України: Axel Siedenberg та Lutz Hoffman, eds.,

Ukraine at the Crossroads: Economic Reforms in International Perspective (Heidelberg, 1999); King Banaian, *The Ukrainian Economy Since Independence* (Aldershat, Eng., 1999); та Andrew Wilson та Igor Burakovsky, eds., *The Ukrainian Economy under Kuchma* (London, 1996); а також міжнародному статусу України, взаєминам з країнами-сусідами та національній безпеці: Lubomyr A. Hajda, ed., *Ukraine in the World: Studies in the International Relations and Security Structure of a Newly Independent State*, Special issue of *HUS*, XX (Cambridge, Mass., 1996); Sherman W. Garnett, *Keystone in the Arch: Ukraine in the Emerging Security Environment of Central and Eastern Europe* (Washington, D. C., 1997); Tor Bukkvol, *Ukraine and European Security* (1997); Yaroslav Bilinsky, *Endgame in NATO's Enlargement: The Baltic States and Ukraine* (Westpoint, Conn., 1999); Margarita M. Balmaceda, ed., *On the Edge: Ukrainian-Central European-Russian Security Triangle* (Budapest, 2000); Jennifer D. P. Moroney et al., eds., *Ukrainian Foreign and Security Policy: Theoretical and Comparative Perspectives* (Westpoint, Conn., 2002); та Roman Wolczuk, *Ukraine's Foreign and Security Policy, 1991–2000* (London and New York, 2003).

Питання регіоналізму та його взаємин з не-етнічними українцями як потужної руйнівної сили в українській державі та будівництві нації розглядається у широкому

колі праць. Про східну Україну і велику групу етнічних росіян див.: Paul Kolstoe, *Russians in the Former Soviet Republics* (Bloomington and Indianapolis, 1995), особливо Р. 170–199; Jan Bremmer, «The Politics of Ethnicity: Russians in the New Ukraine», *Europe-Asia Studies*, XLVI, 2 (London, 1995). – Р. 265–290; Roman Solchanyk, «Russians in Ukraine: Problems and Prospects», *HUS*, XXII (Cambridge, Mass., 1998). – Р. 539–554; та Kateryna Stadniuk, «Inter-Ethnic Coexistence and Cultural Autonomy in Ukraine: the Case of the Donetsk Region», у книжці: Christopher Lord та Olga Strietska-Iliina, eds., *Parallel Cultures: Majority-Minority Relations in the Countries of the Former Eastern Bloc* (Aldershat, Deng, 2001). – Р. 209–244. Про Крим і кримських татар див.: David R. Marples та David F. Duke, «Ukraine, Russia, and the Question of Crimea», *Nationalities Papers*, XXIII, 2 (New York, 1995). – Р. 261–289; Edward A. Allworth, ed., *The Tatars of the Crimea: The Return to the Homeland* (Durham, N. C. 1998); та Gwendolyn Sasse, «Conflict-Prevention in a Transition State: The Crimean Issue in Post-Soviet Ukraine», *Nationalism and Ethnic Politics*, VIII, 2 (London, 2002). – Р. 1–26. Про русинське і угорське населення в Закарпатті див.: Paul Robert Magocsi, *Of the Making of Nationalities There is No End*, 2 vols. (New York, 1999); та Ildikó Orosz та István Csernicskó, *The Hungarians in Transcarpathia* (Budapest, 1999).

Показчик

- Абрамович, Шолом див. Менделе Мойхер-Сфорим
- Август II Сильний (Фридрих Август II), король польський, курфюрст саксонський 218, 219, 257, 259, 260
- Август III Фридрих, король польський, курфюрст саксонський 257, 259, 260
- Австралія 28
- Австрія (Австрійська імперія Австро-Угорська імперія, Австро-Угорщина, Габсбурзька монархія) 23, 31, 33, 34, 148, 197, 206, 216, 233, 263, 264, 265, 269, 271, 275, 276, 279, 291, 296, 307, 325, 327, 330, 331, 333–354, 356–363, 368–370, 374–376, 381, 382, 384–3 87, 389–391, 395–397, 399, 400, 413–416, 418, 419, 434, 435, 439, 440, 443–445, 449, 451, 495, 504, 508, 512, 523–525, 536, 537, 551
- Верхня 335
- Нижня 335, 339, 350
- Агад га-Ам (Ашер Гірш Гінцберг) 300
- Адріатичне море 395
- Азак див. Азов
- Азія 96, 136
- Мала 41, 42, 94
- Центральна (Середня) 40, 46, 47, 56, 68, 78, 91, 94, 102, 105, 107, 108, 137, 275, 284, 288, 478, 531, 551, 557, 560, 564, 571, 575
- Азербайджан 107, 453
- Азов (Азак, Озів, Тана, Танаїс) 42, 159, 107, 108, 217, 221, 243
- Азовська губернія 239, 247
- Азовське море 23, 24, 27, 40, 42, 47, 48, 63, 76, 78, 103, 105, 107, 160, 217, 269, 279, 300, 301, 425
- Айзеншток, Ієремія 494
- Айхгорн, Герман фон 420
- Айхман, Адольф 433
- Акерман див. Білгород-Дністровський
- Аксельрод, Павел 298
- Албанія 31, 559
- Алберта, провінція 367
- Алексіану, Георге 535
- Александр Ярославіч Невський, великий князь володимирський 107, 553
- Александр I, російський імператор 274, 278, 300
- Александр II, російський імператор 274, 281, 283, 297, 318, 322, 323
- Александр III, російський імператор 193, 274, 323
- Алексей Михайлович, цар російський 190, 192, 193, 194, 198, 199, 205
- Алексій I (Сергей Сіманський), патріарх московський 556
- Альгірдас див. Ольгерд
- Альдейґюборґ див. Ладога, м.
- Альзас (Ельзас), провінція 300, 395, 523
- Альпи 65, 148, 149
- Америка 139
- Південна 28
- Північна 5, 29, 33, 37, 285, 366, 367, 371, 372, 373, 526, 542, 577
- Анастасія Ярославна, королева угорська 81
- Анатолія 96, 160, 163
- Ангел, отаман 432
- Англія 139, 186, 197, 215, 218, 284, 304, 365
- Андрей (Андраш) I, король угорський 81
- Андрій Юрійович Боголюбський, князь володимир-суздальський 81, 85, 112
- Андрій, апостол 76
- Андропов, Юрій 570
- Андрусів 206
- Андрусівський договір 205, 209
- Анжуйська династія 125
- Анна Іоаннівна, імператриця російська 235, 242
- Анна Ярославна, королева французька 81
- Ан-ський, С. (Шломо-Зайнівіль Рапопорт, Семьон Рапопорт) 300
- Антоненко-Давидович, Борис 484, 561
- Антонеску, Йона 535
- Антоній (Алексей Храповицький), митрополит 372, 373
- Антонович, Володимир 36, 62, 156, 215, 318, 322, 325, 327, 379, 385
- Антонов-Овсієнко, Володимир 412, 413, 427
- Антський плімінний союз 55
- Апенінський півострів (Апеніни) 94, 148
- Апостол, Данило, гетьман Лівобережної України 223, 241, 242, 248, 303
- Арабський халіфат 54, 65, 66
- Аральське море 53
- Аргентина 501
- Арендт, Ганна 433
- Аризона, штат 23
- Артанія див. Родень
- Артемівськ (Бахмут), м. 239, 463
- Архангельськ, м. 248
- Аскольд, князь київський 64, 65, 69, 73, 76, 77, 89
- Астраханська губернія 239

- Астраханський ханат 159, 160, 189
 Астрахань, м. 160
 Атени 42
 Атос (Афон), г. і мон. 95
 Афганістан 571
 Африка 136
 Північна 65, 395
 Східна 395
- Бааль Шем Тов (Бешт; Їсроель бен Еліезер) 262, 297
 Бабель, Ісаак 494
 Бабин Яр, урочище 19, 542
 Бавер, Отто 327, 431
 Багалій, Дмитро 325, 466
 Багдад, м. 53, 68
 Бадан, Олександр 507
 Баден, курфюршество, велике герцогство 300
 Бадені, Казімеж Фелікс 381
 Бадзьо, Юрій 566
 Баєр, Готліб 62
 Базилевич, Василь 484
 Базилович, Іоанікій 347
 Байрон, Джордж Ноел Гордон 215
 Балабан, Гедеон (Григорій), єпископ 151–153, 155, 227
 Балабан-Тукальський, Діонісій, митрополит київський 226
 Балаклава, м. 108
 Балкани 66, 71, 94, 95, 96, 98, 139, 143, 163, 237, 275, 396
 Балта, м. 260, 285
 Балтика (Балтійське море, Балтійський басейн) 24, 46, 50, 56, 61, 64, 66, 68, 70, 71, 85, 91, 110, 116, 121, 130, 149, 189, 214, 217, 218, 225, 233, 248, 263
 Балудянський, Михайло 348
 Балфе, Майкл 215
 Бальцер, Освальд 368
 Банат, область 279
 Бандера, Степан 367, 511, 532, 537
 Бантиш-Каменський, Дмитро 35, 310
 Барабаш, Яків 199
 Баранович, Лазар 227
 Барбареум 343, 345, 347
 Барська конфедерація 260, 263
 Бартошевіч, Йоахім 434
- Басок-Меленевський, Маркіян – див. Меленевський, Маркіян
 Батий (Бату), монгольський хан 77, 103, 105, 113
 Батіг, м. 187
 Батурич, м. 211, 216, 219, 220, 229, 240, 242, 243, 247
 Бахмут див. Артемівськ
 Бахчисарай, м. 160, 302, 437
 Бачинський, Андрій 347
 Бачинський, Володимир 507
 Бачинський, Лев 507
 Бачинський, Юліян 347, 382, 383, 507
 Безбородько, Олександр 251, 278
 Бейліс, Менахем Мендель 298
 Белз, м. 110, 255, 265, 340
 Белзщина (Белзька земля, Белзьке воєводство) 124, 129, 135, 156, 255, 257, 263, 333, 336
 Бельгія 304, 307
 Бендасюк, Семен 377, 398
 Бендери (Тигіна) м. 221, 535
 Беневський, Станіслав Казимир 202
 Бенеш, Едуард 515
 Бережани, м. 380
 Береза Каргузька, м. 511
 Березовський, Максим 251
 Берестейська унія 148, 149, 151, 152, 153, 154, 155, 170, 185, 191
 Берестейщина (Брестське воєводство) 123, 271, 499
 Берестечко, м. 187
 Берестя (Брест, Брест-Литовськ), м. 110, 147, 152–154, 174, 413, 414, 528
 Беринда, Памва 171
 Берлін 276, 523, 524, 526, 537, 538, 539
 Бесарабія (Басарабія, Бесарабська губернія) 269, 275, 292, 297, 300, 303, 370, 512, 528, 535, 536, 542, 549
 Південна 27, 304, 512, 514, 540
 Бескид, Антоній 516
 Бешт див. Бааль Шем Тов
 Бердяєв, Ніколай 292
 Берія, Лаврентій 559
 Бібіков, Дмитрій 317
- Біла Вежа (Саркел), м. 55, 56, 70, 78, 82
 Біла Криниця, с. 291
 Біла Церква (Гюргів, Юрїїв), м. 82, 183, 187, 215, 421
 Біланюк, Петро Б. Т. 77
 Білгорай, м. 414
 Білгород [на Ірпіні] (Білогород-ка), м. 77, 82, 110, 191
 Білгород [на Слобожанщині] (Белгород) 191, 235
 Білгород Дністровський (Акерман, Монкастро, Тира, Четатя-Албе), м. 42, 46, 108, 110, 159
 Білгородська лінія 191, 235
 Білгородська область 28
 Біле море 248
 Біле озеро 68
 Білецький, Андрій 44, 45
 Білінський, Ярослав 554
 Білозерський, Василь 315, 316
 Білоозеро, м. 64, 66
 Білорусь (Білорусія, Білоруська ССР) 27, 28, 30, 31, 34, 110, 123, 127, 130, 171, 173, 174, 179, 227, 253, 312, 324, 453, 495, 497, 502, 528, 537, 551, 553, 562
 Південна 48
 Південно-Західна 50
 Бірка (на Меларені), м. 66
 Бірнбавм, Натан 369
 Бірчак, Володимир 519
 Бісмарк-Шенгавзен, Отто Едуард Леопольд фон 359
 Блакитний, В. (Василь Елланський) 456, 461, 467, 487
 Бобжинський, Міхал 368
 Бобжинські, рід 288
 Бобринський, Георгій 398
 Богемія 110, 148, 335, 338, 354, 361, 517, 524, 527
 Північно-Західна 341
 Бодянський, Осип 312, 313
 Бож (Боз), правитель антів 51
 Бойчук, Михайло 467
 Болгарія (Болгарське царство) 31, 71, 77, 85, 94, 95, 98, 385, 396, 414, 415, 449, 523, 525, 559
 Болеслав Тройденевич – див. Юрій II
 Болеслав V Сором'язливий, князь краківський 136

- Боплян, Гійом Левасер де 157, 165, 169
- Борецький, Йов (Іван Борецький), митрополит київський 171, 172, 191
- Борис, св. князь 78, 98
- Борислав, м. 368, 501
- Борисюк, Зоя 165
- Боровець, Василь (Тарас Бульба) 543
- Бородін, Александр 19
- Бортнянський, Дмитро 251
- Боршош-Кум'ятський, Юлій 519
- Боснія і Герцеговіна 28, 396
- Боспор (Боспорське царство) 42, 43, 46, 47, 54, 76, 136
- Босфор, протока 24, 96, 275, 396
- Бош, Євгенія 298
- Бранденбург, курфюршество 186, 197, 198
- Брандт, Вілі 397
- Браніцькі, рід 255, 288
- Брацлав, м. 213
- Брацлавщина (Брацлавське воєводство) 127, 129, 135, 140, 156, 157, 162, 163, 168, 186, 187, 197, 198, 202, 203, 205–207, 209, 211, 255, 257, 259, 260, 265
- Бреслау, м., – див. Вроцлав
- Брест (Брест-Литовськ), м. – див. Берестя
- Брестське воєводство див. Берестейщина
- Брежнев, Леонід 559, 564, 565, 566, 567, 570, 571, 572, 573
- Британія (Британські острови; див. також Велика Британія) 65
- Бровченко, Володимир 567
- Броди, м. 340, 546
- Бродій, Андрій 525
- Бродський, Єлієзер (Лазар) 295
- Бродський, Ізраель (Ізраїль) 295
- Брусілов, Алексей 399
- Брюкнер (Брікнер), Александр 62
- Брюллов, Карл 314
- Брюсель, м. 25
- Брюховецький, Іван, гетьман Лівобережної України 235
- Буг (Західний Буг), р. 24, 48, 50, 55, 56, 110, 135, 333, 528, 531, 549
- Буда, м. 337, 346
- Будапешт, м. 336, 444, 517, 546
- Будзиновський, Вячеслав 383
- Будонний, Семьон 430
- Буковина 25, 75, 233, 264, 265, 291, 296, 333, 336, 337, 339, 341, 346, 347, 353, 355, 356, 358, 359, 362, 365, 366, 368, 369, 370, 374, 377, 383, 384, 386, 387, 388, 389, 390, 397, 398, 399, 400, 416, 439, 440, 441, 443, 444, 451, 510, 512, 513, 514, 519, 533, 535, 542
- Західна 387
- Південна 27
- Північна 27, 371, 374, 376, 387, 397, 445, 451, 512, 514, 519, 528, 540, 549, 557
- Булига-Курцевич, о. Єзекїл 170
- Бульба-Боровець, Тарас див. Боровець, Василь
- Бургардт, Освальд (Юрій Клен) 496
- Бурундай, монгольський воєвода 114
- Бурхард, архієпископ трірський 81
- Бут, Павло (Павлюк) 166, 173
- Бухарін, Ніколай 487
- Бучач, м. 252, 340
- Бучко, Іван 509
- Бялік, Хаїм Нахман 300
- Вагилевич, о. Іван (Вагилевич Далибор) 346, 353, 375, 378
- Ваза, династія 175
- Вайнриб, Бернард Дов Зухер 184
- Вайсбах, Йоган Бурхард фон (Іван Вейсбах) 240
- Валуєв, Пьотр 320, 322
- Валуєвський циркуляр 320, 322, 325
- Вальницький, Кирило 508
- Ванья, Зденек 50
- Варта, р. 540
- Варшава, м. 133, 181, 182, 183, 185, 198, 215, 218, 255, 263, 333, 346, 429, 430, 442, 503, 509
- Варшавське герцогство 333
- Василій Великий, св. 154
- Василько Ростиславич, князь теребовлянський 110, 112
- Василько, Микола 388
- Василе Лупу (Василій Албанець), господар молдавський 186
- Васілій III, великий князь московський 189
- Ватикан 343, 509, 556, 574
- Вашківці, м. 388
- Ведель, Артем (Артемій Ведельський) 251
- Велика Британія 23, 275, 281, 307, 395, 396, 428, 449, 456, 511, 512, 524, 525, 527, 528, 545, 547, 549, 551, 552, 554, 608
- Велике князівство Литовське див. Литва
- Велике князівство Московське див. Московія
- Велике князівство Руське 203, 209
- Великий Новгород див. Новгород
- Великоморавська держава 77, 95
- Великоросія див. Росія
- Величківський, Микола 539
- Величко, Самійло 253
- Величковський, Іван 253
- Вельс, князівство, історична провінція 304
- Венеція, м. 94, 107, 137, 184, 206, 216, 335, 350
- Вергілій Марон, Публій 311
- Верлан, гайдамацький ватажок 259
- Вернадський, Георгій (Георгій Вернадський, Джордж Вернадскі) 33, 37, 63, 64, 372
- Версаль, м. 242, 449
- Верхній Дунаєць с. 279
- Верховина, край 516
- Вершигора, Петро 545
- Вехтер, Отто 538
- Велямінов (Вельямінов), Степан 241
- Виговський, Іван, гетьман український 199, 200, 202, 203, 205, 222, 235
- Видгоновське озеро 414
- Винниченко, Володимир 328, 367, 404, 409, 421, 423, 426, 428, 465, 575
- Високо-Литовськ, мст. 414

- Витвицький, Степан 451
 Витичів, фортеця 92
 Вишгород, м. 92
 Вишенський, Іван (Йоан) 149, 153
 Вишневецький (Байда-Вишневецький), Дмитро 166, 170
 Вишневецький, Ярема 183, 294
 Вишневецькі, рід 135, 149
 Відень, м. 206, 263, 325, 335, 336, 337, 338, 339, 340, 342, 343, 345, 346, 347, 350, 351, 354, 355, 356, 358, 359, 361, 362, 365, 367, 369, 374, 381, 384, 387, 389, 396, 399, 400, 415, 432, 439, 443, 503, 510, 525, 526
 Візантій, м. див. Константинополь
 Візантія (Візантійська імперія, Східна Римська імперія) 32, 40, 46, 47, 51, 53, 54, 55, 56, 63, 64, 66, 68, 69, 70, 71, 73–78, 81–83, 88, 91, 92, 94–98, 107, 108, 137, 139, 141–143, 146, 148, 159, 189, 324
 Військо Запорозьке (Козацька держава, див. також Гетьманщина, Малоросія) 157, 194–196, 198–203, 205, 207–209, 211–213, 218, 219, 222–227, 236, 237, 240, 245, 246, 257, 258, 376
 Військо Запорозьке Низове див. Запорозжя
 Віленська губернія 293
 Вілсон, Вудро 439, 445, 449
 Вільнюс (Вільно), м. 123, 126, 127, 151, 172, 198, 312, 325, 355
 Вінграновський, Микола 560
 Вінниця, м. 428, 575
 Вінницька область 473
 Вірменія 453
 Вісла, р. 24, 48, 50, 55, 110, 121, 135, 139, 140, 145, 263, 287, 333, 527
 Вітебська губернія 293
 Вітенберг, м. 148
 Вітовт Кейстуович (Вітаутас, Вітольд), великий князь литовський 124–126, 131, 142
 Владислав II Ягело (Ягайло Ольгердович), король польський, великий князь литовський 124–126, 131
 Владислав (Володислав) III Варненчик, король польський і угорський 155
 Владислав IV Ваза, король польський, великий князь литовський 172, 175, 181, 182, 190
 Владімірський-Буданов, Михайл (Михайло Владимирський-Буданов) 36
 Вовк, Хведір 323
 Воеводіна, історична провінція 300, 335
 Возняк, Михайло 530
 Войцехович, Іван 311
 Волга, р. 51, 53, 56, 65, 66, 68, 69, 91, 105, 107, 113, 136, 159, 188, 300, 533, 545
 Волзька Булгарія 103
 Волин (Грудек Надбужни), м. 56
 Волинь (Волинська земля, Волинське воєводство, Волинське князівство, Волинська губернія) 25, 27, 34, 39, 49, 51, 55, 56, 63, 73, 74, 80, 85, 98, 109, 110, 112, 113–115, 117, 123, 126, 127, 129, 134–136, 139, 140, 143, 145, 146, 149, 155, 156, 163, 185, 187, 199, 203, 218, 227, 233, 249, 250, 255, 257–260, 263, 265, 269, 272–274, 277, 280, 281, 284, 292, 294, 295, 297, 300, 304, 312, 317, 333, 373, 428–430, 435, 495, 501, 504, 508, 509, 537, 538, 542, 543, 545, 549, 550, 555
 Західна 34, 135, 156, 258, 276, 373, 430, 451, 499, 508, 528, 530, 531, 535, 540, 545
 Південна 27
 Північна 27
 Північно-Західна 52
 Східна 114, 156, 257
 Волобуєв, Михайло 483, 492, 564
 Воловичі, рід 149
 Володимир (Владімір-на-Клязьмі), м. 32, 37, 38, 77, 87, 103, 115, 141, 188, 189, 228, 376
 Володимир [Волинський], м. 87, 105, 114, 171
 Володимир Всеволодович Мономах, великий князь київський 72, 80, 81, 82, 83, 85, 89, 90, 110
 Володимир Глібович, князь перяславський 157
 Володимир Святославич (Володимир Великий), великий князь київський 72, 73, 74, 75, 76, 77, 78, 82, 83, 91, 95, 97, 110, 115, 121, 126, 171, 189, 253
 Володимир Ярославич, князь новгородський 81
 Володимирко Володарович, князь галицький 110
 Володимиро-Суздальське князівство 74, 81, 83, 85, 102, 107, 108, 114, 115, 116, 117, 123, 188
 Володислав див. Владислав III Варненчик
 Володислав Кормильчич, правитель галицько-волинський 113
 Волошин, Августин 390, 519, 525, 527
 Волощина 49, 127, 143, 162, 166, 185, 186, 187, 198, 221, 291, 303, 370
 Вонатович (Ванатович), Варлаам, митрополит київський 250
 Воробкевич, Сидір 388
 Вороніж, м. 191, 314
 Ворошиловград, м. див. Луганськ
 Вrabель, Михайло 390
 Вроцлав (Бреслау) м. 248
 Всеволод Ярославич, князь перяславський і ростово-суздальський 80, 81
 Вуйцик, Збігнев 35
 Вюртемберг, королівство 300
 Вячеслав Ярославич, князь смоленський 80
 Габсбург, Франц Фердинанд, ерцгерцог 386, 387, 395, 396
 Габсбурги, династія 186, 263, 333, 335–337, 340–342, 349, 353, 356, 359, 370, 385, 386, 395, 400, 439, 502, 507, 513
 Габсбурзька імперія див. Австрія
 Гадяцька унія 200, 203, 205, 209
 Гадяч, м. 200, 202, 203, 211, 247
 Галаган, Василь 318

- Галаган, Григорій 318
 Галан, Ярослав 556
 Галер фон Галенбург, Юзеф 442
 Галицьке (Руське) воеводство див. Галичина
 Галицько-Волинська держава (Галицьке князівство, Галицько-Волинська земля, Галицько-Волинське князівство, Галицько-Волинське королівство, Галицько-Руське королівство, Руське князівство, Червона Русь) див. також Галичина 73, 74, 83, 85, 88, 98, 102, 108, 109, 113, 114, 116, 117, 121, 124, 127, 129, 150, 263, 333, 339, 344, 376
 Галич, м. 87, 93, 105, 110, 112, 113, 114, 116, 145, 157, 339
 Галичина (Галицьке воеводство, Руське воеводство, Королівство Галичини та Лодомерії) 25, 27, 34, 37, 39, 55, 74, 75, 80, 88, 93, 94, 101, 107, 109, 110, 112–117, 121, 123, 124, 126, 127, 129, 135–137, 139–141, 143, 145, 156, 162, 163, 170, 179, 196, 198, 199, 203, 227, 249, 251, 254, 255, 257, 258, 263–265, 296, 321, 323, 326, 329, 330, 333, 335–344, 346–351, 353–359, 361–366, 368, 369, 373–391, 397–400, 403, 416, 425, 429, 430, 439, 440–444, 449, 451, 465, 466, 492, 499, 502–505, 507–511, 514, 515, 519, 528, 530, 531, 535–538, 541, 543, 545, 546, 549, 555, 557, 574
 Західна 333, 368
 Південна 27, 252
 Південно-Західна (Лемківщина) 27, 380, 384, 499, 507, 509, 528, 531
 Східна (Східна Малополяща) 27, 34, 337, 339, 340, 341, 344, 351, 364, 368, 369, 371, 372, 373, 374, 376, 378, 380, 397, 399, 400, 416, 440, 442, 443, 445, 451, 499, 501, 502, 503, 504, 505, 506, 507, 508, 509, 510, 519, 526, 531, 535, 540, 545, 550, 555
 Галятівський (Гюлятовський), Йоаникій 227
 Гамер, Арманд 371
 Гамерсдорфер, Карл 35
 Ганöver, Натан Ната бен Моше 184
 Ганцов, Всеволод 483
 Гаральд III Сигурдсон Суворий, король норвезький 81
 Гашек, Ярослав 435
 Гелмрейч, Вільям 184
 Генерал-губернаторство (окупованих польських областей) 528
 Гердер, Йоган Готфрид 306, 314
 Гермайзе, Йосип (Самуїл-Йосиф Гермайзе) 483, 494
 Германарих (Ерманарих), король остготів 46
 Гермонаса див. Тмуторокань
 Геродот 44, 45, 48
 Герцики, рід 224, 247
 Гетцендорф, Франц Конрад фон 397
 Гетьманат [Скоропадського] 157, 403, 418–423, 427, 430, 431, 433–435, 465
 Гетьманщина (Гетьманська Україна, Малоросія, Малоросійське генерал-губернаторство) 28, 29, 33, 35, 75, 193, 208, 209, 213, 216, 217, 221, 223–226, 229, 231, 233, 235–237, 239, 240–251, 253–255, 258, 259, 269, 277, 279–281, 284, 287, 291, 306, 309, 310, 312, 319, 320, 324, 330, 348, 373, 376, 390, 434
 Гімлер, Гайнрих 541
 Гітлер, Адольф 433, 510, 523, 524, 525, 526, 527, 528, 533, 537, 538, 539, 547, 557
 Гліб, св. князь 78, 98
 Глібов, Леонід 318
 Глібовицький, Іван 388
 Глукх, м. 211, 219, 221, 240, 241, 242, 251, 287
 Гнатевич, Богдан 511
 Говерла, г. 23
 Гюгенцолерни, династія 512
 Гюль, Микола 19, 170, 309, 311, 314
 Голандія 215, 218
 Головацький, Яків 346, 355, 378, 384
 Головна Руська Рада 351, 352, 354, 355, 356
 Голодомор 19
 Голоскевич, Григорій 483
 Голубев, Степан (Степан Голубев), 291
 Голубович, Сидір (Ісидор) 440
 Гоман, Йоган Баптист 157
 Гонта, Іван 260, 261, 263
 Гончар, Олесь 561
 Горак, Їржі 50
 Горбачевський, Іван 400
 Гордієнко, Кость 219, 237
 Горинь, Михайло 573
 Горинь, р. 55
 Горленко, Дмитро 223
 Городецький, Владислав (Лешек Дезидерій Владислав Городецький) 294
 Городище (Гюлмгард), застава 68
 Городло, м. 131, 132
 Городок, м. 147
 Гофман (Гартман), Готфрид 252
 Граб'янка, Григорій 253
 Грабар, Константин 516, 519
 Грабовський, Міхал 317
 Грабянка, Григорій 310
 Гребінка, Євген 311
 Греція 31, 40, 42, 44, 171, 306, 396
 Григоренко, Петро 566, 567
 Григорієв, Матвій (Микола Григор'єв, Нічипір Серветник) 426, 427, 429, 433
 Григорій XIII (Уго Бонкомпаньї), папа римський 150
 Григорович-Барський, Іван 251, 252
 Гринько, Григорій 456, 461, 487
 Грінченко, Борис 326, 328, 377
 Грінченко, Микола 467
 Гродненська губернія 271, 293
 Грузія 453
 Грушевський, Михайло 36–39, 51, 63, 156, 175, 181, 187, 193, 196, 215, 325, 329, 330, 367, 376, 379, 380, 385, 399, 403, 404, 417, 465, 484, 575
 Грушевський, Олександр 329, 484
 Гудзій, Микола 100
 Гуйн, Карл Георг фон 440
 Гулак, Микола 315, 316

- Гулак-Артемовський, Петро 311, 312
 Гулак-Артемовський, Семен 279, 326
 Гунчак, Тарас 382, 433
 Гуня, Дмитро 166, 173, 303
 Гурмузакі, Евдоксіу 370
 Гурок, Сол 371
 Гус, Ян 148, 149
 Гуцало, Євген 560
 Гуцульщина 444
 Гюго, Віктор 215
- Гагатко, Андрей 519
 Гай, Людевіт 311
 Галецький, Оскар 34
 Гартнер, Теодор (Федір) 377
 Гаспралі (Гаспринський), Ізмаїл бей Мустафа оглу 302
 Гданськ (Данциг), м. 139, 225, 239, 248, 301, 527
 Гедеонов, Степан 62
 Гедимін (Гедимінас), великий князь литовський 123, 130, 142
 Гедиміновичі, династія 123, 127, 130
 Генуя, м. 94, 107, 108, 137, 451
 Герей (Гераї), династія 159, 160
 Геровський, Георгій 398
 Геровський, Олексій 398
 Геровські, брати 388, 519
 Герц і Градиска (Гориція-Градиска), історична провінція 335
 Гізелъ, Інокентій 227, 228
 Голеніщев-Кутузов, Міхаїл 553
 Голіцин, Василій 216, 217
 Голубовський, Пьотр (Петро Голубовський) 63
 Голуховський, Агенор 359, 361, 362, 375, 384
 Гольдфаден, Аврагам (Аврам Голденфодим) 369
 Горбачов, Міхаїл 262, 373, 570, 571, 572, 574, 577
 Гордон, Лінда 166
 Горовіц, Владімір 371
 Городецький, Лешек Дезидерій Владислав див. Городецький, Владислав
 Готія, колонія 108
 Гоциньський, Северин 262, 293, 294, 317
- Грабський, Владислав 508
 Грабський, Станіслав 398
 Грац, м. 397
 Гренджа-Донський, Василь 519
 Гренер, Вільгельм 418
 Греков, Борис 51, 63, 91
 Гроссман, Васлій 481
 Грудек Надбужни, м. див. Волин
- Давид Ігорович, князь волинський 110
 Далмація, історична область 335
 Данило Романович Галицький, князь (король) галицько-волинський 85, 107, 109, 112-115, 121, 123, 150
 Данія 65, 218
 Данциг див. Гданськ
 Дарданели, протока 396
 Дарій I, цар перський 44, 45
 Дашава, м. 562
 Дворнік, Френсис 51, 62
 Дебрецен, м. 351
 Делятин, м. 340
 Дер Ністер (Пінхас Каганович) 494
 Десна, р. 50, 55, 78, 101, 220
 Дешт-и-Кипчак (Кипчацький Степ, Половецьке Поле) 90, 103
 Денікін, Антон 428, 429, 434, 436, 438, 443
 Джафер Сейдамет див. Киример, Джафер Сейдамет
 Джерсі-Ситі, м. 366
 Дзюба, Іван 560, 566, 573
 Дике Поле 156, 162
 Димитрій Ростовський (Данило Туптало), св. митрополит ростовський 229, 251, 253
 Директорія 403, 421-423, 425-428, 431, 433, 435, 437, 460, 465, 468
 Дідицький, Богдан 379
 Ділове, с. 31
 Діонісій (Валединський), митрополит варшавський 509
 Дір, легендарний київський правитель 64, 65, 69, 73, 76, 77, 89
 Дмитрій Іванович Донської, великий князь московський 553
- Дмитрій Йоаннович, царевич московський 189
 Дніпро, р. 23, 24, 34, 39, 42, 44, 45, 48, 50, 51, 53, 55, 56, 63, 64, 66, 68, 70, 76, 77, 78, 82, 92, 93, 95, 137, 156, 160, 162, 163, 165, 173, 179, 184, 192, 196, 197, 198, 199, 205, 206, 207, 208, 209, 217, 219, 221, 236, 237, 243, 255, 258, 259, 269, 280, 287, 291, 300, 315, 428, 430, 493, 546, 562
 Дніпропетровськ (Катеринослав), м. 240, 251, 283, 291, 297, 300, 304, 411, 416, 425, 463, 474, 547
 Дніпропетровська область 473, 577
 Дністер, р. 24, 42, 48, 49, 51, 55, 93, 108, 110, 160, 221, 269, 303, 378, 416, 490, 512, 535, 549
 Добжанський, Теодосій 372
 Добрович, Василь 348
 Добровський, Йосеф 100, 311, 345
 Добруджа, провінція 162
 Добрянський, Адольф 356, 358, 384, 389
 Добрянський, Антін 344
 Довбиш, м. 495
 Довбуш, Олекса 258
 Довженко, Олександр 467
 Долгорукови, рід 289
 Дон, р. 24, 28, 42, 50, 51, 53, 55, 66, 69, 78, 82, 90, 103, 107, 136, 187, 217, 280, 284, 288, 399, 477, 481
 Донбас (Донецький басейн) 25, 288, 411, 413, 474, 483, 492, 535, 543, 546, 557, 562, 563
 Донець див. Сіверський Донець
 Донецьк (Юзівка, Сталіно), м. 304, 463, 498, 568
 Донецька (Сталінська) область 473, 577
 Донецько-Криворізька советська республіка 417
 Донецько-Придніпровський регіон 285, 288
 Донське козацтво 269
 Донцов, Дмитро 215, 367, 510
 Дорос див. Теодоро
 Дорошенко, Дмитро 37, 156, 215, 242, 367, 399, 404, 419, 421

- Дорошенко, Петро, гетьман український 205, 206, 215, 216, 235, 257
- Драгоманов, Михайло 322, 323, 326, 365, 384, 385
- Драч, Іван 560, 567, 573
- Дрейфус, Альфред 386
- Дріжиполе, рівнина, бойовище 198
- Дрогобич, м. 340, 341, 368, 501
- Дрозд, Володимир 560
- Друга світова війна 31, 34, 39, 193, 214, 355, 366, 367, 371, 373, 454, 473, 485, 523, 525, 531, 539, 540, 542, 549, 550, 552, 553, 555, 557, 559, 571, 573, 574, 575
- Дубнов, Шимон (Семьон) 259, 262
- Дудикевич, Володимир 398
- Дука, Георгій, господар молдавський 303
- Дунаець, р. 397
- Дунай (Істр), р. 24, 27, 49, 50, 69, 71, 78, 90, 93, 94, 105, 160, 162, 187, 239, 240, 279, 300, 335, 549
- Дурново, Ніколай. 99
- Духнович, о. Олександр (Олекса) 356, 389, 518
- Дьордь I Ракоці, князь трансильванський 186
- Дьордь II Ракоці, князь трансильванський 199
- Європа 19, 23, 28, 29, 34, 47, 65, 66, 71, 72, 81, 91, 94, 96, 103, 123, 124, 136, 139, 149, 150, 156, 179, 197, 203, 220, 247, 249, 265, 269, 275, 281, 289, 296, 297, 306, 307, 333, 335, 341, 349, 354, 365, 369, 381, 386, 387, 391, 395, 396, 445, 449, 451, 456, 465, 510, 515, 523, 524, 525, 527, 531, 533, 539, 547, 549, 550, 555
- географічний центр 31
- Західна 25, 33, 37, 65, 66, 68, 70, 81, 86, 93, 94, 100, 114, 137, 139, 145, 148, 149, 215, 217, 248, 249, 252, 307, 312, 365, 367, 372, 430, 451, 510, 528, 577
- Південна 198, 367
- Північна 56, 68, 70, 93, 94, 121, 198, 219
- Східна 25, 30, 31, 32, 33, 35, 38, 39, 47, 48, 61, 62, 63, 65, 68, 71, 74, 80, 85, 102, 103, 108, 113, 117, 123, 137, 159, 186, 190, 193, 198, 203, 206, 219, 221, 229, 233, 249, 296, 298, 302, 306, 307, 367, 369, 371, 380, 402, 460, 524, 526, 528, 539, 571
- Центральна 25, 46, 65, 66, 77, 93, 107, 110, 137, 139, 149, 215, 239, 306, 359, 372
- Центрально-Східна 34, 41, 94, 113, 136, 220, 221, 248, 307, 333, 335, 349, 365, 367, 369, 430, 465, 510, 514, 515, 517, 525, 526, 527, 559
- Егейське море 24, 40, 42, 44, 96, 396
- Егер, м. 347
- Едмонтон, м. 367
- Елланський (Еллан-Блакитний) Василь див. Блакитний В.
- Ельба, р. 48, 50
- Емс, м. 323
- Емський указ 321, 323, 326, 329, 384
- Енгель, Йоган Кристіан фон 35, 344
- Енгельгардт, Васілій 314
- Енгельс, Фридрих 327, 458
- Епштейн, Яків 425
- Ернст, Федір 484
- Ескі Кірим див. Старий Крим
- Естергазі, Янош 516
- Естонія (Естонська ССР) 28, 66, 189, 218, 233, 528, 549
- Етінгер, Шмуель 184
- Євлашевський, Людвик Казимир 202
- Єдисан, іст. область 279, 303
- Південний 279
- Євлогія (Васілій Георгієвський), митрополит 372, 373
- Євтушенко, Євгеній 560
- Єгипет 108
- Єкатеріна I, імператриця російська 241
- Єкатеріна II, імператриця російська 235, 239, 240, 242, 243, 244, 250, 251, 260, 269, 277, 278, 280, 281, 282, 300, 301, 309, 316, 324
- Єлизавета Ярославна, королева норвезька 81
- Єлисаветград див. Кіровоград
- Єлізавета Петрівна, імператриця російська 242
- Єнікале (Таман), фортеця 159
- Єремія II, вселенський патріарх 151
- Єрусалимське королівство 94
- Єфремов, Сергій 328, 330, 404, 483
- Жаботинський, Зеєв (Владімір) 433
- Жаткович, Григорій 444, 515, 519
- Жаткович, Юрій 390
- Жванець, містечко 187
- Жванецька угода 209
- Жевуські, рід 255
- Желєхівський, Євген 377
- Жемайтія, область 121
- Женева, м. 326, 451
- Житомир, м. 27, 292, 297, 413, 432, 537
- Житомирська дієцезія 324
- Жмайло, Марко 166
- Жмеринка, м. 285
- Жовква, м. 179, 340, 341
- Жовті Води, м. 182, 192
- Жулинський, Микола 573
- Жулєвський, Станіслав 170, 181
- Заблудів, м. 146
- Завадовський, Петро 278
- Загайкевич, Володимир 507
- Задунайська Січ 279
- Закавказзя (Закавказька СФСР) 78, 275, 453
- Закарпаття (Закарпатська область, Підкарпатська Русь, Підкарпаття, Підкарпаторуська земля) 25, 27, 31, 75, 196, 233, 252, 258, 265, 296, 333, 346–348, 355–358, 365, 366, 368, 369, 372, 374, 376, 383–385, 389, 390, 397, 399, 440, 441, 443, 444, 445, 451, 508, 510, 512, 514–520, 523, 525, 527, 535, 546, 549, 550, 557, 562, 574–577
- Залеський, Вацлав 345, 368
- Залеський, Юзеф Богдан 293, 294, 317

- Залізник, Максим 260, 261, 263
 Залозецький-Сас, Володимир 514
 Зальцбург, м. 335
 Замостя, м. 333
 Зап, Карел Владислав 345
 Запоріжжя (Запорозька область) 25, 577
 Запоріжжя (Олександрівськ), м. 300, 463, 474, 563
 Запорозжя (Запорозька Січ, Нова Січ) 163, 164, 166–170, 173, 175, 182, 197, 199, 205–209, 217, 221, 223, 225, 229, 233, 236–240, 243–245, 247, 248, 255, 258, 259, 269, 277, 279, 281, 306
 Зарембський, Юліуш 294
 Зарубинці, с. 52
 Заславські, рід 174
 Затонський, Володимир 425, 463
 Зауралля 564
 Захаряєвіч, Ян 368
 Захер-Мазох, Леопольд фон 19, 341
 Західна Двіна, р. 121
 Західний Буг, р. 271, 287
 Західноукраїнська Народна республіка (ЗУНР) див. Україна
 Збарзькі, рід 174
 Зборів, м. 187
 Зборівська угода 186
 Зборівський мир 209
 Збруч, р. 57, 333, 399, 442, 443, 449, 451
 Зеров, Микола 469, 561
 Зиблікевич, Микола 365
 Зигмунт (Сигізмунд) II Август, король польський, великий князь литовський 127, 149
 Зигмунт (Сигізмунд) III Ваза, король польський, великий князь литовський 151, 153, 168, 172, 190
 Зизаній (Кукіль), Стефан 147, 153
 Зизаній-Тустановський (Кукіль), Лаврентій 149, 171
 Зильберфарб, Моше (Мойсей) 431
 Зинов'їв (Трясця), Климентій 253
 Зібер, Микола 323, 326
 Зинов'єв, Григорій 473
 Зинов'євське див. Кіровоград
 Значко-Яворський, Мельхіседек (Матвій) 260
 Золота орда (Кипчацький ханат) 105, 106, 107, 108, 113, 114, 117, 121, 123, 124, 142, 159, 160, 162, 188
 Зубрицький, Денис 344, 345, 346, 378
 Зуївка, м. 474
 ЗУНР див. Західноукраїнська Народна республіка
 Ібраїмов, Велі 496, 497
 Іван IV Васильович Грізний, цар московський 127, 189
 Іван III Васильович, великий князь московський 188, 189, 193
 Іван Підкова, господар молдавський 303
 Іваненко, Петро (Петрик) 217
 Івано-Франківськ (Станіславів, Станіслав), м. 340, 364, 380, 440, 441
 Івано-Франківська область 562
 Ігнат'єв, Юрій 372
 Ігор Святославич, князь новгород-сіверський 85, 101
 Ігор Старий (Інгвар), князь київський 19, 69, 87, 92
 Ігор Ярославич, князь володимирський 80, 110
 Ігоревичі, династія 112
 Ізборськ, м. 64
 Ізраїль 542
 Ізюмський полк 235
 Ізяслав Володимирович, князь полоцький 80
 Ізяслав Ярославич, великий князь київський та новгородський 80, 82
 Іконників, Володимир 291
 Іларіон, митрополит київський 82
 Іларіон, митрополит УГКЦ див. Огієнко, Іван
 Іллірія, іст. провінція 171
 Іловайський, Дмитрій 62
 Інгігерда (Ірина), дружина Ярослава Мудрого 81
 Інокентій, ієромонах у Балті 304
 Інсиланті, Александр, господар молдавський і волоський 304
 Іран (Персія) 42
 Ірландія 31, 65, 197
 Ісидор, митрополит київський 142, 150
 Іскоростень (Коростень), м. 55
 Іскра, Іван 219
 Іспанія 65, 136, 139, 197, 307, 510, 524, 525
 Істрія, півострів і провінція 335
 Італія 23, 29, 65, 136, 215, 242, 335, 395, 396, 413, 449, 456, 510, 512, 523, 524, 525, 552
 Південна 65, 66
 Ітіль, м. 53, 56, 71
 Іцхак га-Сангарі, 55
 Йоаким V Дау, патріарх антиохійський 146, 147
 Йоан Золотоустий (Іван Золотоуст), св. 152, 154
 Йоан I, митрополит київський 95, 115
 Йордан, історик 48, 49, 51
 Йосиф II, імператор австрійський 336, 338, 339, 340, 342, 343, 345
 Кавказ 24, 54, 55, 103, 160, 240, 280, 376, 477, 533, 539, 571
 Північний 479
 Каганович, Лазар 461, 467, 469, 479
 Каганович, Пінхас див. Дер Ністер
 Казанський ханат 159, 189
 Казахстан 28, 495, 530
 Казімеж (Казимир) IV Ягелончик, король польський, великий князь литовський 126
 Казімеж (Казимир) III Великий, король польський, великий князь литовський 116, 117, 124, 125
 Калинський, Тимофій 310
 Калінінград (Кенігсберг), м. 248
 Калініндорф, національний район 493
 Калка, р. 103, 113
 Кальвін, Жан 148

- Кальман, Імре 336
 Кам'янець-Литовськ, м. 414
 Кам'янець-Подільська дієцезія 292
 Кам'янець-Подільський 105, 114, 174, 420, 428, 443
 Кам'янське, скитське поселення 42
 Канада 20, 28, 301, 364, 365, 367, 372, 395, 442, 495, 501, 551, 564, 574
 Канів, м. 163
 Кантакузіни (Кантакузино), рід 303
 Капіст, Василь 276
 Капуцак, Іван 353
 Карабелеш, Андрій 519
 Караджіч, Вук 311
 Каразин, Василь (Васілій Каразін) 311
 Карамзін, Ніколай 30, 32, 62
 Карелія (Карельський район) 549
 Каринтія, провінція 335
 Карл I, імператор австрійський, король угорський 400
 Карл Великий, імператор франків 65
 Карл Мартел, правитель франків 47
 Карл X Густав, король шведський 198, 199
 Карл XII, король шведський 214, 218, 219, 221, 237
 Карої, Михайл 444
 Карпати 23, 24, 27, 41, 48, 49, 50, 51, 55, 57, 69, 90, 93, 103, 105, 112, 258, 333, 347, 351, 356, 376, 445, 451, 499, 515, 545, 546, 555
 Північні 50
 Каспійське море 41, 46, 53, 55, 66, 71, 91, 102, 107
 Катарджу, рід 303
 Катеринослав див. Дніпропетровськ
 Катеринославська губернія 269, 272, 274, 277, 282, 284, 288, 300, 304, 435
 Катеринославська єпархія 325
 Катеринославське козацьке військо 279
 Катков, Михайл 319
 Каунас (Ковно) 198
- Кафа (Кефе) див. Теодосія 107, 108, 159
 Кацнельсон, Абрам 494
 Качковський, Михайло 379
 Квасов, Андрій 251
 Квіринг, Еммануїл 425, 461
 Квітка-Оснoв'яненко, Григорій див. Оснoв'яненко, Григорій
 Квітко, Лейб 494
 Кедрин-Рудницький, Іван див. Рудницький, Іван
 Кейстут Ґедимінович, великий князь литовський 124
 Кембридж, м. 367
 Кенігсберг див. Калінінград
 Керенський, Александр 402, 409
 Керзон, Джордж Натеніел 549
 Керч (Пантикапей, Корсунь), м. 42, 108
 Керченська протока 42, 47, 54, 76, 78, 107
 Керченський півострів 243
 Кестлер, Артур 55
 Києво-Печерський монастир (лавра) 98, 227
 Київ 25, 29, 32, 34, 37, 39, 41, 51, 52, 55, 56, 61, 63, 64, 68, 69, 70, 71, 72, 73, 74, 76, 77, 78, 80, 81, 82, 83, 85, 87, 89, 90, 91, 92, 93, 94, 95, 97, 98, 100, 101, 102, 103, 105, 107, 108, 109, 110, 112, 113, 114, 115, 116, 123, 124, 137, 141, 142, 145, 163, 165, 170, 171, 172, 173, 174, 175, 181, 185, 187, 189, 192, 193, 196, 200, 202, 205, 206, 209, 213, 216, 224, 226, 227, 228, 229, 237, 247, 249, 250, 252, 261, 265, 269, 271, 272, 276, 283, 285, 291, 292, 294, 295, 298, 304, 311, 312, 314, 315, 317, 318, 319, 322, 329, 371, 376, 384, 385, 399, 403, 404, 407, 409, 411, 412, 413, 416, 417, 418, 419, 420, 421, 422, 423, 425, 426, 427, 428, 429, 430, 434, 435, 437, 441, 463, 465, 466, 468, 472, 493, 494, 495, 502, 539, 541, 542, 546, 547, 554, 561, 563, 568, 572, 573, 577, 579
 Київська (Києво-Могилянська) академія, Київський (Києво-Могилянський) колегіум 173, 192, 215, 227, 228, 229, 250–252
- Київська держава див. Русь
 Київська дієцезія 292
 Київська єпархія 143, 250, 325
 Київська митрополія 116, 117, 141, 142, 151, 152, 153, 226, 227, 242, 249, 250, 258, 324
 Київська Русь див. Русь
 Київське братство 171
 Київський університет св. Володимира 294, 312, 314, 318, 323, 325, 345
 Київщина (Київська губернія, Київська земля, Київська область, Київське воєводство, Київське князівство, Київське намісництво) 27, 35, 52, 55, 57, 63, 65, 74, 77, 80, 82, 85, 86, 90, 98, 126, 127, 129, 135, 140, 156, 162, 163, 168, 182, 183, 186, 187, 197, 202, 206, 207, 209, 211, 218, 243, 255, 257, 259, 260, 265, 269, 272–274, 284, 285, 287, 292, 304, 314, 317, 473
 Кий, легендарний київський князь 55, 61
 Кипчацький ханат див. Золота орда
 Киргизія 28
 Кирило (Константин Філософ), св. 55, 69, 76, 77, 95, 97, 98, 100
 Кирило, митрополит київський 115
 Кирило-Методіївське братство 35, 315, 316, 317, 318, 357
 Киример, Джафер Сейдамет 437
 Киселівська, Олена 506
 Кисіль, Адам 186
 Китай 53, 103, 107, 547
 Північний 102
 Кишинів, м. 297
 Кірим див. Старий Крим
 Кіровоград (Єлисаветград, Зінов'ївське) 239, 240, 251, 297, 304, 463
 Кістяковський, Юрій (Георгій Кістяковський, Джордж Кістяковскі) 372
 Кіцмань, м. 388
 Кіцмань, м. 388
 Клемансо, Жорж Бенжамен 449
 Клен, Юрій див. Бургард, Освальд

- Климент VIII (Іполіто Альдобрандіні), папа римський 154
- Климент I, св., папа римський 76
- Климуш, Дмитро 525
- Ключевський, Василій 32, 33, 37, 62, 214
- Клязьма, р. 68
- Кноль, Роман 434
- Кобилиця, Лук'ян 347, 355, 356
- Кобрин, Василь 567
- Кобринська (Озаркевич), Наталія 505
- Ковалевський, Микола 404
- Коген, Сабатай див. Шабтай бен Меір га-Коген
- Кодак, фортеця 173, 185, 196, 213
- Кодацький поріг 173
- Козацька держава див. Військо Запорозьке
- Козелець, м. 224, 252
- Козловський, Леон 50
- Колар, Ян 345
- Колівщина 260, 262, 263
- Коллонтай (Домонтовіч) Александра 506
- Колодяжин, м. 105
- Коломия, м. 340, 364, 379, 380
- Коломна, м. 103
- Колчак, Александр 428
- Комі АССР 540
- Кон, Ганс 307
- Конецпольський, Александер 182
- Конецпольський, Станіслав 170
- Кониський, Григорій (Георгій, Юрій) 251, 253
- Кониський, Олександр 326, 377, 379, 385
- Конквест, Джордж Роберт Екворт 481
- Коновалець, Євген 367, 422, 502, 510, 531
- Конотоп, м. 205
- Конотопська битва 205
- Конрад I Мазовецький, князь криво-мазовецький і краківський 121
- Константин VII Багрянородний, імператор візантійський 68, 92
- Константин I Великий, св., імператор римський 96
- Константин Філософ див. Кирило св.
- Константин X Мономах, імператор візантійський 81
- Константинополь (Царгород, Візантій, Стамбул) 32, 54, 61, 64, 68, 70, 74, 76, 78, 81, 82, 91, 92, 95–97, 112, 115, 116, 124, 141–143, 148, 150, 151, 159, 165, 168, 171, 181, 187, 217, 221, 243, 275, 437
- Конституція 3 травня 265
- Контрреформація 147, 150, 153
- Кончак, воловецький хан 85, 101
- Копернік, Миколай 139
- Копинський, Ісає, митрополит київський 172, 173, 191
- Копистенський, Захарія 171
- Копистенський, Михайло 153, 155
- Копітар, Єрней (Варфоломей) 345
- Кордок, Богдан 511
- Корецькі, рід 174
- Коркунов, Ніколай 193
- Корнілов, Лавр 410
- Королівство Галичини і Лодомерії (Королівство Галіції та Лодомерії) див. Галичина
- Королівство Польське (Царство Польське) див. Польща
- Коростень (Іскоростень), м. 55
- Коротич, Віталій 560
- Корсика, о. 65
- Корсунь [Корсунь-Шевченківський], м. 173, 182, 192, 260, 546
- Косигін, Алексей 564, 567
- Косинка (Стрілець), Григорій 561
- Косинський, Криштоф 166
- Косів, Сильвестр, митрополит київський 185, 192, 226, 227
- Косіор, Станіслав 479, 485
- Косоногов, Іосіф 292
- Костенко, Ліна 560, 567
- Костжевський, Юзеф 50
- Костомаров, Микола 35, 36, 62, 156, 215, 312, 314, 315, 316, 318, 319, 357, 575
- Костопрів, Георгій (Юрій) 498
- Котляревський, Іван 311, 314
- Котлярчук, Нектарій, митрополит буковинський і хотинський 514
- Кох, Ерих 539, 542, 543
- Кохановський, Пантелеймон 228
- Кохановський, Ян 139
- Коциловський, Йосафат 509
- Коцюбинський, Михайло 326, 377, 562
- Кочубей, Василь 219, 223
- Кочубей, Віктор 278
- Кошице, м. 125, 132
- Кошут, Лайош 350, 351
- Кравець, Ярема 165
- Кравців, Богдан 511
- Кравченко, Богдан 283, 569
- Кравчук, Леонід 577, 579
- Кракалія, Кость 514
- Краків, м. 110, 198, 218, 333, 337, 349, 350, 358, 365, 451, 531, 537, 538
- Краківське воєводство 333, 336
- Крालицький, Анатолій 389
- Красний, Пінхас 431
- Краснодар, м. 279
- Красностав, м. 147, 414
- Крашевський, Юзеф Ігнацій 294
- Крево, м. 126, 132
- Кревська унія 125, 126
- Крекотень, Володимир 171
- Кременець, м. 312, 509
- Кременчук, м. 213, 239, 285, 547
- Кремзир див. Кромерж
- Кремзирський парламент 354, 358
- Кречетніков, Міхаїл 277
- Кривий Ріг, м. 474
- Кривоніс, Максим 183, 185
- Криворіжжя 411
- Крижанівські, рід 224
- Крим (Кримський ханат, Кримська АССР, АР Крим) 23, 25, 27, 41–46, 51, 54, 73, 75–77, 93, 94, 103, 107, 108, 112, 136, 137, 158–160, 162, 163, 166, 168, 170, 173, 186, 198, 206, 207, 216, 217, 226, 233, 237, 239, 240, 241, 243, 265, 269, 274, 275, 295, 300, 302, 304, 411, 429, 435, 437,

- 438, 472, 493, 496–498, 535, 536,
546, 560, 575, 577
Південний 76, 96, 304
Північний 53
Східний 47
Кримська війна 275, 302
Кримський, Агатагел 99, 465
Крип'якевич, Іван 530
Кроковський, Йоасаф, митро-
полит київський 229, 250
Кромерж (Кремзир), м. 354
Кропивницький, Марко 326
Крузе, Ніколай 47
Крупницький, Борис 215
Крушельницький, Антін 507
Кубанське козацьке військо 279
Кубань, область 25, 42, 103, 279,
280, 284, 288, 479, 481
Кубань (Гіпаніс), р. 24, 28, 51, 53,
279, 477
Кубійович, Володимир 367, 531,
537
Кузнецовськ (Вараш), м. 563
Куліш, Пантелеймон 35, 62, 156,
215, 314, 315, 316, 318, 319, 323,
325, 357, 377, 385, 575
Кульчицький, Станіслав 481
Кумейки, с. 170, 173
Кун, Бела 445
Кунк, Ернст-Едуард (Аріст) 62
Кунцевич, Йоасафат св. 174
Курбас, Лесь (Олександр-Зе-
нон) 467
Курило, Олена 484, 494
Курилович, Володимир 399
Курськ, м. 426, 427
Курцевич, Езекіїл див. Булига-
Курцевич, о. Езекіїл
Кутузов, Міхаїл див. Голеніщев-
Кутузов, Міхаїл
Кувяві 63
Кючук-Кайнарджийський мир
239, 243
Ладога (Стара Ладога, Аль-
дейгюборг), м. 56, 64, 66, 68
Ладозьке озеро (Ладога) 63, 66,
240
Лазаревський, Олександр 215
Лайош (Людовик) I Великий,
король угорський 125
Лант, Горацій (Горас Дж.). 99
Лалпчинський, Юрій (Георгій)
456
Ларіндорф, національний район
493
Латвія (Латвійська ССР) 28, 66,
189, 528, 549
Північна 233
Лацький-Бертольд, Зеєв
Вольф 431
Лашенко, Ростислав. 193
Лебедин, м. 219
Лебідь, Дмитро 461
Лев I Данилович, князь галиць-
ко-волинський 114
Лев II Юрійович, князь галиць-
кий 116
Леве, Карл-Йоган-Готфрід 215
Леведія, місцевість 66
Левицький (Нечуй-Левицький),
Іван 325, 326, 377
Левицький, Дмитро 507
Левицький, Михайло, кардинал,
примас Галичини 344
Левицький, о. Йосип 344, 346
Левицький, Парфеній див. Пар-
феній (Левицький)
Левін, Езекіїл 540
Левін, Курт (Ицхак) 540
Левін, Натан 540
Левкон I, цар боспорський 42
Легар, Франц (Ференц) 336
Лемківщина див. Південно-
Західна Галичина
Леся Українка див. Українка,
Леся
Ленін (Ульянов), Владімір 37,
298, 328, 371, 410, 413, 426, 428,
452, 455–460, 471, 473, 479,
486, 487, 489, 490, 492, 506, 560,
565, 570
Ленінград див. Санкт-Петер-
бург
Леопольд II, імператор
австрійський 338, 343
Лер-Сплавінський, Тадеуш 50, 99
Лесков, Ніколай 292
Лещинський, Станіслав Богуслав
див. Станіслав I Лещинський
Лжедмитрій I, цар московський
190
Липинський, Вячеслав (Вацлав)
37, 156, 193, 215, 367
Липківський, Василь, митропо-
лит УАПЦ 468
Липський, Володимир 465
Лисан, Юрій 514
Лисенко, Микола 326
Лисяк-Рудницький, Іван 361
Литва (Велике князівство Ли-
товське, Литовська ССР) 28,
32, 34, 38, 99, 109, 113, 114, 117,
121, 123–127, 129, 130–133,
135–137, 139–143, 145, 149–151,
153, 156, 159, 163, 172, 186, 188,
189, 190, 198, 200–203, 296, 325,
502, 528, 549, 571
Литовська митрополія 142, 143
Литовський Статут
Перший 131
Другий (Волинський Статут)
129, 132
Третій 131, 135
Лівобережжя див. Україна Лівобережна
Лівонія (Лівонський орден) 121,
189, 192
Ліст, Ференц (Франц) 215
Ліхачов, Дмитрій 33
Лобода, Григорій 166, 303
Ловать, р. 68
Лодій, Петро 347, 348
Лозинський, Михайло 465, 507
Лозинський, о. Йосип 344, 346
Лойд Джордж, Дейвід 449
Ломбардія, провінція 335, 350
Ломоносов, Міхаїл 62
Лондон, м. 25, 87, 373, 451
Лотарингія, провінція 395, 523
Лотоцький, Олександр 421
Лубни, м. 170, 237, 329
Луганськ (Ворошиловград, Лу-
ганське), м. 463, 545, 546
Лукашевич, Антін 514
Лукомський, Степан (Стефан) 254
Лулу, Василе див. Василе Лулу
Луцьк, м. 114, 171, 174, 314, 324
Луцька єпархія 249, 258
Луцьке воеводство 499
Луцький, Юрій 314
Луцько-Житомирська дієцезія
292
Луцько-Острозька єпархія 143
Лучкай, о. Михайло (Матяцков,
Пап, Поп) 348

- Любавський, Матвей 37
 Любарт (Дмитрій) Гедемінович, князь волинський 116
 Любачівський, Мирослав див. Мирослав Іван (Любачівський)
 Любецький з'їзд 82, 83, 110
 Любеч, м. 80, 82, 83, 92
 Люблін, м. 127, 132, 139, 147, 203
 Люблінська губернія 271
 Люблінська унія 129, 131, 133, 137, 140, 145, 153, 166, 189
 Люблінське воєводство 499
 Любомірські, рід 255
 Любченко, Панас 487, 488
 Люїс, Бернард 31
 Люксембург, велике герцогство 307
 Лютер, Мартин 148, 149
 Ляйпциг, м. 346
 Ляйта (Лейта), р. 335
 Лям, Ян 368
 Лятошинський, Борис 467
 Львів, м. 20, 25, 97, 114, 115, 116, 145, 146, 147, 151, 155, 171, 174, 181, 185, 218, 227, 252, 263, 264, 336, 337, 339, 340, 341, 343, 344, 346, 347, 351, 352, 355, 356, 358, 364, 365, 368, 373, 376, 377, 378, 379, 380, 384, 386, 397, 398, 399, 400, 416, 439, 440, 441, 443, 444, 465, 503, 505, 507, 509, 510, 511, 530, 536, 537, 540, 541, 546, 557, 575, 579
 Львівська єпархія 171, 249, 258, 342
 Львівська область (Львівщина, Львівське воєводство) 499, 504, 562
 Львівська Політехніка 362
 Львівське (Ставропігійське, Успенське) братство 146, 147, 151, 171, 258
 Львівський університет 329, 348, 361, 384, 503
 Львов, Георгій 401, 402
 Маєр, Каєтан 353
 Мазепа (ур. Мокієвська), Маріана (Марія) 215
 Мазепа-Колединський, Іван, гетьман український 19, 208, 214–223, 228–230, 233, 237, 240, 247, 248, 249, 251, 255, 407, 418
 Мазепа-Колединський, Степан-Адам 215
 Македонія 100, 171, 396
 Максим, митрополит київський 115
 Максимович (Саврич), Карл 487
 Максимович, Михайло 35, 36, 310, 311, 312, 313, 345
 Макух, Іван 507
 Мала Азія див. Азія
 Мала Хортиця, о. 163, 166
 Маленков, Георгій 559
 Малиновський, о. Олександр 531
 Малишко, Андрій 561
 Малоросійське генерал-губернаторство див. Гетьманщина
 Малоросія див. Гетьманщина
 Мальчевський, Антоній 317
 Манітоба, провінція 23
 Манкієв, Алексей 30
 Мануїльський, Дмитро 421, 426
 Маняк, Володимир 481
 Маньчжурія 102, 275
 Мараморош-Сигет (Мармарош-Сигет), м. і комітат 397, 444
 Мараморощина (Мармарощина, Марамуреш) 27, 512
 Марацці, родина торговців-греків 304
 Маріуполь, м. 27, 243, 304, 498
 Марія Тереза, імператриця австрійська 336, 337, 338, 342, 343, 345, 347
 Маркевич, Микола 35, 310, 314
 Марков, Дмитро 399
 Марков, Осип 377
 Маркович, Роман 310
 Маркович, Яків 310
 Марковичі, рід 224, 247
 Маркс, Карл 327, 458, 468, 489
 Маркусь, Василь 550
 Маркуш, Олександр (А. Хустський) 519
 Мармурове море 96
 Мартин I, пара римський 76
 Мархлевський національний район 495
 Масарик, Томаш Гариг 435, 445, 515
 Масахусетс, штат 367
 Матрега див. Тмуторокань
 Махно, Нестор 367, 427, 429, 433, 435, 436, 472
 Махновець, Леонід 57, 114
 Мегари, античне місто 42
 Мегмед II Завойовник (Фатих), султан османський 159
 Медієв, Абдурешит Меді оглу 303
 Межиріччя 414
 Мейс, Джеймс 481
 Меленевський, Маркіян (Мар'ян Басок) 328
 Мельник, Андрій 367, 422, 531, 537
 Мельник, міст. 414
 Менглі I Герей, хан кримський 159, 160
 Менделе Мойхер-Сфорим (Шалом Яков Бройде, Соломон Абрамович) 300
 Меретин (Мердерер-Меретині), Бернард 252
 Метерніх, Клемент Лотар Венцель фон 346, 349, 350
 Метлинський, Амвросій (А. Могіла) 312
 Методій, св. 55, 69, 77, 95, 98, 100
 Меньшиков, Александр 241, 219
 Меньшикови (Меншикови), рід 289
 Мешко II Лямберт, король польський 81
 Миклашевський, Михайло 223
 Миколаїв, м. 240, 251, 283, 411, 563
 Мирослав Іван (Любачівський), кардинал 389
 Михайло Всеволодович Чернігівський, св., великий князь київський 107
 Михальчук, Костянтин (Кость) 318
 Міклошч, Франц (Франьо) 62
 Мілан, м. 336
 Мілет, античне місто 42
 Мілюков, Павел 62, 330
 Мільшейн, Натан 371
 Мінгаймер (Мюнгаймер), Адам. 215
 Міндаугас (Міндовг), князь литовський 121, 123, 124

- Мініх, Йоган Буркгард Христофор 240
- Мінська губернія 293, 416
- Міхаїл Фьодорович, цар московський 190
- Міхновський, Микола 328, 330, 383
- Міцкевіч, Мечислав 434
- Міяковський, Володимир 484
- Могила, Петро 172, 173, 174, 226, 229, 250, 303
- Могилів, м. 292
- Могилівська губернія 293
- Могилівська єпархія 227
- Могильницький, о. Іван 344
- Молдавія (Молдавська АССР, Молдавська ССР, Молдова) 27, 28, 49, 52, 127, 143, 151, 159, 166, 168, 170, 172, 185, 186, 198, 221, 233, 239, 263, 291, 303, 346, 370, 490, 512, 528, 549, 551
- Північна 333
- Молотов (Скрябін), Вячеслав 527, 533, 539, 559
- Молочна, р. 300, 301
- Монголія (Монгольська імперія) 102, 103, 105, 113
- Монкастро див. Білгород-Дністровський
- Мономаховичі (Мономашичи), династія 80, 81
- Мончаловський, Осип 377, 379
- Моравія (Моравія-Силезія) 49, 77, 105, 136, 148, 335, 338, 354, 361, 517, 524, 527
- Моравський, Теодор 259
- Морачевський, Пилип 320, 325
- Мордовець (Мордовцев), Данило 259
- Мороз, Валентин 367, 566, 567
- Москва, м. 30, 32, 33, 38, 39, 74, 81, 100, 103, 108, 115, 117, 123, 124, 129, 141, 142, 143, 146, 150, 151, 171, 173, 189, 190, 192, 194, 216, 227, 228, 229, 249, 285, 313, 324, 346, 376, 403, 409, 421, 425, 426, 428, 438, 451, 453, 454, 456, 457, 461, 463, 467, 471, 473, 474, 476, 477, 478, 479, 481, 485, 486, 487, 496, 497, 498, 507, 528, 533, 536, 545, 560, 563, 567, 571, 572, 574, 577
- Московія (Московська держава, Московське князівство, Московське царство) див. також Росія 28–32, 35, 37–39, 74, 81, 107, 117, 123, 127, 141–143, 146, 151, 156, 159, 160, 162, 166, 168, 170, 172, 173, 175, 179, 185–193, 195, 197–199, 203, 205–209, 211, 213–219, 221, 222, 225–230, 233, 235, 236, 240, 248–250, 253, 255, 257, 258, 289, 302, 309, 342, 365, 376
- Московський патріархат 192, 226, 258
- Московський університет 312
- Мстислав (Степан Скрипник), патріарх УАПЦ 367, 538, 556, 574
- Мстислав I (Гаральд-Федір) Володимирович, великий князь київський 83, 110
- Мстислав (Костянтин) Удатний, князь тмутороканський і чернігівський 78
- Мудрий, Василь 507
- Мукачеве (Мукачів), м. 77, 347, 444, 516, 525, 550
- Мукачівська єпархія 347
- Мусоліні, Беніто Амількаре Андреа 510, 524
- Муха, Петро див. Петро Муха
- Мухамед, пророк 160
- Мюлер, Герард Фридрих (Фьодор Міллер) 62
- Мюнхен, м. 367, 524, 527
- Нагірний Карабах, область 571
- Наддніпрянина див. Україна
- Наддніпрянська
- Надсяння 27
- Найсе, р. 549
- Найтингейл, Флоренс 19, 275
- Наливайко, Северин 166
- Наполеон I Бонапарт, імператор французький 276, 333
- Нарва, р. 218, 527
- Наукове товариство імені Шевченка (НТШ) 329
- Наумович, о. Іван 375, 378, 379, 384
- Нахман із Брацлава (Нахмен Брацлавер) 262
- Неаполітанське королівство 125
- Неаполь Скитський 42, 44, 45
- Нева, р. 218
- Немирич, Юрій 199, 203, 223
- Нестор, літописець 98
- Нечай, Данило 183
- Нечуй-Левицький, Іван див. Левицький, Іван
- Некрасов, Ніколай 292
- Никодим (Ніколай Кротков), єпископ чигиринський 419
- Нідерланди 301
- Нідерле, Любор 50
- Ніжин, м. 213, 216, 224, 246, 247
- Ніжинська гімназія 348
- Ніколай I, імператор російський 274, 275, 281, 312, 316, 317, 318, 324, 351, 401, 556
- Ніколай II, імператор російський 274, 329, 398, 401
- Нікон (Нікіта Мінін), патріарх московський 192
- Нікополь, м. 42
- Німан, р. 73, 121, 130, 287
- Німецька АССР 535
- Німецька імперія див. Німеччина
- Німеччина (Німецька імперія) 23, 33, 39, 86, 136, 148, 215, 242, 284, 304, 323, 324, 340, 344, 373, 395, 396, 397, 400, 410, 413, 414, 415, 418, 421, 422, 434, 435, 445, 449, 456, 483, 487, 495, 510, 512, 523, 524, 525, 526, 527, 528, 531, 532, 533, 535, 538, 539, 540, 542, 543, 547, 549, 551, 555
- Західна 552
- Північна 65
- Східна 31, 559, 571
- Ністор, Іон 513, 514
- Ніштадтський мир. 233
- Нова Сербія 239, 247
- Нова Січ 221, 237
- Новгород (Новгород Великий), м. 63, 64, 72, 77, 78, 81, 85, 87, 92, 103, 107, 108, 112, 113, 114, 123, 188, 228, 533
- Новгород-Сіверська єпархія 250
- Новгород-Сіверський, м. 101, 127, 174, 213, 224, 227, 247, 251
- Новгородщина (Новгородська

- земля, Новгородське князівство) 63–65, 73, 74, 80, 83, 85, 102, 116, 117
- Новий Златопіль, національний район 493
- Новоградок, м. 141, 142, 143, 172
- Новомиргород, м. 237
- Новоросія (Новоросійська губернія) 28, 238, 239, 240, 247, 251, 269, 72, 277, 280, 300, 301, 305
- Нойфельд, Дитрих 436
- Нольде, Боріс 193
- Норвегія 65, 81, 307
- Нормандія, провінція, герцогство 66
- Нью-Джерсі, штат 366
- Нью-Йорк, м. 366, 367, 373, 560
- Нью-Мексико, штат 23
- Оболенські, Димітрі (Димітрі Оболенський) 62, 96
- Оболенський, Сергій 372
- Овруч, м. 174
- Огієнко, Іван (митрополит Іларіон) 531
- Оглоблин (Мезько), Олександр 215, 466
- Огоновський, Омелян 99, 377
- Одер (Одра), р. 48, 50, 51 549
- Одеса, м. 25, 27, 240, 271, 273, 283, 285, 288, 291, 297, 304, 329, 348, 370, 371, 411, 421, 428, 466, 493, 494, 496, 535, 568
- Одеська область 473
- Одінець (Одинець) Димітрі 434
- Озерський, Силуан 229
- Ока, р. 51
- Окіншевич, Лев 193
- Октавіан Август, Гай Юлій Цезар, римський принцепс 44
- Олаф Еріксон Скотконунг, король шведський 81
- Олег (Гелгі), князь київський 64, 69, 70, 71, 77, 87, 91, 171
- Олег Святославович, князь державляньський 72
- Олександрівськ див. Запоріжжя
- Олексій (Громадський), митрополит 538
- Олешки, м. 221, 237
- Олійник, Борис 567
- Ольвія, античне місто 42, 44, 46
- Ольга, княгиня київська 69, 70, 73, 77, 87, 95
- Ольгерд Гедимінович (Альгірдас) 124
- Ольшавський, Михайло Мануїл, єпископ мукачевський 347
- Омелянович-Павленко, Михайло 441
- Онега, о. 66
- Онисифір (Петрович-Девочка), митрополит київський 151
- Ончул, Аурел фон 444
- Оріль, р. 217
- Орлай де Карва, Іван 348
- Орлик, Пилип, гетьман український (у вигнанні) 220, 221, 233, 251, 255, 365
- Осадця, Михайло 377
- Осадчий, Михайло 566
- Османська імперія див. Туреччина
- Основ'яненко, Григорій (Грицько Квітка) 311, 312, 314
- Остер, м. 213, 216, 224
- Остріг, м. 146, 149, 174
- Острозький полк 235
- Острозька академія 146, 149, 151, 170
- Острозька-Ходкевіч, Анна Алоїза 146
- Острозький, Василь-Костянтин 135, 146, 151–153, 155
- Острозький, Костянтин Іванович 145
- Острозькі, князівський рід 174
- Остринин-Іскра, Яків Стефан (Яцько Остриниця) 166, 173
- Оттон I, імператор 95
- Охтирка, м. 191
- Охтирський гусарський полк 235
- Охтирський полк 235
- Павел I, імператор російський 278, 280
- Павлик, Михайло 381, 382, 385
- Павличко, Дмитро 567, 573
- Павловський, Олексій 311
- Падеревський, Ігнацій Ян 294, 442
- Паїсій, патріарх єрусалимський 185
- Пайпс, Річард Едгар 423
- Палацький, Франтишек 353, 354
- Палеологос, родина 304
- Палестина 298, 369
- Палієнко, Микола 432
- Палій (Гурко), Семен 255
- Панейко, Василь 451
- Панкович, Стефан, єпископ мукачівський 390
- Панонія 41
- Пантикапей див. Керч
- Панькевич, Іван 519
- Параджанов, Сергій 562
- Париж, м. 350, 367, 372, 435, 442, 445, 449
- Парфеній (Левицький), архієпископ 329
- Пастернак, Боріс 560
- Паулі Жегота, Ігнацій 345, 368
- Пашкевіч, Генрік (Генрих) 63
- Педрел, Феліпе 215
- Пеленський, Ярослав 184
- Пелех, Орест 319
- Пелехатий, Кузьма 508
- Пелопонес, півострів 96
- Пеньківка, с. 53
- Первомайський, Леонід (Ілля Гуревич) 494
- Перемиська єпархія 116, 249, 258, 342
- Перемисько-Самбірська єпархія 143
- Перемишляни, м. 340
- Перемишль (Пшемисьль), м. 56, 73, 77, 110, 147, 171, 344, 364, 369, 380
- Пересічень, м. 56
- Перетц, Володимир 291
- Переяслав (Переяслав-Хмельницький) 38, 52, 74, 80, 82, 105, 170, 192, 193, 196, 197, 213, 216, 224, 251, 560
- Переяславець, м. 71
- Переяславська угода 38, 192, 193, 194, 196, 198, 209, 213, 219, 220, 223, 240
- Переяславське єпископство 258
- Переяславщина (Переяславська земля, Переяславське князівство) 73, 74, 80–83, 85, 98, 103, 127, 156
- Перль, Йосеф 340

- Персія (Перська імперія) 44, 54, 103, 107, 235, 241
- Перша світова війна 25, 33, 34, 37, 269, 276, 283, 284, 294, 296, 300, 301, 304, 324, 326, 327, 330, 333, 336, 341, 359, 366–368, 371, 374, 385, 386, 389, 395, 401, 435, 439, 449, 466, 495, 502, 504, 506, 508, 512, 527, 549, 551
- Петлюра, Симон 328, 367, 404, 413, 420, 421, 427–430, 432, 433, 443
- П'ємонт 275, 349, 359, 384, 385, 443, 526
- Петрів, Всеволод 432
- Петрино, Александру 370
- Петрицький, Анатоль 467
- Петрів, Всеволод 432
- Петро Муха 127
- Петров, Олексій 316
- Петроград див. Санкт-Петербург
- Петрушевич, Євген 367, 400, 429, 439, 440, 443, 503, 507
- Петрушевич, о. Антін 379
- Перацький, Броніслав Вільгельм 511
- Пилипенко, Сергій (Сергій Сліпий) 467
- Пилиця (Пілиця), р. 333
- Пилявці (Пилява), с. 185
- Південний Буг (Гіпаніс), р. 24, 42, 48, 49, 50, 53, 55, 160, 206, 237, 240, 243, 287, 303, 535
- Південно-Західний край 292
- Північна війна 214, 218, 229, 233, 241, 255
- Північне море 64
- Північне Причорномор'я 44, 46
- Пігуляк, Єротеї 388
- Пігуляк, Юстин 388
- Підкарпатурська земля див. Закарпаття
- Підкарпатська Русь див. див. Закарпаття
- Підкарпаття див. Закарпаття
- Підкова, Іван див. Іван Підкова 303
- Підляшшя, край 27, 123, 146, 501, 510, 528, 531
- Південне 451, 499
- Підмогильний, Валер'ян 484
- Піза, м. 94, 107
- Пілсудський, Юзеф Клеменс 430, 502, 503
- Пінінський, Леон 398
- Пінськ, м. 74, 171
- Пінська епархія 172
- Пінсько-Турівська епархія 143
- Піренейський півострів 65
- Пітсбург, м. 444
- Плетенецький, о. Єлисей 170
- Площанський, Венедикт 378, 384
- Плужник, Євген 484, 561
- Плющ, Леонід 367, 567
- Поволжя, край 535
- Нижнє 477
- Середнє 479
- Побужжя, край 157
- Погодін, Міхаїл 32, 62, 108, 344
- Подгородецький, Лешек 34, 35
- Подільська епархія 329
- Поділля (Подільська губернія, Подільське воєводство), край 25, 27, 55, 124, 126, 129, 156, 162, 170, 183, 187, 202, 205, 206, 233, 249, 250, 255, 257, 259, 260, 265, 269, 272, 284, 285, 292, 297, 303, 317, 333, 340, 364, 428–430, 536, 555
- Західнє 135, 163
- Північнє 114
- Східнє 140, 257, 260
- Подніпров'я, край
- Нижнє 474
- Середнє 51, 53, 56, 61, 63, 66, 69, 74, 76, 108
- Подністров'я, край
- Середнє 53
- Подолінський, Сергій 323, 326
- Пожарський, Дмитрій 553
- Познанський, Борис 318
- Познань, м. 139
- Покас, Григорій 254
- Покровський, Міхаїл 62
- Полетика, Василь 310
- Полісся, край 27, 499, 501, 504, 508, 509, 528, 543, 549
- Західнє 451, 528
- Полікарп (Сікорський), митрополит УАПЦ 538
- Половецьке Поле див. Дешт-и-Кипчак
- Полоз (Полозов), Михайло 487
- Полонська-Василенко, Наталя 51, 215, 242
- Полоцьк, м. 74, 87, 127, 171
- Полоцька епархія 227
- Полоцька земля (Полоцьке князівство) 73, 80, 82, 123, 157
- Полоцький, Симеон див. Симеон Полоцький
- Полоцько-Вітебська епархія 143
- Полтава 214, 219, 221, 224, 251, 318, 329, 416, 420, 547
- Полтавська битва 221
- Полтавська епархія 325
- Полтавщина (Полтавська губернія) 25, 27, 269, 272, 274, 277, 284
- Полуботок, Павло, гетьман Лівобережної України 241, 315
- Полянська земля 64
- Польсько-Литовська держава див. Річ Посполита
- Польща (Королівство Польське) див. також Річ Посполита 19, 27, 28, 30–35, 38, 39, 46, 50, 93, 105, 109, 110, 112–114, 116, 117, 121, 123–127, 129–137, 139–143, 145, 149, 150, 153, 156, 160, 166–168, 170, 173, 175, 179, 182, 183, 185–193, 197–199, 203, 205–209, 213–219, 221, 222, 224–226, 229, 230, 233, 245, 250, 255, 259, 263, 265, 269, 271, 275, 279, 280, 292–296, 301, 320, 324, 325, 333, 335, 340, 344, 349, 354, 365, 373, 398, 402, 413, 423, 428–430, 434, 439, 442, 443, 445, 449, 451, 456, 484, 494, 495, 499, 500–504, 506–511, 514, 515, 517, 523, 525, 527, 528, 530–533, 537, 539, 540, 545, 549, 550, 551, 555–557, 559, 571, 575
- Західна 540
- Південна 95
- Південно-Східна 50
- Південно-Центральна 50
- Східна 27, 48, 530
- Центральна 48
- Померанія, провінція 549
- Східна 301
- Попович, Омелян 388, 443, 444

- Порайко, Василь 488
 Португалія 31, 65, 139
 Порц, Микола 328, 404
 Посевіно (Посевин), Антоніо 150
 Постишев, Павло 485, 486
 Потебня, Олександр 325
 Потій, Іпатій (Адам), митрополит київський і галицький 151, 153, 171
 Потоцький, Анджей Казімеж 383
 Потоцький, Миколай 170, 182
 Потоцький, Станіслав Ревера 170
 Потоцький, Стефан 182
 Потоцькі, рід 255, 288
 Потьомкін-Таврійський, Григорій 239, 240
 Почаїв, м. 227
 Почеп, міст. 247, 287
 Правобережжя див. Україна
 Правобережна
 Прага, м. 336, 346, 351, 354, 367, 445, 451, 503, 515, 516, 517, 518, 525, 526, 549
 Прешів див. Пряшів
 Приазов'я, край 279, 304
 Прибалтика, край 31, 123
 Придністров'я (Трансністрія), край 303, 535, 542, 546
 Прип'ять, р. 27, 50, 52, 55, 287
 Причорномор'я, край 25, 41, 43, 45, 137
 Північне 94, 159, 206, 221, 265, 302
 Східне 96
 Прицак, Омелян 63, 64
 Прованс, провінція 125
 Продан, Василь 388
 Прокопій з Кесарії 48, 49
 Прокопович, Теофан, архієпископ 229, 250, 251, 253
 Проскурів див. Хмельницький, м.
 Прусія 34, 149, 198, 218, 263, 264, 275, 301, 346, 349, 359, 361, 384, 555
 Східна 527, 539, 549
 Прут, р. 48, 49, 55, 66, 221, 303, 512
 Прушани, міст. 414
 Пряшів (Прешів), м. 389, 444, 557
 Пряшівщина 27, 333, 372, 515
 Псков, м. 32, 228
 Псковське князівство 157
 Пугачів, міст. 414
 Пугачов, Смельян 239
 Пулуй, Іван 325
 Путівль, м. 191
 Пушкар, Мартин 199
 Пушкін, Александр 214, 315, 319
 Пфальц, курфюршество 341
 Пшемишль див. Перемишль
 Пясти, династія 124, 125, 132
 Пятаков, Георгій 425
 Пьоторкув (Пьоторкув-Трибунальський, Пйотрков) 133
 Пьотр I, імператор російський 74, 214, 216, 217, 218, 219, 221, 233, 237, 240, 241, 242, 243, 248, 249, 255, 274, 315, 324, 418, 420
 Пьотр III, імператор російський 242
 Рагіта (Гавронський), Францішек 259
 Рагоза, Михайло, унійний митрополит київський 152, 153
 Радзивіл, Богуслав 198
 Радзивіл, Януш 186, 187, 198
 Радзивіли, рід 149
 Радзін, міст. 414
 Радивіловський, о. Антоній (Антін) 227
 Раєвський, Михаїл 384
 Райн, р. 300
 Раковський (Хрїстев), Хрїстиян 421, 426, 452, 456, 457, 487
 Ракоці, Дьордь див. Дьордь I Ракоці 186
 Ракушка-Романовський, Роман 253
 Ралі, родина 304
 Растрелі, Бартоломео-Франческо (Варфоломей) 252
 Рахівський район 31
 Ребет, Лев 511
 Ревай, Юліян 519, 525
 Революційна українська партія (РУП) 327, 328
 Ревуцький, Аврагам 431
 Ревуцький, Левко 467
 Ренер, Карл 327, 431
 Реформатський, Сергей 292
 Рєпін, Ілья 292
 Рибак, Натан 494
 Рибаків, Борис 50, 51, 63
 Рибентроп, Йоахім фон 527, 533, 539
 Ригер, Франтишек Ладислав 353, 354
 Рилєєв, Кондратій 292
 Рильський, Максим 101, 561
 Рильський, Тадей (Максим Чорний) 318
 Рим, м. 44, 76, 95–97, 148, 151–154, 174, 228, 341, 367, 524, 531, 574
 Римська імперія 32, 40, 43, 44, 46, 51, 65, 76, 96, 148
 Східна див. Візантія
 Ришельє (Дюк), Арман Еманюель дю Плєссє де 305
 Ришельєвський лицей 304, 348
 Рівне, м. 315, 428, 536, 563
 Рігельман, Алєксандр 310
 Рїтнер, Тадеуш (Томаш Чашка) 341
 Рїч Посполита (Польсько-Литовська держава, див. також Польща) 25, 30, 33, 34, 74, 75, 128, 129, 140, 145, 149–151, 153, 159, 162, 166, 171–174, 179, 181, 183, 185–187, 190, 191, 193, 197, 198, 200, 201–203, 207, 208, 227, 233, 235, 241, 245, 247, 248–252, 255, 257–260, 263–265, 275, 294, 295, 297, 316, 324, 338, 339, 342, 368, 430, 502
 Рїчицький, Андрій (Анатоль Пісоцький) 484
 Рогатин, м. 147, 340
 Рогатинець, Юрій 153
 Рогач, Іван 525
 Родєз, м. 64
 Родєнь (Родня, Артанія), м. 51, 63
 Роздольський, Роман 507
 Розеті, родина 303
 Розумовський, Андрій 278
 Розумовський, Кирило, гетьман 242, 243, 247, 248, 278
 Розумовський, Олєксій Григорович 242
 Розумовський, Олєксій Кирилович 278

- Роман I Лакапін, імператор візантійський 55
- Роман Мстиславич, князь галицько-волинський 85, 112, 113
- Роман-Кош, г 23
- Романови, династія 30, 32, 190, 274
- Романовичі, династія 112, 116
- Романчук, Юліян 381, 383, 439
- Ромжа, Теодор Юрій, єпископ 557
- Рооп Йоган-Готгард фон дер 240
- Російська імперія див. Росія
- Росія див. також Московія (Великоросія, Російська держава, Російська імперія, Російська СФСР, РСФСР) 23, 25, 28–35, 37–39, 56, 62, 72, 74, 75, 179, 193, 196, 197, 214, 215, 218, 221, 227, 233, 235–237, 239–245, 247–249, 251, 253, 255, 257–260, 262–265, 267, 269, 271, 272, 274–285, 287, 288, 291, 292, 294–296, 298, 299–308, 310–314, 316–320, 322–330, 335, 342, 343, 346, 347, 349, 351, 355, 356, 363, 365, 370–372, 374, 376, 377, 380–385, 389, 390, 395–398, 400–405, 407, 409–414, 417, 419–423, 425–428, 430, 431, 433–437, 442, 451–458, 469, 472, 481, 483, 484, 486, 490, 492, 499, 502, 508, 512, 533, 551, 554–557, 560, 567, 574, 575, 579
- Західна 28, 372
- Південна 28, 320, 376
- Північна 56
- Центрально-Північна 56
- Росляген, місцина 62
- Росоха, Степан 525
- Ростислав Володимирович, князь галицько-волинський і тмутороканський 80, 110
- Ростиславичі, династія 80, 110, 112
- Ростов Великий 37, 56, 63, 65, 66, 68, 188
- Ростово-Суздальська земля (Ростово-Суздальське князівство, Ростовське князівство) 73, 80, 83, 85, 91
- Ростовцев, Міхаїл 292
- Рось, р. 51, 63, 81, 105
- Рот, Йозеф 341
- РСФСР див. Росія
- Руденко, Микола 566
- Рудницька, Мілена 506
- Рудницький (Кедрин), Іван 367, 507
- Рудницький, Степан 23, 465
- Рудницький, Ярослав Богдан 157
- Рудницький-Лисяк, Іван див. Лисяк-Рудницький, Іван
- Рузвелт, Франклін Делано 547, 549, 553
- Румелія, провінція 160
- Румунія 27, 28, 31, 52, 335, 370, 396, 402, 444, 445, 490, 512, 514, 515, 517, 523, 525, 533, 535, 542, 549, 551, 559, 571
- Румянцев-Задунайський, Пьотр 243, 277
- Румянцєви, рід 289
- Рурська область 523
- Русь (Руська держава, Руська земля, Руський каганат) див. також Україна 53, 57, 62–64, 66, 69–72, 74, 81, 82, 85, 91, 95, 97, 105, 123, 124, 145, 203, 228
- Біла 32, 74, 202
- Велика 32, 74, 142
- Київська 28–35, 37–39, 57, 61–63, 65–76, 78, 80–103, 105, 107–109, 113, 115–117, 121, 123, 124, 126, 127, 129–131, 137, 141, 148, 156, 159, 172, 179, 188, 189, 193, 198, 227, 235, 253, 263, 312–314, 324, 375, 376, 383, 554
- Мала 32, 74, 142
- Новгородська 64
- Південна 34, 74, 116
- Північна 33, 188
- Північно-Східна 141
- Підкарпатська див. Закарпаття
- Червона див. Галицько-Волинська держава 129
- Руське воєводство див. Галичина
- Рутський, Йосиф Велямін, митрополит київський (унійний) 171
- Рюген, о. 56
- Рюрик (Гроєрекр), новгородський князь 31, 63, 64, 65, 71, 74, 81, 87, 189
- Рюриковичі, династія 32, 63, 74, 81, 87, 124, 130, 189
- Рязань, м. 103
- Сабатай (Шабтай) Цві 297
- Сабов, о. Євменій (Є. Іванов) 390
- Сабов, о. Орест 444
- Савченко, Федір 484
- Сагайдачний (Конашевич), Петро 168, 170, 171, 185, 190, 208
- Садовська-Барилоті, Марія 326
- Саксонія, курфюршество 218
- Самара, р. 217
- Самойлович, Іван, гетьман Лівобережної України 216, 227
- Сангушки, рід 174, 255
- Сандомирське воєводство 333, 336
- Санкт-Петербург (Петроград, Ленінград) 30, 32, 36, 38, 218, 228, 233, 236, 237, 241, 242, 243, 244, 248, 251, 252, 260, 263, 265, 269, 274, 275, 276, 281, 285, 287, 314, 315, 318, 319, 320, 322, 324, 325, 326, 329, 346, 376, 383, 384, 388, 396, 398, 401, 402, 403, 404, 407, 409, 410, 411, 412, 427, 533, 536
- Санкт-Петербурзький Імператорський університет 318, 348
- Сапеги, рід 149
- Сараєво, м. 336, 386, 396
- Сарай Новий (Сарай-Берке) м. 107, 123, 159, 188
- Сарай Старий (Сарай-Бату), м. 105, 107, 113
- Сардинія, о. 65
- Сардинія-П'ємонт див. Сардинське королівство
- Сардинське королівство (Сардинія-П'ємонт) 275, 359, 384
- Саркел див. Біла Вежа 55, 56, 70
- Сарнаки, міст. 414
- Сарсель, м. 367
- Сверстюк, Євген 560, 566
- Свенціцький, Іларіон 530

- Сверчевський, Кароль (генерал Вальтер) 555
- Свистун, Пилип (Филип) 377, 379
- Світличний, Іван 560, 566
- Святополк II Ізяславич, великий князь київський 83
- Святополк-Четвертинський Гедеон (Григорій), митрополит київський 227
- Святослав Ігоревич, князь київський 69–72, 92
- Святослав Ярославич, князь чернігівський, великий князь київський 80, 81
- Священна ліга 206, 216
- Священна Римська імперія германської нації 124, 168, 524
- Священний союз 346
- Севастополь, м. 240, 275, 437, 536, 546
- Сейм, р. 50, 55, 78
- Сембратович, Йосиф, митрополит галицький (унійний) 384
- Семенко, Михайль (Михайло) 484
- Сеник, (Грибівський) Омелян 537
- Сенявські, рід 255
- Серафіно, родина 304
- Сербія 28, 237, 335, 396
- Сергій I (Іван Страгородський) патріарх московський 553
- Середземне море 24, 66, 68, 94, 96
- Середземномор'я 65
- Східне 68, 94, 96
- Середньодунайська рівнина 24, 46, 50, 51, 69
- Серет, р. 399
- Серчик, Владислав Анджей 35
- Седлїцька губернія 271
- Семашко, Іосіф (Юзеф), архієпископ ліовський і віленський 324, 325
- Сенкевіч, Генрик 19, 294
- Сергеевіч, Васілій 193
- Сибір 263, 284, 325, 409, 428, 435, 478, 483, 484, 530, 531, 540, 557, 560, 564
- Південний 102, 288
- Східний 428
- Сильвай, о. Іван (Урїл Метеор) 389
- Симеон Полоцький (Самійло Петровський-Ситніянович) 229
- Симоновський, Петро 254
- Симферополь, м. 42, 240, 497
- Синеус, літописний князь русів 64
- Синюха (Сині води), р. 237
- Синявський, Олекса 484
- Синьоводська битва 123
- Сицилійське королівство 66
- Сицилія, о. 65
- Сіверський Донець (Донець), р. 24, 48, 50, 51, 66, 103, 187, 191, 291
- Сіверськодонецьк (Северодонецьк, Сіверодонецьк), м. 474
- Сіверщина (Новгород-Сіверська губернія, Новгород-Сіверське князівство, Новгород-Сіверське намісництво, Новгород-Сіверщина, Сіверська земля) 55, 85, 103, 123, 126, 192, 202, 243, 272
- Сіверщина див. Новгород-Сіверський
- Сікорський, Іван 292
- Сікорський, Полікарп див. Полікарп (Сікорський)
- Сілезія (Шльонськ), область 136, 335, 373, 517, 524, 536, 537, 549
- Сілезьке воеводство 499
- Сіманський, Сергій див. Алексій I
- Сірко, Іван 303
- Січинський, Мирослав 383
- Скальковський, Аполон 259
- Скандинавія 57, 64, 65, 66, 72, 88, 197
- Скарга, Пьотр 150, 153
- Скитія 45, 76
- Мала 44, 45
- Сковорода, Григорій 251, 253
- Скоропадський, Іван, гетьман Лівобережної України 219, 221, 223, 240, 241, 248, 418
- Скоропадський, Павло, гетьман 367, 418, 419, 420, 421, 422, 423, 425, 426, 427, 430, 431
- Скоропис-Йолтуховський, Олександр 328
- Скрипник, Микола 412, 425, 456, 457, 479, 483, 484, 485, 486, 564
- Скрипник, Мстислав див. Мстислав (Степан Скрипник)
- Скрипник, Степан див. Мстислав (Степан Скрипник)
- Слабченко, Михайло 466, 483
- Славинецький, о. Єпифаній 229
- Славія (Слава) 63
- Сліпий, Йосип, кардинал, митрополит галицький 367, 509, 556
- Слісаренко (Снісар), Олекса 561
- Словаччина 27, 28, 95, 252, 335, 390, 445, 516, 517, 524, 525, 527
- Північно-Східна 333, 347, 365, 372
- Східна 369, 397
- Слободзея 279
- Слобожанщина (Слобідська область, Слобідська Україна, Слобідський полк, Слобідсько-Українська губернія) 25, 187, 191, 206, 208, 209, 217, 229, 233, 235, 236, 239, 240, 243–248, 250, 251, 255, 258, 269, 277, 279, 280, 281, 284, 289, 306, 310, 314
- Слов'янoserбія, область 239, 247
- Словацький, Юліуш 215, 317
- Словенія 335
- Смаль-Стоцький, Степан 99, 377, 388
- Сміла, м. 260
- Смоленськ, м. 74, 87, 92, 127, 206
- Смоленська єпархія 143, 172, 227
- Смоленська земля (Смоленське князівство) 73, 80, 83, 192
- Смолка, Францішек 353
- Смотрицький, Герасим 146, 149
- Смотрицький, о. Мелетій (Максим) 171, 174
- Снігурський, о. Іван, єпископ перемиський 344
- Снятин, м. 296
- Советський Союз (СССР) 25, 28, 30, 31, 37–39, 366, 367, 371, 373, 430, 453, 455, 457, 466, 468–471, 473–475, 477–479, 481, 483, 486–488, 490, 494, 506, 507, 512, 524, 525, 527, 528, 530, 531–533,

- 535, 536, 538, 540, 543, 545, 547, 549, 551, 553, 554, 559, 560, 562–566, 569–571, 575
- Сокаль, м. 340
- Сократ 253
- Солгат див. Старий Крим
- Солженіцин, Александр 560
- Соловійов, Сергій 32, 33, 37, 214
- Солодуб, Петро 487
- Софонович, о. Теодосій 228
- Софья Алексеевна, московська царівна 216
- Срезневський (Срезньєвський), Ізмаїл 62, 99, 291, 311, 312
- Сремські Карловіці, м. 372
- СССР див. Советський Союз
- Стадіон-Вартгавзен, Франц-Се-
рафім 351, 353, 354
- Сталін (Джугашвілі), Іосіф 37, 298, 410, 457, 459, 461, 467, 471, 473, 474, 478, 481, 485, 486, 487, 489, 492, 527, 528, 533, 547, 549, 550, 552, 553, 554, 556, 557, 558, 559, 560, 565, 566, 571, 573
- Сталінград (Царицин), м. 240, 533, 545, 546
- Сталіндорф, с. і національний район 493
- Сталіно див. Донецьк
- Сталінська область див. До-
нецька область
- Стамбул (Істамбул) див. Кон-
стантинополь
- Станіславів (Станіслав) див.
Івано-Франківськ 440
- Станіслав II Август Понятовсь-
кий, король польський 257, 260
- Станіслав див. Івано-
Франківськ
- Станіслав I Богуслав Лещинсь-
кий, король польський 218, 219, 259
- Станіславівське воєводство 499, 504
- Стара Колонія, місцевість 301
- Стара Ладога див. Ладога, м.
- Старий Крим (Ескі Кірим,
Кірим, Солгат) 326
- Старовський-Попрадов, Юлій 389
- Стародуб, м. 127, 192, 206, 224
- Стародубщина 209, 222
- Стемповський, Станіслав 434
- Стефан III Великий, господар
молдавський 127
- Стефан Баторій (Іштван Ба-
торі), король польський, ве-
ликий князь литовський 167
- Стецько, Ярослав 536, 537
- Стир, р. 55
- Стокгольм, м. 62, 416
- Століпін, Пьотр 284, 330
- Страгородський, Іван див.
Сергій I (Іван Страгородсь-
кий)
- Стрий, м. 341, 380
- Струве, Пьотр 330
- Стрятин (Стратин), с. 171
- Стурдза, родина 303
- Суботів, с. 179, 181, 182
- Субтельний, Орест 220
- Суворов, Александр 553
- Судак (Солдая, Сугдея), м. 103, 108
- Судети, гори й область 341, 524
- Суздаль, м. 37, 103, 188
- Суздальське князівство 74
- Сула, р. 55
- Сулима, Іван 166
- Сулима, Микола 484
- Сулімський, Тадеуш 50
- Сулькевіч, Сулейман Мацей (Ма-
гомет; Сулейман-паша) 438
- Сумський полк 235
- Сумцов, Микола 325, 329
- Суша, о. Яків 174
- Сфарад (Іспанія) 136
- Схід див. також Азія 57, 68, 71, 94, 97, 107, 137
- Близький 136, 275, 533
- Далекий 68, 94, 275, 284, 478, 551
- Середній 53, 61, 65, 66, 91, 94, 103, 395
- Східна Малополяца, див. Гали-
чина Східна
- Східна Прусія див. Прусія
Східна
- Сціборський, Микола 537
- США 23, 28, 39, 298, 301, 364–367, 369–373, 384, 386, 395, 396, 400, 416, 428, 435, 442, 444, 445, 449, 481, 501, 545–547, 551, 554, 556, 564, 574
- Сян, р. 24, 135, 336, 339, 368, 397, 440, 527, 528, 530, 531, 535, 549
- Сянок (Сянік), м. 116
- Таврійська губернія (Таврида) 269, 274, 277, 280, 291, 300
- Таврійська єпархія 325
- Таганрог (Таганріг), м. 425, 426
- Таджикістан (Таджицька ССР) 28, 453
- Талергоф, концтабір 397, 399
- Таманський півострів 42
- Таматарзька єпархія див. Тмуто-
роканська єпархія
- Таматарха див. Тмуторокань
- Тана див. Азов
- Танаїс див. Азов
- Тарноград, м. 414
- Татіщев, Васілій 30
- Ташкент, м. 565
- Твер, м. 103, 123, 188
- Твердохліб, Сидір 503
- Тверське князівство 107
- Тевтонський орден 105, 116, 121, 124, 125, 126, 139, 149
- Тенісон, Алфред 275
- Теодоро (Дорос, Мангул), м. і
князівство 46, 53, 76, 108
- Теодосія (Феодосія, Кафа, Ке-
фе), м. 42, 107, 108, 159
- Теофан III, патріярх ерусалимський 171
- Терек, р. 51, 53, 240, 279
- Тереля, Йосип 367, 567
- Терлецький, Кирило, єпископ
луцький й острозький 152, 153
- Терлецький, Остап (В. Кістка, І.
Заневич) 385
- Тернопіль, м. 340, 364, 380, 399, 440
- Тернопільська область 562
- Тернопільське воєводство 499, 504
- Тетера (Моржковський), Павло,
гетьман Правобережної Ук-
раїни 222
- Техас, штат 23
- Тибр, р. 97
- Тигіна див. Бендери 535
- Тимінський, Іван 388
- Тимур Ленг (Тамерлан), амір хо-
расанський 123, 159

- Тимченко (Богун), Євген 484
 Тира див. Білгород Дністровський
 Тирасполь, м. 292, 535
 Тираспольська дієцезія 324
 Тироль, графство 335
 Південний 395
 Тиса, р. 24, 279, 512
 Тихий океан 103, 376
 Тишкевічі, рід 255
 Тихоміров, Міхаїл 63
 Тихон (Васілій Беллавін),
 патріарх московський 420,
 468, 469
 Тмутороканська (Таматарзька)
 єпархія 76
 Тмуторокань (Гермонаса, Мат-
 рега, Таматарха, Тмутара-
 кань) 54, 69, 76, 77, 78, 80, 82,
 95, 108
 Тобілевич, (Карпенко-Карий)
 Іван 326
 Тобілевич, (Садовський) Мико-
 ла 326
 Тобілевич, (Саксаганський) Па-
 нас 326
 Толстой, Алексій Кон-
 стантінович 292
 Томашівський, Степан 62
 Томсен, Вільгельм Людвіг Пе-
 тер 62
 Торонто, м. 20, 25, 367
 Торунь (Торн), м. 121
 Тот, Алексис (Олексій Товт, св.
 Алексій) 372
 Тракія, історична область 41
 Трансильванія (Семигород) 186,
 187, 198, 199, 335, 370, 512, 517
 Трансністрія див. Придністров'я
 Третяков, Пьотр 50
 Трипілля с. 52
 Трієст, м. 335
 Тріянон, палац 451
 Троцький (Бронштейн), Лев
 298, 410, 413, 428, 473, 474
 Трошинський, Дмитро 278
 Трубецької, Ніколай 99
 Трувор, легендарний князь 64
 Туманський, Федір 310
 Туптало, Данило див. Дмитрій
 Ростовський
 Туреччина (Османська імперія)
 38, 39, 139, 146, 151, 160, 162,
 166, 168, 170, 173, 181, 183,
 186–188, 197, 198, 205, 206, 214,
 217, 221, 222, 226, 229, 233, 235,
 237, 239, 240–243, 247, 248, 255,
 263, 269, 275, 279, 300, 302, 303,
 333, 370, 395, 396, 414, 415, 449,
 456, 497, 523, 525, 560
 Турів, м. 74
 Турівська єпархія 227
 Туркменістан (Туркменська
 ССР) 28, 41, 453
 Турово-Пінське князівство 123
 Тюркська імперія (Тюркский
 каганат) 47
 Тютюнник, Григорій 560
 Тютюнник, Юрко 465
 Уваров, Сергей 312
 Увігичі, м. 110
 Угорська рівнина 516, 517
 Угорщина (Угорське ко-
 ролівство) 28, 31, 69, 81, 93,
 103, 105, 109, 112–114, 116, 117,
 124–126, 233, 237, 252, 258, 263,
 333, 335, 337, 339, 343, 344,
 346–348, 350, 351, 354–356, 358,
 361, 369, 386, 389, 395–397, 413,
 440, 444, 445, 451, 516, 517, 523,
 525, 527, 549, 557, 559, 571, 577
 Південна 239
 Північна 95
 Північно-Східна 347
 Удовиченко, Олександр. 432
 Ужгород 347, 356, 358, 389, 390,
 417, 445, 516, 518, 519, 525, 550
 Узбекистан (Узбецька ССР) 28,
 453
 Україна 5, 6, 19, 20, 23–25, 27–42,
 44–48, 51–53, 55, 61, 65, 69,
 75–77, 108, 123, 127, 129, 134,
 138–141, 143, 145–151, 156, 157,
 162, 165–171, 173, 175, 179, 182,
 18–188, 191, 193, 196–198, 205,
 206, 209, 214–219, 221–226, 228,
 229, 235, 237, 239, 240, 244–254,
 259, 261, 262, 271, 272, 276, 278,
 281–285, 287–289, 291–295,
 297–300, 303–306, 308–313, 315,
 316, 318, 324, 326–328, 330, 333,
 335, 365–367, 370–374, 376, 380,
 382–385, 397, 399, 402–407,
 409–412, 416–423, 425–436, 441,
 443, 444, 449, 451, 453–458,
 461–463, 465–470, 472–479, 481,
 483–490, 492–498, 505–507, 510,
 511, 528, 532, 533, 535–540, 543,
 545–547, 549–554, 556–570,
 572–577, 579
 Західна 24, 27, 50, 57, 139, 143,
 255–257, 259, 261, 263, 265, 373,
 395, 397–399, 469, 508, 528, 530,
 535, 542, 545, 546, 555–557, 562,
 574, 579
 Лівобережна (Лівобережжя)
 183, 184, 191, 205, 206, 209, 211,
 213, 224, 225, 233, 235, 247, 248,
 258, 259, 265, 272, 274, 277, 281,
 283, 292, 294, 295, 309, 318, 413,
 416, 535, 546
 Наддніпряньська (Наддніпрян-
 щина) 39, 269–271, 273, 275,
 276, 277, 279–285, 287–289, 291,
 292, 294–306, 309, 311, 312,
 315–319, 323–327, 330, 339, 340,
 345, 347, 355, 357, 366, 376–380,
 383, 385, 399, 390, 400, 402–404,
 407, 409, 410, 411, 412, 413, 418,
 422, 423, 425–431, 433–435, 437,
 438, 441–443, 445, 446, 451, 455,
 463, 467, 479, 489, 492, 494, 495,
 502, 505, 510, 515, 56
 Південна 51, 108, 156, 233, 251,
 274, 292, 493
 Південно-Західна 48, 55, 303
 Південно-Центральна 42, 44
 Північно-Західна 48, 50, 51, 53
 Північно-Центральна 50–53
 Правобережна (Правобереж-
 жя) 34, 50, 205, 206, 208, 209,
 213, 217, 218, 221, 222, 224–226,
 233, 235–237, 240, 242, 244,
 246–250, 252, 254, 255, 257–260,
 263, 265, 269, 272, 276, 277,
 279–285, 292–295, 312, 317–319,
 322–324, 349, 434, 494, 495, 535,
 540, 546, 562, 574
 Слобідська див. Слобожан-
 щина
 Східна 25, 27, 108, 135, 137, 143,
 145, 283, 412, 535–538, 542, 543,
 552, 557, 568
 Центральна 55, 137, 143, 538,
 542

- Західноукраїнська Народна Республіка (ЗУНР) 423, 425, 429, 430, 440, 441, 443, 444, 451, 465, 499
- Карпатська Україна див. також Закарпаття 525–527, 579
- Українська Народна республіка (УНР) 157, 411, 413–415, 417, 422, 423, 426–433, 441, 443, 449, 465, 502, 543
- Українська народна республіка (УНР) див. Україна
- Українська Советська Соціалістична республіка (Советська Україна, УРСР, УСРР, УСССР) 37, 157, 371, 373, 379, 402, 403, 412, 426, 429, 430, 446, 451, 453–457, 461–463, 465–470, 472–479, 481, 483–487, 490–499, 502, 506, 507, 510, 511, 528, 532, 533, 535, 537–540, 547, 549–556, 559–569, 572–577, 604, 606, 612, 615,
- Українська Советська Соціалістична Республіка (УСССР, Советська Україна) див. Україна 157
- Українка, Леся (Лариса Косач-Квітка) 326, 377
- Ульянов, Владімір див. Ленін (Ульянов), Владімір
- Умань, м. 213, 260, 261, 262, 263
- УНР див. Українська народна республіка
- Уплянд, провінція 62
- Урал, гори 31
- Урбанік, Мартин 252
- УРСР див. УСССР
- УСРР див. УСССР
- УСССР (УРСР, УСРР) див. Українська Советська Соціалістична республіка
- Фанагорія, античне місто 42
- Фасмер, Макс 50
- Федоров (Федорович, Москвитін), Іван 146, 147
- Федькович, Юрій Осип де 388
- Фельдман, Вільгельм 369
- Фенел, Джон 105
- Фенцик, о. Євген 389
- Фенцик, о. Степан 525
- Фердинанд I Добрий, імператор австрійський 349, 350
- Фефер, Іцик 494
- Філевіч, Іван 62
- Філіп, Ян 50
- Філофей, чернець 32, 228
- Фінляндія 31, 243, 275, 410, 413, 549
- Фінська затока 56, 61, 66, 69, 72, 218, 233
- Фітінгоф-Шель, Боріс 215
- Фіхте, Йоган Готліб 306
- Фішер, Алан 160
- Фландрія, провінція 139
- Флондор, Янку 444
- Флоренція, м. 142, 150
- Флорінський (Флоринський), Тімофей 291, 330
- Флорінський, Михаїл 33, 62, 214, 372
- Флоровський, Георгій 372
- Фомін, Олександр 292
- Форальберг, провінція 335
- Фотій, патріярх константинопольський 77
- Франк, Якоб (Яков Лейбович, Яков бен Єхуда Лейб) 297
- Франко Баамонде, Франсиско 510, 524
- Франко, Іван 156, 377, 381, 382, 383, 385, 530
- Франкфурт [на Майні] 25, 350, 354
- Франція 29, 65, 66, 81, 86, 125, 136, 139, 148, 215, 242, 259, 275, 281, 284, 300, 304, 305, 306, 307, 308, 346, 359, 365, 384, 395, 396, 413, 428, 442, 449, 483, 501, 512, 523, 524, 525, 527, 528, 547, 551, 552
- Південно-Центральна 64
- Франц I, імператор австрійський 349
- Франц Йосиф I, імператор австрійський 275, 336, 350, 351, 356, 359, 385, 386, 388, 400
- Франц Фердинанд див. Габсбург, Франц Фердинанд
- Францос, Карл Еміль 341
- Фредро, Александер 368
- Фрейдорф, національний район 493
- Фридендер, Ізраель 137
- Фридман, Сол С. 432
- Фрич-Моджевський, Анджей 139
- Фьодор I Іоанновіч, цар московський 190
- Хаджі Герей 159
- Харків, м. 25, 191, 236, 251, 283, 291, 298, 304, 311, 312, 318, 327–329, 403, 411, 412, 416, 417, 425, 463, 466, 485, 492, 493, 507, 547, 562, 568
- Харківська губернія 269, 272, 274, 277, 282, 284, 287, 288, 295, 297, 304
- Харківська єпархія 250, 325
- Харківська область 473, 577
- Харківський полк 235
- Харківський уланський полк 235
- Хвильовий (Фітільов), Микола 467, 469, 485
- Херсон, м. 41, 240
- Херсонес, античне місто 42, 46, 47, 75, 76
- Херсонська губернія 269, 272, 274, 277, 282, 284, 291, 297, 300, 303
- Херсонська єпархія 325
- Хмельницький (Хмельниченко), Тиміш 186, 187, 303
- Хмельницький, Богдан (Федір) Зіновій, гетьман український 34, 38, 175, 179, 181–183, 185, 187, 188, 191–193, 198, 199, 205, 206, 208, 209, 211, 214, 215, 217–219, 221, 222, 224–226, 228–230, 236, 240, 245, 253, 257, 294, 303, 310, 315, 318, 407, 553
- Хмельницький, Михайло 179, 181
- Хмельницький, Юрій, гетьман український 205, 206
- Хмельницькі, рід 181
- Ходкевич, Григорій 146
- Ходкевичі (Ходкевічі), рід 149
- Хозарія (Хозарський каганат) 55, 56, 65–71, 91, 136
- Холм (Хелм), м. 110, 115, 171, 324
- Холмська єпархія 325, 342
- Холмсько-Белзька єпархія 143

- Холмщина (Холмська земля, Холмське воєводство) 27, 124, 265, 271, 325, 333, 435, 499, 508, 509, 510, 528, 531, 537, 545
- Холодний Яр, урочище 260
- Холодний, Григорій 483
- Хомишин, Григорій, єпископ станіславський 509
- Хорватія 28, 335
- Хортиця, о. 240, 300, 301
- Хотек фон Гюгенберг, Софія Марія Йозефіна Альбіна (єрцгерцогія Софія) 396
- Хогин, м. 271, 513
- Храповицький, Антоній див. Антоній (Алексей Храповицький)
- Христюк, Павло 404, 465, 484
- Хрущов, Нікіта 486, 559, 560, 563–566, 571
- Хуст, м. 444, 525, 526, 579
- Цамблак, Григорій див. Григорій Цамблак
- Царинник, Марко 481
- Царіцин див. Сталінград
- Целян (Анчель), Пауль 371
- Цертелев, Микола (Ніколай Церетелі) 310, 311, 313
- Цецора, с. 168, 181
- Цисляйтганя див. Австрія
- Цурканович, Іларіон 519
- Чайковський, Міхал (Садик Паша) 294, 317
- Чайковський, Пьотр (Петро) 215
- Чаплинська, Мотрона 181, 183
- Чаплинський, Данило 181
- Чартгорийський, Адам Єжи 293
- Чартгорийські, рід 255
- Чекановський, Ян 50
- Челебіджихан, Нуман (Челебі Челебієв) 437
- Чембало див. Балаклава
- Чепа, Адріян 310
- Червен (Чермно), м. 73, 110
- Червенські городи 110
- Черкаси, м. 163, 170, 173, 179, 260
- Черкіо див. Керч
- Черненко, Константін 570
- Чернівці, м. 336, 347, 369, 370, 387, 388, 443, 444, 451, 512, 513
- Чернігів, м. 25, 55, 74, 77, 78, 87, 92, 103, 105, 109, 127, 192, 213, 216, 224, 227, 228, 247, 251, 318, 416
- Чернігівська дієцезія 292
- Чернігівська єпархія 250, 325
- Чернігівщина (Чернігівська губернія, Чернігівська земля, Чернігівська область, чернігівське воєводство, Чернігівське князівство, Чернігівське намісництво) 25, 63, 73, 74, 80, 81, 85, 98, 103, 126, 156, 157, 186, 187, 197, 202, 203, 207, 209, 211, 222, 243, 269, 272, 274, 277, 284, 285, 291, 304, 314, 473, 542, 543
- Черніховський, Шауль 300
- Черняхів, м. 52
- Черчил, Вінстон Леонард Сперсен 549, 553
- Чеська республіка див. Чехія
- Чеське королівство див. Чехія
- Четвертинський, Гедеон див. Святополк-Четвертинський, Гедеон
- Чехія (Чеська республіка, Чеське королівство) див. також Чехословаччина 28, 95, 124, 335
- Чехословаччина (Чехо-Словаччина) 31, 402, 435, 444, 445, 449, 451, 503, 504, 512, 513, 515–517, 519, 523–527, 549, 550, 551, 556, 557, 559, 566, 571, 576, 577
- Чечель, Микола 465, 484
- Чигирин, м. 173, 179, 181, 183, 186, 192, 193, 211
- Чикаленко, Євген 328, 385
- Чингісиди, династія 105
- Чінгісхан (Темучин) 102, 103, 105, 159, 160
- Чічерін, Георгій 452
- Чорне море 23–25, 27, 28, 34, 40–44, 46–50, 53, 55, 56, 66, 68, 71, 76, 91, 92, 96, 105, 107, 110, 112, 137, 159, 160, 168, 171, 214, 217, 233, 243, 261, 275, 307, 396, 428, 429, 437, 498, 512, 533
- Чорнобиль, м. 19, 563
- Чорновіл, В'ячеслав 566
- Чорногорія 28, 396
- Чорноморське козацьке військо 269, 279
- Чортгорийські, рід 174
- Чубар, Влас 461
- Чубинський, Павло 322
- Чупринка, Тарас див. Шухевич, Роман
- Шабтай бен Меір га-Коген (Сабатай Коген, Шах) 184
- Шандрук, Павло 432
- Шафарик, Павел Йосеф 311, 345
- Шахматов, Алексей 62, 99
- Шахтинський район 483
- Шашкевич, о. Маркіян 346, 378
- Швейцарія 148, 326, 385, 410
- Швеція 38, 62, 65, 66, 168, 170, 175, 189, 192, 197–199, 207, 214, 218, 219, 221, 229, 233, 257
- Шевельов (Шерех), Юрій 99, 367
- Шевченко, Ігор 96, 97
- Шевченко, Тарас 20, 156, 193, 259, 261, 314–316, 318, 319, 323, 326, 329, 357, 377, 379, 561, 568
- Шевчук, Валерій 560
- Шедель, Йоган-Готфрід 252
- Шелест, Петро 566, 567, 568
- Шеліговський, Тадеуш 215
- Шелінг, Фридрих Вільгельм Йозеф фон 306
- Шептахів, міст. 247
- Шептицький, Андрей (Роман Олександр Марія), митрополит галицький 368, 381, 399, 440, 509, 511, 530, 536–541, 556, 557
- Шерер, Жан-Бенуа (Йоган-Бенедикт) 35
- Шимановський, Кароль Мацей 294
- Шлецер, Август Людвіг фон 62
- Шлюкковий шлях 107
- Шолом-Алейхем (Шалом Алейхем; Шолом Рабинович) 19, 296, 300
- Шонфельд, Йоахим 296
- Шпербер, Манес 371
- Шраг, Ілля 329
- Шраг, Микола 484
- Штеппа Константін (Штепа Кость) 37

- Штефан, Августин (Агоштон) 444
- Штирія, провінція 335, 397
- Штравс-молодший, Йоган 336
- Штравс-старший, Йоган 336
- Штур, Людовіт Веліслав 311
- Шузьелька, Франц 353
- Шульгін (Шульгін), Олександр 404
- Шульгін, Василій 292, 330, 372, 434
- Шульгін, Віталій 292
- Шульц, Бруно 341
- Шумський, Олександр 456, 461, 469, 479, 484, 486, 487, 507
- Шухевич, Роман (Тарас Чупринка) 555
- Шавницький, о. Михайло 347
- Щебрешин, м. 414
- Щербацький, Тимофій (Тихон Щербак), митрополит київський 250
- Щербицький, Володимир 567, 572, 577
- Югославія 31, 517, 523, 525
- Юденіч, Ніколай 428
- Юзефовіч, Міхаіл 322
- Юзівка див. Донецьк
- Юнгман, Йосеф 311
- Юрій див. Біла Церква
- Юрій II (Болеслав Тройденевич), галицько-волинський князь 116
- Юрій Володимирович Долгорукий, великий князь київський, князь володимиро-суздальський 81
- Юрій I Львович, князь галицько-волинський, король руський 116
- Юстинян I Великий, імператор візантійський 47, 96
- Юсупови, рід 289
- Яблоновський, Александер Валеріан 33
- Яблоновські, рід 255
- Яворівський, Володимир 573
- Яворський, Матвій 37, 38, 483
- Яворський, Стефан, митрополит рязанський і муромський 229, 250, 251, 253
- Яворський, Юліян 377, 398
- Ягайло Ольгердович див. Владислав II Ягело
- Ягелони, династія 34, 125, 168
- Ягич, Ватрослав 62
- Ядвіга, королева польська 125, 126
- Яков Лейбович див. Франк, Якоб
- Яковенко, Наталя 171
- Яковлів, Андрій 193
- Ялта, м. 25, 549
- Ян II Казимир, король польський, великий князь литовський 185, 186, 198, 215
- Ян III Собеський, король польський, великий князь литовський 206
- Яновський, Теодосій (Федір) 250
- Янопуло, родина 304
- Янсон, Юлій 284
- Янув, Ян 503
- Японія 395, 428, 449, 487, 512, 547
- Ярополк II Володимирович, великий князь київський 83
- Ярополк Святославович, князь київський 72
- Ярослав Володимирович Осмомисл, князь галицький 110
- Ярослав Володимирович Мудрий, великий князь київський 72, 74, 78, 80, 81, 82, 83, 85, 86, 87, 90, 95, 97, 98, 100, 109, 110, 113, 115, 170, 189
- Ярослав, м. 150
- Ярославичі, династія 82
- Ярославль, м. 103
- Яси, м. 168, 181, 303
- Ясинський, Варлаам, митрополит київський 228, 251
- Яхимович, Григорій, митрополит львівський 351

Павло-Роберт Магочій

Історія України

Дизайн книжки *Майя Притикіна*
Володимир Романишин
Літературні редактори *Софія Саваневська*
Роксоляна Свято
Художньо-технічний редактор *Майя Притикіна*
Коректори *Ірина Гонсалес*
Тетяна Янковенко
Підготування карт *Відділення картографії*
Торонтського університету (Канада)
Володимир Романишин (локалізація)
Тарас Цимбал (переклад)
Відповідальний за випуск *Микола Климчук*

НБ ПНУС

725967

Підписано до друку 15.05.2007. Формат 70x100 1/16.
Гарнітура «Times». Папір офсетний. Друк офсетний.
Умовн.-друк. арк. 52,26. Умовн. фарбовідб. 53,75
Обл.-вид. арк. 60,75. Зам № 7-543.

Видавець: СП «Часопис «Критика»»

ДК № 2189 від 18.05.2005

Свідоцтво про реєстрацію КВ 2690 від 21.04.1997

01001, Київ-1, а/с 255

www.krytyka.kiev.ua; krytyka@krytyka.kiev.ua

Дистрибуція: тел. + 38 044 278 85 41; тел./факс + 38 044 270 54 00; office@krytyka.kiev.ua

Представництво у Львові: тел. + 38 0322 67 36 96; natalyasereda@ukr.net

Надруковано у ЗАТ «ВПОЛ».

03151, Київ-151, вул. Волинська, 60

Будемо раді отримати від читачів відгуки про цю книжку
з поміткою на конверті «Магочій» поштою 01001, Київ, а/с 255,
або електронною поштою books@krytyka.kiev.ua